

CĂLĂTORI STRĂINI DESPRE
ȚĂRILE ROMÂNE
VOL. II

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA”
AL ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE
ROMÂNIA

La elaborarea întregii serii a lucrat un colectiv de
la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei
Republicii Socialiste România format din: Maria
Holban, Maria Matilda Alexandrescu Dersca-Bul-
garu, Paul Cernovodeanu și | Ion Totoiu. |

CĂLĂTORI STRĂINI DESPRE ȚĂRILE ROMÂNE

VOL. II.

Volum îngrijit de:

MARIA HOLBAN
(*Redactor responsabil*)

M. M. ALEXANDRESCU-
DERSCA BULGARU

• PAUL
CERNOVODEANU

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ, BUCUREȘTI, 1970

Îngrijitorul seriei din partea editurii:
ELENA CURTOV

Coperta și supracoperta:
VAL MUNTEANU

INTRODUCERE

*

Volumul II al seriei de Călători străini despre țările române ocupă un interval destul de scurt: numai 32 de ani, mergînd din 1551 pînă în 1583 inclusiv. Față de volumul precedent care îmbrățișa o perioadă de vreo șapte ori mai lungă (1331—1551), el se arată mult mai omogen. Nu mai întîlnim acel caleidoscop de cioburi de lumină descompusă în mii de fețe care se grupează o clipă în mozaicuri vii, pe măsură ce sînt surprinse de privirea iscoditoare a cercetătorului, ci mai degrabă avem în față o serie de tapiserii măiestre, grupate pe cicluri diferite, dar înrudite între ele. Căci nu întîlnim, la drept vorbind, aci decît trei teme majore. Acea a Transilvaniei, cheie de boltă a unor linii de forță care unesc împreună soarta ei de a Moldovei și Țării Românești, atît în intervalul ocupării ei de către Habsburgi, cît și mai apoi după reînstalarea lui Ioan Sigismund Zápolya; acea a episodului lui Despot prins în încrucișarea unor reflectoare care aruncă o lumină arti-

ficială și înșelătoare asupra împrejurărilor din Moldova, în sfârșit acea a pânzei de păianjen țesută de iezuiți în Transilvania, în anii 1579—1583, cu fire insidioase care se îndreaptă în taină și spre țările noastre, obiectiv însemnat în politica ofensivă a Contrareformei, tradusă de papi prin Liga Creștină cu corolarul ei de unificare a bisericii sub egida Romei. Metoda pusă în joc de Possevino pentru atingerea acestui scop nu vedește aparent nici o trăsătură agresivă, ci numai iscusința diplomatică. Ea constă în insinuări și sugestii, în reticențe și rezerve mintale, într-o înaintare șerpuitoare, cu simulări și ocolișuri, fluturând înaintea ochilor ce trebuiau fascinați mirajul eliberării de sub jugul otoman și atuul prestigios al încrederii și sprijinului lui Ștefan Báthory, regele Poloniei, rămas de fapt și arbitrul Transilvaniei. Într-un contrast izbitor cu această blîndețe de suprafață, ascunzînd o politică întreagă de dezrădăcinare a ortodocșilor din Transilvania și din Polonia după un plan îndelung chibzuit în taină, pe care Possevino îl expune papii la sfîrșitul comentariului său asupra Transilvaniei cu care se încheie șirul relațiilor directe din acest volum, apare în transparență acțiunea fanatică și nesăbuită în brutalitatea ei a domnului Moldovei Ștefăniță Rareș, care vrea să impună cu sila tuturor armenilor din Moldova botezul ortodox, și nereușind, recurge împotriva lor la prigoană. Acest incident apare însă ca un fapt lăaturalnic, ca o excepție strigătoare care nu se integrează bine în tabloul de ansamblu țesut sub ochii noștri.

Este un fenomen care nu se explică prin jocul firesc al forțelor vii creatoare de istorie, ci printr-o reacție individuală și bolnăvicioasă împotriva efectului pîngăritor al turcirii fostului domn. Zelul religios trebuia să răscumpere și să ascundă pata de infamie aruncată asupra familiei întregi a renegatului. De aceea poate a continuat și sub Al. Lăpușneanu, cumnatul Rareșeștilor, regimul de vitregire al armenilor. Trebuie făcută o distincție hotărîită între atitudinea față de ei *înainte* de venirea lui Despot și *după* căderea acestuia. Prigoana lui Ștefăniță Rareș are un caracter fanatic religios. El dezlănțuie urgia pentru a-i sili pe armeni la botez. Răscumpărarea bănească oferită de armeni nu întîmpină decît refuzul domnului, după mărturia lui Minas din Tokat. Dar desigur mai rămîne de stabilit în ce măsură trebuie socotit *Cîntecul de jălire* al acestuia drept o mărturie de nezdruccinat în toate episodurile și amănuntele sale. Căci o asemenea compoziție, ca toate creațiile literare, oferă o viziune generală, sugestivă pe plan artistic, căreia nu i se pot pretinde precizii de amănunt. Se poate pune întrebarea dacă Minas a asistat personal la scenele evocate în cele șapte orașe avînd colonii de armeni. Suceava, *Hotin*, Siret, Iași, Vaslui, Botoșani și Roman, dintre care trei sînt amintite cu mai mult relief, celelalte patru sînt doar numite, iar descrierea propriu-zisă se referă *numai la Suceava*.

Observăm anumite procedee de compoziție literară, de pildă acel element de repetiție, aproape monotonă, pe care îl surprindem în revenirea stăruirii

toare la aceeași temă distanțată în timp. De aceea întrucît e vorba de un document nesigur în care intră și o bună parte de invenție literară, acest text nu a fost cuprins în seria de față. Așa cum s-a arătat și în articolul lui Șerban Papacostea: *Moldova în epoca Reformei. Contribuții la istoria socială în Moldova în secolul al XVI-lea* — publicat în revista „Studii”, 1958, nr. 4, același fanatism s-a exercitat și împotriva celorlalte comunități neortodoxe, de pildă cele ale ungarilor (după relația secuiului anonim din 1551) sau ale sașilor din târgurile moldovenești (după relația lui Belsius). Dar concluzia trasă în sensul interpretării date acțiunii domnului, ca o stavilă pusă la întinderea ereziei (în speță a ereziei protestante a sașilor și ungarilor), se întemeiază pe o precizare care lipsește din mărturia secuiului anonim, în care este vorba doar de botezul ortodox impus de domn ungarilor din Moldova. Dar aceștia nu erau cu toții protestanți. Faptul că în rapoartele lui Belsius sînt amintiți de preferință sași și protestanți din Moldova se datorește atît interesului deosebit al lui Maximilian de Habsburg pentru mișcarea protestantă, cît și faptului că aceștia se aflau printre sprijinitorii lui Despot. Amintim că printre cei fugiți de teama botezului silit era și secretarul domnului, „George”, care ar putea fi George de Rewelles, cunoscut apoi ca secretar al lui Lăpușneanu și al lui Despot, ucis apoi de Lăpușneanu la reîntoarcerea sa. Mai trebuie adăugat că alături de persecuțiile religioase ale lui Ștefăniță Rareș sînt amintite în același izvor și uciderea de turci care trebuiau firește să constituie, în gîndul domnului, prelu-diul la o mare mișcare antiturcească, ajutată, cum spera el, de prezența armatei lui Castaldo în Transilvania.

Armenii vor întâmpina o nouă urgie după căderea lui Despot. Acum nu mai e vorba de o politică fanatică, hotărîtă de domn împreună cu clerul din Moldova, ci de o răzbunare îndîrjită a boierilor împotriva unora dintre principalii auxiliari ai fostului domn, folosiți de el contra lor. Dacă ne vom gîndi la „glasul poporului”, invocat de Despot contra boierilor pe care voia să-i ucidă, și vom observa că acest glas răsuna mai tare la Suceava unde comunitatea armenilor era organizată și puternică, putîndu-și asuma aparent rosturile pe care le aveau în orașele săsești orășenii rînduiți în bresle și în obște, vom înțelege mai bine caracterul deosebit al noii prigoane reprezentînd de fapt pur și simplu represalii, fără motivarea vreunui substrat religios. În faza aceasta poate că a intrat în considerație și ponderea politică a acestei categorii de negustori bogați cu legături și în afară, și cu ambiții și veleități ce nu erau de disprețuit. Se mai adaugă și sentimentele de dușmănie (firească la origine), trezite de prigoană, dar răsfrînte asupra țării întregi, cum reiese din cronica armenilor din Camenița plină de ocări și de invective la adresa moldovenilor. A fost de ajuns momentul din 1551, ca să creeze un antagonism care a făcut din armeni o masă de manevră a lui Despot împotriva opoziției boierești, fapt care a stîrnit apoi un al doilea val și

mai aprig, și mai greu de potolit. Trebuie subliniat că în *Chorographia Moldovei*, publicată în 1541, dar inspirată de starea constatată de autor încă din 1527, accentul este pus pe spiritul de largă toleranță religioasă ce domnea în toată țara. Acesta este aspectul permanent, fundalul real pe care se proiectează, ca un fenomen excepțional, incidentul din august 1551.

Înfățișarea celor trei teme amintite începe cu o faptă cruntă: uciderea lui Martinuzzi în propria sa casă din porunca generalului Castaldo cu asentimentul lui Ferdinand de Habsburg pentru motive de „ordine superioară”. În chipul acesta a fost lichidat fostul stăpîn de fapt al Transilvaniei, care știuse să ducă o politică de basculă între Poartă și Habsburgi și care reușise, cu cîteva luni mai înainte, să îndepărteze pe nevîrstnicul Ioan Sigismund Zápolya și pe regentă, cu gîndul de a governa el această țară, oarecum pentru Ferdinand, în virtutea drepturilor recunoscute prin tratatul din Oradea (1538), nesocotite la moartea lui Ioan Zápolya. Dar preluarea Transilvaniei de către comandantul armatei habsburgice a dus la o clarificare brutală, urmată de o cascadă întreagă de justificări. Acestea variau după persoanele sau grupurile cărora li se adresau. Trebuia justificat Ferdinand față de papă pentru uciderea unui cardinal, trebuia obținută adeziunea opiniei publice la înlăturarea fostului cîrmuitor al Transilvaniei, în sfîrșit trebuia corectată impresia pe care ar fi putut-o trezi această faptă în taberele soldaților mercenari și transformată dintr-o crimă de oportunism politic într-un act de prevedere impus de apărarea soldaților trădați de cel ucis. Acesta este și rostul compoziției mediocre a lui Speltacher, produs flagrant al unei propagande evidente, destinată unui circuit închis. Pentru atingerea celorlalte două obiective aveau să fie folosite două căi diametral opuse: prima ocultă, constînd dintr-un simulacru de anchetă dată pe seama nunțiului papal de la curtea lui Ferdinand, căruia i se înfățișaseră dovezile trădării lui Martinuzzi, adică o parte din corespondența acestuia o dată cu delațiunile secretarului său, toate aceste documente fiind apoi restituite de el cu o viză constatînd faptul comunicării lor, și terminîndu-se pînă în cele din urmă, printr-o absoluțiune a pontifului, ceea ce echivala cu o condamnare post-mortem a cardinalului ucis; cealaltă dimpotrivă, publică și zgomotoasă, constînd dintr-un proces retrospectiv făcut victimei omorului de la Vințul de Jos. Amănunt vrednic de subliniat: deși activitatea lui Martinuzzi se exercitase la Buda și în Transilvania, procesul acesta s-a desfășurat la extremitatea graniței de vest a Ungariei, la Sopron. Au fost interogați aci pe rînd dregători ai Ungariei și Transilvaniei, fețe laice și eclesiastice, asupra întregii activități a lui Martinuzzi, pînă și asupra trădării din partea sa a intereselor regentei (în folosul lui Ferdinand!) și, în ultimă analiză, asupra împovărilor la care a fost supus poporul din Transilvania prin munci și plăți nespuse de grele pentru ridicarea cetății Gherla. Rînd pe rînd, defilează martori, ca Verancsics, Toma Nádasdy... etc. care își aduc contribuția proprie la rechizitoriul împotriva mor-

tului. Avem și un exemplu de asemenea mărturie în declarațiile făcute de episcopul Transilvaniei, Paul Bornemisza, la acel proces. Ele sînt cuprinse în volumul de față alături de raportul-inventar din martie—aprilie 1552 cu privire la resursele Transilvaniei, pe care el îl iscălește în calitate de comisar anume delegat împreună cu Georg Werner sau Wernher (Wernherius), specialist în mineralogie și exploatarea miniere. Numit curînd episcop al Transilvaniei, el îndreaptă în 1556 un apel desperat stăpînului său Ferdinand ca să fie rechemat de urgență din Transilvania pe care nu o mai puteau ține Habsburgii. Stăruirea sa mai departe în cetatea episcopală Gîlău, expusă poate unei acțiuni militare și chiar unui bombardament, i-ar fi impus o rezistență și o moarte eroică pentru care el nu-și descoperea nici o vocație.

Nu putem ști care a fost partea ce-i revine lui Paul Bornemisza în alcătuirea raportului din martie-aprilie 1552, și care a fost cea datorată lui G. Werner. Un lucru reiese destul de clar: intervenția unor ingerințe sau influențe destul de puternice pentru a abate pe semnatari de la prima lor opinie privind desemnarea titularilor celor mai indicați pentru cele două cămări ale aurului: cea de la Sibiu și cea de la Baia Mare. Contradicția dintre prima formulare a punctului de vedere al comisarilor și încheierea lor din urmă nu se poate explica decît prin presiunile sau persuasiunea exercitată de generalul Castaldo, stăpîn efectiv al Transilvaniei în tot timpul ocupației ei de trupele sale. De asemenea trebuie primită cu oarecare prudență și înclinarea mult prea insistență a comisarilor de a atribui toate relele constatate acțiunii nefaste a „monahului” (Martinuzzi).

În sfîrșit nu poate fi ignorată optica meschină în care e considerată întreaga problemă de organizare a exploatarea ocnelor. Nu mai este vorba acum de fixarea ca țel al exploatarea nici măcar a simplei rentabilități comerciale pe care o urmărise în 1528 agentul casei Fugger în planul unor investiții necesare, pe lîngă o schemă de sistematizare a muncii, situate amîndouă într-o perspectivă optimistă de creștere în orizontul larg deschis al afacerilor băncii amintite. Schimbările politice ivite de atunci tăiaseră definitiv căile de export ale sării și opriseră debușeele de pînă atunci. Nu mai putea fi vorba de rentabilitate în adevăratul sens al cuvîntului, ci de corectivul greu de găsit al unei situații falimentare. Soluțiile preconizate sînt toate de natură negativă sau restrictivă: suprimarea distribuirii gratuite de seu necesare pentru oapițele săpătorilor din ocne, impunerea muncii silite acolo unde nu se oferă liber mîna de lucru. Dar nici aceste măsuri extreme, și care se vedeau antieconomice, nici simpla combatere a unor abuzuri vechi, de pildă acordarea de sare gratuită unor categorii privilegiate — și nici frînarea unor posibilități de fraudare, de pildă acelea ale așa-zisilor celerîști (luntrașii care se îndeletniceau cu transportul sării) — nu reprezintă decît simple expediente. Cît privește schema de organizare administrativă a cămărilor, încercată acum, ea nu diferă în realitate de propunerile și dezideratele lui Dern-

schwam din 1528. Lipsește însă dinamismul acestuia, spiritul de inițiativă, critica spontană, reacția imediată la realitățile observate, curiozitatea de a afla cauza anumitor fenomene considerate drept simple anomalii. Comisarii din 1552 nu-și pun probleme, și nici nu par să observe mizeria tăietorilor de sare de care fusese impresionat în felul său pînă și agentul Fuggerilor. Și nici nu se pomenește de nimic ce ar putea semăna a grevă. Darea lor de seamă se desfășoară în mod uniform și destul de sec, oferind cifre și constatări pe un ton neutru, uneori înlocuite de informații culese de la tăietori și redade tale-quala cu mențiunea: tăietorii spun... ei zic... etc. Alături sînt puse la contribuție vechile registre ale Fuggerilor. Totul pare dezumanizat și oarecum lipsit de interes. Acesta reînvie însă cînd se trece la expunerea situației de la Cămarile de aur de la Sibiu și de la Baia Mare. Aci nu mai avem o redare automată a spuselor altora, ci o luare de poziție spontană în fața condițiilor observate. Sînt analizate cauzele și efectele unor fenomene, ca evaziunea aurului cu centrul său clandestin de la Cluj și cu corolarul necesar al poliției aurului, lipsa de numerar și efectul acestei carențe asupra scurgerii aurului produs prin munca individuală a băieșilor, mai toți români, calvarul acestora, siliți să alerge tocmai la Sibiu pentru a-și vinde modesta agonisită în cazul fericit că s-ar găsi atunci sumele disponibile pentru plată. Sînt descrise diferitele operații de „cementare” și de schimb al aurului ca bază pentru discutarea oportunității arendării Cămarii de aur de la Sibiu, și în sfîrșit după expunerea tuturor punctelor legate de veniturile regești din Transilvania sînt înfățișate cu mult relief, într-un capitol aparte, condițiile de exploatare din trecut și prezent, de la Baia Mare și Baia Sprie. Deși în tot cursul raportului comisarii manifestă o atitudine prudentă și oarecum din afară, totuși în partea aceasta ei sînt parcă ispitiți să iasă din rezerva lor, indicînd o înclinare proprie pentru anume soluții, de preferință asupra altora. Cîmpul vast și variat oferit cercetării lor îmbrățișează atît veniturile provenind din bogățiile naturale cît și cele rezultînd din diferitele dări datorate coroanei, apoi din vămi (vigesima, quinquagesima etc.). Sînt trecute apoi în revistă cetățile regale și voievodale ale Transilvaniei, cu arătarea datei alienării lor și cu propuneri pentru o eventuală recuperare, apoi beneficiile eclesiastice etc. Sînt deosebit de interesante datele privind modul de percepere a așa-zisei „însemnări a boilor” din partea secuilor și în general observațiile asupra diferitelor manevre încercate de „cele trei națiuni” pentru a eluda unele din sarcinile sporite cu care erau împovărate. Amănunt sugestiv, la rubrica veniturilor regești contribuția percepută de la români, quinquagesima, apare sub forma generalizată de *quinquagesima nobililor* (p. 535, v. Hurmuzaki, II/4, p. 734).

Raportul din 1552 constituie unul din documentele cele mai revelatoare ale stării Transilvaniei în momentul ocupării sale de către Ferdinand. Căci nu înfățișează numai condițiile surselor de venituri din acel moment, ci oferă

printre rînduri și o serie de informații asupra forțelor de producție prezente și trecute, ca și o ilustrare a stării de regres în toate domeniile, datorată de bună seamă vicisitudinilor politice din ultimele decenii, dar și unui climat de deznădejde. Comisarii avuseseră ca îndreptar sau ca bază a anchetei lor cifrele situației arătate de Martinuzzi. Dar acestea se dovedesc mult prea exagerate, necorespunzînd nici măcar unor momente comparativ mai bune, anume vremea regenței (1541—1551) a domniei lui Ioan Zápolya (cca. 1529—1540) sau a domniei lui Ludovic al II-lea. Ancheta din 1552 avea să însemne, așadar, o întoarcere la realitate. Cît privește măsurile de îndreptare schițate în diferite domenii, nici chiar comisarii nu-și ascundeau scepticismul asupra eficacității lor. Se puteau indica doar unele măsuri de urgență, ca de pildă recurgerea la un împrumut în extremis, dar și aceste expediente mai cereau și găsirea acelor creditori providențiali dispuși să-și pericliteze avutul în speranța unui câștig nu întotdeauna sigur. Uneori, este adevărat, în locul interesului bănesc intra în joc fermentul ambiției și suma împrumutată era prețul dobîndirii bunăvoinței regești sau a reprezentantului autorității supreme în Transilvania — generalul Castaldo. Prezența apăsătoare a acestuia, deși nu apare direct în materialul de față, își aruncă umbra asupra desfășurării evenimentelor descrise sau doar indicate aluziv în relații, sau surprinse în alte documente necuprinse aci, de pildă asupra lichidării de la Vințul de Jos sau a tentativelor zadarnice ale lui Ștefăniță Rareș de a se apropia de creștini, și a jocului de-a v-ați ascunselea cu Alexandru Lăpușeanu, convins că tratează în taină de acesta cu trimisul lui Nicolae Kornis, căpetenia secuilor, care însă fusese îndreptat spre el cu buna știință a generalului habsburgic.

Țările române sînt prînse în orbita destinului Transilvaniei. Însă acest destin nu o dată pare să atîrne de impulsurile venite de dincoace de munți. La intervenții oculte din Transilvania în Moldova (lichidarea lui Ștefăniță Rareș de către aceiași boieri care trataseră cu Castaldo în Transilvania) sau în Țara Românească (stîrnirea unui rival lui Mircea Ciobanul, în persoana lui Radu Iliaș, după propria mărturisire a unuia din ofițerii lui Castaldo, contele Ferrari) corespunde simetric reinstaurarea lui Ioan Sigismund cu forțe venite de dincoace, adică din Țara Românească și în primul rînd din Moldova.

Despre rolul de prim plan al lui Alexandru Lăpușeanu în reinstalarea lui Ioan Sigismund mărturisesc și soliile stărilor Transilvaniei în Moldova din anul 1544. Trei ani după aceea relatarea lui Erasm Otwinowski ne îngăduie să surprindem indicii despre necazul domnului împotriva nerecunoștinței regentei din Transilvania și, printr-o asociație firească și împotriva fratelui ei, regele Sigismund August al Poloniei. Cu redobîndirea Ciceului și Cetății de Baltă se putea crede că raporturile dintre cele trei țări ajunseseră la un

echilibru stabil. Dar atunci se produce noua perturbare a uimitoarei aventuri a lui Despot.

Acest episod care concentrează asupra Moldovei atenția lumii dimprejur ne este păstrat într-o serie de descrieri directe privind unele din momentele sale mai semnificative. Avem descrierea luptei de la Verbia făcută de unul dintre participanți, trimis apoi de învingător la Francisc Zay, căpitanul de Cașovia, patronul oficial al întregii întreprinderi, și intermediarul exclusiv între noul domn al Moldovei și curtea de la Praga. Operațiile descrise concordă cu cele amintite de I. Sommer în *Viața lui Despot*, desigur după spusese unor participanți, căci el însuși nu a venit în Moldova decât după luna septembrie 1562. Este interesant de notat că această luptă este redată și în alt fel, în niște relații anonime, una italiană și una latină, publicate respectiv de N. Iorga (*Nouveaux Matériaux pour servir à l'histoire de Jacques Basilikos*... București, 1900) și de C. Radu *Vita Despoti Princeps Moldaviae* în „Diplomatarium Italicum“, III, reeditată curînd de C. Marinescu sub titlul *A propos d'une biographie de Jacques Basilikos l'Héraclide récemment découverte* în „Mélanges d'Histoire générale“, II, Cluj 1938) cu îndreptări și sugestii privitoare la autorul identificat cu probabilitate de editor, ca fiind Alessandro Guagnini. Acesta apare în seria de față cu fragmentul care redă un alt moment, și anume retragerea lui Laski din Moldova în 1563, operație la care știm sigur că a participat și el, fiind vorba deci în cazul acesta de o relație directă. Cele două relații anonime amintite mai sus au fost folosite de Graziani în redactarea biografiei lui Despot scrisă de el prin 1566 în Italia, după inspirația lui Laski pe care l-a întâlnit în 1564, cînd l-a însoțit pe nunțul papal Commendone în Polonia, și a avut prilejul să asculte din propria lui gură o versiune înflorită a aventurii din Moldova. Ea a fost păstrată de el aproape neschimbată în descrierea retragerii din Moldova în octombrie 1563, înfățișată ca o mare izbîndă personală, ca un fel de reeditare a vestitelor isprăvi din antichitate. Îndemnurile retorice ale lui Laski, gesturile sale eroice, grandelocvența aspirînd la sublim apar pe planul întîi și ocupă toată scena. Confruntarea acestui fragment din biografia lui Despot inspirată de Laski cu relatarea anonimului latin din Perugia, identificat cu Alessandro Guagnini, participant la acea retragere, precum și cu cea a anonimului italian privitor la Despot, scoate în evidență partea de invenție din reconstituirea schițată de vanitosul tovarăș de aventuri al lui Despot. În sfîrșit o versiune încă și mai romanțată, datorată traducătorului polon al Cronicii Sarmăției a lui Al. Guagnini, și redată în anexa volumului de față, alături de fragmentul din biografia lui Graziani, face trecerea de la înjghebarea dintîi a textului inițial la forma ultimă în care a fost integrat acest incident în cronica lui Ureche. Desigur că o critică a izvoarelor va trebui să explice și unele apropieri dintre versiunile inspirate de Laski și textul lui Sommer, redactat probabil prin 1570 și publicat tocmai în 1587 de către

Petrus Albini. Nu este exclus ca fostul secretar al lui Despot, ajuns apoi biograful său, să fi rămas mai departe în atingere cu Laski, pentru care nutrea o simpatie și o considerație deosebită, manifestate la începutul lui 1563, în elegiile a VII-a *ad Georgium de Revelles* și a VIII-a referitoare amândouă la ruptura acestuia cu Despot.

Dar izvorul cel mai revelator despre Despot nu este *Viața* scrisă de Sommer, socotită a fi cea mai veridică și mai serioasă biografie a sa, ci corespondența obscură, confuză și haotică a agentului habsburgic trimis de regele Maximilian pentru a ține contactul cu noul domn al Moldovei, instaurat prin acțiunea patronată de curtea de la Praga, și pentru a informa cancelaria regală de situația și intențiile domnului moldovean și mai ales de ecourile venite de la Poartă în legătură cu evenimentele din Orientul Apropiat. Publicată într-o formă defectuoasă în colecția *Documentelor Hurmuzaki*, ea a rămas aproape nefolosită de istorici, cu excepția lui N. Iorga care a urmărit de aproape firul său în paginile capitolului din *Istoria Românilor*... (vol. V), consacrate lui Despot. Chiar din primul raport, întocmit mai metodic ca răspuns la un chestionar dat, se afirmă una din caracteristicile acestor relații, și anume, în primul rând, o tendință a autorului de a se face purtătorul de cuvânt al domnului, transmitând mai departe taleq-urile informațiile sugerate sau dictate de acesta. Uneori precizează că repetă chiar cuvintele rostite de Despot, dar de cele mai multe ori lasă impresia că ar fi vorba de constatări sau judecăți proprii. O altă trăsătură care se vedește chiar de la început este confuzia pe care o face constant între *popor* și *tîrgoveții sași*, și mai apoi armeni, ale căror sentimente pentru Despot le subliniază cu tot dinadinsul. Nepotrivirea este evidentă, căci în chestionarul la care se referă e vorba de „*dragostea și aplecarea poporului față de domn*”, iar în răspunsul său, el afirmă că acesta e drag și iubit de „*toți mai ales de cei din neamul sașilor*.” În sfârșit atitudinea sa față de boieri este una de îndoială sau chiar de bănuială: „*căci ei nu se dau pe față, și niciodată nu au fost cu credință față de nici un voievod al lor*.” De aceea stăruie în, tot cursul corespondenței sale pentru sprijinirea angajărilor de mercenari unguri destinați gărzii domnului. Așadar reazemul acestuia nu ar fi trebuit căutat în realitate decît în străjerii străini (unguri) ce aveau să fie tocmiți în număr cît mai mare, și în tîrgoveții orașelor de preferință neortodocși (sași, armeni etc.). Poporul în adevăratul înțeles al cuvîntului, nu apare în rapoartele lui, dar totuși poate fi întrezărit în scena atacării și uciderei boierului Andreica, fostul stolnic al lui Lăpușneanu, cînd însă e desemnat vag, doar ca „mulțimea” aflată de față la acea faptă, fără a fi în stare să se împotrivească cu cuvîntul sau cu gestul la cele petrecute sub ochii săi. Cum tot acolo este vorba și de „glasul poporului” care cere moartea pentru victima acelui atac al mercenarilor domnului, și chiar „o moarte sîngeroasă și pentru mulți alții”, adică pentru mulți alți boieri, este evident că acel „glas al poporu-

lui“ nu avea nimic de-a face cu *mulțimea* asistînd încremenită la acea scenă, și că avem aici dovada deosebirii esențiale dintre poporul adevărat — adică acea „mulțime“ amorfă și neorganizată, surprinsă de acțiunea fulgerătoare desfășurată în fața sa — și așa-zisul „popor“, adică tîrgoveții organizați pe meșteșuguri sau pe comunități religioase, putînd oricînd fi mobilizați pentru o demonstrație ca aceea descrisă în raportul din mai 1562. O particularitate vrednică de semnalat mai este și omiterea, voluntară sau întîmplătoare, a unor informații pe care le deținea autorul raportului respectiv în momentul întocmirii sale. De pildă atunci cînd descrie primirea trimisului turc, care avusese loc cu puțin înainte de propria sa sosire, el trece sub tăcere porunca Porții către domn de a-și lichida trupele străine, cu excepția doar a unui număr limitat (300) de soldați unguri afectați gărzii personale a domnului. Din context rezultă că el știa de această injoncțiune. De altminteri se poate deduce acest lucru chiar din propria sa frază: „...îndată ce a plecat trimisul sultanului au fost sloboziți pușcașii lui Roussel...“ Felul acesta eliptic de a se achita de misiunea sa pune la grea încercare curiozitatea de astăzi a cercetătorilor, după ce l-a scos din fire și pe adresantul rapoartelor, regele Maximilian de Habsburg. Uneori mai surprindem și o mărturisire destul de neașteptată. După mai multe informații de natură variată, deodată autorul revine la declarații mai vechi și exclamînd în chipul cel mai firesc: „A, eram să uit de aceasta!“, introduce în chip de adaos o știre de cel mai viu interes, de pildă întrebarea făcută de sultan domnului cum că „*ar vrea să știe în ce chip a risipit comorile lui Alexandru găsite de el...*“ Este desigur greu de admis că o asemenea întrebare ar fi putut fi dată uitării. Și totuși acest lucru a trebuit să se întîmple destul de des. Vom cita de pildă informația din raportul din 6 iunie 1562 cu privire la încoronarea lui Despot cu o coroană de aur la Suceava, în ziua de Sf. Gheorghe. Dar în raportul în care povestește întîmplările din momentul acela nu spune nici un cuvînt despre acest fapt, ca și cum nici nu s-ar fi petrecut (Este vrednic de adăugat că în cronica armenilor din Camenița se vorbește de o încoronare a lui Despot la 15 august 1562 cînd ar fi luat și titlul de rege!). În șirul veștilor trimise apar goluri uneori voite, dar alteori fără nici un motiv plauzibil. Și aceeași gîndire confuză introduce apoi, în cuprinsul unei fraze care dezvoltă o idee anume, o serie de paranteze intempestive care întrerup șirul firesc și întunecă sensul întregii fraze. Și cînd aceste paranteze mai sînt și intercalări explicative ale autorului introduse într-o frază care redă în formă indirectă o întrebare sau o declarație a altcuiva, rezultatul este de-a dreptul amețitor. Aceste eclipse și supraîncărcări ale textului alternează cu o regularitate care îngăduie bănuiala că nu decurg atît dintr-un defect de exprimare, cît din unul de gîndire.

Așadar reconstituirea deosebit de anevoioasă a diferitelor momente rămîne în sarcina cercetătorului care trebuie să rezolve cu acele elemente elip-

tice o serie de necunoscute. Va trebui deci să înțeleagă de ce vestea unui atentat împotriva domnului încercat de un oarecare „husărel” din escorta sa i-a înspăimântat atât de mult pe boieri, și de ce patru mari boieri au și fost trimiși de îndată la Hotin spre a fi întemnițați acolo de Albert Laski. Și, tot astfel, să stabilească o legătură între descoperirea, în Moldova, a unui agent al lui Lăpușneanu și soarta altor trei boieri „iertăți” la stăruința boierilor din divan, dar trimiși totuși în temniță la Suceava unde vor fi curînd executați. Și va mai trebui firește, din deducții în deducții, ca această situație să fie legată de apariția „glasului poporului”, întâi la Vaslui apoi la Suceava, cerînd moartea boierilor (probabil aceiași boieri abia trimiși acolo), osîndiți în taină de domn și răpuși în văzul tuturor la acel „glas” chemat să răsună într-o zi de sărbătoare între o procesiune bisericească și o încoronare solemnă după un scenariu întocmit de domn. În sfîrșit, se va putea trage concluzia că acel „glas al poporului”, care nu apare decît în rapoartele lui Belsius din 19 aprilie și 4 mai, era menit să se substituie încuviințării divanului la uciderea boierilor, încuviințare care — precum s-a văzut — i-a fost refuzată domnului o dată ce boierii divanului au obținut „iertarea” celor vizați de domn.

Atitudinea lui Belsius față de boieri oferă două variante. Sau îi socotește în bloc drept dușmani ai regimului și ai domnului, neputînd fi ținuți în frâu decît de garda de mercenari străini, și umblînd să-l otrăvească și pe el pentru amestecul său în redactarea scrisorii domnești către Laski, prilejuită de trimiterea boierilor proscriși la Hotin în paza acestuia, sau — cînd e vorba de marii boieri din divan — îi caracterizează individual după criterii proprii ca urmare a sugestiei lui Despot de a obține pentru ei din partea curții de la Praga mici daruri menite să-i îndulcească, însoțite și de cîte o scrisoare care să-i lege definitiv de cauza creștinilor. Toată scena convorbirii dintre Despot și trimisul lui Maximilian e parcă împrumutată dintr-o comedie. Propunerea domnului pare mai degrabă o abilitate pentru a produce o diversiune, dar agentul habsburgic o ia în serios și construiește pe ea un întreg plan care, amplificat mai tîrziu, trebuia în mintea lui să lege de Habsburgi nu numai Moldova, dar și Țara Românească. Între cei doi interlocutori din iatacul domnesc se stabilește parcă un fel de complicitate pînă și în folosirea unor expresii comune amîndurora, ca cea de pildă de *ignoti* aplicată boierilor din divan, adică tocmai celor din partida domnului. Acest termen este luat aci desigur într-un sens mai mult disprețuitor. Domnul îl folosește pentru a scoate în evidență efectul unei atare măguliri regeste, adresată unor necunoscuți, destinați să rămînă și mai departe tot necunoscuți, inapți să poată capta vreodată atenția lumii civilizate. Termenul îi pare atât de potrivit agentului, încît îl adoptă definitiv pentru a desemna pe boieri. Nu este lipsită de savoare nici propunerea pe care o înaintează el regelui pornind de la schema întocmită de domn. Boierii numiți de acesta

sînt gratificați pe rînd cu cîte o apreciere ironică, iar obiectele desemnate pentru fiecare sînt reduse simțitor, dintr-un spirit de zeloasă economie. Astfel, mitropolitul și episcopii, pentru care Despot indicase cîte un orologiu și un damasc negru, vor fi cinstiți prea destul și numai cu orologiul și fără damasc! Într-alt raport asistăm din culise alături de agent la o ședință a divanului într-o chestiune extrem de dificilă privind atitudinea pe care avea să o ia domnul față de răscoala secuilor. Din felul cum e înfățișată scena ar rezulta că hotărîrea din urmă era chibzuită împreună de domn și Laski, în prezența și cu participarea agentului, și înfățișată apoi pro forma boierilor din divan. Textul este destul de eliptic. Se vede încă că domnul caută să lase impresia că se ține de deliberările divanului. De altminteri și în cazul lui Schreiber, arestat de Despot în ianuarie 1563 și trimis prizonier Porții ca prețins agent al lui Maximilian, el a procedat tot la adăpostul unor hotărîri încuviințate de divan. Relatarea întregii pricini, care se datorește aceluiași Belsius, chiar cînd împrumută la 8 ianuarie 1563 identitatea lui Martin Literatul, este inclusă în volumul de față și poate fi confruntată cu propriile declarații ale victimei. Cu acest prilej constatăm o denaturare voită a faptelor, și chiar o falsificare a lor, inspirată mai întîi de Despot (care *dictează chiar el personal* un post-scriptum destinat să dea o întorsătură mai convingătoare motivării acelei arestări), apoi impusă chiar de propria-i justificare în care datele și succesiunea reală a faptelor sînt intervertite într-o relație recapitulativă avînd rostul a integra în versiunea nouă elementele fictive evocate în post-scriptum. Asemenea intervertiri de date mai întîlnim și în relația foarte amplă, din 6 iunie 1562, cînd se recurge de asemenea la datele unui jurnal invocat de Belsius pentru a împlini o lacună mult prea mare din corespondența din Moldova atribuită unor cauze nu toamă convingătoare. Și acum expunerea se caracterizează prin salturi înapoi la diferite date care nu concordă cu cele ale rapoartelor din datele respective sau ale altor documente din acele momente. Această reconstituire *post-factum* trebuia să prezinte o relatare coerentă și continuă a unei acțiuni enigmatice și contradictorii, explicînd poate și tăcerea agentului din acel răstimp. Așadar în chipul acesta e înfățișată și chemarea la oaste a tuturor forțelor din Moldova îndreptate spre granița Transilvaniei, în timp ce se țin lanț soliile lui Despot către Ioan Sigismund Zápolya. Și agentul își mărturisește nedumerirea. Este vorba oare de o acțiune destinată a veni în ajutorul acestuia, potrivit injoncțiunii sultanului, sau dimpotrivă a folosi răscoala sașilor și a secuilor pentru a pătrunde în Transilvania urmărind scopuri proprii? Sau, mai simplu, este vorba de o acțiune *pentru* sau *contra* Habsburgilor? În realitate răspunsul nu ar fi putut veni decît din Ungaria unde încăierările dintre turci și unguri au părut un moment că ar oferi un prilej favorabil pentru o acțiune combinată între Despot și Habsburgi. De aceea trebuiau îndemnați și secuii care, pierzînd orice

nădejde, se adresau lui Despot cerîndu-i să mijlocească o împăcare a lor cu Ioan Sigismund — ca ei să stăruie dimpotrivă în rezistența lor. Și asistăm din nou la o demonstrație a duplicității lui Despot care, după ce le-a comunicat secuilor răspunsul său în sensul stabilit cu divanul și le-a dat și slobozire de plecare într-o audiență publică, îi mai vede în taină înainte de plecarea lor în zori de zi și le dă alte asigurări și alte instrucții.

Dar toate abilitățile sînt dejucate de efectele încheierii armistițiului dintre turci și Habsburgi care duce la lichidarea întregului plan, la anihilarea veleităților de rezistență ale secuilor și la slobozirea forțelor din Moldova. Schimbarea liniei politice a Habsburgilor comunicată lui Despot de noul agent Martin Literatul, trimis în locul lui Belsius, impunea o revizuire a țărilor și a mijloacelor lui Despot, care se va traduce printr-o serie de măsuri noi: de încercare de a-și cîștiga adeziunea poporului luînd parte la ceremonia religioasă a Bobotezei spre marele necaz al lui Sommer, martor înăcrit al acelei scene, o alta de a-și dobîndi merite față de sultan prin dovezile unui zel exemplar manifestat pe de o parte prin trimiterea la Poartă a lui Schreiber — înfățișat drept agent a lui Maximilian însărcinat să-l atragă pe Despot într-o acțiune militară — pe de altă parte prin reluarea Hotinului din mîinile lui Laski, potrivit poruncilor turcești. Toate aceste demersuri culminînd cu ruptura cu Laski pot fi urmărite în relațiile celor doi agenți habsburgici redată în volumul de față. Epilogul aventurii lui Despot e păstrat în declarațiile mercenarilor unguri de la Suceava date cu prilejul anchetei care avea de scop stabilirea răspunderii pentru fapta lor condamnată de a-l fi predat în mîna dușmanilor săi. Dar cu acest prilej accentul cade mai degrabă pe înșelarea speranțelor lor de a-și fi putut căra cu ei prada bogată din Suceava conform unor făgăduieli neținute în seamă, și numai în rîndul al doilea se căiesc și se leapădă de trădarea față de stăpînul lor.

Dacă, părăsind narațiunea diverselor incidente sau conjuncturi redată separat în rapoarte și declarații, vom căuta o judecată de ansamblu asupra evenimentelor după săvîrșirea lor, și chiar după o perioadă de decantare și limpezire, vom afla în opera lui I. Sommer o interpretare a materialului informativ, mai mult în sensul lămuririi unei personalități decît în cel al desfășurării unui proces istoric. În volumul de față au fost cuprinse mai ales acele informații și judecăți care corespund intervalului șederii sale în Moldova. Amănunt poate nebăgat în seamă pînă acum, atitudinea lui Sommer față de Despot e departe de a fi unitară. În Elegiile sale se constată perfectă sa adeziune și solidaritate cu domnul. Chiar cînd condamnă depozitarea lui Laski, el nu admite o acțiune dușmănoasă a acestuia împotriva lui Despot și a Moldovei. Criticarea manifestărilor religioase ortodoxe ale domnului sau rezervele manifestate de poet față de niște inițiative mai vechi —

ca de pildă, adoptarea de către domn în actele oficiale a numelui de Ioan în loc de Iacob — nu zdruncină legătura trainică dintre el și stăpînul său. Acesta întruchipează speranțele și aspirațiile sale. Acțiunea răsculaților este condamnată. Sommer are conștiința că și Despot, și el, luptă pentru aceeași cauză a unui stat creat anume pentru punerea în aplicare, de către oameni luminați veniți de pretutindeni, a principiilor reformei religioase, dar nu la împlinire, ci în forme bine cristalizate. El dedică două dintre elegiile sale cele mai semnificative episcopului reformat Lusinski, a cărui moarte o plînge și o pune pe seama moldovenilor! Mai tîrziu avea să-l acuze de ipocrizie sau să-i atribuie o mare și nepermisă naivitate. El închină elegii și altor pesonaje din jurul lui Despot, ca celui Demetrius pe care apoi îl va arăta în culori nefavorabile. Dar aci observăm o schimbare în însăși înțelegerea figurii principale. Sub chipul eroului apare aventurierul. Pornirile sublime se rezolvă în grandomanie, gesturile nobile ascund manevre meschine împotriva foștilor colaboratori cînd aceștia se despart de el, chiar fără gînduri ostile. Domnul creează mituri absurde privind ascendența sau vocația sa, (de pildă apariția celor trei îngeri oferindu-i trei coroane). În sfîrșit, el pune la cale uciderea unui negustor bogat chemat anume la Suceava cu avuțiile sale pentru a-l moșteni! Paginile cu trăsături negative alternează cu porțiuni întregi scrise într-un sens favorabil lui Despot. Uneori surprindem, după o apreciere elogioasă o critică aspră infirmînd prima apreciere. Concluzia care se impune e aceea că avem de-a face cu două atitudini din două momente deosebite: primul moment se confundă cu perioada încheierii ciclului elegiilor, celălalt coincide cu apropierea lui Sommer de Ioan Sigismund Zápolya, dușmanul victorios al lui Despot. Evoluția politică, religioasă și morală a lui Sommer a cunoscut mai multe etape în drumul său spre formule tot mai absolute ale unui extremism chinuitor. De fiecare dată se lepăda de vechile credințe și vechile legături, aderînd la noi crezuri pe care avea să le depășească la rîndul lor. „Viața“ lui Despot reprezintă o confruntare a două asemenea stări. Peste cristalizarea în spirit favorabil se așterne bănuiala și dezamăgirea unei noi faze de demistificare. În felul acesta biografia lui Despot capătă o dimensiune nouă. Dedicată lui Iacob Paleologul — rătăcitor și el prin țările noastre, unde a poposit o clipă în Țara Românească și ceva mai mult în Transilvania — biografia lui Despot nu a fost publicată decît după moartea lui Sommer. Ne putem întreba dacă el ar fi lăsat-o să apară în starea aceasta ambiguă sau ar mai fi revenit încă o dată asupra ei.

Dacă biografia lui Despot ne oferă fenomenul rar al unei opere construite pe planuri suprapuse care restituie mișcarea timpului așa cum imaginile combinate ale celor doi ochi redau relieful volumelor, nu întîlnim nimic asemănător în cele două descrieri ale Transilvaniei distanțate puțin în timp, datorate mercenarului italian Giovan Andrea Gromo, comandantul

trupelor italiene din garda lui Ioan Sigismund Zápolya. Acesta se afla la Alba Iulia în anul 1564, adică un an după pieirea lui Despot. E trimis în Italia de către stăpînul său într-o misiune destul de misterioasă care se prelungește în mod ciudat, dînd prilej repetării în numeroase variante, tot mai prelucrate, a descrierii inițiale. Scopul lor continua să fie același: întocmirea unui prospect cît mai îmbietor cu privire la bogățiile Transilvaniei și la situația ei privilegiată de cetate naturală, mai întărită încă în numeroase puncte strategice de către generalul Castaldo în timpul ocupației Transilvaniei de armatele habsburgice. Aceste argumente concrete trebuiau să-i deschidă principelui Ioan Sigismund Zápolya calea spre o alianță politică și matrimonială, care să-l scoată din impasul unei situații paradoxale. Despuiau de turci care își însușiseră cea mai mare parte a moștenirii sale, el era totuși ocrotitul lor contra Habsburgilor, ca principe al Transilvaniei. Fiu de rege (al Ungariei) contestat de Habsburgi dar recunoscut de sultan, i se tăgăduia acum și titlul de principe al Transilvaniei pe care nici el nu voia să-l poarte, socotindu-l mai prejos de drepturile sale moștenite. Iar drepturile acestea fuseseră alienate prin compromisul de la Oradea, încheiat între cei doi rivali la coroana Ungariei, regatul urmînd să se unifice din nou la moartea lui Ioan Zápolya fără să se prevadă vreo abatere de la această clauză în eventualitatea nașterii unui moștenitor. Îndepărtarea sa din Transilvania în 1551 în folosul Habsburgilor și reinstaurarea sa împotriva acestora, în 1556, prin turci îi sporiseră izolarea. Garanția stabilității sale se întemeia numai pe făgăduiala lui Soliman rostită cu mai bine de douăzeci de ani în urmă. Și moartea acestuia părea iminentă. Despot, aruncînd sorții, își pusese nădejdea în ea și fusese înșelat. Dar pentru Transilvania moartea sultanului putea însemna o anexare pură și simplă la pașalîcul de la Buda. De aceea, ideea unei alianțe cît mai strînse cu o putere alta decît cea a turcilor părea singura cale mîntuitoare. O asemenea alianță putea fi realizată cel mai bine printr-o legătură matrimonială. Dar pentru aceasta era nevoie de consimțămîntul Porții, și această încuviințare cu greu s-ar fi putut dobîndi. Problema căsătoriei lui Ioan Sigismund preocupase pînă și pe Alexandru Lăpușeanu care își oferise propriile sugestii neluate în seamă de nimeni. Mai fusese vorba la un moment dat de o prințesă din Franța. Cancelarul Csaky încercase să ceară mina unei arhiducese și să ajungă astfel la o înțelegere cu coroana rivală. Pînă și Wolf Schreiber, agentul baronului Ungnad trimis în Moldova pentru răspîndirea traducerilor textelor sacre, ajunsese în trecerea sa prin Transilvania să atace acest subiect, după cum reiese, dintr-o scrisoare îndreptată mai apoi de el din infernul închisorii San Paolo, din Constantinopol, către principe. Dar mai era o piedică serioasă. Principele care fusese crescut în religia catolică îmbrățișase, în ultimii ani, unitarismul și nu mai participa la ceremoniile bisericii romane. Se înțelege că acest punct fusese camuflat cu toată ingeniozitatea

în prospectele lui Gromo, începînd cu primul dintre ele adresat în mod indirect către papă. Se afirma că principele putea să asculte slujba, fără a-și părăsi palatul care era legat cu biserica. Acel palat era de altminteri vechea reședință a episcopului Transilvaniei, ocupată de regentă la stabilirea ei în Alba Iulia. De la moartea ultimului episcop ioanist, Statilius, în 1542, nu mai fusese numit un altul.

O altă grijă a zelosului Gromo fusese să stăruie asupra importanței veniturilor și posesiunilor principelui său, ale cărui stăpîniri le ducea pînă la granița ducatului de Oppeln (oferit de Habsburgi în schimbul Transilvaniei cu prilejul tranzacției forțate din 1551). În descrierea însăși el urmărește mai ales trecerea în revistă a punctelor întărite sau susceptibile de lucrări de apărare și bucurîndu-se de o situație strategică. El începe cu Banatul (cît mai rămăsese neocupat de turci) pe care îl numește Dacia cisalpină și pe care îl cunoaște în oarecare măsură, deși întîlnim pe alocuri afirmații greșite sau chiar fanteziste și o vădită ușurință în aprecieri. Transilvania propriu-zisă este tratată apoi ca o unitate aparte la care aveau eventual să fie adăugate celelalte frînturi ale Daciei antice, Moldova și Țara Românească spre a completa stăpînirile lui Ioan Sigismund (!), înfățișat deci ca un viitor rege al Daciei. Tot astfel sporește numărul „națiunilor” din Transilvania, dînd acestui termen un sens etnic, nu politic, înglobînd printre aceste națiuni și numărul destul de mic de ostași poloni în slujba curții de la Alba Iulia (!). Trebuia cu tot dinadinsul amplificată realitatea și, bineînțeles, și descrierea acestei realități. După prima descriere adresată indirect papii (prin 1565 după reîntoarcerea lui Gromo în Italia) urmează între 1566 și 1567 o nouă prezentare sporită și cu împrumuturi din *Chorographia Transilvaniei* a lui Reicherstorffer. Ba mai are și ideea să adauge și un rezumat după *Chorographia Moldovei* (avînd desigur la îndemîină ediția din 1550 care le cuprindea pe amîndouă). Această nouă redactare e destinată anume „ducelui de Florența și Siena”, rudă cu Ferdinand și cu Maximilian, și care probabil trebuia să mijlocească o apropiere cu aceștia și cu tabăra creștină. Despre o altă descriere însoțind o ofertă făcută Sinioriei Veneției, avem doar mărturii indirecte.

Din cercetarea celor două texte publicate, pe care le redăm în traducere, omițînd doar partea de umplutură, se desprinde o impresie stranie. Gromo oferă (!) viitoarei logodnice princiare un testament prin care principele i-ar asigura moștenirea Transilvaniei cu facultatea de a o putea transmite altui principe creștin! Gromo se oferea să o aleagă el pentru principe și să aibă grijă ca ea să fie însoțită de preoți catolici care să-l convertească! Cum se știa că Ioan Sigismund suferea de accese violente de așa-zise „colici”, dar în realitate de epilepsie, și că una din aceste crize putea oricînd să-i fie fatală, toate aceste combinații capătă un caracter echivoc care parcă aduce

a impostură. Dar este evident că această ofertă, care ne pare azi fantastică, trebuie situată în contextul împrejurărilor neobișnuite amintite mai sus.

Dacă ar fi nevoie de un termen de comparație, s-ar putea invoca o altă ofertă de căsătorie, cel puțin tot atât de stranie, amintită de Lescapier, căruia i-a oferit, în 1574, prilejul unei misiuni improvizate în Transilvania. Misiune tot atât de serioasă ca întreaga combinație a unei diplomații artificioase și puerile puse în slujba unor mărunte socoteli ale curții franceze, care înțelegea să răspundă la dorința principelui Transilvaniei Ștefan Báthory de a contracta o alianță matrimonială în Franța, oferindu-i pe o domnișoară de onoare a reginei mame, cunoscută prin frumusețea și succesele ei, care nu-l lăsaseră indiferent nici pe fiul preferat al reginei, motiv suficient pentru a se căuta îndepărtarea ei în modul cel mai avantajos cu putință. Ambasadorul mersese atât de departe, încât tratase și cu marele vizir chestiunea consimțământului sultanului, și acum profita de prezența lui Lescapier venit în Turcia cu gândul de a merge la Ierusalim, ca să-l însărcineze să-i însoțească pe delegații transilvăneni la curtea de la Alba Iulia. Însărcinarea lui Lescapier acolo consta în a-l asigura pe principele Transilvaniei că mireasa care i se oferea avea toate calitățile și virtuțile și că regele când i se adresa o numea „Ma cousine”, ceea ce ar fi dus la concluzia că aparținea familiei regale. De asemenea că această căsătorie ar fi primită cu o deosebită favoare de sultan și de regii Franței și ai Poloniei. Misiunea lui la București era încă și mai ciudată. Căci el trebuia să-i ceară domnului să se îndure să restituie lui Albert Laski *cele două castele* ale acestuia pe care i le luase domnul! (Cele două castele erau de fapt cetatea Hotinului de la Nistru!). Și trebuia să invoce recunoștința domnului pentru ajutorul primit de la oștile beglerbegului la intervenția ambasadorului care vorbise în numele stăpînului său, regele Franței, dar domnului trebuia să i se spună că intervenția fusese dictată de regele Poloniei care cerea acum această restituire ca o favoare... etc.... Oferta domnișoarei de Châteauneuf este atestată de corespondența diplomatică purtată în acest moment de ambasador cu regele și cu regina mamă. Ambasadorul, vorbind cu Lescapier, se laudă cu artificii folosite de el pentru a obține consimțământul Porții, tot astfel după cum își arogă meritul de a fi determinat intervenția beglerbegului în favoarea lui Mircea Alexandru. Dar aceste ade-vărate scamatorii sînt dublate de o necunoaștere totală a împrejurărilor reale chiar și ale celor mai elementare. Simpla posibilitate a unor confuzii, ca cele dintre Țara Românească și Moldova din cauza obiceiului polon de a numi pe aceasta din urmă Valahia și pe cealaltă Multania (Muntenia), este destul de sugestivă. Dacă unele din aceste confuzii pot fi atribuite lui Lescapier care redînd cuvintele ambasadorului le însoțește de explicații proprii ce se confundă cu restul, rămîne totuși faptul că ambasadorul l-a

însărcinat pe Lescalopier să-i ceară domnului Țării Românești cedarea Hotinului!

Tot astfel Lescalopier afirmă că Laski ar fi fost înștiințat urgent (la Paris cu curieri trimiși din Polonia) despre vacanța domniei Țării Românești (!) prin pretinsa moarte a domnului în lupta de la Jiliștea (7 aprilie 1574). Dar Laski l-a însoțit precum se știe pe Henric în Polonia, unde a și luat parte cu multă strălucire la serbările încoronării care au avut loc în capitala polonă la 19 februarie! Cum putea deci trimite din Paris pe Michalowski cu acea cerere posterioară datei de 7 aprilie care e menționată de ambasador în raportul său din 8 mai 1574?

Jurnalul lui Lescalopier nu își menține forma inițială de itinerar îmbogățit de notații privind curiozitățile observate, oamenii întâlniți, incidentele din cursul călătoriei etc. Peste acest fond s-au așternut mai multe feluri de adaosuri, unele memorialistice (descrierea șederii sale la curtea din Alba Iulia, raporturile sale cu ministrul francez, Thomas le Normand etc.), altele de natură descriptivă istorică și arheologică, redactate ulterior, folosind pe tăcute lucrări publicate asupra Transilvaniei și în primul rând *Chorographia* lui Reicherstorffer. Este foarte probabil că a cunoscut direct sau indirect inscripțiile din Transilvania publicate de Bongars în anexă la colecția de izvoare maghiare, publicată de el la Colonia, dar care au trebuit să circule și mai înainte printre cunoscuți și erudiți.

În dorința sa de a înfățișa un număr cât mai mare de inscripții romane, el le redă pe cele cuprinse de Reicherstorffer în lucrarea sa, unele dintre ele false iar altele doar pseudoinscripții pe care *pretinde că le-ar fi văzut cu ochii la Turda și care nu au existat niciodată*. Este vorba de niște preținse cîntece ale legionarilor lui Traian, citate de Reicherstorffer care le însoțește de explicații proprii. Lescalopier redă drept inscripții atât aceste explicații, cât și textul preținsele cîntece (vezi mai jos, pp. 440, 441).

În sfîrșit preocuparea de erudiție nu îl pune la adăpostul unor erori evidente, de pildă cu privire la orașul Cluj sau la cele 7 cetăți ale lui Carol cel Mare, care după înfrîngerea ungurilor „văzînd că se răsculau pe neașteptate a așezat o garnizoană de sași pentru a menține țara în ascultarea sa”. Aceste rezerve față de adaosurile la jurnalul inițial nu trebuie să întunece interesul deosebit al informațiilor și descrierilor directe, ca cele, de pildă, ale metodelor folosite la Zlatna la spălarea aurului sau la exploatarea mercurului, precum și meritul însemnării precise a itinerarului prin Țara Românească și Transilvania.

Ultimele relații din volum evocă pătrunderea și instalarea iezuiților în Transilvania, folosind două posturi strategice pe care și le consolidează anume: colegiul iezuit de la Cluj și monopolul asupra educației copilului Sigismund Báthory. Această fază oferă prilejul unei descrieri a Transil-

vaniei, datorită vestitului Antonio Possevino care a fost prin Transilvania în primăvara anului 1583 (martie—aprilie).

Descrierea lui Possevino este o compilație din materiale împrumutate și din mărturisiri memorialistice proprii vădind o mare mulțumire de sine. Din aceste împrumuturi recunoaștem în porțiunea pur descriptivă, și de altminteri și în cea arheologică, partea însemnată care îi revine lui Reicherstorffer. Pe acest prim fond au fost așternute observațiile și confidențele lui Possevino. Acest procedeu nemărturisit a găsit în al doilea editor al textului, Bascapé, în 1935 (primul fiind Veress, în 1913, cu un manuscris constituind o variantă mai recentă), un apărător subtil. Primul editor a ignorat cu totul această chestiune, și când a dat de prima inscripție, citată de Possevino (cartea I, cap. 2), a făcut o trimitere, nu la *Chorographia* de unde fusese împrumutată pe tăcute împreună cu alte inscripții și citate aflate la Reicherstorffer, ci la harta geografică a lui Lazius față de care, de altminteri, semnalează o deosebire de redare: *potest* în loc de *domet*! Tot astfel pretinsa apostrofă a legionarilor lui Traian *ubi eras Ramnusia* e atribuită unei inscripții (!) (tot după Lazius), iar pretinsul cîntec al legionarilor romani *Nonne tibi dixi Decebele...* este atribuită, la rîndul său, *unei inscripții lapidare* care ar fi fost consacrată Victoriei Auguste și s-ar afla citată de mulți autori (!). Problema împrumuturilor lui Possevino din Reicherstorffer nu apare decît în modul cel mai indirect la editorul al doilea (Bascapé), sub forma unor simple note incidentale adăugate în josul unei pagini din notița liminară, ca un corectiv sau, mai bine zis, ca o justificare a afirmației că descrierea Transilvaniei datorată lui Possevino este prima în dată din descrierile acestei țări, ignorîndu-se deci *Chorographia* Transilvaniei. În notă se amintește, în treacăt, de unele împrumuturi din *Chorographie*, socotindu-le însă într-o proporție derizorie față de adaosurile și dezvoltările autorului iezuit. Editorul se referă mai ales la cronicile ungare și la vestitul *Tripartitum* al lui Verböczy, utilizate masiv de Possevino, pe lîngă contribuția lui proprie referitoare la schița istoriei mai recente a Transilvaniei sub Ioan Sigismund Zápolya și Ștefan Báthory, care este într-adevăr originală. Iar în altă notă sînt înșirate numele autorilor, precum și titlurile lucrărilor folosite de compilator și *arătate foarte conștiincios de el* (după cum relevă editorul). Dar din această listă în care sînt trecuți mai ales autori ai antichității sau istorici aparținînd altor veacuri (ca Bonfini), a fost omis cu tot dinadinsul autorul *Chorographiei*. Possevino se referă la el cînd declară că *greșesc acei care identifică vechiul „Zarmis”* (Sarmisegetuza) cu Alba Iulia care probabil că nici nu a existat în antichitate (!), dar se mulțumește cu această punere la punct generală *ferindu-se a-l numi*. Iar cînd îl numește, o singură dată, cu prilejul unei discuții asupra provenienței numelui de Iulia din numele compus Alba Iulia, îl citează sub forma de *Giorgio segretario di Ferdinando imperatore*, fără a

pomeni de *Chorographie* din care sînt reproduse de fapt și opinia citată și inscripția pusă în discuție. Această mențiune atît de aproximativă și de sumară care este, și totuși nu este o citare, corespundea poate la una din acele manevre iezuite notate de însoțitorul lui Possevino (tot iezuist) încremenit de admirație în fața ingeniozității, ba chiar a geniului, de-a dreptul divin, al acestuia de a crea impresii (false) prin reticențe și rezerve mintale, tăceri, implicații și ambiguități. Norocul sau întîmplarea a vrut ca, alături de compoziția vestitului Possevino — pe care acesta o vedea ca o realizare superlativă, depășind tot ce se făcuse pînă atunci și întrecînd și propria sa lucrare din urmă — *De Moscovia*, înțeleasă ca înregistrarea unui triumf al bisericii prin el — să se păstreze și relatarea călătoriei sale prin Transilvania scrisă din ordin superior de unul dintre însoțitorii săi, punînd la contribuție pe alocuri și propriile sale scrisori, unele dintre ele adevărate circulare către somitățile laice și religioase, și ca această confruntare să ofere o viziune uneori aproape caricaturală. Scrisă pentru a fi popularizată în circuitul închis al ordinului prin organul său „*Annuae Litterae*”, un fel de buletin anual edificator, această dare de seamă oficială nu a fost însă inclusă în el, nepăstrîndu-se decît un fragment din ea și anume cel care îl înfățișa pe tînărul Sigismund Báthory, adevărată ilustrare a unui spirit îngeresc modelat de iezuți. Neîncluderea aceasta se datorește desigur vetoului prepozițivului general al Societății, Claudio Aquaviva, adversar necruțător al vedetismului manifestat cu prisosință de Possevino atît în Polonia, cît și în cursul mediației dintre regele Ștefan Báthory și împăratul habsburgic Rudolf al II-lea. Inițiativele personale și accentuarea răsunătoare a rolului lui Possevino riscău să compromită Societatea. De aceea, în mod sistematic, noul general al iezuților (ales în 1583) i-a închis calea în toate împrejurările, stăruind la papă să nu-i mai dea însărcinări diplomatice și cenzurîndu-i opera, *Transilvania*, ale cărei ultime capitole referitoare la mediația din 1583—1584 și la planul ingenios de convertire meșteșugită a ortodocșilor — adevărată scamatorie — dublat de cel al camuflării unor fortificații habsburgice în Transilvania sub aparența unei colonizări de italieni, erau socotite, pe drept cuvînt, ca nefiind de natură a înfrunta publicitatea tiparului. Possevino însă credea că dificultatea ar putea fi ocolită prin suprimarea unor rînduri și unor nume, și aci făcea o distincție între numele unor catolici, care urmau să fie înlocuite în text cu litera N, și numele ereticilor care aveau să fie menținute. Dar Societatea nu s-a oprit la jumătăți de măsură, și *Transilvania* a rămas înmormîntată în arhivele sale — dar nu în mod inactiv, căci sugestiile sale din umbră au ajuns pînă la papă. S-ar părea că trebuia stabilită o legătură între denunțarea acțiunii eretice a lui Iacob Paleologul în Transilvania prin 1573—1575 și arderea sa pe rug la Roma după ce fusese „iertat” chiar în cursul aceluiași an de papa Grigore al XIII-lea. Datele concordă perfect. La sfîrșitul lui mai 1584 *Comentariul*

despre Transilvania era în mâinile papii căruia îi amintea de trecutul vinovat al celui „iertat“. Zece luni după aceea (22 martie 1585) avea loc sinistrua ceremonie a arderii bătrînului cărturar. Ea se situează între primul manuscris al lui Possevino editat de Bascapé, în care e menționată „iertarea“ lui, și al doilea editat de Veress în care e vorba de uciderea lui „*come più di una volta relapso*“.

Misiunea lui Possevino în Transilvania urmărea simultan două obiective: unul public de seducție și altul confidențial de informare. Calitatea sa era dublă: de reprezentant al papii, și de purtător de cuvînt al lui Ștefan Báthory. Ca atare, el îmbia nobilimea militară cu perspectiva scuturării jugului otoman, și pe cea de la curte cu favoarea regelui, rămas și mai departe arbitru Transilvaniei, cerîndu-le bineînțeles în schimb, revenirea la catolicism. Se putea ajunge chiar la un compromis. Nobilii își ofereau copiii ca să fie instruiți și chiar convertiți de iezuiți (!), ei înșiși rămînînd însă mai departe în credința lor. Față de dregătorii sași, bine ancorati în luteranismul lor, el juca o altă carte: aceea a mediației sale între regele Poloniei și împărat, în care accentul cădea pe acesta din urmă. Strecurarea acestei știri, aparent involuntară, trebuia să liniștească aprehensiunile trezite de venirea sa. El însuși voia să se arate preocupat mai ales de probleme de istorie veche și de arheologie privitoare la Transilvania, consultîndu-i pe erudiții sași (de fapt, pastorii luterani) asupra unor interpretări proprii și lăsînd a înțelege că și discuțiile religioase s-ar putea purta în chipul cel mai liber și prietenos... etc... într-un viitor apropiat. Dar cu toate aceste subtile diplomații, Possevino nu a fost lăsat să se plimbe prin oraș pentru a nu-i observa prea de aproape fortificațiile. Însă față de orașenii din Cluj, susținătorii dîrzi ai rezistenței „ereticilor“ la ofensiva iezuită, el recurge în cele din urmă la amenințări deghizate cînd întîmpină obstrucția lor la cedarea sau vînzarea unui loc pentru noul seminar ctitorit de regele Ștefan Báthory și de papă și care avea drept țel convertirea în masă a „ereticilor“ din Transilvania, ca și a ortodocșilor români din Transilvania și Banat, datorită unui fel de sistem de vase comunicante cu seminarele din Polonia și Livonia, îndreptate spre convertirea ortodocșilor moscoviți. Acest sistem pare să fi fost inventat chiar de el. „Ar fi un act de mare providență și caritate să fie sustrași unii tineri români legăturilor cu părinții lor, fie sub pretextul unei tocmiri în slujbă (*o sotto pretesto di servidori*), ceea ce vor face unii laici buni [devotați iezuiților] pentru a nu le da de bănuț, fie în orice alt mod. Aceia ar fi apoi trimiși la Vilna sau în alte seminarii, de unde ar veni în locul lor, unii buni ruteni la seminarul din Transilvania. Ceea ce ar face că nici aceștia să nu poată fi ușor abătuți din cale de către popi, adică de către preoții din Rusia, sau de către părinții lor, și nici românii de către preoții lor sau de către părinții lor. Și aceștia (o dată convertiți) vor putea apoi să se consacre cîștigării (la catolicism) a părinților și cunoscuților

lor...". Dar aceste planuri mai ocolite nu fuseseră supuse asentimentului regelui care la prima ocazie protestează contra ideii trimiterii la Cluj a unor ruteni străini de Transilvania. Acțiunea concretă a lui Possevino s-a limitat de fapt la întocmirea regelui pentru noul seminar și la obținerea cu greu a unui local declarat ulterior de către Possevino insuficient și insalubru. Dar încercarea de a forța mîna regelui cerîndu-i una dintre fostele mănăstiri din Cluj intrată în stăpînirea „ereticilor” și pe care Possevino pusese ochii la trecerea sa pe acolo, nu întîmpină decît un refuz cam tăios și o punere la punct destul de drastică. Mortalitatea din acel seminar nu se datora clădirii insalubre, ci regimului de înfometare domnind acolo (Veress, *Báthory István Erdélyi Fejedelem és Lengyel Király Levelezése*, Cluj 1944, II, p. 259, scrisorile din 29 decembrie 1583 și 7 ianuarie 1584). Acțiunea de informare a lui Possevino e ilustrată de corespondența sa, precum și de dările de seamă către rege din 6 martie și către papă din 12 aprilie 1583 care se caracterizează, și una și alta, printr-un optimism total, socotind dovezile de cinstire cu care fusesse primit ca semne ale unei realități concrete, de la care pornește la elaborarea unor planuri vaste. Adresîndu-se acestuia din urmă el îi declară că folosind Transilvania papalitatea va putea să edifice „*un grande corridore nell'Asia*”. Un rol însemnat revenea românilor „Și apoi vecină și lipită de Transilvania este Valahia care se întinde pînă la Marea Neagră și în care mi-au afirmat persoane cunoscătoare și nobile că sînt vreo 40 de mii de sate care plătesc 60 000 de ducăți drept tribut anual turcilor. Și toate aceste rămășițe ale anticiei colonii romane mai păstrează pînă în ziua de azi limba noastră <în formă> coruptă, numesc pe sanctitatea Voastră Părinte (*Padre*) și sînt creștini după ritul grec, dar cum sînt ignoranți, ei nu ar întîmpina aceeași greutate la îmbrățișarea catolicismului pe care o au grecii, mai ales că pînă acuma au rămas fără învățătură și într-o situație umilă (*depressi*), deși arată în înfățișare și în fapte un spirit și o judecată de italieni”.

Încă de acum se conturează ideea unei călătorii în Moldova și Țara Românească, pe care o aflăm în două variante: a) proiectul schițat în iulie 1583 la Cracovia după sugestia regelui care i-a și fixat itinerarul limitat la Moldova și Transilvania. Din secuime avea să fie pornită o acțiune de propagandă în Moldova. În acest scop el trebuia să pună a fi tipărite cărți în limba valahă! Din țara secuilor avea să meargă de-a dreptul în Țara Făgărașului, posesiune personală a regelui, să refacă biserica și să împlînte din nou credința catolică, lucru „cu atît mai îmbucurător pentru Țara Românească, cu cît este chiar în hotar cu aceasta”. „Și apoi a zis (regele) că ar fi bine să se abată prin cele două orașe (!) numite unul *Corona* și celălalt *Brașov* (!), mergînd apoi să stea 30—40 de zile pe lângă tînărul principe pentru ca *sub pretextul altor treburi* să țină în respect pe dregătoriieretici ai Transilvaniei, aflători atunci în slujbă, și de asemenea să se ocupe de

înjghebarea unei tipografii catolice și de actele pregătitoare pentru reînființarea episcopiei Transilvaniei" (Veress, *Acta et Ep.*, I, pp. 287—288).

A doua variantă, ceva mai târzie: b) prevedea o călătorie clandestină în Moldova și Țara Românească deghizat ca negustor și ducând celor doi domni: Petru Șchiopul și Petru Cercel daruri din partea papii (obiecte de pietate de o valoare nu prea mare). El trebuia să fie însoțit și de un medic raguzan cunoscut și prețuit de aceștia și avînd toate calitățile unui bun agent al iezuiților.

Este interesant de observat că revelația posibilităților oferite de elementul românesc politicii de expansiune a catolicismului, și care determină viziunea de ansamblu din scrisoarea către papă din 12 aprilie 1583, în care îi recomandă grija Transilvaniei „această nouă Indie“, este posterioară plecării sale din Transilvania, așa cum reiese dintr-o comparație cu darea de seamă către rege (din 6 martie 1583), în care sînt înfățișate diversele etape ale drumului pînă la Alba Iulia și constatările făcute în Transilvania. Descrierile conținute în diferitele sale scrisori au fost folosite apoi de el în *Comentariul despre Transilvania*, precum și de „însoțitorul“ său în relatarea destinată organului iezuit „*Annuae Litterae*“. Pasajul despre români din epistola către papă (12 aprilie 1583) nu va fi cuprins în *Comentariu*, dar va apare puțin modificat în relatarea „însoțitorului“ cînd pomeneste de satul de români de pe valea Crișului, străbătut de Possevino la ieșirea sa din Transilvania, mențione corespunzînd oarecum aceleia a satului Negreni din *Chorographia Transilvaniei*, care introduce și ea o caracterizare (destul de neexactă de altminteri) a românilor.

Possevino mai avusese și însărcinarea specială din partea regelui de a constata *de visu* situația orașului și cetății Satu Mare, revendicată de acesta de la împărat ca făcînd parte din bunurile feudale ale Báthoreștilor cotate de împăratul Maximilian al II-lea. În scrisoarea sa din 6 martie 1583 se află o relatare a primirii sale de către locțiitorul comandantului militar habsburgic, precum și o descriere a poziției și a stării acestui oraș. Sînt atinse în treacăt două puncte în legătură cu negocierile în curs: Possevino dezmente veștile aflate de la un ostaș al regelui pornit în grabă spre acesta ca să-i raporteze despre întărirea garnizoanei și a armamentului și despre aprovizionările extraordinare care ar fi fost făcute chiar atunci în previziunea unei acțiuni îndreptate împotriva acestei cetăți, și totodată el arată primejdia care ar rezulta pentru creștini din demantelarea cetății, condiție impusă în eventualitatea restituirii sale regelui. Acest pasaj, care nu a fost cuprins de Possevino sau de „însoțitorul“ sau în vreun alt text, a fost anexat de noi *Comentariului*. O altă inspecție făcută pentru rege a fost aceea a locului socotit cel mai favorabil pentru instalarea unei colonii de italieni catolici cu rosturi multiple: 1) de punct de sprijin pentru catolici; 2) de

centru pilduitor de hârnicie pentru locuitori; 3) în sfârșit, de cetate camuflată contra turcilor. Această cercetare e relatată și în corespondența sa, și în Comentariul despre Transilvania. Ideea însă nu a căpătat nici un început de realizare.

Dar o chestiune absentă din preocupările sale este tocmai realitatea pe care o avea sub ochi, dar pe care nu o vedea și nu voia s-o vadă, anume criza internă a colegiului. În mai toate domeniile domneau haosul și dezbinarea. Echipa de iezuiți venită din Polonia în frunte cu rectorul Wuyek era denunțată vehement de iezuitul maghiar Ștefan Szántó, indignat de abuzurile și debandada din administrația colegiului. La rîndul său Wuyek insinua în rapoartele sale că părintele Ștefan indispucea pe „eretici” prin invectivele sale, că nu dovedea ascultare, ci dimpotrivă, că prea adesea își pleca urechea plîngerilor nejustificate ale iobagilor care ofereau argumente dușmanilor Societății. Tratatamentul iobagilor era într-adevăr subiectul principal al dialogului angajat indirect între cei doi iezuiți, care își trimiteau simultan rapoartele lor contradictorii noului prepozit general al ordinului, Claudio Aquaviva. Departate de atmosfera idilică a dragostei emoționante a iobagilor de pe moșiile colegiului pentru bunii părinți iezuiți, se vede cum, amăgiți o clipă, ei se depărtează din nou de propagandistii catolicismului, declarați de ei mai neomenoși chiar decît turcii. Supuși la vexațiuni de tot felul, batjocuri, înjurături și palme, ciomăgeli și strîngere în butuci, ei sînt transformați în argați și slugi de casă, fără ca măcar să fie hrăniți cînd sînt puși la muncă. O parte dintre ei, așa-zișii libertini scutiți de unele sarcini, constituiau un fel de gardă a rectorului, care în grandomania sa nu circula decît într-o trăsură cu patru cai și escortat de acești pretorien. De altminteri rectorul e mai interesat de creșterea cailor decît de o gospodărire rațională a bunurilor obținute de la regele Poloniei. El introduce în colegiu lumea dinafară, dă oștețe chiar în zilele de post unor eretici influenți și transformă locașul iezuiților într-un fel de han. Față de iobagi el împrumută spiritul și metodele apăsătoare din Polonia. Și în contrast cu acest spirit de tiranie meschină și nemiloasă se afirmă flagrant debandada, îmbuibarea și risipa dinăuntrul colegiului. Cînd vine în inspecție Vizitatorul ordinului sau părintele Provincial, se iau măsuri de camuflare a regimului obișnuit sub unul aparent de sobrietate și disciplină. Un prilej de scandal și desconsiderare e oferit și de personalul ajutător, așa-zișii „coadjutori” trimiși din Polonia. Sînt dezvăluite furturile din colegiu, scandalurile și chefurile nocturne prin oraș, încăierările unora dintre aceștia. Scandaluri de altă natură, mai grave, și atîngînd chiar pe unii dintre părinți, apar și în corespondența ferită de orice spirit polemic a pionierului iezuiților din Transilvania Ioan Leleszi.

Acest dialog paralel urmează în mod perseverent mai mulți ani în șir. Uneori scrisorile opuse sînt scrise la 3—4 zile una de alta și trimise probabil prin același curier. Astfel raportului lui Szántó din 22 august 1581

în care e denunțat furtul din colegiu, îi corespunde acel al rectorului Wuyek din 18 august care minimalizînd faptul săvîrșit de un „coadjutor” novice se arată destul de indispus de toată „tragedia” stîrnită în această privință („tragedie” în sensul de: mult zgomot pentru nimic, întrucît toate lucrurile furate au putut fi recuperate!). Faptul în sine nu trezește nici o îngrijorare deosebită. Dar, ascuțindu-și pana, el strecoară la primul prilej o frază cu tîlc. „Ar fi nevoie de mulți lucrători <în via Domnului> și mai ales de un bun predictor, căci *părintele Ștefan Szántó* *indispuie mult <pe ascultători> prin invectivele sale contra ereticilor*”. Iar mai departe vorbind de situația spirituală din colegiu, el o găsește nesatisfăcătoare, căci *unii nu pășesc drept pe calea ascultării „chiar dintre aceia care sînt socotiți <adevărate> coloane <ale bisericii>”*. În sfîrșit după ce mai amintește de unii *aliqui scandalosi non quidem graviter*, declară că ar fi nevoie de mutarea unor persoane, pentru care măsură ar fi necesară venirea Provincialului din Polonia. Probabil că ar fi sperat cu acel prilej să poată obține și îndepărtarea lui Szántó. Dar confirmarea acuzațiilor aduse de acesta vine chiar din propria sa mărturisire de credință din 1 septembrie 1581. „Țăranii sînt tari de grumaz (*durae cervicis*) și nici nu sînt destul de ascultători și (așadar) trebuie ținuți în frîu, căci altfel ne-ar disprețui pentru modul umil în care purcede societatea... *Ei ar trebui guvernați cu o vargă de fier, ca odinioară de către nobili*”. Și el se întreabă: Ce trebuie făcut? Oare aceste moșii trebuie să fie închiriate sau date în arendă unor laici? Dar atunci ar fi secătuite (*desolarentur*) și țăranii ar fi împilați (!). Oare trebuie să fie exploatate totuși de noi? Dar atunci ar fi nevoie de un vechil ungar cu cap care să aibă grija moșiilor și a veniturilor și să știe cum e cu socoteală să umbli cu țăranii (*et sciret prudenter* [adică nu sentimental] *tractare subditorum animos*). Altminteri țăranii se vor semeți și noi vom avea puțin folos de pe urma moșiilor. *Mai ales că nu lipsesc unii dintre ai noștri mai puțin pricepuți care pleacă ușor urechea la plîngerile țăranilor și le dau de îndată crezare deși nu li s-a încredințat nici o sarcină în această privință*” (și aici e o aluzie vădită la criticile lui Szántó).

Șirul de abuzuri, opresiuni și nedreptăți culminează cu fapta strigătoare la cer din 7 octombrie 1582: executarea sălbatică după o parodie de proces a doi ciobani români osîndiți de iezuiți fără nici o dovadă de vinovăție, deși pînă la ultima lor suflare, și în tot timpul căznirii lor și tragerii în țepă, și-au strigat nevinovăția pentru fapta ce li se atribuia. Nedreptate monstruoasă care a răspîndit în spiritele tuturor teama unei răzbunări dumezeiești (scrisoarea din 19 octombrie 1582).

La venirea lui Possevino la Cluj (martie 1583) Szántó încearcă în zadar să capteze un moment atenția acestuia îndreptată spre probleme majore de politică și diplomație, și neputîndu-i expune situația prin viu grai, îi rezumă noaptea, în timpul său de odihnă, într-un memoriu cuprinzător și sobru

punctele reclamațiilor anterioare. Dar degeaba se ostenea Szántó să arate în scris cele ce nu voise să le audă interlocutorul său. Acesta mergînd îndată după aceea de la Cluj la Alba Iulia, la curtea principelui, îl ia cu el și pe rector, neprecupețindu-i dovezile de încredere. Cam tot așa procedaseră și Provincialul și Vizitatorul la venirea lor cu puțin înainte. Și totul a rămas deocamdată neschimbat. Lăsînd deoparte situația concretă a colegiului, Possevino s-a putut cufunda în elaborarea mai mult teoretică a regulii viitorului seminar iezuit din Cluj.

Szántó se mai întreba cum de nu le ajungeau iezuiților pentru întreținerea lor veniturile posesiunilor dăruite de principe și de rege, și cum mai puteau pretinde și alte posesiuni. Este interesant de observat că Wuyek încă din vremea principelui Cristofor Báthory împinsese atît de departe cererile de noi fonduri pentru colegiu, încît reușise un moment să descurajeze pînă și zelul religios al acestuia. Darurile principelui sînt primite cu o nerăbdare manifestă de a le vedea completate de altele așteptate ca un drept. Totodată cînd iezuitul italian Ludovic Odescalchi e lovit de boală (10 aprilie 1581) și zace de atunci paralizat, povară pentru sine și pentru societate, iar medicii după încercarea unor leacuri zadarnice stăruiau pentru trimiterea sa la Cracovia, rectorul nu pune în cumpănă decît gîndul cheltuielii și a perturbării schemei de funcționare a colegiului, deoarece ar trebui să trimită cu el cel puțin doi frați care să-i poarte de grijă și care împreună cu bolnavul ar trebui hrăniți la Cracovia pe socoteala colegiului. Lucrul e înfățișat mai puțin brutal. Doctorii înșiși au declarat boala veche și incurabilă (!). La Cracovia nu e colegiu, ci doar o rezidență unde iezuiții stau destul de strîmtorați (*anguste et incommode*) și în sfîrșit rectorul se teme de oboseala drumului chiar pentru bolnav, care ar putea muri pe drum fiind foarte slăbit și încercat de o fierbințeală continuă (*et febrim ethicam continuam habere dicatur*). De altminteri rectorul nu ar putea face nimic fără avizul Provincialului! (scrisoarea rectorului din 18 august 1581; vezi însă și cea a lui Szántó din 22 august: *Verum non fuit rectoris voluntas ut eo mitteretur*). Dar după un an și mai bine, în februarie-martie 1583, cînd vine Possevino în Transilvania, îl află zăcînd la Șimleu și tot așteptînd să fie transportat la Cracovia!

Pe lîngă obsesia banilor se manifestă și aceea a puterii. Rectorul pretinde să obțină un loc, poate chiar două, în Dieta Transilvaniei ca urmaș al abaților de Cluj-Mănăstur de odinioară, care ocupau locul al doilea după episcopul de Alba Iulia! Și aceasta într-un moment cînd Dieta tocmai limitase oficial la 1 mai 1581 posibilitățile de extindere ale catolicismului. Bineînțeles această pretenție era înfățișată ca un mod de a veni în ajutorul principelui! După ce l-a consultat și pe Leleszi (!), el își expune ideea principelui Cristofor care, firește, o găsește neoportună. Nu trebuia încercat nimic în acea clipă cînd dispoziția spiritelor era atît de contrară iezuiților. Dar rectorul nu se lasă, ci se adresează mai sus, după moartea principelui scri-

XXX

indu-i prepozitului general Aquaviva ca acesta să facă o propunere în acest sens regelui (!) sub forma unei consultări. Iată și argumentarea sa „Măcar că nu este în vederile Societății ca să se amestece în asemenea chestiuni laice, totuși în *India* [!] și în alte locuri lucrul a fost îngăduit cu încuviințarea superiorilor în treburile nu mai puțin importante ca acestea... Dacă nu s-ar pretinde acest drept acum, s-ar pierde pe totdeauna... Acuma e momentul când se va obține deplina stăpânire a acestor bunuri. Adunările Dietei au loc de două ori pe an, pe la Sf. Gheorghe la începutul lui mai [!], și pe la Sf. Luca în octombrie, și ele se țin fie la Alba Iulia unde este rezidența iezuiților și va fi poate în curînd și un colegiu, sau chiar la Cluj, sau la Turda la o depărtare de două mile. Așadar nu va fi un lucru împovăraător [pentru iezuiți]. La această Dietă nu vin numai nobili, ci și reprezentanți ai orașelor săsești, adică un număr de fruntași din fiecare din acele orașe...”

Nu știm în ce măsură trebuie acceptată afirmația unei consultări cu I. Leleszi care se arată în general mult mai prudent. Rolul său ca pionier al iezuiților în Transilvania (1579) și ca duhovnic al principelui Cristofor (pe care l-a asistat la moarte, obținînd de la el, la cererea dregătorilor lui și un testament în extremis, din care nu fuseseră omiși nici iezuiții), apoi ca educator intransigent al tînărului principe Sigismund, nu se oglindește îndeajuns în scrisorile sale, unde apar pe planul întîii preocupări minore. Acest om destul de cumsecade, care ținea în respect și pe senatorii toți eretici, înclinați a se teme de el știindu-l în corespondență cu Ștefan Báthory, se temea, la rîndul său de mutrele bucătarului de la curte, care își manifesta sentimentele eretice, servind părintelui numai carne în zilele de post, și aceasta în modul cel mai ofensator! Problema aceasta ocupă o bună parte din corespondența cu organele Societății pînă să obțină să i se trimită un „coadjutor”, adică un fel de bucătar și econom luat din sînul ordinului. Mai apoi traversează o adevărată criză de descurajare în fața situației tulburi din sînul nucleului iezuit din Transilvania, într-un moment când se vede și el lovit de boală, ca și Odescalchi și alți iezuiți „paralizați” de reumatisme, și deodată cuprins de un fel de frenezie e gata să blesteme ceasul când a intrat în Societate și când a pus piciorul în Transilvania, nemaivorînd cu patimă decît să poată pleca într-o țară mai caldă pentru a-și căuta de sănătate (iunie 1585).

Prozelitismul iezuiților se îndreaptă în primul rînd spre succese concrete prețuite după un criteriu cantitativ, Dacă exceptăm grija duhovnicească pentru unele fețe mai însemnate, în primul rînd principele și apoi diversele măriri care trebuiau captate prin toate mijloacele, ceea ce contează e numărul. Chiar regele îndreaptă atenția ordinului asupra cîștigării nobililor, al căror vot este hotărîtor în Dietă. Este o adevărată contabilitate de suflete întocmită pe unități geografice — de pildă un sat sau o regiune — sau pe intervale de timp: de pildă un răstimp dat. Ba se mai dorește fierbinte obți-

nerea unor noi dăruiri de sate pentru colegiu, pentru că iobagii, fiind siliți să urmeze religia stăpînilor lor, se sporeau astfel contingentele de credincioși. Dar aceste numărători erau formale. Szántó arată că iobagii colegiului, convertiți la început, au părăsit scîrbiți confesiunea unor stăpîni atît de neomenoși. Dar ei continuau să fie considerați tot drept catolici de către drămuitorii lor. Alteori asistăm la conversiuni determinate de presiuni sau amenințări fie precise, fie mai puțin definite. Ostașii italieni de la curte care părăsiseră biserica romană — fie categoric și fățiș, fie tacit, sau care pur și simplu fără a se fi despărțit de ea încetaseră practicarea riturilor ei în formele stabilite, din cauza condițiilor politice și religioase ale Transilvaniei sub Ioan Sigismund Zápolya — erau acum somați să se declare catolici sau necatolici, cu toate consecințele unei asemenea alegeri la eventuala lor reîntoarcere în Italia. Și se mai putea întrevădea și o altă scadență chiar în Transilvania dacă ofensiva catolică avea să biruie aici. Dar înainte de a se pronunța, ei vor să știe la ce pot să se aștepte în cazul apropierei lor de catolici. Vor mai fi oare urmăriți pentru atitudinea lor anterioară conversiunii? Chiar unul dintre iezuiții italieni ai colegiului, slujind alternativ și la Alba Iulia, cere instrucțiuni și lămuriri Provincialului din Polonia, pentru ca să știe ce asigurări poate să le dea, ei rămînînd deocamdată în expectativă.

Mai promițător părea succesul în rîndul elevilor colegiului. Iezuitul italian Ludovic Odescalchi descrie cu însuflețire impresia produsă de procesiunea acestora întorcîndu-se de la pădure în duminica Floriilor cu brațele încărcate de ramuri verzi pentru altar și cîntînd cîntece religioase. Dar tot din mărturia iezuiților aflăm că asemenea manifestări comportau și un alt fel de acompaniament. O săptămînă după aceea, „în ziua de Paști iobagii colegiului au ieșit din oraș împreună cu catolicii din Cluj, și au mers pe cîmp în procesiune purtînd crucea pe care au luat-o din biserică și cîntînd imnul *despre învierea Domnului* pînă la satul Baci după vechea datină, de unde s-au întors iar la biserică. *Érau vreo 400 la număr și bine înarmați chiar cu bombarde*” (epistola rectorului Wuyek din 11 aprilie 1580, Veress, *op. cit.*, I, p. 104). Este evident că iobagii colegiului fuseseră mobilizați pentru acea demonstrație și desigur în modul cel mai categoric. Cum se proceda în asemenea împrejurări rezultă din cele arătate de Szántó în scrisoarea din 19 octombrie 1582, cu privire la inițiativa magistrului de umanioare [părintele polon Petrus Szydlowski de 31 de ani] care, vrînd să pună să fie jucat de către școlarii colegiului un „Dialog” al său, adică o scenă dialogată în felul celor care obișnuiau a fi reprezentate în colegiile iezuite, și avînd nevoie de o figurație masivă, a poruncit cu de la sine putere prin slugile colegiului, fără asentimentul prealabil al rectorului „ca să iasă din fiecare din acele șase moșii (ale iezuiților) cîte 32 de oameni înarmați (!) care să *vină sub amenințarea pierderii capului și a pierderii tuturor bunurilor* (!) în satul cel mai apropiat, Mănăstur. Și acest lucru îl făcea pentru a alege dintre ei pe cei mai buni

pentru dialogul său... De aci a ieșit un zvon că iezuiții vor să pornească război civil contra orașului sau contra vreunuia dintre nobili. De aceea orașul a stat multă vreme în stare de alarmă, temîndu-se să nu fie vreun viclesug la mijloc și să intre școlarii colegiului împreună cu țărani, și nici nu i-au lăsat (pe școlari) să intre decît după ce unii dintre mai marii orașului au garantat că aceia nu vor provoca nici un tumult! Și chiar și în acea piesă de teatru au fost tirade atît de exagerate ale personajelor, atîta zăngănit de arme și sloboziri de bombarde, încît s-ar fi crezut că nu se reprezintă o comedie sau un dialog compus de iezuiți, ci un joc de-a războiul (*lusus armorum*) executat de soldați“ (Veress, *op. cit.* I, p. 232). Singura deosebire dintre mobilizarea pentru Dialogul teatral și cea pentru procesiunea religioasă a stat în scopul pentru care fuseseră făcute. Modalitatea lor a fost însă desigur una și aceeași. Iobagul știa că trebuia să se înfățișeze la chemare, fie ce o fi.

Față de orașul eretic, colegiul se considera ca o cetate într-o lume de dușmani, în mijlocul unui popor rău și pervers (!) (*natione prava et perversa*). De aceea cînd s-a produs furtul din colegiu toată grija iezuiților era ca să nu cadă cumva vinovatul în mîinile ereticilor care l-ar fi judecat și spînzurat cu cea mai mare publicitate spre confuzia lor. Așadar, s-au străduit să-l scoată din oraș noaptea, deghizat, pe furiș, înăbușind toată acea întîmplare. Și tot astfel, cînd un preot iezuit al colegiului cade în păcat și dă prilej de scandal, un confrate al său se înfioară și declară că dacă acela și-ar fi pierdut credința ar fi fost desigur mult mai rău pentru el, dar pentru Societate ar fi fost hotărît mai bine (!) (Ibidem, II, p. 122). În această mărturisire se trădează o întreagă mentalitate. Se vede că nu poate fi vorba de o unitate sufletească între toți, cînd în sînul conducerii erau dezbinări de principii și antagonisme naționale, iar între categoria părinților iezuiți și cea a „coadjutorilor“ lor era o prăpastie de care ne dăm seama, citind una din listele din 1587 în care dintre opt asemenea frați, doi știu să citească, dar nu să scrie, iar trei nu știu nici să citească nici să scrie! Despre unul dintre ei se pretinde însă într-o listă anterioară (ianuarie 1584) că ar vorbi nu tocmai bine (*mediocriter*) latina (!) și polona. În schimb, fiecare dintre ei are atribuții variate. Dintre cei cu știință de carte unul era în 1587 bucătar, chelar (*dispensator*) și grădinar, iar în timpul ciumei fusese și sluga tuturor, și gropar. Iar dintre cei care știau doar să citească unul e bucătar și infirmier, celălalt croitor și sacristan. În sfîrșit din ultima categorie de analfabeți unul a fost brutar și apoi a fost dat ca infirmier părintelui. I. Leleszi, altul este ajutor de bucătar, și al treilea a fost bucătar și ajutor de bucătar și este acum „*credentiarius*“ și portar. Cînd din sînul iezuiților se vor desprinde doi părinți care vor părăsi colegiul, orașul va fi gata să-i primească cu brațele deschise pe acești „apostați“. Dar acest lucru se va

produce în faza a doua a existenței colegiului, după rechemarea lui Wuyek din rectorat și încredințarea postului de la Oradea lui Szántó, deci după sfârșitul anului 1583 care încheie volumul de față. În faza următoare culminând cu ravagiile cumei din vara anului 1586 și cu alungarea iezuiților din Transilvania, ca urmare a morții regelui Ștefan Báthory, susținătorul lor statornic, se vor mai accentua trăsături pe care le vedem de pe acum, de pildă: un fanatism strîmt întemeiat pe credința că iezuiții sînt ajutați de sus de o providență implacabilă și răzbunătoare împotriva dușmanilor ordinului (din care cauză trei dintre marii dregători eretici ai principelui Transilvaniei și-au înmormîntat în aceeași lună copiii lor) — dar și plină de îndurare pentru iezuiți, avînd grijă să strămute dintre cei vii pe soția eretică a principelui Cristofor cu vreo lună înaintea acestuia, simplificînd deci mult situația bunilor părinți. În aceeași ordine de idei regele Ștefan Báthory a ordonat deîndată ca să fie trimisă de la curte și bunica tînărului principe, eretică și ea, căreia i-a fost lăsată grija Griseldei, sora lui Sigismund, îndepărtată și ea de la curte. Destul de aproape de acest fanatism — care sub altă formă există tot atît de puternic și în tabăra eretică — înflorește superstiția, fie sub forma unor pilde edificatoare, îndemnînd la conversiune prin înfățișarea unor exemple îngrozitoare de pedepse dumnezeiești, fie sub o formă copilărească și folclorică a unui chirograf întocmit la îndemnul diavolului și care apare în raportul rectorului Wuyek din 12 aprilie 1581 (Veress, *op. cit.*, I. p. 124) în rubrica cifrelor contabilicești ale conversiunilor obținute. „În Mănăstur s-au împărtășit vreo 60 de oameni. Confesiuni generale au fost circa 50. Unul s-a mărturisit că a avut de doi ani o învoială cu diavolul de la care primea bani și căruia i se supusese printr-un act scris (*chyrographum*), dar după spovedanie demonul i-a restituit „chirograful“ [!] și el îndată l-a și ars.“ Această manifestare supranaturală precum și altele ulterioare în slujba propagandei pentru noul calendar, împreună cu relatarea slobozirii de duhuri rele a unei femei din Mănăstur — care descria pe cei doi demoni întîlniți în cale ca fiind subțirei la trup, și cu înfățișarea și portul școlarilor colegiului — au fost comunicate mai departe și trecute în organul Societății „Annuae Litterae“, spre edificarea întregii Societăți.

Pentru cunoașterea împrejurărilor din Transilvania de prin anii 1580—1587, corespondența iezuiților din acest răstimp este mult mai revelatoare decît *Comentariul* lui Possevino, mozaic de materiale disparate combinate artificial într-un fel de fațadă barocă din care nu reținem pînă în cele din urmă decît contribuția proprie a autorului, în timp ce șirul succesiv și întretăierea simultană a diferitelor rapoarte redau realitatea văzută din mai multe direcții în curgerea vremii și după o optică diversă, condiție prețioasă pentru orice reconstituire valabilă. În centrul interesului nostru stau amănuntele pri-

vitoare la regimul iobagilor sub administrația iezuită, precum și la tratamentul special al românilor în procedura penală, așa cum e ilustrat prin sinistra parodie de judecată de la Cluj-Mănăstur din 3 octombrie 1582. Amîndouă aceste aspecte sînt scoase în evidență acum pentru prima oară.

Cît privește în general situația specială a românilor din Transilvania propriu-zisă și din așa-zisele Comitate exterioare (Banat, Crișana, Maramureș), trimitem la indicațiile noastre din *Introducerea generală* la întreaga serie de Călători (vol. I pp. XXXIV—XXXVII).

Vom sublinia pentru volumul de față unele constatări ale lui Gromo pentru Banat și Transilvania: orașele mari (*le terre grosse*) sînt locuite de unguri, dar satele sînt toate locuite de români, și aceasta nu numai în Banat, dar chiar și în Transilvania, îndeletnicirea românilor fiind să cultive pămîntul și să crească vite. „Ei duc un trai nenorocit... Ei sînt ca niște țărani ai celorlalte națiuni (!) Națiunea... românilor e răspîndită în toate părțile acestui stat. Toți românii se îndeletnicesc obișnuit cu munca cîmpului, atît pentru sine, cît și lucrînd ca muncitori pămînturile ungarilor și ale sașilor... Iar ungurii... cei mai mulți dintre ei își dau pămînturile lor românilor să li le lucreze în felul cum se obișnuiește în Italia cu *colonii*, și ei cu toții se socotesc ostași și cavaleri... Sașii de asemenea... își lucrează pămînturile cu români și-i plătesc pe aceștia și pentru paza ogoarelor lor...” „Doar secuii preferă să-și lucreze pămîntul fie singuri fie cu țigani.” Chiar de la început se vedește vitregia traiului românilor la oaste unde dovedesc o mare vitejie înnăscută și puterea de a *răbda orice osteneală*... ei nu au parte nici de arme cum se cade nici de o slujbă putîndu-le oferi vreo perspectivă de o viață mai bună. Căci „puțini fac slujbă printre ostașii călări, cea mai mare parte însă slujesc ca pedestrași”. „Ei luptă așadar fie ca „trabanți” fie ca „haiduci” și „nu se tem de nici o primejdie”.

„... Cei ce rămîn la vatră îndestulează zilnic orașele cu brînză, lapte, fructe și altele... La Zlatna... românii lucrează neconținut în minele de aur”. Am văzut mai sus (p. X) care erau greutățile băieșilor români purtați pe drumuri pentru a-și valorifica rezultatul muncii lor îndîrjite. Despre unii nobili români este vorba fie în legătură cu Făgărașul, fie într-un pasaj al lui Possevino: „au totuși cîțiva nobili printre ei, dar nu cu atîta vază cum sînt nobilii unguri, și deși cîteodată se arată mai viteji la război decît ungurii, sînt totuși socotiți mai prejos cînd sînt răsplătiți de principe.” Nici măcar credința lor religioasă nu era la adăpostul tiraniei stăpînilor lor. (vezi p. 567).

Trebuie să mai repetăm și aici cele arătate în Călători, vol. I despre pretinsa colonizare a lui Flaccus care ar fi dat numele de flaci sau vlaci valahilor! Pusă în circulație în secolul al XV-lea de vestitul erudit Aenea Silviu Piccolomini,

ajuns papă sub numele de Pius al II-lea această teorie a fost răspîdită în lumea largă de Cronica din Nürnberg de unde a luat-o și Reicherstorffer. O punere la punct a fost făcută cu mult simț critic de învățatul Verancsics (vezi Călători I p. 393—431) dar textul acestuia a rămas inedit pînă în secolul al XVIII-lea. În volumul de față apar unele ecouri mai mult ori mai puțin fidele ale acestei concepții greșite. Dacă Gromo care nu era cărturar pomește vag de „o colonie romană... adusă de Tiberiu (!) contra regelui Decebal“, un jurist de formație italiană ca Lescalopier se mulțumea să împrumute pe tăcute de la Reicherstorffer atît mitul lui Flaccus cît și pseudo inscripțiile copiate de-a gata de la el. În schimb aflăm la abatele Giulio Ruggiero o atitudine mai critică deși nu dusă prea departe.

Ajunși la capătul acestui volum e nevoie poate de unele sublinieri și lămuriri privind partea de noutate adusă prin înfățișarea materialului de față, precum și gradul deosebit de interes manifestat în introducere pentru unii dintre martori în comparație cu ceilalți. Noutatea constă în adîncirea analizei critice a textelor, ca de pildă cel al comisarilor habsburgici din Transilvania în 1552, mergînd dincolo de afirmațiile autorilor, citind printre rînduri și scoțînd la lumină intenții sau reticențe cu tîlc, ca cele de pildă în legătură cu presiunea exercitată asupra lor de generalul Castaldo. Aceeași urmărire de aproape a îngăduit o interpretare cu totul nouă atît a mărturiei lui I. Belsius, agentul habsburgic pe lîngă Despot în 1562, cît și a evenimentelor și situației însăși înfățișate de acesta, ducînd la o reconsiderare a întregului material privitor la aventura din 1561—1563. Cu acest prilej s-a făcut un pas înainte și în înțelegerea atitudinii lui Sommer și în atribuirea manuscrisului de la Perugia lui Alessandro Guagnini. Despre episodul Schreiber fusese vorba mai înainte într-un articol aparte. De asemenea a fost discutată valoarea documentară a relațiilor lui Gromo și a lui Lescalopier ajungînd la concluzii noi. În sfîrșit, mărturiile iezuite (*Comentariul* lui Possevino și corespondența iezuită) au fost analizate pentru descoperirea unor stări materiale și spirituale atît în mediul iezuit, cît și în cel mai vast al Transilvaniei. Extrasele redată înfățișează aspecte variate din intervalul 1580—1583 inclusiv, dată la care se încheie volumul nostru. Urmarea (1584—1587 inclusiv) aparține volumului următor. Din cauza naturii materialului, unele dintre informații au fost folosite de-a dreptul în introducere fără a fi cuprinse printre extrasele din corpul volumului. Nu putem lungi această înșirare arătînd la fiecare în parte dintre relații progresele realizate. Lucrul reiese îndeajuns din respectivele notițe introductive care, împreună cu aparatul critic însoțind textele, înfățișează rezultatul din urmă al cercetărilor.

Cît privește faptul că în introducere am stăruit mai mult asupra anumitor grupuri de relații, fără a le trece în revistă pe fiecare în parte, el se

explicită prin nevoia de a scoate în relief elementele de unitate, îndreptînd atenția asupra unor momente sau împrejurări a căror acțiune rezumă și prelungește stări revelatoare ale unor permanențe ascunse. Lista tuturor „călătorilor” va trebui căutată în tabla de materii. Dar nici acolo nu vom găsi numele unor participanți activi la evenimentele descrise, ca de pildă acel Albert Laski a cărui prezență se manifestă în toate mărturiile privitoare la Despot, și după aceea în frământările din Moldova din 1568, 1574 etc. El apare totuși în volum ca erou principal al retragerii expediției din Moldova (octombrie 1563) povestită după propria sa versiune de către biograful lui Despot, Graziani, precum și de către Guagnini, atît în manuscrisul anonim de la Perugia cît și în versiunea amplificată polonă mai tîrzie, din care derivă apoi și cronica lui Grigore Ureche. Mai trebuie explicată și disproporția aparentă dintre trecerea extrem de rapidă a lui Commendone și Graziani în 1564 și atenția deosebită care li s-a acordat în notițele introductive la relațiile lor. Lucrul e vădit în privința lui Commendone. Dar dacă textul oferit de el este de un interes cu totul minor, în schimb rolul său ca reprezentant al Ligii Creștine în Polonia, de unde s-a amestecat și în susținerea lui Bogdan Lăpușneanu este de o mare însemnătate iar intervenția sa pentru pornirea unei noi căi comerciale polone pe *Nistru spre Cetatea Albă* și apoi pe mare pînă la Veneția, deși fără sorti de izbîndă, a avut totuși un început de executare prin sondajele făcute în albia Nistrului de către un italian despre care mărturisește una dintre relații.

În anexă au fost distribuite un număr de relații indirecte de natură variată: [o operă de compilație, datorată lui Blaise Vigenère] un memoriu asupra resurselor Moldovei destinat papii, iscălit de abatele Ruggiero, două fragmente de scrisori ale contelui Ferrari aflat în oastea lui Castaldo din Transilvania și raportînd de aici despre cruzimile lui Mircea Ciobanul în Țara Românească, povestirea indirectă a retragerii din Moldova a lui Laski (amintită mai sus), în sfîrșit un fragment datorat lui G. Werner, colegul lui Bornemisza a cărui biografie se află împreună cu a acestuia în fruntea raportului comisarilor din 1552. Așezarea fragmentului amintit despre *Minunatele ape ale Ungariei*, printre descrierile indirecte, deși autorul apare în corpul volumului ca autor efectiv al anchetei asupra minelor din Transilvania, se datorește naturii acestui fragment de un caracter mai mult literar, și dificultății de a-l înfățișa alături de raportul amintit cu care nu are nici o contingentă.

Am dori să mulțumim tuturor celor care au contribuit la acest volum, fie în prima fază a prelucrării materialului în cadrul Institutului de Istorie Nicolae Iorga, fie în această fază finală de reconsiderare, regrupare, completare și pregătire pentru tipar a textului pe care îl înfățișăm aici. Vom numi deci mai întîi pe cercetătorii de la Institutul de Istorie: Ș. Papacostea, L. Demény, I. Corfus, Marina Vlasiu, A. Armbruster pentru ajutorul lor

colegial asociindu-le și pe cercetătorii de la alte instituții care ne-au dat cursul lor prețios la ilustrarea volumului: O. Iliescu de la Cabinetul Numismatic al Academiei R. S. România, Corina Nicolescu de la Muzeul Național de Artă, Maria Ana Muzicescu de la Institutul de Studii sud-est europene, Ana Toșa Turdeanu de la Cabinetul Cartografic al Academiei. Tuturor le adresăm mulțumirile noastre.

Gîndul nostru se îndreaptă și către cei care nu mai sînt printre noi: colaboratorul constant și neprețuit Ioan Totoiu și colegul întotdeauna gata să răspundă solicitărilor noastre P. P. Panaitescu. Și pe ei îi socotim prezenți în lucrarea de față.

MARIA HOLBAN

PAUL SPELTACHER DIN HALLE

(? — după 1551)

*

Asupra lui Paul Speltacher din Halle, mercenar în oastea habsburgică din Transilvania de sub comanda generalului Castaldo, nu se cunosc date biografice; numai din poemul său tipărit la Nürnberg după 1551, rezultă că el a participat la lupta cu turcii de la cetatea Lipova, fiind strămutat apoi la Vinț, tocmai în momentul uciderii, la instigația imperialilor, a atotputernicului cardinal Gheorghe Martinuzzi (17 decembrie 1551). De altfel tot poemul lui Speltacher, cântat de autor pentru prima oară la Biertan, după propriile-i afirmații, nu reprezintă decât o justificare a asasinării lui Martinuzzi, înfățișat ca un om fără de lege, partizan declarat al turcilor și vânzător al Transilvaniei, pe care urma, prin trădare, s-o predea Porții otomane. Poemul, sugerat probabil bardului mercenar de către unele personaje influente din jurul lui Castaldo, și-a găsit astfel o oportună difuzare datorită tipăririi sale la Nürnberg.

Această plachetă politică apărută sub titlul *Ein schön new lied vom zug auss Sibenburg, wie es ietzt im sturm vor Lippa ergangen ist* a fost reeditată de R. von Liliencron în studiul său intitulat *Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13 bis 16 Jahrhunderts*, vol. IV, Leipzig, 1869, sub nr. 592.

Neutilizat până în prezent în istoriografia noastră, poemul lui Speltacher apare acum pentru prima oară în traducere română.

UN CÎNTEC NOU ȘI FRUMOS DESPRE
EXPEDIȚIA DIN TRANSILVANIA, AȘA
CUM S-A ÎNTÂMPLAT ACUM ÎN IURE-
ȘUL DIN FAȚA LIPOVEI¹

sfârșit. decembrie 1551

1. Ce vrem noi oare să facem? Vrem să facem lucrul cel mai bun pe care l-am învățat, să cîntăm un cîntec nou despre expediția în Ungaria. Dumnezeu să ne ajute să izdîndim.

2. Regele roman², de neam mare, ne-a ales un comandant, numit Andrei de Brandis, de viță nobilă.

3. Domnul Andrei, cu sînge nobil, și-a tocmit lefegii buni și evlavioși; îi duce din îndepărtata Germanie de sud³ în adîncul Ungariei și pînă în Transilvania.

¹ Traducerea s-a făcut după textul publicat de R. v. Liliencron în: *Die historischen Volkslieder der Deutschen, vom 13 bis 16 Jh.*, IV, Leipzig, 1869, nr. 592: *Ein schön new lied vom zug aus Sibenbürgen, wie es ietzt im sturm vor Lippa ergangen ist.*

² Ferdinand I de Habsburg.

³ Oberlande.

4. Noi am trecut prin țara ungarilor întâmpinînd suferințe și necazuri, a trebuit să răbdăm mult de foame; un lefegiu îi zice celuilalt: „De aceasta ne vom plînge chiar lui Dumnezeu din cer”.

5. Într-o luni⁴ s-a întîmplat anume că se putea vedea cum lefegiii se îndreptau către Lipova unde se aflau turcii atît de puternici, care o cuceriseră de curînd.

6. Am ajuns în fața orașului Lipova; îndată comandantul nostru a fost de părere să ne facem tabără și am lucrat la întăritură zi și noapte; doar trebuie să spun adevărul!

7. De dimineață, de cum se crăpa de ziuă, se putea vedea cum se îndreaptă flintele către zidurile Lipovei. Noi trăgeam asupra lor din răspu-teri, ceea ce a adus turcului mare jale.

8. Împușcăturile acestea au ținut pînă în ziua a treia cînd s-a sunat alarma; spaniolii⁵ se avîntă peste deal dînd cei dintîi asaltul, dar mult nu au izbîndit.

9. Domnul Andrei de Brandis a condus și el pe germani <la atac> și mulți bărbați de vază și-au pierdut viața; de cei ce au pierit în fața Lipovei, să se îndure Dumnezeu și pe noi să ne miluiască.

10. Turcii cu săgețile⁶ lor iuți trăgeau asupra noastră cu mare zor, așa încît părea că ninge cu săgeți. Archebuzierii noștri trăgeau de asemenea asupra lor, pentru ca să nu rămînă cu nimic datori.

11. O împușcătură urma după alta, comandantul nostru era în frunte, el nu voia să se dea bătut nici cînd: el striga: „pe aici, pe aici, dragi băieți, spre glorie vrem să tindem”.

12. Archebuzierii și-au văzut răsplata: ei trăgeau <chiar> în oraș cu toată sîrguința și tot în același oraș se auzeau urlete și mare larmă la cîinii de turci.

13. Asaltul ține pînă pe la ora a patra, mulți turci sînt rău răniți, unii chiar răpuși; aceasta face ca ei să nu se poată împotrivi, ceea ce i-a mîhnit foarte mult.

14. Noi am izgonit dușmanii de pe șanțurile de apărare <și> am năvălit înăuntru cu întreaga armată; ceea ce a adus turcului mare jale <căci> a trebuit să vadă filfiind stindardele germane pe zidurile de la Lipova.

15. Se vedeau fanioanele pe ziduri, noi am izbîndit dînd asaltul fără prea mari pierderi; l-am învins pe dușman; nici un turc n-ar fi scăpat de acolo și de aceea s-a refugiat în castel.

16. Și cînd asaltul fusese aproape cîștigat, au venit ungurii încoace, aceștia au vrut să se bată vitejește: au forțat sipetele și pivnițele și au jefuit chiar voinicește.

⁴ *erchtag* = luni, prima zi din săptămîină? sau prima zi din lună?

⁵ din armata lui Castaldo.

⁶ *Flitzenpfeil*.

17. Curînd după o zi au trebuit germanii să părăsească oraşul, şi aceasta este adevărul şi nu este o minciună.

În ziua de marţi⁷ noi am intrat <în oraş> şi vineri am ieşit din nou.

18. Ungurii şi spaniolii aveau paza porţilor⁸, aşa încît bunii mercenari au fost nevoiţi să stea în cîmp deschis; foame şi frig am îndurat noi mult, căci eram aproape toţi prost îmbrăcaţi.

19. Noi, germanii, trebuiam să dăm asalt şi să dăm lupte, pe cînd ungurii şi spaniolii prădau şi jefuiau şi s-au apucat să facă mare negustorie cu sare şi vin şi alte lucruri; şi acum ascultaţi cum s-a întîmplat mai departe.

20. În Lipova se află o cetăţuie; în jurul ei vîjîiau gloanţele şi acest lucru a ţinut trei săptămîni. Turcul era foarte descurajat, neavînd nici gloanţe pe care să le tragă, nici bucate pe care să le gătească.

21. Şi cînd monahul⁹ a aflat de nevoile lor, a trimis în castel carne, vin şi pîine, punînd totodată să fie întrebaţi dacă ei ar vrea să predea castelul şi dacă ar vrea să se retragă.

22. Turcii îndată ne-au răspuns că mai degrabă trebuie ei să-şi afle mormîntul în castel decît să-l părăsească şi decît să-şi piardă tot ce au, chiar dacă i-ar costa viaţa.

23. Însă dacă ar fi lăsaţi să se retragă cu armele lor de apărare şi cu averea lor, atunci ei ar fi gata să predea <castelul> şi vor să se întoarcă acasă la ei şi să-şi mîntuie trupul şi viaţa.

24. Acest lucru nu au vrut să-l facă germanii şi „velşii”¹⁰; ei voiau să se lupte pentru coroana regală cu folos, dar şi cu cinste; şi îndată ce a aflat aceasta, monahul din chiar acea clipă a jînduit la el¹¹.

25. Dacă noi nu i-am lăsa să se retragă cu armele lor şi cu tot ce au, atunci el nu vrea să mai zăbovească,¹² ci are de gînd să-şi trimită oamenii săi de aici şi el însuşi să pornească.

26. Aşadar germanii au putut prea bine să înţeleagă că trădătorul nu avea vreun gînd bun; eu însumi am auzit spunîndu-se adesea că ar fi trădat mult sînge creştin; şi deci, ei au fost lăsaţi să se retragă.

27. Într-o sîmbătă s-a întîmplat aceasta, că se putea vedea cum pleacă turcii din castel în număr de 1 200, pe cînd noi trebuiam să stăm în ordine de bătaie, ceea ce ne-a făcut mare necaz.

28. Această faptă rămîne pe veci şi pe întotdeauna o ruşine cînd se va povesti în ţările germane, anume că noi am împresurat un castel şi am lăsat pe duşmani să plece pe jos şi călare.

⁷ În text: *phinstag*, desigur greşit, în loc de *dienstag* — marţi.

⁸ Adică stăteau în oraş în vreme ce germanii erau cantonaţi afară.

⁹ Martinuzzi.

¹⁰ Numire dată în general latinilor.

¹¹ La castel.

¹² Ameninţare menită să justifice neintervenţia mercenarilor germani.

29. Știe Dumnezeu pe tronul său cel înalt, că nu poartă nici o vină la aceasta comandantul nostru ca și bravii căpitani; ei cu drag i-ar fi întrecut pe ei și în asalt, și în lupte.

30. Ceata de germani era prea mică, de aceea au fost lăsați turcii să plece acasă; în monah nu se puteau încrede; iatagane avea el prea multe, pe acestea se și bizuia.

31. Și îndată ce turcul a plecat, monahul nu a mai așteptat mult, pe oamenii săi i-a trimis acasă; nouă, germanilor, a vrut să ne dea tabere de iarnă, dracul să i-o răsplătească!

32. Trădătorul plănuise ca nici să nu mai ajungem în Germania, că turcului i-a scris să se înarmeze bine și puternic și să nu zăbovească mult.

33. Comandantul nostru ne-a pus să facem stînga împrejur: „Sănătate dragii mei buni lefegii, vrem să ne despărțim de Lipova“. Am trecut prin zăpadă adîncă străbătînd pustiuri întinse.

34. Am mers peste șesul larg. Nu aveam nici haine și nici bani, pînă ce am ajuns la Vințul¹³ de Jos; la Vinț chiar în fața castelului, am aflat vești noi.

35. Am fost duși cu toții <să ne rînduim> în cerc; în centrul său stătea locotenentul colonel călare; o știre nouă ne-a dat el atunci despre monahul trădător și slugăria lui.

36. El spune: „Luați seama la ce vă spun eu, monahul a fost răpus astăzi, și chiar în această zi, aici la Vinț în castel, sigur de tot de către signorul „Forlze“¹⁴, și astfel au fost răzbunați destui lefegii.

37. Călugărul s-a întrecut cu îndrăzneala, el voia să mănînce gustarea de dimineață la Alba Iulia; lingura i-a căzut însă din mîină și atunci s-au bucurat mult bunii lefegii, lăudînd pe Dumnezeu cu urale.

38. Aceasta i-a mîniat pe slujtorii săi că acum și-au pierdut pe tezaurul¹⁵ lor și atunci se jeleau cu amar; și peste tot locul unde stătea un ungar lîngă altul numai de monah vorbeau.

39. Deci îl laud pe Dumnezeu de pe tronul său înalt; el nu și-a uitat pe ai săi niciodată, pe cei ce-l trezesc cu rugăciuni, el vrea să-i ajute și să-i sprijine și să-l dea de gol pe înșelător.

40. Așa i s-a întîmplat omului fără de credință, de altfel el nu a făcut niciodată vreun bine, necuratul l-a orbit în așa fel, încît nu a făcut niciodată nimic bun din tinerețea sa pînă la sfîrșitul său.

41. Luați seama că eu nu mint și pentru ca să vă dovedesc adevărul: el a răpus pe mulți germani, îndeletnicire de care el nu s-a săturat niciodată. El a vrut să predea și Transilvania.

¹³ Wintza.

¹⁴ Sforza Pallavicini.

¹⁵ Calitate deținută de Martinuzzi.

42. În Transilvania mi-e cunoscut un oraș numit Sibiu, pe care de asemenea urma să-l primească turcul; în el se află mulți lefegii buni și spunând aceasta eu nu mint.

43. Monahul plănuise ca să predea turcului acest oraș, în anul 1551, în ziua sfântă a Crăciunului.

44. Monahul s-a întrecut cu îndrăzneala; când preoții aveau să citească liturghia, el avea de gând să deschidă poarta orașului și turcul avea să pătrundă în oraș și să-i răpună în biserică.

45. Și după ce s-ar fi întâmplat aceasta, țineți bine minte! voia să le dea în mâinile lor orașul, voia să le dăruiască Transilvania ca un dar de Anul nou și nu mai voia să o ceară îndărăt niciodată de la ei.

46. De aceea mulțumiți necontenit lui Dumnezeu, îndurarea lui este mare, mult mai mare chiar decât luna și soarele, el ne-a păzit de câinele de turc și de gurile înșelătoare.

47. Cel ce ne-a cântat cântecelul nou se numește Paul Speltacher din Halle; el l-a cântat deschis: la Biertan în țara Transilvaniei a răsunit pentru prima dată.¹⁶

¹⁶ Tipărit la Nürnberg f. d. (după 1551).

EPISCOPUL PAUL BORNEMISZA

(? — după 1568)

*

Episcopul Paul Bornemisza, căruia i se dă greșit numele de Absternius, de fapt traducerea latină a numelui de Bornemisza (nu bea vin), apare ca episcop de Veszprem în 1549. Curînd după ocuparea Transilvaniei de către imperiali va fi numit episcop al Transilvaniei. Rolul său trebuia să fie același cu cel atribuit în 1528 episcopului N. Gerendy, factotum, totodată tezaurar al regatului și purtător de grijă al Transilvaniei. De astă dată însă atribuțiile financiare sînt împărțite între mai mulți responsabili. Prezența generalului Castaldo îngrădea de asemenea autoritatea și libertatea de acțiune a episcopului. În întocmirea raportului din primăvara anului 1552 rolul său nu apare prea în relief, cel puțin pentru partea privitoare la exploatările miniere. În instrucțiunile emenate mai apoi de Comisia pentru veniturile Transilvaniei, el ocupă un loc mai mult de prestigiu alături de voievozii Transilvaniei, în timp ce tehnicienii competenți sînt reprezentați de membrii consultativi și de administratorul suprem al veniturilor Transilvaniei. În primăvara anului 1553 este ascultat ca martor în procesul deschis la Sopron cu privire la uciderea lui Martinuzzi. Așa-zisul proces trebuia să aducă o justificare a

asasinatului săvârșit. Așadar, toată cercetarea era axată pe *acuzățiile ridicate împotriva victimei*. În timp ce Ferdinand de Habsburg se îngrijea în particular să capete absoluțiunea papală pentru uciderea unui cardinal — tratând această chestiune în modul cel mai amabil și confidențial cu nunciul apostolic Martinengo, care lua cunoștință de corespondența lui Martinuzzi precum și de delațiunile scrise împotriva acestuia, pe care aplica apoi o viză atestând comunicarea lor — se adoptase calea aceastăaltă pentru exorcizarea în masă a sentimentului ciudat trezit de actul fioros de la Vințul de Jos. Ca și alte fețe bisericești sau laice din fruntea țării, episcopul Bornemisza și-a adus contribuția sa la rechi-zitoriul împotriva „monahului”. Mărturia sa, deși făcută în spiritul arătat mai sus, dez-văluie totuși unele aspecte reale ale mizeriei legate mai ales de construirea cetății Gherla. Situația precară a Transilvaniei nu i-a îngăduit o activitate proprie, nici ca păstor, nici ca administrator. Curînd avea să ia și el calea exilului, un exil mai mult aparent, căci se situa la curtea Habsburgilor. În fața valului ostil ridicat contra Habsburgilor în 1556, el adresează un S.O.S. primatului Ungariei Nicolaie Olahus și palatinului Toma Nádasdy, cerînd să fie rechemat pentru a nu fi menit unei morți eroice, prea puțin necesară. Rolul său era de episcop și nu de castelan al cetăților episcopiei. El însuși aștepta dezlegarea cerută în castelul Gilău, unde se afla împresurat de vreo trei luni, așteptînd din zi în zi să fie bătute zidurile de niște bombarde care nu apăruseră încă. Cariera sa ulterioară e lipsită de relief, deși a fost episcop de Nitra și chiar locotenent regal în 1568.

DECLARAȚIILE¹ SALE CA MARTOR ÎN
PROCESUL² PENTRU UCIDERA LUI
GEORGE MARTINUZZI

...Și mai știu că tot timpul cât a trăit a p. 54
apăsător, a despuțat și a pustiit în așa hal toată Transilvania în toate colțurile
sale cu felurite exacțiuni și dări intolerabile, atît pe cap de locuitor, cît și
pe porți, încît inventa fel de fel de pretexte și de motive de exacțiuni și ju-
puieli după spiritul său întotdeauna pornit spre rău...

...Și am văzut locul unde a expirat: am văzut pe acel loc biserica pe
jumătate distrusă care era mănăstirea fraților predicatori ai Sfîntului Do-
minic sau Augustin³, prefăcută de el în cetățuie⁴ cu profanarea unui locaș
sfînt. Am auzit acolo poporul plîngîndu-se de apăsările pe care le-a suferit

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin publicat în *Hurmuzaki*, II/5, pp. 54—55.

² Procesul s-a desfășurat la Șopron prin aprilie-mai 1553.

³ *Fratrū predicatorū s. Dominici vel Augustini* (cum predicatorii sînt dominicani,
nu se înțelege alternativa *vel Augustini* (?).

⁴ *Fortalicium*.

aproape șase ani, pus la munca grea a clădirii acesteia, cu moartea multor oameni, și bărbați și femei, și sărăcirea multora aduși pînă la starea de cerșetori pe veci.

Și am văzut cetatea Gherla⁵ cu alt nume „cetatea nouă” clădită de el din temelie pe o posesiune a episcopiei de Oradea în Transilvania după dărîmarea cetății dinainte, Unguraș⁶, dar fără să fi fost terminată sau dusă munca pînă la capăt.

Și am auzit și aci și prin tot locul de prin comitatele vecine, prin sate și tîrguri, și cetatea regală Dej suspinele ridicate pînă la stele ale celor ce se plîngeau de ce munci sînt împovărați nenorociții de locuitori, fără deosebire de cei ai căror iobagi sînt, fie chiar și ai coroanei în anii aceștia în care a fost începută construcția acelei cetăți de către însuși fratele George. Cei din Dej⁷ mai ales ziceau că au ajuns în cea mai grozavă sărăcie, și noi am văzut cu ochii noștri acea cetate regească adusă la o stare de devastare aproape totală a locuitorilor și a clădirilor sale.

p. 55

Și am auzit multe, pretutindeni, de la nobilii cinstiți despre judecățile strîmbe // rostite de el în pricini judecătorești, în favoarea unor anumite persoane, și uneori și în folosul său propriu.

Și mai știu că însuși fratele George a profanat niște posesiuni ale abației de Cluj—Mănăstur din Transilvania și le-a dăruit căpitanului trupelor sale, Paul Bank, în dauna bisericii sau abației aceleia.

...Și știu că el, după ce a scos pe regina Isabella din Transilvania împreună cu fiul ei, a ocupat din ambiție episcopia Transilvaniei și a deținut pînă la moartea sa prepozitura din aceeași biserică, arhidiaconatul și beneficiile mai grase după cheful său și numai după propria sa autoritate.

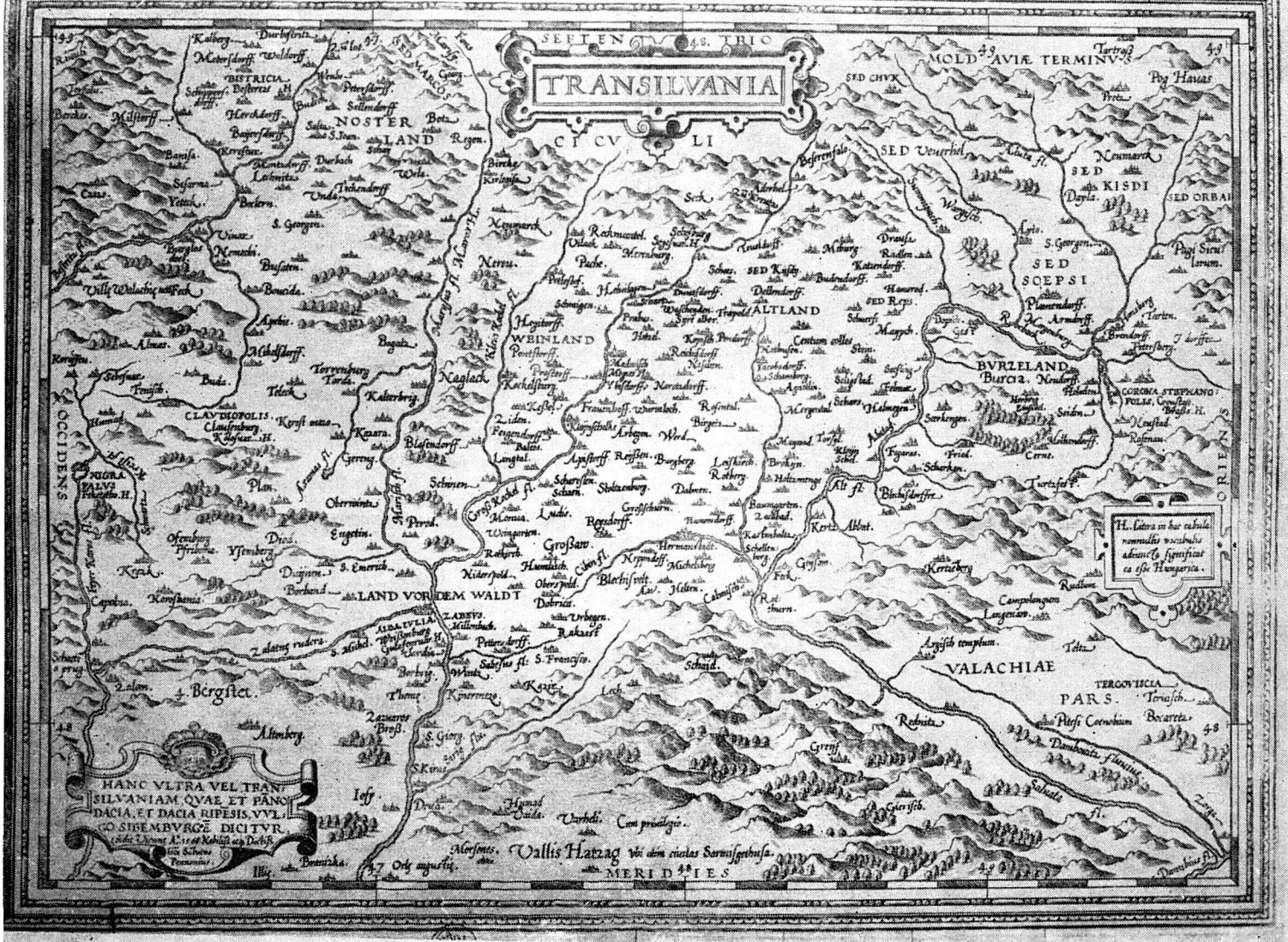
Și știu că el împotriva regulii ordinului său și a statului a umblat după dregătoria nebisericască (*prophanum*) a voievodatului Transilvaniei și s-a străduit să o obțină, și că i-a adoptat și titlul și funcția spre rușinea și batjocura vădită a tagmei sale.

De asemenea știu că a pus să fie uciși niște secui, pe drept sau pe nedrept, nu știu...

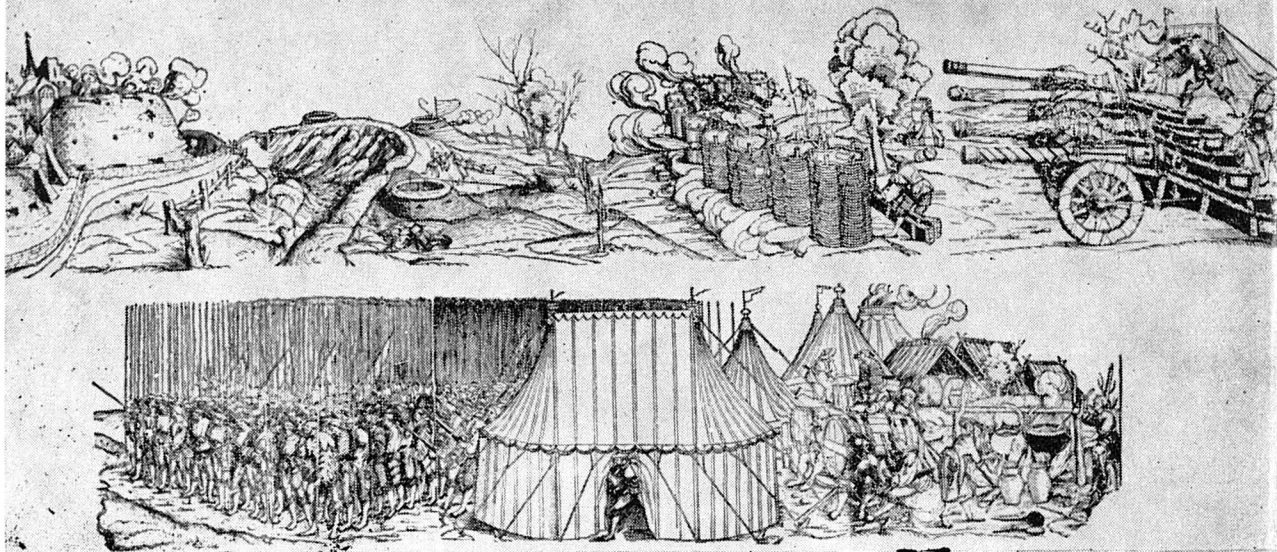
⁵ Wyvar.

⁶ Bolvanyas.

⁷ Desientes.

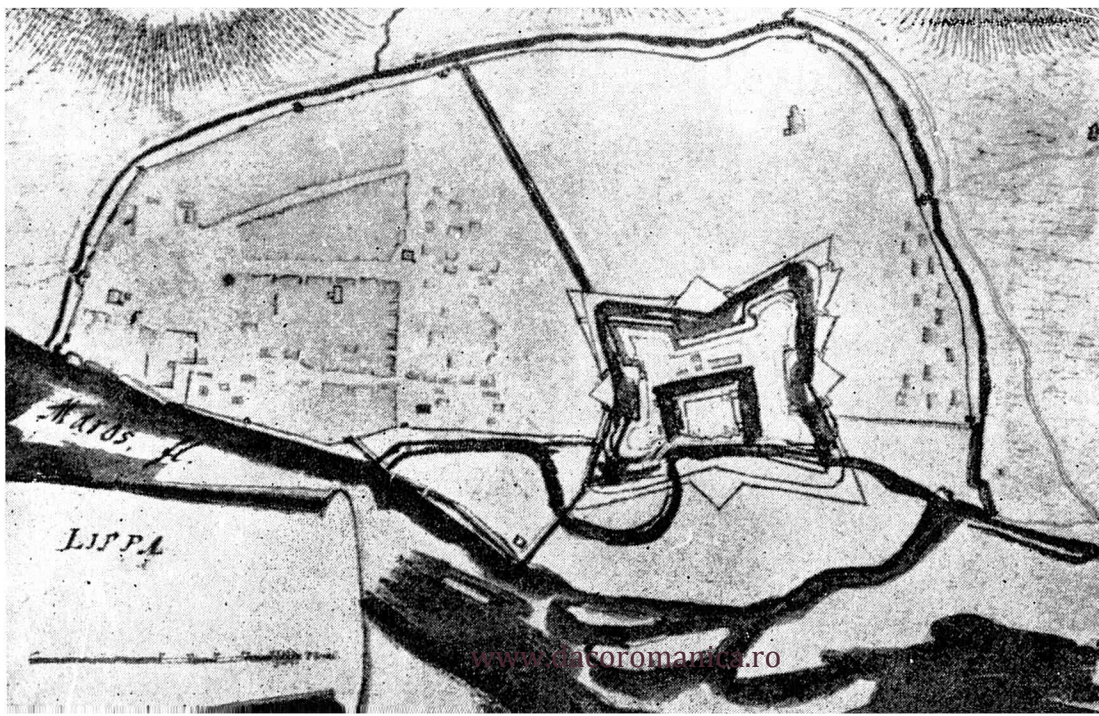

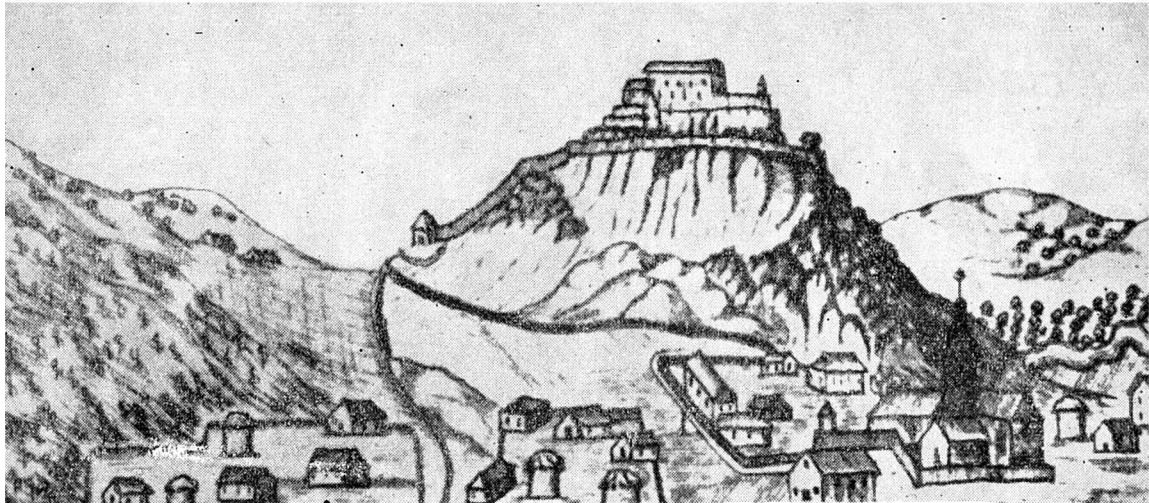
Harta Transilvaniei alcătuită la 1566 de voivodă Ștefan Bănuș (cărta al cabinetul de hărți al bibliotecii Academiei R.S.R.)

Mercenari germani asediind o cetate; tabără de mercenari (desene reproduse după Georg Hirth, *Kulturgeschichtliches Bilderbuch aus drei Jahrhunderten*, vol. II, Leipzig—München, 1883, p. 467—563, fig. 869—875).

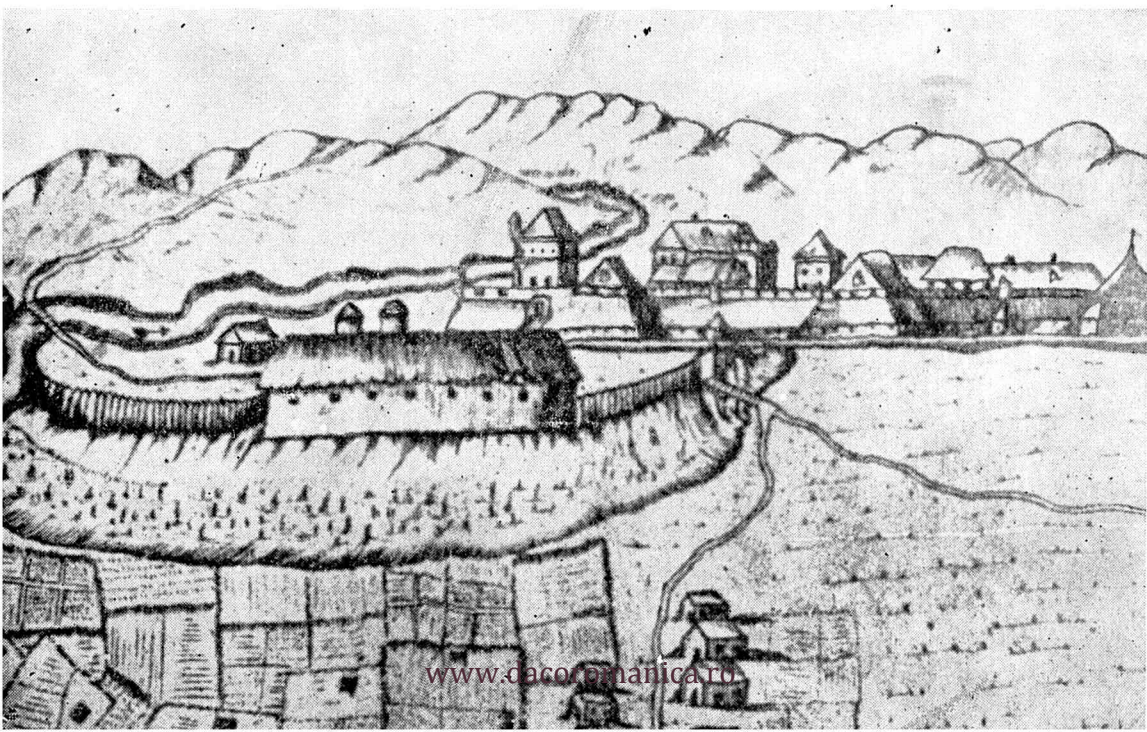
Plan al oraşului şi cetăţii Lipova (reproducere după A. Veress, *Izabella Királyné 1519—1559*, Budapest, 1901, p. 202, fig. 60).

Vedere a oraşului şi cetăţii Deva (reproducere după A. Veress, *Izabella Királyné 1519—1559*, Budapest, 1901, p. 217, fig. 66).

Vedere a oraşului Gherla (reproducere după A. Veress, *Izabella Királyné 1519—1559*, Budapest, 1901, p. 262, fig. 81).

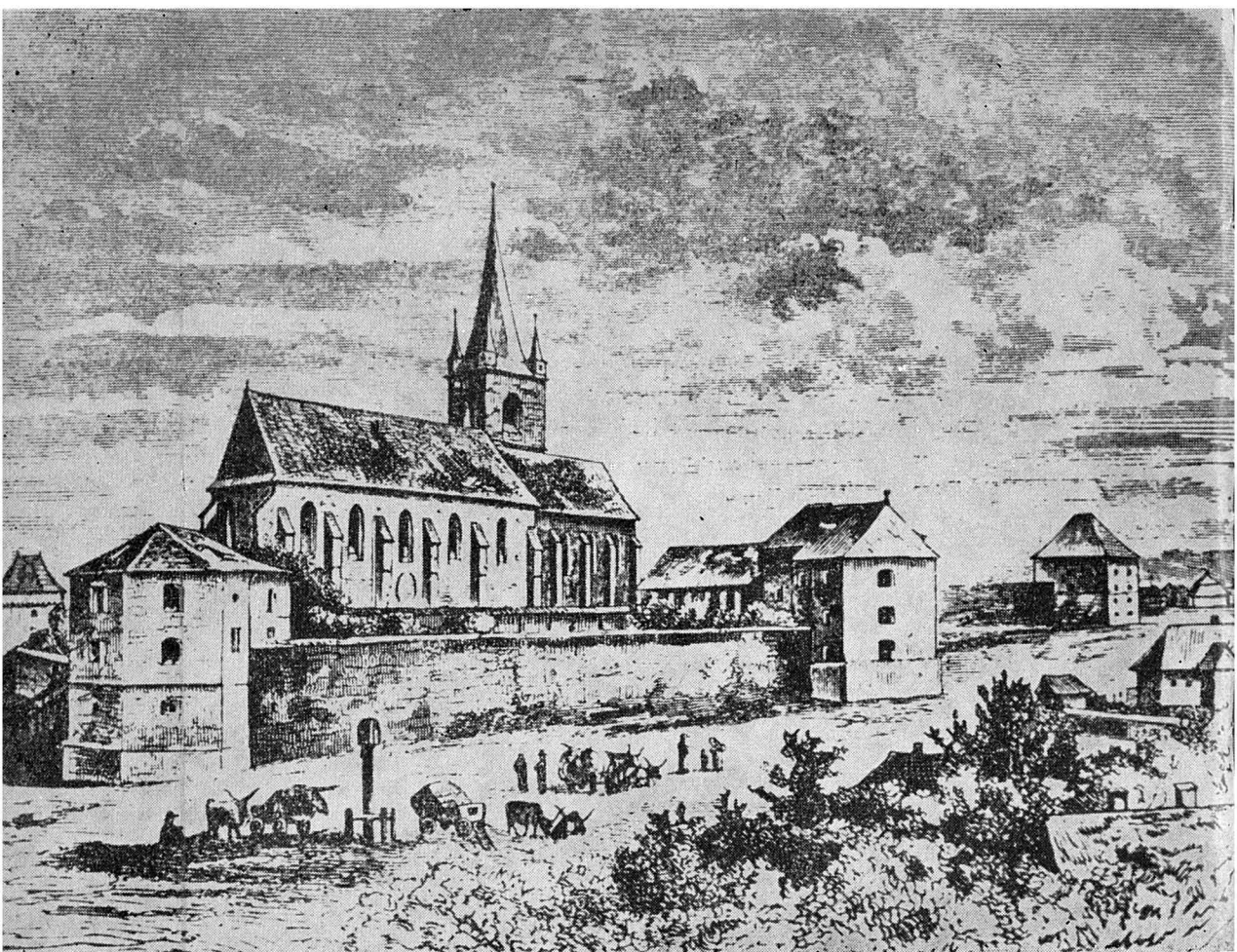

Metodă de reducere a mercurului (desene reproduse după Georgii Agricola, *De re metallica*, Basileae, 1556, p. 427 și p. 429).

Casa Haller din Sibiu (sec. XVI); ancadramentul portalului de intrare și al accesului la scară (reproducere după Gh. Sebestyén și V. Sebestyén, *Arhitectura Renașterii în Transilvania*, București, 1963, p. 221, pl. 4b și p. 223, pl. 49).

Vedere a orașului Tîrgu Mureș și a bisericii întărite (reproducere după A. Veress, *Izabella Királyné 1519—1559*, Budapest, 1901, p. 459, rig. 143).

Vedere a cetății Oradea la sfârșitul secolului al XVI-lea; gravură de Georg Hoefnagel (cabinetul de stampe al bibliotecii Academiei R.S.R.).

DESPRE SITUAȚIA TRANSILVANIEI¹

1556 18 martie

/Scrisoare către arhiepiscopul de Strigoni² și p. 359
Toma de Nádasd³ palatinul/

Alba (Iulia) este de mult împresurată, tunurile⁴ maiestăzii regești de bătut zidurile sînt așteptate de la Sibiu din zi în zi. Aci am fost împresurat de vreo trei luni, dar totuși pînă în clipa de față fără a se folosi bombarde⁵. Acuma mă aștept și la ele, deoarece unii instigatori ai facțiunii au pus de gînd să mă nimicească cu desăvîrșire. Petrovics⁶ a pus stă-

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin redat în *Hurmuzaki*, II/5, p. 359, după Pray, *Epistolae*.

² Nicolaie Olahus.

³ Cumnatul lui Ștefan Mailat, fost susținător al lui Ioan Zápolya, trecut apoi la împărat.

⁴ Nu este arătat prea lămurit dacă episcopul le așteaptă el spre a le folosi sau se așteaptă la aducerea lor împotriva sa după cum reiese din context: *nunc exspecto illas quoque*; în alt loc: *ultimam horam exspectamus*, de comparat cu: *tormenta... exspectantur*.

⁵ *Absque bombardis*.

⁶ Fost sfetnic a lui Ioan I. Zápolya. După moartea acestuia a împărțit puterea cu Martinuzzi cu care se dușmănea. A fost unul dintre principalii partizani ai restaurării lui Ioan al II-lea Sigismund care era iminentă la scrierea acestei scrisori.

pînire potrivit decretului de la Sebeșul săsesc pe toată episcopia pentru fiul regelui Ioan. Mă aflu sechestrat singur aci împreună cu unii nobili credincioși din Ungaria, așteptînd ceasul cel din urmă. Maiestatea sa regească m-a trimis în această țară nu drept castelan al cetăților episcopiei, ci ca episcop. Dacă nu dorește ca eu împreună cu nobilii unguri devotați cu toții pînă la unul să fim răpuși de o moarte cruntă, să mă recheme împreună cu devotații mei dintr-o primejdie atît de mare, întrucît nu-i voi mai putea aduce nici o slujbă de acum încolo. Țara aceasta a părăsit cu totul pe maiestatea voastră, care nu mai are în ea nici o autoritate, nici măcar într-un singur sat...

Dat din castelul nostru Gilău, 15 martie 1556
Episcopul Transilvaniei fără dioceză și fără venituri
Paul Bornemisza

GEORG WERNER

(început sec. XVI — după 1553)

*

Georg Werner (sau Wernher, Vernherius) pare după nume să fi fost de origine germană. El era de fel din Eperjes (azi Presevo), unde exista un număr destul de însemnat de germani asimilați întru toate maghiarilor, ca Ioan Belsius, de pildă. El s-a ridicat de la situația de director al gimnaziului din Eperjes la cea de comite (*praefectus*) al comitatului Saros (I. Chr. Engel în *Allgemeine Weltgeschichte*, 49 (2), p. 69 n.) Nu cunoaștem activitatea sa administrativă, dar anumite ecouri ni-l arată într-o lumină nefavorabilă. În 1542, Petru Perenyi, voievodul Transilvaniei, din 1528, e silit să intervină pe lângă Alexis Thurzó, locotenentul lui Ferdinand de Habsburg, în favoarea locuitorilor din Saros, împovărați peste măsură de acest funcționar. Felul cum e formulată intervenția: *nuperrime quosdam illorum depraedare fecit* lasă oarecare îndoială asupra naturii procedeelelor sale. Este vorba de obiceiuri abuzive, sau de un zel împins foarte departe? Zelul său se manifestă în diferite feluri. În 1542 este în legătură cu burgmaisterul Brașovului care îl informează de pregătirile expediției lui Petru Rareș contra Transilvaniei, pentru ca el să comunice știrea mai departe. Interesul său pare să se fi concentrat mai ales asupra Zips-

ului. Nu știm exact în ce moment s-a ocupat de virtuțile apelor minerale din această regiune la cererea pare-se a baronului Sigismund de Herberstein, figură venerabilă de erudit și diplomat, însărcinat cu solii ale Habsburgilor la curtea lui Ludovic al II-lea, în Turcia, la regele Poloniei, la regii „septentrionali“ la Moscova etc. Primind răspunsul lui Werner relativ la apele din Zips, el l-a îndemnat să pornească la descrierea particularităților apelor din Ungaria. Această invitație a avut drept urmare compunerea unui opuscul, intitulat *De admirandis Hungariae aquis Hypomnematicon*, de caracter mai mult literar decât „științific“. Este un fel de excursie prin toată Ungaria cu unele digresiuni privitoare la obiceiurile turcilor din pașalîcul de la Buda, la „baia lui Soliman“ și a lui Mahomed pașa la Buda etc., și totodată un amestec de însemnări (privind unele procedee tehnologice din anumite orașe miniere pe baza unor tratări ale metalelor cu diferite ape) cu o colecție întreagă de ciudățenii ale naturii, și nu numai din domeniul apelor. O bună parte din informațiile sale sînt luate din auzite. Altele datoresc mult cărții lui Georgius Agricola — *De re metallica* la care face și trimitere în legătură cu virtuțile apelor în diferite afecțiuni. În sfîrșit sînt și observații directe, dar acest mic tratat vădește în general un diletantism neîndoios dublat de un fel de naivitate mai puțin așteptată din partea unui specialist al minelor, consultat în problemele cele mai importante. Nu știm la ce dată a fost compus acest *Hypomnematicon*, închinat lui Sigismund de Herberstein care a murit prin 1564, și nici dacă în prietenia literară dintre ei a jucat vreun rol însărcinarea primită de Werner, în 1553, de a cerceta minele de la Baia Mare și din restul acelei regiuni. Se știe că exploatarea uneia dintre acele mine de la Baia Mare era ținută în arendă de baronii de Herberstein. Dar această situație atestată în 1583 și valabilă pentru moștenitorul lui Sigismund, Felician de Herberstein, era poate alta decât cea de la data (necunoscută de noi) a elaborării acelei lucrări, în orice caz anterioară anului 1564. La data acelei elaborări G. Werner era socrul lui Sigismund Torday, cel care îl recomandă în 1562 pe Ioan Belsius pentru slujba de agent habsburgic în Moldova (vezi versurile adresate de Torday lui Sigismund de Herberstein cu prilejul închinării acelui opuscul). Se poate ca acest fapt să fi influențat cariera lui Werner. La începutul lui 1552 el este desemnat, desigur ca specialist, pe lîngă episcopul Paul Bornemisza, al cărui rol trebuia să fie mai mult politic. Am crede că toată descrierea cămărilor de sare vizitate împreună cît și redarea situației lor din acel moment și mai înainte i se datorește lui. Aceeași observație se aplică și analizei sistemului de exploatare și valorificare a aurului care era în uz în acel moment. Rolul episcopului trebuia să fie mai degrabă acela de a controla raportul întocmit de Werner ca tehnician și de a-i da garanția iscăliturii sale. Observăm că propunerile referitoare la reorganizarea cămărilor de sare nu ofereau posibilități prea mari de favorizare sau căpătuire a unora în dauna altora. Munca se făcea în regie și nu era vorba să fie date în arendă cămărilor de sare. Dar alta era situația cămării aurului. Aci se puneau problema optării pentru exploatarea în regie sau pentru arendarea cămării. O urmărire mai atentă scoate în evidență înclinarea comisarilor pentru soluția a doua, în ce privește Cămara de la Sibiu. Iar prețul propus pentru o asemenea arendă este mult mai redus ca cel plătit anterior de ultimul arendaș. Cum cel ce voia să obțină arenda acestei cămări era vestitul Petru Haller, care împrumuta cu bani și pe coman-

dantul imperial, generalul Castaldo, pentru plata trupelor, s-ar putea ca însuși acesta să fi orientat concluziile comisarilor în sensul voit. Fapt este că toate socotelile pentru stabilirea cuantumului arenzii par foarte pârținitoare. Dar nu putem crede că ele ar fi putut fi potrivite într-un anumit sens de către unul dintre comisari, de exemplu Werner, fără știința celuilalt, episcopul Paul Bornemisza. Este mai probabil că Haller era susținut de Castaldo și că acesta recomanda numirea unui singur administrator al veniturilor regești, care să poată, la nevoie, încheia împrumuturi necesare pentru administrația țării. În schimb, atunci când este vorba de cămărașul de Baia Mare, Petru „Literatul“, rămas în funcție de la Martinuzzi, după o eclipsă trecătoare, în ciuda paradei sale de zel spectaculos la aflarea morții „monahului“, apare o inconsecvență flagrantă. Căci în capitolul din raport intitulat *Despre Baia Mare* este înfățișată în sens pozitiv acțiunea arbitrară a acestuia, insistându-se asupra rezultatului său politic favorabil Habsburgilor (*Hurmuzaki*, II/4, p. 742). Se arată amănunțit cantitatea de metal predată de el generalului Castaldo și se insinuează că arestarea lui din ordinul generalului a fost făcută pe simple bănueli și pîri, ca de pildă cea a distrugerii mănăstirii franciscanilor. Petru Literatul obținând o scrisoare a regelui către general ca să-l păstreze în slujbă „*dacă ar fi potrivit pentru aceasta*“, urmau să se pronunțe acum și comisarii. Dar totul depindea „*dacă va socoti dl. general că trebuie să-l lase în slujbă*“, ceea ce găseau comisarii că nu ar fi lucru rău“, invocînd în sprijin și niște însemnări sau relatări în limba germană asupra situației de la Baia Mare. Totuși, încheierea acelorasi comisari (*ibidem*, pp. 755–756) se ciocnește cu părerea exprimată de ei mai înainte și pare redactată anume pentru a urzi bănueli împotriva cămărașului. La drept vorbind, ea pare de-a dreptul dictată. I se recunoaște lui Petru Literatul oarecare pricepere, dar se adaugă îndată că a fost pus în slujbă de monah și că are mine proprii adiacente celor regești *din care strînge mai mult aur decît toți ceilalți exploatare de mine (!)* și că are prea multă putere nu numai din punct de vedere profesional, dar chiar și politic. În alte locuri ale raportului comisarilor se stăruie asupra situației din acel oraș, unde animozitățile dintre orașenii unguri și germani erau arătate ca de-a dreptul alarmante. Așadar se recomandă trimiterea grabnică la Baia Mare a unor reformatori ai cămării și inspectori ai minelor, și pînă atunci trimiterea unui *controlor bun și credincios* (care să-l supravegheze pe cămărașul rău văzut de Castaldo). Rămîne însă nerezolvată problema majoră. Trebuiau bani pentru exploatare. Comisarii cereau stăruitor să se trimită fonduri măcar inițiale, fără de care nu putea fi reluată exploatarea minei regești. Constatăm, de fapt, din punctul de vedere al situației bănești, aceeași criză de bani și la Sibiu, și la Baia Mare. În amîndouă aceste locuri cămărașii ofereau să dea ei cu împrumut sumele necesare, urmînd să și le retragă din aurul produs. Dar, în timp ce această soluție e acceptată în condiții foarte bune pentru Petru Haller, ea cade de la sine prin atitudinea adoptată față de Petru Literatul. Încheierea comisarilor privind situația de la Baia Mare se află chiar la sfîrșitul raportului lor despre bogățiile miniere din Transilvania și dă impresia că reprezintă o abdicare de la punctul de vedere exprimat inițial de comisari. În anul următor (1553, 16 iulie), G. Werner e trimis împreună cu alți doi consilieri regali: Toma Francisc și Sigismund Torday (ginearele actual sau viitor al lui Werner) pentru a îndeplini rolul

schițat în raportul din 1551. Nu cunoaștem darea de seamă asupra acestei inspecții, dar din instrucțiunile primite (*Hurmuzaki*, II/5, p. 85) se vede că Petru Literatul continua să fie rău încondeiat.

La sfârșitul anului îl găsim iar pe Werner împreună cu Toma Francisc în comisia superioară a veniturilor Transilvaniei cu rol de membri consultativi pe lângă triumviratul format de Paul Bornemisza, episcopul Transilvaniei, și de Francisc Kendy și Ștefan Dóbo, voievozii Transilvaniei, cu participarea lui Ladislau Vass, administratorul suprem al veniturilor regești în Transilvania. Activitatea ulterioară a lui Werner nu o mai cunoaștem și nici alte amănunte biografice.

De la Georg Werner a rămas în manuscris opusculul amintit mai sus, publicat mai întâi la Colonia (Köln) în 1595, apoi cuprins de Bongars în colecția de izvoare ale Ungariei apărută la Frankfurt în 1600 (*Rerum hungaricarum Scriptores varii historici geographici*) și reeditată cu unele adăugiri de Schwandtner în *Scriptores rerum Hungaricarum* (1757).

RAPORT¹ DIN LUNILE MARTIE—
APRILIE 1552 DESPRE VENITURILE
REGEȘTI DIN TRANSILVANIA²

1552

Despre cămările de sare

p. 711

În Transilvania au fost cinci cămări regale ale ocnelor de sare pe lângă tot atâtea orașe, ale căror nume sînt acestea: Turda³ Dej⁴ căruia i s-a adăugat Ocna Dejului⁵, Cojocna⁶, Sic⁷ și Ocna

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin reprodus în *Hurmuzaki*, II₄, pp. 711—756 și II₆, pp. 1—5.

² Comisarii s-au înfățișat mai întîi comandantului regesc, generalului Castaldo, pe care l-au aflat la Cluj. Pe Andrei Báthory și Toma Nádasdy nu i-au mai găsit în Transilvania. Generalul a hotărît ca ei să meargă în toate locurile în care există surse de venituri care se percep, să constate situația prezentă și să se informeze de la persoanele competente despre cea din trecut. Așadar, comisarii împreună cu acel comandant care avea să se întoarcă la Sibiu s-au abătut la Turda la cămara principală a sării începîndu-și cercetarea acolo, de unde au trecut la celelalte cămări de sare și după inspectarea lor s-au dus la Sibiu la același domn general spre a trata celelalte chestiuni împreună cu consiliul său.

³ *Thorda*.

⁴ *Deés*.

⁵ *Deés-Akna*.

⁶ *Kolos*.

⁷ *Szek*.

Sibiului⁸. Germanii numesc Turda Thornburg și Ocna Sibiului Saltzburg. Celelalte au același nume în amîndouă limbile⁹. Orașul Sic, după ce s-au astupat ocnele, a fost dăruit sau zălogit de regele Ioan¹⁰, un an sau doi înainte de a muri¹¹, lui Francisc Kendy¹², nobilul cel mai de seamă din toată Transilvania, care îl posedă și acuma. Mai rămîn așadar patru cămări pe care comisarii regești le-au găsit în starea în care sînt descrise mai jos.

Cămara de la Turda

În orașul Turda, la o depărtare de 2 mile de cetatea Clujului — care e prima ce se află în calea celor ce intră în Transilvania venind din Ungaria pe drumul Oradiei — este principala cămară a sării în care obișnuia să-și aibă reședința, în casa regească ce se numește Casa Cămării, comitele acestei cămări și care era în fruntea și a celorlalte cămări de sare.

p. 712

Această Casă a Cămării are o curte încăpătoare, dar pustie, iar Casa nu mai are acuma decît zidurile și acoperișul ca una care de mulți ani încoace a fost lipsită de un stăpîn mai statornic¹³. Căci acei care au fost cămărași ai sării nu au avut nici o grijă de clădiri, și în vremea din urmă fratele George¹⁴ nu a ținut aci în loc de cămăraș decît doar un singur tînăr diac de socoteli¹⁵, care la moartea aceluia s-a refugiat la Oradea și se zice că ar fi murit acolo. În timpul acestei cercetări această cămară era administrată, din porunca domnului General¹⁶, de către nobilul George Hanvay din comitatul Gömör, care mai înainte, sub monah¹⁷ și mai apoi sub doamna regină Isabella, a fost în fruntea Cămării din Ocna Sibiului cam zece ani; cu acesta nu s-a făcut încă nici o învoială cu privire la situația sau leafa sa.

Din partea de răsărit a orașului se întinde un deal nu prea înalt acoperit de vii. Mai sus de acesta, pe o cîmpie înclinată sînt două ocne de sare,

⁸ Viz-Akna.

⁹ Adică germană și maghiară.

¹⁰ Zápolya.

¹¹ A murit în anul 1540.

¹² A fost și voievod al Transilvaniei. În 1534 a luat parte la uciderea lui Gritti. În 1558 e executat la Alba Iulia din porunca Isabellei Zápolya pentru uneltiri împotriva coroanei.

¹³ Certo.

¹⁴ Martinuzzi care ca tezaurar avea în grija sa toate cămările și ocnele.

¹⁵ *Scribam rationistam* (contabil).

¹⁶ Castaldo.

¹⁷ G. Martinuzzi.

aproape lipite <una de alta>, una numită cea veche, sau cea mare, cealaltă cea mică sau nouă. Cea mare este adîncă de șaptezeci și cinci de coți sau brațe¹⁸ și lată de treizeci și unul și jumătate de asemenea brațe acolo unde are o lățime regulată și circulară¹⁹, dar într-o parte are numai opt brațe și jumătate lățime și partea cealaltă a rămas nesăpată, într-alt loc e de șase, și în altul de opt brațe adîncime și treizeci și trei lățime, ceea ce se crede că s-a întîmplat din nepăsarea slujbașilor²⁰ și din lipsa de grijă a tăietorilor, spre marea pagubă a cămării și chiar a ocnei acesteia, care dacă ar fi fost săpată în aceeași lățime de jur împrejur nu ar fi ajuns încă la această adîncime și s-ar fi putut cruța prin aceasta nu puține cheltuieli și oboseli. Ba, chiar dincolo de acea parte rămasă nesăpată, a rămas nesăpat un cerc întreg de două brațe lățime, și tăietorii spun că aceasta s-a făcut din cauza ocnelor părăsite, vecine cu acea parte <și acum> pline de apă, pentru ca să nu pătrundă acolo apele acestea; iar ocna cea mică e adîncă de douăzeci și cinci de brațe și jumătate, lată de cincisprezece brațe. În amîndouă sarea se află la o depărtare de suprafața pămîntului de cincisprezece brațe. Sarea însăși este bună și tare, avînd totuși pe alocuri și ceva amestec de pămînt, care după tăiere obișnuiește să fie pusă de o parte de sarea cealaltă.

În apropierea ocnelor, care sînt la o depărtare de oraș cît lățimea a trei sau patru iugăre²¹, este o casă mică în care locuiesc magulatorii²², chepeliștii²³ și distribuitorul seului²⁴ pe care îl folosesc tăietorii de sare²⁵ în opaițele lor. Magulatorii sînt cei ce numără bolovanii de sare și dintre aceștia aci au fost doi, adică de fiecare ocna unul: Cristofor diacul de Thur și Ioan diacul de Lipova²⁶ care sînt slujbașii²⁷ zisului George Hanvay. Chepeliștii sînt cei ce îngrijesc și mînă caii care scot sarea din ocne. Au fost opt cai și trei chepeliști și pe lîngă aceștia mai este calul al nouălea²⁸ de care se folosesc magulatorii pentru a chema pe tăietori dacă cumva nu ar veni la lucru. Mai este acolo un grajd pentru acești cai care sînt ținuți pe cheltuiala cămării. Sînt acolo patru șoproane în care se depun bolovanii de sare, din care

¹⁸ *Orgias seu ulnas brachiales* — (Orgia = măsură de lungime de 6 picioare = cca. 1,8 m).

¹⁹ *Iustam et circularem.*

²⁰ *Officialium.*

²¹ *Iugerum.*

²² *Magulatores* (măglași).

²³ *Kepelistae* numiți de Dernschwam „Geppel-treiber“ (vezi *Călători străini despre țările române*, vol. I, p. 289). Aveau în grijă caii de la vîrtej.

²⁴ *Saeui.*

²⁵ *Salicidae.*

²⁶ *Lippa.*

²⁷ *Servitores.*

²⁸ În text *novus equus* — corect: *nonus*.

două sînt închise cu gard, dar nu sînt bine acoperite cu paie, pe lîngă unul e adăugat un grajd în care se țin caii chepeștiilor. Celelalte două sînt numai acoperite fără nici o îngrăditură. Iar mai jos de ocne în partea din fața muntelui este așezată fierăria fierarului²⁹ care obișnuiește să ascută și să dregă fiarele trebuitoare pentru tăierea sării.

p. 713

Dintre tăietorii unii sînt tocmiți cu chirie³⁰ numiți obișnuit³¹ Pozthoos³² // pentru că sînt tocmiți în fiecare an pe postav și sînt datori să muncească, alții sînt numiți venetici sau străini³³ căroră le este îngăduit să muncească atît cît vor. Iar tăietorii cu chirie se tocmesc o dată pe an în jurul sărbătorii lui Ioan Botezătorul³⁴ pe nouă coți de postav, fie că ar fi de cel numit obișnuit Trautner, fie Rovidlurnberger, adică <postav> mai slab de Nürnberg, totodată li se mai dă și un vas de vin, și un florin³⁵ pentru prînz³⁶.

Și li se dă, atît tăietorilor cu chirie cît și celor „străini” sau dinafară pentru munca lor la tăierea a o sută de bolovani de sare, douăzeci de denari, iar celor cu chirie li se mai dau de fiecare sută de bolovani, patru bolovani, iar celor dinafară opt bolovani³⁷ de cei care se numesc Szakföo, și pe deasupra de fiecare mie li se dau lor o sută <de bolovani de sare>.

Iar aceștia, atît cei cu chirie cît și cei dinafară, de fiecare sută de bolovani mai adaugă pe deasupra³⁸ opt bolovani, și <încă> alți zece drept *Vessmass*³⁹: adică în locul acelor bolovani care se sparg sau nu au volumul cerut⁴⁰, și arăși încă opt <bucăți> care obișnuiesc să fie adăugate la fiecare sută pentru cumpărători⁴¹. Cei care taie numărul convenit de bolovani pe săptămînă — despre care unii spun că ar fi de o sută de bolovani, iar alții doar de cincizeci — și lucrează și sîmbăta primesc fiecare din ei în acea zi un denar pentru baie. Ei spun că li se mai cuvine pe deasupra în fiecare sîmbătă unul sau doi saci⁴² de mărunțiș⁴³, adică de bucăți de sare

²⁹ *Officina fabri.*

³⁰ *Conductitii* — Explicațiile ce urmează nu se deosebesc mult de cele din raportul lui Dernschwam din 1528 (vezi *Călători...*, I, p. 273 și urm.).

³² Adică „postăvari”, numiți mai departe pe latinește „panuarii”.

³¹ *Vulgo* (adică în vorbirea curentă).

³³ *Advenae sive peregrini.*

³⁴ = 24 iunie.

³⁵ *Florenus.*

³⁶ *Pro jentaculo.*

³⁷ Precizare care nu apare în raportul din 1528.

³⁸ Adică fără a primi plată pentru ele.

³⁹ Un fel de compensare la rebut.

⁴⁰ *Iustam quantitatem.*

⁴¹ Exprimarea putînd da loc la două interpretări, lămurim că la 100 de bucăți se mai adaugă 10+8 total 118. Repetiția din text este explicativă.

⁴² *Bulgas.*

⁴³ *Darabonum.*

fărîmată, și în fiecare zi de duminică o cinste și un ajutor⁴⁴, după cum cămărașul îi va fi văzut că au lucrat mai mult sau mai puțin în timpul săptămînii și că le-au meritat; și acum se observă acest obicei.

Pe lîngă acestea li se dă un al doilea vas de vin la Crăciun și de cîte ori e numit un nou cămăraș al cămării.

Chepeliștii primesc fiecare din ei doisprezece florini pe an, sau bolovani de sare de aceeași valoare, un cojoc de blană de oaie și o cergă⁴⁵ și apoi provizii de mîncare din casa cămării.

Distribuitorul de sare de asemenea doisprezece florini, un cojoc și o cergă, precum și provizii.

Iar fierarul primește în fiecare săptămînă cincizeci de denari și sîmbătă pentru baie un denar. Pe lîngă acestea pe an nouă⁴⁶ coți de postav și un cojoc.

Magulatorii sînt plătiți fiecare cu șaizeci de florini pe an, fie în sare sau în bani, și li se dă la amîndoi⁴⁷ întreținerea de la cămară.

Miliariștii⁴⁸, care în Maramureș se numesc Kerekistae, sînt patru, a căror muncă este să încarce înăuntrul ocnelor sacii sau burdufele cu care se scoate mărunțișul⁴⁹, adică bucățile mărunte de sare, sau chiar bolovanii de sare, și să-i descarce afară, și să care în șoproane sarea scoasă din ocnă. Și acestora li se dau fiecăruia pe an nouă coți de postav și pe fiecare zi de lucru zece denari și un bolovan de sare și sîmbătă pentru baie un denar.

Mai este pe lîngă aceștia și cel care se numește judele sau păzitorul Vădului⁵⁰, care are ca însărcinare să ia seama la cei ce trec cu sare, și să cerceteze cîtă sare are fiecare și de unde și să vegheze să nu se taie sare în preajma localității Ocna Mureșului⁵¹ care este o posesiune a episcopiei de Alba, la două mile depărtare de Turda, unde sarea se înalță deasupra pămîntului pe malul Mureșului.

Mai primesc plată: diacul de socoteli⁵² al Casei Cămării, optsprezece florini // cel cu plățile⁵³ doisprezece florini, bucătarul, de asemenea, grădinarul și el, după cum se poate face tocmeala cu el, iar întreținerea li se dă în aceeași casă.

p. 714

Aci se vînd cîte o sută de bolovani de sare — mai dîndu-se pe deasupra, după cum s-a spus, încă opt bolovani de sare — pe cinci florini la

⁴⁴ *Aliqua bibalia et subsidia.*

⁴⁵ *Lodix.*

⁴⁶ În text greșit *novum* (novem).

⁴⁷ *Victus et utrique datur a Camera.* La fiecare cămară erau doi magulatori.

⁴⁸ *Milliaristae.*

⁴⁹ *Milliatura.*

⁵⁰ *Ludex seu custos Vadi.*

⁵¹ *Prope possessionem Ujvar.*

⁵² *Rationista* (contabilul).

⁵³ *Dispensator* (distribuitorul plăților).

ocne⁵⁴. Acest preț al bolovanilor, l-a statornicit cel dintâi monahul, sporind volumul lor, după cum se va spune mai jos. Căci se exportă și în alte locuri, atît cu carele cît și cu luntrele, dar foarte rar cu carele. De fiecare car se plătesc la ocne patru denari, care revin magulatorilor, și jumătate din plata tăierii⁵⁵, zece denari, care revin cămării.

Luntrele se fac acolo aproape de oraș pe râul Arieș, și ele sînt duse goale pe acest râu pînă în râul Mureș <anume> pînă la satul Decea⁵⁶ care e la două mile depărtare de Turda, și acolo sînt încărcate cu sare. Aceasta se cară pînă în acest loc cu carele, căci râul Arieș este prea mic pentru a putea răbda o luntre încărcată cum se cuvine. Iar pentru cărătura se plătește de căruță, pentru fiecare sută de bolovani de sare de la ocne pînă la acest loc, douăzeci și cinci de denari⁵⁷, dar acum nu există de loc luntre gata și nici nu vor putea fi gătite ușor în anul acesta, căci lipsesc scîndurile care trebuiau să fi fost pregătite în acest scop încă de anul trecut.

Cei care construiesc luntrele și le duc împreună cu sarea se numesc celeriști⁵⁸. Ei sînt datori să ducă pentru o plată anumită sarea regească la Lipova⁵⁹, la Cenad⁶⁰ și dacă n-ar fi primejdie — chiar pînă la Seghedin unde a fost locul principal de depozitare. Iar între ei obișnuiau să păzească rînduiala aceasta.

Au doi decani pe care cămărașul obișnuia să-i cheme⁶¹ atunci cînd avea de gînd să trimită sarea cu luntrele. Odinioară cînd se tăiau în ocne bucăți mai mici de sare care sînt numite „de luntre”⁶² și obișnuit: *Magla-Soo*⁶³ sau *Hayo-Soo*⁶⁴ — despre care vom vorbi mai mult ceva mai apoi — de fiecare „terminus”⁶⁵ se plătea celeriștilor pînă la Seghedin patruzeci și doi de florini. Iar un „terminus” constă din zece mii <de bolovani> de sare. Luntrele le dădeau⁶⁶ celeriștii, și pentru pregătirea lor li se avansau⁶⁷ bani de către cămăraș pe seama acelei plăți, iar luntrele rămîneau ale cămării în

⁵⁴ În 1528 prețul pentru sarea mare de căruță era de 3 florini. (*Ibidem*, p. 280).

⁵⁵ *Cisurae*.

⁵⁶ *Deche* (la nord de Aiud).

⁵⁷ Vezi la Dernschwam prețul din 1528 de 8 florini pentru transportul a zece mii de bolovani de sare pe aceeași distanță.

⁵⁸ *Celeristae*.

⁵⁹ *Lippam*.

⁶⁰ *Chanadinum*.

⁶¹ *Requirere* (în sensul unei mobilizări obligatorii).

⁶² *Navales*.

⁶³ Corect: *máglya-só* (sare de maglă).

⁶⁴ Corect: *hajó-só* (sare de luntre).

⁶⁵ În raportul din 1528 găsim forma *tumen*.

⁶⁶ *Praebuerunt* (adică le-au furnizat).

⁶⁷ *Subministratae* (este vorba de darea unui avans asupra plății).

locul de depozitare a sării⁶⁸. Dacă se întâmpla să se împotmolească luntrea în vreun loc oareșicare timp de trei zile, cheltuiala era a celeristului. Dacă rămânea mai multă vreme <împotmolită> cheltuiala rămânea pe seama cămării.

Iar cu privire la sarea „de căruță”, care e mai mare decât cea „de luntre”, spun celeristii că pe cînd țineau <bancherii> Fugger⁶⁹ cămările s-a făcut cu ei, prin mijlocirea domnului Nicolae Gerendy episcopul de Alba <și> tezaurar <al Ungariei>, învoiala aceasta, ca la fiecare mie de <bolovani> de sare, cu adaosul pe deasupra a încă opt <bolovani> de sare de fiecare sută să li se plătească pînă la Seghedin douăzeci și unu de florini. Și duceau într-o luntre <cîte> șapte mii de asemenea <bolovani> de sare și <chiar> pînă la opt și nouă mii.

Cînd celeristii voiau să scoată sarea pe seama lor, li se dădea sarea pe datorie⁷⁰, adăugîndu-se la fiecare sută opt bolovani de sare, pentru care ei plăteau, peste prețul obișnuit de fiecare sută, jumătate din tăiere, adică zece denari: apoi la sarea astfel sporită și socotită împreună ca un întreg⁷¹, spun ei că s-au mai adăugat iarăși de fiecare sută alți opt bolovani, iar după <cum spun> alții, șaisprezece. Și astfel celeristii, pentru fiecare sută <de bolovani> de sare plăteau întreaga tăiere pentru toate adaosurile, adică douăzeci și cinci de denari. Celeristilor li se dădea pe datorie sarea la ocne, și ei înșiși // se îngrijeau să și-o transporte pe cheltuiala lor la Decea, unde sînt magaziiile sau depozitele de sare, și acolo o încărcau pe luntre, care însă erau pornite în numele cămării; slujbașii cămării puneau să fie cărată sarea în acel loc de către căraușii din Turda, plătindu-se pentru transport de fiecare sută <de bolovani> douăzeci și cinci de denari.

Cel care pornește prima luntre are împreună cu oamenii⁷² săi, oarecare înțîietate⁷³ la plată din partea cămării. Mai se fac și alte felurite plăți la ocne tăietorilor de cîte ori ei lucrează ceva ce nu intră în munca <lor> de tăiere <a sării>, cum ar fi lucrul la refacerea scăriilor prin care se coboară în ocne, la așezarea de noi funii, la repararea stîlpilor de lemn⁷⁴ cu care

p. 715

⁶⁸ Pentru profiturile rezultînd în favoarea comitelui cămării din locul respectiv (vezi Dernschwam în *Călători...*, I, p. 272).

⁶⁹ Pentru acest moment vezi *ibidem* prețul existent de 34 de florini de fiecare „tumen” sau *terminus* la întocmirea raportului, și sugestii pentru o nouă tocmeală mai avantajoasă.

⁷⁰ *In credentiam.*

⁷¹ *Additis in unam summam.*

⁷² *Famulis.*

⁷³ *Praerogativam... solutionis.*

⁷⁴ *Lignorum.*

sînt proptite laturile⁷⁵ ocnei și altele la fel, despre care <va fi vorba> mai jos.

Orașul Turda este destul de populat și de mare, deși orașenii se plîng că a decăzut foarte mult sub monah din cauza marilor apăsări și stoarceri, au rămas <însă> în el chiar în anii din urmă 750 de porți supuse impozitului⁷⁶, și pe deasupra mai sînt datori toți locuitorii să facă munci cămării: unii sînt tăietori, alții celerști, alții avînd cai și căruțe sînt datori să facă slujbă cîrînd sarea de la Decea, dar față de mărimea acestui oraș, numărul tăietorilor este mai mic decît s-ar cuveni, căci pentru amîndouă ocnele, acuma nu au fost mai mulți tăietori cu chirie decît douăzeci și patru de <tăietori> slăbănogi⁷⁷ care nu au putut face munca <cerută>, iar <tăietori> dinafară⁷⁸ sînt șapte. În ziua controlului⁷⁹, care a fost la 3 mai, au muncit în ocna mică nouăsprezece tăietori, care n-au tăiat în ziua aceea mai mult de patru sute de bolovani. În ocna mare au fost opt <tăietori> ai căror bolovani de sare nu s-au scos din ocna în ziua aceea. Numărul mic al tăietorilor e aruncat <de orașeni> pe seama monahului și a slujbașilor săi, care s-au purtat rău cu ei, și cînd au mărit cantitatea de sare nu au sporit prețul, nici nu le-au plătit ce li se cuvenea pe dreptate.

De orașul Turda ține satul numit Egyhazfalva⁸⁰ care aparținea capitoului de Arad, dar se folosește de aceleași legi și privilegii ca și cei din Turda, și este îndatorat în același chip la slujba pentru cămară. Cămara are finețe de pe care poate aduna o cantitate mare de fîn. Orașenii sînt obligați să-l cosească, să-l adune în stoguri să să-l care⁸¹ în schimbul unei plăți hotărîte.

Cămara din Cojocna

În Cojocna este o cămară de sare avînd o singură ocna așezată pe un povîrniș de deal nu departe de oraș. Orașul însuși arată acum mai mult a sat din cauza apăsărilor și pustiirilor ce spun locuitorii că au fost făcute de monah în vremea construirii cetății Gherla⁸² și apoi de personalul acestei cetăți, căci încă sub regele Ioan au fost așezate acolo dări pe șaizeci și trei de porți iar acum s-au așezat dări pe douăzeci și două <de porți>.

⁷⁵ *Partes.*

⁷⁶ Este vorba de impozitul pe porți dăinuind încă din secolul al XIV-lea.

⁷⁷ *Infirmi.*

⁷⁸ *Advenae.*

⁷⁹ *Revisionis.*

⁸⁰ Înglobat cu timpul în orașul Turda. (azi unul din cartierele orașului).

⁸¹ *Metere, coacervare et importare.*

⁸² *Ujvar* (=Zsamos Ujvar). În privința aceasta vezi mai sus declarația episcopului Bornemisza, p. 10.

Această ocnă are sare tare și consistentă, de o culoare aproape cenușie, ceea ce indică mai mult amestec de pământ. Se spune totuși că turcii cum-pără mai bucușori această sare decât cea de Turda, care e mai curată și declară că e mai sărată. Sarea din această ocnă e la o depărtare de suprafața pământului de trei brațe și <ocna> toată este adîncă de patruzeci și opt de brațe și lată de douăzeci și trei și jumătate acolo unde are lățimea cea mai mare. Căci este mai puțin lată într-o parte din cauza tăierii // inegale; iar tăietorii spun că aceasta s-a întîmplat din cauza refuzului răscumpărării⁸³ sării angulare⁸⁴, care spun ei că se răscumpăra mai înainte cu cîte doi denari bucata. Ei o numesc *Fen-Szakasztas*⁸⁵.

În oraș se află casa regească, în care își are reședința vicecămărașul, și care desigur e destul de bună de locuit dar nu mai are nici un fel de alte clădiri. Sînt livezi pe care se poate face mult fîn. Vicecămăraș este Francisc Zilahy, provizorul abației de Cluj-Mănăstur, și acum din porunca domnului general⁸⁶ și castelan⁸⁷ al cetății Almașu⁸⁸, care a condus trei ani acea cămară și înainte de moartea monahului. Are ca salariu pentru această slujbă o sută de florini pe an și în afară de aceasta întreținerea pentru el și servitorii săi, precum și nutreț pentru cai.

Are la Casa Cămării un diac de socoteli⁸⁹. Matei diacul⁹⁰ din Dej, căruia i se dau optsprezece florini pe an și acesta poartă de grija gospodăriei și a plăților. Căci vicecămărașul însuși obișnuiește rar să vină în acest loc sau să rămînă acolo, are un chelar căruia i se dau pe an șase florini și un bucătar căruia i se dă tot atîta. Magulator la ocnă este Clemens diacul, căruia i se dau pe an șaizeci de florini și hrană.

Chepelist este unul, cai sînt patru; <chepelistul> are pe an doisprezece florini, nouă coți de postav de acela din care se dă tăietorilor, un cojoc, o cergă, precum și hrană.

În același fel este întreținut și un fierar.

Distribuitorul seului sau al lumînărilor <de seu> este ținut // *ad bene-placitum*⁹¹ și se întreține <singur>. p. 716

Milliaristi sînt patru și li se plătește fiecăruia dintre ei șase denari pe zi, cînd muncesc, și simbăta opt.

⁸³ *Negatam redemptionem.*

⁸⁴ *Salium angularium.* Este vorba desigur de bolovanii de sare rezultînd din scobirea pereților laterali și neavînd forma reglementară cerută.

⁸⁵ „Mai rup una“, în limba maghiară.

⁸⁶ Castaldo.

⁸⁷ În text: *castelani*, desigur: *Castellanus*.

⁸⁸ *Almes* = Almașul mare la nord-vest de Cluj, predat imperialilor la plecarea reginei Isabella în anul 1551.

⁸⁹ *Rationistam.*

⁹⁰ *Literatum.*

⁹¹ Adică fără vreo stabilitate în această situație lăsată la bunul plac al cămării.

Tăietorii cu chirie sau „pannuari”⁹² au fost⁹³ ... în acest an, dar se zice că patru au murit. Tăietorii dinafară sînt cînd mai mulți, cînd mai puțini, căci aceștia nu sînt obligați să muncească. Acum au fost treizeci și doi. Iar tăietorii se tocmeșc în același fel ca în Turda, la sărbătoarea Sfîntului Ioan Botezătorul⁹⁴ sau a Sfinților apostoli Petru și Pavel⁹⁵ prin distribuire⁹⁶ de postav. Dacă nu este postav, sînt plătiți, după cum se spune, cu doi florini, în loc de postav; li se dă pe timpul acela un bou la sărbătoarea Sfîntului Emeric⁹⁷, și iarăși un vas de vin, și încă un vas de cîte ori e numit un nou cămăraș.

Mai spun tăietorii că li se cuvine pe lîngă aceasta în fiecare duminică ceva „cinstiri” și ajutoare⁹⁸, și nici nu tăgăduiesc slujbașii că acestea se dădeau obișnuit, dar că acest lucru era lăsat la aprecierea cămărașului după sîrguința lor la tăierea sării. Se spune că trebuie totuși să se dea un ajutor oarecare în hrană mai ales tăietorilor dinafară ca să fie atrași la muncă, dar că acest lucru este mai păgubitor⁹⁹ cînd taie fără plată mult mai multă sare în locul recompensei¹⁰⁰, după prețuirea cămărașului, și tăietorii „pannuari” fac același lucru pentru a compensa „cîntea” ce li se cuvine.

Și se plătește atît tăietorilor cu chirie, cît și celor dinafară șaisprezece denari¹⁰¹ pentru o sută < de bolovani > de sare care nu sînt cu mult mai mici decît bolovanii de la Turda.

p. 717 Ei¹⁰² mai adaugă pe deasupra de fiecare sută < de bolovani > șaisprezece, în locul sporirii¹⁰³ // obișnuite, și drept *Vessmass*, și totodată ei refuză < bolovanii de > sare care nu au mărimea¹⁰⁴ cuvenită, sau sînt amestecați cu pămînt¹⁰⁵. Și afară de aceasta tăietorii „pannuari” taie, pentru ei, de fiecare sută de bolovani cîte opt; iar tăietorii dinafară cîte șaisprezece, pe care îi ridică slobod și îi vînd pe cîți < bani > pot. Totuși ei se vor socoti mulțumiți dacă vor fi plătiți cu doi denari de Cămară. Dar această

⁹² De la *pannus* (postav) pentru că primeau postav la tocmeală.

⁹³ Lipsește cifra.

⁹⁴ 24 iunie.

⁹⁵ 29 iunie.

⁹⁶ *Adsignationem*.

⁹⁷ 5 noiembrie.

⁹⁸ *Bibalia et subsidia*.

⁹⁹ *Magis incommodum*. S-ar părea că aci e vorba de o tendință oarecum generală de a transforma diferitele gratificări în sare, procedeu puțînd fi avantajos și personalului de conducere care avea mînă liberă în aprecierea și răsplătirea muncii.

¹⁰⁰ *Pretii loco*.

¹⁰¹ În loc de 20 de denari ca la Turda.

¹⁰² Conducerea Cămării.

¹⁰³ *Superadditionis* care era de la 10+8 la Turda.

¹⁰⁴ *Quantitatem*. Adică dimensiunile bolovanului tip, considerabil mărit sub regimul „monahului”.

¹⁰⁵ *Terrestras*.

sporire este de curînd introdusă după mărirea bolovanului de sare de către monah, căci mai înainte se dădeau numai patru <bolovani> tăietorilor „pannuari” și opt celor dinafară. Li se dau celor dinafară ca și la Turda, de fiecare mie de bolovani de sare cîte o sută de bolovani, pe care și-i taie ei înșiși fără <vreo plată>. Sîmbătă li se dau, fiecăroră din cei care lucrează, doi denari pentru baie, și tăietorii au un jude căruia i se dau pe an trei florini.

Sarea acestei ocne e transportată în parte cu carele, în parte — cînd lipsește sarea la Turda — chiar cu luntrele. Fiecare sută de bolovani se vinde celor ce transportă sarea cu carele pe patru florini, mai adăugîndu-se încă patru bolovani de sare — iar celerîștilor sau luntrașilor pe cinci florini, adăugîndu-se opt bolovani de sare, cum s-ar zice drept plată a transportului pînă la Turda, căci de fiecare sută de bolovani de sare <duși> pînă la Turda se plătește douăzeci și cinci de denari. Se plătește de către cumpărători la o sută de bolovani de sare jumătate din tăiere cu opt denari. Orașul însuși are în cuprinsul hotarelor sale un sat numit Cara¹⁰⁶ pe care monahul, luîndu-l de la ei, l-a dat măritului Ladislau Mikola¹⁰⁷, și pe care sârmanii de ei cer să le fie înapoiat.

Un oarecare nobil Nicolae Onbozy le-a răpit pădurea din care luau lemn pentru clădiri și alte nevoi, și se roagă să le fie înapoiată și aceasta.

Se mai plîng, pe lîngă acestea, că au un vecin dușmănos în Paul Bank¹⁰⁸ din localitatea Apahida pe care, rupînd-o monahul de la abația de Cluj—Mănăstur a cărei proprietate era, a dăruit-o aceluiași Paul.

Cămara din Dej și Ocna Dejului

Cămara de sare din Dej se poate mîndri cu dreptate că este cea dintîi dintre toate cămărilor Transilvaniei. Căci orașul însuși este destul de mare prin sine însuși și Casa Cămarii întrece cu mult casele celorlalte cămări, atît prin clădiri, refăcute de monah, cît mai ales prin așezare, întrucît este pe malul rîului Someș, unde obișnuiesc să se oprească luntrele ce se încarcă cu sare și pornesc pe Tisa pînă la Solnoc și mai departe. Și nici nu este altă sare mai curată în toată Ungaria decît cea de la Dej. Casa Cămarii

¹⁰⁶ Olah-Kara, în apropierea Clujului.

¹⁰⁷ Ladislaus Mikola de Zamosfalva. În august 1542 este vicevoievod al Transilvaniei și vicecomite al secuilor (vezi *Hurmuzaki*, II/4, p. 319 și XV, p. 419). Pentru rolul său la înlocuirea lui Mircea Ciobanul cu Radu Paisie (vezi Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, I, pp. 129—130 trimiterea la Martin Fumée, *Histoire générale des troubles de Hongrie...*: „fort vaillant homme pour combattre, encore que bien souvent il s'enivre suivant la coutume de ces nations”).

¹⁰⁸ Vezi Veress, *op. cit.*, I, 76, 85—86, vezi și vol. de față p. 10 declarația episcopului Bornemisza.

are o curte destul de încăpătoare. În ea obișnuiește să fie adusă sarea din ocne și să fie depozitată în două șoproane¹⁰⁹, acuma prost acoperite, de unde este scoasă pînă la luntre de pe un podeț¹¹⁰.

p. 718 Are două ocne, una în cuprinsul teritoriului orașului, pe care o numesc obișnuit Cserakna¹¹¹, cealaltă în vecinătate și chiar în hotar cu localitatea sau tîrgul numit Ocna, sau Ocna Dejului¹¹², care de asemenea este o posesiune regească, smulșă desigur de la oraș dar îndatorată la slujba cămării în același fel, ca și orașul. Cserakna e la o depărtare de oraș de lungimea a patru iugăre, pe povîrnișul unui deal, și la o depărtare aproape deopotrivă¹¹³ se află Ocna Dejului sub același povîrniș. În Cserakna sarea e la o adîncime de suprafața pămîntului de // nouăsprezece brațe. Adîncimea ei cu totul e de cincizeci și două de brațe. Pentru această adîncime nu are o lățime îndestulătoare¹¹⁴ din cauza lipsei de prevedere și a săpării neregulate, căci acolo unde este mai lată are nouăsprezece brațe și jumătate. A rămas netăiată o parte adîncă de zece brațe și lată de cinci, și pe lîngă aceasta, mai sînt alte multe nepotriviri și cusururi în rotunjimea cercului. Iar în Ocna Dejului sarea e la o adîncime de suprafața pămîntului de unsprezece brațe, adîncimea cu totul e de treizeci și șase de brațe, lățimea de douăzeci și trei de brațe, de aci se poate ușor înțelege cît e de rău săpată cealaltă, dar aci este o nepotrivire ce ar fi greu de îndreptat. Căci au început să țîșnească ape dintr-o parte din fundul <ocnei> și ele nu pot fi abătute din cauza înclinării locului. Așadar ar trebui pornită o altă ocnă pentru care spun tăietorii că s-ar putea ușor găsi un loc bun și potrivit în apropiere. Și pentru ca să nu fie stingherită acum tăierea sării de apele ce se revarsă¹¹⁵ s-a hotărît să se sape locul de la mijlocul fundului în chip de puț, în care să se scurgă apele, care apoi să fie scoase afară pentru ca uscîndu-se astfel fundul ocnei, să se poată urma mai departe cu tăierea.

La ocna Cserakna este o casă în care locuiește un magulator, precum și doi chepeliști care poartă grija celor nouă cai ce se află aici. Tot aci este un grajd nou pentru acești cai și un șopron în care se depune sarea tăiată și un atelier de fierărie.

Magulatorului i se dau pe an șaizeci de florini și hrana; iar chepeliștilor șaisprezece florini pe an unuia și șase celuilalt și hrana atît pentru unul, cît și pentru celălalt¹¹⁶.

¹⁰⁹ *Areis* (horreis).

¹¹⁰ *Per posticum* (postium?). Postium — podișcă, podeț, pare mult mai probabil decît posticum — porțiță de din dos (?).

¹¹¹ Numire căzută în desuetudine, probabil după încetarea exploatării.

¹¹² *Akna, alias Deesakna*.

¹¹³ În text *inaequali pene distantia* (in aequali...).

¹¹⁴ *Minus lata est*.

¹¹⁵ *Redundantibus*.

¹¹⁶ *Utrique* (punctuația greșită în textul publicat).

Fierarului i se dau cincizeci de denari pe săptămână și sîmbăta doi denari pentru baie, miliariștilor, care sînt în număr de patru, zece denari fiecăruia din ei pe zi, cînd sînt la lucru, fără hrană.

Lîngă Ocna Dejului este o casă mică a cămării în care obișnuiesc să stea slujbașii ocnei, căci sînt tot atîția cît la Cserakna. Magulator e unul, chepești doi, miliariști patru, fierar unul și ei au <cu toții> aceeași leafă și același tain¹¹⁷ pe an. Sînt și unsprezece cai care își au grajdul acolo aproape. Șopron e unul în care se depune sarea.

Plata pentru tăietori este și ea aceeași și într-un loc și într-altul. Pentru tăierea a o sută de bolovani de sare de mărime mijlocie și în aceleași dimensiuni¹¹⁸ după care se tăiau odinioară în toate ocnele Transilvaniei, și la care se adaugă patru bolovani de sare, se dau de fiecare sută șaisprezece denari. S-a înrădăcinat obiceiul ca la douăzeci de bolovani de sare, tăietorii să primească doi bolovani, astfel le revin lor la o sută de bolovani — opt¹¹⁹, despre care lucru <vom vorbi> mai pe larg mai încolo. Pe lîngă acestea <tăietorii> dinafară au voie și aci să taie pentru ei de fiecare mie de bolovani de sare cîte o sută. La ocna Cserakna sînt treizeci de tăietori cu tocmeală¹²⁰. La Ocna Dejului sînt treizeci și unu de tăietori. Tăietorii străini în amîndouă <aceste> locuri sînt cînd mai mulți, cînd mai puțini. La vremea acestei cercetări se aflau la Cserakna opt tăietori străini, iar la Ocna Dejului zece; sîmbăta se dau celor ce muncesc, <și anume> fiecăruia din cei care au tăiat o sută de bolovani de sare pe săptămînă, cîte doi denari pentru baie.

Judelui tăietorilor din amîndouă aceste locuri i se dau șase florini pe an.

Tăietorii se tocimesc în același fel ca la Turda, anume li se dau nouă coți de postav, cinstiri¹²¹ și ajutoare în zilele de duminică // după cum se arată a <le> fi meritat, ca și în celelalte locuri și <li se mai dau> pe an două vase de vin la amîndouă ocnele, unul la vremea tocmelii, celălalt la Crăciun.

p. 719

La intrarea în slujbă a unui nou cămăraș li se dă, de asemenea, la amîndouă ocnele un vas de vin. Ei spun că trebuie să li se dea și cîte un bou de cîte ori li se dă vin.

Pentru parohul din Dej taie tăietorii cu tocmeală¹²² de fiecare sută de bolovani de sare cîte patru, <iar> în Ocna Dejului (?)¹²³ cîte opt, care atunci cînd se împlinește numărul de o sută de bolovani sînt plătiți de cămară

¹¹⁷ *Intertentio* (întreținere).

¹¹⁸ *Quantitate*.

¹¹⁹ Socoteală evident greșită. Căci 2 la 20 nu poate duce la 8%.

¹²⁰ *Sectores pannuarii* (adică tocmiți pe postav).

¹²¹ *Bibalia*.

¹²² *Pannuarii*.

¹²³ *In Akna*.

cu șaisprezece denari și care <bolovani> revin parohilor. Tăietorii străini nu dăruiesc nimic parohilor.

Sarea din Ocnele Dejului se transportă și cu carele și cu luntrele. Se vinde fiecare sută de bolovani (la care se mai adaugă pe deasupra încă patru bolovani) cu trei florini, și pe deasupra se mai plătesc trei denari, care înseamnă jumătate din plata tăiatului, li se mai dă apoi de fiecare car câte patru denari, pe care îi primesc magulatorii fie pentru cămăraș, fie pentru sine.

Sarea scoasă se transportă cu luntrele de la ocne la curtea Cămării din Dej precum s-a spus, și la <acest> transport sînt îndatorați cei din Dej și cei din Ocna Dejului, dîndu-li-se pentru transport de fiecare sută <de bolovani> de sare cîte șase denari. Ei spun că mai înainte li s-au dat opt denari și cer să li se dea <acești bani> și acum.

Celeristii sînt datori să pregătească luntrele, ei au însă luntre mai mari decît cei din Turda, și cu cioc¹²⁴ care obișnuiesc, zic ei, să fie încărcate cu zece <mii> și pînă la zece mii de bolovani de sare pe socoteala regească¹²⁵.

Celeristului care pregătește luntrea i se dau bani de către cămară pentru pregătirea <luntrei>, și acești bani se socotesc pe seama celor șazeci de florini ce obișnuiesc să i se dea mai înainte de a porni la drum.

În Satu Mare unde este primul loc de depozitare a sării i se dau tot atîția florini, și la Solnoc, dacă coboară acolo, tot atîta. Și ei spun că li se cuvine tot atîta chiar dacă nu ar naviga pînă la Solnoc, ci ar descărca sarea în vreun loc între Satu Mare și Solnoc, cum ar fi la Tokay sau altundeva. Luntrea este a cămării. Ei spun că li se cuvine la locul de descărcare pentru luntre, doi florini, care revin bisericii din Dej, și că îi este îngăduit celeristului să încarce pe o luntre¹²⁶ o mie două sute de bolovani de sare și să-i scoată și să-i vîndă în folosul său. Și că pe lângă acestea i se mai cuvine la locul de descărcare al sării, de fiecare sută de bolovani de sare încă patru, pe care celeristul e slobod să-i vîndă în folosul său în afară de drobii¹²⁷ sau bolovanii de sare fărîmați în luntre, care de asemenea îi revin celeristului, căci în locul acestora care s-ar întîmpla să se fărîme, au mai fost încărcăți alți cinci sute sau șase sute sau și mai mulți bolovani în fiecare luntre, și ei cer să li se dea acum și acestea. Dar ce <mai> spun <și> alții despre acest lucru se va arăta mai jos.

În luntre mai mari nu e nimeni slobod să ducă sare, în afară de cămări — însă mulți <o> duc chiar și în bărci pînă la localitatea Jibou¹²⁸ care

¹²⁴ *Rostratae.*

¹²⁵ *Ad rationem regiam.*

¹²⁶ *Liceat ... 1200 sales uni navi imponere ...*

¹²⁷ *Darabones.*

¹²⁸ *Possessionem Sybo.*

este la șase mile depărtare de Dej, și ei spun că acest lucru a fost întotdeauna slobod din vechime.

În orașul¹²⁹ Dej pe vremea regelui Ioan erau supuse dărilor trei sute treizeci și două de porți, dar sub monah, în vremea ridicării cetății Gherla, care e la o milă depărtare de Dej, fiind apăsați de exacțiuni și de munci fără încetare, au ajuns <doar> la o sută șaptezeci de porți, acum ei spun că abia pot fi numărate o sută de porți //.

p. 720

Iar Cămara de la Dej a ținut-o înaintea de moartea monahului Ioan Dobay, care a fost și în fruntea cetății Gherla¹³⁰. Acesta, predând cetatea în mâinile domnului general <Castaldo>, a părăsit și Cămara. În locul lui acel domn general l-a pus pe sus-zisul George Hanvay, fără a-i statornici un salariu precis pînă la desemnarea sa de către maiestatea sa regele.

Sarea de la Cămara din Sic, înaintea de a se astupa ocnele, era dusă la Dej, așa cum obișnuia să fie dusă cea din Cojocna¹³¹ la Turda.

Cămara din Ocna Sibiului (pentru germani Salzburg)

Orașul Ocna Sibiului e la o depărtare de o milă de Sibiu. Locuitorii săi au fost odinioară sași cu toții, acum locuiesc acolo unguri amestecați cu sași.

Aci sînt două case regești una lîngă alta; dintre care într-una își are cămărașul reședința, în cealaltă personalul¹³² și una și cealaltă sînt bune de locuit. Amîndouă ocnele sînt pe dealul din apropiere asupra căruia se poate avea o privire de la casa cămărașului. Acolo este o grădină și se află livezi de pe care se poate aduna mare belșug de fîn.

În fruntea acestei cămări a fost, sub regina Isabella, nobilul transilvănean Francisc Pataky care avea în locul său pe un contabil bolnav George diacul¹³³ din Cluj care se afla acolo la vremea controlului¹³⁴. În ocne nu se făcea nici o muncă, unul dintre magulatori, împreună cu mulți tăietori și cu alți locuitori ai orașului, era reținut la Sibiu, iar celălalt fugise din cauza cerții care se iscase între unguri și sași din pricina alegerii parohului. Așadar lipsind acel cămăraș, care nu a venit înaintea comisarilor, nici chiar chemat, și din cauza infirmității celui contabil, nu s-a putut afla nimic

¹²⁹ *Oppido*. Tot la locuitorii Dejului (Desienses) se referă și episcopul Bornemisza în legătură cu sacrificiile impuse de ridicarea Gherlei.

¹³⁰ *Ujvar*. Importanța acesteia reiese și din faptul aservirii principalei Cămări de sare din Transilvania noii cetăți încredințată unui militar devotat trup și suflet „monahului” dar fără vreo altă calificare pentru conducerea unei asemenea exploatare.

¹³¹ *Colos*, vezi mai sus p. 27.

¹³² *Familiam*.

¹³³ *Literatum*.

¹³⁴ *Revisionis*. Nu e arătată data acestui control. Știm că o inspecție de acest fel făcută la Cămara de la Turda, a avut loc la 3 mai (vezi mai sus p. 24), iar alta la Cojocna la 5 martie (vezi mai jos p. 37).

de la ei cu privire la plata lor sau la situația cămării. Au fost cercetate totuși ocnele și urmărite cu luare-aminte cele ce puteau fi urmărite acolo.

Ocnele, precum s-a spus, sînt două, aproape lipite una de alta, una numită <ocna> mare, cealaltă <ocna> mică cu sare bună. În ocna cea mare, sarea este la o adîncime de opt brațe de la suprafața pămîntului, în cea mică de paisprezece, cea mare este toată de patruzeci și opt de brațe, iar cea mică de treizeci și două. Și într-una, și într-alta se revarsă într-o singură noapte atîta apă pe pămînt cît abia s-ar putea scoate cu opt sau zece vase¹³⁵ mari și încăpătoare. La acest neajuns au poruncit comisarii să se aducă îndreptarea cuvenită, dar nu lipsesc totuși unii care sînt de părere că trebuie pornită fără zăbavă¹³⁶ într-alt loc vecin o altă ocna, ca nu cumva aceste ocne să ajungă nefolositoare dacă nu pot fi ferite de apă, mai ales cea mare, care amenință¹³⁷ să se năruie. Lîngă ocna este o casă în care locuiesc magulatorii și chepeștiții, un grajd pentru cai, care sînt în număr de opt, trei șoproane dintre care unul e plin de sare, iar celelalte două sînt doar pe jumătate pline. Celor doi magulatori li se dau pe an treizeci de florini și hrana. Chepeștiții sînt trei, unuia din ei i se dau pe săptămînă cincizeci de denari fără hrană, și fiecăruia din ceilalți doi — douăzeci și cinci de denari și hrana.

Celor doi juzi ai ocnelor, care au ca sarcină să scoată sarea din ocne în burdufe, li se dau fiecăruia cinci denari pe zi cînd muncesc și cîte un bolovan de sare //.

Miliariști nu sînt, dar în locul lor tăietorii sînt siliți să facă ei înșiși treaba <acestora>, descărcînd burdufele¹³⁸ și ducînd sarea în șoproane.

Distribuitor de seu nu este, căci tăietorii cu tocmeală, și totodată și tăietorii străini, sînt siliți să cumpere pe banii lor lumînările de seu¹³⁹ de care se folosesc la tăierea <sării>.

Tăietorii cu tocmeală sînt în număr de patruzeci, care sînt tocmiți pe opt¹⁴⁰ coți de postav.

Iar aci sînt tocmiți prin mijlocirea judei orașului și nu prin cămăraș, și el este silit prin slujba sa să-i constrîngă să facă această muncă dacă nu vin slobod, și pentru aceasta i se cuvine în temeiul unui privilegiu o plată oarecare pe an¹⁴¹. Sînt aci și tăietori dinafară, uneori mai mulți, alteori mai puțini, acum au fost douăzeci și cinci. Pentru fiecare sută de bolo-

¹³⁵ *Urnis.*

¹³⁶ *Mature.*

¹³⁷ *Timetur.*

¹³⁸ *Utres.*

¹³⁹ *Candelas.*

¹⁴⁰ Spre deosebire de tăietorii din alte părți care primesc nouă coți.

¹⁴¹ *Certa solutio ex privilegio annuatim.*

vani de sare, la care se adaugă încă şaisprezece bucăţi, li se dau lor douăzeci de denari.

Aceşti <bolovani de>¹⁴² sare întrec de obicei prin mărime pe cei din Turda. Tăietorilor cu chirie din ocna cea mare li se dau, din cauza adîncimii acesteia, cîte doi bolovani de fiecare sută. Iar <tăietorilor> dinafară de la amîndouă ocnele <li se dau> patru bolovani de fiecare sută şi o sută de bolovani de fiecare mie. Tăietorii sînt siliţi să-şi cumpere luminările de seu. Spun tăietorii că la cele patru sărbători mari din an li se cuvin împreună¹⁴² o sută de bolovani de sare. Şi juzii ocnei, despre care s-a vorbit că scot sarea din ocna, afirmă că mai înainte li s-a dat în fiecare lună cîte un florin sau tot atîta <în> sare (?)¹⁴³.

Sarea acestei cămări e transportată cu carele la Caransebeş¹⁴⁴ Timişoara¹⁴⁵ şi în alte locuri. Dar partea cea mai mare e dusă la Vinţul de Jos¹⁴⁶ la malul Mureşului, şi acolo e încărcată pe luntre, precum şi la Lipova¹⁴⁷ şi de acolo ea este transportată mai departe. Fiecare sută împreună cu adaosul obişnuit se vinde la ocne cu cinci florini, la care se mai adaugă, de asemenea, jumătate din <preţul de> tăiere¹⁴⁸, de fiecare căruţă i se plăteşte magulatorului cîte patru denari.

Despre cămările filiale din Vinţul de Jos şi Vurpăr¹⁴⁹

Pe râul Mureş sînt aşezate două oraşe ce stau faţă în faţă pe amîndouă malurile. Unul se numeşte Vinţul de Jos, celălalt Vurpăr. Acestea au aparţinut saşilor şi amîndouă oraşele au avut aceeaşi rînduire¹⁵⁰ sub regele Ludovic, iar cînd Ioan voievodul¹⁵¹ Transilvaniei a fost rege al Ungariei, amîndouă locurile au fost date voievodului Ţării Româneşti¹⁵² Radu¹⁵³, luîndu-se de la el cetatea din Ţara Românească numită Poenari¹⁵⁴, ca acestea să fie ţinute de o parte şi de alta ca zălog de credinţă şi de bună pace.

¹⁴² *In communo.*

¹⁴³ *Vel tantum salium.*

¹⁴⁴ *Karansebes.*

¹⁴⁵ *Temesvar.*

¹⁴⁶ *Alvincz.*

¹⁴⁷ *Lippam.*

¹⁴⁸ *Media cisura.*

¹⁴⁹ *Borbergh.* Acest Vurpăr nu trebuie confundat cu acel din nord-estul Sibiului. Aci e vorba de actualul cătun Vurpăr ce ţine de Vinţul de Jos.

¹⁵⁰ *Idem Jus* — acelaşi regim.

¹⁵¹ Ioan Zápolya.

¹⁵² *Transylvaniensi* (!) (= Transalpinensi).

¹⁵³ Radu de la Afumaţi.

¹⁵⁴ *Ponayer.*

Ioan Szalanthay¹⁵⁵ a ocupat cel dintâi aceste orașe în numele lui Radul și le-a ținut ca slujbaş al lui, și acum își are casa în Vințul de Jos. La această rînduire s-a ridicat împotrivire în numele tuturor sașilor prin Marc Pemfflinger¹⁵⁶ ca jude regesc al acestora. Iar textul acestei împotriviri este scris mai jos. Apoi voievodul Radul fiind scos de către turci, același rege Ioan a dăruit amîndouă orașele lui Nicolae Kocsárdy care i-a predat coroana regească. Fiind răscumpărate apoi de la acesta cu opt mii de florini, au ajuns, cum se spune, în stăpînirea lui Mailat¹⁵⁷, apoi au ajuns la celălalt Radul¹⁵⁸ care a fost înaintea voievodului Țării Românești de acuma¹⁵⁹. Kocsárdy și-a luat ca reședință mănăstirea din Vințul de Jos a ordinului predicatorilor¹⁶⁰, din care mai apoi monahul și-a făcut castelul în care și-a aflat sfîrșitul vieții.

p. 722 În orașul Vințul de Jos a fost o cămară de sare, filială a celei din Ocna Sibiului, pe care orașenii // erau siliți să o construiască și să o întrețină pentru depozitarea sării care se aducea acolo de către celerști. Drept care spun ei că li se plăteau în fiecare an de către Ocna Sibiului douăzeci și patru de florini, iar de fiecare sută de bolovani de sare depozitați acolo s-a plătit aceleiași Cămări din Ocna Sibiului, care și-a ținut întotdeauna acolo <un om> al său, cîte un denar pe fiecare săptămînă, căci acolo nu este nici o cămară, ci sarea se depune în casele particulare ale orașenilor.

Aceeași orînduire a avut și orașul din față, Vurpăr, unde și acuma a mai rămas casa cămării pentru depozitarea sării care se transportă de la Cămara din Turda, care de asemenea obișnuiește să-și aibă acolo omul său. Căci amîndouă orașele sînt foarte potrivite pentru trimiterea sării și a altor lucruri pe Mureș, deoarece acolo se adună luntrașii acestui rîu, din partea locului cu bărcile¹⁶¹ lor, care duc la Lipova, la o depărtare de șaisprezece mile de acolo, atîta încărcătură cît poate duce și cuprinde o asemenea barcă, pentru șase florini; și cuprinde¹⁶² cam patru sute de bolovani de sare, <de cei> care se taie acuma, iar dintre cei de alte feluri, ca cei tăiați mai înainte, au putut să încarce cinci sute, șase sute și pînă la șapte sute de bolovani, și nici nu îndrăznesc luntrașii să ia mai mult pentru încărcătura unei luntre

¹⁵⁵ Secretar al voievodului Țării Românești Radu, vezi Veress, *Fontes rerum Transylvanicarum*, IV, pp. 248—250; Idem, *Documente...* I, pp. 5—6.

¹⁵⁶ Vezi biografia lui în volumul I al seriei de față.

¹⁵⁷ Ștefan Mailat, castelan de Făgăraș, voievod al Transilvaniei după anul 1534, a știut să-și creeze o situație excepțională în Transilvania între cei doi regi rivali. Capturat prin vicleșug a fost dus de turci la Constantinopol unde a și murit.

¹⁵⁸ Radu Paisie.

¹⁵⁹ Mircea Ciobanul.

¹⁶⁰ A dominicanilor.

¹⁶¹ *Naviculis*.

¹⁶² *Capit*.

chiar dacă ar vrea cineva să-i tocmească pentru mai mult. Dar se vedește și aci în amîndouă orașele o mare pustiire¹⁶³ și este mult scăzut și numărul orașenilor, care se roagă prea smerit să fie puși iarăși în privilegiile dinainte și să fie legați de sași de care au fost despărțiți, ceea ce cer și sașii înșiși dimpreună <cu ei>.

De aceste două orașe atîrnă patru posesiuni românești¹⁶⁴ dintre care monahul a dăruit una lui Petru Mor, prin care <faptă> au fost reduse aceste teritorii dependente¹⁶⁵, al căror cens a fost — sub voievozii transalpini — de trei sute de florini. Au fost scutiți de plata dijmelor¹⁶⁶, dar sînt datori să semene cincizeci de iugăre, să strîngă bucatele și să le transporte.

Monahul odinioară s-a îngrijit pe cheltuiala sa să se aducă sarea de la Turda și Ocna Sibiului în amîndouă aceste locuri, și să se vîndă acolo celor din Lipova și altora. Apoi săturîndu-se de cheltuială a lăsat să facă alții acest lucru și a găsit că aceasta este mai spre folosul său.

Despre alte cămări de sare filiale din Ungaria și despre privilegiul ce spun transilvănenii că îl au de a folosi sarea și despre sarea secuilor

Sînt apoi alte cămări pe țărmul aceluiași rîu Mureș în Ungaria la Lipova¹⁶⁷, Seghedin și în locurile aflătoare dintre ele la care odinioară se transporta cu luntrele cea mai mare parte a sării din ocnele Turzii și din Ocna Sibiului, și apoi în celelalte părți ale Ungariei, dincoace și dincolo de Dunăre și dincolo de Belgrad¹⁶⁸, de pe urma căroara regii Ungariei aveau cele mai mari cîștiguri. Căzînd Seghedinul sub stăpînirea turcească, și împrejurările din acele părți fiind schimbătoare, se exporta foarte puțină sare față de vremurile dinainte, și este temerea că dacă acele locuri nu vor fi pacificate și salvate, să piară nu numai venitul și beneficiul ocnelor amintite, dar să și trebuiască să piară și să fie distruse chiar și ocnele. Căci luîndu-li-se puțința și siguranța de a exporta sare în Ungaria, nu va fi nici un loc în care să fie ea exportată. Căci aproape toată Transilvania mai că nu cumpără de loc sare pentru trebuințele sale. Nobilii asigură că ei // se bucură de acest privilegiu ca să li se dea fără plată atîta sare cîtă le trebuie pentru gospodăria lor, și își trimit carele lor la ocne și în aceste căruțe <trimet>

p. 723

¹⁶³ *Desolatio.*

¹⁶⁴ *Possessiones Valachorum.*

¹⁶⁵ *Pertinentiae.*

¹⁶⁶ *Decimarum* (e vorba de dijma sau zeciuiala bisericii). Subiectul subînțeles este: locuitorii.

¹⁶⁷ Lipova făcea parte din așa-zisele Comitate exterioare și nu din Transilvania propriu-zisă.

¹⁶⁸ *Nandor-Alba* — ocupat de turci din 1521.

ceva ovăz, câțiva pui, cașuri și de-al de-astea pe care le dăruiesc slujbașilor care le trimet înapoi carele încărcate cu sare. Sașii merg și ei cu carele lor la aceleași ocne și îndeosebi la cea de la Ocna Sibiului, și plătind patru denari de fiecare vită ce trage carul, și tot atîta de fiecare roată, primesc atîta sare cît poate fi scoasă cu acel car și acele vite, iar dacă cumva cineva și-ar încărca într-așa fel carul încît acesta să se rupă mai înainte de a ieși din cuprinsul aceluia loc în care sînt ocnele, cămărașul va putea să-i ia și carul, și vitele.

Iar secuii au pretutindeni în ținutul lor atîta sare, încît dacă aceasta nu li se dăruiește chiar de tot fără bani, ea să poată totuși fi cumpărată pe un preț de nimica. Sarea e tăiată acolo la lumina zilei¹⁶⁹ și nu în alt chip decît al pietrelor din cariere. Mai sînt tăieri¹⁷⁰ de acest fel în ținuturile cetății Gurghiu¹⁷¹ care ține de dregătoria voievodului Transilvaniei și a comitelui secuilor, și pe posesiunea ce se numește a *Sfîntului Martin*¹⁷² și în multe alte locuri. Și deși secuii trebuie să folosească sarea lor numai acasă la ei și să nu o scoată dincolo de hotarele ce le-au fost statornicite lor — înăuntrul cărora se cuprinde și o parte a sașilor, dincolo de Sighișoara pînă la Brașov¹⁷³ prin Țara Bîrsei, cît și Făgărașul — dar întrucît cu toate acestea sarea e transportată pe ascuns și în alte părți ale Transilvaniei, este îngăduit cămărașilor să facă pretutindeni cercetare împotriva unora ca aceștia, iar dacă vor fi găsit <sare¹⁷⁴> pe drum, să o ridice împreună cu carul și cu boii <ce o transportă> iar dacă o vor fi găsit acasă, atunci să ocupe toate bunurile aceluia la care a fost găsită. Lucrurile stînd astfel, reiese că venitul ocnelor din Transilvania va fi foarte slab dacă sarea nu va putea fi exportată în Ungaria. Căci celelalte țări vecine, Moldova și Țara Românească, își au sarea lor, și nici nu sînt silite a o cere nici din Transilvania, și nici din altă parte.

*Despre înzestrarea¹⁷⁵ cămărilor sub doamna regină și pe vremea monahului
și despre numărul bolovanilor de sare aflați în ele*

Care a fost înzestrarea și care a fost numărul bolovanilor de sare la cămară în vremea cînd regina Isabella a plecat din Transilvania¹⁷⁶, nu se poate afla de la nimeni, căci toate au fost în mîna monahului, însă de la

¹⁶⁹ *Subdio*: adică la suprafața pămîntului.

¹⁷⁰ *Secturae*.

¹⁷¹ *Arcis Gorgiu*.

¹⁷² Sîn Martinul Sărat, în raionul Turda.

¹⁷³ *Coronam*.

¹⁷⁴ *Ac si quos <sales> in via compererint*.

¹⁷⁵ *Provisione*, termen întruind noțiunile de echipare, îndestulare, aprovizionare etc.

¹⁷⁶ În urma presiunilor lui Martinuzzi pentru a o sili la aceasta. În august 1551 el anunță că i-a smuls în sfîrșit consimțămîntul.

moartea sa trebuiau să ia seama¹⁷⁷ cămărașii câtă este, dar nici unul dintre aceștia nu era¹⁷⁸ la cămara sa în afară doar de cel de la Cojocna¹⁷⁹, și nici nu s-au înfățișat <la cămări> deși chemați prin cămărași (!)¹⁸⁰. George Han-vay, care după cum s-a spus, ocupase din porunca domnului general cămările de la Turda și de la Dej, spune că la vremea ocupării <acestora> s-au găsit la Turda paisprezece mii de bolovani <de sare> <iar> cifra la care s-a ajuns după aceea pe vremea lui pînă la slujbașii de acum¹⁸¹ se vede din inventarul scris de ei și alăturat mai jos. Iar în Dej¹⁸², spune el că a găsit la Casa Cămării două „termene”¹⁸³ de sare <și> două sute douăzeci și cinci <de bolovani>. La Ocna Cserakna patru „termene” de sare și opt mii opt sute optzeci și șapte <de bolovani>. Iar la ocna din Ocna Dejului două „termene” <și> nouă sute optzeci și patru <de bolovani>. La cît s-a ajuns apoi din tăiere va arăta inventarul care nu s-a putut face acum din lipsa unui contabil¹⁸⁴ // La Cămara din Cojocna, spune cămărașul¹⁸⁵ de acolo că au fost pînă la vremea morții monahului o mie cinci sute șaptezeci și doi <de bolovani> de sare, iar de la moartea sa pînă la ziua controlului¹⁸⁶; care a fost la cinci martie, s-au mai adăugat două „termene” <și> o mie patru sute douăzeci și opt <de bolovani>.

p. 724

În Cămara Ocnei Sibiului, la vremea ocupării de către slujbașii de acuma s-au numărat patru „termene” de sare <și> trei mii patru sute <bolovani>, dar mai rămîneau de numărat <bolovanii> dintr-un șopron, care nu putuseră fi numărați din cauza îngustimii locului.

Iar care a fost modul de a purcede la înzestrarea necesară¹⁸⁷ cămărilor și ocnelor se poate înțelege din faptul că în toate cămările la vremea acestui control se trăia de azi pe mâine și nu se găseau în depozit absolut nici un fel de alimente sau seu, sau funii, sau lucruri asemănătoare. Caii chepeștiilor de la toate cămările sînt de soi prost¹⁸⁸ și aproape morți de foame, iar funiile cu care se scoate sarea sînt aproape peste tot sfîșiate, rupte,

¹⁷⁷ *Cognoscendum* — să controleze.

¹⁷⁸ Nu stătea cu reședința la Cămară.

¹⁷⁹ *Colosiensem*. Vezi mai sus p. 25 unde însă nu e vorba de Cămarăș, ci de Vicecămarăș.

¹⁸⁰ Această contradicție se află în textul publicat: „*quamquam vocati per Camerarios essent*”. Cuvintele „*per Camerarios*” au fost probabil greșit introduse în text.

¹⁸¹ *Modernos officiales*.

¹⁸² *In dies* (!).

¹⁸³ *Duos terminos* (adică 20 000 de bolovani de sare).

¹⁸⁴ *Contrascribae*.

¹⁸⁵ Probabil vicecămarășul Fr. Zilahy amintit mai sus.

¹⁸⁶ *Revisionis* din 5 martie 1552.

¹⁸⁷ *Ordo reliquae provisionis*... În *provisio* se cuprinde atît noțiunea de inventar viu sau mort, cît și de stoc de sare. De aceea se vorbește aci de *reliqua provisio* cînd se trece la capitolul înzestrării cu inventar.

¹⁸⁸ *Viles*.

distruse și așa de puțin sigure, încît tăietorii nu îndrăznesc să li se încredințeze lor.

Iar care a fost numărul <bolovanilor> de sare tăiați mai înainte vreme sub regi, se poate ușor afla din însemnările anexate mai jos¹⁸⁹. Și atunci nu e nici o îndoială că numărul tăietorilor a fost mare. Căci se spune că încă și sub regele Ioan numai în Dej au fost peste o sută de tăietori. Și în sfârșit aceasta a fost starea cămărilor la vremea acestui control¹⁹⁰. Acuma vom adăuga aci câteva date, din care se va putea cunoaște care a fost odinioară condiția cămărilor și a cămărașilor, precum și a celorlalți slujbași ai cămării. Căci au fost în orice vreme multe abuzuri, lipsuri și neorînduiri ce vor trebui îndreptate printr-o <mai> bună cunoaștere.

Care a fost odinioară Statutul cămărilor și al cămărașilor.

Odinioară sub regi a fost un <comite al cămărilor> care avea sub el toate cămările, și uneori au fost și doi <asemenea dregători> numiți comiți ai cămărilor, care au avut întotdeauna mare trecere în Transilvania. Aceștia mai apoi numeau la fiecare cămară pe cine voiau, dacă era unul <numea> negreșit un vicecămăraș, iar dacă <erau> doi, își avea și unul, și celălalt vicecămărașul său. Iar sub monah nu a fost nici un cămăraș mai mare peste toți ceilalți¹⁹¹, ci el însuși dădea slujba de cămăraș oamenilor săi de care se folosea și la îndeplinirea altor treburi. La vremea acestui control nu se mai aflau la cămară acei pe care îi pusese¹⁹² mai mari acolo la administrarea lor, în afară doar de cămărașul de Cojocna, precum s-a spus¹⁹³. Așadar nu s-a putut culege nici o știre de la aceștia despre plățile sau salariile lor, și nici nu a fost mult de făcut în privința aceasta, deoarece la cămări toate erau fără vreo socoteală¹⁹⁴ sub monah. Cît privește ordinea observată sub regi: cămărașul mare¹⁹⁵ care își avea reședința de cele mai multe ori, precum s-a spus, la Turda, se spune că ar fi avut pe an o mie de florini și apoi, pe lângă aceasta, plata¹⁹⁶ pentru o sută și chiar mai mulți pînă la

¹⁸⁹ *Ex regestis infra appositis.*

¹⁹⁰ Din luna martie.

¹⁹¹ *Supremus* (adică mare cămăraș, sau comite al cămărilor, cum a fost M. Pemfflinger în 1528).

¹⁹² Martinuzzi.

¹⁹³ Adică vicecămărașul Fr. Ziláhy, vezi nota 185.

¹⁹⁴ *Inordinata* (în dezordine).

¹⁹⁵ *Camerarius Supremus*. Cifrele care urmează se referă probabil la o situație mult anterioară anului 1528. Pentru anii imediat precedenți avem raportul lui Derschwan (vezi *Călători...*, I, pp. 288—289, care însă nu se referă decît la lefurile de la un nivel imediat inferior: vicecămărași etc.)

¹⁹⁶ *Solutionem*.

două sute de cai <socotind> doi florini pe lună pentru fiecare cal cu care mergea și la oaste¹⁹⁷ când era nevoie. Pe lângă aceasta avea hrana¹⁹⁸ pentru el și familia sa pînă la două sau trei și uneori patru mese și nutreț pentru caii săi proprii. Dacă erau <doi> cămărași mari, se spune că tot atîta avea <și> al doilea cămăraș.

Vicecămărașul de Turda, se zice că ar fi avut două sute de florini pe an pentru el și șase cai. Pe lângă acestea, pentru nevoile bucătăriei două sute de florini și uneori și mai mult, și ei au mai dat numele de foloase mărunte¹⁹⁹, la zarzavat, legume, unt, brînză, ceapă, usturoi și altele asemănătoare pe lângă bucatele²⁰⁰, vinul, boii, slănina, mirodeniile²⁰¹, lemnele, ovăzul și altele de acest soi pe care le aveau cu anume socoteală.

Aceeași plată avea și celălalt vicecămăraș (dacă erau doi) pentru sine și pentru caii săi. Masa negreșit era socotită împreună²⁰², dar totuși cheltuielile erau aproape îndoite, aveau și un contabil²⁰³ în Casa Cămarii, un împărțitor de plăți²⁰⁴, un bucătar, un grădinar plătit de cămară, precum s-a spus mai sus. Aceeași a fost plata și situația vicecămărașilor din Dej <ba> unul singur, ba în număr de doi.

La Cojocna s-au dat vicecămărașului pentru el și pentru trei cai o sută de florini și celelalte foloase limitate după numărul persoanelor și în același fel și vicecămărașului din Sic²⁰⁵.

Vicecămărașului din Ocna Sibiului i s-a dat pentru el și pentru cinci sau șase cai o sută cincizeci de florini pe an, și celelalte foloase după numărul persoanelor.

Și, deoarece, cum s-a spus, magulatorii, chepeliștii și împărțitorii de seu aveau <de primit> hrana, s-a dat de către cămară pentru folosința fiecăruia în parte ceva bani încredințați²⁰⁶ magulatorilor, care le dădeau hrană din acești <bani> și totodată le-a venit pentru folosul lor orice alimente dobîndite din sarea mărunță pentru toți împreună²⁰⁷.

¹⁹⁷ *Militavit.*

¹⁹⁸ *Victum.*

¹⁹⁹ *Minores usus vocaverunt.* Pentru abuzurile acestea vezi și *Călători...*, I, rap. lui Dernschwam pp. 288, 289, 291, 293. Sensul acestor cuvinte este că pe lângă foloasele oficiale (*usus*) p. 288 care apar ca atare și în socotelile reproduse (p. 291), vicecămărașii mai inventaseră acele foloase mărunte *usus minores* care spre deosebire de *usus* se luau fără socoteală.

²⁰⁰ *Fruges.*

²⁰¹ *Species.* Vezi *Călători...*, I, p. 289, art. 103.

²⁰² *Mensa... fuit communis.*

²⁰³ *Rationistam.*

²⁰⁴ *Dispensatorem.*

²⁰⁵ *Szék.* Pentru diferențele față de anul 1528, vezi raportul lui Dernschwam (*Călători...*, I, p. 292).

²⁰⁶ *Ad manus.*

²⁰⁷ *Quidquid victualium ex militura salium per comunitatem est paratum.*

Slujbașii Fuggerilor²⁰⁸ de la Cămara din Turda, cînd au văzut că vice-cămărașul regesc ce fusese pus și el pe lîngă ei²⁰⁹ de către domnul tezaurar Nicolae Gerendy vrea să dea oștețe dese și să facă mare risipă, după cum se obișnuiește cînd se trăiește din banii altuia, s-au înțeles cu el ca ei să primească pentru ei și pentru șase cai ai lor în fiecare lună, de fiecare cal, patru florini și el să primească tot atîta pentru același număr de cai, atît drept salariu cît și pentru întreținere²¹⁰, și astfel fiecare din ei trăia după cum găsea cu cale. Iar magulatorului i-au dat șaptezeci și cinci de denari pe săptămîină pentru hrană, celor doi chepeliști doi florini, distribuitorului de seu cincizeci de denari, și s-au îngrijit ca această rînduire să fie păzită negreșit²¹¹ și în celelalte cămări drept regulă pentru orice loc și orice slujbă²¹². Ce s-a spus despre Cămara din Turda reiese din registre și din informațiile juratului Cristofor Lish²¹³, orășean al Sibiului care a fost pe vremea aceea slujbașul Fuggerilor la Turda.

Despre plata tăietorilor și despre mărimea deosebită a <bolovanilor> de sare

Tăietorii de sare <de> la cămările Transilvaniei au privilegii străvechi de la regii Ungariei ale căror copii sînt alăturate mai jos, din care reiese <că li se dă> (?)²¹⁴ în toți anii postav. Iar cît privește tăierea sării, nu se lămurește mărimea <bolovanilor> sau felul cum trebuie să fie. Este știut că sub regii Vladislav și Ludovic²¹⁵ s-au tăiat două feluri de <bolovani de> sare, unii numiți „de luntre²¹⁶”, ceilalți „de căruță²¹⁷”, cei de luntre erau mai mici decît cei de care. Tăietorii din Turda, primind porunca să taie cantitatea de sare cuvenită și respectată odinioară, au înfățișat comisariilor²¹⁸ // un <bolovan de> sare „de luntre”, a căru greutate era de cinci libre ungurești²¹⁹ și jumătate, iar <bolovanul> de sare „de căruță” era în greu-

²⁰⁸ De fapt Dernschwam, *Ibidem*, p. 292, 295.

²⁰⁹ *Adiunctum*. Este vorba desigur de Benedict Dwit amintit de Dernschwam în raportul său. Acesta avea destulă libertate, întrucît comitele Cămării, M. Pemfflinger, era des plecat la Cluj la tezaurar (episcopul N. Gerendy).

²¹⁰ *Pro mensa*.

²¹¹ *Sine dubio*.

²¹² *Pro conditione cuiusque loci et officii*.

²¹³ *Ibidem*, p. 260.

²¹⁴ Text defectuos: *ex quibus constat eis quotannis pannum et (?) pro excisione salium quantitas aut qualis esse debeat non explicatur*.

²¹⁵ Vladislav al II-lea Jagello (1490—1516) și fiul său Ludovic al II-lea (1516—1526).

²¹⁶ *Navales*.

²¹⁷ *Currules*.

²¹⁸ În cursul cercetării relatate acum.

²¹⁹ Sau funți (1 funt = 560 g).

tate de șaptesprezece libre și jumătate. Iar tăietorii din Ocna Sibiului, primind porunca să facă același lucru, au tăiat un bolovan de sare de luntre de zece libre și unul de sare de căruțe de douăzeci și două de libre. Și deoa-rece între acești bolovani de sare este mare nepotrivire, unii întrebați de-spre această mărime a lor au spus că sarea de luntre tăiată de turdeni este cu ceva sub măsura cuvenită, iar cea din Ocna Sibiului e cu ceva peste măsura cuvenită. Și au arătat același lucru despre sarea de căruțe; ei spun că se cuvine deci să se plătească zece denari pentru o sută de bolovani de sare de luntre și nu pentru sarea de căruțe pentru care s-a plătit întotdea-una mai mult ca fiind mai mare. Căci sarea de luntre s-a tăiat întotdeauna după regulă²²⁰ și a fost exportată în Ungaria cu luntrele, și aceasta mai mult pentru plata soldaților <slujind> la graniță²²¹ decât pentru a fi vîn-dută pe bani, și de aceea nu avea nici un preț în Transilvania. Iar la plățile făcute soldaților și altora s-au socotit cinci florini de fiecare sută <de bolo-vani> și s-au vîndut cu acest preț atunci cînd au ajuns în acele locuri în-tregi și nestricăți de ploi. Dar tăierea sării și exportarea ei au încetat încetul cu încetul, după ce au încetat să se mai țină garnizoane militare în părțile acelea ale Ungariei, după pierderea Belgradului și a Severinului și a celorlalte cetăți de la margine. Sînt însă unii care susțin că li s-au plătit mai întîi pe vremea Fuggerilor²²² douăzeci de denari de fiecare sută <de bolovani> de sare, ceea ce poate că s-a făcut cu gîndul ca prin aceasta să fie înlăturată risipa nesăbuită pe care obișnuiau să o facă tăietorii <de sare>, luînd zi de zi pentru sine ceva sare peste răsplata ce li se cuvenea, și mai reiese <și> din registrele slujbașilor care au fost în fruntea cămărilor pe vremea regelui Ioan, ale căror rezumate sînt alăturate mai jos. Plata aceasta de douăzeci de denari a fost apoi abrogată și s-au plătit o dată doar doisprezece²²³, uneori paisprezece și cel mai mult șaisprezece denari, care plată de șaispre-zece denari mai dăinuiește și acuma în cămările Dejului și ale Cojocnei. Monahul, totuși în vremurile din urmă, sporind dimensiunile <bolovanilor> de sare, a sporit și plata la Cămara Turdei și la cea a Ocnei Dejului și a poruncit să se dea în amîndouă aceste locuri douăzeci de denari pentru tăierea a o sută de bolovani de sare, peste care se mai dau cîțiva <bolo-vani> de sare tăietorilor, după cum s-a spus mai sus. Iar despre dimensiu-nile în care se taie acuma sare de către cămările Transilvaniei se va putea judeca după greutatea²²⁴ <bolovanului> de la Turda, care este îndeobște

²²⁰ *Ad rationem*. Trebuia ca volumul lor să fie constant pentru a se putea încărca bine luntrele.

²²¹ *In confinibus*. Poate însemna și înăuntru hotarelor.

²²² Vezi raportul lui Dernschwam, în *op. cit.*, p. 276.

²²³ Preț propus de Dernschwam, *ibidem*, p. 277.

²²⁴ *Pondere*.

de treizeci și două de libre de Ungaria, a celui de la Ocna Sibiului de treizeci și trei <de libre>, a celui de la Cojocna de douăzeci și una <de libre> și a celui de la Dej de nouăsprezece <libre>. Iar despre postavul de la Cojocna care se cuvine tăietorilor în toți anii potrivit cu privilegiile lor, nu este destul de lămurit de ce fel era. Pe vremea Fuggerilor s-a dat <un postav> care se numește în vorbirea obișnuită Trautner, și după aceștia au dat și ceilalți același <fel de postav>. Alții însă au dat postav slab²²⁵ de Nürnberg pe care ungurii îl numesc Rövidlurnberger, în urmă de tot li s-a dat și postav de Breslau (?)²²⁶, numit în popor „Braszlay”²²⁷; iar despre ajutoarele²²⁸, ce spun tăietorii că li se cuvin pe fiecare săptămână, reiese din arătarea vechilor slujbași că li s-a dat ceva cam în fiecare duminică sau zi de sărbătoare, mai ales că trebuiau îndemnați la lucru ca să nu lipsească sarea²²⁹; ajutorul²³⁰ a fost în întregime în vin, uneori s-a mai adăugat un bou sau câteva oi. Și acest ajutor a fost bine răsplătit de ei față de cămară, căci au muncit cu mai multă trageră de inimă, și mai înainte de a tăia sarea pentru plata lor obișnuită, au tăiat fără nici o plată recompensa lor <în sare> // care li se dădea potrivit cu prețuirea cămărașului²³¹. Pe vremea Fuggerilor, s-a observat același <obicei>, dar mai cu zgîrcenie²³², căci potrivit cu registrul slujbașului lor de la Cămara din Turda, de la sfîrșitul lui octombrie pînă la începutul lui iunie²³³, li s-au dat tăietorilor în chip de ajutor de acesta extraordinar douăzeci și doi de florini și jumătate. Și la vremea predării²³⁴ acestei cămări în mâinile acestora, li s-au dat doi florini, iar pe vremea aceea au fost șazeici și șase de tăietori tocmiți²³⁵ <cu anul>. Aceștia aveau atunci obiceiul ca în fiecare zi să ducă cu ei acasă un bolovan de sare. Dar cînd au încercat slujbașii să strice acest <obicei>, atunci din cauza aceasta nu au mai vrut să muncască tăietorii care mai apoi au fost înduplecați cu doi florini și convinși să aibă răbdare pînă ce s-ar lua o hotărîre în această privință de către domnul tezaurar²³⁶.

²²⁵ *Brevem pannum.*

²²⁶ *Vrateslavicus.*

²²⁷ De Breslau (în l. maghiară).

²²⁸ *Subsidiis.*

²²⁹ *In defectu salis.*

²³⁰ *Subsidium.*

²³¹ *Et antequam sales pro consueta mercede sua excinderent, pretium eorum quae sibi data essent iuxta aestimationem Camerarii sine omni solutione excidisse.*

²³² *Parcius.*

²³³ Deci sf. oct. 1528 — început iunie 1529. E vorba desigur de socotelile trimise tot de Dernschwam al cărui singur raport cunoscut este din august 1528 și care a funcționat la Turda pînă aproape de lupta de la Feldioara (22 iunie 1529).

²³⁴ *Assignationis.* Luarea în primire de către slujbașii Fuggerilor.

²³⁵ *Conducti*, vezi și *Călători*..., I, p. 273. În anul 1527 ar fi fost „vreo 70”.

²³⁶ Pentru greva lor, vezi raportul lui Dernschwam în *op. cit.*, pp. 274, 278.

Despre adăugirile de sare care se fac²³⁷ de către tăietori <în folosul> cămării²³⁸ și de cămară în al cumpărătorilor.

Adăugirea de sare la fiecare sută de bolovani variază de la cămară la cămară, după cum se poate vedea mai sus la cercetarea²³⁹ fiecăreia în parte. Și cum că această diversitate a fost și odinioară, arată registrele vechilor cămărași, din care unele copii se află alăturate mai jos. Căci s-au mai adăugat de către tăietori de fiecare sută de bolovani, pe lângă *Vessmass*, un prisos de bolovani²⁴⁰ de sare și aceștia în unele locuri se dau în același număr, în altele în număr mai mic, și se dau și acum de către cămară cumpărătorilor care, primind suta de bolovani împreună cu acest spor adăugat pe deasupra, nu plătesc numai prețul celor o sută de bolovani, ci pe deasupra <mai plătesc> încă o jumătate din plata care se dă tăietorilor pentru tăiere²⁴¹. Așadar după această socoteală cămara nu plătește tăietorilor decât jumătate din tăiere, iar drept *Vessmass* se dă într-un loc mai mult, în altul mai puțin, lăsînd totuși întotdeauna de o parte acele porțiuni care nu pot fi socotite drept bolovani întregi²⁴² și care se trec la sarea fărîmată²⁴³.

Despre plata celeriştilor și pregătirea luntrelor

Din cauza diversității dimensiunilor <bolovanilor> de sare și a depărțării cămărilor dinafară²⁴⁴ s-a menținut <aceeași> diversitate și în plata celeriştilor care, după cum s-a spus, duc sarea pe luntre și sînt datori să-și facă ei luntrele lor, primind banii de la cămară, care îi trece apoi în socoteala plății transportului. Într-o luntre din cele de la Turda, care e mai mică decât cele de la Dej, se transportă doi „termeni” și pe deasupra două mii de bolovani <de sare> de luntre și încă și mai mult. De fiecare „termen” li se plătesc celeriştilor patruzeci și doi de florini pînă la Seghedin. Iar pentru sarea „de căruțe” s-a plătit pe vremea tezaurului Nicolae Gerendy²⁴⁵ pînă în acelaș loc douăzeci și unu de florini de mie, care plată mai apoi

²³⁷ În text *sit* în loc de *fit*.

²³⁸ E vorba de împovărările acestora recunoscute de Dernschwam.

²³⁹ *Revisione* — efectuată de comisari.

²⁴⁰ *Quippe superadditi sunt per sectores in singulos centum praeter Vessmass vocati sunt (?) superflui. Cetirea sunt superflui* ni se pare în dezacord cu contextul care ar cere mai degrabă: *sales superflui*.

²⁴¹ *Cisura*. Adică pentru tăierea acestor bolovani în plus.

²⁴² *Pro iustis salibus*.

²⁴³ *Darabones*.

²⁴⁴ *Camerarum exterarum* — numite de Dernschwam Beykhamer (cămări anexe) în *op. cit.*, p. 270.

²⁴⁵ În 1528 (după raportul lui Dernschwam).

a fost redusă sub regele Ioan²⁴⁶ pînă la optsprezece florini. Iar pentru o sută de bolovani se obișnuia să se plătească celeriştilor la Cămara filială din Vințul de Jos optzeci de denari. Lungimea unei luntre din cele de la Turda, după cum se spune, trebuie să aibă treizeci de picioare, iar lăţimea cincisprezece. Se pot transporta într-o luntre şapte şi uneori opt şi pînă la nouă mii de bolovani²⁴⁷, după cum s-a spus şi mai sus, mai ales dacă lemnul pentru facerea luntrei a fost tăiat la timpul potrivit, ceea ce cere luarea-
aminte a cămăraşului //. Luntrea de la Dej, precum s-a arătat de cei care au fost puşi în fruntea cămărilor sub regele Ioan, trebuie să fie lungă de şezeci şi unu de coţi de Transilvania şi lată de optsprezece sau nouăsprezece coţi.

Celeriştii care o construiesc şi duc sarea pînă la Satu Mare au de primit şaizeci şi unu de florini şi li se dau în Satu Mare aceşti florini. Chiar dacă îşi duc luntrea de la Satu Mare pînă la Szolnok, care a fost primul loc de depozitare a sării din Dej dincolo de Satu Mare, li se plăteşte tot atîta şi nimic mai mult, măcar că trebuie să-şi ducă luntrea pînă la Seghedin. Celeristul era slobod să ducă un anumit număr de <bolovani de> sare pe seama sa; dar totuşi potrivit cu hotărîrea cămăraşului. Acelaşi lucru s-a îngăduit şi celor doi primi²⁴⁸ luntraşi, precum şi celorlalţi de orice seamă pentru ca să fie cu atît mai grijulii în ducerea, păzirea şi păstrarea luntrei şi li s-a îngăduit să desfacă această sare cum ar voi ei. Iar ceea ce au declarat oraşenii din Dej, după cum s-a arătat mai sus, cum că fărîmele <bolovanilor> lor de sare care s-au fărîmat din întîmplare la descărcare se dau celeriştilor şi că în afară de acestea se pun în luntre patru sute sau cinci sute de <bolovani de> sare care să se dea în locul celor fărîmaţi, acest lucru spun slujbaşii din vechime că nu s-a făcut niciodată.

Cămarile de sare au fost lăsate de comisari în starea lor

Cum la nici una din cămarile <de sare> în afară de cea de la Dej nu era sau nu şedea acolo nici un slujbaş anume împuternicit²⁴⁹, comisarii cu sfatul şi încuviinţarea domnului general au numit cîte un cămăraş la fiecare cămară şi le-au dat nişte reguli hotărîte în chip de instrucţiuni pe care să le ţină pînă la altă hotărîre a maiestăţii sale regelui şi a căror copie se află alăturată mai jos. Au ales deci pe cămăraşi şi le-au adăugat nişte contabili²⁵⁰ (organizare²⁵¹ necunoscută pînă atunci în aceste cămări), după

²⁴⁶ Zápolya. Adică în intervalul 1529—1540.

²⁴⁷ După Dernschwam de două ori pe atît (*op. cit.*, p. 270).

²⁴⁸ *Primariis*.

²⁴⁹ *Certus Officialis*, adică titular.

²⁵⁰ *Contrascribas*.

²⁵¹ *Ordo*.

recomandarea și atestarea²⁵² domnilor consilieri care sînt dați de Provinciali pentru a fi pe lîngă domnul general, cercetîndu-se nu mai puțin și părerea celorlalți care au cunoscut mai bine purtarea și obiceiurile acestor persoane. În Ocna Sibiului a fost pus nobilul Francisc Mikola, care a fost slujitorul²⁵³ reginei, împreună cu contabilul²⁵⁴ Ioan diacul de Vingarth. La Cămara din Turda a fost așezat Ioan Vaday din Cluj care a fost și sub monah în fruntea acestei cămări. Acestuia i s-a adăugat contabilul Andrei Balogh din Turda. La Cojocna a rămas Francisc Zilahy, fostul cămăraș, adăugîndu-i-se contabilul Ioan diacul de Lipova. La Cămara din Dej a rămas, de asemenea, George Hanvay, care a ocupat acea cămară, precum s-a spus din porunca domnului general. Acestuia, în lipsa unui om potrivit nu i s-a adăugat încă nici un contabil. Au făcut toți jurămint de credință maiestății regești împreună cu magulatorii, din care au fost puși doi la Dej și tot atîția la Ocna Sibiului, deși cu o retribuire deosebită. La Cămara din Turda este unul cu un om al său²⁵⁵, la Cojocna doar unul. Însă în ce privește plățile acestor magulatori, tăietori și miliariști, precum și chepeliști nu s-a schimbat nimic, după cum nici în privința prețurilor și a mărimii <bolovanilor> de sare sau în celelalte lucruri de acest fel; dar toate acestea au fost lăsate²⁵⁶ la hotărîrea maiestății sale regești.

Pentru cămărași se atribuie două sute de florini pe an drept salariu, precum și // hrană <pentru ei> și nutreț pentru caii lor, după cum stă p. 729 scris în instrucțiuni. Cel din Cojocna avînd o sută de florini a fost lăsat în starea sa de mai înainte. Dar ei s-au învoit la această salarizare²⁵⁷ <doar> cu această condiție ca ei să rămînă dacă li se va mări plata, dacă nu, atunci să li se dea de știre cît mai curînd și să fie slobozi să părăsească slujba primită de ei în speranța unei plăți mai bune, la care lucru va trebui să cugete maiestatea regească.

Apoi pentru că nu erau de loc bani gata la cămări și se vedea lămurit că nici sarea nu putea fi vîndută așa iute, pentru ca să nu se întrerupă munca la tăierea sării, sau să lipsească celelalte lucruri de trebuință pentru folosința zilnică, comisarii au luat de la judele regesc al orașului Sibiu Ioan Roth, pe garanția domnului general, trei sute cincizeci de florini ce vor trebui restituiți din primele venituri de la sare mai înainte de orice <alte> plăți: din acestea s-au dat prin intermediul lui George Hanvay, care a ridicat acești bani, șazeci de florini cămărașului din Ocna Sibiului, o sută

²⁵² *Testificationem.*

²⁵³ *Servitor.*

²⁵⁴ *Contrascriba.*

²⁵⁵ *Famulo.*

²⁵⁶ *Dilata* (amînat).

²⁵⁷ *Assignmente.*

cămărașului din Turda, <banii> ceilalți au rămas la acest Hanvay pentru acoperirea nevoilor²⁵⁸ Camerei din Dej. Copia garanției date amintitului Ioan Roth se află mai jos sub litera H²⁵⁹.

*Despre cămara pentru „cementarea”²⁶⁰
și schimbul aurului din Transilvania*

Cămara pentru „cementarea” și schimbul aurului, după cum <ni> se spune, a fost întotdeauna arendată de regi pe o anumită sumă de bani principalilor orașeni din Sibiu, și cît se întinde amintirea oamenilor ei spun că doar odată încă s-a întîmplat sub regele Vladislav ca ea să fie gospodărită de către un slujbaș al său propriu și cămăraș regesc — Ioan Kis Tarczay, și aceasta numai un singur an, în care timp spun ei că s-a văzut că iese mai mult folos pentru fiscul regesc din arendarea acestei cămări, decît din administrarea ei. Iar arenda a fost de patru, uneori de cinci mii de florini în aur, deși nu lipsesc unii care să afirme că Ioan Lulay căruia i-a urmat în căsnicie și în dregătorie²⁶¹ Marc Pemfflinger, a luat-o în arendă cu șapte mii <de florini>. Regele Ioan mîniat cumplit împotriva sibienilor pentru că, atunci cînd restul Transilvaniei trecuse la el, refuzau să i se alătore lui²⁶² a mutat la Cluj această cămară pentru „cementarea” schimbul și baterea aurului și, în sfîrșit, a pus să fie administrată <în regie> pentru el. La fel a făcut și monahul după ce a murit Ioan și a fost redată cămara sibienilor, chemînd totuși în tovărășie cu el pe alții cărora le-a dat puterea de a schimba banii și îndeosebi lui Petru Haller²⁶³, ca unuia din fruntașii sașilor care, întrucît a dat banii de care era nevoie, a fost și părtaş la cîștig. Dar nu este mai puțin adevărat că numai din „cementare” nu se poate trage mare cîștig, ba chiar că ar fi mai de folos să se dea cu arendă pe patru sau cinci mii de florini decît să se poarte grija efectuării sale²⁶⁴, precum se poate și vedea din socoteala despre „cementarea” din anul <15> 50 făcută anume de George Macskásy și Ioan Bornemisza și

²⁵⁸ *Provisionem.*

²⁵⁹ Omisă din textul publicat.

²⁶⁰ *Cementationis.* E vorba de facerea aliajului necesar pentru baterea monedei.

²⁶¹ *In coniugium simul officium* — însurîndu-se cu văduva foarte bogată a acestuia, Clara Tobias.

²⁶² Nu i s-au supus decît în 1536.

²⁶³ Pentru rolul său vezi Goldenberg, *Hallerii, un capitol din istoria comerțului și a capitalului comercial din Transilvania în secolul al XVI-lea*, în „Studii”, 1958, nr. 5, pp. 89—115 și G. Gündisch, *Peter Haller*, în „Deutsche Forschungen im Süd-osten”, 1944.

²⁶⁴ Toată expunerea e făcută în sensul recomandării sistemului de arendare și încă pe un preț foarte redus, deși se observă un substrat de rezerve neformulate.

aflată printre alte registre ale monahului — dacă totuși este adevărată socoteala a cărei copie este adăugată mai jos. Dar fără îndoială că din schimbul aurului pot ieși mari foloase dacă se veghează cum trebuie la aceasta. Căci se găsește mult aur în Transilvania și se obține mai ales din spălare²⁶⁵ și nu e îngăduit să fie dat în schimb nimănui decât doar regelui. Aproape că nu este loc în Transilvania //, îndeosebi în partea care se unește cu Ungaria cotind de la răsărit la miazăzi, în care să nu fie bogate băi de spălat aurul. Sînt totuși și minereuri de aur care se sapă în târgurile Abrud²⁶⁶, Baia de Arieș²⁶⁷, Baia de Criș²⁶⁸ și Băișoara²⁶⁹, despre care se va vorbi mai jos. Însă după părerea tuturor, din atîta belșug de aur, nici chiar a patra parte sau o parte mai mică chiar decât aceasta nu e înfățișată la cămară. Căci are mulți dușmani la pîndă²⁷⁰ care îl cumpără și îl exportă în afară pentru cîștigul lor particular. Această anarhie²⁷¹ se pare că a fost mai ales prilejuită de vina cămărașilor, care nu au ținut paza cuvenită, și nici nu și-au trimis oamenii lor cu bani pentru facerea schimbului nici nu<s>-au așezat în locuri potrivite la care să fi putut aurarii²⁷² veni în siguranță și fără greutate și mai ales să fi putut primi banii. Căci este greu pentru oamenii mai săraci, care muncesc zi de zi la obținerea²⁷³ aurului și-și trag de acolo toată întreținerea vieții lor, ca să alerge la Sibiu, și dacă <cumva> cămara nu schimbă aurul — ceea ce obișnuiește să se întîmple des din lipsă de bani — să dea aproape cu sila spre schimb puținul aur pe care îl au altora, și aceștia îl cumpără pe cît vor ei și nu după schimbul cuvenit. La aceasta se mai adaugă și faptul că cei care ar putea schimba aurul cu voia cămărașului se pot cu greu lipsi de banii lor pînă să se facă „cementarea“. Acum se face o <singură> „cementare“, abia la mijlocul anului, în vreme ce sub regele Matiaș și apoi Vladislav se făceau în fiecare lună două „cementări“, lucru ce rezultă din țidulele²⁷⁴ de „cementare“ ale vechilor cămărași, dintre care unele se află transcrise mai jos. Din ele se poate cunoaște chiar modul urmat odinioară la „cementare“ și venitul <rezultat> din aur²⁷⁵. Dar s-au adăugat la vechile țidule chiar unele mai recente ale „cementărilor“ făcute sub regele Ioan și în urmă de tot sub monah ca material de documentare și exemplificare.

p. 730

²⁶⁵ *Loturis*, operație făcută de țărani români.

²⁶⁶ *Abrud-bánya*.

²⁶⁷ *Offen-bánya*.

²⁶⁸ *Körös-bánya*.

²⁶⁹ *Kiss-bánya*.

²⁷⁰ *Insidiatores*.

²⁷¹ *Licentia*.

²⁷² *Aurarii* (băieșii care extrag sau spală aurul).

²⁷³ *Parando*.

²⁷⁴ *Schedis*.

²⁷⁵ *Auri Proventus*.

Căci felul în care se face schimbul este destul de deosebit, deoarece unii folosesc schimbul pe care îl numesc integral, alții schimbul pe jumătate, dintre care nici unul, nici altul nu este drept și fără cusur, și acest lucru îl fac cămătarii²⁷⁶ ce urmăresc câștiguri. La acești cămătari sînt siliți să alege băieșii săraci și să-și ducă aurul, întrucît ei sînt lipsiți de bani, pe cînd aceștia au întotdeauna bani gata și pregătiți în ascuns în anumite locuri pentru asemenea schimburi. Sînt unii care schimbă <aurul> ceva mai bine²⁷⁷, dar totuși nu <plătesc> atît cît obișnuiește cămara care are un schimb hotărît și drept, pe care de aceea <oamenii> îl numesc schimbul cămării. Și de aceea băieșii ar fi foarte mulțumiți dacă ar ține cămara bani pregătiți în locuri potrivite, cu care să plătească prețul aurului.

În ce stare a fost lăsată cămara de „cementare” și schimb al aurului

Deși maiestatea regească poruncise comisarilor ca să ia de la negustori cu împrumut o sumă oarecare de bani pentru schimbul și „cementarea” aurului, precum și pentru <baterea> monedei, totuși fiindcă în starea de acum a lucrurilor nu a fost cazul²⁷⁸ de a se lua un împrumut pentru această treabă, și chiar dacă ar fi trebuit luat, nu s-ar fi putut găsi vreun creditor care să dea acești bani, sau care să primească să fie garantat de aceste venituri, a trebuit să se renunțe la această intenție, iar faptul că nu a fost cazul reiese în parte din cele spuse puțin mai înainte, anume că nimeni sau desigur foarte puțini își duc aurul pentru a-l schimba la Cămara din Sibiu, în parte pentru că acum este primejdios a transporta bani prin locurile unde se găsește aurul, sau // a-i încredința celor care cer să li se achite bani pe seama aurului pe care nu îl au încă la îndemînă²⁷⁹. Iar băieșii aurului sînt aproape toți români. Orașele²⁸⁰ numite mai sus care totuși au și ele pînă acum aproape cea mai mare parte a muncitorilor lor români, totuși... (lacună)²⁸¹...

Să se cumpere și să se strîngă <aur?> pentru „cementare”, și din aceasta să-i revină maiestății regestei acel câștig ce se cuvine cămării sale; și pentru a promova schimbul aurului și pentru a îndepărta de la acest schimb

²⁷⁶ *Foeneratores.*

²⁷⁷ *Aliquanto pluris.*

²⁷⁸ *Causa.*

²⁷⁹ *Paratum.*

²⁸⁰ *Oppida supranominata tamen etiam poene maiorem Operariorum suorum partem Valachos habent tamen adhuc (etc.).*

²⁸¹ Lacună în manuscris a cărei întindere nu este arătată de editori.

pe alți schimbători ascunși și neîngăduiți²⁸², domnul general a dat un edict în numele maiestății regești, și chiar prin scrisori particulare a poruncit hotărât acelor ce erau bănuți a face schimb ascuns <de aur> ca să fie dus tot aurul la Sibiu la numitul Petru Haller. Și i s-a pus în vedere lui Petru Váczy căruia i s-a încredințat conducerea bateriei banilor²⁸³ de argint ca să ia parte la cercetarea aurului care se va aduce la Petru Haller și va veni la „cementare“, și să țină socoteala lui și să aibă cunoștință tot atât cât și Petru Haller despre tot ce se va face în această treabă.

Iar acel Petru Haller, întrebat și el pe lângă alții cât aur crede că s-ar putea strînge într-un an sau în jumătate de an în Transilvania, a răspuns că i se pare cu neputință ca să se poată face ca tot aurul care se scoate la lumină²⁸⁴ în Transilvania să ajungă pînă la cămară, și că ar trebui să ajungă în întregime, chiar sub pedepsele cele mai aspre, adică a pierderii capului... (lacună)... Maiestatea sa regească ar avea mai mult cîștig de la această cămară dacă ar arenda-o cuiva decît dacă s-ar îngriji să o administreze prin slujbașul său. A fost întrebat numitul Petru Haller²⁸⁵, cu cât crede că ar putea fi arendată pe an. El a declarat apoi că el nu ar fi împotrivă ca să o ia el cu arendă, dar el nu va da mai mult de patru mii de florini în aur atît pentru schimb, cât și pentru „cementare“, și aceasta cu îndatorarea²⁸⁶ ca acea cămară să-i fie supusă lui patru ani în șir cu aceeași arendă și ca maiestatea sa regească să oprească prin edictele cele mai aspre ca să nu se încumete careva să schimbe aur pe față sau în ascuns fără știrea lui, sub pedeapsa arătată mai sus, pe care să o poată pretinde el de la oricine în temeiul autorității maiestății regești, și — dacă ar fi nevoie — chiar cu ajutorul conducerii de sus²⁸⁷. Acestea deci le-a spus Petru Haller, care totuși nu tăgăduiește că se poate scoate mare cîștig din schimb, dacă ar fi înlăturat înșelătoriile și dacă s-ar face ca tot aurul să fie înfățișat cămării.

Despre mine și băi de spălat aurul

Transilvania e mai îmbelșugată în aur decît în argint. Iar aurul provine mai mult din băi decît din mine. Căci așa cum s-a arătat mai sus, minereuri²⁸⁸ de aur sînt doar în patru locuri și din aceste locuri doar unul

²⁸² *Occultos et inordinatos.*

²⁸³ *Praefectura monetae.*

²⁸⁴ *Invenitur.*

²⁸⁵ Din felul cum e prezentată situația, rezultă și o sugestie implicită de a acorda arenda aurului lui Petru Haller.

²⁸⁶ *Ea lege* (această condiție).

²⁸⁷ *Superioris magistratus.*

²⁸⁸ *Minerae.*

singur aparține regelui, anume Băile de Arieș²⁸⁹, din care se extrage doar minereu de argint. Totuși se găsesc minereuri de argint și la Băișoara²⁹⁰, și la Baia de Criș²⁹¹, locuri supuse amîndouă cetății Șiria²⁹² care aparține domnului Andrei²⁹³ și sînt atribuite mai degrabă Ungariei²⁹⁴ decît Transilvaniei, și nici arama nu ar lipsi dacă ar vrea să o extragă, dar acum locuitorii acestor locuri umblă doar după aur. Iar Abrudul este al capitlului de Alba Iulia și este foarte cercetat din cauza belșugului de aur. Germanii sași numesc Abrudul Gross // Schlatten, Baia de Criș Altenburg, Băișoara...²⁹⁵ Baia de Arieș — Offenburg.

Starea și seama acestor locuri potrivit cu cercetarea făcută sînt cuprinse în textul german adăugat mai jos²⁹⁶. La acesta mai sînt adăugate și numele²⁹⁷ băilor²⁹⁸, desigur nu ale tuturor (căci după cum se spune ar fi greu să le înșiri), dar din cele mai de seamă ce le-au putut cunoaște. Se mai știe din experiență ca un lucru de toată siguranța, și cîte carate sau grade are aurul în oricare din aceste locuri, și ei spun că nu se produce o schimbare a calității așa din senin²⁹⁹ dacă aurul rămîne nealterat, așa cum a fost găsit, dar unii falsifică uneori fărîmele sau pulberea de aur prin amestecul unei pulberi de aramă. Iar cît aur a venit la cămară în anii din urmă sub monah și mai înainte sub Ioan, și odinioară sub regi, acest lucru se va putea cunoaște în parte³⁰⁰ din țidulele³⁰¹ de „cementare” sus-amintite. În Abrud, un orășean bătrîn, Blaziu diacul, care a fost pe vremea regelui Ludovic în acel loc vicecămărașul lui Ioan Lulay, cămărașul de Sibiu, povestește că în acea vreme se făceau șapte „cementări” pe an, și că el a adunat în Abrud și în satele vecine de la o „cementare” la alta mai mult ca un centenar³⁰² de aur, fără a socoti aurul băieșilor³⁰³ mai de seamă din acel loc, care și-au dus ei înșiși aurul lor la „cementare”. Dar despre acestea <sînt> multe <arătate> în acea scriere germană.

Sînt niște mine de argint deosebit de bune după mărturia tuturor în localitatea Rodna la o depărtare de trei mîle de cetatea Bistrița, care împreună

²⁸⁹ *Offen-bánya.*

²⁹⁰ *Kiss-bánya.*

²⁹¹ *Köröss-bánya.*

²⁹² *Csillagosvár (= Világos-vár).*

²⁹³ *Báthory.*

²⁹⁴ Fiind adică în afara Transilvaniei propriu-zise.

²⁹⁵ Loc gol în text.

²⁹⁶ Lipsește din textul de față.

²⁹⁷ *Nomine (nomina).*

²⁹⁸ *Loturarum.*

²⁹⁹ *Temere.*

³⁰⁰ *Aliqua ex parte.*

³⁰¹ *Schedis.*

³⁰² *Centenarius = 100 de libre (adică 50 kg).*

³⁰³ *Montanistarum.*

cu alte patru sate ale cămării de „cementare” aparține acestei cetăți cu drept de proprietate, dar aceste locuri le-a cotopt voievodul Moldovei Petru³⁰⁴, tatăl voievodului de acum Ștefan³⁰⁵, atunci cînd a năvălit în Transilvania prădînd-o, și din acea vreme încoace zac oarecum în părăsire aceste mine, care pe cînd erau sub bistrițeni au dat mare belșug de argint, deși oamenii nu-și amintesc să fi fost săpate așa cum ar fi trebuit, din cauza vecinătății moldovenilor în care nu te poți încrede³⁰⁶. Dar și despre aceste mine se află anexate mai jos unele <informații> culese din povestirea localnicilor; în clipa de față lucrează acum în ele oameni săraci, pribegi³⁰⁷, printre care se spune că ar fi și unii anabapțiști³⁰⁸. Iar orășenii bistrițeni se roagă de maiestatea regească pentru redobîndirea acestor bunuri, lucru care va fi ușor pentru maiestatea regească — după cum cred ei — dacă va binevoi să restituie zisului voievod Cetatea de Baltă³⁰⁹, ale cărei bunuri le posedă acesta pe lîngă tîrgul supus cetății.

Este părerea împărtășită și mărturisită a tuturor Transilvănenilor că, pe lîngă aceste locuri cunoscute pînă acum ca producînd aur și argint, mai sînt multe alte locuri metalifere pînă acum neatinse, mai ales în țara secuiilor care nu îngăduie nimănui să le cerceteze și sînt prea rustici pentru a se putea folosi de aceste bogății.

Despre baterea monedei

Monedă de argint nu s-a mai bătut în Transilvania de mulți ani încoace, desigur din lipsa argintului, întrucît transilvănenii se sîrguiesc mai puțin la minele de argint, deoarece acestea cer mai multă cheltuială decît băile de spălat // aurul. Se socotește totuși neîndoiios despre minele de la Baia de Arieș că, dacă ar fi secate de apă, prin ducerea mai departe și desăvîrșirea conductei sau canalului³¹⁰ pe care monahul l-a lăsat cu totul în părăsire după moartea regelui Ioan, ar rezulta mare belșug de argint cu mult cîștig; și dacă se mai adaugă și Rodna³¹¹ <atunci> din produsul de argint al amînduror acestor locuri s-ar putea porni și continua și mai apoi în Transilvania baterea unei monede bune și folositoare. Cît privește moneda de față, care

p. 733

³⁰⁴ Petru Rareș — în 1529.

³⁰⁵ Ștefăniță Rareș (11 iunie 1551 — 1 septembrie 1552).

³⁰⁶ *Infidam... vicinitatem*. Se referă la expedițiile destul de numeroase în Transilvania, cu începere din 1529, de pe urma cărora bistrițenii au avut destule pagube.

³⁰⁷ *Profugi*.

³⁰⁸ Despre ei se ocupă și izvoarele din secolul al XVII-lea.

³⁰⁹ *Arcem Kikellei*.

³¹⁰ *Cuniculi seu stolae*.

³¹¹ Adică minele de argint de acolo.

se bate la Sibiu din argintul lăsat de monah, s-a adus la cunoștința maiestății regești prin scrisoarea comisarilor că au dat împreună cu domnul general instrucțiunile și ordinele lor în această privință, pînă la alte dispoziții ale maiestății regești, lui Petru Váczy ca magistrul monetăriei³¹², de a cărui muncă s-a folosit domnul general în ultima „cementare” și batere a aurului și începuse să se folosească la baterea monedei de argint înainte de venirea comisarilor. Se adaugă mai jos copia instrucțiunilor date lui Petru Váczy din care se poate cunoaște o bună parte a acestei orînduirii³¹³.

La Sibiu nu e nici o Casă a Cămării regești, și nici nu a fost înainte, <după cum> se spune. Dar cei care au fost comisari³¹⁴ se îngrijeau ca să se facă „cementarea” și baterea în casele lor, <și> acuma Petru Haller își dă pentru treaba aceasta casa sa, de care s-au folosit ei și pe vremea monahului cînd a fost închiriată, precum se spune, cu o sută de florini pe an, sumă pe care o cere acum și Haller ca să i se plătească lui. Nu este nici un fel de officină de separare³¹⁵ a aurului de argint, ci fiecare <îl> separă cum vrea.

Despre vama³¹⁶ regească

Vama regească are trei centre: Brașovul sau Corona, Sibiul și Bistrița. Orașele acestea au ținut aproape întotdeauna vama prin arendare din partea regilor. Vama din Brașov era arendată pe două mii de florini, cea din Sibiu pe o mie și cea din Bistrița pe două sute <de florini>. Alte asemenea posturi filiale în Transilvania în care să trebuiască să șadă întotdeauna cu reședința slujbași <ai vămii> nu mai au, în afară doar de unul care este ținut de Brașov în cetatea Bran³¹⁷, așezată în strîmtorile munților prin care se vine din Transilvania, și de altul care e ținut de Sibiu la Turnul Roșu numit în vorbirea comună Veress Torony <așezat tot> în strîmtorile aceluiași munți. Acest <turn> cu puțini ani în urmă a fost năruit în mare parte de năvala și puterea apelor³¹⁸. În aceste locuri se obișnuiesc să se dea și să se primească țidule vamale³¹⁹ pentru mărfurile care se aduc la Brașov sau Sibiu, căci prin aceste două locuri de intrare trebuie să vină toți cei care

³¹² *Magistro monetæ.*

³¹³ *Ordinis* (vezi *Hurmuzaki*, II, p. 688, instrucțiunile lui Castaldo și ale comisarului din 20 martie 1552).

³¹⁴ *Sed qui fuerunt Commisarii*, nota editorului: „poate: cămărași?”.

³¹⁵ *Separatorium.*

³¹⁶ *Vigesima.*

³¹⁷ *Törösvár.*

³¹⁸ În 1533; vezi *Cronica Ostermayer*.

³¹⁹ *Schedæ vicesimales.*

au drum din Țara Românească în Transilvania. La celelalte locuri la care e nevoie de vreo pază sau supraveghere merg slujbașii doar la vremea bilciurilor³²⁰, precum la Sighișoara³²¹, unde merg din Brașov, și la Sebeșul Săsesc³²² și Hunedoara, din Sibiu. Și nu este nici o îndoială că arendașii acestei vămi scot mult mai mult câștig din ea decât ceea ce plătesc, și că în împrejurări pașnice când sînt slobode legăturile de negoț³²³ dintre Transilvania și moldovenii și munteni, aceste vămi aduc mult mai mult decât două mii de florini.

Vama de la Bistrița este de asemenea în mîinile orășenilor din acel loc, — precum au arătat aceleorași comisarii³²⁴ prin trimișii lor, cei doi senatori <anume> Vîncențiu // Blănarul³²⁵ și Grigore Lederer³²⁶ trimiși în această chestiune — totuși nu în urma unei arendări, ci ca dintr-un fel de miluire osebită a monahului; care totuși <pe ei> i-a costat mult³²⁷, căci el a scos apoi mult mai mult de la orășeni pentru obținerea acestei milui. Iar ei spuneau că acest venit nu împlinește adesea nici <măcar> suma de două sute de florini, mai ales cînd sînt oprite legăturile de negoț cu moldovenii, ceea ce obișnuiește să se întîmple des. Ei mai adăugau pe lîngă acestea că speră că maiestatea sa regească va lăsa³²⁸ acest venit orașului la rugămintea judei <Bistriței> care se află acum la curte și de aceea orășenii se roagă ca administrația și încasarea acestei vămi să fie lăsată la ei pînă la sosirea judei. Comisarii s-au învoit la aceste cereri cu condiția ca pînă la o altă rînduire a maiestății regești să țină administrația acestui venit cu acea credință la care sînt îndatorați față de ea și nu în alt fel decât cum dacă ar fi slujbașii săi, și să țină în această privință o socoteală bună și dreaptă ca să poată răspunde față de maiestatea regească atît cu privire la veniturile ce le vor percepe de aci încolo, cît la cele ce le-au perceput din vremea tranzacției <făcute> cu regina³²⁹.

Iar modul de încasare al vămilor se află <alăturat> mai jos împreună cu alte scrieri aparținînd acestui articol despre vamă.

³²⁰ *Nundinarum.*

³²¹ *Segesvar.*

³²² *Szasz Sebeș.*

³²³ *Commercia.*

³²⁴ În text: *iidem Commisarii* = *iidem Commisariis.*

³²⁵ *Pellionem* (Peltzer?).

³²⁶ (Pielarul).

³²⁷ *Ipsis magno constitisset.*

³²⁸ *Concessura* = va concede.

³²⁹ În urma căreia Isabella, văduva lui Ioan Zápolya și mama nevrstnicului Ioan Sigismund Zápolya, a renunțat la Transilvania în schimbul unor compensații mai mult iluzorii (1551).

Despre quinquagesima³³⁰ nobililor

Quinquagesima nobililor se socotește drept un venit obișnuit al regelui, totuși se ia doar numai de la românii nobililor Transilvaniei o dată pe an între Paști și Rusalii, în jurul vremii când s-a isprăvit cu fătutul oilor, în vremea de altminteri când nobilii obișnuiau să pretindă în fiecare an quinquagesima de la zișii lor iobagi³³¹, dar nu lipsesc totuși unii care zic că acesta nu este un venit obișnuit, ci e îngăduit regelui ca un fel de dar temporar³³² din partea nobilimii; dar este limpede că acest venit se plătește regilor, măcar că nobilii au anticipat asupra exacțiunii regelui prin exacțiunea lor. S-a ținut seama³³³ totuși că e obiceiul ca nobilii Transilvaniei să fie somați prin scrisoare regală să plătească acest venit, fixându-li-se locul de întrunire în orașul Turda, unde obișnuiesc să se țină adunările generale ale nobililor.

Însă și acest venit obișnuiește să fie dat cu arendă. Suma obișnuită a arenzii e de patru mii de florini. Regina Isabella l-a arendat chiar numai pe trei mii de florini, dar venitul din plata și strângerea³³⁴ acestei taxe este cu mult mai mare, întrucât au fost șapte comitate ale nobililor <și>, doar din comitatul Turdei, — care este unul din cele modeste după cum s-a aflat dintr-un registru al perceperei (?)³³⁵ pe anul 1537, singurul care a putut fi căpătat — au ieșit la quinquagesimă o mie și opt mii de florini în acel an³³⁶ și cinci sute optzeci și cinci de oi de un an, iar din încasările principale³³⁷ șase sute șaptezeci și șapte de florini, și cincizeci și unu de denari. Iar care este chipul în care trebuie percepută quinquagesima se află mai jos.

Despre censul sașilor

p. 735 Sașii plătesc dimpreună censul lor obișnuit datorat regilor, după obiceiul folosit de ei, și sînt datori să-l plătească numai o dată pe an // la sărbătoarea Sfîntului Martin³³⁸. Totalul censului e de opt mii cinci sute de florini, dar peste plata censului ei contribuie și la ajutoare³³⁹, precum urmează.

³³⁰ *Quinquagesima*. E vorba de *quinquagesima ovium*.

³³¹ *Colonis*.

³³² *Quasi precario concedi regibus a nobilitate*.

³³³ *Observatum est*.

³³⁴ *Administratione et collectione*.

³³⁵ *Regesto administrationis*.

³³⁶ *Cum foetu eiusdem anni*.

³³⁷ *Praecipuis redemptionalibus*.

³³⁸ = 11 noiembrie.

³³⁹ *Subsidia*.

Despre contribuția ajutoarelor (subsidiiilor) în Transilvania

Este știut că transilvănenii aparținând „celor trei națiuni”³⁴⁰, adică unguri, secui și sași, nu sînt datori numai³⁴¹ la plata acelor ajutoare care obișnuiesc să fie puse de regi cu consimțămîntul celorlalte stări și categorii³⁴² ale regatului Ungariei, ci există un obicei vechi, păstrat pînă în vremurile acestea, ca să li se ceară lor în chip osebit³⁴³ aceste ajutoare, căci în vremea regilor mai vechi a fost următorul fel de a purcede: și anume se hotăra pentru nobilii unguri, — care se considera³⁴⁴ cei dintîi dintre aceste națiuni — o adunare³⁴⁵ în orașul Turda, și acolo se trimeteau de către rege delegați sau comisari care să înfățișeze cererea de ajutoare. Uneori se cerea mai mult, alteori mai puțin, după cum erau pricinile pentru care se cereau, dar cea mai mare contribuție a fost de un florin fără un denar, de fiecare iobag³⁴⁶. Nobilii nu au îngăduit ca să fie impuși la mai mult de o singură contribuție, după cum nu îngăduie aceasta nici acum. Iar această contribuție se urcă la douăzeci și patru de mii de florini, sumă care s-ar mări cu mult, și poate chiar s-ar îndoi, precum se spune, dacă așezarea dării³⁴⁷ și perceperea³⁴⁸ s-ar face drept, lucru de care va trebui cu timpul avută <voată> grija.

În același chip li s-a hotărît sașilor o adunare³⁴⁹ la Sibiu în care delegații regești să trateze și să ia hotărîri împreună cu ei cu privire la ajutoare. Nu s-a făcut însă numărătoare³⁵⁰ pe porți, ca pe domeniile nobililor, ci li s-a cerut o sumă anumită³⁵¹, și aceea de asemenea <e> uneori mai mare, alteori mai mică. Ei înșiși spun că au plătit uneori zece, sau douăsprezece, cîteodată șaisprezece, și pînă la douăzeci de mii <de florini>, foarte rar mai mult. Ei spun că, sub regele Ludovic, Ioan Dóczy³⁵² a perceput doar numai de la ei treizeci de mii de florini măcar că ceruse patruzeci. Dar acesta i-a amăgit cu mult meșteșug pe fruntașii sașilor, cărora le făgăduise unora o sută, altora două sute de florini, pe care însă mai apoi nu i-a mai plătit, și de aceste înșelătorii s-au mai folosit adesea și alți delegați de-ai regelui trimiși pentru a cere subsidii de la sași.

³⁴⁰ Pentru cele „trei națiuni” (vezi *Călători*, vol. I, Introducere generală).

³⁴¹ În text: *tamen* mai probabil: *tantum*.

³⁴² *Statuum et ordinum*.

³⁴³ *Specialiter*.

³⁴⁴ În text: *habent* mai probabil: *habentur*.

³⁴⁵ *Conventus*.

³⁴⁶ *Singulis colonis* (punctuația greșită în textul publicat unde cuvintele acestea aparțin frazei următoare).

³⁴⁷ *Connumeratio*.

³⁴⁸ *Exactio*.

³⁴⁹ *Conventus*.

³⁵⁰ *Connumeratio*.

³⁵¹ O sumă globală.

³⁵² Vicetezaurar al lui Zápolya, partizan al lui Gritti, ucis cu el la Mediaș în 1534.

Pentru secuii nu a fost nevoie să li se hotărască o adunare, întrucât erau socotiți a fi scutiți de toate contribuțiile, în afară de însemnarea boilor³⁵³ (căci așa o numesc ei) la care erau îndatorați de câte ori se încorona un rege, sau își celebra căsătoria, sau dobîndea vreun <mou> vlăstar³⁵⁴ și atunci fiecare dintre ei era dator să dea câte un bou. Dar de câte ori trebuia să se țină din porunca regelui vreo adunare pentru niscaiva treabă obștească privind cele trei națiuni împreună, aceasta trebuia să fie chemată în Tg. Mureș³⁵⁵, care este pe teritoriul secuilor și <este> locul anume³⁵⁶ <rînduit> pentru orice treabă obștească a lor. Acest <obicei> s-a înrădăcinat mai ales din această cauză, ca nu cumva secuii chemați obligator în afara teritoriului lor, să trimită delegați puși pe pierderea vremii³⁵⁷, de cei de care se obișnuia a se trimite, care urmăreau³⁵⁸ să fie rechemati acasă la ei ca unii ce nu erau destul de bine învățați³⁵⁹ <cum să purceadă> în cele ce se fac <acolo> și prin aceasta să caute nu numai mijloace de a se strecura și de a lungi treaba, dar chiar să-i mai tragă înapoi³⁶⁰ și pe alții și să împiedice ca să se ia vreo hotărîre. Lucrul acesta nu-l puteau face dacă erau strînși cu toții la o adunare pe teritoriul lor, întrucât la aceasta // obișnuiesc să se adune individual aceia dintre ei care sînt mai însemnați pe care îi numesc în vorbirea obișnuită nobili <sau> Lófó Székelyek.

Și de aceea regele Ioan și după aceea și monahul <care> s-au străduit să stoarcă de la secuii ceva ajutoare bănești³⁶¹, mai întîi sub cuvîntul unor noi nevoi ale statului, mai apoi pentru tributul care s-a plătit turcilor în anii din urmă, nu au păstrat felul vechi de a cere <aceste ajutoare>, ci îndemnați de motivele de mai sus, au hotărît³⁶² aceea adunare de la Tg. Mureș pentru cele trei națiuni dimpreună, pe care chiar le-au mai legat între ele, astfel încît ceea ce ar propune sau ar hotărî două dintre ele să fie silită să aprobe și să încuviințeze și a treia. În felul acesta au fost aduși secuii la darea de subsidii, și acest lucru spun sașii că a fost născocit și scornit la început doar de ochii lumii, dar de fapt în dauna lor³⁶³. Căci consimțind ungurii și secuii la darea ajutorului, li se răpea lor puțința de a se împotrivi și se puneau asupra lor cea mai mare parte din acea povară. Căci ungurii și secuii au plătit puțin față de ce au plătit ei, și din ceea ce fusese

³⁵³ *Boum signatura.*

³⁵⁴ Numai pentru nașterea fiului prim născut.

³⁵⁵ *Vásárhely.*

³⁵⁶ *Peculiaris.*

³⁵⁷ *Tergiversatores.*

³⁵⁸ *Studerunt.*

³⁵⁹ *Instructos.*

³⁶⁰ *Distrabere.*

³⁶¹ *Aliquid subsidii.*

³⁶² *Induxerunt* (corect: *indixerunt*).

³⁶³ *A sașilor.*

plătit de <de ei> frunzașii lor³⁶⁴ și-au avut partea lor în urma unei înțelegeri tainice cu monahul, dar s-a ajuns la obiceiul ca sașii să plătească atât cât și nobilii, adică douăzeci și patru de mii, iar secuii, de câte ori au contribuit <cu> ceva, nu au plătit mai mult de șase sau șapte mii de florini, și acest lucru a fost arătat a fi astfel și de către alții.

Iar acum stă în puterea maiestății sale să se folosească de acela dintre aceste obiceiuri care i-ar conveni <mai mult>. Sașii negreșit speră că maiestatea sa va confirma și păstra cu îndurare vechile lor obiceiuri și libertăți, și dacă trebuie să spunem drept, ei sînt puterea³⁶⁵ Transilvaniei. S-a cercetat totuși cu luare-aminte dacă nu s-a obișnuit <cumva> mai înainte, sau dacă nu ar fi mai de folos ca sașii să fie numărați la impunere³⁶⁶ în același fel ca iobagii nobililor, dar s-a constatat că ei s-au folosit și s-au bucurat neîncetat și păstrează această libertate ca să li se ceară o sumă <globală> de la toți <împreună>. Iar ei între ei contribuiau <la ea> nu după capete sau după numărul porților, ci după felul și valoarea bunurilor nemișcătoare, și astfel plătește mai mult oricine are mai multe ogoare, ființe, vii și alte asemenea bunuri funciare³⁶⁷.

Apoi se mai vede și lucrul acesta că nobilii și sașii au dat <și> ajutoare la cererea regilor cînd s-a ivit nevoia, chiar și de două ori pe an și secuii și ei au îngăduit însemnarea boilor la cererea regilor cu arătarea unei cuvenite îndreptățiri³⁶⁸. Căci și acum nu se îndoiește nimeni în Transilvania că maiestatea regească are motive îndreptățite pentru care să ceară îndoirea ajutorului pe acest an de la nobili și sași, precum și a însemnării boilor de la secui. Căci dacă monahul a putut dobîndi ca să i se dea ajutoare de două ori pe an, și uneori să i se facă și însemnarea boilor în afară de datele obișnuite, cu atât mai drept trebuie date acestea maiestății regești care are atîtea îndreptățiri întemeiate. Însă nu s-a putut afla cu siguranță de câte ori i s-a dat monahului însemnarea boilor. Totuși după mărturia tuturor s-a dat în mod excepțional mai des ca sub oricare rege dinainte.

Și se mai spune că odinioară la o însemnare <a boilor> au ieșit treizeci și șase și pînă la patruzeci de mii de boi. Acum ei zic că abia s-ar putea lua douăsprezece mii <de boi>, căci secuii mai puternici și-au supus pe alți secui mai săraci, care ar trebui să fie de o seamă³⁶⁹ cu ei, și nu îi socotesc altfel decît ca pe niște iobagi, și de aceea îi scutesc de însemnarea boilor sub cuvînt că aceia s-au supus de bunăvoie³⁷⁰ // ocrotirii și apărării p. 737

³⁶⁴ Ai secuilor.

³⁶⁵ *Nervus*. În orice caz ei au fost partizanii constanți ai Habsburgilor.

³⁶⁶ *Connumerari*. Adică individual pe porți.

³⁶⁷ *Soli bona*.

³⁶⁸ *Aliquo iusto titulo*.

³⁶⁹ *Eadem ... sorte*.

³⁷⁰ *Ultro*.

lor, pentru care fapt, afirmă <ei> că nu sînt datori la nici o plată. Ei înşişi îi numesc pe aceştia „*Földön lakó Székelyek*“, cum ar fi: „secuii locuind pe pămîntul lor“, ceea ce este un curat abuz şi născocit pentru confirmarea puterii celor puţini şi pentru micşorarea veniturilor regeşti.

De altminteri chipul în care se face însemnarea boilor este alăturat aci la o însemnare a numărătorii făcute în anul 1542 pe domeniile nobililor, pe care se pare că o ţinea monahul ca model pentru celelalte numărători. Căci a fost găsită la Alba <Iulia> de către comisari printre alte hîrtii³⁷¹ ale sale, la care s-a mai adăugat — printre alte însemnări³⁷² ale sale descoperite <atunci>, — distribuţia celor nouăsprezece mii de florini pe care i-au plătit saşii pentru un singur ajutor³⁷³ şi, de asemenea, împărţirea celor trei naţiuni pe comitate — toate acestea au socotit comisarii că trebuie adăugate aci spre a fi amintite şi a sluji şi în locul vreunei <alte> informaţii.

Oraşul Cluj a fost odinioară o colonie a saşilor³⁷⁴, acum este locuit împreună de saşi şi de unguri; şi nici nu se numără printre celelalte comunităţi săseşti, ci ca o administraţie aparte³⁷⁵, plăteşte regilor censul anual obişnuit de a cărui sumă nu s-au mulţumit nici monahul, nici regele Ioan şi nici alţi regi, după cum se povesteşte.

Despre unele cetăţi şi bunuri aparţinînd regilor

Regii Ungariei şi coroana regatului posedă în propriu în Transilvania scaunele sau comitatele saşilor, ale căror nume sînt cuprinse în însemnarea amintită. Dintre acestea totuşi au fost înstrăinate unele, precum Vinţul de Jos³⁷⁶, Vurpărul³⁷⁷ şi altele despre care s-a vorbit mai sus. Mai aparţin regilor şi oraşele³⁷⁸ pe lîngă care sînt mine şi cămări de sare, care au fost — cum s-a spus — în număr de cinci, iar acum sînt doar patru prin înstrăinarea oraşului Sic³⁷⁹, pe care regele Ioan l-a dăruit împreună cu moşia *Secălaia*³⁸⁰ care e legată de el, lui Francisc Kendi precum şi a satului Cara³⁸¹,

³⁷¹ *Codices*.

³⁷² *Regesta* (registre).

³⁷³ *Uno subsidio*.

³⁷⁴ Afirmaţie pe care o aflăm şi la Reicherstorffer, după textul lui Taurinus, din 1519.

³⁷⁵ *Privata respublica*.

³⁷⁶ *Alvincz* — luat de Martinuzzi.

³⁷⁷ *Borbereg*.

³⁷⁸ *Oppida*.

³⁷⁹ *Szetz* (= Szek).

³⁸⁰ *Zekelay*.

³⁸¹ *Oláh-Kara*.

aparținând orașului Cojocna, pe care monahul l-a dăruit lui Ladislau Mikola, precum <s-a spus> mai sus.

În Țara Bîrsei pe care sașii o numesc Burzelland este o cetate mică în strîmtorile munților prin care se intră în Transilvania, cu numele de Bran³⁸² (sașii o numesc Törtzburg (sic)) care e de asemenea a regilor, și acum e ținută de orașenii din Brașov care spun că le-a fost zălogită³⁸³ de regele Ludovic pentru cincisprezece mii de florini, cu înțelegerea ca la acea sumă să se mai adauge în fiecare an pentru întreținerea acelei cetăți cinci sute de florini și să li se plătească împreună cu suma principală³⁸⁴ atunci cînd s-ar întîmpla ca ea să fie răscumpărată de rege. Are și nouă posesiuni de ale căror folosințe sau de numărul iobagilor de pe ele nu s-a putut afla nimic sigur.

În registrele contribuțiilor pe care le-au inspectat comisarii, în unele sînt trecute mai bine de două sute de porți, în altele mai bine chiar de trei sute.

Orașenii spun că nu ajung de loc cîștigurile lor la întreținerea castelului și de aceea regii ca să-și țină în ea slujbașii lor // au obișnuit să dea ca supliment pentru întreținere pe fiecare an cinci sute de florini din censul Țării Bîrsei.

p. 738

O cetățuie asemănătoare țin și orașenii din Sibiu tot în strîmtorile munților, numită Turnul roșu³⁸⁵, în vorbirea comună Veres Torony, care — cum s-a spus mai sus — cu puțini ani în urmă s-a ruinat și s-a prăbușit aproape în întregime din cauza revărsării neașteptate a apelor.

Este în stăpînirea lor și alt castel³⁸⁶, numit Seliște³⁸⁷, care, potrivit cu registrul contribuțiilor, are șapte posesiuni, în care se află mai bine de două sute cincizeci de porți supuse dării³⁸⁸, dar în temeiul cărui drept sînt ele stăpînite de sibieni nu s-a putut adînci îndeajuns, și nici nu au socotit comisarii că trebuie să se silească mult în vremea aceasta pentru cunoașterea lor întocmai făcînd întrebare la orașeni, ca nu cumva să prindă <acea> bănuiala că cercetarea se face împotriva lor sau că se pregătește altceva³⁸⁹.

A ajuns în stăpînirea maiestății regești prin moartea monahului cetatea Gherla³⁹⁰ — pe care acesta s-a îngrijit să o ridice din temelii, după ce a

³⁸² *Törtsvár.*

³⁸³ *Inscriptam.*

³⁸⁴ *Cum capitali Summa.*

³⁸⁵ *Turris rubra.*

³⁸⁶ *Castrum.*

³⁸⁷ *Szelicze* (lîngă Sibiu).

³⁸⁸ *Connumeratae.*

³⁸⁹ *Quid aliud geri.* Se vede bine că aceasta era o preocupare constantă a comisarilor.

³⁹⁰ *Ujvár.*

foșt distrusă cealaltă cetate a Ungurașului³⁹¹ care fusese a episcopului de Oradea³⁹², ale cărei bunuri le-a trecut cetății Gherla. Nu se cuvine nimănui mai mult ca regelui stăpânirea acestei cetăți, ca una ce poate fi de mare importanță pentru sprijinirea cauzei regelui³⁹³ în Transilvania și care nici nu poate fi ușor întreținută de episcop.

Monahul a dat pentru întreținerea ei o mare parte din veniturile Cămării de sare din Dej, oraș care e la o depărtare de o milă de <acea> cetate și i-a mai dat și alte bunuri. Teritoriile dependente de ea³⁹⁴ și veniturile sale se află descrise mai jos.

Iar modul în care ar putea fi despăgubit episcopul Oradiei pentru această cetate prin atribuirea unor alte bunuri și mai ales a castelului Pocsay³⁹⁵, care a fost al monahului și se află lângă Oradea, se arată în alt loc de către comisarii maiestății regești.

După moartea acestui monah a ajuns în mâinile maiestății regești castelul Branișca³⁹⁶, așezat pe malul Mureșului, pe care îl stăpânise acel monah. Domnul general³⁹⁷ <l-a zălogit> pe patru mii de florini lui Paul Csáky și Ioan Dobay pentru cedarea amintitei cetăți Gherla, ceea ce de asemenea se cuprinde mai jos.

Mai spun unii că îi revine maiestății regești dreptul³⁹⁸ asupra cetății Făgărașului care a fost a lui Ștefan Mailat, și acuma e stăpânită de ginerele său, domnul Andrei Báthory de Somlyó. Cetatea asta are o stăpânire întinsă și un domeniu liber de sarcinile și contribuțiile pe care restul Transilvaniei obișnuiește să le presteze și să le dea regilor, imunitate prin care ea întrece desigur toate celelalte cetăți din Ungaria și Transilvania.

Sînt și acum sub autoritatea regelui alte multe cetăți care au fost luate de regele Ioan de la Emeric Balassa³⁹⁹, adică Almaș⁴⁰⁰ și Leta⁴⁰¹, din care se zice că una aparține după lege soției și copiilor lui, cealaltă fraților lui. Cu privire la teritoriile <ținînd de Almaș> și la veniturile sale, castelanii de Almaș au dat însemnarea anexată mai jos. Despre Leta se spune

³⁹¹ *Bálványos.*

³⁹² Adică a lui Martinuzzi.

³⁹³ *Rebus regiis... magno praesidio esse.*

³⁹⁴ *Pertinentiae.*

³⁹⁵ În Ungaria.

³⁹⁶ *Branyiiska* (la vest de Deva). În 1550 era în stăpînirea lui Martinuzzi. Dăruit de Petrovics, fusese apoi refăcut.

³⁹⁷ *Castaldo.*

³⁹⁸ *Sortem eiusdem.*

³⁹⁹ Cînd a trecut acesta la Ferdinand.

⁴⁰⁰ Almașul Mare. Dat în 1540 lui Balassa, reluat apoi, a fost dat în 1551 imperialilor.

⁴⁰¹ *Letha*. La vest de Cluj — dăruit în 1544 de regina Isabella lui Baltazar Bornemisza.

că ar avea cam trei sute de iobagi⁴⁰² și băi de aur însemnate. Nu s-a putut obține o listă a bunurilor și a veniturilor <sale>.

Tot în numele maiestății regești este deținută și Cetatea de Baltă⁴⁰³ (care aparține voievodului), dar împreună numai cu târgul supus cetății, celelalte // teritorii le ține același voievod al Moldovei⁴⁰⁴, precum și teritoriul celeilalte cetăți Ciceu⁴⁰⁵ pe care a pus monahul să fie dăruită. p. 739

Despre cetățile voievodului Transilvaniei

De dregătoria voievodului Transilvaniei precum și a comitelui secuilor țin două cetăți care, de asemenea, sînt acum în mîinile maiestății regești: una <cetatea> Deva în care domnul general a pus un slujbaş regesc, cealaltă Gurghiu⁴⁰⁶, în care a fost lăsat Ladislau Ödönffy⁴⁰⁷, fost comite al secuilor sub monah, și acum sluga și slujbaşul maiestății regești. Teritoriile⁴⁰⁸ și veniturile cetății <Deva> sînt cuprinse în însemnarea trimisă de castelan și alăturată mai jos. De la Gurghiu nu s-a putut avea nici o informație din cauza lipsei amintitului Ladislau Ödönffy. Totuși din registrele contribuțiilor reiese că de acea cetate atîrnă douăzeci și șapte de posesiuni și în ele ar fi mai bine de trei sute de porți supuse dărilor⁴⁰⁹. Voievozii Transilvaniei obișnuiau să-și așeze pe dregătorii lor în aceste <cetăți> și să se mulțumească ei înșiși cu veniturile acestora.

Despre beneficiile eclesiastice

Dintre <toate> beneficiile bisericești din Transilvania care sînt în puterea de dăruire a regelui, cel mai însemnat⁴¹⁰ este Episcopia de Alba cu prepozitura aceleiași biserici, cu cele două arhidiaconate, <anume> al catedralei și al Tîrnaviei⁴¹¹. Pe lîngă acestea abația de Cluj—Mănăstur, care

⁴⁰² *Colonos.*

⁴⁰³ *Castrum Kikeleu.*

⁴⁰⁴ În momentul acela mai domnea Ștefăniță Rareș.

⁴⁰⁵ *Chikeu.*

⁴⁰⁶ *Gergeny.*

⁴⁰⁷ *Edemffy.*

⁴⁰⁸ *Pertinentiae.*

⁴⁰⁹ *Connumeratas.*

⁴¹⁰ *Caput.*

⁴¹¹ *Et archidiaconatibus Cathedrali et Kikeleu.*

este în afară de zidurile oraşului Cluj. Episcopia are două cetăţi — una castelul Sfântului Mihail⁴¹², cealaltă Gilău⁴¹³. Pe lângă acestea <are> afară din Transilvania un castel⁴¹⁴ în oraşelul Tăşnad⁴¹⁵, unde este o posesiune⁴¹⁶ osebită a episcopului care însumează chiar o bună parte din veniturile sale.

Cu privire la veniturile întregii episcopii nu s-a putut obţine o listă neîndoioasă şi completă, nici la capitlu şi nici de la alţii, iar cele ce au fost arătate de slujbaşi, acelea sînt adăugate mai jos.

Prepozitura de Alba are ca venituri anuale o mie două sute de florini, arhidiaconatul de Tîrnava tot atîta şi nu cu mult mai puţin arhidiaconatul catedralei.

În abaţia de Cluj—Mănăştur este acum un singur monah, şi nici acesta destul de statornic în acest loc. Cît valorează ca venituri se va vedea din însemnarea înfăţişată de Francis Zilahy care şi acumă îşi exercită aceeaşi slujbă⁴¹⁷ din rînduirea domnului general.

Oraşenii din Sibiu stăpînesc o abaţie numită Kertz sau „de Candelis”⁴¹⁸ împreună şi cu alte bunuri bisericeşti pe care prealuminatul răposat împărat Sigismund se zice că le-a dat bisericii parohiale din acel loc după întemeierea ei pentru întreţinerea a doisprezece preoţi, dintre care acum nu se mai ţine nici unul. Iar care este numărul şi venitul acestor bunuri nu s-a putut afla bine pînă acum.

p. 740 Sînt două capitluri parohiale în Transilvania: acel de Sibiu şi acel de Braşov, supuse autorităţii arhiepiscopului de Strigoni, dintre care unul //, <adică cel> de Sibiu, datoreşte în fiecă an celui arhiepiscop 40 de florini în bani⁴¹⁹, iar celălalt, <adică> de Braşov, <datoreşte> 80 de florini în aur la fiecare trei ani.

Provizorul actual de Alba⁴²⁰ Iacob Pokay, întrebat cîte venituri a strîns după plecarea reginei Isabella şi la ce nevoi le-a cheltuit, şi dacă a dat ceva din acestea pentru clădirile şi întăririle oraşului Alba <Iulia> sau ale unor alte locuri, a răspuns că din dijmele⁴²¹ lăsate de acea doamnă regină nu a primit în bani gata mai mult de optzeci şi trei de florini, şi că există nişte bucate şi ceva vinuri prin diferite locuri, şi că ele se păstrează din porunca

⁴¹² *Szent Mihály kensem* (= köve).

⁴¹³ *Gyalu*.

⁴¹⁴ *Curiam*.

⁴¹⁵ În Sălaj.

⁴¹⁶ *Jurisdiction*.

⁴¹⁷ De provizor al celui convent.

⁴¹⁸ Echivalentul latin al cuvîntului german: *Kerze*, lumînare. Este mănăstirea

Cîrţa.

⁴¹⁹ *Flor. 40 in monetis*.

⁴²⁰ *Provizor albensis*.

⁴²¹ *Decimis*.

domnului general și au fost strânse în parte din dijele episcopale, în parte din veniturile Prepoziturii și ale arhidiaconatului de Tîrnava și din alte locuri și fuseseră cumpărate de monah cu banii săi chiar. Și a spus că au fost șazeci și trei de vase de vin, din care domnul general poruncise să se dea unele pentru consumul taberei și pentru celelalte nevoi, și cît despre cantitatea bucatelor cîtă este, nu știe sigur. <Și a mai spus> că regina prin niște scrisori ale sale făcuse multe atribuiri asupra dijmelor înainte de plecarea sa, și că monahul poruncise să fie respectate deși ele întreceau o mie de florini, în afară de acele <sume> pe care le-a strîns Francisc Kendy pe bunurile⁴²² sale, care se urcă la 512 florini, precum și Wolfgang Bethlen în sumă de 254 de florini. Apoi mai spune că a strîns din censurile preoților⁴²³ 509 florini în aur pe care i-a dat monahului înainte de moartea acestuia, iar după moartea acestuia a predat domnului general douăzeci de mărci de argint luate de la acești preoți. Iar alte venituri zilnice nu ajung pentru cheltuielile zilnice și întreținerea personalului și aprovizionarea castelului Sfîntului Mihail, care, fiind lipsit de orice bunuri, se întreține din veniturile episcopiei ce i se pun la îndemînă. Și de aceea el nu a putut ajuta cu nimic la clădirea și întărirea orașului Alba Iulia sau a altor locuri.

Episcopia Cenadului are în Transilvania anumite bunuri printre care sînt patru sate săsești bune și mănoase, pe care le deține acum vicarul bisericii din Alba, doctorul⁴²⁴ Francisc, din dăruirea domnului general, și cu privire la roadele căreia ar trebui după dreptate să dispună maiestatea regească pînă la vreo altă rînduire privind episcopia. Căci vicarul amintit are de altminteri în episcopiile de Alba și de Oradea opt beneficii mari, și pe lîngă acestea cea mai bună parohie în orașul săsesc Moșna⁴²⁵. Despre altă avere⁴²⁶ a amintitei biserici a Cenadului, care e afară din Transilvania, nu s-a putut afla nimic altceva decît că cetatea din acel loc este ținută în numele maiestății regești de <niște> custozi⁴²⁷ care strîng desigur restul veniturilor. Și ei spun că acea episcopie a Cenadului e stabilită acum la Oradea⁴²⁸.

Și capitulul de Arad, care acum este fără de prepozit și e risipit, are anumite bunuri în Transilvania. Membrii pribegi ai capitolului care au putut să fugă de stăpînirea turcilor, se spune că s-ar fi refugiat în diverse locuri.

⁴²² Moșiile.

⁴²³ *Plebanorum*.

⁴²⁴ În teologie.

⁴²⁵ *Musnya* lîngă Mediaș.

⁴²⁶ *Provisio*.

⁴²⁷ *Praesidarios*.

⁴²⁸ *Episcopatum ipsum chanadiensem nunc Varadini figere* (în notă se propune: *Episcopum ipsim Varadini degere ajunt*). Episcopul Cenadului se refugiase la Oradea din teritoriul ocupat de turci.

p. 741 Orașul Baia Mare pe care germanii îl numesc Ungrișch Neustadt și ungurii Szathmár Bánya și Nagy Bánya este afară din Transilvania⁴³⁰ // într-o adâncitură a munților care despart Transilvania de Maramureș. Locul a fost odinioară foarte vestit pentru bogatele sale mine de aur și de argint, dintre care cele mai însemnate au fost atât de tare acoperite și umplute de ape încât nu pot fi golite și svîntate. Ioan Thurzó⁴³¹ cel bătrîn care le-a luat în arendă⁴³² le-a păstrat cum a putut, cu mari cheltuieli și a tras din ele foarte mari foloase ⁴³³, dar nimeni nu a tras foloase mai mari ca regele Matei, în vremea căruia au fost în cea mai mare înflorire, apoi au decăzut treptat învinse de ape, și cu puțin în urmă au fost socotite ca și lăsate în părăsire, decît doar că munca nu a încetat cu desăvîrșire, localnicii înșiși continuînd lucrul la acele mine care fuseseră părăsire de înaintași ca mai puțin aducătoare de cîștig⁴³⁴ și mai sărace — și rămăseseră deasupra apei și sub cerul liber⁴³⁵ — <trudindu-se> mai mult pentru a-și ține zilele decît pentru vreun cîștig. E drept că regele Ioan după aceea a pus în acest loc pe un oarecare Frederic Schmalz⁴³⁶ din Posnania care, înlăturînd morile în care se zdrobeau minereurile cu puțin folos, a arătat un alt mijloc mai ușor și mai folositor de a le mărunți, și îndemnați de acest lucru localnicii au început cu mai mult sîrg să caute și să sape vinele⁴³⁷ metalelor. S-a mai adăugat la aceasta că din sfatul lui a fost curățată și o galerie subterană⁴³⁸ ce se prăbușise și după curățirea sa au fost în parte golite de apă mai multe mine vechi, de unde se sapă acum minereu foarte bun. Și printre alte mine din acest loc este una ce nu trebuie de loc disprețuită de maiestatea regească în care acum nu se lucrează de loc din lipsă de bani. Din cauza aceleiași lipse, nici cămara nu are aproape nici un venit, și nu poate nici măcar să cum-pere aurul și argintul pe care sînt datori băieșii⁴³⁹ să-l predea cămării, plă-tindu-li-se prețul lor, în urma cărui fapt ei sînt slobozi să le vîndă cui ar voi, lucru care e legat de mare pagubă pentru maiestatea sa regească, deși

⁴²⁹ *De rivulo dominarum* (adică Pîrîul Doamnelor, numire în legătură cu faptul că această regiune făcea parte din apanajul reginelor Ungariei).

⁴³⁰ Propriu-zisă.

⁴³¹ *Turo*. Fostul asociat al lui Iacob Fugger. Tatăl tezaurului Alex. Thurzó rămas în legătură cu I. Fugger.

⁴³² *Conduxit*.

⁴³³ *Maximas utilitates*, cîștiguri bănești.

⁴³⁴ *Minus utilia*.

⁴³⁵ *Sub dio*.

⁴³⁶ Amintit încă din 1531 (vezi *Călători...*, I, p. 307).

⁴³⁷ *Filoanele*.

⁴³⁸ *Cuniculus*.

⁴³⁹ *Metlici*.

acest neajuns se vede că trebuie pus în sarcina mai degrabă a unei proaste orînduieli decît a lipsei de bani. Sub regele Matei se făcea în fiecare săptămînă separarea aurului și a argintului, întocmai așa cum se face la Schemnitz⁴⁴⁰, și de asemenea și „cementarea“, și se continua fără întrerupere băterea monedelor de aur și de argint, precum se poate vedea în țidulele de „cementare“ din acea vreme anexate mai jos. Aceeași <regulă> a dăinuit cîtva timp sub regele Vladislav⁴⁴¹, — ba chiar și sub regele Ludovic⁴⁴², în care vreme a fost în fruntea acestei cămări Hieronymus Balbus⁴⁴³, în numele fie al regelui, fie al reverendisimului fost episcop de Pécs⁴⁴⁴, apoi arhiepiscop de Strigoni, George⁴⁴⁵ s-a făcut mai des acea separație și „cementare“, ceea ce e dovedit chiar de realitatea faptelor. Căci cei ce cunosc acele vremuri spun că <acea> cămară avusese un venit anual de vreo patruzeci de mii de florini, acum separația se face abia de patru ori și „cementarea“ de două ori doar pe tot anul. Și cît este cîștigul de acolo vor arăta socotelile⁴⁴⁶ lui Petru diacul⁴⁴⁷, cămărașul de acum, puse în legătură cu celelalte. Dar despre aceste lipsuri și neorînduieli s-a adăugat deosebit o însemnare în limba germană în care se cuprinde starea de acum a cămării și a minelor.

Înăuntrul zidurilor este un castel, sediu osebit al cămării și al cămărașului, care de asemenea are nevoie de o bună reorganizare, tot atît cît și cămara însăși. În acel <castel> sînt ateliere de separare, de ardere și altele de acest fel ce țin de cămară. De castel depind // paisprezece sate, din care două sînt ungurești, celelalte românești. Monahul a ținut în acest <castel> un castelan, pe George Parnassy, mare asupritor⁴⁴⁸ al săracilor, pe care cămărașul Petru diacul — care are o casă a sa particulară în oraș — de cum i-a venit zvonul despre moartea monahului⁴⁴⁹, de îndată l-a și atacat⁴⁵⁰ în castel, și apoi l-a alungat <de acolo> ca să nu stîrnească vreo greutate⁴⁵¹ maiestății regești, pentru ca să nu fie dezbinat orașul din pricina lui; și din

p. 742

⁴⁴⁰ *Schemnicii*, însemnat oraș minier în Slovacia.

⁴⁴¹ Vladislav al II-lea.

⁴⁴² Ludovic al II-lea.

⁴⁴³ Prelat erudit cu o viață foarte aventuroasă prin Italia și Franța. Trecut în Ungaria ajunge unul din epitropii tînărului Ludovic al II-lea în timpul minorității acestuia. Avea legături și cu consorțiul Thurzó-Fugger.

⁴⁴⁴ *Quinque Ecclesiarum*.

⁴⁴⁵ George Szakmáry sau Szathmáry, amintit și de Francesco Massaro în rapoartele sale din 1519—1523 (vezi S a n u t o, *Diarii*, vol. 23).

⁴⁴⁶ *Schedae*.

⁴⁴⁷ *Literati*.

⁴⁴⁸ *Vexatorum*.

⁴⁴⁹ Ucis la 17 decembrie 1551.

⁴⁵⁰ *Oppressit*.

⁴⁵¹ *Ne quid negotii exiberet*.

acea vreme a ținut Petru castelul, punînd un castelan care este orășean jurat din acel loc. Apoi s-a dus la domnul general și i-a predat din veniturile cămării și ale minelor 633 $\frac{1}{2}$ de mărci de argint, 12 pisete⁴⁵², 4 536 florini de aur, și în afară de acestea niște bare de argint cîntărind 32 de mărci <și> 12 pisete. Mai apoi, fiind el învinuit de distrugerea mănăstirii⁴⁵³ fraților franciscani ce se afla în afara zidurilor și bănuît că ar avea la 21 mai multe din veniturile cămării și din averea fostului său stăpîn, monahul, decît predase, a fost ținut închis de către domnul general la Cluj, de unde mai apoi aducînd chezași s-a dus la maiestatea sa care, ascultînd dezvinovățirea sa, l-a trimis înapoi cu o scrisoare la același domn general și la comisari, ca să fie păstrat mai departe în slujba de cămăraș dacă cumva ar fi potrivit pentru aceasta. Cu această scrisoare s-a întors acasă, și puțin după aceea au sosit și comisarii care l-au trimis iar la același domn general, lăsînd la hotărîrea și puterea acestuia dacă vrea să-l lase pe acel Petru în slujbă, sau să pună în locul său pe un altul. Căci Petru era pregătît să rămînă în slujbă și să ia cu împrumut⁴⁵⁴ banii pentru îndestularea și acoperirea nevoilor cămării și a minelor regești, cu condiția și asigurarea ca să fie lăsat să-și ia înapoi din⁴⁵⁵ veniturile acelei cămări suma împrumutată și oferită cu bună socoteală⁴⁵⁶ — asigurare pe care cred domnii comisari că i-o va da domnul general, dacă cumva el va socoti că trebuie să-l lase în slujbă, ceea ce găseau comisarii că nu ar fi lucru rău⁴⁵⁷ pentru anumite cauze, dintre care unele sînt arătate în acea însemnare germană, numai să se îngrijească maiestatea sa să poartească la timp și să se ducă la capăt reorganizarea acestei cămări și refacerea (?)⁴⁵⁸ minelor prin oameni pricepuți în aceste lucruri.

Căci nu este îndoială că maiestatea regească va avea un cîștig bun dacă ar rîndui bine și ar organiza minele din acest loc. Apoi cu privire la situația orașului, care era foarte tulburat de vrajba orășenilor, Comisarii, primind de la aceștia jurămîntul lor solemn de credință, pe care nu-l presta-seră încă <pînă atunci> maiestății regești, au lăsat <orașul> în bună rînduială și în pace.

La o depărtare de o milă de Baia Marc se află alt orășel care pe latinește se numește Muntele mijlociu, pe nemțește Mittelburg⁴⁵⁹ pe ungurește se spune Fel-ső-Bánya⁴⁶⁰, de la ai cărui locuitori s-a luat de asemenea de către comisari

⁴⁵² Monede — 1/50 mărci.

⁴⁵³ *Claustrum*.

⁴⁵⁴ *Mutuo levare*.

⁴⁵⁵ În text: *et* în loc de: *ex*.

⁴⁵⁶ *Bona ratione* (dobînda?).

⁴⁵⁷ Totuși sugestia finală este în dezacord cu această propunere. Vezi mai jos argumentarea de la p. 85.

⁴⁵⁸ *Recursionem*.

⁴⁵⁹ (Mittelberg), *Mons Medius*.

⁴⁶⁰ Baia Sprie.

jurământul de credință pentru maiestatea regească. Sînt cu toții băieși⁴⁶¹ și se bucură de același drept împreună cu orășenii din Baia Mare, căci se socotește că originea acestui orașel e mai veche decît a orașului Baia Mare, și se crede că acești locuitori ai orașelului⁴⁶² sînt și mineri mai pricepuți⁴⁶³ ca alții, pricepere pe care ei totuși nu o au din nici o regulă scrisă, ci numai din practică și obicei. Intemeietorii amînduror localităților au fost germani, și locuitorii mai rețin și acum numirile germanice pentru mine, pentru lucrători și pentru cele mai multe unelte ale mineritului, de care se folosesc și ungurii ca de cuvinte din limba lor⁴⁶⁴. S-a instaurat tîrziu — precum se spune — obiceiul ca în Baia Mare să fie numit într-un an un jude german și în alt an // un jude ungur și ca magistrații orașului⁴⁶⁵ să fie jumătate germani, jumătate unguri — obicei care a dăinuit pînă în vremea cîrmuirii monahului, care cel dintîi l-a schimbat cu patru sau cinci ani în urmă și a hotărît să nu fie primit nici un german în Senat⁴⁶⁶ sau în numărul magistraților orașului și pe unii chiar i-a alungat din oraș, căci credea că aceștia ar fi avut o înțelegere cu domnul Andrei Báthory pentru a-i preda orașul.

p. 743

Părerea comisarilor despre regula și reorganizarea administrării veniturilor din Transilvania

Se poate înțelege clar din cele de mai sus în ce stare au fost găsite veniturile regești în Transilvania și în ce situație au fost lăsate de comisari. Există însemnarea scrisă a monahului către maiestatea regească în care a însemnat totalul⁴⁶⁷ veniturilor și al cîștigurilor pe care le poate avea maiestatea regească în Transilvania. Dar în acea <scriere> monahul, fie că a făcut aceasta cu tot dinadinsul (după cum mărturisesc oamenii lui de aproape, care au avut și ei un amestec la întocmirea acelei scrieri că <într-adevăr așa> s-a și făcut), fie că și-a urmat o părere a sa, a informat desigur mai puțin exact⁴⁶⁸ pe maiestatea regească: căci acele venituri pe care el le-a arătat ca mai însemnate și le-a lăudat nu au fost nici în vremea sa, nici sub regele său Ioan⁴⁶⁹ și nici mai înainte sub Ludovic <II> astfel cum le-a

⁴⁶¹ *Metallici.*

⁴⁶² *Oppidani.*

⁴⁶³ *Jurisperitiores (!)*

⁴⁶⁴ *Vernaculis.*

⁴⁶⁵ *Centum viri* (pîrgarii).

⁴⁶⁶ Sfatul orășenesc.

⁴⁶⁷ *Summas.*

⁴⁶⁸ *Minus... large.*

⁴⁶⁹ *Zápolya.*

descrie el. Cămarile de sare — spune el — ar putea ușor aduce pe an patruzeci de mii de florini, iar schimbul aurului un mare câștig⁴⁷⁰ dacă s-ar avea întotdeauna pregătită pentru schimb suma de cincisprezece sau douăzeci de mii de florini. Nu se poate tăgădui că din amândouă veniturile s-ar putea percepe mari câștiguri⁴⁷¹ dacă împrejurările Transilvaniei și Ungariei ar fi așa cum au fost mai înainte și s-ar ține o rînduială mai bună ca cea de pînă acum. Dar în starea de față a lucrurilor e fără îndoială că nu se poate strînge într-un an din exploatarea sării o sumă așa de mare, cum a scris el. Căci din cămarile de la Turda și Ocna Sibiului, de unde obișnuia să se transporte cea mai mare cantitate de sare în părțile timișene, cu căruțele și cu luntrele la Lipova, Seghedin și apoi pe Dunăre și în părțile de peste Dunăre, se transportă puțin în aceste împrejurări tulburi, și este de temut să nu trebuiască să fie desființată⁴⁷² sau una sau alta din aceste cămări, afară dacă părțile acelea s-ar putea bucura de pace și de siguranță⁴⁷³, căci din aceste cămări nu se transportă de loc sau foarte puțină sare în alte părți ale regatului. Iar cît câștig a avut monahul însuși din schimbul aurului s-a spus și mai sus și se poate înțelege și din niște țidule ale „cementărilor“ făcute în vremea sa, dintre care unele sînt adăugate la celelalte dovezi scrise. Este totuși sigur că acest venit ar fi mai profitabil ca celelalte dacă s-ar putea realiza ca tot aurul să ajungă la cămară, ceea ce va trebui îndeplinit neapărat, în orice chip, și dacă nu se face acest lucru ar fi mai profitabil să se dea cu arendă oricui pentru o sumă hotărîtă, schimbul împreună cu „cementarea“, decît să se rețină folosirea doar a „cementării“ care în această stare a lucrurilor nu se ridică nicidecum fără schimbul <aurului> la suma de patru mii de florini pe an; și nu mai puțin neprecisă⁴⁷⁴ a fost informația monahului despre contribuția nobililor pe care a socotit-o, pentru o <singură> rată⁴⁷⁵ cam la douăzeci și patru de mii de florini, sumă care se zice că nu a perceput-o el din nici o contribuție. Într-o însemnare oarecare a contribuției date în anul <15> 42, pe care se vede că el o ținea ca însemnare principală și deci ca // model, după cum s-a spus mai sus, se cuprind 21 725 <de florini>. Dar chiar din acea însemnare se vede că au fost lăsate multe lucruri inexacte. S-au cercetat și alte însemnări ale exactiunilor făcute sub el, în care nu se cuprinde mult peste jumătatea sumei amintite. Același lucru trebuie înțeles cu privire la contribuțiile sașilor, pe care el le declară a fi deopotrivă cu contribuțiile nobililor. Dar în sfîrșit oricare ar fi cauza care l-a îndemnat pe monah ca să informeze atît de inexact maies-

⁴⁷⁰ *Magnum fructum.*

⁴⁷¹ *Utilitates (profituri).*

⁴⁷² *Perire necesse sit.*

⁴⁷³ *Pacatae et confirmatae fuerint.*

⁴⁷⁴ *Larga.*

⁴⁷⁵ *Pro una vice.*

maiestatea regească, totuși nu trebuie să fie nici o îndoială că, după buna așezare și rânduire a împrejurărilor din Transilvania, maiestatea regească va strânge cu timpul cîștiguri foarte mari și mai mari chiar decît acelea pe care le-a însemnat monahul. Căci nu este aproape nici un fel de bogăție în natură de care să nu abunde Transilvania, dar faptul că de aci nu a ajuns pînă la regi decît un venit atît de slab se vede că s-a întîmplat din dorința unui cîștig particular și din lipsa unei bune rînduiri în administrația veniturilor regești. Însă cum această lipsă trebuie înlăturată cît de curînd, ca fiind cea mai dăunătoare, a poruncit maiestatea sa ca să se sfătuiască comisarii săi cu domnul general cu privire la întregul mod de administrație și să-i aducă la cunoștință părerea lor. Comisarii, aflînd hotărîrea domnului general cu privire la punctele principale, înainte de a pleca de la el au găsit cu cale să aducă înaintea deliberării maiestății sale în ordinea care urmează <toate> cele ce socotesc ei, după o dimpreună chibzuire, că trebuie păstrate, schimbate sau rînduite în orice chestiune pentru folosul maiestății regești.

Despre reorganizarea cămărilor de sare îndeobște.

Cămările de sare dacă e vorba să producă atît cît se așteaptă de la ele, trebuie neapărat reorganizate. Se consideră ca o măsură privind în comun toate cămările ca <stînd cu toatele> sub un superintendent despre care va fi vorba mai apoi, să aibă fiecare din ele în frunte un cămăraș <al său> care să fi jurat credință maiestății regești și pe lîngă fiecare din aceștia să fie pus cîte un controlor⁴⁷⁶ care să aibă cunoștință de toate lucrurile ce se săvîrșesc de către cămărași în îndeplinirea slujbei sale și să țină un catastif⁴⁷⁷ cu privire la orice intrare și ieșire, atît a sării cît și a banilor. Pe lîngă fiecare mină să fie cîte un „magulator” sau numărător <al bolovanilor> de sare, dacă se extrage sarea din ocnă în același timp... Și dacă se află în același loc cîte două ocne unite împreună, ca la Turda și Ocna Sibiului, și în cursul zilelor se extrage sare pe rînd, azi dintr-una, mîine din alta, se pare că ajunge <pentru această treabă> un <singur> magulator, sau dacă nu ar face față destul de bine <unul singur>, atunci ajunge să i se adauge un slujbaş subaltern⁴⁷⁸. Apoi s-a mai întîmplat odată ca magulatorul să fie silit să constrîngă pe tăietori să vină la muncă și din această cauză să trebuiască să plece de la ocnă. Totuși pentru acest lucru va trebui să se aducă o îndreptare în vreun alt chip, ceea ce s-ar îndeplini ușor dacă s-ar

⁴⁷⁶ *Contrascriba.*

⁴⁷⁷ *Regestum.*

⁴⁷⁸ *Famulum.*

putea introduce și în celelalte cămări obiceiul care este în Ocna Sibiului, unde judele⁴⁷⁹ toomește în fiecare an tăietori primind postav de la cămăraș, și în fiecare zi este silit să-i constrângă la muncă dacă întârzie <să vină>. Iar cîți „miliariști” și „chepeliști” și cîți cai trebuie ținuiți pentru scoaterea sării, va arăta clar felul muncii de tăiere în orice ocnă. Se pare că este mai puțin necesar să se țină un distribuitor⁴⁸⁰ de seu sau de lumînări pentru tăierea <sării> pentru acest singur lucru, sau dacă ar trebui ținut atunci va trebui să i se dea pe lîngă aceasta și o altă însărcinare, ca să nu fie întreținut pe hrana și banii cămării numai doar pentru distribuirea seului. În Ocna Sibiului, precum s-a spus, fiecare tăietor // își cumpără pe proprii săi bani lumînările <trebuitoare> pentru munca <sa>, și măcar că ei taie bolovani mai mari decît în toate celelalte cămări, totuși ei nu primesc o plată mai mare de <fiecare> sută de bolovani <de sare> decît alți tăietori la <ocna de la> Turda, cărora li se dă sare de la cămară. Ba chiar cei din Turda iau de fiecare sută <de bolovani> de sare, patru bolovani pentru ei, lucru ce nu se întîmplă la Ocna Sibiului. Așadar dacă s-ar putea introduce acest fel <de a purcede> și în celelalte cămări, acest lucru ar fi foarte de folos. De altminteri tăietorii obișnuiesc chiar să abuzeze de seu și de lumînări atunci cînd acestea li se dau de la cămară.

Cu privire la salariile cămărașilor și la numărul servitorilor pe care trebuie să-l întrețină se socotește că trebuie făcută cu ei o astfel de înțelegere ca ei să aibă drept salariu și totodată pentru hrană o plată bănească anuală și să nu trăiască după voia lor din veniturile cămării. Căci s-a spus <mai sus> cît de mari au fost mai înainte risipa și neorînduiala. Iar sarcina <cămărașului> nu merită <peste tot> un salariu deopotrivă, și nici nu este nevoie de un număr egal de servitori, căci într-un loc e mai multă grijă și muncă, într-altul mai puțină. Cămărașul din Dej are acum o sarcină mai grea decît ceilalți <cămărași>, căci din acea cămară se transportă sarea și cu carele, și cu luntrele. Cel din Turda a avut aceeași sarcină pe vremea cînd era slobod să se transporte sare la Seghedin și Lipova, unde au fost odinioară cămări de sare filiale de o mare însemnătate; acum însă nu este fără primejdie a se face aceasta pe cheltuiala regelui. Ajunge chiar ca celeristii să transporte această sare pentru cîștigul <lor> particular pînă ce s-ar potoli lucrurile și va putea fi reinstaurat chipul acela vechi de transport cu luntrele care nu va trebui nesocotit, deși aproape că s-ar putea sta la îndoială dacă e mai cu folos să se transporte sarea cu luntrele pe cheltuiala regelui sau să se lase acest cîștig celeristilor, pentru cauzele ce se vor arăta mai apoi. Cum așadar cămărașul din Turda, care mai înainte primea o plată egală cu cea a celui din Dej, are mai puțină muncă — și se cară

⁴⁷⁹ *Index.* Sarcina aceasta revenind judei, se ușurează munca maglaturului.

⁴⁸⁰ *Candelarum.*

foarte puțină sare cu carele din această Cămară din Turda — este drept ca el să se mulțumească cu o plată mai mică⁴⁸¹.

Ceea ce s-a spus de cămărași, ca adică să primească o sumă <globală> pentru întreținere și salariu, trebuie înțeles de asemenea și pentru contro-
lori, magulatori, chepeliști și distribuitori de seu care obișnuiau să se
întrețină cu hrana cămării: și dacă nu s-ar putea face altfel decât să li se
dea <totuși> hrana de către cămară, poate că nu va trebui adusă prea
mare împotrivire <la aceasta>, doar să se facă în așa fel ca să locuiască
la un loc, precum se cuvine slujbei cămărașilor și a controlorilor ca să nu
locuiască în nici un alt loc mai potrivit decât pe lângă mină. Iar ca să locui-
ască <cumva> cămărașul și controlorul în târg și să-și aibă acolo masa
proprie⁴⁸², iar altora locuind la mină să li se dea și lor o hrană osebită⁴⁸³
reiese îndeajuns că acest lucru nu ar putea fi de mare folos. Și s-ar putea
realiza fără mare cheltuială ca să se facă și clădirile trebuitoare la mine (ocne)
și care să fie cuprinse în aceeași îngrăditură cu minele înseși și unde să poată
sta cămărașii precum și ceilalți slujbași și să-și depună sarea. Acum toate
stau descoperite ca și, în câmp, și nu e aproape nici un loc unde să se
poată depune bine sarea sau face ca să fie apărută de ploi.

Despre tăietorii <de sare> și munca de tăiere <a sării> <comisarii>
cred că aci trebuie organizată treaba astfel ca tăietorii să fie tocmiți în
aceleași condiții de toate cămările și să li se dea o plată egală pentru tăie-
rea sării, și să se vîndă sarea pe un preț egal. Căci această inegalitate la
cantitatea⁴⁸⁴ <tăiată> și la preț, introdusă de monah, aduce mai multă
pagubă și greutate mai mari decât vreun folos oarecare. Însă în rîndul întîi
e de cel mai mare interes să se înlătore abuzul care s-a înrădăcinat aproape
în toate cămările că drept preț al tuturor lucrurilor, drept plată a servi-
torilor //, drept cărătură sau altele asemenea, se dă sare și nu bani. De
asemenea că tăietorii, de fiecare sută <de bolovani> de sare, iau pentru
ei în unele locuri doi, în altele patru și în altele opt <bolovani de sare>.
Căci acest lucru duce la scăderea prețului sării și dă prilej de fraude, întru-
cît oricine vinde cum vrea și transportă liber <sarea>, ca fiindu-i dată
ca plată <a muncii> sau ca preț <al unor lucruri>. Se socotește că trebuie
hotărîtă o anumită cantitate de sare și pentru acea cantitate va trebui hotăr-
rît de către cămară și prețul muncii, și orice va trebui să fie cumpărat sau
vîndut de cămară să se facă pe bani gata. Și astfel dreptul de a vinde sare
să fie numai al cămării, ca într-o singură mină, și de acolo să cumpere cine
vrea.

p. 746

⁴⁸¹ Față de împrejurările din 1528 schimbarea este foarte mare.

⁴⁸² *Peculiarem.*

⁴⁸³ *Specialis.*

⁴⁸⁴ *Quantitatis* (este vorba aci de determinarea dimensiunilor bolovanului tip de sare).

La Turda chiar și acuma, precum s-a arătat mai sus pentru tăierea a o sută <de bolovani> de sare, care se vînd cu cinci florini, se dau douăzeci de denari tăietorilor, care pe lîngă acestea mai taie pentru ei <cîte> patru bolovani de fiecare sută și îi vînd, și aceștia socotiți la cinci denari mai fac alți douăzeci de denari, și ei taie desigur <bolovani> mari ca să-i poată vinde mai ușor și totuși adesea sînt siliți să-i vîndă pe un preț mai mic sau să-i schimbe pentru lucrurile de care au nevoie, iar unul din bolovanii lor de sare cîntărește cam treizeci de libre și mai bine. În Ocna Sibiului <sarea> se vinde numai pe bani, dar bolovanii de sare sînt mai mari decît cei din Turda. La Dej <se plătește> șaisprezece denari pentru suta <de bolovani> care sînt abia de douăzeci de libre. La Cojocna unde bolovanii de sare sînt mai mari ca cei de la Dej se plătesc tot atîția denari, și această inegalitate ar trebui înlăturată. Dacă s-ar putea face ca în fiecare din cămări sarea să se taie de aceeași mărime⁴⁸⁵ pînă la douăzeci de libre și ca tăietorii să se mulțumească cu douăzeci de denari de fiecare sută <de bolovani> de sare, cu acea îngrădire⁴⁸⁶ ca să nu fie îngăduit să ia pentru ei nici un fel de bolovan de sare, așa cum au încercat să facă <bancherii> Fugger⁴⁸⁷, comisarii socotesc că acest lucru ar fi nimerit pentru maiestatea regească. Căci în felul acesta s-ar tăia dinainte <orice> prilej de fraude și de rapacitate și maiestatea regească ar avea puțința să hotărască prețul pe care l-ar voi pentru sare. Sarea de căruță, care cum s-a spus mai sus, potrivit cu felul de tăiere de la Turda era aproximativ de șaptesprezece libre, s-a vîndut mai înainte pe trei florini. Dacă, așadar, mărimea bolovanilor de sare ar spori pînă la douăzeci de libre, s-ar putea vinde fiecare sută de bolovani de sare pe patru florini și s-ar putea ridica într-o căruță aproape tot atîția bolovani de sare ca mai înainte, ceea ce nu se poate face nicidecum cu bolovanii de sare măriți fără de măsură de către monah. Căci într-un car în care mai înainte se transportau o sută cincizeci de bolovani de sare de căruță, abia se mai pot transporta o sută de bolovani de mărimea de acuma, și acestea nu fără mare greutate. Căci, cum bolovanii de sare de acuma care sînt la Turda și la Ocna Sibiului <în greutate> de treizeci și doi sau <treizeci> și trei de libre se vînd pe cinci florini, se poate ușor socoti că este mai cu folos a vinde o sută cincizeci de bolovani de douăzeci de livre pe șase florini decît o sută de bolovani de treizeci și două de libre pe cinci florini. Căci o sută cincizeci de bolovani de sare a douăzeci de libre au mai puțină sare decît cealaltă sută de bolovani de sare a treizeci și două de libre, și în felul acesta ar slăbi și

⁴⁸⁵ *Eadem quantitate.*

⁴⁸⁶ *Ea lege.*

⁴⁸⁷ După relația lui Dernschwam pe care o cunoșteau comisarii.

cîrteala⁴⁸⁸ atît a tăietorilor cît și a cămărașilor care se plîng că sînt foarte împovărați de această mărime⁴⁸⁹ <a bolovanilor>. Căci <ar fi> trebuit să se folosească de cîntar⁴⁹⁰ pentru lămurirea acestui lucru; nu că s-ar obișnui sau ar trebui să se taie bolovanii de sare la o anumită greutate, ci va trebui să se înfățișeze la toate minele <ocnele> o formă model⁴⁹¹ după care să se taie <bolovanii> și care să se potrivească cu această greutate sau așa după cum va socoti mai bine maiestatea regească. Iar dacă se va găsi cu cale să se păstreze mai departe vechea mărime a bolovanilor de sare de căruță și să se plătească tăietorilor numai șaisprezece denari de fiecare sută <de bolovani>, și ca acești <bolovani> // să fie vînduți cu trei florini: și acest lucru se va afla <de asemenea> în puterea maiestății regești. Dar mai ales va trebui mare pază ca să nu fie îngăduit tăietorului ca, în afară de plata sa cuvenită, să mai ducă cu sine la el acasă ceva sare. Li se va putea da pentru folosința lor proprie, la anumite date hotărîte, atît cît le trebuie din mărunțiș⁴⁹², adică din sare mărunță sau din sarea fărîmată pe care o numesc „Darabones”⁴⁹³. Dacă pe viitor maiestatea regească va putea să rînduiască să se taie bolovani mari <de sare>, ca cei din Polonia, care să se transporte cu luntrele și să se vîndă la greutate în locurile afiliate cămărilor, sau să se care înspre Silezia: se va putea face cu timpul și acest lucru, dat totuși numai în Cămara de la Dej, de unde poate fi transportată pe riul Someș pînă la Tokay.

Cu privire la ajutoarele⁴⁹⁴ ce obișnuiesc să fie date tăietorilor în zilele de sărbătoare pentru ca să vină cu atît mai bucuros să facă treabă, și să muncească mai sîrguitor, ei⁴⁹⁵ socotesc că va trebui să se acorde ceva, dar totuși cu mare măsură, <numai să fie opriți să ducă⁴⁹⁶ la ei sare>, după cum s-a spus mai sus. Aproape tot ajutorul constă <din niște măsuri de vin⁴⁹⁷> și se adaugă uneori și ceva carne, pîine și altele asemenea. Căci prin aceasta cămara nu pierde nimic dacă se păstrează totuși această măsură⁴⁹⁸ de care au avut cunoștință comisarii de la cămărașii mai vechi, căci,

⁴⁸⁸ *Minueretur murmur.*

⁴⁸⁹ *Ista quantitate.*

⁴⁹⁰ *Utendum fuit pondere.*

⁴⁹¹ *Formam exemplarem*, lucru încercat în 1528, dar cum administrarea casei Fugger nu a durat decît 10 luni, din cauza alungării din Transilvania a ferdinandiştilor a rămas fără urmă.

⁴⁹² *Milliatura.*

⁴⁹³ Termen maghiar.

⁴⁹⁴ *Subsidiis*. În această privință vezi relația lui Dernschwam unde se arată cum dintr-o chestiune similară s-a pornit o grevă a tăietorilor.

⁴⁹⁵ (Comisarii).

⁴⁹⁶ Întregirea editorului.

⁴⁹⁷ Întregirea editorului.

⁴⁹⁸ *Modus.*

drept preț al acelor lucruri care li se dau lor obișnuit⁴⁹⁹, cămărașii le impun să taie fără plată un număr de bolovani de sare, corespunzător prețului și de multe ori chiar înaintea de a se apuca de tăierea cu plată. Iar faptul că în temeiul tocmelii⁵⁰¹, care se face prin darea de postav, se obișnuiește să se dea un vas de vin pe an, acest lucru poate și el fi suportat ca fiind confirmat de un obicei străvechi, iar în ce privește <postavul> pentru <această> tocmeală, întrucât s-a dat altul și altul⁵⁰² în vremuri deosebite, va trebui să se ia măsuri pentru ca să nu se poată ei plînge pe bună dreptate că în această privință ei sînt lipsiți de o parte dreaptă și — potrivit privilegiilor lor — cuvenită din plata lor. Astfel totuși ca <tăietorii> tocmiți să presteze din partea lor <muncile> datorate, și în fiecare zi cînd se muncește la mină (ocnă) să fie gata <la treabă> și să nu lase să fie siliți <la muncă> sau chemați. Și acest lucru trebuie spus și despre celelalte libertăți⁵⁰³ ale lor, ca adică potrivit cu privilegiile lor ei să fie scutiți de contribuții și de expediții <militare>. Căci prin aceasta fără de îndoială va fi sporit numărul tăietorilor care <acum> e grozav de scăzut. Vor și tîrgoveții⁵⁰⁴ să se bucure cu toții de aceeași libertate și invocă privilegiu străvechi, care se vede cît de colo că nu le-au fost respectate, și nici nu poate fi întrezărită cauza pentru care ar trebui ele respectate cînd altele sînt condițiile tăietorilor, și altele ale celorlalți orașeni⁵⁰⁵; căci tăietorii zi de zi trebuie să fie la muncă, și dintre ei sînt foarte puțini la număr, iar ceilalți își văd de treaba lor acasă și își cultivă ogoarele și viile. Sînt desigur <și> celeristii, dar aceștia nu umblă cu luntrele neîncetat, și acum cei de la Turda nu transportă nici o sare regească, și chiar cînd o transportă ei realizează un cîștig pentru ei, și aceeași este acum și situația cărăușiei cu carele, care de asemenea încetează fiind întreruptă navigația; deși așadar aproape nici unul dintre turdeni, în afară de tăietori — și aceștia puțini la număr, nu fac vreun serviciu cămării, în vremea aceasta, totuși le rămîne întregă acea libertate care li s-a acordat în vederea navigării și a tăierii <sării>, anume ca să nu fie datori să plătească regilor nici o dare obișnuită⁵⁰⁶, libertate de care se bucură și celelalte orașe⁵⁰⁷ ale cămărilor de sare.

⁴⁹⁹ *Communiter*. Este adică un fel de răscumpărare destul de necinstită a „ajutorului” primit de tăietori.

⁵⁰⁰ *Communiter*.

⁵⁰¹ *Vi conductionis* (este vorba de contractul de muncă pentru tăierea sării).

⁵⁰² *Alius et alius* (este cumva vorba aci de calitatea deosebită a postavului sau poate și de cantitate?).

⁵⁰³ Privilegii.

⁵⁰⁴ *Oppidani* (localnicii tîrgurilor cu asemenea mine sau cămări).

⁵⁰⁵ *Civium*, în sensul cel mai larg.

⁵⁰⁶ *Censum ordinarium*.

⁵⁰⁷ *Oppida*.

Modalitatea care se observă la Cămara din Ocna Sibiului, ca judele aceluia loc să // tocmească tăietori și să-i silească la îndeplinirea muncii dacă s-ar lăsa cumva de ea, și ca și tăietorii să fie siliți să-și cumpere pe banii <lor> lumînările pentru munca din mine (ocne), este foarte bine și cu folos rînduită, și nici nu cred <comisarii> că ar fi vreo împotrivire ca maiestatea regească să poruncească să se facă și cu ceilalți tîrgoveți cu drepturi orășenești⁵⁰⁸ vreo tocmeală⁵⁰⁹ în această privință, hotărîndu-le o adunare în care să le fie propusă reorganizarea⁵¹⁰ cămărilor, ca să fie⁵¹¹ una și aceeași regulă la toate cămările și care să fie apoi ținută pe veci.

Cu privire la tăietorii străini⁵¹² și veniți dinafară, lucrul este mai greu, căci aceștia, cum nu sînt siliți să facă vreo muncă, ci <doar> să rămînă și să facă munca pe care ar voi-o ei, a trebuit din cauza puținătății altor tăietori tocmiți să li se dea o plată mai mare decît celor tocmiți, mai ales că era lipsă de sare, și de aci s-a ajuns că la fiecare sută de bolovani li s-au dat cîte opt, și la fiecare mie cîte o sută și aceasta în afară de acea plată care se dădea tăietorilor tocmiți⁵¹³. Dar această greutate va fi înlăturată dacă va fi sporit numărul tăietorilor tocmiți, a căror grijă va trebui dată pe seama fiecărui tîrg în parte⁵¹⁴, și deșteptată <în ei> teama fie că nu se vor bucura de privilegiul scutirii de plata dării obișnuite⁵¹⁵ decît dacă vor presta cămării slujbele și muncile cuvenite, fie sub vreun alt cuvînt.

La Ocna Sibiului sînt obligați <să dea> tăietori potrivit cu numărul orășenilor⁵¹⁶, și judele — așa cum s-a spus —, îi tocmește, sau dacă nu îi poate tocmi, atunci sînt datori înșiși orășenii să fie tăietori. Iar ei au patruzece de tăietori și li s-a hotărît numărul <bolovanilor> de sare pe care oricare dintre ei e dator să-l taie în timpul unei săptămîni. Se crede că această pildă va fi foarte convingătoare⁵¹⁷ și față de alții, și urmîndu-se această cale nu va fi bătaie de cap cu tăietorii străini. Căci sau nu va mai fi de lucru pentru ei, sau vor veni ei înșiși din a lor pornire la muncă pentru aceeași plată ca și ceilalți.

Despre adăugirile la sare, care se fac de tăietori la fiecare sută de bolovani și care apoi se dau cumpărătorilor în același număr, se pare că nu poate fi nimic schimbat ușor, căci acei cărauși, în afară de prețul sării pe care

⁵⁰⁸ *Oppidanorum civibus* (se accentuează aci calitatea de orășeni cu drepturi orășenești).

⁵⁰⁹ *Tractationem*.

⁵¹⁰ *Reformatio*.

⁵¹¹ *Ut si (= sit) unus ordo ... etc.*

⁵¹² *Advenis*, spre deosebire de cei tocmiți pe postav.

⁵¹³ *Conductis* (ca opuși celor străini: *advenis* și *externis*).

⁵¹⁴ *Singulis oppidis* (adică tîrgurile cu asemenea cămări sau ocne).

⁵¹⁵ *Census ordinarii*.

⁵¹⁶ *Pro-numero civium*.

⁵¹⁷ *Valiturum*.

o cumpără, plătesc jumătate din tăiat⁵¹⁸, și pentru acest cuvînt cămara plătește tăietorului numai jumătate din plata <datorată>, în timp ce cealaltă jumătate se întoarce de la cumpărător la cămară. Iar despre acel adaos care se face de tăietori pentru sarea fărîmată sau <cea> neavînd dimensiunile cuvenite, acest lucru ar trebui și el rînduit așa cum se va găsi cu cale că este drept.

Plata celeriştilor îşi are rostul său numai <cu condiția> ca luntrele să fie făcute cu lungimea și lățimea cuvenită și la timpul cuvenit și să se ferească de alte fraude care se fac în mare număr atunci cînd se încarcă luntrele și cînd se descarcă. Luntrea este pregătită și transportată pe chel-tuiala regelui și totuși se întîmplă adesea ca porțiunea cea mai mică de sare cu care este încărcată să fie a regelui. Căci unii bolovani sînt încărcăți de cămăraș ca să se vîndă în folosul lui, alții de alți slujbași, și acești <bolovani> sînt mai mari ca ceilalți, ca să se vîndă mai scump și mai iute. Chiar și maestrul luntraș⁵¹⁹ are un număr al său <de bolovani de sare> și de asemenea și ceilalți năieri⁵²⁰. Dacă se împotmolește pe undeva luntrea și trebuie ușurată se aruncă <din luntre> bolovanii de sare ai regelui, iar din cei ai cămărașului și ai celorlalți nu se prăpădește nimic; ba chiar luntrașii înșiși uneori îndreaptă dinadins luntrea prin locuri mai puțin adînci pentru ca să se împotmolească și <sub cuvînt de> a ușura luntrea cară la țarm sarea, și acolo o vînd prin oameni puși de ei⁵²¹, și apoi, în loc <de a pomeni> de descărcarea sării cînd sînt întrebați de lipsa bolovanilor de sare, declară că, împotmolindu-se luntrea sau ivindu-se vreo furtună, au fost siliți să-i arunce în apă, și uneori chiar în timpul navigării ei fac dintr-un bolovan de sare doi. Dacă așadar ar fi cu putință // să fie pus un paznic regeș⁵²² pe fiecare din luntre, desigur că lucrul acesta nu ar trebui lăsat nefăcut din lipsă de grijă, dar cum ar fi greu să-i păzească cineva pe paznicii înșiși, va trebui mai întîi să aibă grijă cămărașul să fie însuși de față cînd se încarcă luntrele, și să trimită <alături> pe uscat oamenii săi care să urmărească luntrele și să ia seama dacă se împotmolesc pe undeva, și ce se întîmplă acolo. Iar în locul de descărcare al sării va trebui pus un alt slujbaș de încredere⁵²³ sub ascultarea nu a acestui cămăraș, ci a maiestății regești, care să ia seama care sînt bolovanii de sare ai regelui, și care ai altora, și dacă s-ar fi transportat vreunii pe lîngă cei regești, atunci să-i ridice și să-i treacă pe seama regelui și să-i păstreze, în afară de bolovanii de sare ce obișnuiesc să fie îngăduiți maestrului luntraș și năierilor, după un

⁵¹⁸ *Cisurae.*

⁵¹⁹ *Magister-navis.*

⁵²⁰ *Nautae.*

⁵²¹ *Subornatos.*

⁵²² *Custos regius.*

⁵²³ *Certum officialem.*

obicei străvechi, pentru ca ei să fie cu atît mai grijulii la conducerea și păstrarea luntrei. Dar și cu această îngăduință va trebui păstrată o dreaptă măsură, căci dacă vor trebui aruncați bolovani de sare pentru ușurarea luntrei va trebui să se socotească pe bună dreptate că s-a aruncat în aceeași măsură tot atît din partea năierilor cît și din a maiestății regești. Primul loc de descărcare a sării care se transportă din Dej pe râul Someș este în orașul⁵²⁴ Satu Mare, unde va fi nevoie să fie pus un asemenea slujbaș dacă nu se transportă mai departe, cum ar fi la Tokay sau Szolnok, unde nu va fi nevoie să fie puși alți slujbași decît cei care sînt acum acolo.

Despre transportul sării de la Turda, se va putea hotărî — după ce va fi cu putință a se transporta spre Lipova și Seghedin — dacă (precum s-a spus) ar fi mai cu folos să se facă prin cămară pe seama regelui sau să se lase celeriştilor ca să-l facă pe socoteala lor. Acest loc oferă de altminteri condiții mai grele de navigație ca Dejul. Căci la Dej râul Someș curge chiar pe lângă Casa Cămarii, și de la ocne pînă la acea casă se plătește pentru căratul sutei de bolovani numai șase denari, pe cînd de la Turda ei trebuie duși pînă la satul Decea⁵²⁵, care e la două mile depărtare de Turda, unde obișnuiau să se încarce luntrele de pe râul Mureș, întrucît pe râul celălalt <anume> Arieș, care curge de-a lungul Turdei și se varsă în Mureș, nu pot fi transportate luntre încărcate. Dar comisarii cred că și la acest neajuns se va aduce îndreptarea <cuvenită>, dacă vor fi transportați <bolovani de> sare pe seama regelui, căci între Turda și Decea pe țărmul celălalt al Mureșului va fi un loc de exploatare a zăcămintelor de sare⁵²⁶ de lângă posesiunea Ocna Mureșului⁵²⁷ care este a Episcopiei de Alba, unde însuși Mureșul scaldă <masive de> sare⁵²⁸ ce se ivesc pe acel mal și arată uneori ca și cum ar fi acolo sare săpată⁵²⁹ din pămînt. Acest loc este păzit acum de un singur om care e numit judele vadului din Turda⁵³⁰. Așa, precum s-a spus mai sus, apar și acum urmele ocnelor care, fără îndoială, au fost ruinate de dese revărsări ale Mureșului și de aceea au fost părăsite, căci sînt pe un loc destul de jos care totuși, puțin cîte puțin, se înalță mai sus și mai sus ca un deal și care este potrivit pentru exploatarea unor ocne, prin realizarea cărora va fi ușurată cămara de pagubele care se ivesc obișnuit din încărcarea și reîncărcarea sării pe căruțe, din numărarea și renumărarea bolovanilor de sare și, de asemenea, de plata a douăzeci și cinci de

⁵²⁴ *Oppido*.

⁵²⁵ În text greșit: *Becse* în loc de *Decse* — Decea.

⁵²⁶ *Salinis*, unde e sare aparentă.

⁵²⁷ *Ujvár*, adică „cetate nouă”, nume purtat și de Gherla cu care nu trebuie confundat.

⁵²⁸ *Sales*.

⁵²⁹ *Sales fossos*.

⁵³⁰ *Judex vadi Thordensis*. Despre inutilitatea acestuia, vezi relația lui Dernschwam.

denari pentru căratul unei sute de bolovani de sare, pe lângă cheltuielile slujbașilor alergînd încoace și încolo. Și nici prin aceasta nu va fi mult păgubit orașul Turda dacă pornindu-se săpături de sare⁵³¹ s-ar muta cămara în locul amintit. Căci Turda se află la loc potrivit la drumul mare⁵³² pe care se face aproape tot traficul din Transilvania, mai avînd și vii, ogoare, livezi cu care <locuitorii> își pot ușor menține starea. Iar dacă se va găsi că e mai puțin profitabil ca să fie transportată sarea pe Mureș pe seama regelui, atunci va putea cămara să rămînă la Turda // ca pînă acum, căci cheltuielile cărăturii sării pe care o duc celeristii pe cîștigul <lor> nu sînt ale cămării, ci ale lor.

p. 750

În cămările filiale de la Vințul de Jos și Vurpăr obișnuiau cămărașii din Turda și din Ocna Sibiului să-și țină oamenii lor, unul desigur în Vințul de Jos și celălalt în Vurpăr; în locul acestora și chiar pe bună dreptate ar trebui așezați unii care să fi jurat credință maiestății regești, căci aceștia vor fi ca niște controlori⁵³³ ai sării celor două cămări care se transportă din amîndouă aceste locuri pe Mureș la Lipova, precum s-a spus. Chiar va trebui pus în vedere orășenilor din Vințul de Jos să refacă <acea> cămară din acest loc, plătindu-li-se ceea ce spun ei că li se datorește pentru refacerea și păstrarea <în stare bună> a acestei cămări.

În unele socoteli ale cămărilor Transilvaniei se pomeneste⁵³⁴ de sarea mărunță⁵³⁵ sau Scroba și de fărîmiturile de sare⁵³⁶ și spun, atît slujbașii bătrîni cît și cei de acum, că nu trebuie niciodată să se dea vreo socoteală despre acestea, pentru că ele nu se cumpără cu bani, ci foarte arareori vin unii cu obiecte de puțină valoare⁵³⁷ pentru care ei cer să li se dea sare mărunță. Însă trebuie să se păstreze o măsură⁵³⁸, astfel că fie că s-ar vinde pe bani, fie că s-ar da în schimb, să se țină o socoteală limpede despre aceasta. Căci se vede clar din povestirea acelor cămărași că nobilii care declară că li se cuvine atîta sare cîtă le trebuie pentru nevoile lor casnice, obișnuiesc să trimită la slujbași carele lor încărcate cu de-ale mîncării cînd cer sare din ocne. De asemenea, sașii, care invocă același privilegiu, obișnuiesc să facă o plată oarecare, atît pentru vitele de tras cît și pentru căruțe, sau roțile căruțelor pe care le trimit după sare. Însă nu este drept ca să ia cămărașii pentru sine această <sare> fără socoteală.

⁵³¹ *Excitatis ... fodinis.*

⁵³² *Via regia.*

⁵³³ *Contrascribae.*

⁵³⁴ În text: *sit mentio* (corect: *fit mentio*).

⁵³⁵ *Milliatura.*

⁵³⁶ *Minutiis salium.*

⁵³⁷ *Rebus exilibus.*

⁵³⁸ *Dandus est modus.*

Iar despre acel privilegiu⁵³⁹ al nobililor și al sașilor va trebui făcută cercetare cu toată luarea-aminte de unde a purces și pe ce teme se sprijină, căci trebuie să se ajungă, în orice chip, fie că ar fi privilegiu sau abuz, ca să se desființeze. Căci de bună seamă nu e lucru potrivit ca toată Transilvania să aibă sare pe degeaba și să nu iasă de acolo nici un venit pentru câmara regelui. Această <treabă> va trebui să se trateze la vremea potrivită într-o adunare generală⁵⁴⁰. Va trebui rînduit și chipul, și limitele⁵⁴¹ <de folosire> pentru ca sarea secuilor să nu aducă vreo piedică la folosirea și la prețul sării regești în Transilvania. Și deoarece sub cetatea Gurghiu⁵⁴² care ține de dregătoria de voievod sînt asemenea saline,⁵⁴³ va trebui intervenit la domnul voievod ca să păzească și el aceeași regulă, și să silească și pe alții să o păzească.

Ceea ce s-a spus mai sus: că fusese obiceiul în cămări ca prețurile lucrurilor și lefurile servitorilor să fie plătite în sare, acest lucru trebuie desființat cu desăvîrșire pentru temeiurile arătate mai sus. În timpul verii se găsesc ușor bani destui cu care să se facă toate plățile și nici nu e nevoie de o mare sumă care să ajungă pe iarnă la tăierea sării și la alte întrebuiințări, dacă s-ar tăia pe an o sută de mii de „termeni“, ceea ce nu s-a făcut niciodată în vremea monahului, și dacă de fiecare sută s-ar plăti douăzeci de denari, plata tăierii nu ar face mai mult de două mii de florini. La acestea se mai adaugă două mii sau trei <mii> sau chiar patru mii pentru celelalte nevoi ale cămărilor: și vor fi cu totul șase mii, de care totuși nu este nevoie. Cine nu vede că din prețul a o sută de mii de „termeni“, dintre care fiecare (socotindu-se suta de bolovani de sare doar la trei florini) face trei sute de florini, se pot ușor scădea acele șase mii <de florini> din suma totală de treizeci de mii de florini pentru o sută de mii de „termeni“, și pot avea întotdeauna la îndemînă <bani> pentru ducerea mai departe a tăiatului // și a purtării de grijă a aprovizionării celeilalte... Și va fi îngăduit să se taie în fiecă an și două sute și trei sute de mii de „termeni“, numai doar să fie muncitori și locuri în care să se transporte sarea și să se poată vinde.

Orașul Sic⁵⁴⁴, care aparținea în trecut cămărilor, a fost înstrăinat de la coroană de către regele Ioan, o dată cu posesiunea Săcălaia ce ține de acel oraș; el va trebui redobîndit, nu din cauza ocnelor acum năruite, pe care nu e nevoie să le pună iar în lucru, ci pentru că e în folosul maiestății regești ca asemenea locuri să fie păstrate de coroană.

p. 751

⁵³⁹ *Libertas.*

⁵⁴⁰ *Generali conventu.*

⁵⁴¹ *Modus et terminus.*

⁵⁴² *Görgeny.*

⁵⁴³ Adică masive de sare aparentă.

⁵⁴⁴ *Szez (Szék).*

De asemenea va trebui redobândită posesiunea Cara, pe care monahul, luînd-o de la orașul Cojocna, a dăruit-o lui Ladislau Mikola, întrucît⁵⁴⁵ și orașul Cojocna este dintre locurile aparținînd cămărilor — măcar că și ocna din acest loc nu este prea rentabilă și necesară — și de altminteri este bine și din alte privințe și pentru micșorarea cheltuielilor, ca să fie legate mai strîns împreună asemenea administrații⁵⁴⁶.

Iar cît privește posesiunea Egyházfalva care e legată, cum s-a spus, de orașul Turda și se bucură de aceleași libertăți, va trebui găsită o modalitate ca să ajungă în stăpînirea maiestății regești, ceea ce s-ar putea face ușor fie prin dăruirea unor bunuri de valoare egală situate mai aproape de capitolul de Arad⁵⁴⁷ fie prin atribuirea în toți anii a unui număr de bolovani de sare de la Cămara din Lipova. Căci țaranii⁵⁴⁸ acestei posesiuni, care sînt în număr de vreo cincizeci, sînt datori să plătească doar optsprezece denari capitolului.

Și deoarece un număr de ocne sînt prea adînci⁵⁴⁹ din cauza neluării în seamă a felului cuvenit de a le săpa și, din cauza lipsurilor arătate mai sus, se pare că nu vor mai dăinui mult, vor trebui luate măsuri ca să se sape din vreme altele în locul acestora.

Despre reorganizarea cămării de „cementare” și de schimb a aurului

S-a spus mai sus că aceste venituri⁵⁵⁰ nu sînt de așa mare cîștig cum arăta monahul. Dar prin aceasta nu trebuie să se înțeleagă că ar fi de disprețuit, căci dacă li se va purta de grijă altfel decît le-a purtat de grijă monahul este sigur că din ele vor rezulta cele mai bogate roade, mai bogate poate decît a crezut monahul că pot fi dobîndite <vreodată>. Dar se pare că nu e nevoie numai de bani, și nici chiar de o sumă așa de însemnată, cum a socotit monahul, ci <condițiile> cele mai de căpetenie se vede că se află în buna rînduială, credința și sîrguința cămărașului. În buna rînduială intră și faptul ca să aibă cămărașul o reședință bine hotărîtă, care se crede că ar trebui să fie Sibiul, unde și-au avut sediul și cămărașii dinainte, datorită așezării <sale> potrivite și faptului că acel loc e foarte potrivit și mult cercetat⁵⁵¹. Și chiar această reședință trebuie să fie în casa regească ce se

⁵⁴⁵ *Quando.*

⁵⁴⁶ *Ut tales administrationes in arctum contrahantur.*

⁵⁴⁷ Care le stăpînea.

⁵⁴⁸ *Coloni.*

⁵⁴⁹ *Jactae.*

⁵⁵⁰ Adică surse de venituri.

⁵⁵¹ *Propter opportunitatem et celebritatem loci.*

numește Casa Cămarii. Aceasta se află situată în locul mai de seamă⁵⁵² al orașului și e destul de mare și în ea se află pregătite și cuptorul de „cementare”, și atelierul⁵⁵³ de batere <a monedei>. Această casă mai mare a fost lăsată de Ioan Lulay și de Marc Pemfflinger care i-a urmat⁵⁵⁴. Monahul a voit s-o cumpere pentru această întrebuințare. Dar orașul, alungându-l pe acest orășean⁵⁵⁵, a cumpărat-o el și o are drept pretoriu. Așadar când se va afla acolo sediul cămării vor trebui propuse edictele cele mai aspre, și despre aceasta va trebui chiar să se ia măsuri în Adunarea Generală⁵⁵⁶ ca tot aurul din Transilvania // sau din regiunile cele mai apropiate, fie provenind din băi de spălat aurul, fie din mine, să se predea cămării regești sub pedepsele arătate în decret. Apoi vor trebui așezați în locurile mai potrivite din care provine mai mult aur servitori credincioși, a căror prezență să bage ceva spaimă în fraudatori, și căror să li se aducă aurul, și aceștia avînd la îndemîna bani să le plătească prețul ce se cuvine pentru valoarea aurului. Va trebui păzită modalitatea schimbului drept al Cămării Aurului după carate⁵⁵⁷ și să nu fie amăgiți cei săraci de schimburile <înșelătoare> ale speculanților⁵⁵⁸. Căci acolo unde ei vor vedea că treaba se face cinstit, vor aduce nesiliți <aurul> pe care îl au. Acolo însă unde vor vedea că sînt amăgiți se vor îndepărta și vor căuta <felurite> mijloace ca să nu predea nimic. Sau dacă vor preda ceva, de teamă, aceasta va fi o pîrticică foarte mică din ce au, și cu ce mai rămîne vor alergera la aceia ce știu ei că le vor da mai mult. Va trebui chiar ca oamenii cămărașului să viziteze toate bîlciurile din localitățile mai însemnate și să ia seama acolo la cei veniți la bîlci⁵⁵⁹, care se încearcă să fraudeze cămara făcînd schimb pe furis; va fi de folos chiar să plătească oameni la Oradea și Debrețin care să ia seama la asemenea fraudatori și să se pună în vedere și vameșilor⁵⁶⁰ să facă același lucru la hotarele spre Polonia și Austria, ba chiar să

⁵⁵² *Illustri.*

⁵⁵³ *Officina.*

⁵⁵⁴ Frază neclară: *reliquit hanc ampliozem domum Ioannes Lulay et qui ei successit Marcus Pemfflinger...* Poate însemna că a fost lăsată spre a fi folosită în acest scop. Sau se poate referi la faptul că Pemfflinger a moștenit-o de la Lulay, căruia i-a urmat de altminteri și în slujbă.

⁵⁵⁵ Marc Pemfflinger. A murit în exil ruinat în 1536 după ocuparea Sibiului de către I. Zápolya.

⁵⁵⁶ *Generali conventu.*

⁵⁵⁷ *Carattas.*

⁵⁵⁸ *Campsonibus foeneratorum.*

⁵⁵⁹ *Nundinantes* — Este aci un program întreg de poliție a aurului nu numai pentru a împiedica scoaterea sa clandestină, ci și pentru a înlesni cumpărarea sa de la micii producători.

⁵⁶⁰ *Tricesimatoribus.*

desfacă la Viena încărcăturile⁵⁶¹ negustorilor venind din Transilvania, și dacă ar fi prinși <asupra faptului> vreunii vor trebui să fie pedepsiți în așa fel — potrivit decretelor și rînduielilor regatului — ca prin această pildă să fie îndepărtați prin frică și alții de la asemenea <fapte>. Căci altminteri toate edictele vor fi zadarnice. Și ca să nu fie nevoie întotdeauna de o sumă mare de bani se va <putea> ajunge la aceasta prin „cementări“ dese⁵⁶², și de altminteri lucrul acesta va fi îndeobște spre mulțumirea tuturor și va fi de folos și va ascuți sîrguința aceloră ce caută aurul⁵⁶³. A fost mai înainte obiceiul ca să îngăduie cămărașii unor persoane cinstite să schimbe <aurul>, cu condiția ca aurul schimbat să fie înfățișat cămării. Acest obicei l-a păstrat și monahul, deși⁵⁶⁴ se codea să pună la îndemînă banii trebuitori, și din această cauză pe foarte mulți i-a întors de la aceasta⁵⁶⁵ și teama lui, și faptul că oamenii își dădeau seama că din cauza „cementărilor“ <prea> rare ei căpătau tîrziu banii. Nu va trebui ca acest obicei să fie desființat dintr-o dată, ci îngăduit pînă ce cămărașul, servitorii lui, sau vicecămărașii ce vor trebui rînduiți în diverse locuri, vor dobîndi <o bună> cunoaștere a oamenilor și locurilor. Din vechile țidule⁵⁶⁶ ale „cementărilor“ rezultă că odinioară se făceau „cementări“ în fiecare lună, chiar și sub regele Vladislav. În vremurile din urmă s-au făcut două „cementări“ nu prea însemnate pe an, și uneori chiar la un răstimp mai lung. Cum totuși nu se găsește <acum> mai puțin aur, ca odinioară, ba chiar după părerea multora, mai mult, din acest singur fapt se poate ușor înțelege cît aur se sustrage de la cămara regească prin cei ce îl iau în schimb într-ascuns, și cît se exportă în țări străine, și cît cîștig ar avea cămara dacă tot aurul i s-ar aduce ei.

În teritoriul supus cetății Șiria⁵⁶⁷, care este a domnului Báthory⁵⁶⁸, se spune că se găsește acolo aur aproape mai din belșug ca aiurea. Iar el se îngrijește să și-l schimbe în folosul său, și după pildă sa chiar și alți domni și nobili fac același lucru pe moșiile lor, și cum această pildă e foarte păgubitoare pentru cămară, va trebui să se intervină pe lîngă același domn Báthory ca să primească pe domeniile sale oamenii regești <trimiși> pentru schimbul aurului și să aibă grijă ca și alții să facă la fel. Tot de el ca voievod va depinde și cetatea Deva care are, de asemenea, pe teritoriul său

⁵⁶¹ *Sarcinas.*

⁵⁶² *Crebra cementatione.*

⁵⁶³ *Qui aurum quaerunt*, adică băieții necăjiți.

⁵⁶⁴ *Cum.*

⁵⁶⁵ *Abalienavit.*

⁵⁶⁶ *Schedis.*

⁵⁶⁷ *Vilagos Var* (Világos-vár).

⁵⁶⁸ Andrei Báthory, voievodul Transilvaniei, stăpînea această cetate.

multe băi de aur⁵⁶⁹ vestite, în privința cărora va trebui tratat același lucru p. 753 cu el //.

Acum cămara este lipsită de un „cementariu“ de aur⁵⁷⁰, căci a murit acel ce a funcționat pînă de curînd, și cum este greu să i se afle un urmaș în Transilvania, este în interesul maiestății regești să trimită cît mai curînd pe vreunul ca să nu fie lipsită cămara de cineva atît de necesar.

Despre mine și despre băi de aur precum și despre monede

Despre ce reorganizare și măsuri de prevedere duc lipsă minele și băile de aur se va putea cunoaște pînă la un punct din raportul de inspecție⁵⁷¹, dar și mai bine vor judeca despre aceasta oamenii mai pricepuți în exploatarea minelor⁵⁷² care, după părerea cămărașilor trebuie să fie trimiși cît de curînd în Transilvania și în alte locuri vecine cu Transilvania, împreună cu niște alți comisari care cunosc treburile cămărilor și care să știe să aducă în această privință buna rînduială și metoda de care este grozavă nevoie.

Cu privire la baterea monedelor de argint va fi aci mai puțină bătaie de cap, întrucît, precum s-a spus, în Transilvania nu se scoate acum din mine atît argint cît să ajungă la batere, însă nu trebuie de loc nesocotită această parte a cămării sau părăsită în dezordine pentru aceasta, fiindcă se pare că instaurîndu-se exploatarea minieră nu va lipsi de loc o bună producție de argint.

Despre vama regească

Comisarii socotesc că acest venit nu trebuie nicidecum arendat mai înainte de a se cunoaște sigur ce roade aduce; sau dacă trebuie să fie arendat cuiva, atunci să se păstreze în această privință aceeași regulă care se păstrează acum la Sibiu; anume ca administrația să fie în mîinile slujbașului regesc, iar veniturile să fie atribuite cu bună socoteală arendașului⁵⁷³, ceea ce se poate instaura și acum la cei din Brașov — care spun că le-a fost zălogită⁵⁷⁴ lor de către monah vama (vigesima) acestui loc — în măsura în care și maiestatea regească îngăduie să rămînă valabilă această zălogire. De

⁵⁶⁹ *Loturis.*

⁵⁷⁰ *Cementario*, adică de un specialist care să efectueze această operație.

⁵⁷¹ *Scripto revisionis.*

⁵⁷² *Metallicae rei.*

⁵⁷³ *Conductori.*

⁵⁷⁴ *Inscriptam.*

altminteri întrucît reiese că în gospodărirea acestui venit s-au furişat multe abuzuri şi că preţurile lucrurilor supuse vămii, despre care s-a dat un exemplu mai sus, nu ar corespunde numelui de vigesimă, trebuie să se facă faţă acestor lipsuri şi să se pună regulă ca nu numai cei ce merg în Ţara Românească⁵⁷⁵ şi în Moldova sau se reîntorc de acolo să aibă chitanţe de vămuire⁵⁷⁶, sau dovada slujbaşului despre posesiunea mărfurilor şi plata vigesimei, dar şi acei care pleacă în Ungaria cu mărfurile aduse de acolo,⁵⁷⁷ măsoară ce pînă acum nu s-a observat sau desigur a căzut în desuetudine. Din această cauză se socoteşte că ar fi necesar să fie rînduit la Cluj un slujbaş căruia să i se poată încredinţa grija schimbului aurului sau măcar un control oarecare⁵⁷⁸. Căci se zice că unii orăşeni din acel loc mai ales schimbă în ascuns mult aur şi îl duc în alte locuri //.

p. 754

*Despre quinquagesima nobililor, censul saşilor
şi subsidiile „celor trei naţiuni“*

Aceste venituri îşi au măsura şi rînduiala lor, şi nu se socotesc că ar cere mai mult decît sîrguinţa slujbaşilor ca să <le> perceapă şi să <le> administreze cinstit şi să nu facă învoieli pe sub mîină de care se ştie bine că s-au făcut sub monah şi sub regele Ioan şi mai înainte.

*Despre metoda şi felul administraţiei veniturilor din Transilvania
şi despre persoanele necesare la aceasta*

Comisarii împreună cu generalul Castaldo, răspunzînd la întrebarea dacă administrarea veniturilor regeşti din Transilvania trebuie să fie încredinţată unei singure persoane sau mai multora, sau unei cămări asemenea celei din Ungaria, recomandă numirea unui administrator principal asistat de doi adjuncţi pentru cele două cămări, respectiv a aurului şi a sării... Pentru postul principal Castaldo nu poate recomanda pe nimeni „fiind mare lipsă de oameni“.⁵⁷⁹

⁵⁷⁵ În text greşit: *in Transylvaniam*.

⁵⁷⁶ *Schedas vigesimales*.

⁵⁷⁷ *Din ţările româneşti*.

⁵⁷⁸ *Superintendentia quaedam*.

⁵⁷⁹ Text rezumat de traducător. Mai departe (vezi... etc.) e redus textul la esenţial.

Măcar că Baia Mare este așa legată de Transilvania încât să se socoată că ar putea fi condusă cămara sa de administratorii veniturilor Transilvaniei, totuși aci e nevoie de un slujbaș propriu drept cămăraș și negreșit bine inițiat în treburile cămării... etc. În Baia Mare pe lângă aur <care e> mai din belșug ca în Transilvania este și o producție de argint, fapt care fără îndoială l-a îndemnat pe monah să se teamă mult pentru această localitate și să se îngrijească să o împrejmuiască cu întărituri. Cel care îndeplinește acum aci funcția de cămăraș, <și care> a fost pus de acel monah, anume Petru diacul, se pare că are oarecare pricepere în treburile cămării, însă se crede că ar fi mai puțin potrivit pentru a conduce cămara poate pentru cuvântul că el însuși își are minele sale proprii lipite⁵⁸⁰ de minele regești, și că el singur // strânge mai mult aur și argint din aceste mine decât toți ceilalți exploatare de mine⁵⁸¹ și este mai puternic ca ceilalți nu numai în calitatea de cămăraș, dar chiar și ca orășean.

p. 756

Pe lângă acestea mai sînt la această cămară multe alte lipsuri care cer o îndreptare bună și grabnică. Dar în primul rînd e nevoie de bani cu care să-și răscumpere cămara aurul și argintul. Căci din cauza lipsei de bani acum tot profitul⁵⁸², care ar trebui să se scoată din această răscumpărare și care nu este de loc de disprețuit, trece la alții. Așadar vor trebui trimiși cît de curînd reformatori ai cămării și inspectori ai minelor⁵⁸³ din sfatul cărora să se aducă îndreptare acestor lipsuri. Totuși dacă ar fi vreo piedică pentru care să nu poată fi trimiși niște asemenea comisari, lucrul cel mai grabnic de făcut va fi să se dea pe lângă amintitul cămăraș un controlor bun și credincios, și să fie înzestrată cămara cu bani, din care să se facă plata aurului și argintului și să se pornească exploatarea⁵⁸⁴ minei regești care rămîne în părăsire, cu mare pagubă. Căci din prețul sării la „Kisvárdá”⁵⁸⁵ desemnat pentru această întrebuințare nu s-a putut încă strînge ceva. Lipsa de bani⁵⁸⁶ apoi va fi înlăturată prin o mai deasă „cementare” a aurului care, și aci precum și la Sibiu, s-a făcut doar de două ori pe an spre marea împovărare a bieților băieși⁵⁸⁷ și, pe lângă acelea, se va putea

⁵⁸⁰ *Contiguas*. Însinuire în detrimentul lui Petru Diacul, adăugată îndată după mențiunea favorabilă privind priceperea sa.

⁵⁸¹ *Montanistae*.

⁵⁸² *Fructus*.

⁵⁸³ Vor fi trimiși la 16 iulie 1553 doi comisari din care unul va fi George Werner (vezi *Hurmuzaki*, II, pp. 81—92).

⁵⁸⁴ *Cultura*.

⁵⁸⁵ Pe valea Tisei în com. Szabolcs (R. P. Ungară).

⁵⁸⁶ Criza de bani constatată și în acest domeniu a paralizat dezvoltarea normală a oricărei vieți economice încă înainte de 1520. Ea a fost cauza pierderii Belgradului și a frământărilor de la Buda după devalorizarea frauduloasă a lui Alex. Thurzó (1525).

⁵⁸⁷ *Montanistarum*.

porni aci o însemnată batere de monede de argint, întrucît se află și bănari⁵⁸⁸, și atelierul nu lipsește, și argintul după reorganizarea cămării și a exploatării metalelor se va obține după părerea tuturor cu mai mare belșug decît s-a putut realiza pînă acum. Celelalte se vor putea înțelege mai deplin din textul german⁵⁸⁹ în care se cuprinde situația de față a acestei cămări.

Paul Bornemisza, episc. de Veszprem — cu mîna proprie

George Vernherus — cu mîna proprie

⁵⁸⁸ *Cusores.*

⁵⁸⁹ Nu se află anexat la raportul publicat.

[DĂRI ȘI VĂMI]¹

Impunerea quinquagesimei nobililor în Transilvania potrivit cu porunca regelui. p. 1

Mai întâi la fiecare cincizeci de oi se ia o oaie cu miel și o mioară².
Mioară se numește o oaie de un an.

La o sută de oi se iau de asemenea doi miei și două mioare.

Din capre se cere <quinquagesima> în același fel.

Pînă la numărul de douzeci și cinci de oi sau capre, se cer numai doi denari.

Acest lucru trebuie înțeleș și despre celelalte: <de la> 25 pînă la 50, și de la 50 pînă la 75 și apoi la o sută.

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin al comisarilor imperiali din 1552 reprodus de *Hurmuzaki*, II, 5, pp. 1—2. Este vorba de textul în continuare publicat în volumul precedent (II. 4).

² *Milliora*.

Dacă oaia are lână care nu a fost tunsă a două oară, atunci se ia o oaie cu lână ei. Dacă însă a fost tunsă a două oară, astfel că nu are lână, atunci pentru lână se ia de fiecare oaie câte doi denari.

Dacă mielul a fost vîndut și consumat³, astfel încît țaranul nu-l poate da, atunci de fiecare miel să plătească opt denari.

Și încasatorii⁴ quinquagesimei să nu îndrăznească să ia altceva decît să primească din fiecare din satele⁵, în care nu vor rămîne noaptea, un florin, care se numește *Abroz penz*⁶.

Preoții români nu plătesc quinquagesima, ci dau o traistă⁷, numită în vorbirea comună sac⁸, și o chingă de cai⁹, numită în vorbirea comună *Heveder*¹⁰, și un pumn¹¹ de ceară de lumînări, adică atît cît se poate lua într-un pumn.

Cnezii sau libertini¹² nu plătesc quinquagesima, ci <dau> o traistă și un coș mare.

De fiecare dintre porcii mai mari se plătesc doi denari.

De fiecare pereche de scroafe de un an, numite în vorbirea comună *Söldöktül*¹³, se percep câte doi denari.

Purceii înțărcați (?)¹⁴ nu se numără la quinquagesimă și nu se plătește pentru ei.

Pentru albinele dintr-un stup — 2 denari.

Iar dacă cineva își va fi ascuns ceva din asemenea lucruri de ale sale scrise mai sus, să-l întrebe încasatorul dacă nu se căiește și după obiceiul în uz în alte părți¹⁵ să ia încasatorul pentru sine din unele ca acestea adică: traistă, coșuri, lumînări și cingătoare. Judelui nobililor¹⁶ care umblă cu încasatorii îi revine a treia parte din lucrurile dosite.

Cneji nu sînt siliți să jure și cele găsite obișnuiesc să fie împărțite *ad equos currentes*.

Cei ce sînt scutiți de quinquagesima prin privilegii să nu fie supuși la darea ei.

³ *Expositus et consumptus*.

⁴ *Connumeratores*.

⁵ *Villis*.

⁶ Bani de hrană. Termen maghiar: *abrosz* — prînz — (bani de masă).

⁷ *Sacculum*.

⁸ *Zsak* (termen maghiar *Zsak*).

⁹ *Cinctorium*.

¹⁰ Termen maghiar — chingă.

¹¹ *Marok* (maghiar — pumn).

¹² *Libertini*. Termen mai vechi pentru o categorie de țărani dependenți sloboziți de obligațiile obișnuite ale iobagilor în schimbul unor servicii, de obicei cu caii proprii. Aici se folosește ca echivalent al cnejilor.

¹³ Purcele (în l. maghiară).

¹⁴ În text, *non sugentes* — înțărcați (desigur greșeala pentru *sugentes* — neînțărcați).

¹⁵ *Alias*.

¹⁶ Mai tîrziu, pretor (solgăbirău).

Modul de percepere al vămii regești în orașul Sibiu

Pentru un cal	12 denari	
„ o iapă	12 „	
„ un cal turcesc ¹⁷	50 „	sau cît se va putea stabili prin învoială
„ un bou	10 denari	
„ unul neîngrășat	2 „	
Din o sută de porci,		un porc
De fiecare număr de 3 capre sau	2 „	sau cît se va putea stabili prin învoială
oi cîte		
De o încărcătură de pește cît poate duce un cal pești „Uzoni“ ¹⁸	16 „	
crați	12 „	
„lucioni“ ¹⁹	8 „	
somn ²⁰	8 „	
Din o sută de bucăți de pînză mai lungă numită îndeobște gyólc		4 bucăți
Din o sută de bucăți de pînză de aceasta mai scurtă		5 bucăți
Din o sută de fîșii ²¹ de mătase		3 fîșii
Din o sută de coți de taffeta ²²		3 coți
Dintr-un centenar ²³ de piper, gingimbru, cuișoare ²⁴ , orez, tămîie		6 libre ²⁵

Din alte mărfuri ce se pot număra se percepe întotdeauna a două-zecea parte. Cînd nu se percepe vîgesima în mărfuri, atunci se plătește în bani potrivit cu prețul la care se vînd aceste mărfuri.

¹⁷ *Turcali.*

¹⁸ *Uzones.*

¹⁹ *Luciones.*

²⁰ *Harcha* (în l. maghiară).

²¹ *Litra* (poate panglici).

²² *Taffora.*

²³ 100 de funți.

²⁴ *Cariophilum.*

²⁵ 6 funți.

Secuii, cu toții împreună sînt nobili și scutiți de toate contribuțiile, dar sînt totuși împărțiți în trei ordine, dintre care cei care sînt cei mai de seamă sînt numiți nobili și sînt socotiți asemenea baronilor sau patriciilor²⁷.

Alții sînt numiți în limba lor Löffö Székelyek; ei înșiși²⁸ îi numesc pe latinește *primipilos*, și aceștia sînt asemenea cavalerilor. Restul sînt asemenea plebeilor, totuși în totalitatea lor, așa cum s-a arătat, ei sînt nobili.

Ei sînt datori, fiecare în parte (după cum se spune), să însoțească pe rege la război și să facă slujbă ostășească fără plată o lună de zile, iar o dată împlinită acea lună, dacă nu se poartă lupta cu dușmanul, li se cuvine leafă din partea regilor dacă ar vrea să-i rețină mai multă vreme la oaste.

p. 5 În afară de aceasta mai trebuie ca din numărul lor să rămînă continuu la curtea regelui o sută de ostași călare, dar totuși cu rîndul, fiind schimbați de cîte trei ori într-un an //.

Din gloata (*vulgo*) nobililor secui, care aparțin ordinii din urmă, cei care au boi sînt obligați să dea regelui cîte un bou la vremea încoronării, la căsătorie și atunci cînd se nasc fiii regelui²⁹. Ei numesc aceasta însemnarea boilor, pentru că boii care se dau sînt însemnați neconținut prin aplicarea unui semn care reprezintă prima literă a comitatului în care se face perceperea lor.

Despre felul cum se face perceperea se hotărăște împreună cu ei în adunarea lor obștească, în care e cerută și decretată însemnarea boilor. Este obiceiul ca să i se îngăduie aceluia care dă boul convenit regelui opțiunea și facultatea de a-și rezerva cîtiva boi pentru sine, mai înainte ca receptorul (*exactor*) regelui să poată face alegerea. Iar cîți boi poate cineva să-și pună de o parte se hotărăște în acea adunare după numărul boilor pe care îi posedă. Cel care are numai patru își alege pentru sine doi. Încasatorul regelui ia din cei doi rămași pe unul, pe care îl vrea: dacă nu are secuiul decît doi boi, li se adaugă acestora alți doi deopotrivă (*aequivalentes*) ai altui secui, care nici el nu are mai mult ca doi, și dintre aceștia de asemenea secuiul alege doi (?) și din ceilalți doi încasatorul regesc ia unul. Și este obligat sub jurămintă fiecare secui ca să înfățișeze încasatorilor, la vremea însemnării boilor, toți boii săi.

²⁶ *Ibidem* pp. 4—5.

²⁷ Adică în totalitatea lor secuii sînt socotiți asemenea nobililor în sensul că se bucură de privilegii aparent asemănătoare. Dar peste orînduirea primitivă s-a așternut o diferențiere în treptele arătate mai apoi.

²⁸ Secuii.

²⁹ *Cum Regi nascuntur filii*. De fapt numai cînd se naște primul fiu.

S-a înrădăcinat printre secui obiceiul rău, și foarte păgubitor pentru regi la însemnarea boilor, ca secuii mai puternici care sînt numiți nobili și Lőfő Székelyek³⁰ să scutească de la această contribuție pe mulți din gloata rămasă³¹ a secuilor care sînt obligați la contribuția boilor, nu atît pentru binele aceloră cît pentru propriul lor interes, sub cuvînt că ei locuiesc pe pămîntul lor și deci sînt clienții lor. Vor trebui găsite măsuri pentru curmarea unui obicei atît de dăunător, nu numai din cauza aceasta, dar și din alte considerații.

³⁰ Adică, primele două trepte menționate.

³¹ Adică din treapta a treia asemenea „plebei”.

OBSERVAȚII CRITICE

În 1552 cînd a încăput Transilvania pe mîna Habsburgilor în urma unor manevre la care a fost asociat și Martinuzzi, jertfit apoi de generalul Castaldo, prima grijă a lui Ferdinand de Habsburg a fost să trimită o comisie să cerceteze toate sursele de venituri ale Transilvaniei propriu-zise, cu osebire cele provenind din bogățiile naturale ale solului. Comisia avea să lucreze în unire cu generalul Castaldo, și să răspundă la un chestionar precis întocmit. Pentru obținerea unor informații cît mai sigure membrii săi trebuiau să se ducă ei înșiși la toate cămările de sare pentru a cerceta și a descrie *de visu* starea exploatărilor. Pentru această misiune au fost aleși doi oameni, destul de deosebiți ca pregătire: un eclesiastic și un laic, episcopul de Veszprém, Paul Bornemisza, și consilierul regesc Georg Werner (sau Vernherius). Raportul comisarilor este în același timp o expunere precisă a condițiilor de exploatare a diferitelor mine și o înfățișare a situației diferitelor categorii sociale din Transilvania după luptele pentru stăpînirea ei, purtate încă din 1527. Pe lîngă informațiile asupra stării de fapt locale, se poate surprinde și procesul de transformare al societății în condiții nespuse de vitrege.

În toate domeniile se vedește o stare de stagnare și decădere. La Turda unde se afla principala câmară de sare pentru toată Transilvania și unde fusese reședința comitetului câmării, cele două ocne au dimensiuni destul de nefirești „din cauza apăsării slujbașilor și a lipsei de grijă a tăietorilor”. Săparea inegală a atras după sine o adâncire prea mare a ocnei ce s-ar fi putut evita. În apropiere niște ocne părăsite se umplu de apă și primejdiesc lucrările. La Cojocna se observă aceeași tăiere inegală din cauza „refuzului câmării de a răscumpăra sarea angulară”. Ocna din Sic e părăsită și năruită în urma dăruirii acelei localități unui nobil împreună cu moșia Săcălaia din apropiere. Iar la Ocna Sibiului nu se face nici o muncă în ocne, unul din „magulatori” (numărătorii bolovanilor de sare), împreună cu mulți tăietori și cu alți locuitori ai orașului, era reținut la Sibiu, iar celălalt fugise din cauza cersei care se iscase între unguri și sași din pricina alegerii parohului... „Și acolo sînt tot două ocne lipite una de alta în care se revarsă într-o singură noapte atîta apă, încît abia s-ar putea scoate cu opt sau zece vase mari și încăpătoare”. Pretutindeni e o stare de regres. Orașenii din Turda se plîng că starea lor a decăzut foarte mult sub monah din cauza marilor apăsări și stoarceri. Sînt totuși 750 de porți supuse impozitului, dar pentru amîndouă ocnele „acum nu au fost decît douăzeci și patru de tăietori cu chirie și destul de slăbănogi, iar tăietori dinafară sînt șapte”... La Cojocna: „orașul însuși arată acum mai mult a sat din cauza apăsărilor și pustiirilor făcute de monah la vremea ridicării cetății Gherla, și mai apoi de către slujbașii acestei cetăți”. Și la Dej s-a ajuns de la 332 de porți impozabile (sub Zápolya) și apoi 170 (sub Martinuzzi) la abia 100 de porți în 1552. Se arată starea de pustiire a Vințului de Jos și Vurpărului, foste precum se știe ba în stăpînirea voievozilor munteni, ba în a unor dregători unguri miluiți de stăpînire. Cele patru posesiuni românești dependente de ele au fost reduse la trei. Censul plătit pe vremea voievozilor munteni era de trei sute de florini. Locuitorii erau scutiți de plata dijmelor bisericești, fiind români și ținînd de biserica ortodoxă.

Sărăcia era generală. Transilvania nu avea cui vinde stocurile sale anuale de sare. Cele trei „națiuni” privilegiate: nobilii, sașii și secuii, se îndestulau cu cantitățile necesare fără a le plăti. Unii chiar făceau comerț clandestin cu sarea obținută gratuit. Asistăm la confuzia rezultînd din coexistența anacronică a două sisteme corespunzînd la stadii deosebite de dezvoltare. Din orînduirea feudală rămăseseră în vigoare privilegiile și scutiirile de odinioară. Din vremurile mai noi se introdusese tocmeala voluntară cu plata în bani și — desigur tot ca o rămășiță din trecut — în sare, și în postav. Dar existența privilegiilor și scutiirilor paraliza libera dezvoltare a unei industrii întemeiate pe munca plătită în bani. Situația se complică cu atît mai mult, cu cît sarea extrasă nu putea fi exportată din cauză că debușeurile erau tăiate de linia ce despărțea pămîntul vechiului regat al Ungariei. Din această cauză la vremea controlului comisarilor „se trăia doar dintr-o zi pe alta, și nu se avea în depozite absolut nici un fel de alimente sau seu pentru luminări sau funii sau lucruri asemănătoare. Funiile cu care se scoate sarea sînt aproape peste tot sfîșiate, rupte, distruse și așa de puțin sigure, încît tăietorii nu îndrăzneau să li se încredințeze lor”. Comisarii recurg la mijlocul clasic pentru prelungirea agoniilor economice sau financiare: împrumutul. Un împrumut de 350 de florini luat de

la judele regesc al oraşului Sibiu pe garanţia comandantului imperial şi cu precădere asupra tuturor plăşilor de efectuat din primele venituri de la sare.

Organizarea muncii şi regimul mîinii de lucru nu se înfăţişează la fel la cele patru unităţi de exploatare a sării cercetate de comisari: anume Turda, Cojocna, Dej şi Ocna Sibiului. Pe cînd la Turda, Cojocna şi Dej muncitorii salariaţi intrau de bunăvoie ca tăietori, şi numai după încheierea contractului lor de muncă se aflau sub obligaţia ce şi-o asumaseră faţă de cămăraş, primind postavul ce intra în retribuţia lor, după care erau şi numiţi *pannuari* (postăvari) — la Ocna Sibiului, de pe teritoriul saşilor locuitorii „sînt obligaţi să dea tăietori potrivit cu numărul orăşenilor şi judele... îi tocmeşte, sau dacă nu îi poate tocmi atunci sînt datori înşişi orăşenii să fie tăietori“. Acest sistem de muncă dirijată li se pare comisarilor o pildă vrednică a fi urmată şi de celelalte cămări de sare.

La celelalte trei cămări condiţiile de angajare variază de la o cămară de sare la alta. Lipsesc tarife şi norme unitare pentru tăierea şi transportul sării.

Există şi un sistem de prime pentru stimularea tăietorilor. Dar partea cea mai însemnată a retribuirii tăietorilor nu era aceea în bani, ci cea în natură. De aceea tăietorii încearcă în tot chipul să înlocuiască plata în bani prin luarea de bolovani de sare pe care să şi-o taie penru ei, pe seama lor bineînţeles. Alte ajutoare date tăietorilor de la Turda constau aproape exclusiv în vin. E amintită greva menţionată şi de Dernschwam în relaţia sa pentru obţinerea acelor ajutoare şi gratuităţi de sare.

Aşadar împreună şi cu sarea care se dădea luntraşilor, se arunca pe piaţă o cantitate de sare care îi scădea şi mai mult preţul, căci tăietorii o vindeau pe nimic, avînd nevoie de bani.

Măsurile preconizate de comisari sînt adoptarea unui bolovan de sare tip şi înlăturarea plăţii în natură printr-o plată unitară în bani, dar mai ales generalizarea sistemului de organizare de la Ocna Sibiului, adică revenirea de la relaţii marfă-bani bazate pe interes la relaţii feudale bazate pe autoritate.

La Cojocna proporţia dintre tăietorii tocmiţi cu anul şi cei străini era de 6/32 iar din cei şase amintiţi se pretindea că ar mai fi murit patru!

Peste tot zgîrcenia la salarizarea tăietorilor îşi dă mîna cu risipa la salarizarea cămăraşilor şi vicecămăraşilor. Cămăraşul cel mare de la Turda fusese plătit în trecut cu o mie de florini pe an, primind şi o subvenţie pentru 100—200 de ostaşi călări plătiţi cu cîte doi florini pe lună, avînd a fi folosiţi la oaste cînd ar fi fost nevoie. Noul program de austeritate recomandă suprimarea distribuirii gratuite a seului sau a lumînărilor date tăietorilor pentru lucrul în ocnă, scoînd înaintea exemplul Cămării de la Ocna Sibiului unde tăietorii trebuiau să-şi facă rost pe socoteala lor de lumînările necesare (!).

În sfîrşit, erau expuse cel puţin trei sisteme de fraudare, cu prilejul transportului sării, care compensau pagubele rezultînd pentru luntraşi din reducerea tarifului de transport.

Exploatarea aurului din Transilvania şi comitatele exterioare este tratată destul de sumar şi numai din punctul de vedere al organizării cămării pentru „cementarea“ şi schim-

bul aurului. Datele aduse înainte par să pledeze toate pentru darea în arendă a acestei cămări. Cămara de „cementare” de la Sibiu lucra fără nici o rentabilitate. În Transilvania propriu-zisă regele nu poseda decât una din localitățile miniere aurifere, anume Baia de Arieș, căci Abrudul aparținea capitlului Transilvaniei și Baia de Criș și Băișoara, ce atîrnau de cetatea Șiria, erau ținute de Andrei Báthory și chiar folosite de el pentru el. Și chiar în Baia de Arieș nu se exploata minereul de aur, ci doar cel de argint, din care se bătea moneda de argint pentru Transilvania. Dar și acea mină era în bună parte inundată. Dincolo de limitele Transilvaniei propriu-zise, doar la Baia Mare mai era o mină însemnată de aur (și argint), dar care din lipsă de capital nu aducea nici un câștig. În schimb în tot locul apăreau băi de spălat aurul. Însă nici chiar a patra parte, sau o parte mai mică chiar decât aceasta, nu e înfățișată la cămară. Căci aurul se exportă clandestin din lipsă de pază și din lipsă de bani. Băieșii aurului, dintre care cei mai mulți erau români, trebuiau să alerge tocmai la Sibiu, la cămară spre a-și vinde aurul agonisit cu trudă. Dar foarte des din lipsă de bani cămara *nu schimba aurul* și băieșul trebuia să-l vîndă pe nimic unor cămătari. Iar la Cluj exista un centru clandestin de schimb care pompa aurul și îl exporta. Deci se impunea ca să aibă cămara bani *în anumite locuri* pentru achitarea imediată a aurului adus de băieși.

Tot lipsa de bani paralizează și exploatarea vestitei mine de aur și argint de la Baia Mare inundată și lăsată în părăsire. Localnicii însă continuă individual lucrul pe seama lor „mai mult pentru a-și ține zilele decât pentru vreun câștig”. Munca în regie e înlocuită prin exploatarea mărunte, cu obligația de a preda aurul extras cămării, care nu avea cu ce-l plăti — în urma cărui fapt ei erau slobozi să-l vîndă cui ar voi. Sediul cămării era într-un castel dinăuntrul orașului de care ascultau 14 sate, dintre care două erau ungurești și 12 românești.

Acuma se ridică niște magnați ai aurului: Petru Diacul la Baia Mare și Petru Haller la Sibiu. Petru Diacul, comisarul de la Baia Mare, alungă pe castelan de cum află de moartea tezaurarului Martinuzzi și ia conducerea de fapt a orașului. Deși închis de Castaldo pentru că fusese bănuț a nu fi predat tot aurul cămării, este propus a fi readus în funcție pentru priceperea deosebită a sa. Dar avea de luptat între altele și cu frămîntările din sînul orașului, unde era mare vrajbă între germani și maghiari. Minele de la Rodna, aparținînd Bistriței, sînt și ele în stare de părăsire din cauza vecinătății cu Moldova. Acolo ar mai lucra doar oameni săraci refugiați de aiurea, printre care ar fi și anabapțiști (informație confirmată și de Frölich în secolul al XVII-lea). La Sibiu Petru Haller apare ca un fel de succesor norocos al cămărașilor anteriori, Ioan Lulay și Marc Pemfflinger. Avînd bani, el a finanțat și Cămara de „cementare” de la Sibiu și mai poate da și un împrumut comandantului Castaldo pentru continuarea exploatarea ocnelor de sare. Comandantul hotărăște că tot aurul trebuie dus lui Haller și cercetat de el împreună cu conducătorul monetăriei de argint Petru Váczy. Haller preconiza pedepsele cele mai aspre contra traficului cu aur, mergînd pînă la pierderea capului. El era gata a prelua arenda cămării aurului, dar punea condiții: voia mină liberă și totodată și sprijin în sancționarea schimbului clandestin. Iar ca arendă nu voia să plătească mai mult de 4 000 de florini de aur, și încă numai dacă ar beneficia de

aceste condiții patru ani în șir. Comisarii susțineau în aparență pretențiile sale „deși sînt unii care afirmă că Marc Pemfflinger ar fi avut în trecut cămara în arendă cu 7 000 de florini de aur” (deci aproape îndoitul sumei)... Forma dubitativă folosită aci poate fi explicată în două feluri diametral opuse. Ea putea să îngăduie o alunecare abilă peste acest fapt sau putea strecura o rezervă a comisarilor față de vederile părintoare ale lui Castaldo. În orice caz ea subliniază îngrădirea puterilor lor față de atotputernicia comandantului suprem al trupelor din Transilvania. Dar cînd e vorba de celelalte venituri regești date în arendă (de exemplu, vămile sau quinquagesima oilor), ei accentuează hotărît că cifra reală a veniturilor întrece cu mult prețul de arendă anuală.

Trecerea în revistă a deosebitelor moduri de achitare a censului de către „cele trei națiuni” vădește mijloacele folosite pentru a se stoarce de la ele subsidii noi, precum și manevra secuilor pentru a se sustrage unor asemenea obligații. Dar interesul său stă mai ales în arătarea ducerii la capăt a procesului de iobăgire a secuilor puternici asupra celor săraci „socotiți de ei ca niște iobagi...”. Mizeria individuală mai era sporită de lipsa de numerar resimțită mai ales de secu. Se arată și modul de percepere al quinquagesimei (impozitul dat de români).

În același timp lista cetăților regești înstrăinate, desființate, năruite, acaparate, dăruite, vădește criza de autoritate și dezagregarea din tabăra lui Ferdinand de Habsburg. La rîndul ei biserica oficială, un fel de stat în stat, nu există decît ca să încaseze venituri, neavînd vreo acțiune spirituală. În vestita abație de la Cluj Mănăstur „nu mai era decît un singur călugăr, și nici acesta destul de statornic în acest loc”.

Pe lîngă interesul acestei dări de seamă pentru cunoașterea împrejurărilor generale ale acestui moment (1552), ea mai oferă posibilitatea unei confruntări cu raportul asupra cămărilor de sare din Transilvania din anul 1528 datorat lui Dernschwam. Trebuie observat că cei doi comisari din 1552 se referă la anumite puncte tratate în raportul acestuia, fără însă a-l numi. Am crede că s-au documentat folosind materialul păstrat în arhiva Fugger și comunicat probabil de conducerea ei la cererea funcționarilor regali. Textul raportului împreună și cu instrucțiunile primite de comisari a fost publicat de I. Chr. Engel în *Allgemeine Welthistorie XLIX Theil*, vol. 2 (Halle 1797) pp. 22—42; vol. 3 (1801) pp. 6—31; 37—39. Ulterior a fost redat după această ediție în Hurmuzaki II/4 pp. 711—756; și II/5, pp. 1—5.

A fost folosit pentru informațiile relative la exploatarea sării în cele patru cămări ale Transilvaniei de către A. Dobosi în articolul cu titlul: *Exploatarea ocnelor de sare din Transilvania*, publicat în *Studii și cercetări de istorie medie*, 1951, p. 140 ș.u.

ANONIM SECUI ÎN MOLDOVA

1552

*

La sfârșitul anului 1551 Transilvania era în stăpânirea lui Ferdinand de Habsburg, mulțumită unei acțiuni perseverente duse mai întâi de acesta în unire cu Martinuzzi, care ca tezaurar al Ungariei, tutore și „locum tenens” al copilului minor Ioan Sigismund Zápolya, acaparase toată cîrmuirea în mîinile sale, substituindu-se de fapt regentei Isabella Zápolya, văduva lui Ioan I Zápolya, pe care a reușit să o îndepărteze, împreună și cu fiul ei, obligați să renunțe la Transilvania prin tratatul de la Gilău. Apoi și acesta a fost lichidat prin mijlocul rapid și peremptoriu al asasinării sale în locuința sa de la Vințul de Jos, din ordinul comandantului militar imperial, generalul Castaldo (decembrie 1551).

Dar această ocupare a Transilvaniei nu putea fi menținută decît în măsura în care ar fi fost sprijinită de o forță armată în stare să neutralizeze puterea turcilor care puteau oricînd pătrunde în Transilvania folosind pentru aceasta și intervenția domnilor Țării Românești și ai Moldovei. Însă atitudinea domnilor nu era întotdeauna prea lămurită. Domnul Moldovei Ștefăniță Rareș părea la un moment dat că se depărtează de

turci. Omorîrea unor turci în trecere prin Moldova putea fi un semn al noilor sale dispoziții. În primăvara anului 1552 comitele secuilor Ladislau Udöffy ce stătea de pază la hotarele secuimii își avea informatorii săi în Moldova. Raportul unuia dintre acești trimiși, într-o versiune latină foarte stîngace datorată unui traducător care nu înțelegea bine textul maghiar, desigur destul de incorect, a fost înaintat mai departe generalului Castaldo și apoi de acesta lui Ferdinand I de Habsburg. El conține o serie de elemente prețioase în legătură cu dovezile de intoleranță religioasă a domnului, cu uciderea turcilor din Moldova, cu atitudinea domnului față de boieri, precum și cu semnele prevestitoare ale unei acțiuni antiturcești.

Este interesant de observat grija secuului anonim de a-și localiza de fiecare dată izvorul informațiilor primite. La Piatra Neamț el află de botezul silit al ungurilor, la Suceava de ecoul trezit în toată țara de tratatul cu Polonia. Mai departe e amintit un prieten al comitelui secuilor care i-a dat întotdeauna „vești sigure și adevărate”. De la acesta a aflat de uciderea a vreo 80 de negustori turci... și de pretinsele dispoziții antiturcești (!) ale regelui Poloniei.

În sfîrșit, el mai ascultă și ce spun *oamenii de rînd* și este atent la „*zvонul obștesc*”. Din toate aceste trăsături răzlețe se desemnează o impresie generală destul de coerentă. Dacă uciderea celor 80 de negustori turci poate fi atribuită și lăcomiei de bani, acțiunea generală pornită contra turcilor, considerată și în conexiune cu cea care se anunță contra ungurilor neortodocși, vădește substratul de fanatism religios care se manifestase și în anul precedent cu prilejul somației adresate armenilor din Moldova de a primi botezul ortodox. Aceștia oferiseră o răscumpărare în bani, care însă *nu a fost primită*. Se pare deci că nu motivul economic a inspirat măsurile nechibzuite ale domnului, ceea ce explică și sprijinul pe care l-au dat ulterior comunitățile religioase neortodoxe lui Despot, care a pus capăt persecuțiilor pornite de Ștefăniță Rareș. Se știe că sub Petru Rareș domnise cea mai mare toleranță religioasă.

O schimbare a orientării politice a domnului e mai puțin evidentă, judecînd după satisfacția formală pe care o dă turcilor oferindu-le un țap ispășitor în persoana vameșului său. Se adaugă desigur elementelor reale și precise și unele mai fanteziste și nu îndestul de clare. De pildă informația privitoare la boieri, care e precedată de cuvintele: „Și ei mai spun așa”, ceea ce ar indica o sursă orală colectivă și anonimă, dar în care se mai introduce o precizare privind pe paharnici, datorată pare-se informatorului principal amintit mai sus („pe care, *spune el*, noi îi numim paharnici”).

Raportul a fost publicat de Veress în *Documente*, I, 1929, pp. 78—80.

[DESPRE MOLDOVA ÎN 1552]¹

...Mai întâi la 25 martie în orașelul Moldovei Piatra Neamț² a <m> auzit de la un ungur că acesta a înțeles că voievodul moldovean³ vrea să boteze în legea românească pe toți ungurii aflați în țara sa, din care cauză — dacă lucrul este astfel — nu va fi bine de loc pentru unguri; ba chiar a zis că a auzit și aceasta: că voievodul a poruncit să se ducă scrisori în toate părțile din țara sa, ca să fie păzite pretutindeni drumurile dinăuntrul țării, și că ar fi poruncit să fie prins și secretarul său, George⁴, pentru că nu a vrut să fie botezat în legea lor, (acela) p. 79

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin publicat de A. Veress, în *Documente privind istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, I, pp. 78—80. Scrisoarea din 11 apr. 1552, a lui Castaldo din Sibiu către Ferdinand I de Habsburg.

² *Karachon Kewwa* (Karácson köve).

³ Ștefăniță Rareș (11 iunie 1550—1 sept. 1552).

⁴ Poate George de Rewelles pe care îl regăsim apoi ca secretar al lui Lăpușneanu și apoi al lui Despot.

ținînd-o într-una că el nu va primi botezul chiar dacă s-ar porunci ca să fie ucis.

De acolo am plecat la Suceava⁵ unde am auzit că solul voievodului, numit Strucza⁶, care poartă titlul de mare hatman de Suceava și care plecase de la sărbătoarea Sf. Mihail la regele Poloniei⁷, s-a și întors, lucru ce am înțeles că într-adevăr este așa, și că au venit cu el mulți poloni care zic că ar fi solii regelui Poloniei. De reîntoarcerea lui se bucură țara și boierii și poporul de rînd pentru că s-a sîrguit de a făcut o pace bună între voievodul Moldovei și regele acesta.

Apoi de acolo am mers la un prieten al stăpînului meu⁸ care i-a dat întotdeauna vești sigure și adevărate. L-am întrebat despre împăratul turcilor⁹, și el mi-a răspuns așa: Împăratul făcea mari pregătiri ca să meargă în Ungaria, desigur totuși că i s-a spus împăratului că ungurii împreună cu germanii sînt pregătiți, și îndată împăratul și-a mutat gîndul de a trece în Ungaria, și acumă împăratul nu mai vrea să meargă nicăieri; acest lucru poți să-l vestești cu toată siguranța stăpînului tău; însă dacă împăratul ar înțelege că nu este o expediție sau¹⁰ armată germană în Ungaria, fără îndoială că ar merge <în Ungaria>, și desigur că va merge și dacă va afla că armata germană a fost slobozită: căci și domnul nostru acum s-a lăsat de împărat și s-a întors către unguri și cauza acestui lucru este că domnul nostru voievodul a poruncit că oriunde se găsesc turci în țara sa, să-i nimească și să-i ucidă și să arunce leșurile lor în apă, și același om a amintit și faptul că sosiseră în Moldova niște negustori turci, cam vreo optzeci, care mergeau la Suceava, și că domnul trimițîndu-și oamenii săi a pus să-i omoare pe toți și au ridicat multe mărfuri de la ei. Am văzut și eu niște cai de ai lor care li se luaseră, măcar că unii dintre ei au fost prinși vii și duși la închisoarea din Neamț¹¹; unii spun că ar fi fost vreo douăzeci, alții mai mulți, totuși și pe aceștia i-au ucis nu mult după aceea, aruncîndu-le leșurile în cuptorul de var¹². Același om a mai zis: spune și aceasta stăpînului tău că regele polonilor va porni contra tătarilor // numai pentru ca împăratul turcilor să nu poată primi în ajutorul său forțele tătărăști.

Am mai aflat de la un om de rînd că a venit la voievod un om oarecare care a adus înaintea voievodului plîngerile... împăratului că sînt uciși turcii în țara sa, ceea ce însă voievodul a tăgăduit; însă sultanul l-a arătat pe

⁵ *Zuchwa*.

⁶ Ion Sturza, mare hatman și portar de Suceava.

⁷ Sigismund August (1548—1572).

⁸ Comitele secuilor Ödönffy.

⁹ Soliman.

¹⁰ În text greșit: *sine* în loc de: *sive*.

¹¹ *Nemeczii*.

¹² *Caminum cementarium*.

vameșul din urmă care a ucis pînă acuma mulți turci. Voievodul îndată a poruncit să fie prins acel vameș și să fie spînzurat în fața turcului numai pentru ca să se spele de bănuială.

Și ei mai spun așa: că voievodul a dat pierzării pe mulți din boierii săi — și pe unii poruncește să-i omoare, pe alții să-i bată. Și de curînd a poruncit ca armașul¹³ să se ostenească cu ciomăgeala pe doi boieri de seamă¹⁴, pe care — spune el — noi îi numim paharnici¹⁵, încît puțin a lipsit ca el să nu moară¹⁶, și a poruncit să-l gonească de la curtea sa și a spus către boierii săi: duceți-vă dracului cu toții, căci nu sînteți de nici o ispravă la treburile la care ar trebui să fiți buni.

Am mai auzit și aceasta din zvon obștesc că voievodul a întrebat pe boierii săi dacă cunoaște careva din ei starea cetății sale Tighina pe care o stăpînește acum turcul, dacă ar putea fi atacată cu trupe de pedestri. Unul dintre ei răspunse că el știe prea bine, întrucît a fost în acea cetate și că ea poate ușor fi atacată. La spusa căruia, voievodul a răspuns: „În curînd va trebui să ne încercăm norocul pe care ni-l va da Dumnezeu”¹⁷.

Sibiu 11 aprilie — anul domnului 1552.

¹³ *Armach.*

¹⁴ *Duos praecipuos.*

¹⁵ *Poharnok.*

¹⁶ Adică armașul (?).

¹⁷ Urmează aceste rînduri scrise probabil de Castaldo regelui: Acestea mi-au fost trimise de strălucitul comite al secuilor Ladislau „Ewdenffy”, pe care îl țin la hotarele secuimii cu oarecare trupe de pază, <erau> scrise către el în limba ungurească de către un secu, și le-am transmis maiestății voastre traduse pe latinește.

LAURENȚIU, TRIMISUL LUI NICOLAE KORNIS

1553

*

Curînd după instalarea sa în domnie, Alexandru Lăpușneanu și-a precizat atitudinea față de situația din Transilvania și a rolului ce avea de gînd să-l joace, readucîndu-l pe Ioan Sigismund Zápolya în această țară. O invitație adresată de el nobilului secui Nicolae Kornis a fost urmată de trimiterea din partea acestuia a omului său de încredere Laurențiu, pentru a afla dispozițiile domnului moldovean, precum și alte informații ce-l interesau pe generalul Castaldo, cu asentimentul căruia fusese trimis Laurențiu.

Raportul acestuia se mărginește la redarea cuvintelor domnului, pe care l-a aflat la Vaslui, și care, neștiind de amestecul generalului ferdinandist, recomanda cea mai mare taină față de locțiitorul general regesc.

La întoarcerea sa Laurențiu nemaigăsindu-și stăpînul plecat din țară a comunicat răspunsul lui Petru Haller la Sibiu, spre a-l transmite generalului.

Raportul a fost publicat de Veress în *Documente*, I, 1929, pp. 131—132.

RELATIE DIN MOLDOVA¹

februarie 1553

Eu Laurențiu, servitorul măritului Nicolae p. 131
Kornis², am fost trimis de domnul meu cu consimțământul strălucitului domn
general³ în ziua de 17 februarie de curînd trecută la Alexandru voievodul
Moldovei⁴ pe care l-am găsit la Vaslui și acolo voievodul Alexandru mi-a
spus aceste <cuvinte>:

„De aceea doream eu să fi venit stăpînul tău la mine, ca să fi tratat
cu el cum ar putea rămîne în pace țara mea și Transilvania; și cred că dacă

¹ Traducerea s-a făcut după textul conținut în scrisoarea lui Petru Haller scrisă la Sibiu la 14 martie 1553 generalului imperial Castaldo și reprodusă de Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, I, pp. 131—132.

² Nicolae Kornis a comandat trupele secuilor și sașilor în anii 1540—1547, purtînd lupte de guerilă; în calitate de consilier al secuilor a fost trimis pe lîngă Gheorghe Martinuzzi (1548) și apoi pe lîngă Petru Petrovics (1556).

³ Gianbattista Castaldo.

⁴ Alexandru Lăpușneanu, în prima domnie (1552—1561).

ar fi venit la mine am fi încheiat <o înțelegere> asupra celor ce privesc folosul acestor țări. De aceea am vrut eu să vorbesc cu stăpînul tău, pentru ca să ne străduim cum să-l readucem pe fiul⁵ regelui Ioan în Transilvania. Pentru aceasta să se întâlnească stăpînul tău cu Martin Andrassy⁶, Mihail Sándor și Paul Daczo. Știu că Francisc Kendi⁷ va dori acest lucru. Dar stăpînul tău să se întâlnească și cu Francisc Kendy, Melchior Balassa⁸ și Antonie Kendy și să trateze despre aceasta treabă. Dar îl rog pe D. Nicolae Kornîș să ducă treaba astfel ca să nu prindă de veste locuitorului general regesc⁹. Apoi îl mai rog ca să ia de la toate persoanele sus-amintite scrisori în care aceștia să promită credința lor fiului regelui Ioan¹⁰ și să-mi trimită neîntîrziat aceste scrisori printr-un om de credință al său. Pe acest om (dacă va consimți stăpînul tău) îl voi trimite îndată împreună cu omul meu la regele Poloniei¹¹, și voi face să i se dea un dar frumos; chiar acum îmi am solul meu la fiul regelui Ioan. Eu acest lucru îl urmăresc anume ca el să ajungă în mîinile regelui Poloniei de unde să fie adus la mine, iar eu îl voi readuce în Transilvania în chip pașnic și îl voi așeza iar în locul lui.

Sibiu 11 martie 1553.

⁵ Ioan al II-lea Sigismund Zápolya, rege „ales” al Ungariei (1540—1551; 1556—1571).

⁶ Martin Andrassy, strămoșul familiei nobile maghiare Andrassy. În 1544 a luptat de partea lui Ioan Zápolya, sprijinind apoi și pe Ioan Sigismund Zápolya.

⁷ Francisc Kendi, partizan al lui Ferdinand de Habsburg, a luptat împotriva lui Ioan Zápolya (1540). Izgonit din Transilvania, s-a reîntors în timpul regenței Isabellei, pentru a cărei rechemare a luptat în 1556. Urzind apoi o conspirație împotriva reginei, a fost atras la Alba Iulia și executat împreună cu partizanii săi, iar domeniile sale au fost confiscate (1558).

⁸ Melchior Balassa, a trecut alternativ de partea lui Ioan Zápolya, a lui Ferdinand de Habsburg care l-a numit căpitan al oștii regale (1552) apoi a regentei Isabella, apoi din nou a lui Ferdinand (1561). A obținut titlul de baron și stăpînirea cetăților Satu Mare și Baia Mare. A murit la Viena în 1568.

⁹ *Vicegerens* — Castaldo.

¹⁰ Ioan Sigismund Zápolya refugiat în Polonia. La data aceasta avea 12 ani. Este evident că tratativele se duceau cu mama și unchiul său și nu cu el.

¹¹ Sigismund al II-lea August (1548—1572) era fratele reginei Isabella Zápolya la care se refugiase aceasta împreună cu fiul ei.

SOLI TRANSILVĂNENI ÎN MOLDOVA

(martie 1554)

*

În martie 1554 a fost trimisă o solie transilvăneană la Alexandru Lăpușneanu cu scopul de a-i cere mediația pentru soluționarea pe cale de compromis a situației Transilvaniei, ocupate de Ferdinand în 1552 și expuse unei expediții de răzbunare din partea turcilor. Ocuparea se făcuse în temeiul învoielii secrete din 1538, așa-zisul tratat din Oradea, care recunoștea stăpânirea lui Ioan Zápolya numai pe timpul vieții sale, Transilvania urmînd să revină Habsburgilor după aceea. Nașterea unui moștenitor al lui Zápolya în 1540 a adus o piedică serioasă la compromisul amintit. Îndepărtarea reginei Isabella și a nevîrstnicului Ioan al II-lea Sigismund în 1551 nu rezolva decît în parte problema stăpînirii Transilvaniei, Habsburgii se arătau gata a plăti în continuare tributul servit Porții de moștenitorul lui I. Zápolya. Dar trebuia obținută aprobarea Porții pentru această substituție. Solia stărilor Transilvaniei trimisă în Moldova se compunea dintr-un secui „liber” (*agilis*) Anton Garda, dintr-un orășean din Sighișoara Ambrosie Szabó (Schneider?) și din nobilul maghiar Petru Gerendi. Ea a fost primită de domn la 19 martie. De la primele cuvinte domnul și-a manifestat nerăbdarea și supă-

rarea întorcînd spatele solilor. Răspunsul la solie urma să fie dat peste cîteva zile, adică tocmai la 11 aprilie. Acest răspuns e publicat în Hurmuzaki, *Documente*, II/5, pp. 178—181. Domnul răspunde cu amenințări la încercările stărilor Transilvaniei de a ocoli rechemarea lui Ioan al II-lea Sigismund Zápolya. Reținîndu-l cu sila pe Petru Gerendi, care nici n-a mai apărut la audiența de dare a răspunsului din 11 aprilie, le-a pus în vedere celorlalți doi soli să trimită la el o delegație de șase reprezentanți, cărora să li-l încredințeze pe Ioan Sigismund pentru a-l reinstala în domnie.

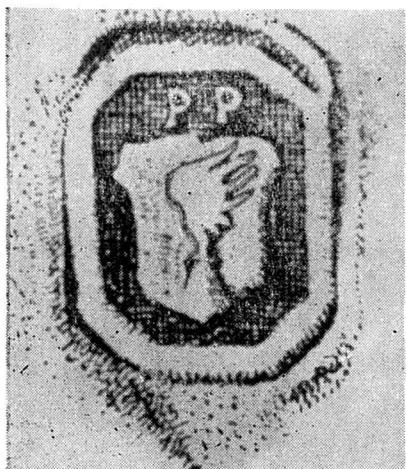
Procedeul domnului de a reține pe trimisul cel mai reprezentativ al stărilor Transilvaniei nu era o măsură neobișnuită a sa. La fel va mai proceda și după aceea, reținînd la el în 1556 pe nobilul Bebek, iar în anul următor pe Gh. Bethlen și Ștefan Cserenyi în preajma pornirii campaniei sale pentru recuperarea cetăților Ciceu și Cetatea de Baltă. Și tot astfel va proceda și în 1566 față de solul polon Brzeski bănuït a fi în legătură cu agitațiile lui A. Laski (N. Iorga, *Istoria Românilor*, V, p. 96).

Textul redat de noi în traducere nu apare în Colecția Hurmuzaki, unde și-ar afla locul potrivit, înaintea dării de seamă a audienței din 11 aprilie. El se află publicat în *Monumenta Comititalia Regni Transilvaniae*, II, p. 507.

Medalia comemorativă pentru Transilvania (sus), și pecetea generalului Giovanni Battista Castaldo (dreapta jos), precum și pecetea lui Petru Petrovics (stînga jos) (după A. Veress, *Izabella Királyne 1519—1559*, Budapest, 1901, p. 318, fig. 95; p. 354, fig. 110; p. 407, fig. 124).

↓

Ferdinand I de Habsburg, rege al Ungariei și împărat romano-german (reproducere după A. Vcress, *Fontes rerum Transilvanicarum*, vol. III, Budapeșt, 1913, p. 70, pl. 15).

SIGISMUNDVS AVGVSTVS DEI
gratia Rex Poloniae, magnus Dux Lituaniae, Russiae,
Prussiae, Masouiae, Samogitiaec.

Sigismund al II-lea August, rege al Poloniei (reproducere după A. Veress, *Izabella Királyné 1519—1559*, Budapest, 1901, p. 368).

*Ora SIGISMUNDI hæc qui conspicis Hungara IANI,
Cogeris Hungaricis illochromare malis.*

Ioan al II-lea Sigismund Zapolya, rege nominal al Ungariei și principe al Transilvaniei (reproducere după A. Veress, *Fontes rerum Transilvanicarum*, vol. III, Budapest, 1913, p. 88, pl. XVII).

Izabella, regina Ungariei, soția lui Ioan I. Zapolya (reproducere după A. Veress, *Izabella Királyné 1519—1559*, Budapest, 1901, pl. I).

Mercenari germani (călăreți, pedestrași și arcebușieri) desen reprodus după Georg Hirth, *Kulturgeschichtliches Bilderbuch aus drei Jahrhunderten*, vol. II, Leipzig-München, 1883, p. 662, fig. 1006).

Grup de ostași mercenari (desen reprodus după Georg Hirth, *Kulturgeschichtliches Bilderbuch aus drei Jahrhunderten*, vol. II, Leipzig-München, 1883, p. 659, fig. 1 000).

Isabella regina
Joannes Rex

Iscăliturile reginei Izabella, a regelui Ioan al II-lea Sigismund, a vice-regelui și primatului Anton Verancsics, a comandantului Urban Batthyány, a secretarului regesc Mihai Csáky și a medicului princiar Giorgio Blandrata; pecetea secretarului regesc Peter Petrovics (reproduse după A. Veress, *Izabella Királyné 1519–1559*, Budapest, 1901.

Idem Antonius Wrannius
Oppositus Trans manu
Idem scriptis de Matthyguor
qui supra manu

Urban Batthyány

Michael Chyasky
Secretarius
Hungariae

Georgius Blandrata

Peter Petrovics

RAPORTUL¹ SOLILOR TRANSILVĂ-
NENI ÎN MOLDOVA ÎN MARTIE 1554

*Cele făcute de solii stărilor din Transilvania, adică de măriții Petru Gerendy și Anton Garda, precum și de chibzuitul Ambrosie Szabo din Sighișoara trimiși la voievodul moldovean în anul 1554*²

p. 507

Cînd au sosit solii domnilor locuitori³ ai Transilvaniei în ziua de 19 martie în Moldova în tîrgul Huși⁴ și l-au găsit acolo pe voievodul moldovean⁵ au trimis îndată să-l vestească pe voievod de sosirea lor și de scopul lor. Acesta le-a trimis răspuns solilor că îi va asculta în ziua următoare, însă chiar în ziua aceea a sosit la voievod un oarecare cu scrisori din Transilvania, care a spus că acei soli nu au fost trimiși acolo din partea stărilor, ci doar a voievozilor Transilvaniei⁶, și auzind aceasta

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin publicat în *Monumenta Comititalia Regni Transilvaniae*, II, p. 507.

² Reprezentanții Transilvaniei veneau să-l roage să intervină la Poartă pentru ca să li se primească tributul.

³ *Regnicolarum* (în sensul de membri ai claselor privilegiate).

⁴ *Oppidum Huzi*.

⁵ Alexandru Lăpușneanu.

⁶ Ștefan Dobó și Francisc Kendi (1553—1556).

voievodul nu i-a ascultat pe soli în ziua hotărâtă și a amânat ascultarea pe ziua a treia, și în sfârșit în acea zi a ascultat solia lor.

p. 508 Mai întâi solii l-au salutat pe acel voievod în numele domnilor reprezentanți ai stărilor // și i-au înfățișat închinăciunile acestora. Apoi acei soli au expus voievodului însărcinările ce le fuseseră date în scris de domniile lor, în același cuprins și în aceeași înșirare, dar când acei soli au ajuns în expunerea lor la partea aceasta că nici credința creștină a locuitorilor nici jurământul prestat de ei nu le-ar îngădui să se depărteze de credința lor față de împărat⁷, și că nu stă în puterea lor să-l readucă pe fiul regelui Ioan⁸, voievodul la auzul unor asemenea cuvinte s-a arătat supărat și cum ședea el în scaunul său s-a întors de partea cealaltă, solii însă urmîndu-și mai departe cuvîntarea. S-a supus apoi voievodului în numele stărilor Transilvaniei rugămîntea ca el să intervină atît la pașale cît și la Poarta sultanului⁹ pentru primirea tributului lor, căci și din partea împăratului¹⁰ li s-a îngăduit să dea sultanului tribut și că ei ar fi gata, de cum ar putea să rînduiască acest lucru, să trimită de îndată tributul la Poartă sultanului, și dacă ar face el asta nu ar aduce un folos numai Transilvaniei, dar în același timp chiar și Moldovei, căci dacă ar fi pace și liniște pentru Transilvania, atunci ar fi pace și liniște și pentru acest voievod și pentru țara sa a Moldovei: și ce e mai mult numele său ar fi slăvit mai presus de al tuturor creștinilor.

Și deși voievodul la auzul scuzei stărilor cu privire la readucerea fiului regelui Ioan se arătase supărat, totuși când a fost mai apoi rugat de către soli în numele stărilor ca să pună o vorba bună pentru tribut la Poartă sultanului, a răspuns solilor că a înțeles în toate amănuntele cele ce i se arătasera din partea domnilor locuitori și că vrea să chibzuiască despre toate acestea cu boierii săi și apoi să dea răspunsul. Iar pînă atunci a poruncit ca acei soli să fie duși la locul <lor> de găzduire.

⁷ Carol Quintul.

⁸ Ioan al II-lea Sigismund Zápolya, ce fusese îndepărtat de imperiali.

⁹ Soliman.

¹⁰ Carol Quintul. În realitate în vremea aceasta, fratele împăratului Ferdinand purta aceste tratative în numele împăratului căruia îi va urma în curînd.

EMISAR BRAȘOVEAN LA BUCUREȘTI

(martie 1554)

*

Mazilirea neașteptată a lui Mircea Ciobanul în martie 1554 — la mai puțin de un an de la reînălțarea sa în domnie cu ajutor turcesc, după întreruperea pricinuită de așezarea lui Radu Iliaș cu sprijinul generalului Castaldo — a avut ca martor pe un emisar brașovean care a povestit în raportul său actele de jaf și de violență ce le-a putut vedea cu acest prilej. Presupusa motivare a mazilirii prin bănuiala stîrnită de raporturile prea cordiale ale domnului cu sașii din Brașov e infirmată de reînălțarea de către turci a aceluiași domn cu patru ani mai târziu.

Relația emisarului e cuprinsă într-o corespondență a voievozilor Transilvaniei Francisc Kendi și Ștefan Dobó cu Toma Nádasdy, publicată în *Hurmuzaki*, II/5, p. 175 după Pray, *Epistolae procerum Regni Hungariae*, Pars. III, pp. 7—11.

DESPRE MAZILIREA LUI MIRCEA CIOBANUL¹

14 martie 1554

p. 175

...În ziua a treisprezecea a acestei luni martie s-a adus o scrisoare de la judele² și orășenii din Brașov, în care aceștia scriu că s-a întors atunci omul lor de la voievodul Țării Românești³ și le-a raportat ca lucru sigur că el a văzut cu ochii săi pe un sangeac, trimis de sultan⁴, cum a venit în Țara Românească, și că voievodul Țării Românești numit Mircea a fost dus pe sus în Turcia împreună cu soția lui⁵, la porunca sultanului, fiind însoțit de slujbașii săi de la curte turci și greci,

¹ Traducerea s-a făcut după scrisoarea latină a voievozilor Transilvaniei Francisc Kendi și Ștefan Dobó către Toma Nádasdy, publicată în *Hurmuzaki*, II/5, pp. 175, doc. nr. LXXIII.

² Jude era Mihail Roth.

³ Mircea Ciobanul în prima domnie (1545—1554).

⁴ Soliman I.

⁵ Chiajna, fiica lui Petru Rareș.

după ce a fost mai întâi prădat <orașul> București, și apoi chiar ars, și slujbașii de curte⁶ ai acestui voievod, mai ales români și greci, au fost jalnic uciși și măcelăriți. Ioan Pitarul⁷, omul cel mai de aproape al celui voievod, care obișnuia să-i poarte soliile încolo și înapoi, a fugit la Brașov. Iar acel voievod muntean, care nu e bănuț pentru alt cuvânt decât că se ținea în așa bună vecinătate cu noi și era legat cu legătură credincioasă, se crede că a fost dus de aici și se zice că în locul lui urmează un oarecare cu numele de Pătrașcu⁸.

⁶ *Aulicis*.

⁷ Solul domnului trimis în mai multe rânduri în Transilvania din cauza cunoașterii limbii maghiare.

⁸ Pătrașcu cel Bun, domn al Țării Românești (1554—1557).

PETRU GERENDI

(? — după 1556)

Nobil maghiar din Transilvania, rudă cu episcopul ferdinandist al Transilvaniei care era socotit oarecum șeful partizanilor lui Ferdinand din toată Transilvania, e folosit în diferite misiuni în Țara Românească în 1530, 1535, 1552, 1553 (*Hurmuzaki*, II, 1, p. 70; Veress, *Acta et Epistolae Relationum*, pp. 252—253, idem, *Documente*, I, 1, 119) și în Moldova în 1536, 1554 (idem *Acta et Ep.*, p. 266, idem *Documente*, p. 145). Dacă în 1530 rolul său e de simplu trimis al sașilor din Transilvania, venit cu o misiune dinainte precizată — încheierea unei păci necesare cu domnul Țării Românești Vlad Innecatul, în urma încercării de a-l sprijini pe rivalul acestuia Moise, și predarea unor despăgubiri bănești din partea sibienilor, iar apoi în mai 1535 cu instrucții de a-l atrage pe domnul Vlad Vintilă de partea ferdinandistilor, — în schimb în 1552 și 1553 participarea sa personală e mult mai activă în favoarea lui Radu Paisie și contra lui Mircea Ciobanul, atrăgând din partea lui Andrei Báthory, voievodul Transilvaniei, această apreciere adresată vestitului general Castaldo: „Despre distinsul Petru Gerendi nu pot scrie altceva, decât că ar fi mai bine, după părerea mea, să fie trimis

să facă de pază la castelul Branitca, <acolo> ar putea face mai bună slujbă maiestăzii regești și patriei, decât vizitându-l pe Radul Voievod“.

În 1536 îl aflăm trimis în grabă la Petru Rareș de către Balthazar Bánffy și Marc Pemfflinger, în urma unei notificări din partea domnului de a fi gata a porni împreună o acțiune în Transilvania contra lui Zápolya, care îi răpise pe neașteptate cetatea Unguraș. În răstimp însă Zápolya trimisese propuneri de împăcare și misiunea lui Gerendi a rămas fără vreo urmare. În 1554 trimis ca sol la Lăpușneanu este reținut de acesta ca prizonier sau ostatic și folosit oarecum pentru a transmite și indirect somația sa ultimativă către transilvăneni să-l primească înapoi pe Ioan Sigismund Zápolya îndepărtat în anul 1551 din Transilvania în folosul Habsburgilor.

La 25 august 1554 Ferdinand anunță că va interveni pentru eliberarea lui.

La 8 noiembrie 1555 voievozii Transilvaniei îi scriu tot în Moldova anunțând eliberarea prizonierilor moldoveni din Transilvania (condiția prealabilă desigur a eliberării sale din Moldova). Toruși la 23 decembrie 1555 Dieta Transilvaniei hotărăște că, întrucât nu se aude nimic în legătură cu eliberarea cerută, să trimită soli la domnul Moldovei precum și la cel al Țării Românești și totodată și la Petru Petrovics din al cărui sfat și îndemn se știa că a fost reținut Petru Gerendi într-o captivitate atât de lungă (vezi *Hurmuzaki*, II/5, pp. 241—242; 297; 325—326). Textul a fost publicat de Veress în *Documente*, I, 1929, p. 145. Este menționat de Sadi Ionescu în *Bibliografia călătorilor străini*, p. 46.

SCRISOARE¹ CĂTRE PETRU HALLER
LA SIBIU

Iași, 1 mai 1554

... Domnia Voastră prea mărită știe bine cum sînt eu reținut aci; toate poruncile ce mi se dau se cuvine să mă țin de ele². Domnia voastră să fie bine încredințată că în duminica sfintei treimi³ oastea moldovenească va fi adunată în orașul Bacău care se află la o depărtare de opt mile de Transilvania. Nu s-au ridicat niciodată așa ca acum. Va avea cu sine 24 de mașini de război⁴, tătarii care își zic dobrogeni⁵ vor fi cu domnul Țării Românești⁶, și toți se vor aduna lîngă curtea lui Francisc Beldi la satul Ozun⁷

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin publicat de A. Veress, *Documente*, I, p. 145.

² *Omnia quae commitunt oportet me in his stare.*

³ 20 mai.

⁴ *Ingenia*.

⁵ *Dobrugzii*.

⁶ Pătrașcu cel Bun.

⁷ *Uzon* (județul Covasna).

Petrovics și cei din Caransebeș, lugojenii împreună cu Kasım Pașa⁸ de Timișoara vor intra pe la Poarta de fier⁹ și se vor uni lângă Sebeșul sășesc după părerea lor, și dacă vreunul din locuitorii¹⁰ Transilvaniei se va supune fiului regelui Ioan¹¹, acela va rămâne în pace, iar cei care vor fi rebeli vor fi pedepsiți cu foc și sabie. De aceea să aibă grijă domnia voastră prea mărită de bieții sași să nu fie jefuiți, ca să poată rămâne mai departe într-un gând ca și ceilalți locuitori ai Transilvaniei. Aici se dă ca sigur că și comitatul Hunedoarei s-a supus fiului regelui Ioan.

... V-am trimis în această scrisoare o copie a scrisorii împăratului turcilor¹².

Dat din orașul Iași¹³ la 1 mai 1554
Petru Gerendy cu mâna proprie

*Măritului domn Petru Haller de Hallerstayn¹⁴
burgmeisterul de Sibiu ... etc.*

⁸ *Kassan*, fost valiu în Egipt și în Moreea, numit beglerbeg de Timișoara după cucerirea ei de turci (1552), vezi Ibrahim Pecevi, *Tarih*, I, Istanbul, 1865—1866, p. 292.

⁹ *Portam ferream*. Poarta de fier a Transilvaniei.

¹⁰ *Regnicolis* — locuitorii privilegiați aparținând celor trei națiuni.

¹¹ Ioan Sigismund Zápolya.

¹² Soliman I.

¹³ *Iaswaszar*.

¹⁴ Pentru rolul lui Petru Haller, vezi Goldenberg, *Hallerii, un capitol din istoria comerțului și a capitalului comercial din Transilvania în sec. XVI*, în „Studii”, 1958, 5, p. 89 ș.u. și G. Gündisch, *Peter Haller*, în „Deutsche Forschungen im Südosten”, 1944, 5, p. 43.

ERASM OTWINOWSKI

(? — după 1557)

*

Erasm Otwinowski a trecut în anul 1557 prin Moldova însoțind pe Andrei Bzicki, castelanul de Chelm, care fusese trimis ca sol în Turcia de către regele Sigismund al II-lea August.

Pentru a pregăti relația pe care Andrei Bzicki era obligat să o prezinte dietei la înapoierea sa în Polonia, Erasm Otwinowski a scris un jurnal care face parte din actele oficiale ale soliei. Acest jurnal s-a păstrat în manuscris în biblioteca contelui H. Ilinski la Romanov în Volinia. A fost publicat de I. I. Kraszweski sub titlul *Podróże i poselstwa polskie do Turcyi* (Călătorii și solii polone în Turcia), Cracovia, 1860. În introducere, se dau unele amănunte biografice asupra lui Erasm Otwinowski care ar fi și autorul unei traduceri în limba polonă a poemelor renumitului poet persan Saadi. Totuși în ediția modernă (1879) a acestei versiuni numele autorului e arătat ca Samuel și nu Erasm Otwinowski. Se observă în această relație sublinierea unor gesturi ale domnului vădind o lipsă de cordialitate față de poloni, mergînd uneori pînă la jigniri premeditate. Această atitudine trebuie pusă în legătură cu supărarea pricinuită de regina Isabella, sora regelui Sigismund

August al Poloniei și văduva lui Ioan Zápolya, regele contestat al Ungariei care — după ajutorul însemnat primit din partea moldovenilor la reinstalarea fiului ei și a ei proprii în Transilvania — a refuzat să restituie cetățile Ciceu și Cetatea de Baltă reclamate de domn și recunoscute formal de turci ca revenindu-i de drept. Cum reocuparea Transilvaniei se făcuse venind din Polonia, cu unele unități polone, asocierea polonilor de acțiunea reginei pare destul de firească. Momentul trecerii lui Otwinowski coincide cu acțiunea pusă la cale de domn și la care va lua parte și Bebek, fostul susținător al reginei ridicat acum împotriva ei.

P. P. Panaitescu a tradus în limba română fragmentele care cuprind descrierea călătoriei sale prin Moldova atât la ducere cât și la întoarcere. Această traducere, publicată în lucrarea sa *Călători poloni în țările române*, București, 1930, pp. 6—9, o reproducem mai jos cu mici modificări.

RELAȚIA CĂLĂTORIEI PRIN MOLDOVA ȘI DOBROGEA¹

- p. 6 15 iulie 1557. — Joi. — Ieșim din Camenița. Am luat prânzul la trecerea Nistrului, la Hotin, pe un deal înalt. Părcălabii² primesc pe sol și pregătesc cartier de noapte în cetate.
- 16 — După un prânz moldovenesc plecăm din Hotin. Dormim în câmp la Bolozoysca³, cinăm la Ceabrau⁴ pe Prut.
- 17 Dormim la Ștefănești⁵, aci slugile castelanului Cracoviei, moldoveni din Tarnow, mi-au dat numai o singură farfurie de mâncare și și aceea stricată; ceea ce s-a întâmplat foarte lesne, căci solul ^{5a} n-a spus nimic la aceasta.

¹ După traducerea lui P. P. Panaitescu, în *Călători poloni în țările române*, București, 1930, pp. 6—9.

² Neagoe și Vascan Movilă.

³ *Bolochowca*, sat, Noua Suliță, reg. Cernăuți, U.R.S.S.

⁴ *Czenbrowca* = Ceabrau, r. Noua Suliță, reg. Cernăuți, U.R.S.S.

⁵ *Stepanowca* = Ștefănești, sat, jud. Botoșani.

^{5a} Castelanul de Chelm.

- 18 Noaptea în satul lui Moțoc⁶ am făcut rîndul meu de strajă, împreună cu Wincenty, Wieruski, ca să păzim caii.
- 19 Veveriță⁷, boier moldovean, ne-a ospătat în satul său, apoi noaptea am fost la Iași. Alexandru⁸, domnul Moldovei, a primit pe sol, dar mai întîi a trebuit ca acesta să aștepte multă vreme în fața curții și era răcoare. Domnul nu l-a poftit să șează. În aceeași zi ni s-a trimis din partea domnului la gazdă un bou <pentru hrană>, dar a doua zi au cerut înapoi pielea. Am stat în tabără lîngă oraș și erau acolo, în așteptare, multe care ar-menești. În vremea aceasta era acolo Bebek, boier ungur⁹.
- 20 Solul a fost a doua oară la domn
- 23 În ziua Sf. Maria Magdalena am ieșit din Iași, trecem Prutul, dormim în cîmp. Acolo era satul Țuțora¹⁰, unde nu de mult a fost ucis de moldoveni domnul lor, Ștefan.¹¹
- 24 A doua noapte în cîmpie pe malul unui rău, la Vad.¹²
- 25 Înnoptăm pe malul Lacului Roșu¹³, părăsim un cal bolnav.
- 26 Înnoptăm într-un sat la două mile de Dunăre.
- 27 Înnoptăm pe malul Dunării în fața Obluciței¹⁴.
- 29 Trecem la Oblucița, vameșii turci ies înaintea solului cu o tobă și o surlă și sînt primiți de sol la masă. Cînd un cioban¹⁵ oarecare ne-a oprit trecerea carelor, vrînd să-și ducă întîi oile lui, ne-am plîns împotriva lui și îndată l-au adus legat de picioare în fața solului și l-au bătut cu bățul la tălpi. Aci la Oblucița ne-am odihnit o zi.

⁶ *Moczokoway*. Ion Moțoc, mare vornic.

⁷ *Wierwiersyca*. Iosip Veveriță, pîrcălab de Neamț.

⁸ Alexandru Lăpușeanu, domn al Moldovei (1552—1561); 1564—1568.

⁹ Despre acest Bebek scrie cronică lui Ostermayer: „Eodem anno (1557) in may ist der Bebek Ferencz mit vielen Türken in der Moldau aus Befehl des Türken, Siebenbürgen zu überziehen, es ist ihm aber aus Befehl der Königin der Weg verlegt worden, dass er zurück in die Turkey ziehen müssen und sein will nicht vor sich gangen“. Cronică lui Ostermayer la Kemény Joseph, *Deutsche Fundgruben in Siebenbürgen*, I, p. 62. Vezi și P. P. Panaitescu, *op. cit.*, pp. 7 și 8. Este vorba de expediția pornită în scopul reocupării cetăților Ciceu și Cetatea de Baltă pe care regina Isabella refuza să le predea domnului, cu tot ajutorul primit de ea de la moldoveni la reinstalarea în Transilvania. Bebek nemulțumit de regină se alăturase acestei expediții.

¹⁰ *Thetra* — Țuțora.

¹¹ Ștefan, fiul lui Petru Rareș, ucis de boieri în tabără în septembrie 1552 (la P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 7, n. 2).

¹² *Vad*.

¹³ *Roszaco*, sat, r. Cahul, R.S.S.M.

¹⁴ *Oblucița*, tîrg, r. Reni.

¹⁵ *Czaban*. Însemnarea acestui fapt ilustrează spiritul întregii dări de seamă.

31 De la Dunăre mergem o milă pînă la Babadag, în pădure, unde dormim. Aci e un loc de închinăciune idolatră la mormîntul unui derviş sau călugăr turc, anume Nicolae¹⁶.

1 august — Petrecem noaptea în satul Tari Verde¹⁷.

2 Petrecem noaptea în satul Alczipi lîngă Bazargicul mic. Aci sînt ziduri clădite de împăratul Anastasie¹⁸, care se întind de la Marea Neagră la Marea Albă (Marmara). Au fost zidite din cauza deselor năvăliri ale bulgarilor și tătarilor în Grecia, mai stau în picioare pe o întindere de șase mile.

[ÎNTOARCEREA]

30 septembrie. Sosim la Oblucița, orașel turcesc la Dunăre, unde este vad și vamă, care se ia numai aci, atît pentru cai cît și pentru mărfuri; a doua vamă e la Constantinopol și alta nicăieri.

p. 8

1 octombrie. Trecem Dunărea în caice.

2 Solul trece și el cu restul carelor. Dormim într-un sat moldovenesc lîngă Dunăre (la două mile). Vremea e rea: fulgere și trăsnete.

4 Dormim noaptea într-un sat la Prut, unde vine la noi vameșul moldovenesc, cerînd ca negustorii²⁰ care se alăturaseră <convoiului> soliei să plătească vama de la Dunăre. Pentru aceasta Șt. Zolkiewski, tălmaciul Nicolae și ceașul turcesc au fost trimiși la domnul Alexandru.

5 Am petrecut noaptea pe dealuri în fața Lăpușnei.

6 Am petrecut noaptea la Lăpușna, orașel al fratelui domnului, care era vameș.²¹

7 Stăm tot acolo toată ziua, așteptînd întoarcerea de la domn a lui Zolkiewski, a ceașului și a tălmaciului.

8 Văzînd solul că trebuie să aștepte multă vreme răspunsul domnului în chestiunea vămii, deși toți armenii îl rugaseră să aștepte răspunsul cîteva

¹⁶ Acest derviş „Nicolae” este probabil Sari Saltik, identificat cu mai mulți sfinți creștini ca Sf. Nicolae, Sf. Naum și Sf. Spiridon. Vezi Jean Deny, *Sari Saltik et le nom de la ville de Babadaghi*, în *Mélanges Picot*, II, Paris, 1913, p. 12 și n. 3. J. Jacob, *Die Bektaschije in ihrem Verhältnis zu verwandten Erscheinungen*, în *Abhandlungen der königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Philologische und Historische Klasse*, t. XXIV. München, 1909.

¹⁷ Tangriberd, sat, județul Constanța

¹⁸ Anastasie, împărat al Bizanțului (491—518).

²⁰ Armeni.

²¹ Izvoarele cunoscute pînă în prezent nu atestă existența acestui frate al lui Lăpușneanu. În orice caz, el nu putea fi decît un frate după mamă, deoarece din legătura lui Bogdan al III-lea cel Orb cu Anastasia din Lăpușna, nu s-a născut decît amintitul domn.

zile aci pe socoteala lor, nu a vrut să mai aștepte și a ieșit foarte de vreme din Lăpușna, dându-ne și nouă de știre. Armenii, văzînd aceasta și înțelegînd că le va fi mai ușor împreună cu solul, au alergat după el cu carele. Pe Wierzbicki, sluga episcopului de Cracovia²², care călărise adesea în solie la turci, l-au oprit, cînd ieșea din oraș și și-a făcut drum cu bățul. Fratele domnului, vameșul, aducînd vreo 40 de călăreți, a pornit în goană după noi și ajungîndu-ne după o milă și jumătate, ne-a întors înapoi; a oprit calul solului, spunîndu-i că trebuie să aștepte în oraș vești de la domn prin acei care fuseseră trimiși de dînsul. De asemenea a oprit carele armenilor și nu mai era vreme să rezistăm, căci era mai bine pregătît <de luptă> ca noi, și de altfel avea și dreptate, ca dregător care-și îndeplinea slujba și nu putea să ne lase liberi fără știrea domnului. Dar deoarece eram în cîmp, ne-a lăsat la satul „Paszty”²³, care era la o milă depărtare, lîngă pădurea numită bucovina²⁴. Sosind acolo, a lăsat deosebit carele armenilor și a poruncit ca pe unii armeni să-i lege, ca unii ce au fugit de vamă. Armenii, văzînd că solul nu spune nimic la aceasta, deși mai înainte niciodată nu plătiseră vama cînd mergeau pe lîngă o solie, au dat 400 de taleri, rugînd pe vameș să-i primească, ceea ce au obținut cu greu, pentru că se cuvenea mai mult pentru mărfuri. Am rămas acolo și miercuri seara, pentru că armenii nu se înțelegeau cu vameșii, care voiau să le întoarcă iar carele înapoi. Ei s-au plîns solului cu lacrimi în ochi pentru paguba suferită, spunînd că le-ar fi venit mai ieftin, repet cuvintele lor, să aștepte pe loc răspunsul de la domn, decît să ne expunem și // noi și ei să fim opriți în drum. La aceasta solul a răspuns scurt: „Mai ieftin, dar nu mai folositor”. În acea zi am trecut prin pădurea bucovinei sub dealuri și bălți. Noaptea am stat într-un sat din cîmpie sub un deal al acelei păduri.

- 10 Noaptea am stat lîngă un sat pe Prut. Aici un moldovean a dăruit un butoi mic cu vin moldovenesc.
- 12 Am sosit la Hotin și în aceeași zi trecem Nistrul.
- 13 În Camenița ne vine răspunsul de la domn prin Zolkiewski că armenii nu trebuiau să plătească vama.

²² Andreas Zebrzydowski (1551—1560).

²³ Probabil satul lui Pașcu de pe Lăpușna, azi Pașcani.

²⁴ Pădurea de fag.

ANONIM PROBABIL UNGUR DESPRE LUPTA DE LA VERBIA

1561

*

Relația de față cuprinsă în raportul căpitanului Cașoviei Francisc Zay către regele Maximilian de Habsburg este o redare a povestirii orale făcută de unul dintre ostașii lui Despot trimis la Francisc Zay să-i descrie lupta la care luase și el parte. Cum în oastea lui Despot numărul mercenarilor unguri furnizați chiar de Francisc Zay era destul de mare, este probabil că emisarul lui Despot era un ungur. Descrierea luptei e vie și toate amănuntele sînt prinse asupra realității imediate. Ele pot fi întregite cu informațiile lui Sommer asupra acestei bătălii povestite de el în biografia lui Despot, și comparate cu versiunea lui Graziani (în Emile Legrand, *Deux Vies*) și cea din cele două manuscrise anonime publicate în *Nouveaux Matériaux* și în „Diplomatarium”, III, 1938 cît și în *Mélanges d'Histoire Générale*. Textul de față a fost publicat de A. Veress, în *Documente*, I, pp. 202—204 după Arhiva de stat de la Viena.

DESCRIEREA LUPTEI DE LA VERBIA¹

după 18 noiembrie 1561

S-a întors azi (15 decembrie) la mine din p. 202
Moldova omul domnului Despot² cu o scrisoare a aceluiași domn Despot care
mi-a făcut cunoscut prin scrisoarea sa că prin ajutorul lui Dumnezeu și mulțu-
mită maiestății voastre³ l-a înfrînt pe tiranul Alexandru⁴ și s-a înstăpînit cu
bine în țara Moldovei și că se bucură slobod de această stăpînire și că are în
mîinile sale toate cetățile și curțile, și târgurile⁵. S-a dat lupta în ziua de 18

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin al scrisorii lui Francisc Zay către Maximilian din 15. dec. 1561 pe baza povestirii emisarului lui Despot participant la luptă. Textul se află publicat în Veress, *Documente*, I, pp. 202—204.

² Ioan Despot (Heraclidul), domn al Moldovei (1561—1563).

³ Maximilian de Habsburg, rege al Ungariei și Boemiei.

⁴ Alexandru Lăpușneanu.

⁵ Punctele din scrisoare sînt rezumate pînă aici. Urmează descrierea luptei așa cum a fost făcută prin viu grai de aducătorul ei.

noiembrie după prînz lîngă o localitate numită Botoșani⁶ pe unde curge un rîu noroios⁷ și peste acest rîu era un pod. Alexandru și-a așezat ceata sa cu 16 tunuri dincolo de pod în afara orașului pe o ridicătură, iar pe căpitanii „de steaguri”⁸ pe sub ridicătură, în apropierea // orașului, pe toți pedestrașii săi, printre care erau 260 de ieniceri turci cu arme persane, aproape toate aurite și cu flinte⁹ de asemenea aurite, i-a așezat între casele și curțile orașului pe unde trebuiau să intre ai noștri, pentru a fi astfel atacați de ai lui care îi așteptau pe ai noștri după oraș¹⁰ iar pedestrașii să tragă asupra lor cu flintele din flanc, iar el însuși de pe înălțime să-i zdrobească cu tunurile. Dar lucrul s-a întîmplat altfel de cum spera el, căci îi luase înainte Anton Szekely¹¹ cu vreo trei sute de călăreți unguri și cu o sută de ostași împlătoși¹², precum și cu două sute șazeci de pedestrași unguri pe care obișnuim acum să-i numim haiduci¹³. Iar Jean Villey¹⁴ cu 60 de pușcași flamanzi care erau cu toții călări și care — fără nici o zăbavă adunîndu-și trupa și pregătind-o de luptă — îl lăsaseră pe Despot și pe Albert Laski pe altă ridicătură — au trecut podul, și toți călăreții împreună cu cei <o sută de> împlătoși și cu pușcașii flamanzi s-au repezit împotriva cetii ce le ținea piept, cînd¹⁵ moldovenii din cauza multelor descărcări de flinte cu care nu erau obișnuiți, neputîndu-le îndura, s-au pus pe fugă, iar pedestrașii unguri cînd au aflat că ienicerii precum și alți pedestrași se află prin curțile din oraș, deși erau ferecate bine porțile unde se aflau ienicerii, totuși acești unguri ca într-o clipă au sărit peste gardurile curților și după o scurtă luptă au răpus pe toți ienicerii pînă la unul, pierzînd <doar> trei haiduci. La fel s-a întîmplat și cu altă ceată de pedestrași ai lui Alexandru. Acesta, văzîndu-i pe ai săi atît de rău loviți și puși pe fugă, a luat-o și el la fugă împreună cu ei, lăsînd în urma sa toate tunurile și alte bagaje, precum și o foarte bogată pradă. Ai noștri l-au urmărit cu dîrzenie cam două mile, nu fără mari pierderi pentru moldoveni, după cum povestește chiar acest¹⁶ trimis care a luat parte la luptă, în afară de¹⁷

⁶ *Botusan.*

⁷ *Pîrîul Sihna.*

⁸ *Antesignarios.*

⁹ *Pixidibus.*

¹⁰ *Sub villa.*

¹¹ *Zekely.*

¹² *Cataphractis.*

¹³ *Haydones.*

¹⁴ *Williey.* A jucat un rol însemnat în această primă fază. Era socotit de o seamă cu A. Laski și Anton Szekely. Toți trei au fost salutați în mod special de agentul habsburgic trimis curînd după aceea la Despot. Despre însușirea coroanei și giuvaerelor domnului de către el, vezi mai jos relația lui Belsius din 6 iunie 1562.

¹⁵ *Quos (?)* (mai probabil: quando).

¹⁶ *His* (hic).

¹⁷ *Demptis.*

pedestrași au fost omorâți două mii de moldoveni, <iar> un biet călăreț ungur, numit Ioan Szeremy, când s-a întâmplat să se apropie de Alexandru pe care îl urmărea, i-a dat jos de pe cap cu lancea sa gugiumanul de blană de samur, dar mai apoi cum fugea mai iute calul lui Alexandru nu l-a mai putut ajunge în nici un chip; astfel¹⁸, în sfârșit, după alungarea lui Alexandru, domnul Despot a ocupat toată țara și la el au alergat toți cei din fruntea țării, și boierii mari împreună și cu nobilii¹⁹, și s-au legat cu jurământ tare să-i fie credincioși, și deși Alexandru încă mai înainte de luptă își trimisese înainte soția sa²⁰ cu o parte a tezaurului spre Turcia, partea rămasă a fost totuși găsită în cetatea Suceava²¹; și ocupând așadar cetățile și castelele precum și orașele, și lăsându-l pe Anton Szekely în cetatea Suceava, Despot însuși cu 28 de // mii de oameni și 16 tunuri a pornit în urmărirea lui Alexandru raportând acea victorie cu ajutorul lui Dumnezeu...²²

p. 204

¹⁸ De aici încolo urmează iar rezumatul scrisorii lui Despot.

¹⁹ *Nobiles* (boierimea de rînd care vine după marii dregători).

²⁰ Ruxandra, fiica lui Petru Rareș și a Elenei Brancovici, fusese trimisă la turcii de la Chilia unde s-a retras apoi și domnul fugar.

²¹ *Zuchwa*.

²² Pentru altă descriere cu cifre mult reduse și nu după o mărturie directă, vezi scrisoarea lui Ioan al II-lea Sigismund Zápolya din 1 ianuarie 1562 (Veress, *op. cit.*, I, pp. 205—206).

IOAN BELSIUS

(? — după 1563)

Agentul imperial Ioan Belsius s-a născut la Eperjes (în Ungaria de sus, azi Prešov în Slovacia) din părinți germani, fără însă a se deosebi de populația maghiară din acel oraș a cărei limbă o posedă tot așa de bine ca pe cea a părinților săi. Fost un timp secretar al lui Anton Verancsics și Francisc Zay la Constantinopol în timpul misiunii lor la Poartă, pare să-și fi însușit, pe lângă o îndemânare deosebită în cifrarea și descifrarea depeșelor, și unele obiceiuri caracteristice pentru mediul pestriț al lumii constantinopolitane. Recomandat cu oarecare reticențe pentru calitățile sale minore de către consilierul imperial Sigismund Torday, afectat treburilor Ungariei, — este desemnat de curtea imperială ca prim agent de legătură pe lângă Despot după ocuparea de către acesta a domniei Moldovei. Trimis împreună cu colegul său Bergkowicz, ce trebuia să facă pe curierul ducând rapoartele întocmite curții de la Praga, în timp ce Belsius avea să rămână pe lângă domn, li s-a recomandat cea mai mare discreție pentru a nu divulga legăturile curții imperiale cu noul domn al Moldovei. Instrucțiunile lor scrise trebuiau ascunse sub oblîncul de la șa pentru orice eventualitate.

Interceptați pe drum și duși înaintea palatinului Rusiei la trecerea lor prin Polonia, au ajuns totuși cu bine în Moldova în primăvara anului 1562. Foarte curînd Bergkowitz a căpătat altă însărcinare, Belsius rămînînd singur pentru asigurarea legăturii cu cancelaria imperială, îndeosebi prin serviciul curierilor lui Francisc Zay, căpitanul Ungariei superioare. Misiunea sa propriu-zisă în Moldova a durat din aprilie pînă pe la 21 iulie, data scrisorii lui Despot, cerînd să fie trimis înapoi tot Belsius. Neobținînd aceasta, el se reîntoarce din proprie inițiativă în Moldova prin noiembrie și este impus de domn noului agent imperial Szentgothardy, zis și Martin Literatul, ca un fel de coleg al acestuia. Primele rapoarte iscălite de Martin Literatul sînt vădit opera lui Belsius, ca și memoriul în afacerea Wolf Schreiber iscălit de amîndoi. În sfîrșit, ultimul său raport din februarie 1563, scris îndată după plecarea sa din Moldova, rezumă evenimentele petrecute în Moldova în ultimele luni ale anului 1562 și dă o situație a raporturilor Moldovei cu țările vecine, precum și cu turcii. O dată retras din nou la Eperjes, el stăruie să i se achite cheltuielile făcute cu prilejul misiunii sale, invocînd pierderi de cai, plata unui curier etc. Cancelaria imperială însă, informată că în Moldova Belsius fusese întreținut de domn și că la plecare mai căpătase și niște cai pe care i-a vîndut la Praga, se mulțumește cu propunerea funcționarului Fr. Pesty de a i se da la culesul viilor un vas de vin. Cu aceasta se încheie informațiile ce le avem asupra trimisului habsburgic.

Valoarea rapoartelor sale este cu totul excepțională cu toate lipsurile lor evidente, atît în formă cît și în concepție, relevante de altminteri de însuși adresantul lor, Maximilian de Habsburg, care se plînge de tonul agitat și de stilul obscur al agentului pe care îl declară, poate și după calificarea lui Fr. Zay, „*non sufficiens*”.

Făcînd paradă de cunoașterea limbii latine el folosește un fel nefiresc și pretențios de exprimare, ce întunecă afirmațiile cele mai simple. Aluziile mitologice, alegoriile și metaforele învăluie sensul primitiv al frazei. Mai apare și un fel eliptic de exprimare, și o fragmentare a expunerii care o face greu de înțeles. Principalul adresant se plînge între altele de starea de trunchiere a rapoartelor care trebuiau să răspundă la punctele unui chestionar întocmit dinainte. Această schemă nu prea era respectată întotdeauna. Mijloacele sale de informație pe lîngă observația directă a realității din jur trebuie căutate și în folosirea *Chorographiei Moldovei* a lui G. Reicherstorffer. Acesteia i se datoresc și unele afirmații fanteziste, ca cea relativă la existența unor mine de aur în Moldova. Din unele mărturisiri ale sale rezultă că el ar fi întocmit pentru sine un fel de relație mai amplă asupra Moldovei, asupra obiceiurilor și instituțiilor curții lui Despot, asupra boierilor și împrejurărilor în general pe care intenționa să o supună personal stăpînului său, Maximilian de Habsburg. Totodată, din felul cum sînt redată unele dintre informațiile însemnate în rapoartele sale recapitulative s-ar putea deduce existența unui *jurnal*, chiar dacă uneori surprindem unele falsificări voite, cu intervertirea unor date făcută cu bună știință. Asupra sincerității sale nu mai încap iluzii. Memoriul-jurnal asupra afacerii Schreiber lămurește procedeele folosite pentru acoperirea manevrelor sale. Este sigur că în timpul funcționării sale pe lîngă Despot a fost îndulcit de acesta cu diferite „*praebendiculae*” pe care Belsius le declară foarte mărunte, dar care au fost totuși în măsură să explice o serie de recitanțe din rapoartele sale. Cu toate aceste lipsuri, care impun o analiză critică a tuturor

afirmațiilor sale, aportul acestor relații este de netăgăduit. Pentru o serie de evenimente ele constituie un izvor unic ce nu ar putea fi nicidecum înlocuit.

Rapoartele originale manuscrise se află în Arhiva imperială și regală din Viena după care au fost redată în Colecția Hurmuzaki, II, 1, p. 404 și următoarele. Felul în care au fost publicate le-a făcut inaccesibile cercetătorilor. N. Iorga care le-a folosit pentru capitolul privitor la Despot din *Istoria Românilor* vol. V le-a declarat îngrozitoare și a preconizat reeditarea lor în formă corectă cu punctuația cuvenită. Alți cercetători, de pildă Burghelle, St. Bîrsănescu, primul în *Despot Vodă ereticul* publicat în „Convorbiri Literare”, 1897, p. 622 și urm., al doilea în „*Schola latina*” de la Cotnari, Iași, 1957, au ajuns la concluzii eronate din cauza punctuației greșite. Se mai adaugă la imperfecțiunea recopierii textului și unele inversiuni în prezentarea lui, care îi mai întunecă încă sensul. În sfârșit, numărul de scrisori-rapoarte declarate de Belsius depășește cu două pe cel al materialului publicat în Colecția Hurmuzaki. Nu știm însă dacă această declarație este cu totul veridică, sau dacă are de scop să mai scuze întreruperile ivite în seria informațiilor trimise. Acest izvor nu pare să fi fost cunoscut de Hammer în *Istoria Imperiului Otoman* care nu se referă la el în capitolul corespunzând domniei lui Despot. Nu a fost folosit nici de E. Legrand în prezentarea celor două biografii ale lui Despot datorate lui Sommer și Graziani, în care au fost redată în anexă mai multe documente din arhiva imperială din Viena. A fost utilizat parțial de M. Knebel în articolul *Schreibers Mission* publicat în „*Süd-ost deutsches Archiv*” t. II (1959), pp. 18—42, și anume memoriul privind cazul Schreiber, care însă oficial este atribuit lui Martin Literatul.

O analiză a rolului lui Belsius în acest episod se află la M. Holban, *En marge de la Croisade protestante... l'épisode Wolff Schreiber*, în „*Revue des Études sud-est européennes*”, t. II, 1964, nr. 1—2, pp. 127—152.

Belsius și Bergkowitz au fost menționați de Sadi Ionescu în *Bibliografia* sa, p. 56.

OBSERVAȚII CRITICE PRELIMINARE

Raportul din 8 aprilie 1562

Primul raport al lui Belsius iscălit și de Bergkowicz este întocmit ca răspuns la punctele chestionarului însoțind instrucțiunile primite la plecare. Avînd a înfățișa informații pe care nu le putuse culege în scurtul timp scurs de la sosirea sa în Moldova, Belsius folosește mai multe expediente: 1) De pildă în loc să arate, oricît de succint, care sînt dregătoriile și dregătorii de frunte, el pomenește doar de cei trei „mitropoliți” și declară că „printre mireni sînt multe trepte”, apoi în mare grabă adoptă drept călăuză nemărturisită descrierea lui Reicherstorffer, valorificînd două din ideile principale scoase în relief de acesta: toleranța religioasă față de toate neamurile aflătoare în țară și severitatea domnilor, accentuînd spiritul de dreptate al lui Despot în contrast cu cruzimea domnului precedent; 2) procedează prin deducții pentru a determina aplecarea poporului față de noul domn; 3) recurge la descrierea unor evenimente cunoscute indirect, de pildă ecourile recente ale învestirii domnului de către turci; 4) aduce unele informații directe cu privire la relațiile lui Despot cu statele vecine și transmite unele declarații ale domnului, anume îndreptate către Maximilian și Ferdinand de Habsburg. În sfîrșit, trimite

el însuși unele sugestii, de pildă nevoia menținerii unei trupe de mercenari drept gardă a domnului.

Acest raport este singurul de acest fel. Toate celelalte ale sale scapă de orice fel de șablon sau de îngrădire, depărtându-se mult de chestionar. Toată această corespondență poartă pecetea nesincerității și a înșelăciunii. Nesinceritatea lui Despot care trebuia să se pună bine cu turcii după ce obținuse domnia cu ajutor habsburgic, și deci nu-și dezvăluia gândurile sale observatorului trimis la curtea sa. Nesinceritatea acestuia din urmă care se va manifesta curînd în trecerea sub tăcere a unor manifestări ale domnului și ale unor complicități ale sale. Nesinceritatea Habsburgilor înșiși care îl foloseau pe Despot într-o fază de politică agresivă față de turci și mai ales de Ioan Sigismund Zápolya — și îl vor lăsa să cadă îndată ce vor fi ajuns la un acord (foarte șubred) cu sultanul, acord după care umblaseră încă din primul moment al împărțirii Ungariei. De altminteri un fapt caracteristic al acestei misiuni este tăcerea absolută observată de Habsburgi față de agentul lor. În sfîrșit, este revelatoare atitudinea lui Belsius față de „poporul” din Moldova. Pentru el acest „popor” se rezumă la *tîrgoveții mai ales sași* din orașele moldovenești. Aceștia erau partizanii lui Despot pentru că el favoriza luteranismul lor. Dat în nici un caz ei nu puteau constitui o forță militară. De aceea Belsius stăruie din răsuputeri pentru menținerea unei trupe de mercenari unguri care să țină în frîu „neltirile turcilor și ale localnicilor”. Principala informație din acest raport este tocmai vestea concedierii pușcașilor lui Roussel îndată după plecarea trimisului sultanului. Se știe că turcii pretinseseră îndepărtarea aproape totală a mercenarilor străini ai lui Despot. Pentru înțelegerea spiritului acestor rapoarte mai trebuie ținut seama și de atitudinea de simpatizant al reformei a lui Maximilian de Habsburg care se gîndise chiar să ocupe tronul Poloniei sprijinindu-se pe protestanții destul de numeroși și de activi din Polonia.

I. BELSIUS ȘI BERGKOWICZ¹
CĂTRE MAXIMILIAN

8 aprilie, 1562, Hîrlău

Mai întâi regula² urmată de Despot în administrarea statului și în actele de cîrmuire este aceasta. În locul celei mai cumplite nedreptăți și tiranii a lui Alexandru el rostește judecăți cu cea mai mare nepărtinire și păzește³ dreptatea față de tot neamul de oameni care sînt aci p. 404

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin publicat în *Hurmuzaki*, vol. II, 1, p. 404 și urm. (Raport către Maximilian de Habsburg).

² Vezi *Hurmuzaki*, II, pp. 398—399, instrucțiunile regelui Maximilian către Belsius și Bergkowitz, de la 6 februarie. De la venirea lor în Moldova, solii trebuiau „să se silească să cunoască toată situația de acolo cît se poate de exact, mai ales care este regula urmată de Despot în administrație și în cîrmuire, care este dragostea și aplecarea acelor locuitori față de el, care este dispoziția turcilor și a altor principii și locuitori vecini față de el, pe ce forțe s-ar sprijini dacă ar trebui să fie apărat statul cu armele, dacă e vreo speranță de o domnie puternică și statornică și ce s-ar crede că trebuie să aștepte împăratul din partea aceluia, în ce chip ar putea fi mai de folos intereselor noastre și altele pe care le-ar socoti vrednice a ne fi aduse la cunoștință.

³ *Manutenent* (manutenet).

de multe feluri și de mii de chipuri și cum spune el cu drept cuvânt de multe cugete⁴: armeni, evrei, greci, moldoveni⁵, sîrbi, sași etc., el însuși face judecățile în piața curții⁶. Ciuntiri de mădulare nu am aflat pînă acum să fi fost poruncite de el, decît doar băta⁷, deși toată această țară poate fi numită țara schingiuiților, a celor chiorîți și orbiți, a ciungilor și a mutilațiilor, dintre care a trimis o mare mulțime la sultanul turcilor cu plîngere împotriva lui Alexandru⁸. Numele dregătorilor nu l-am aflat încă, dar sînt trei mitropoliți⁹ pe care îi numesc vlădici. Printre mireni sînt multe trepte. Despre acestea vom vorbi odată foarte amănunțit.

Care este dragostea și aplecarea poporului față de el? Desigur el e drag și iubit de toți, mai ales de cei din neamul sașilor. Căci pe toți îi silise Alexandru prin silnicie și chip nelegiuit la botezul său moldovenesc¹⁰, iar acesta le-a îngăduit revenirea iarăși la credința lor. Despre boieri stăm la îndoială, căci ei nu se dau pe față¹¹. Și niciodată nu au fost cu credință față de nici un voievod al lor. Ceilalți îl socotesc un zeu.

Care este dispoziția¹² turcilor față de el? În ziua de 16 a lunii martie, înainte de sosirea noastră (care a fost întîrziată, nu din cauza noastră, și foarte rău ne pare) a sosit solul turcului în orașul¹³ Iași numit de germanii sași — care sînt foarte numeroși prin orașe — Jasmakth. Acesta cu numele de Ferhat Aga e unul dintre cei cinci capugii — căci atîția sînt, și el e mai mare peste ei¹⁴; a venit cu o escortă nespuse de mare și de grozavă, cum nu s-a mai văzut în această țară a Moldovei, de 150 de oameni, 46 de cămile, 18 catîri de dus poveri, și fără nici o zăbavă a dat lui Despot // steagul sultanului pe care îl numesc Sangeac și l-a îmbrăcat cu caftanul¹⁵ sultanului cu mari strigăte de bucurie. A mai dat și daruri: 6 cămile, tot atîția catîri, 3

⁴ *Multorum capitum.*

⁵ *Flaccos.*

⁶ *In theatro.*

⁷ *Plagas.*

⁸ Vezi Veress, *Documente*, I, p. 211, doc. 265 din 1 mai 1562, raportul lui Andrea Dandolo către dogele Veneției, Ferhat Aga, capugiul întors de la Despot căruia i-a dus steagul de domnie, ... îl laudă... etc. Prin el obține Despot ca Lăpușneanu să fie exilat tocmai la Konya. Despot a trimis peste 400 de inși ca să se plîngă de atrocitățile lui Lăpușneanu. A slujit și ciungit mai bine de 10 000 de oameni după bunul său plac.

⁹ *Metropolitas* (în realitate un mitropolit, anume Grigore, și doi episcopi Anastasie de Roman și Eftimie de Rădăuți).

¹⁰ *Flaccicum.*

¹¹ *Declarant*... (vezi mai jos n. 46 atitudinea adevărată a boierilor față de Despot).

¹² *Voluntas.*

¹³ *Oppidum Iaswahar* (Iaswasar).

¹⁴ *Praecipuus Kapuchiarum*, vezi Hurmuzaki, II, 1, p. 417 „... Ferhat bey. Questo Dragomanno e di nation Ungaro et è astuta persona et molte volte e stato in Transilvania, et il figliol di re Giovano se fida molto di lui. Era vorba ca el să fie trimis la Ioan Sigismund îndată după reîntoarcerea sa din Moldova.

¹⁵ *Vestibus* (caftan).

cai de preț, 3 haine de fir de aur, 3 inele cu nestemate. I-a pus pe cap în tabără surgiucul cu pene¹⁶, și i-a dat două securi de ale ienicerilor¹⁷ și multe alte lucruri despre care va socoti Maiestatea Voastră care le este tîlcul. Despot i-a răsplătit cu 900 de mii de aspri, face...¹⁸ ducați, o sută de cai din care solul a înapoiat cincizeci, 18 haine de fir, 40 de bucăți din catifeaua cea mai bună, țesături de mătase și multe altele. Acestea toate au fost împărțite între toți slujbașii, în valoare¹⁹ de 105 ducați. Apoi l-a pus să facă jurămint de credință sultanului. Despre acest lucru nu am aflat pînă acuma mai multe amănunte. *Tributul*. El plătește un tribut anual de 30 de mii de galbeni²⁰ în bani numărați care împreună cu darurile celelalte ajung la 50 de mii de galbeni. Iar domnul din Țara Românească²¹ plătește 80 de mii. Și după ce au fost împreună opt zile întregi, le-a dat slobozire de plecare însoțindu-i o jumătate de leghe și sărutîndu-i la plecare. O dată ce are steagul de domnie pe care l-am văzut și noi și de care nu s-ar putea lipsi — acesta însemnînd o confirmare — Despot a și dobîndit „lîna de aur”²² și a tăiat nodul gordian, și de îndată a și dat de știre hanului²³ că i s-a dat sarcina domniei pentru ca să trăiască în pace cu el, și s-a și lăsat de²⁴ tributul obișnuit, în afară de două butoaie de miere. *Apoi despre Polonia*. Trimițînd scrisori în puține cuvinte către palatinul Rusiei Nikolai Sieniawski²⁵, George Jaslowieczki, căpitanul Chinigradului, Ioan Glogowczy, castelanul de Halici a cerut să fie

¹⁶ *Pathyolatium cristatum*.

¹⁷ *Sarculas ianicericas*.

¹⁸ Lipsește suma.

¹⁹ *In sortem*.

²⁰ *Aureorum*; vezi și Veress, *Documente*, I, p. 211, raportul din 1 mai 1562 al vicebailului Andrea Dandolo din Constantinopol către doge. Despot nu ar fi voit să primească domnia cu sporirea tributului cu încă 20 de mii de ducați. Marele capugiu Ferhat Aga ar fi trimis doi capugii la Poartă cu această știre... Domnul s-ar fi prefăcut bolnav spre a nu ieși din cetate în cîmp pentru ceremonie potrivit obiceiului, temîndu-se de vreo violență din partea turcilor (după exemplul uciderii lui Radu Bădica), vezi și informațiile trimise din Constantinopol Habsburgilor, II, p. 417.

²¹ Petru cei tînăr, fiul lui Mircea Ciobanul, domn al Țării Românești (1559—1568).

²² *Vellus aureum*. Pentru această expresie, vezi N. Iorga, *Nouveaux Matériaux*, p. 58.

²³ *Tartaro*

²⁴ *Abrenuntiauit*.

²⁵ *Arsinova* (A. Sinova = Sieniavski). Acesta avea un rol precumpănitor putînd opri sau stingheri comunicațiile lui Despot cu Ungaria superioară și cu Habsburgii, calea mai scurtă prin Transilvania neputînd fi folosită din cauza dușmăniei dintre Habsburgi și Ioan Sigismund. La prima încercare a lui Despot de a trece cu mercenari în Moldova, acest palatin i-a tăiat calea zădărnind expediția. La venirea lui Belsius și a lui Berghowicz le-a refuzat trecerea și i-a întîrziat din drum. Cu imaginația sa bogată Despot explica ostilitatea lui prin necazul că Despot nu ar fi vrut pentru motive întemeiate să se însoare cu sora palatinului care era văduvă. Pentru o explicație mai serioasă în legătură cu situația politică internă din Polonia și nevoia menținerii lui Alexandru Lăpușneanu în decembrie 1560, vezi raportul lui Fr. Zay, în *Hurmuzaki*, II, 1, pp. 380—382.

înapoiate mașinile de război ale maiestăților voastre și ale sale.²⁶ Din care cauză a fost trimis aci din partea lor ca sol Prokopie Sieniawski;²⁷ fratele palatinului cu răspunsul că vor face acest lucru în curînd cu încuviințarea regelui Poloniei. Are acesta totuși și alt scop, și chiar un scop ascuns, și se pare că dorește să intre în legătură cu noi, dar va arunca rău undița²⁸. I-a răspuns²⁹ fiului lui Ioan³⁰ la scrisoarea acestuia că el are și vîrsta și înțelepciunea cerută pentru a cîrmui statul în timp de război și de pace, și îi este superior și ca domnie, și nu este de ce să-l învețe pe el cît și cum trebuie să asculte de sultan și că el s-a arătat destul de priceput atunci cînd l-a învins pe Alexandru³¹.

Și acestea vi le repetăm din gura lui Despot... Este aci solul muntean numit Armagha³², și trimisul lui Baiazid³³ (!), fiul mai tînăr al sultanului. Cum aceștia au sosit unul la 1 aprilie celălalt la 3 aprilie, nu au ajuns încă la lumină cele tratate <de ei> în taină.

Ce se știe despre domnie, dacă e trainică. Cei mai mulți susțin acest lucru, căci acum a primit și întărirea de la sultan³⁴ și el a fost așezat chiar de Dumnezeu în domnie cu atîta izbîndă obținută cu o mică oaste, și îl numesc cu ocară cîine mișel pe Alexandru, care ar fi fost, zice-se, alungat la Brussa³⁵. A spus că aici va ridica un colegiu și își va întări un oraș, întrucît toate sînt deschise, și îl va înzestra cu zid de apărare, castele și chiar cu cal-

²⁶ Pierdute în prima expediție oprită în cale de palatin în 1560.

²⁷ Era stolnic de Liov și subcomarar de Camenița. În 1556 a luat parte la expediția poruncită de turci și susținută de domnii români, pentru reinstalarea lui Ioan Sigismund Zápolya în Transilvania, fiind calificat drept „reginalis Maiestatis capitaneus” (*Hurmuzaki*, XI, 1, p. 796). Regina Isabella era sora regelui Poloniei Sigismund al II-lea August. Așadar venind în Moldova acum, el folosea acest prilej pentru a trece în Transilvania la Ioan Sigismund.

²⁸ *Male mittet hamum*.

²⁹ Despot.

³⁰ Adică Ion Sigismund Zápolya.

³¹ (Text defectuos) *ne esse quod ipsum doceat quid est quantum parere debeat Turcicum Principem* [corect: Turcico Principi]. *Doctorem se tunc evasisse quam* (= quando?) *Alexandrum devicit*.

³² *Armagha*. Nu este vorba de un boier de divan, ci de un om de încredere al domnului. Il vom întîlni mai tîrziu în Documentele Istoriei României, Țara Românească în anii 1587–1599 sub forma Armega (Armaga) din Lumas, ban de Craiova, stăpîn în Lumas, Satoae ș.a. Nu trebuie confundată calitatea de ban de Craiova cu cea de mare ban.

³³ Nu poate fi vorba de Baiazid răsculat contra sultanului și fugit în Persia încă din 1559, ci probabil de fratele acestuia, Selim.

³⁴ (Text îndoielnic) *effigiem suam Turca habuit*. Oare de citit: a Turca...?

³⁵ *Prusias*. Vezi Veress, *op. cit.*, p. 212, raportul lui A. Dandolo din 8 mai după reîntoarcerea lui Ferhat Aga. Cei doi capugii ar fi fost trimiși pentru a comunica cererea lui Despot ca să fie îndepărtat Lăpușneanu din Constantinopol.

darîm³⁶. Un armean a spus totuși de curînd, vorbind în chip de proverb, că va dăinui atîta cît va sta cioara pe gard³⁷.

Despre gîndurile sale față de maiestățile voastre și ce trebuie să se aștepte de la el, vor înțelege maiestățile voastre din cuvintele sale ce a poruncit să vă fie repetate de Marcus³⁸.

Celelalte lucruri de care s-a făcut întrebare le vom cerceta cu timpul. Totuși ieri seara cînd l-a slobozit de plecare pe Marcus i-a spus ca încheiere: că el poate întotdeauna să aibă 40 000 de călăreți și 60 000 de pedestrași³⁹ în țara sa, numai să i se trimită arme și pulbere.

Mai rog pe M. V. să pună în vedere căpitanului Cașoviei⁴⁰ să nu lase să treacă prea mult timp între scrisorile ce trebuie să le trimită. De asemenea // lui Francisc Pesty, administratorul MM^{lor} VV^{re}, ca — mă rog de iertare — să apere casa și familia mea din Eperjes de vexațiunile soldaților dacă vor veni cumva vreunii în Ungaria. Pentru care binefacere îmi voi arăta credința și devotamentul meu perpetuu, cît voi trăi. p. 406

Rog prea plecat maiestatea voastră să se îndure să-și amintească de mine și să-mi trimită un curier, care aș vrea să nu fie cu totul fără carte⁴¹, căci un asemenea om cu totul neînvățat a murit și aș mai vrea ca să fiu mai bine și mai îndurător îndestulat de maiestatea V. Cînd am fost trimis aici nu am ridicat eu, Belsius, decît o jumătate din suma de 300 de florini, cealaltă jumătate pe care trebuia să o primesc a luat-o Marcus. Apoi pe drum un cal al meu a căzut de oboseală. Am cumpărat un altul. Al treilea abia își mai ține oasele.

...L-am însărcinat pe Marcus să descrie garda⁴² acestui principe, cît e de tare și din ce oameni e alcătuită. Dar îmi dau și eu părerea cu toată smerenia ca maiestatea voastră să dea toată atenția Moldovei și să ia seama la Despot și la Albert Laski, și să binevoiască să le scrie să nu slobozească de la ei pe călăreții unguri care sînt doar în număr de 130 de inși; în felul acesta maiestățile voastre vor putea avea mai ușor împotriva turcilor și a fiului regelui Ioan puțința de a pătrunde la ei în țară; pedestrași germani <sînt> 14, iar garda (?) „ienicerilor“ din vremea de demult, sau de plă-

³⁶ *Pavimentis*.

³⁷ Joc de cuvinte *Graculus* — *Greculus*; *saepes* — incintă, gard; *tamdiu quam Graculus sepi insidet*, poate însemna și: atîta timp cît va ședea grecoteiul înăuntrul incintei de apărare.

³⁸ (= Bergkovicz).

³⁹ În text: *equites* dintr-o repetare mecanică a cuvîntului precedent.

⁴⁰ Fr. Zay.

⁴¹ *Illiteratus*.

⁴² *Cahortem* (cohortem).

madă veche⁴³, <e> la vreo 300, și este primejdie să nu fim înghițiți⁴⁴ de boieri. Căci îndată ce a plecat trimisul sultanului au fost sloboziți pușcașii⁴⁵ lui Roussel și acum se uită⁴⁶ la noi cu ochi răi și revin⁴⁷ iar uneltirile turcilor și ale localnicilor. Acestea am găsit eu cu cale să le scriu maiestăților voastre. În alte scrisori voi vorbi mai pe larg, căci după incendiu, după cum vă va raporta Marcus, abia am avut loc pentru a scrie acestea⁴⁸.

Dat în Hîrlăul din Moldova⁴⁹
8 aprilie 1562

Ioan Belsius și Marcus Bergkowicz

⁴³ (Text defectuos) traducere probabilă) *Pedites germanici 14 (!) Praefectus autem Ianizzarorum christianonae vel antiquae farinae ad 300*. Numai tălmăcind *praefectus* prin g a r d ă se va putea da un înțeles logic acestei propoziții.

⁴⁴ *Absorbeamur*.

⁴⁵ *Pixidarii*.

⁴⁶ (Boierii).

⁴⁷ Remunt (remeant).

⁴⁸ *Haec vix suffucandi* habui locum (suffucandi: compus al verbului fuco, fucare = a înegri hîrtia, a scrie:

⁴⁹ *Horlo Moldaviae*.

OBSERVAȚII CRITICE PRELIMINARE

Raportul din 13 aprilie 1562

Acest raport se compune mai întâi dintr-o succesiune de însemnări privind itinerarul urmat de la Hîrlău la Roman și care atestă existența unor note zilnice ale autorului, apoi din informații comunicate de Despot anume, și aproape dictate de el pentru a fi transmise mai departe. Ele se referă la raporturile sale cu turcii, cu tătarii și cu Ioan Sigismund. Despot se declară gata a o rupe cu turcii și cere să i se trimită arme — 1000 de puști, pentru vreo 100 de mii de oameni (!). Ca într-un fel de post-scriptum, el îi dictează lui Belsius niște declarații privind numirea făcută de el a unui episcop protestant polon pentru sașii și ungurii din Moldova siliți mai înainte de Lăpușneanu să se boteze ortodox, precum și intenția sa de a înlocui pe mitropolit, bănuît a fi un om de al lui Lăpușneanu. Această grijă de a-l informa pe Maximilian de Habsburg de hotărîri ce nu priveau propriu-zis politica externă a țării, ci cea religioasă, trebuie pusă în legătură cu aplecarea deosebită a fiului lui Ferdinand pentru biserica reformată.

La aceste două feluri de informații, întemeiate pe notații imediate, și deci avînd un caracter de precizie evidentă, se adaugă relatarea destul de contradictorie a atentatului pus la cale împotriva lui Despot de către un „husărel” Voinea (Pentru tălmăcirea „Ușurelu”, vezi, N. Iorga, *Istoria Românilor*, V, p. 67). Dar deși este vorba de un eveniment foarte recent care s-ar fi petrecut chiar în preajma scrierii raportului din 13 aprilie, observăm o serie de confuzii de date de-a dreptul inexplicabile. În prima frază s-ar părea că e vorba de venirea lui Despot la Roman la 12 aprilie, dar mai apoi (p. 141) se spune că în ziua de 11 aprilie a venit Despot la Roman călare, însoțit de 600 de ostași, și că în cursul nopții ar fi fost descoperit și prins acel husărel. Apoi se mai lămurește că în ziua a zecea (!) acesta a încercat să-l omoare pe Despot și că în ziua a douăsprezecea *de dimineață* a fost osîndit la moarte.

Dar interesul cel mare al acestui episod stă în atestarea implicită a sistemului de represalii al domnului împotriva marilor boieri, rude sau credincioși ai lui Lăpușneanu, represalii nedecarate fățiș în text și deci neobservate pînă acum. Totuși textul e destul de sugestiv, căci îndată după menționarea osîndirii husărelului urmează constatarea: „*S-au temut pentru sine mulți boieri...* și fără să se ridice nici un glas *au mai fost trimiși 4 boieri* la Albert Laski ca să-i întemnițeze cu cea mai mare strășnicie”.

Soarta acestora e arătată de același Dimitrie Grecul, menționat în acest raport ca sol trimis la regele Poloniei și la Moscova (vezi și Veress, *op. cit.*, I, p. 222) și care afirmă că Despot *a ucis 7 mari boieri*, cifră în acord cu raportul următor al lui Belsius din 19 aprilie. Informația e coroborată și de ecoul aflat la A. Dandolo (*ibidem*, p. 223) cum că Despot *a ucis rudele lui Lăpușneanu*.

Raportul se încheie în post-scriptum cu accentuarea *frăției* legate între domnul muntean și cel moldovean și cu o recomandare stăruitoare către Maximilian să prevină licențierea gărzii de mercenari a lui Despot.

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN¹

1562 aprilie 13, Roman

În ziua de 10 aprilie a plecat Despot din Hirleu la Tîrgul Frumos² (la două mile depărtare) unde a sosit trimisul turcului, apoi la Scheia³, tîrg la rîul Siret, în sfîrșit în ziua de 12 la cetatea Roman⁴, tîrg bogat în locuitori, unde după ce l-am însoțit pînă în casă pe Despot ce se întorcea tîrziu venind din piața curții⁵, îndată — lăsîndu-i pe toți cei adunați la sfat — m-a dus cu el mai înăuntru, și mi-a poruncit să scriu acestea maiestății V. în numele său. *Despre turci*, cum că a sosit în Tîrgul Frumos un trimis al sultanului însuși — și este doar al cincilea — cu scrisoare că din nou s-a plîns de el fiul regelui Ioan, că Despot este rău

¹ Raport către Ferdinand I.

² *Zeplak*.

³ *Schkeua*.

⁴ *Romanvarasch*.

⁵ *Ex theatro*.

de tot, că face pe stăpînul și este cauza de căpetenie a dezastrului încercat de el⁶ din partea alor noștri⁷, căci atîta timp cît se va teme de el și se va aștepta la ceva rău de aci va strînge oști mai mici.

p. 407

Iar // ce va fi vei vedea și tu, mi-a spus mie Despot, eu nici nu mă îndoiesc⁸ că aș putea să rămîn multă vreme fără vreun război din partea turcului; să scrii deci — ce ar fi dacă maiestățile voastre⁹ ar face rost de dragul creștinătății¹⁰ de vreo mie de puști¹¹, și acestea simple, sau ca să zic astfel, fără roți și să i le trimită lui — căci în ce îl privește pe el poate oricînd să strîngă 40 000 <0> de¹² călăreți și 60 000 de pedestrași dar cu toții fără de arme, totuși chipeși, zdraveni și puternici, iar cît despre calea despre care a fost vorba chiar acum cu privire la pulbere, să o trimită fie pe drumul din Polonia sau pe oriunde ar crede maiestățile lor că e mai cu înlesnire, iar luarea domniei de către el, el nu o atribuie decît maiestăților voastre și lui Dumnezeu mai întîi și vă va fi veșnic recunoscător. *Apoi* despre tătari: „Văzuși“, mi-a zis el astăzi, cum au implorat pacea plecați pînă la pămînt, aducînd și înfățișînd după obiceiul lor daruri și în semn de cinstire, un cal, două bice și un iatagan¹³, și că se roagă hanul¹⁴ lor de iertare că i-au făcut de curînd tătarii o mare pagubă, cînd unii dintre ai săi au distrus fără voia sa 15 sate și el a refăcut cele distruse și dorește un armistițiu¹⁵ și vrea să știe ce trebuie să facă în această privință.

Despre fiul regelui Ioan, el nu se va teme niciodată de el, îl va amenința întotdeauna, „precum vezi toți vecinii mei¹⁶ trăiesc în pace cu mine și se poartă prietenește, numai turcul îmi dă de lucru: dar dacă nu va purcede mai blînd și mai liniștit am să mă las cu totul de tribut și de pace: acestea să le scrii“ și apoi o dată întorși în casă a venit și o față bisericească, și cînd voiam să plec el m-a rechemat și mi-a poruncit să scriu și aceasta: că deoarece Alexandru Moldoveanul a silit toate națiunile de tot felul fără deosebire să se boteze din nou și să urmeze religia moldovenilor¹⁷, lipsindu-i de religia lor proprie, el¹⁸ a numit un episcop al nației săsești și al celei ungurești care să refacă și bisericile ce le fuseseră luate și să întărească

⁶ Ioan Sig. Zápolya.

⁷ Adică a Imperialilor.

⁸ *Vix cubito* (= dubito).

⁹ Belsius trece de la pers. a III-a: M.M.L.L. la pers. a II-a: M.M.V.V.

¹⁰ *Reipublicae Christianae*.

¹¹ *Scloppos*.

¹² În text, greșit: 4 000.

¹³ *Frameam* — de aci încolo avem vorbirea indirectă.

¹⁴ *Principem*.

¹⁵ *Pausa*.

¹⁶ *Vicina*.

¹⁷ *Flaccicam*.

¹⁸ Despot.

și sufletele în credință, și acesta se numește Ioan Lusenius¹⁹, polon de fel, și că îl va schimba și pe arhiepiscopul²⁰ care șade la Suceava. Căci e bănuț a fi de-al lui Alexandru. Iar colegiul, după incendiul din Hîrlău, are de gînd să-l mute la Cotnari²¹, la o jumătate de leghe depărtare, acolo unde se afla de curînd Despot la odihnă²². Aceste cuvinte din chiar gura lui, întipă-rindu-mi-le cu cea mai mare luare aminte în cuget, și avînd poruncă să le scriu pe larg în numele lui Despot, îmi cer îngăduința a purcede mai de-parte²³. Tot mai mult mă străduiesc cu cea mai mare grijă să cunosc cît mai de aproape situația lui Despot și de asemenea și celelalte împrejurări de aici. Iar acum s-a întîmplat acest lucru nou. În ziua a 11-a a lunii ace-steia, a venit aici²⁴, călare, Despot²⁵, însoțit de o escortă de vreo 6 000 de ostași și mai întîi s-a îndreptat la biserică, sărutînd după datină Evanghelia, apoi primit cu cea mai mare cinste de mitropolit²⁶ și de boieri, a fost condus înapoi la curte. În timpul nopții un trădător care îl pîndea cu multă vigi-lență²⁷ a fost prins purtînd sub mantie sabia scoasă din teacă. Se numește Voinea²⁸, este unul dintre husăreii²⁹ care sînt în număr de 12 care cerce-tează drumurile pe care trebuie să umble el, și merg înaintea lui. Acesta după ce l-a păzit³⁰ multă vreme prin Ungaria și Transilvania, în ziua a zecea, îndulcit cu bani (?)³¹ a încercat și el, tocmit de Alexandru Moldovea-nul, să-l omoare pe Despot, apoi în ziua a douăsprezecea de dimineață osîn-dit la moarte a fost dus prin tot locul legat³², repetînd fără încetare pe drum:

¹⁹ Lusinski. Pentru această curioasă figură, vezi Sommer, *Vita*.

²⁰ Mitropolitul Grigore Roșca, rudă cu Petru Rareș. Apare ca ctitor la Mănăstirea Voroneț.

²¹ Katnar.

²² Pentru o interpretare greșită a acestei fraze, datorate în parte și punctuației gre-șite a textului, vezi Bîrsănescu, *Schola latină de la Cotnari*, p. 25: „Despot a fost acuzat de Alexandru că după incendiul din Hîrlău și-a propus să mute colegiul la Cotnari unde era casa lui Solvy, o leghe și jumătate distanță”; iată textul latin: *Archiepiscopum quoque mutaturum... Est enim suspectus de Alexandro, Collegium autem post confla-gationem in Horolowa, Katnar ubi nuper Solacii cause erat, Leucam mediam translaturum proposuisse*.

²³ Text neclar: *inssus habui suscadalia data venia progressus* (Editorul propune fără prea mare convingere: „wahrscheinlich: Sandalia“ (!). De fapt: suscadalia e o citire greșită a cuvintelor fuse ad alia.

²⁴ La Roman.

²⁵ *Eques huc Despotae* (Despota) *appulit*.

²⁶ Sau episcopul de Roman.

²⁷ *Sobrie*.

²⁸ Voyna.

²⁹ *Husareliis*.

³⁰ *Insidiatuș fuisse*. Pentru sensul acesta al verbului insidiare, vezi Du Cange: *insi-diae* = *idem quod vigilae, excubiae*.

³¹ *Succis (sucti capitibus)*.

³² *Hamonaribus* (oare = hamo naribus (?) *implicitus filo*.

„Am fost trădător față de domnul voievod și sufăr o pedeapsă dreaptă; cei ce ar încerca același lucru să-și ia o răsplată ca aceasta”. Apoi Despot seara a vorbit cu mine <spunându-mi> cele ce le-am însemnat mai sus.

S-au temut pentru sine mulți boieri, căci la rugăciuni nu răspunde nimic Despot decât că refuză în tăcere, și fără să se ridice nici un glas au mai fost trimiși 4 boieri la Albert Laski³³ ca să-i închidă în temniță cu cea mai mare strășnicie. După aceste semne maiestățile voastre veți judeca ce concluzie puteți trage despre trăinicia puterii sale. Și că desigur este cât se poate de oportun pentru maiestățile voastre ca lucrurile să fie ajunse la cea mai mare încordare, așa cum sînt ele acum, căci norodul³⁴ și Despot nu vor îngădui nici o lipsă din partea acestora și ei îi așteaptă pe germani împreună cu secui, mai ales dacă fiul regelui Ioan va fi fost omorît, după cum am auzit din nou. A trimis ca sol la regele Poloniei și la Moscova pe Dimitrie Grecul³⁵ de la curtea sa, cunoscut multora dintre slujbașii de pe lîngă maiestățile voastre, și mai ales lui Torday³⁶. Trimisii sultanului și ai hanului sînt reținuți aici din porunca lui Despot — despre care lucruri voi vorbi cu alt prilej. Mai rog să mi se trimită unul mai bun ca Marcus, dar totuși, oricine ar fi, să nu mai zăbovească maiestățile voastre a-l trimite... Rog smerit să fiu iertat dacă greșesc în unele privințe.

... Voi urmări întotdeauna cu cea mai mare credință și sîrguință cu ochii în patru tot ce voi putea afla...

Dat la 13 aprilie în orașul Roman³⁷ în anul 1562 chiar pe râul Moldova.

P.S. A sosit solul voievodului Țării Românești, și acesta este al treilea. Să aibă grijă secretarul³⁸ maiestății voastre să nu zăbovească Marcus sau un altul mai bun ca el, și să nu se dea drumul la călăreții și pedestrașii lui Despot. Azi a inspectat nu știu de ce pe călăreți³⁹ și ieri pe boieri. Voievodul Țării Românești se ține frate cu Despot⁴⁰.

³³ Adică la Hotin.

³⁴ *Populares*; vezi nota critică la raportul precedent. Aci e vorba tot de acea parte a „poporului” de la oraș, constituită de comunități religioase altele decât a populației ortodoxe, adică sași, unguri, armeni.

³⁵ Vezi și V e r e s s, *Documente*, I, p. 222 (doc. din 5. VI. 1562).

³⁶ *Tordae* (Sigismund Torday).

³⁷ *Oppidum Romanvasar*.

³⁸ *Tabellario*.

³⁹ *Equos* (= caii).

⁴⁰ Desigur ca urmare a instalării oficiale în scaun de către trimisul sultanului.

OBSERVAȚII CRITICE PRELIMINARE

Raportul din 19 aprilie 1562

În acest raport, destul de incoerent de altminteri, încep să răsără la lumină unele trăsături ale activității ambigue a lui Belsius, precum și unele realități omise cu bună știință din planul relației sale oficiale. Totodată aflăm aceeași alternare de informații precise și de prezentare confuză. De pildă în raportul precedent, purtînd data de 13 aprilie și trimis din Roman, fusese vorba de sosirea soliei din Țara Românească și de înfrățirea dintre cei doi domni. În cel de față datat din 19 aprilie, Vaslui, e descrisă audiența solemnă din ziua de 16 aprilie. Din context s-ar părea la prima vedere că ea ar fi avut loc la Vaslui, dar o citire mai atentă ne lămurește că ea a avut loc tot la Roman. Probabil că și post-scriptul relației din 13 aprilie este posterior acestei date, poate este din 15 aprilie, căci nu e verosimil să se fi scurs mult timp între sosirea solilor și primirea lor. Belsius se referă apoi la niște comunicări ale lui Despot făcute la Roman. Nu știm dacă este cumva vorba de o completare a celor raportate de el în scrisoarea din 13 aprilie, sau de noi declarații ale domnului făcute lui Belsius tot la Roman după primirea solilor în ziua de 16 aprilie? Acum mai întîi se pomenește despre tratarea căsătoriei lui Despot cu domnița munteană și despre „o în-

voială pentru un fel de domnie ereditară”, nu tocmai clară pentru Belsius. Nu sînt lipsite de interes nici unele indicii de grandomanie manifestate în comportarea lui Despot în cursul acelei audiențe (*gravius... vultu... sermone... tamen lenius*) ca și în declarațiile sale amenințătoare pentru poloni, făcute însă confidențial doar lui Belsius. Confuzia în expunere apare și aici. Descrierea audienței solilor din Țara Românească e urmată de cea a turcilor veniți cu scrisori, și apoi de primirea emisarului lui Ibrahim, purtător de scrisori și daruri. După înșirarea darurilor este din nou vorba de solia munteană: „după aceasta s-a făcut pace cu munteanul...” etc. Desigur că această afirmație trebuie mutată mai sus, îndată după descrierea audienței. Și apoi din nou, în același chip, se face iar un salt înapoi aducînd completări la misiunea trimișilor turci, dar în chip așa de neclar că nu se prea înțelege de care dintre acești trimiși este vorba: de cei ce au înmînat pur și simplu scrisorile aduse, sau de emisarul marelui dragoman Ibrahim. De altminteri e destul de sugestivă paranteza lui Belsius însoțind acea informație atît de importantă privitoare la comorile lui Lăpușneanu de care își amintește parcă întîmplător („eram să și uit de aceasta”) și pe care o amestecă într-un mod neașteptat cu alte două știri aparținînd unor domenii cu totul diferite, și anume: afirmația neadeverată privind descoperirea unor mitice mine de aur lăsate neexploatare de Lăpușneanu și declararea intenției lui Despot de a bate bani moldovenești. Numai după aceea se revine la chestiunea inițială prin răspunsul lui Despot la întrebarea turcului. Dar desigur mărturia cea mai prețioasă din această relație este cea referitoare la procedeul lui Despot față de boieri, folosind pretextul unor atentate reale sau închipuite împotriva sa pentru a-i lichida pe cei bănuși a ține cu Lăpușneanu. În cazul celui „Vauryn” se vede bine că nici nu putea fi vorba de un atentat, ci doar de aflarea unui agent real sau presupus al fostului domn. De aceea se și încumetă boierii, care nu îndrăzniseră să protesteze după atentatul de la Roman, să obțină viața lui Vauryn de la domn. Este însă închis împreună cu frațele său și cu un fost vistier al lui Lăpușneanu care și-a dobîndit iertarea prin boieri. Totuși domnul îi trimite lui Laski pe acești trei boieri ca să-i închidă la Suceava, alți patru boieri fiind întemnițați încă de mai înainte la Hotin. Dar cu acest prilej el a putut să constate că boierii aveau să-i stînjenească libertatea de acțiune, și că deci trebuia găsită o altă cale mai radicală și expeditivă. Deocamdată la întemnițarea acestor boieri a participat și Belsius, făcînd el pe scribul și redactînd la porunca lui Despot scrisoarea către Laski. De altminteri alegerea Sucevei pentru acest nou lot de boieri nu era întîmplătoare.

Tot Belsius avea să scrie, la dictarea lui Despot, și scrisoarea către Fr. Zay pentru procurarea de mercenari unguri destinați gărzii domnești. În felul acesta, el nu mai este un observator și agent de legătură al Habsburgilor, ci un slujbaş al lui Despot. De aceea boierii se uită la el chiorș, și Belsius se crede necontentit amenințat de otravă. Așadar abia 11 zile după primul său raport începe să se deseneze tot mai clar caracterul echivoc al activității sale pe care el căuta să-l lase cît mai în umbră. Față de stăpînii săi, Belsius se crede obligat să facă paradă de mare zel și să sugereze pornirea unor iscodiri privitoare la Despot, atît la Constantinopol printre slujbașii marelui dragoman, cît și la curtea Habsburgilor unde bănuiește că s-ar afla un informator al domnului.

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN¹

1562 aprilie 19, Vaslui²

De cînd a plecat colegul meu, Despot s-a p. 411
îndreptat³ spre părțile tătărești³, atît pentru plăcerea sa⁴, cît mai ales ca să
nu pară tătarilor că dormitează. Am venit acum peste rîurile Nistru⁵(!) și
Moldova⁶, spre <riul> Bîrlad⁷ la orașul numit Vaslui⁸; aici se va odihni
cam trei săptămîni, apoi vom purcede mai departe spre Dunăre, și se va
întoarce la Suceava. Aici s-au întîmplat următoarele fapte. În ziua de 16 solul
voievodului Țării Românești — al treilea despre care am vorbit în scrisoarea

¹ Raport către Maximilian.

² *Se dedit*.

³ *Tartaria*, adică în direcția graniței de răsărit, oprindu-se la Vaslui.

⁴ Text defectuos: *cum* (tun) *multitudinis* (mulcedinis) *suae causa*, *tum maxime* ... etc.

⁵ *Nester*, greșit în loc de Siret.

⁶ *Moldavam*.

⁷ *Ad Barla*. Este clar că nu poate fi vorba aci de orașul Bîrlad, ci de rîul cu
acest nume.

⁸ *Oppidum Vaslo*.

dinainte — a avut audiență la ora a noua⁹, când a fost primit cu același alai, dar poate mai puțin solemn, ca pentru noi, căci nu s-a sculat pentru soli¹⁰ — s-a rugat de pace și bună vecinătate, fiind de față cîțiva unguri din preajma noastră, și fiind îndepărtați toți ceilalți afară de boierii cei mai mari care sînt sfinicii domnului. Această pace, negreșit, este oferită cu smerenie, și voievodul Țării Românești declară în afară și dincolo de granițe¹¹ că el este frate cu Despot și că va fi prieten cu oricine îi este prieten, și va fi tot astfel dușman celor care îi sînt dușmani, fie că ar fi chiar sultanul turcilor, sau împăratul romanilor și aceasta luînd de martori pe toți sfinții și slăviții apostoli. Despot s-a purtat cu ei cu mai multă severitate în înfățișare, dar cu mai multă blîndețe în vorbire; după cum s-a putut înțelege, a primit pacea, dar a spus că vrea, ca pînă la sărbătoarea Sfîntului Gheorghe¹², granițele amîndoror țări să fie din nou cercetate pentru mai multă siguranță și pentru păstrarea bunei vecinătăți. Atunci s-au tratat cele ce mi le-a spus totuși mai confidențial¹³ în orașul Roman, așa că bănuiesc mult că poate același sol tratează și despre căsătoria lui Despot în același timp cu învoiala pentru un fel de domnie ereditară despre care va trebui să mă lămuresc mai bine. Mi-a spus tot atunci despre polon¹⁴ multe lucruri, desigur cu foarte mare acreală, și în urmă a încheiat că, dacă i-ar arde acela un sat cît de mic de al său, el ar porunci ca ai săi să și năvălească cu foc și pîrjol pe o întindere de trei mile pînă la cetatea Snyatin¹⁵, drept care să judece maiestatea voastră între cei doi ce se ceartă. În ora următoare, eșind Despot, au sosit turcii și după ce și-au înfățișat scrisorile s-au retras repetînd că nu mai au nimic altceva de făcut acum. În al treilea rînd a venit și omul lui Ibrahim¹⁶ dragomanul, cunoscut de mine mai de mult în Turcia, acesta înmîinîndu-și scrisorile a înfățișat și două perne de divan, una mai mare și una mai mică, amîndouă roșii țesute cu fir, cu fața cealaltă de catifea verde, un acoperămînt <de divan?> țesut în aceeași lucrătură, la care s-a mai adăugat într-o besactea¹⁷ o chisea pentru cofeturi¹⁸ cu o năframă sau peșchir¹⁹.

⁹ *Hora nona.*

¹⁰ *Orantibus — oratoribus.*

¹¹ *Foris et extra.*

¹² Adică la sărbătoarea din 23 aprilie după calendarul ortodox sau 24 după cel occidental și maghiar. Chiar și așa intervalul era foarte scurt, pentru ducerea la îndeplinire a acestei condiții.

¹³ *In penitiori.*

¹⁴ Regele Poloniei Sigismund August.

¹⁵ *Castellum Snetrin.*

¹⁶ *Ibraini*, mare dragoman (*summus interpres*). Era un renegat polon Strazzeni. Mai tîrziu, la 30 noiembrie 1562 se va afla ca ambasador al Porții la Frankfurt, unde va asista la încoronarea lui Maximilian ca rege al romanilor.

¹⁷ *In scatula.*

¹⁸ *Confectuário* (vezi Du Cange: *confectorium* = *confectera* (vas pentru dulciuri).

¹⁹ *Macrama seo linteolo*, adică un șervet dintr-o țesătură ca de maramă.

Pe deasupra a mai trimis acel dragoman și un cal care a fost nespus de laudat la curtea lui Despot. După acestea s-a făcut pace cu munteanul. Iar al doilea sol²⁰ este nelipsit de lângă Despot și pare a fi un om cu gânduri bune, ca unul ce va fi înrudit prin căsătorie. De asemenea când turcul²¹ (eram să și uit de aceasta) a făcut la urmă întrebare cum că sultanul ar vrea să știe în ce chip a risipit comorile lui Alexandru găsite de el — căci²² este bine știut că s-au găsit în Lăpușna, care este locul de baștină al lui Alexandru, 20 000 de galbeni de aur, 22 de cupe pe care le-am văzut, fiecare dintre ele de 18 mărci, și chiar se spune că este la Sibiu o cruce de aur²³ de 7 000 de ducăți; au fost descoperite mine de aur²⁴ pe care Alexandru le lăsa²⁵ fără a se îngriji de ele. Dar Despot se va încumeta să bată o monedă nouă de un florin moldovenesc care este de 12 aspri, de asemenea și de 2, 3 și 4 florini precum și mangîri²⁶. Despot a răspuns că și dacă a aflat vreun lucru, nu l-a luat pentru el, ci a biruit și a dat acel lucru în dar celor ce au biruit alături de el, și că nici nu face pentru un principe atît de mare să se uite la aceste mărunțișuri²⁷. *Despre alte lucruri.* Astăzi iarăși a fost prins un oareșicare rău voitor Vauryn pus la cale²⁸ de Alexandru căruia i s-a îngăduit viața la rugămintea boierilor. A fost doar trimis la închisoare împreună cu fratele său, s-a mai adăugat și un vistier al lui Alexandru care și-a dobîndit iertarea prin boieri, și îndată Despot a scris²⁹ prin mine (căci el duce lipsă de secretari pentru că aceștia se îmbolnăvesc) lui Albert Laski la Suceava ca să fie ținut sub pază în închisoare, căci se află închiși în Suceava trei boieri iar în Hotin³⁰ patru³¹.

p. 412

Eu scriu zi cu zi maiestății voastre cele ce se întîmplă și am dat cel puțin două scrisori prin Bergkowitz cu data de 8 și 13 a lunii de față și scrisoarea asta de acuma, pentru ca din ele maiestatea voastră să vadă ca într-o glindă și să socotească pînă la unghie care e tăria acestei domnii. Și din aceasta nu va lipsi și o parte de presupuneri asupra dispoziției sale față de maiestățile voastre.

²⁰ Probabil boierul Socol.

²¹ E vorba de solii turci primiți îndată după cei ai Țării Românești, și nu de trimisului lui Ibrahim venit doar cu scrisori și daruri.

²² Aici începe o paranteză a lui Belsius pînă la cuvintele: „Despot a răspuns”.

²³ Vezi *Hurmuzaki*, XV, p. 574.

²⁴ Informație fantezistă inspirată probabil din textul lui Reicherstorffer.

²⁵ *Neglectui habet* (habuit).

²⁶ *Masguros*.

²⁷ În realitate Despot a cerut înapoi coroanele și odoarele domnești jefuite de Jean Villey.

²⁸ *Subordinatus* (subordonatus).

²⁹ *Quae scripsit* (de îndreptat = praescrisit, confuzie paleografică între \bar{q} și \bar{p}).

³⁰ *Hotiarde*.

³¹ Adică tocmai cifra arătată de solul lui Despot cînd pomenește de uciderea a 7 boieri. Vezi, *V e r e s s, Documente ...*, I, pp. 222, 223.

Azi l-am întrebat respectuos ce lucru nou aş putea scrie maiestăţilor voastre din partea sa. A răspuns că nimic altceva decât că „vor turcii ca să fiu duşman maiestăţilor voastre: Voi fi totuşi“, a spus el, „un duşman favorabil“ şi când a spus favorabil, ceea ce nu înţeleg nici până acum, mi-a făcut chiar semn cu ochiul şi tot mai e nevoie de iscusinţă <pentru a pricepe>.³²

Apoi propun cu smerenie şi supunere ca să binevoiască maiestăţile voastre să pună în vedere solului din Turcia³³ ca să iscodească de la dragomanul Ibrahim despre domnia lui Despot şi reazămul ei din partea sa. Căci de la el şi-a împrumutat³⁴ Despot chiar şi scribii săi, dintre care unul a plecat dintre cei vii până în trei zile. Şi pentru ca domnia lui să fie puternică, a închis³⁵ pe boieri şi aduce îndreptare la toate pretutindenii şi le clădeşte pe toate eroid cu suflet şi fire de principe adevărat. A trimis şi astăzi pe sluga sa³⁶ Nicolae Szabó la Francisc Zay şi pe Antonie Székely³⁷ dându-i scrisori scrise din partea sa de mîna mea — pentru care din nou cer iertare — ca să-i caute 100 de călăreţi cu armătură uşoară şi 150 de pedestraşi, dîndu-li-se în bani număraţi leafa pe o lună. Dacă maiestăţile voastre vor grăbi acest lucru (mă rog smerit de iertare) va fi de folos şi vor veghea după aceea pe îndelete la ce va trebui făcut de aici încolo,³⁸ şi aici, şi în Transilvania³⁹. Acest lucru îl poate afirma totuşi şi colegul meu, căci noi am fost reţinuţi cînd am călătorit prin Polonia, fiindcă nu e lăsat nimeni să treacă pe la cetatea Haliciului⁴⁰ fără ţidula palatinului, noi totuşi dimineaţa am scăpat de acolo, şi la fel este şi trecerea prin locuri de ţară?⁴¹, căci s-a spus că ar fi ieşit o poruncă de la regele Poloniei ca să nu fie lăsaţi nici un fel de soldaţi germani sau de orice neam să treacă în Moldova, ci să fie răpuşi cu toţii. Despre care lucruri să judece maiestăţile voastre, dar şi aştia care sînt aici nu sînt bine trataţi⁴² şi aproape că dispar.

De mine înşfîrşit voi scrie cu toată smerenia şi supunerea că sînt tratat de acest principe⁴³ cu cîntea şi consideraţia datorită maiestăţilor voastre, însă boierii au început să se uite la mine foarte chiorîş şi mă şi tem de otravă, întrucît şi acuma doi din secretarii lui s-au îmbolnăvit şi au ajuns chiar în pri-

³² *Quod adhuc non intelligo . . . et ingenio adhuc opus est.*

³³ Busbeck, trimisul împăratului la Poartă.

³⁴ *Mutnavit.*

³⁵ *Inclisit.*

³⁶ *Servitorem.*

³⁷ Zekel; vezi mai jos, p. 174 v. şi *Hurmuzaki*, II, 1, pp. 365, 399.

³⁸ *Pone.*

³⁹ Adică în privinţa drumului pe care să vină mercenarii în Moldova, judecînd după context.

⁴⁰ *Alich.*

⁴¹ *In Pago*, adică şi prin ţinutul rural.

⁴² Aluzie la lichidarea mercenarilor de către Despot.

⁴³ *Principio* (principe).

mejdia vieții. Însă va trebui să rabd ceea ce va fi să îndur pentru a fi de folos maiestăților voastre. Mai adaug cu tot respectul și aceasta: să se observe *dacă Despot plătește pe cineva în taină la curtea maiestăților voastre*, îndeosebi să se informeze despre un oarecare Anton Mora din Spania despre care m-a întrebat de curînd dacă cunosc omul și și-a avut aici trimisul său; rog plecat ca și trimisul maiestăților voastre să se grăbească și aș vrea ca să se găsească vreun mijloc pentru Cașovia, căci drumul este lung pentru o singură poștă și aici nu se poate sta din lucru.⁴⁴

În sfîrșit voi mai adăuga cu toată grija toate cele ce se vor mai întîmpla zi de zi și le voi însemna pe toate cu cea mai mare fidelitate în timp ce poposim⁴⁵ aici...

Dat la Vaslui⁴⁶ la 19 aprilie 1562.

⁴⁴ *Non sunt agendaee feriae.*

⁴⁵ *Quiescemus.*

⁴⁶ *Öppido Vuschlo.*

OBSERVAȚII CRITICE PRELIMINARE

Raportul din 4 mai 1562

Data de 19 aprilie de la sfârșitul scrisorii, menținută și de editor, nu corespunde contextului în care sînt amintite evenimente posterioare. Data exactă e dată în raportul următor unde Belsius amintește de scrisorile sale din 4 mai. Textul publicat greșit, (*Hurmuzaki*, II, 1, pp. 408—410 incl.) într-o ordine inversată, a trebuit restabilit în succesiunea sa firească (pp. 410, 408, 409). În text sînt atinse următoarele puncte A) *Relațiile cu turcii și cu principii vecini* — 1) jurămîntul de pace și frăție cu solii Țării Românești ; 2) concedierea solilor tătari veniți pentru pace și reținuți de Despot pînă atunci; 3) relațiile cu regele Poloniei. B) Dispoziția poporului față de Despot. C) Informații date de Despot cu privire la efectivele turcești și la planul de campanie al sultanului. D) Incertitudini cu privire la linia de acțiune adoptată de domn față de Ioan Sigismund. În privința subpunctelor 1 și 2 care atestă lichidarea situației create de intervenția ostilă a muntenilor și tătarilor la porunca sultanului împotriva lui Despot după alungarea lui Lăpușneanu, vezi și N. Iorga, *Istoria Românilor*, V, p. 65, și Veress, *Documente...*, I, p. 215, și scrisoarea lui A. Laski către Maximilian din 20 mai 1562. Tătarii

au fost alungați din Moldova etc. Pentru confiscările sau reținerile de mărfuri moldovenești, vezi și scrisoarea lui Ioan Sigismund către regele Poloniei, unchiul său, rugându-l să slobozească mărfurile de preț destinate Porții, cumpărate de omul trimis de Lăpușneanu înainte de alungarea sa, și să le trimită în așa fel încât să nu cadă în mâinile lui Despot. De asemenea și Veress, *Documente*, I, p. 226 ș.u.

Punctul B, referitor la dispozițiile „poporului” față de Despot conține informațiile cele mai sugestive. Acestea întregesc știrile anterioare despre lupta lui Despot cu boierii. În urma rezistenței lor la osîndirile capitale dorite de domn, acesta inaugurează o tactică nouă, folosind acum „glasul poporului”. Asistăm la o reeditare a procedurii urmat în cazul husărelului executat la Roman a doua zi după sosirea domnului în acest oraș. Și aci se pare că execuția a urmat curînd după sosirea lui Despot la Vaslui. Spectacolul pedepsirii vinovatului este regizat în mod identic. Dar cu o deosebire extrem de importantă, căci acum apare un element nou: glasul poporului. Nu putem ști în ce legături putea sta acel „servitor” al lui Lăpușneanu, declarat spion al acestuia, cu boierii, și deci dacă aceștia aveau un cuvînt de spus în osîndirea lui. Dar este clar că de astădată domnul nu a mai tratat această chestiune într-un for de judecată unde boierii puteau opune votul lor (care de altminteri nu a fost luat în seamă decît formal în cazul lui Vauryn și al celorlalți doi boieri iertați de boierii divanului și executați de domn la momentul oportun în temnița de la Suceava), ci a inventat un nou for de judecată: „poporul”, a cărui osîndă era rostită prin strigătul acestuia, așa-zisul glas al poporului. Această instanță nouă nu apare decît în acest moment în jurul sărbătorii Sf. Gheorghe. Ea condamnă pe acest „spion” la Vaslui pe la 20 (?) aprilie, și apoi pe Andreica „și pe mulți alții” la Suceava în chiar ziua de Sf. Gheorghe (vezi Maria Holban, *Despre osîndiri la moarte prin „Glasul poporului” sub Despot* în rev. Studii, t. 22/1969 nr. 6).

Știm din alte informații date de același Belsius mai tîrziu că *Despot s-a încoronat la Suceava în ziua de Sf. Gheorghe!* Așadar lucrurile au fost astfel regizate ca acest eveniment să coincidă cu lichidarea eventualilor adversari ai lui Despot. Un fapt vrednic de accentuat este trimiterea, chiar în ziua executării „spionului” și fără știrea boierilor, a hussarilor destinați să pregătească uciderea lui Andreica la Suceava, *precum și a altora* — adică a boierilor trimiși de la Roman lui Laski în cursul aceleiași luni. Toată scena de la Suceava este povestită în termeni extrem de obscuri, folosindu-se metafore și căutîndu-se parcă a se ascunde participarea directă a lui Despot la acel episod, ca și faptul însuși al încoronării sale în acea zi. Sosirea sa în acest oraș e strecurată în modul cel mai ambiguu fără a-l numi pe Despot în mod expres altfel decît ca subiect subînțeles al verbului: a sosit („*quo cum appulisset feste Georgii*”) și fără a-i atribui un rol activ în toată această frămîntare. Belsius indică doar dorința ascunsă a domnului, dar ca și cum ar fi o simplă coincidență de vederi între Despot și „poporul” care cere o moarte sîngeroasă pentru încă mai mulți boieri „*voces populi plures adhuc madida morte ad generum Cereris mitti (quod certe optaret ut bene Despota regno potiretur)*” și nu ca o simplă rostire a unei osînde dinainte pregătite. Mai sînt și alte puncte nelămurite. Belsius omite să arate cînd a sosit curtea la Iași, unde o aflăm după acel intermezzo de la Suceava. Vedem că după arătarea intenției domnului de a se opri vreo trei săptămîni la Vaslui și de a merge apoi spre

Dunăre, el își schimbă hotărârea și pleacă în grabă spre Suceava. Mai sînt și alte puncte nelămurite. După ce Andreica a fost doborât și în sfîrșit străpuns cu lancea, a mai fost el oare osîndit de acele glasuri ale poporului care au cerut o moarte sîngeroasă și pentru mulți alții...? Sau nu cumva trebuie înțeles că uciderea lui Andreica a fost însoțită de aceste strigăte cerînd moartea celorlalți? Verbul: *prosecutae (necem eius voces populi)* are amîndouă aceste sensuri. De asemenea dorința unei asemenea măsuri trebuie atribuită „poporului” sau domnului? (*quod certe optaret ut bene Despote regno potiretur*). Adică *poporul* ar dori aceasta pentru ca Despot să-și consolideze domnia; dar se poate ca Despot însuși să fie subiectul acestei propoziții. În sfîrșit, „poporul” este arătat a fi deosebit de *mulțimea* care a asistat în mod pasiv la acel măcel și care întrecea în număr trupa călare de 600 de oameni cu rol activ în această scenă. Desigur că „mulțimea” reprezenta pe ortodocșii veniți la procesiunea de ziua Sfîntului Gheorghe, fără arme și fără posibilitatea de a se împotrivi gărzii domnului căreia Andreica i-a ținut piept pînă la doborîrea sa. Așadar „poporul” nu se poate confunda cu mulțimea moldovenilor veniți la slujbă. E vorba deci de un altfel de „popor”, și anume de elemente ale comunităților de altă lege persecutate pînă atunci de fostul domn, adică de protestanți sau armeni și care aveau o organizație proprie fie confesională, fie chiar pe bresle. Se cunoaște de altminteri adeziunea deplină a armenilor la guvernarea lui Despot și rolul lor însemnat în viața orășenească a Sucevei ca și a celorlalte centre urbane din Moldova. Dar mai este o legătură între scena de la Suceava și o comunicare primită din Turcia. În ziua de 1 mai, după audiențele solemne de plecare ale solilor munteni și tătari, Despot primește scrisori din Turcia la a căror citire pune să se slobozească tunurile în semn de bucurie și triumf (*laetitia et ovanis signa*), „nu totuși în chip fericit și fără vărsare de sînge” (*non tamen feliciter nec sine sanguine*). Scrisorile primite sînt cele ale pașalelor punînd în vedere boierilor că neascultarea lor față de domn ar atrage după sine desființarea țării ca stat. Belsius a putut afla tîlcul lor în mare taină de la un secretar și de la un postelnic al domnului, căci domnul nu le-a dat în vileag. Ele îi dădeau domnului mînă liberă de fapt împotriva boierilor — și poate că și-au și găsit o aplicare imediată în măsuri, ca cele de la Suceava. Acesta poate să fie sensul cuvintelor sibiline redate mai sus (*non tamen feliciter, nec sine sanguine*).

Ultimele două puncte din raport au drept scop: C) scoaterea în evidență a sincerității lui Despot care transmite îndată Habsburgilor informațiile obținute privind efectivele sultanului pentru campaniile din Persia sau din Germania și care se arată gata să-i informeze cu toată iuțeala, fiind chiar nevoie pentru aceasta de organizarea unui serviciu special de curieri. Ba chiar îi răspunde lui Belsius că pus eventual în situația de a se alătura împreună cu voievodul muntean și cu armata turcească lui Ioan Sigismund Zápolya „va avea atunci ceva de comunicat îndată maiestăților voastre”.

În sfîrșit, D) incertitudinile privind linia de acțiune a lui Despot sînt reduse la minimum.

Pentru urmărirea jocului încercat de Despot împotriva lui Ioan Sigismund, vezi și Veress, *Documente*, I.

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN

1562 4 mai, Iași¹

Tarnóczi², pe cînd se întorcea la³ Fr. Zay cu p. 410
răspunsul lui Despot, fiind oprit pe drum și dus cu scrisorile și toate lucrurile sale la palatinul Rusiei⁴ — care ne amenințase și pe noi dar în zadar, la Halici — a invocat drept justificare solia sa la Despot; în locul lui acum e trimis Valentin Prepostvári dacă va putea să treacă cumva — schimbîndu-și îmbrăcămintea — pînă la Fr. Zay; prin el am vrut să înștiințez pe maiestatea voastră despre aceasta și pentru cazul că s-ar fi pierdut acele două rînduri de scrisori și pentru ca să mai adaug ce s-a făcut pe aici.

¹ Raport către Maximilian publicat cu data greșită de 19 aprilie 1562, vezi mai jos nota 55.

² Curier al lui Francisc Zay.

³ *Ab* (ad).

⁴ Nikolai Sieniawski.

Despre dispoziția turcilor și a altor principii vecini față de Despot: în clipa de față va fi vorba aici despre munteni. În ultima zi a lunii aprilie⁵, între orele 8 și 9 adunându-se toți boierii, a intrat în piața curții⁶ solul acela din urmă al domnului Țării Românești pe lângă Despot și după o foarte scurtă cuvîntare a înfățișat scrisoarea patentă de jurămint pe care a înmînat-o lui Despot în numele voievodului muntean, Petru⁷. Acesta (Despot) a întins-o grămaticului ca s-o citească în fața tuturor și după citirea ei cam la o jumătate de oră s-a sculat apoi și Despot cu boierii săi, logofătul⁸ mergînd în frunte și urmînd mai apoi ceilalți, și făcînd jurămint după datină pe o cruce de aur și pe sfintele evanghelii, s-au legat într-un gînd nu numai cu legătura vecinătății și a prieteniei, alăturîndu-și și copiii lor, dar și cu prea sfînta legătură a frăției. A doua zi⁹ sloboziți cu daruri, s-au dus după ce au primit, tot într-o audiență publică, încuviințarea de plecare de la Despot spre a se înapoia la acel voievod, lăsînd totuși aici pe Armagha ca un fel de zălog¹⁰. Puțin după aceea solii tătarilor, întrebați și ei ce au de gînd, au fost concediați în cele din urmă după ce au fost cinstiți cu două urcioare¹¹ de hidromel pe care l-au băut așternuți la pămînt¹². Am fost de față la această ceremonie și cu fruntea sus m-am bucurat nespus de mult, căci mi se părea că prin Despot se sporesc puterile pentru maiestatea voastră. După săvîrșirea acestei ceremonii m-am ținut stăruitor de Despot și vorbind cu el i-am spus că a și făcut pace. Zîmbind, el a răspuns că ar fi dorit să fi împlinit un lucru mai cu strălucire¹³. De altmînter și acest ospăț tătăresc nu e mai puțin folositor, căci solia de pace a tătarilor slăbește încrederea¹⁴ fiului regelui Ioan.

Despre regele Poloniei. El a oprit și mărfurile acestora¹⁵ ca blănuri de samur, fildeș etc., se spune că va restitui toate cele luate respingîndu-i-se cu bănuială scuza că ar fi umblat zvonul că aga purtătorul steagului¹⁶ vine din partea sultanului cu 3 000 de ieniceri și spahii sub cuvîntul că-i dă stea-

⁵ 30 aprilie.

⁶ *Teatrum*.

⁷ Petru cel Tânăr, fiul lui Mircea Ciobanul, domn al Țării Românești, 1559—1568.

⁸ *Cancellario*.

⁹ 1 mai.

¹⁰ *Quasi praedae*, vezi mai sus, p. 134 n. 32.

¹¹ *Culullis*, în textul publicat, tradus în notă: *cuculla* — Oberkleid (!).

¹² *Humi*.

¹³ *Oppiperatius*.

¹⁴ *Multum animi*... derogat.

¹⁵ *Istorum*. Adică în realitate pe negustorii trimiși de fostul domn după blănuri și obiecte de preț destinate darurilor către curtea sultanului. Ioan Sigismund scrisese în acest sens unchiului său. Dar gestul regelui mai era motivat și de teama de a fi bănuț la Poartă că ar fi favorizat acțiunea lui Despot. Această aprehensiune a putut foarte bine prinde consistență la vestea trimiterii în Moldova a lui Ferhat Aga.

¹⁶ *Agha vexilliferum* — Ferhat Aga amintit mai sus, p. 132.

gul lui Despot, sub care aparență ar fi adus înapoi în domnie pe Alexandru și că ar amenința să năvălească asupra lui¹⁷ pentru faptul că a îngăduit lui Despot¹⁸ trecerea pe la el prin țară.

Despre turc voi vorbi mai apoi. *Acum, care este dispoziția poporului față de Despot?* După cele ce le-am dat la 18 la Lipova¹⁹ a fost prins un servitor oareșicare al lui Alexandru venit ca spion de la Constantinopol unde șade, care, *osîndit de glasul poporului*²⁰, a fost tras în țeapă²¹ după ce și-a mărturisit crima în piața mare; și în aceeași zi au fost trimiși de aici, fără știrea nici unuia din boieri, un număr de 15 unități de husari²² la Suceava²³ — pe care o numesc geografii Sossavia — unde de cum a venit²⁴ <el> de sârbătoarea Sfîntului Gheorghe²⁵ // a fost atacat un oarecare Andreica de către ai noștri din porunca lui Despot cu prilejul procesiunii pentru bucatele cîmpului²⁶ și după multe răni și o lovitură de bombardă a fost în sfîrșit străpuns cu lancea. Acesta se arăta că umblă²⁷ după domnie²⁸ împotriva lui Despot, și nu pe furiș ci pe față, om prea frumos la înfățișare, fost stolnic al lui Alexandru. Întreaga sa avere²⁹ a revenit ostașilor ca pradă nespuse de bogată; glasurile poporului au cerut (?) uciderea lui, și ca mulți să fie trimiși pe lumea cealaltă³⁰ printr-o moarte sîngeroasă³¹, ceea ce dorește desigur Despot pentru ca să se înstăpînească bine în domnie, și e de mirare că, deși această ceată³² era așa de mică de-abia 600 de oameni, mulțimea nu s-a împotrivit nicidecum nici cu cuvîntul, nici cu fapta³³. De aici se poate vedea aplecarea poporului pentru Despot și felul cum cîrmuiește și cît de stăruitor

p. 408

¹⁷ A polonului.

¹⁸ *Despotes* (Despotae).

¹⁹ *Lippa* (scrisoarea aceasta lipsește, dar e mai probabil că Belsius se referă la scrisoarea trimisă de el la 19 aprilie din Vaslui. Nu pare verosimil să fi trimis două scrisori în două zile succesive).

²⁰ *Voce populi*.

²¹ *Veru confixus*.

²² *Chuzzarones numeratos 15* (E vorba de călăreții unguri din garda domnului, al căror număr e arătat mai departe în text a fi de 600 de oameni.)

²³ *Socrovam* (Soczavam).

²⁴ *Oppulisset* (appulisset).

²⁵ 23 aprilie.

²⁶ *Sub processione conservationis cereris*.

²⁷ *Addectare* (allectare).

²⁸ *Voyvoda tum* (voivodatum).

²⁹ Printre alte moșii el dobîndise de la Lăpușneanu satul Feredeiani luat de domn de la mănăstirea Humor și dăruit lui. Cu șase săptămîni mai înainte de deznodămîntul de la Suceava (la 7 martie 1562), Despot a întărit mănăstirii stăpînirea acelei moșii luînd-o de la Andreica. (Documente... Ist. Rom. A, veac XVII/7, doc. 155).

³⁰ *Ad generum Cereris*, adică la Pluto, zeul infernului.

³¹ *Madida morte*.

³² *Turmae* (garda domnului).

³³ *Ne gri (?)* (ne qui) *vel verbo vel manu contradixerit*.

își întărește puterea. *Acum despre dispoziția turcilor.* De sărbătoarea sfinților Filip și Iacob³⁴, după ce Despot a făcut împăcarea cu tătarul și cu solii domnului Țării Românești, la prînz a mers în piața domnească³⁵. Un singur³⁶ (!) turc, împreună doar cu un grec, i-a întins mai întîi o scrisoare de-a pașalelor, după cum se părea apoi i-a mai dat și mai multe altele, și după ce a citit cîteva rînduri Despot a poruncit să se slobozească în fața sa bombardele în semn de bucurie și de aclamație (nu totuși în chip fericit și fără vărsare de sînge). De ce a făcut el acest lucru, și ce a adus acela, nu știu. Totuși am înțeles acest lucru că pașalele au dat de știre tuturor boierilor țării Moldovei că se miră mult că dintre³⁷ toate țările lumii pe care le cunosc ei Moldova este singura țară care își înlătură din mijlocul său prin otrăvă sau alungă cu sabia atît de mulți voievozi după o domnie așa de scurtă, deși cu vorba ei sînt întotdeauna de părerea domnului lor și le dau întotdeauna dreptate fiecăruia pe rînd, și de aceea sultanul le poruncește să-i dea și acestuia bună ascultare, și astfel ei să-l înconjure cu dragoste, căci dacă acesta ar fi înlăturat sau scos³⁸ din domnie apoi atunci el le va fi fost cel din urmă al lor voievod. Să înțeleagă apoi că³⁹ el poate, întrucît țara este a sa, să poruncească⁴⁰ a fi puși sangiac begi și begi în toate cetățile și orașele, de care lucru boierii rău loviți și-au ținut sfat de două ori într-o zi, și Despot în fiecare zi îi face să fie mai prăpădiți și mai amărîți. În această privință dau de știre maiestășilor voastre că vor trebui să fie cu cea mai mare luare aminte față de această țară, căci este de la Dumnezeu un prilej ce trebuie apucat de pînă. Căci aceste știri le am în taină: una de la un secretar și cealaltă de la un postelnic⁴¹, și sînt mai adevărate ca oracolul. Și aceasta este pricina semnelor de bucurie a lui Despot, pe lîngă celelalte vești⁴² pe care le-a adus și care cer o cunoaștere mai adîncă — și care se deduc din aceasta, că în aceeași seară, chemîndu-mă⁴³ la el după ce a trimis pe toți din jurul său, mi-a dictat după o însemnare scrisă cele ce trebuia să scriu în tabletele mele întotdeauna la îndemîină: sultanul merge cu toată armata din Anatolia cu 5 000⁴⁴ de ieniceri și 3 000 de spahii și 400 de mașini ușoare împotriva sa-

³⁴ 1 mai.

³⁵ *In theatro.*

³⁶ *Solitarius.*

³⁷ In text: *extra*, corect *intra*.

³⁸ *Amisso vel sublato.*

³⁹ *Quae* (quod).

⁴⁰ In text *decrevi* 13 (desigur = *decerni licet*, acel 13 fiind semnul de abreviere pentru = licet care într-adevăr se reprezintă prin ls ce poate fi confundat cu 13.)

⁴¹ *Cubicularius.*

⁴² *Ad coetera.*

⁴³ *Ac cito* (accito).

⁴⁴ Cifrele par foarte reduse.

hului dacă nu i se înapoiază fiul,⁴⁵ și în fruntea armatei contra persilor este un pașă pe care eu Belsius raportează cu supunere că îl cunosc, și împotriva maiestăților voastre este unul Aga spahiilor Kezzalay și Mustafa cu toată armata din Rumelia, și cu sangiacii, și cu 5 000 de ieniceri, și 3 000 de spahii, și multe tunuri⁴⁶, și voievodul muntean cu 100 000 de oameni, și Despot cu 80 000. Acestea sînt întocmai din gura sa, fără a schimba nici un cuvînt. L-am întrebat dacă asta va fi de îndată și dacă din cauza aceasta va mai avea răgaz aici. A răspuns că nu, și puțin după aceasta a adăugat că i se pare de folos, atît pentru sine cît și pentru maiestățile voastre, ca să am doi curieri, dintre care unul să meargă și celălalt să se întoarcă, despre asemenea curieri de credință e mare lipsă aici, dar voi face totuși rost de ei. După săvîrșirea acestora am întîlnit noaptea pe acel turc ce intra la Despot, de atunci nu s-a mai văzut și nici nu aveam unde să-l iscodesc⁴⁷. Observ totuși acest lucru la Despot, că el pleacă cu greu urechea la rugămințile negustorilor turci sau ale celor ce au ceva afaceri pe aci, ba chiar e și mare lucru dacă îi tratează mai binevoitor pe cei mai răsăriți⁴⁸. Potrivit cu instrucțiunile M. Voastre ca să aflu toate și despre Despot, și despre boieri, și despre popor, și despre alianțele vecinilor voi scrie întodeauna cu cea mai mare luare-aminte toate acestea foarte pe larg . . . etc. . . .

Azi cînd l-am întrebat cu privire la un punct (care este foarte însemnat și mă voi întoarce adesea la el), anume la ce trebuie să se aștepte maiestatea sa împărătească și majestățile voastre serenissime din partea sa atunci cînd își va adăuga trupele sale de ajutor la armata turcească împreună cu voievodul muntean, fratele său de alianță, în ce chip va putea atunci fi mai de folos maiestăților voastre, a răspuns că el va avea atunci ceva însemnat de vestit⁴⁹ maiestăților voastre. Mă voi îngriji așadar ca să am pînă atunci un curier bun, ținîndu-l cu leafă și cu hrană⁵⁰.

Am fost stînjinit de această lipsă de rapiditate, și banii sînt <prea> împărțiți pentru acest lucru. De altminteri M. Voastră să-și amintească de cuvintele cuprinse în scrisoarea mea din 18 aprilie că el va fi un dușman favorabil⁵¹, și nu mă îndoiesc că de la început pînă la sfîrșit, pînă cînd se urzesc toate acestea Dumnezeu să ducă împrejurările din Transilvania la încheierea dorită de M. Voastră. Ar fi trebuit să mai atrag atenția că Despot va trimite⁵² de aici pe unul dintre boierii săi la voievodul Transilvaniei,⁵³ va tre-

⁴⁵ Baiazid răsculat contra lui și fugit în Persia.

⁴⁶ *Tormenta*.

⁴⁷ *Nec erat ubi jacerem ei hamum*.

⁴⁸ *Non vulgares*.

⁴⁹ *Aliquid significaturum*.

⁵⁰ *Sale et mensa*.

⁵¹ *Propicium*.

⁵² *Expetiturum* (expediturum).

⁵³ Ioan Sigismund Zápolya.

bui neapărat să se pună toată graba ca să fie inclusă o scrisoare a M. Voastre către Fr. Zay în această privință și eu să fiu învățat ce va trebui să fac dacă va porni Despot contra oștii noastre, căci împotriva tătarilor chiar fără instrucțiuni aş acționa așa cum cer obiceiul și împrejurările.

Dat în Iași⁵⁴ la 19 aprilie 1562⁵⁵.

Despot prin acest curier către Fr. Zay cere acum doar 50 de călăreți și 75 de pedestrași, întrucât i-am arătat că M. M. Voastre nu se pot lipsi de trupe.

⁵⁴ *Iazzvar*.

⁵⁵ Indicația 19 aprilie este evident greșită. Ea se datorește probabil cancelariei de la Praga, întrucât această scrisoare *nedată* (!) sosise împreună cu cea precedentă purtând această dată. Pentru această omitere a datării, vezi scrisoarea lui Maximilian către Belsius din 13 iunie 1562. A primit scrisorile din 13 și 19 aprilie „et unas literas in Jasvasar die adscripto carentes (Veress, *Documente*, I, p. 224).

OBSERVAȚII CRITICE PRELIMINARE

Comunicare din 9 mai

Scurta comunicare din 9 mai 1562 se mărginește să arate impresia produsă de vestea pretinsei sosiri victorioase a lui Maximilian la Cașovia. Acest moment de euforie a fost urmat după trei zile de vestea tot atît de puțin adevărată a înfrîngerii Habsburgilor de care e vorba mai apoi în raportul din 6 iunie.

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN¹

1562 9 mai, Iași²

p. 413 Ca să nu scap prilejul și acestui curier, azi
a sosit un zvon, care a ajuns doar pînă la Despot și la secretarul lui³ și a
fost înăbușit acolo, cum că M. Voastră ar fi înaintat în Ungaria și că ar fi
ajuns la Cașovia cu mare mulțime de oaste dintre care sînt amintiți 15 000
de călăreți cu armătură grea⁴, adică din legiunea neagră⁵ și totodată că fiul
regelui Ioan ar fi plecat dintre cei vii. Pentru a afla dacă lucrurile stau astfel
p. 414 a fost trimis de îndată, de către Despot, Ștefan Horvat⁶, comandantul pe-

¹ După cum se poate vedea nu este vorba propriu-zis de un raport.

² Greșit: *Niaz-uasar* — Iazvasar (Iași).

³ Probabil Horatius Curio.

⁴ *Cataphracti* (adică înarmați cu platoșe).

⁵ *Nigre si licet* (= scilicet) *legionis*.

⁶ Vezi mai jos, p. 304 mărturia lui din 8 decembrie 1564 în relația cerută mercenarilor de la Suceava despre sfîrșitul lui Despot.

destrașilor unguri de aici — om chior dar credincios — ca să meargă în Transilvania la Procopie⁷ (care a trecut de aici într-acolo în cursul lunii⁸), trimis să ducă doar niște răspunsuri din gură fără de scrisori ca să nu fie interceptate prin locurile de munte), pentru ca o dată cunoscută starea lucrurilor cu toată siguranța, să poată de îndată să dea de veste sultanului pentru a-i cîștiga aprobarea sau pentru a dobîndi ceva, și este de prevăzut că amîndouă aceste vești⁹ vor da prin mila lui Dumnezeu lovituri grozave în folosul statului¹⁰, și dacă lucrul stă astfel se va stîrni spaima turcului, despre care lucru am vorbit în scrisorile mele din 4 mai, și în curînd vom vedea restituită în mîinile M.M.^{10r} V.V.^{re} Transilvania care se clatină¹¹ și M.M.^{1e} V.V.^{re} veți fi întîmpinate de locuitorii acestei țări conduși de Dumnezeu și de Despot cu brațele deschise; așa am cunoscut eu aici acest neam de oameni.¹² Dacă dimpotrivă se poartă altfel și M.M. V.V. ar coborî încoace, ceea ce spun rugîndu-mă smerit de iertare, rămîne totuși <ca lucru cîștigat>¹³ că M.V. și-a trimis pe tăcute de aici niște trupe regești în Ungaria și numeroase și pricepute, vrednice de un principe etc. . . .

De altminteri mă tem că zvonul despre fiul regelui Ioan, măcar că acesta e muritor, este născocit pentru ca printr-o stratagemă ca a lui Despot¹⁴ să-i înșele pe ai săi și pe oricare alții pînă ce va putea avea oști de la turc sau să fugă din țară în Polonia — de ar fi crăpat de mult la capătul pămîntului . . . acel broscoi care a zămislit atîta foc și pară în multe țări [urmează aceleași informații despre mișcările de trupe poruncite de turci, comunicate în raportul din 4 mai].

. . . Dat la 9 mai la Iași¹⁵

⁷ Probabil tot Prokopie Sieniawski menționat mai sus, p. 134.

⁸ *Intemensem* (inter mensem) într-o notă (p. 414) editorul propune „intermentum” cu explicația că ar fi vorba de un rîu înghețat (!).

⁹ Adică venirea armatelor imperiale și moartea lui Ioan Sigismund.

¹⁰ *Regni* — al statului habsburgic al Ungariei.

¹¹ *Nutantem*.

¹² *Ita hic gentem comperi*.

¹³ *Elicitur*.

¹⁴ Cînd s-a prefăcut mort pentru a înșela pe dușmani, vezi *Hurmuzaki*, II, 5, pp. 488—489, scrisoarea lui Despot către Zay din 1561, rugîndu-l să anunțe moartea sa . . . etc. . . . dar să continue să tocmească mercenari pentru el.

¹⁵ *Niazvasar* (citire greșită în loc de Iazvasar).

OBSERVAȚII CRITICE PRELIMINARE

Comunicare din 20 mai

Pentru reconstituirea momentului trimiterii acestor rânduri trebuie analizat raportul retrospectiv din 6 iunie ale cărui date nu coincid însă întotdeauna cu cele reale, așa cum rezultă din documentele corespunzătoare. Pregătirile lui Despot se făceau în mijlocul unei mari incertitudini privind mersul evenimentelor din Ungaria. Belsius aștepta și el reîntoarcerea mesagerului său trimis la Bistrița după informații. S-ar părea că în aceste împrejurări incertitudinea plană și asupra liniei pe care o va adopta Despot. Belsius optimist căuta să circumscrie tîlcul acțiunii lui Despot la ocuparea teritoriului celor două cetăți Ciceu și Cetatea de Baltă, înțelegînd că expediția lui Despot ar fi de fapt pornită contra lui Ioan Sigismund.

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN

20 mai Iași¹

Scrisoarea aceasta cuprinsă aici o trimit la p. 420
voia întâmplării², voi scrie în curînd pe altă cale mai pe larg. Adaug aici
că pentru armata lui Despot s-au pregătit corpuri mari de trupe de 50 000
de călăreți, precum spune el, și de 40 000 de pedestrași, întru ajutorul fiului
regelui Ioan, și azi s-a făcut strigare aici ca toți bărbații să fie sub arme la
a doua poruncă și s-au trimis scrisori lui Albert Laski și tuturor orașelor lui
Despot. *La ce trebuie să ne așteptăm din partea lui* vor înțelege M. M. Voastre
din cele cîteva rapoarte ale mele. Mie mi se pare că el își va urmări scopurile
sale, adică Ciceul și Cetatea de Baltă despre care nu pot să scriu acum mai

¹ Vezi nota 5.

² *Vento commisi.*

pe larg, căci chiar și acest bilet³ îl voi păstra gata la îndemână. Am trimis de aici pe mesagerul (?)⁴ meu la Bistrița și la întoarcerea sa⁵ voi scrie despre toate maiestății voastre . . . Aci sînt fel de fel de zvonuri.

Date la Iași⁶ la 20 mai

³ *Exemplaria*

⁴ *Coriceum*. În notă editorul propune: *corierum*, cu totul neobișnuit, expresie curentă fiind *cursores* sau *veredarium*.

⁵ Vezi raportul din 6 iunie 1562, p. 168. Belsius trimite la Bistrița pe soldatul Ioan Românul din cavaleria ușoară.

⁶ *Jazvasar*.

OBSERVAȚII CRITICE PRELIMINARE

Raportul din 6 iunie 1562

Acest raport cu data de 6 iunie se referă la evenimente *din luna precedentă*, trimițând de exemplu la „ziua a 14-a a lunii de față“, adică luna mai. În general cronologia oferă o serie de suprapuneri ca și în celelalte rapoarte ale sale de altminteri, dar fiind mult mai întins oferă mai multe posibilități de confuzie.

Raportul e axat pe problema atitudinii lui Despot față de Habsburgi și față de Ioan Sigismund Zápolya, în contextul acțiunilor militare minore din Ungaria între turci și creștini, și a răscoalei secuilor din Transilvania. Sînt arătate tratativele lui Despot cu Ioan Sigismund și poruncile sultanului ca să-i dea ajutor acestuia la nevoie. Totodată sînt descrise reacțiile lui Despot la vestea necontrolată a înfrîngerii Habsburgilor de către turci. Expunerea începe cu ziua de 15 mai, deși ea pare după aceea a fi fost împinsă înapoi pînă în ziua de 12 mai. Dar se poate ca aici să fie vorba doar de o greșeală de transcriere. Belsius încercînd să acopere tăcerea sa de pînă atunci — căci între raportul său substanțial din 4 mai și cel din 6 iunie au mai fost abia două comunicări extrem de reduse, avînd mai mult înfățișarea unor bilete redactate în grabă decît a unor dări de

seamă cît de cît cuprinzătoare — adoptă un sistem pe care îl va relua ulterior cînd va înfățișa istoricul cazului Schreiber. Dar cum atunci adoptarea acestui mod de prezentare era menită să ascundă unele manevre ale lui Belsius sub o narațiune continuă, contrazisă de expunerile parțiale din celelalte rapoarte ale sale, s-ar putea ca și aici să avem o situație similară. Un prim control va trebui exercitat asupra exactității datelor.

Datele din acest raport vădesc oarecare confuzie, poate pentru că Belsius ba se bazează pe memoria sa, ba se referă la un fel de jurnal ținut de el. Dar datele din prima parte a raportului sînt contrazise de cele din a doua parte. Astfel, în vinerea Rusaliilor (15 mai) Despot îl cheamă seara și îi anunță înfrîngerea lui Zay (*Hurmuzaki*, II, 1, p. 423) pentru că mai apoi în ziua a treia să-i dea vestea cea bună a înfrîngerii turcilor. Dar mai departe (p. 424) vedem că vestea rea este din 12 mai și vestea răscoalei secuilor din 18. Aici desigur poate fi vorba de o transcriere sau de o citire greșită: 12 în loc de 15. De asemenea la 14 mai s-ar fi înapoiat boierii cu porunca sultanului către Despot să-l sprijine pe I. Sigismund (p. 423). Dar Despot îi scria acestuia din urmă *la 13 mai* prin Nicolae Vornicul *ca urmare la acea poruncă a sultanului* (p. 419). Tot astfel la 23 s-ar fi întors Vrînceanu din Transilvania (p. 424). Dar Despot îi scrie lui I. Sigismund la 20 mai *după ce a luat cunoștință de răspunsul trimis prin acesta* (*ibidem*, p. 421).

Despre trimiterea lui Nicolae Vornicul la I. Sigismund este vorba în raport după vestea înfrîngerii turcilor și a răscoalei secuilor, deci după 18 mai (?). Dar scrisoarea pe care o trimite Despot prin el poartă, precum am văzut, data de 13 mai. Pentru mai multă claritate putem stabili succesiunea următoare: 13 sau 12 primirea poruncii sultanului, 13 scrisoarea lui Despot prin Nicolae Vornicul către I. Sigismund cu oferte de servicii, 20 reîntoarcerea lui Vrînceanu trimis la 17 martie la I. Sigismund pentru a se plînge de denunțurile acestuia la Poartă. El se întoarce aducînd doar o scrisoare de confirmare a celor ce va spune prin viu grai. I. Sigismund tăgăduia că ar fi trimis asemenea pîri și se arăta gata să încheie un tratat de prietenie. În aceeași zi (20 mai) Despot răspunde anunțînd trimiterea iminentă a boierilor pentru jurămîntul de pace. La 23 mai s-a reîntors trimisul lui Despot — desigur Nicolae Vornicul — dar contrar celor spuse de Belsius, cum că Ioan Sigismund ar implora ajutorul lui Despot, fiind gata a-i ceda cele două cetăți ce fuseseră ale moldovenilor, vedem că Despot, scriindu-i în aceeași zi, nu se referă la o asemenea cerere și nici la informații trimise de I. Sigismund cu privire la răscoala secuilor, ci la *informații culese de trimisul său în Transilvania și locurile învecinate*, iar oferta sa de servicii e făcută din proprie inițiativă. E gata să trimită îndată 28 000 de ostași și cît mai mulți cît de curînd etc. Această scrisoare o trimite prin boierul Bolea, poate pentru ca acesta să urmărească și să ia seama la împrejurările din Transilvania în vederea unei acțiuni militare a lui Despot. De altminteri și Bolea, și Vrînceanu mai participaseră la expediții în Transilvania, îndeosebi la cea a lui Lăpușneanu din 1552 din porunca turcilor contra lui Castaldi.

La Belsius nici nu este vorba de doi soli deosebiți, unul întors la 20 (Vrînceanu), celălalt la 23 (Nicolae Vornicul), ci de unul singur întors din Transilvania la 23. Aceste lacune ale informației lui Belsius și aceste denaturări care nu îi aparțin sînt datorate desigur grijii lui Despot de a-și rezerva posibilitatea unei coterii diametrice dacă îm-

prejurările ar cere-o. Observăm nu o dată abilitatea sa de a eluda întrebările agentului lui Maximilian. Deosebit de sugestiv este artificul său de a devia întrebarea la care trebuia să răspundă, folosind o prefăcută consultare a interlocutorului său asupra modului cum ar putea fi înlocuite tobele în expediția pregătită (vezi textul în dreptul notei 90 și următoarele). Tot astfel, în alt rând, încolțit de întrebări, inventă imediat alte două subiecte spre a fi introduse ca un fel de adaos la instrucțiunile lui Roussel: un apel la Maximilian ca să obțină de la Villey cedarea (chiar contra unei sume însemnate de bani) a coroanei și odoarelor domnești luate de acesta ca pradă, și o sugestie către Habsburgi să-i îndulcească pe boierii mari din divan cu scrisori și daruri. Acest subiect mai ales capătă proporții uriașe, umplînd tot orizontul lui Belsius. Și mai apoi el va vedea cheia rezolvării unei apropieri de Țara Românească folosind acest mijloc. Nu lipsește nici oarecare atmosferă de comedie în stîrbirea darurilor ce ar fi de trimis, Belsius mai tînd pe ici pe colo și reducînd propunerile lui Despot socotite prea generoase. Astfel, mitropolii vor trebui să se mulțumească doar cu cîte un mic orologiu, fără a li se mai da și acel damasc negru sugerat de Despot! Pe rînd urmează și celelalte ciuntiri propuse nu fără savoare. Caracterizarea boierilor din divan indică spiritul în care a trebuit să fie redactată relația lui Belsius despre Moldova, curtea domnului, dregătoriile, lupta lui Despot etc. . . . care nu a ajuns pînă la noi.

În cursul raportului mai apar și unele mărturisiri neașteptate. Belsius menționează că a trecut în revistă pe ostașii unguri în cursul pregătirii expediției lui Despot, despre care el tot nu știa dacă nu avea să fie pornită cumva contra lui Maximilian (!). Dar, precum s-a putut vedea și pînă acum, Belsius din agent al lui Maximilian se transforma destul de des în secretar al lui Despot, așa cum a recunoscut el însuși cînd a mărturisit în treacăt că scrisorile trimise lui Laski cu prilejul întemnițării boierilor fuseseră scrise de el. Episodul Schreiber va arăta foarte curînd cît de departe putea merge pe această cale.

Din citirea raportului rămîne impresia că Belsius încearcă să justifice tăcerea sa mult prea lungă dînd vina ba pe lipsa unor curieri, ba pe interceptarea lor, și caută să înlocuiască rapoartele nescrise prin înfățișarea confuză a unor evenimente sau convorbiri scoase din succesiunea lor firească și legate între ele mai degrabă prin asociații capricioase și neprevizibile decît prin logică sau cronologie.

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN

1562 6 iunie, Iași¹

p. 423

În vinerea² Rusaliilor, seara târziu am fost chemat de Despot și am aflat de la el aceste vești: că armata noastră a fost într-atît de înfrîntă încît și Zay ar fi ajuns în prinsoare împreună cu doi magnați³, și că toate au căzut pradă, și chiar că toată secuimea este sub arme, dar împotriva cui, nu se știe totuși. Așadar, înfiorat de acest zvon, în acea noapte chiar l-am trimis, cu rugăminți stăruitoare și adăugînd și o mare răsplată⁴, pe Ioan Românul⁵, soldat din cavaleria ușoară, ca să meargă pînă la Bistrița să se informeze atent, în taină, despre amîndouă aceste lucruri: atît despre soarta întîmpinată și starea alor noștri, cît și despre in-

¹ Raport recapitulativ.

² 15 mai.

³ *Duobus quibusdam magnificis.*

⁴ *Minaequae summo* (probabil *munoque summo*).

⁵ *Olahum.*

tențiile ce le are adunarea secuilor, pentru ca să-l aduc cu hotărîre pe acesta⁶ — dacă cumva s-ar da înapoi de la cele plănuite — la ceea ce M.M.¹⁶ Voastre ar avea de așteptat din clipă în clipă din partea lui. Principele^{6bis} a trimis și el acolo pe Nicolae Lugosici⁷ ca să stea în târgul Trotuș⁸ dinspre Secuime cu însărcinarea să observe starea lucrurilor și să vegheze, și îndată după aceea a pus să se pregătească 20 de steaguri fără a ști ce e cu secuii. Curierul acela al meu dacă nu se va întoarce pînă în trei zile, atunci îl voi socoti prins. Nu avea la el alte scrisori decît doar unele închipuite. De altfel cu privire la amîndouă noutățile acestea a adus o lămurire ziua a treia⁹ (care ba mi-a fost ca o mamă bună, ba ca o mașteră, așa variau zvonurile între nădejde și teamă). În acea zi același Despot m-a întrebat ce i-aș da drept „Mustuluk”¹⁰, sau dar pentru vești bune, căci toate orașele din Transilvania l-au părăsit pe fiul regelui și toată secuimea și-a întors acești ostași împotriva amintitului fiu al regelui Ioan. Așadar, Nicolae Vornicul¹¹, moldovean priceput bine și în limba ungară, a fost trimis în mare grabă la el cu o scrisoare a cărei copie am cuprins-o în această scrisoare însemnată cu semn deosebit¹² (?), adăugînd totodată copiile poruncilor¹³ cu semnul¹⁴ pe care¹⁵ le-au înfățișat din partea sultanului doi dintre boierii săi, care au însoțit pînă la Poartă pe aducătorul steagului și care s-au întors în ziua de 14 a lunii de față,¹⁶ împreună cu scrisoarea lui Zahmut dragomanul¹⁷ care s-a oferit să-l înlăture pe Alexandru prin otravă, dar în zadar, căci eu l-am întors de la aceasta și i-am zugrăvit ce fel de om este, fiind eu atunci de față la sfătuirea tainică¹⁸ în care acei doi i-au raportat doar lui Despot mai multe lucruri, anume că Alexandru a fost dus în Iconiu la Alep¹⁹ care

⁶ Despot.

^{6bis} Despot.

⁷ *Lugasyth*.

⁸ *Tatros oppido*.

⁹ 18 mai.

¹⁰ *Mustuluk*, dar pentru o veste bună. În socotelile ardeleni acest dar se numește „evangelium”.

¹¹ Vezi mai jos p. 206, n. 10.

¹² *Signo errante* (traducere probabilă).

¹³ *Pariis mandatis*.

¹⁴ Omisiune poate a unei cifre indicînd ordinea numerică; vezi mai jos signo III.

¹⁵ În text: *quod*. Corect: quae <mandata>.

¹⁶ De fapt a lunii precedente. Belsius se referă la un jurnal al său redînd aici evenimentele începînd din ziua de 12 mai încolo.

¹⁷ *Zahmuti Dragomani*. Probabil Mahmudi Dragomani, vezi Hammer, t. 6, p. 78 — renegat german — devotat reginei Isabella Zápolya în 1554. Împreună cu Ferhat l-a instalat pe Ioan Sigismund în Transilvania. Vezi și *Hurmuzaki*, II, I, p. 609, scrisoarea sa cu dată greșită.

¹⁸ *Conclave*.

¹⁹ *Halepum*.

odinioară se numea Antiochia, după cum a înțeles de la Ibrahim, cu un tain zilnic²⁰ de 60 de aspri și doar cumnata²¹ cu copiii a dobândit această favoare de la pașale că nu a fost dusă din Constantinopol și este deținută acolo în casa lor pe care o au în acest oraș cu un tain zilnic de 30 de aspri pentru cei doi fii, căci pentru fete nu este nici un tain. A sărbătorit²² acest lucru prin bubuituri de arme. Și în acea seară luându-mă cu el, ceea ce obișnuiește el adesea, și adaug că are cea mai mare considerație pentru maiestatea voastră, și chiar nu într-asouns, ci pe față pentru ca s-o afle toți, a ținut să cineze²³ cu mine și aceste vești au fost confirmate în ziua următoare de domnul Galatino²⁴, negustorul care mergea la regele Poloniei cu scrisorile lui Ibrahim și ale sultanului. Acesta, dacă va fi cumva observat²⁵ la Viena sau în vreun loc oarecare, este un om roșcovan cu creștetul lucios (chel)²⁶ și foarte țuguat, ras la față, iscusit²⁷ întru toate, priceput în limbile italiană, turcă și moldovenească; el a fost la Despot și înainte de plecare i-a lăsat lui această listă a prietenilor de la Poartă scrisă pe italienește: Odobasiul²⁸ sultanului, apoi ceaș basiu principalului, adică al principalului turc Mustafa Celebi, negustorul Iosif Onazy²⁹, evreul sultanului Selim³⁰, prin mijlocirea

²⁰ *Ephemeris*.

²¹ *Cognata*.

²² Despot.

²³ *In navi cenam habuit* (nave = cu tragere de inimă, cu zel).

²⁴ Numele corect este Iohannes Baptista Galliciolus. Pentru legăturile anterioare ale acestuia cu Moldova, vezi *Hurmuzaki*, II, 1, p. 387. În 1560 a plecat din Moldova însoțit de un tânăr moldovean care părint suspect a fost oprit la Cașovia de Fr. Zay împreună cu bagajele sale. Ulterior a fost pus în libertate și a intrat în slujba lui Despot la care se afla și la 8 februarie 1561. Trecerea din urmă a lui Galliciolus prin Moldova a trebuit să fie cam pe la mijlocul lui mai (1562). Cam tot pe atunci (la 9 mai) Despot cere de la Maximilian un salvconduct și scutiri de vamă pentru un alt negustor „Iosephus Mediolanensis ca să meargă în Italia și în alte locuri pentru cumpărături“.

²⁵ *Observabatur* (observabatur?).

²⁶ *Vertice tersitico*.

²⁷ În text: *omnia vafer* (per omnia).

²⁸ Lista este redată în italienește: O dabassy del Gran Signor item chiauss bassi *Turcarum Princeps Muztapha Celebi* del filiolo di Principe mercadante Ioseph Onazy Ebreo del sultan Selim mediante Ibraimo bego (Se observă în cuprinsul listei un fel de paranteză explicativă pe latinește, subliniată de noi. Aceasta se datorește desigur lui Belsius. Textul inițial a trebuit să fie: *Chiauss bassi del filiolo di Principe*.) Belsius, care însoțise în Turcia pe Fr. Zay cu vreo opt ani mai înainte identifica pe acest fiu al sultanului cu Mustafa cel ucis din porunca sultanului în 1553 (!). S-ar părea că aici e o confuzie evidentă și că identificarea exactă ar fi: sultan Selim, singurul fiu al sultanului, putînd fi amintit fără a se adăuga în mod necesar că era mort sau fugit.

²⁹ Vezi Hammer (6, pp. 118—119). Evreu portughez numit mai întîi Zuan Miguez, apoi cunoscut sub numele de Don Jose, înălțat la rangul de duce de Naxos de fiul lui Soliman sultanul Selim sub care a ajuns la mare influență.

³⁰ Fiul sultanului rămas moștenitor după uciderea lui Mustafa și fuga lui Baiazid.

lui Ibrahim beg: pe aceștia va trebui să-i observe și Augerius³¹, dacă ar putea fi de vreun folos pentru a deduce și din această observație dispoziția sultanului față de acest Despot, și pe de altă parte îndeosebi să se informeze despre eventualele ajutoare, dacă vor fi trimise cumva prin această țară fiului regelui Ioan, negreșit la o chemare extremă³², după cum am scris în două scrisori ale mele. Dar ca să mă întorc la dispoziția lui Despot, se vede destul de bine din copiile scrisorilor sale și dispoziția sultanului față de transilvănean, dar și mai limpede din scrisoarea aceasta din urmă³³ cu semnul III pe care — după reîntoarcerea solului său Ioan Vrinceanu³⁴, reținut mai înainte încă multe luni la fiul regelui Ioan și înapoiat la 23 a lunii acesteia cu imputernicire pură și simplă³⁵ (?) și implorînd atît de brusc nu numai pacea, dar și ajutorul <său>, chiar cu restituirea cetăților Ciceu și Cetatea de Baltă, cu făgăduiala unei alianțe asemenea celei pe care o are domnul Țării Românești — a trimis-o printr-un oarecare Bolea³⁶ în chiar aceeași zi în care se întorsese acolo. Acum în ce privește dispoziția sa față de maiestatele V^e desigur că Despot era acum tot atît de subtil³⁷ și încă mai alunecos³⁸, dacă pot spune astfel, ca un șarpe, deși în adîncul sufletului el este cu noi, încît după nesfîrșitele mele nu numai iscodiri, pe cînd lucrul era în plină pregătire, dar chiar și la întrebări, unele fățișe, anume ce lucru sigur pot să scriu maiestateii voastre, abia că aveam ce scrie, și rog deci prea plecat pe M.V. să binevoiască îndurător să extragă și să adune ceva din însemnările următoare a celor ce le-am tratat cu el zi cu zi și le-am însemnat³⁹ în calendarul meu; dacă purced cumva copilărește, rog prea surpus să mi se acorde iertare, iar la urmă voi adăuga judecata cugetului

³¹ Busbeck, solul împăratului Ferdinand la Constantinopol.

³² *Extremam conclamationem*.

³³ Vezi Hurmuzaki, II, 1, p. 421 (n. CCCXCI) scrisoarea lui Despot din 23 mai 1562.

³⁴ *Vranchich*. Fusese trimis de Despot la 17 martie cu o scrisoare către bistrițeni ca să-i înlesnească drumul pînă la Ioan Sigismund (Hurmuzaki, XV, 1, p. 575). Dacă de fapt nu a fost reținut cîteva luni de către I. Sigismund, cum afirmă Belsius, căci întors la 20 (nu 23 mai) a lipsit cu drum cu tot două luni, rezultă totuși că durata absenței sale a fost neobișnuit de lungă. Poate ar trebui observat oarecare paralelism cu reținerea lui Stroici în Polonia cam tot pe atunci. În orice caz termenul folosit de Belsius: *detentus* pare sugestiv.

³⁵ *Nudis cum credentialibus*. Adică fără nici un răspuns scris, ci numai o scrisoare de încredințare confirmînd cele ce avea să spună din gură solul la înapoierea sa.

³⁶ Se bucura de încrederea lui Despot. Era staroste de Huși. După înfrîngerea lui Lăpușneanu, Despot îi poruncește la 30 noiembrie 1561 să-l urmărească pe acesta (Hurmuzaki, II, 1, p. 392). În ianuarie 1563 îl trimite la Poartă să predea pe Wolff Schreiber ca instigator și spion (vezi mai jos, p. 273 relația acestuia în volumul de față). În memoriul acestuia el e numit „Lollia Hustherr“, adică staroste de Huși. La N. Iorga, *Istoria Românilor*, V, p. 68, n. 4, numele e tălmăcit ca „ușierul“.

³⁷ *Ita vafer*.

³⁸ În text: *laboriosior* (labosior) corespunzînd contextului.

³⁹ *Inseruit* (inserui).

meu. Pînă acuma am trimis maiestății voastre pe diferite căi opt⁴⁰ scrisori și în fieșicare din acestea am arătat toată recunoștința și promptitudinea sufletului său față de maiestățile voastre. Apoi acestea s-au petrecut în ziua de 12 mai⁴¹, îndată ce a ajuns la el zvonul despre înfrîngerea armatei noastre. Timp de trei zile cînd ieșea din casă îmi spunea în fiecare dimineață: „sînteți învinși“, și că îi pare nespun de rău să anunțe sultanului dezastrul lui Zay, și că el totuși trebuie să facă acest lucru⁴², deoarece cu aceste știri se silesc pe întrecute și moldoveanul, și munteanul, și fiul regelui Ioan să cîștige favoarea⁴³ sultanului: primul doar de ochii lumii, al doilea după obiceiul său, al treilea din slugărnicie⁴⁴, și chiar la 18, aflînd știrile despre răscoala secuilor, s-a bucurat și s-a delectat în suflet gîndind la mișcările secuilor, nu am mai aflat nimic despre noile mișcări din faptul că în ziua de 14 i se adusese acea poruncă să-l ajute pe fiul regelui Ioan; apoi cînd din mila lui Dumnezeu au început știrile să fie contrazise⁴⁵, și a înțeles de la informatorul său că turcii, și nu ai noștri, sînt cei măcelăriți și înfrînți și că un pașă a fost prins cu foarte mulți turci, m-a chemat în grabă seara foarte tîrziu⁴⁶ și mi-a împărtășit veștile cu bucurie, și această bucurie a fost cu atît mai mare, cu cît fuseserăm cu totul încremeniți. Din Galați care este orașul său⁴⁷, pînă la care se întinde spre sud hotarul Moldovei pe malul Dunării, în fața cărui oraș se ridică de partea cealaltă orașul Reni⁴⁸ — ele fiind despărțite de riul Prut, care curge între ele — au apărut la 19 mai <niște>⁴⁹ turci fugiți din această luptă și <veniți> apoi cu scrisori plătuite ca fiind ale lui „Acason“ pașă⁵⁰, dar descoperindu-se înșelăciunea lor în scopul doar de a cerși daruri, au fost îndată trimiși de acolo cu mîinile goale și făcuți atenți să nu mai încerce acest lucru cu scrisori mincinoase; căci el⁵¹ nu a primit niciodată nici o scrisoare de la „Acason“ care e mazilit, după cum se spune, și cu atît mai puțin știe să

⁴⁰ *Octenas* (octonas). Nu cunoaștem din acestea decît șase, din care două extrem de scurte. Belsius se referă într-un loc la o scrisoare din Lipova, dar care pare să se confunde cu cea trimisă din Vaslui.

⁴¹ Dată în contradicție cu cea de la început de 15 mai; vezi mai sus nota 2.

⁴² Aici începe o paranteză a lui Belsius întrerupînd firul vorbirii indirecte a lui Despot pînă în dreptul notei 44.

⁴³ *Auram captare*.

⁴⁴ *Pro officio*.

⁴⁵ *Contrariari*.

⁴⁶ *Serotino*.

⁴⁷ Al lui Despot.

⁴⁸ *Rhen*.

⁴⁹ Text defectuos. Lipsește de fapt subiectul lui *comparuerunt* înfățișat doar direct prin cuvintele la genitivul plural: *turcarum profugum*.

⁵⁰ Kassim Pașa, sangeacbegul Timișoarei din anii precedenți. Nu se înțelege prea bine legătura dintre aceste fapte și desfășurarea evenimentelor.

⁵¹ *Se* (Despot).

fie legat de el prin legături de sînge. În ziua următoare⁵² pe cînd se odihnea după prînz singur pe pat, am vorbit despre multe lucruri folosind ca prilej atîtea succese militare ale lui Zay din cursul unui an, și cum a dus și starea mării sale⁵³ la încheierea dorită din însărcinarea maiestății voastre, și că pe deasupra el se va mai alege, și cu urmările fericite ale noilor victorii, la care am contribuit cîtva și eu, stăruind mai departe apoi amintindu-i prin ce binefacere minunată a lui Dumnezeu a cucerit el puterea cu o oaste mică, pe care și aceea a avut-o de la maiestățile voastre, și am admirat totodată trînicia stăpînirii sale, pacificarea vecinilor, // dragostea poporului, în sfîrșit noile daruri⁵⁴ de logodnă și strălucirea⁵⁵ stării sale și am adăugat că în atîta siguranță și fericire nu trebuie să treacă să vedea că maiestățile voastre așteaptă și speră ceva de la el. El a răspuns după obicei că el atribuie izbînda lui Dumnezeu și maiestății voastre și criticîndu-i pe turci față de boieri le repetă de nenumărate ori cît de măreață este maiestatea voastră împreună cu maiestatea sa împăratul,⁵⁶ cît de mult îi vrea binele și al lui și al întregii creștinătăți și că se va întîmpla în veacul acestuia să strălucească și pentru noi steaua noastră, apoi a spus că au văzut de curînd cum de victoria sa fără pereche s-a cutremurat toată Turcia împreună chiar cu Constantinopolul (ceea ce nu tăgăduiesc nici ei). „Însă cum ași putea eu singur să fiu de folos maiestăților lor?” „De ce, a spus el, prealuminatul rege Maximilian, domnul meu milostiv, nu trimite ceva mici daruri unora dintre boierii mei? Oare dacă ar trimite ceva nu ar contribui la stabilirea unei bunăvoințe mai mari (căci acești oameni nebăgați în seamă⁵⁷ mai au această mărunță dorință și se bucură să fie îndulciți⁵⁸ și totodată se fălesc mult⁵⁹ cu aceasta)”. Și cînd am întreat: „Cui să le trimită?” mi-a numit pe cei doi mitropoliți, cel de Suceava și cel de Iași⁶⁰, căci aceștia stau întotdeauna nelipsiți pe lîngă el: pentru fiecare dintre ei un damasc negru și un mic orologiu, în rîndul al treilea marele logofăt⁶¹, în al patrulea marele

p. 425

⁵² 20 Mai (?).

⁵³ *Celsitudinis Suae* (Despot).

⁵⁴ *Oblationes*.

⁵⁵ *Ambitus*.

⁵⁶ Ferdinand.

⁵⁷ *Ignoti*, termen folosit și mai apoi pentru boieri, vezi mai jos, p. 191.

⁵⁸ *Inescari*.

⁵⁹ *Affectate* (affecte).

⁶⁰ *Socraviensem et Iazzoviensem* (E vorba de mitropolitul Grigore și de Eftimie, episcopul de Rădăuți).

⁶¹ *locum fet* (Ion Movilă).

hatman și vicerege⁶², în al cincilea Moțoc⁶³, în al șaselea Spancioc⁶⁴, în al șaptelea păstrătorul pecetii celei mari a țării⁶⁵, să primească fiecare o cupă mică. În rîndul al optulea Avraam⁶⁶, marele postelnic⁶⁷, să primească o haină de damasc, din partea maiestărilor voastre, adresîndu-li-se fiecăruia dintre ei cîte o scrisoare ca să se gîndească la obștea creștinilor în mijlocul căreia s-au născuț și să țină cu ei⁶⁸ și să urmeze soarta lor, căci ei sînt principii creștini. Repetînd aceste cuvinte de două ori mi-a poruncit să le scriu maiestății voastre și totodată să o rog mult că — întrucît după victoria sa aproape toate odoarele țării pe care le avusese Alexandru Moldoveanu cu sine s-au pierdut și lipsește coroana —, căci sînt două coroane, anume diadema țării sale de Jos, și cealaltă a domnului țării — de asemenea crucea care obișnuiește să fie dată spre a fi sărutată (?)⁶⁹ la încoronare și pe care o numește stema⁷⁰ și veșmîntul domnesc țesut cu aur, care toate s-ar afla la Jean Villey⁷¹, de care s-a plîns mult și amar, cum că în războiul său el umbla mai mult după pradă decît după izbîndă, și că pentru acestea el e gata să plătească mult (deși în locul coroanei s-a încoronat cu una nouă acum la 24 aprilie)⁷², dacă maiestatea voastră ar pune în vedere zisului Jean Villey că acestea sînt tezaurele țării și nu bogății particulare, și că el nu trebuia să le ia ca pradă, ci spre pază și ocrotire (și cu acest prilej l-a lăudat pe Anton Székely⁷³ (ce fusese pus pe lîngă el de către maiestățile voastre). Și negreșit dacă s-ar socoti bine toate acestea nu ar fi lucru nedrept să se restituie aceste lucruri cu condiția totuși ca aceștia toți, împreună cu domnul, să promită ceva maiestăților voastre pentru acest bine, ba chiar

⁶² *Supremus Campiductor et Vicerex* (Barnovski).

⁶³ *Moczok*, apare ceva mai jos cu titlul de Capitaneus, adică vornic al Țării de Jos. În documentele lui Despot din 1563 e pomenit îndată după domn fără o dregătorie precisă ci arătat doar ca mare sfetnic.

⁶⁴ În 1563 apare îndată după Moțoc cu titlul de vornic al Țării de Sus.

⁶⁵ *Conservator sigilli maioris* — vistierul Stroie.

⁶⁶ Avraam de Bănila, fost în divanul lui Petru Rareș. În 1563 sub Despot e pîrcălab. Doc. Ist. Rom. A sec. XVI.

⁶⁷ *Cubicularius Supremus*.

⁶⁸ Cu maiestățile lor — Belsius a trecut la vorbirea indirectă.

⁶⁹ *Aplicari*.

⁷⁰ *Stemma*.

⁷¹ Pentru soarta sa ulterioară, vezi *Hurmuzaki*, II, 1, p. 575.

⁷² Sărbătoarea Sf. Gheorghe la catolici. Belsius transpune în mod inconștient data sărbătorii ortodoxe 23 aprilie cînd a trebuit să aibă loc această ceremonie în 24 aprilie după calendarul care îi este mai familiar.

⁷³ *Anthoniuz Zekel*, unul dintre principalii colaboratori ai lui Despot în expediția sa de ocupare a Moldovei. E numit împreună cu Jean Villey și cu A. Łaski în instrucțiunile lui Maximilian către Belsius; vezi *Hurmuzaki*, II, 1, p. 399. Pentru activitatea sa ulterioară (*ibidem*, p. 563 (în 1566) și II, 5, p. 505). Vezi mai jos, p. 390 și lămuririle noastre la relația anonimului ungur din 1568.

să se lege prin jurământ⁷⁴ la unele articole, ceea ce ar face ei fără nici o îndoială, căci și Soliman⁷⁵ când a ocupat această țară a restituit în întregime toate cele de acest fel din Suceava, și prin acest fapt a păstrat bunăvoința acestora⁷⁶ chiar subjugăți. Fără îndoială că maiestateile voastre ca principii prea creștini ar atrage pe veci cu și mai mare laudă și uimire⁷⁷ cele două Valahii spre dragoste și credință necurmată. Dar despre amîndouă aceste treburi pe care mi le-a înfățișat mie atunci Despot vor judeca maiestateile voastre. Iar eu, dacă am trecut dincolo de instrucțiunile mele, mă rog de iertare. S-ar părea totuși că nu ar strica să li se trimită acestora daruri, și acest lucru nu ar fi nepotrivit acuma la vremea nunții, căci astfel și faptul acesta ar fi o vădire în ochii lor a marii treceri și bunăvoințe față de Despot și turcul ar bănuși mai puțin această lucrătură⁷⁸. Totuși darurile ar trebui să fie mai reduse, mitropoliții ar fi cinstiți prea destul și numai cu cîte un orologiu. La ei are mare trecere logofătul, om întotdeauna la fel cu sine însuși, grav cu șiretenie, rar la vorbă, nepomenind de maiestateile voastre și de alții decît întrebă — ar putea fi îmbiat cu o cupă⁷⁹; la fel este și hatmanul Barnovski, dar mai grijuliu și înfulecător de daruri⁸⁰, și așadar dacă va fi îndulcit va fi binevoitor, căpitanul⁸¹ Ioan Moțoc, ostașul cel mai viteaz al Alexandrinilor⁸² pe care oastea îl iubește fierbinte⁸³, om cu greutate și legat de maiestateile voastre prin Despot; tot atîta și la fel ar merita și căpitanul⁸⁴ Spancioc, aceștia doi din urmă ar putea fi cinstiți îndeajuns fiecare dintre ei cu cîte o haină de catifea⁸⁵. Pe cînd se petreceau lucrurile astfel și eu îl aveam pe el pe o cale bună⁸⁶, în ziua de 23 a sosit numitul Ioan Vrînceanul din Transilvania, despre care am vorbit mai sus. Fiul || regelui Ioan cere ajutor și îi va înapoia de bunăvoie cele ce sînt ale sale, chiar se roagă să i se trimită boieri care să poarte solie la secui — căci el are acasă ca dușmani pe sași⁸⁷ iar afară pe maiestateile voastre — și îl invită

p. 426

⁷⁴ *Sancte sese obligarent.*

⁷⁵ *Suleymanus* (în 1538).

⁷⁶ A moldovenilor.

⁷⁷ *Cum laude et stupore.*

⁷⁸ *Istum hamum.*

⁷⁹ *Poculo alliceretur.*

⁸⁰ *Dorophagus.*

⁸¹ *Capitaneus.* În realitate vornic al Țării de Jos și în această calitate comandînd o aripă a oștirii.

⁸² Al moldovenilor sub Alexandru Lăpușeanu.

⁸³ *Hunc aride manus hic (!) amans* (corect: *manus haec*...)

⁸⁴ Vornic al Țării de Sus. În această calitate el comanda aripa cealaltă a oștirii moldovene.

⁸⁵ *Vellorica simplici.*

⁸⁶ *Bono cardine.*

⁸⁷ Text defectuos. *Se habere domi Saxones quae (?) inimicos foris Maiestates Vestras.* Oare *quasi* inimicos?

să-și amintească de porunca lui Soliman; cei din Buda⁸⁸ au și fost învinși și rămîne doar ca trupele germane să o ia din loc. Îndată în ziua a doua ce a urmat⁸⁹, dis-de-dimineață s-a făcut aici chemarea la luptă pregătindu-se merinde pentru 12 săptămîni, din porunca lui sînt inspectați de mine pedestrașii unguri, a doua zi sînt trecuți în revistă ostașii, ienicerii sînt cercețați de comandanții lor, se repară mașinile și tunurile, în sfîrșit se muncește cu înfocare. Cum acestea îmi frămîntau mintea cu păreri îndoielnice, pe de o parte trimiterea unui curier la fiul regelui Ioan cu un răspuns atît de binevoitor⁹⁰, cînd pe de alta răsuna nu mai puțin neașteptată pe cît de amenințătoare goarna de luptă, ba chiar tunetul furtunii, și cum acestea păreau să contrazică spusele sale, nu am lăsat piatră neîntoarsă spre a-i smulge cît mai apăsător informația cînd va porni în expediție de ajutor în Transilvania și cu cîtă oaste. A răspuns că el ar putea să pornească în orice zi, înșirînd toate orașele pe care aceștia le consideră ca niște comitate⁹¹, și cît poate fiecare să aibă întotdeauna la îndemînă și apoi cuprinzînd amîndouă întrebările într-un singur răspuns a adăugat că îi lipsesc steaguri, tobe, flinte⁹² etc. și totodată s-a apucat să mă întreb cum ar putea fi distribuite legiunile sale atît de mari de circa 80 de mii de oameni, avînd așa de puține tobe, iar eu declarîndu-i atunci cu gîndul la pădurile ce are să le străbată spre țara sașilor (?)⁹³, că ar trebui să aibă multe tobe pentru soldații ce rătăcesc în urmă, el a spus că atunci va trebui să se folosească de pocnetul sau semnalul flintelor. Toate acestea se părea că le pregătea Despot cu cea mai mare sîrguință și rîvnă și ziua, și noaptea cu sufletul fără astîmpăr, dar atunci a sosit solul muntean și fiind întrebat⁹⁴ de acesta de ce — întrucît e vorba de trupe ce se vor ajuta între ele au hotărît între ei ca ei înșiși⁹⁵ să dea numai 10 000 iar ceilalți 80 000 mii de oameni, a spus^{95a} că nu i-a răspuns altceva solului decît să stea liniștiți și să mai amîne treaba. În acest timp s-a întors Moțoc ce fusese și el în Țara Românească cu Avraam ca

⁸⁸ *Budenses*. În prima jumătate a secolului al XVI-lea Beglerbegul de Buda Rustem și cu sangeacbegul de Timișoara Kassim asediaseră fără succes ceretea Szatmár (Satu Mare) apărată de Melchior Balassa și Fr. Zay și se aflau chiar într-o situație critică schimbată apoi în favoarea lor de o acțiune neizbutită încercată de fratele lui Balassa; vezi *Hurmuzaki*, 6, p. 156 sqq.

⁸⁹ 24 mai?

⁹⁰ *Tam benigna (benigno) cum signo.*

⁹¹ *Quae hi pro comitatibus habent.*

⁹² *Buxos.*

⁹³ Text confuz: *consideratione silvarum quas trans Silesi (?) in Saxoniam vellet multa se habere debere* (Desigur că aci nu poate fi vorba de Silezia ci de o transcriere greșită pentru *transilire* poate cu doi s (*transsilire*). Saxonia — țara sașilor, adică Transilvania.

⁹⁴ Despot.

⁹⁵ *Ipsi* — muntenii.

^{95a} a Despot.

pețitor după mireasă cu icoana⁹⁶ logodnicei și inelul fecioresc, care este din peruzele⁹⁷, și în ziua următoare — deși cu o lună aproape înainte plin de bucurie tot repetase neîncetat că va pofti pe M. V. foarte curînd la nuntă și întrebare care e chipul obișnuit pentru aceasta, acum — a spus că el va folosi totuși chipul său moldovenesc⁹⁸ fie prin Albert Laski, pe care nu l-am văzut încă aici, fie printr-un moldovean al său numit Orăș⁹⁹, și că la <această nuntă> care va fi la 15 august va pofti pe M. S. împăratul, pe regele Spaniei¹⁰⁰ de dragul divului Carol Quintul, pe M. V. și dintre unguri pe reverendul Nicolae Olahus, pe Nádasdy¹⁰¹ și pe Francisc Zay, pe polon¹⁰², pe prusian¹⁰³ și pe fiul regelui Ioan. Pe turc nu îl vrea de loc. Voi raporta mai multe prin acela pe care îl va trimite. Și astfel¹⁰⁴, prefăcîndu-se, el întîrzie cu trupele de ajutor, potolind totul pînă cînd ai noștri vor termina acolo treaba, de ici sașii și secuii, de colo trupele maiestății voastre — cum mai este ajuns de boală și fiul regelui Ioan¹⁰⁵, care, cum am înțeles din scrisoarea doftorului său¹⁰⁶ către acesta¹⁰⁷, i-a zăcut în brațe lipsit de bătaia pulsului și de orice simțire timp de trei ore. După umila mea părere pe care o supun prea plecat maiestății voastre... cînd a văzut acest Despot că el poate să-i ajute și să-i vatămă mult și pe unii și pe alții, adică și pe turci și pe creștini (ceea ce se datorește poziției geografice), a început mai apoi în urma soliilor turcilor să se sumețască, încît acum este chiar teamă ca turcul să reverse asupra lui toată favoarea.

A fost adusă acum trei zile scrisoarea sultanului împreună cu altele alăturate pe care să le trimită Despot¹⁰⁸ (?) nedeschise (?)¹⁰⁹ polonului și tătarului în treburile ce-l privesc, pentru ca amîndoi să-i înapoieze sub amenințarea urgiei sultanului mașinile de război și toate cele ce le-au luat cîndva de la el. Îl favorizează și pașalele. Așadar cum ei ar vrea nu numai să-l clatine, dar chiar să-l abată de la pîrtinirea sa față de maiestățile voastre, trebuie umblat cu el cu mare băgare de seamă, făcîndu-l atent și preve-

⁹⁶ *Icon*. (Nu e vorba de un portret al logodnicei trimis în Moldova, ci de o icoană trimisă din Moldova în Țara Românească.)

⁹⁷ *Turcae sinus* (turchesius).

⁹⁸ De a face adică pofteala.

⁹⁹ *Orros*.

¹⁰⁰ Filip al II-lea.

¹⁰¹ Palatinul Ungariei.

¹⁰² Sigismund al II-lea August al Poloniei.

¹⁰³ Ducele Albert al Prusiei (*Prutenum*).

¹⁰⁴ *Iti* (ita).

¹⁰⁵ Ioan Sigismund Zápolya suferea de epilepsie. Crizele sale foarte violente îi puneau în primejdie viața.

¹⁰⁶ Blandrata.

¹⁰⁷ Despot.

¹⁰⁸ *Dibafo* (?). Este desigur o citire greșită.

¹⁰⁹ *Involuntas* (involutas).

nindu-l adesea, ceea ce am făcut stăruitor, și dacă nu și-ar aminti de¹¹⁰ pregătirile sale ar fi trebuit să i se amintească nu numai de simpla făgăduială sau ofertă a sa, dar chiar de obligația și jurământul său, întrucât acesta îmi era cît se poate de cunoscut cuvînt cu cuvînt¹¹¹, ca unul care îl redactasem la Lőcse¹¹² <din porunca lui (?)> Thurczó¹¹³. Dar în această privință cum nu iubește pe nici unul dintre principi mai mult ca pe M. V., el nu va socoti mai prejos de sine să-și dea toată silința să-și trimită cu cel mai mare folos curierii săi la M. V. Mi se pare că am realizat mult prin micile mele sugestii și prin prezența mea ca să nu se repeadă acesta în ajutorul lui Ioan Sigismund Zápolya, căci cuprinsul poruncii¹¹⁴ este aspru. Voi spune că, în ceea ce îi privește pe aceștia¹¹⁵, ei sînt întotdeauna cei mai dispuși <la asemenea expediții>, căci la întoarcere ei scot măcar pradă de la secui, și cum amintea el de curînd înșirîndu-i pe toți vecinii: „Vezi cît de pașnici sînt cu mine vecinii mei de pretutindeni“, i-am răspuns că „rămîne ca măriă voastră¹¹⁶ (?) // să se pună în mișcare trezindu-i pe locuitori din inacțiunea care altminteri ar da naștere la inerția aceloră ce stau în veșnică nemișcare și să vină în ajutorul nepriceperii lor și să se declare o clipă mai devreme, în sensul pe care ei îl doresc de mult“. Acestea le-am scris maiestății voastre strălucite cu toată smerenia, rugîndu-mă de iertare dacă o plictisesc și mai adaug și aceasta că de curînd, după o lungă chibzuială cu mine în ziua în care a trimis solii săi în Transilvania, l-am întrebat pe cînd meditam la textul jurământului a cărui traducere grosolană din limba română o cuprinsesem¹¹⁷ în scrisoarea lui precum și la alte puncte din scrisoare, zicînd că, desigur, alianța cu voievodul Țării Românești va fi pe placul M. M. V. V. și de folos statului, însă buna înțelegere și unire ce se va face cu fiul regelui Ioan oare nu va duce la neînțelegeri față de M. V.? A răspuns că el nu-i va sta <nicicînd> împotriva¹¹⁸ chiar dacă ar fi¹¹⁹ stăpîn peste toate, și a sus-

¹¹⁰ *Reminisset* (reminiscesc?).

¹¹¹ *De verbo*.

¹¹² *Leutschoviae* — Levoca sau Lőcse, oraș în Slovacia.

¹¹³ *E me Thursone (!) illud... conscripseram*. Este vorba de Francisc Thurzó de Bethlenfalva, episcop de Nitria și prefect al camerei aulice. Pentru rolul său în acordarea împrumutului dat lui Despot la Levoca înaintea aventurii din Moldova, vezi Veress, *Documente...*, I, pp. 248—249.

¹¹⁴ Sultanului.

¹¹⁵ Pe moldoveni.

¹¹⁶ Text defectuos: *restare itaque ut Maiestates Vestras se omnino quietem ageret populorum* etc. subiectul este la plural, verbele care urmează la singular. Oare de citit *Maiestas Vestra* la singular, adică Maximilian, autorul obișnuind să facă această trecere de la persoana a treia la a doua cînd e vorba de rege în cursul vorbirii? Sau mai degrabă *Magnificencia Vestra*, adică Despot?

¹¹⁷ Așadar acel jurămint a fost tradus în latină de Belsius!

¹¹⁸ Lui Maximilian.

¹¹⁹ Despot.

Doamna Elena Rareș cu fiul ei Ștefăniță (detaliu dintr-o frescă de la mănăstirea Sucevița reprodușă în albumul *Rumania. Painted churches of Moldavia*, New York, 1962, p.l 8).

Alexandru Lăpușneanu (detaliu din broderia de la mănăstirea Slatina).

Doamna Ruxandra, soția lui Alexandru Lăpușneanu (detaliu din broderia de la mănăstirea Slatina).

Detaliu din grupul armenilor a frescii judecății de Apoi de la mănăstirea Voroneț.

ținut¹²⁰ totodată, că ar vrea să se vadă la¹²¹ Agria de unde ar putea mai ușor să-i vatame pe turci, și că trage nădejde că o dată și o dată fiul regelui Ioan va fi alungat din domnie și va pribegi la el, și mi-a mai comunicat și această noutate: că moscovitul¹²², după ce a înfrînt pe polon¹²³, asediază Kievul și că lituanii nu-i dau ajutor polonului. Am zis că acest lucru nu e numai îmbucurător, ci peste măsură de îmbucurător, iar el a răspuns: tot ce va cuprinde ruda mea¹²⁴ moscovitul de la acel polon, va lua în stăpînire maiestatea voastră, și că el de mult ațîță acest foc spre folosul maiestății voastre; și este chiar de mirare cît de crunt îl urăște pe polon și ca să închei el nu uită niciodată să pomenească de M. V. cu cea mai mare bunăvoință și cele mai mari dovezi de respect, însă trebuie avut grijă ca să nu fie înfricoșat de turci și silit să se tragă înapoi¹²⁵ de la M.M.V.V., căci ca să fie smuls cu totul, socot că nu e cu puțință, și aceasta este părerea mea despre aplecarea sufletului său către M.M. V.V., și pentru ca să o păstreze statornic i-o repetă solul M^{III} V.¹²⁶ prin prezența sa zi de zi, și ar fi de mare folos, și chiar din mai multe privințe, dacă la acea dată <a nunții> M.M.V.V. ar trimite <ca sol> la această nuntă pe unul potrivit și înțelept dintre cei de care M.M.V.V. au destul de mulți; iar cît despre dispoziția vecinilor față de el, pe lîngă faptul că el se bucură de pace de pretutindeni, vom spune în treacă că la 28 mai bistrițenii¹²⁷ împreună și cu orașul Rodna i-au oferit în dar o cupă frumoasă, rugîndu-se de el să le fie prieten. El spune că ei sînt de două ori supușii lui și pentru că sînt <ai lui> de moștenire, și pentru că Bistrița a fost reocupată cu armele de răposatul său străbun Ștefan, și cînd de curînd Paul Scalich¹²⁸, acum înstrăinat de Hristos, s-a intitulat în scrisorile sale domn al Bistriței, el a

¹²⁰ În text *affebat* — aserebat, în nici un caz *affabatur*, cum se propune în notă.

¹²¹ *Se ex (?) Agriam habere velle* (Acel *ex* nu are nici un sens aici. Poate *sese Agriam*... etc. Despot se referă la asediul cetății Agria (Egger, Erlau) care rezistă victorios turcilor, vezi și instrucțiunile sale către Roussel (*Hurmuzaki*, II, 1, p. 437). Sultanolul i-a dat a înțelege că-l va trimite într-o călătorie „*et pence que sera devant Agria*...”

¹²² Țarul Ivan Vasilievici.

¹²³ *Profligato Poloniam* (polono).

¹²⁴ *Moscus, affinis meus* (prin pretinsa descendență a lui Despot din Ștefan cel Mare).

¹²⁵ *Reffatur*.

¹²⁶ Belsius.

¹²⁷ Pentru raporturile lui Despot cu Bistrița, vezi *Hurmuzaki*, XV, 1, p. 575, 580. Solii moldoveni erau trimiși în Transilvania prin Bistrița.

¹²⁸ Vezi și Sommer, *Vita Iacobi Despotae*, ed. Legrand, p. 18, unde e adusă în sprijinul genealogiei lui Despot mărturia lui Paulus Scalichius, odinioară om cu mare vază care nu s-a sfiit să-i laude neamul strălucit și să-l numească văr (*consobrinum*)... vezi Sommer, *op. cit.*, epistola lui Petrus Albinus către Emeric Forgacz, în care amintește de un Blasiu Forgacz în legătură cu genealogia familiei Scalich înrudită prin alianță cu familia Despoilor.

răbdat titlurile celelalte, pe acesta însă nu a vrut să-l admită și totodată s-a minunat de spița rudeniei din care fapt se pot trage concluzii¹²⁹. Scrisorile cu privire la Ciceu și Cetatea de Baltă au fost citite de mine în chip deschis și cred că în curînd Paul Székely¹³⁰, deocamdată pîrcălab¹³¹ al Sucevei, recomandat de M. M. V. V., va intra în această posesiune. A sosit ieri și un oarecare Petru Armbruster¹³² din Brașov pentru niște treburi particulare, cum zice el, dar va trebui să cercetez dacă este un sol adevărat sau un spion. Cît va sta în puțința mea nu mă voi lăsa niciodată de toată strădania și osteneala în slujba M. V., numai M. V., de la care nu am văzut niciodată nici o scrisoare pînă acum¹³³, să binevoiască să-mi arate măcar o singură scrisoare, așa cum se aruncă unui cîine lup¹³⁴ o fărîmătură. Pentru care lucru mă rog prea smerit și conjur pe M. V. să binevoiască să asculte cu milostivire plecata mea rugămintă etc., deoarece chemat pe neașteptate și negîndite și trimis într-o misiune în Moldova în serviciul M. M. V. V. din porunca lor... etc... etc¹³⁵ dacă aș ști precis că M. V. are de gînd să trimită pe cineva la nunta lui Despot care să observe și să dorească să observe cele dimprejur, rog fierbinte ca oricine ar fi acela pînă în cele din urmă, fie că va avea poruncă de la M. V. să rămînă aici sau să se întoarcă de îndată, să-mi dea voie (O rog smerit) să mă duc înapoi acasă o lună doar, sau cel puțin o jumătate de lună și să-mi las treburile mai bine puse la cale // din cauza condițiilor locului acesta¹³⁶ unde mă aflu, căci cum sîntem muritori, aș lăsa poate urmașilor mei din lipsa mea de grijă o mare pagubă și o strîmtorare perpetuă, și apoi negreșit m-aș reîntoarce grabnic cu toată supunerea fie la situația mea de acum, — sau dacă M. V. va găsi cu cale ca să-i dau seama prea smerit de cele ce le-am cules, le-am pătruns și le-am cunoscut, și să înfățișez destule din obiceiurile acestui popor, din așezările geografice ale țării pe care o (?)¹³⁷ am zugrăvită precis împreună cu încăierarea sau lupta lui Despot și în sfîrșit cu toată înșirarea împrejurărilor... curții acestuia (dacă interesează cumva) <cu> slujbele și dregătoriile cercetate aproape pe de

¹²⁹ *De quo iudicio esto.*

¹³⁰ Zekel — Secuiul.

¹³¹ *Officialelem.*

¹³² *Petrus Armpruster.* Nu îl cunoaștem din alte izvoare, ci doar pe Georg Armbruster, fost student la Padova, apoi magistrat la Sibiu. Acesta era fiul lui Mathias, fostul burgmaistru al orașului Sibiu. De altminteri această familie era din Sibiu și nu din Brașov.

¹³³ Maximilian îi scrie în sfîrșit la 13 iunie (vezi *Veress, Documente* p. 224—225).

¹³⁴ *Lyciscaae* (cîine lup).

¹³⁵ Text fără interes înlăturat de noi.

¹³⁶ Aluzie la primejdiile ce le întîmpină el la curtea lui Despot.

¹³⁷ *Satis iam expositurus morum gentis huius, situum regni, quem exacte Depictum unacum congressu se (seu) proelio Despotae habeo...* (Dacă *quem* se referă la regni, corect ar fi fost: *quod*).

rost¹³⁸, facă-se aşadar voia prea milostivă a M. V. şi să-mi fie îngăduit să lipsesc acest scurt răstimp de la slujba mea ca să-mi văd de treburile mele, pentru care îndurătoare milostivire îmi ofer serviciile mele preasupuse prezente şi viitoare şi aştept prin omul maiestăţii voastre¹³⁹ un răspuns milostiv şi binevoitor şi în această privinţă; deoarece s-a făcut o împărţire prea nedreaptă între mine şi Marcus, colegul meu, cu totul geometrică¹⁴⁰ şi chiar trecând peste mine, căci el care primeşte o parte însemnată din fondurile de cheltuieli şi care nu are de purtat absolut nici o grijă s-a întors <la el> ca un triumfător, iar eu aici cu toate mijloacele aproape de tot secătuite (căci este cu neputinţă să se hrănească¹⁴¹ cineva numai din micile slujbuleţe¹⁴² ale lui Despot) stau locului, avînd nevoie pe viitor de haine de nuntă mai îngrijite, din consideraţie pentru M. M. V. V., ba chiar se va cuveni să fiu pregătit a-i oferi daruri, chiar şi numai ca persoană particulară. Aşadar orice va trimite M. V. de cheltuială, fie mult fie puţin, sau <cumva> stofă de mătase pentru mine, voi primi cu smerită recunoştinţă toate acestea trimise din milostiva sa bunăvoinţă. Pentru aceste două lucruri mă rog din nou şi iar din nou cu cea mai mare smerenie. Despre pierderea cailor nu mai amintesc nimic. Dar să binevoiască maiestatea voastră să cugete prea milostiv şi îndurător la lipsa pe care o îndură cei de acasă¹⁴³ de la mine din cauza mea — lucru pentru care mă rog cu toată smerenia. În sfîrşit cu toată îngrijorarea şi bănuiala mă plîng în orice clipă de lucrul acesta: că zăboveşte curierul Mth V^{re} şi Zay va fi omis să-l trimită şi Dumnezeu ştie că dacă aşa va fi, atunci în zadar sînt rîndurile mele scrise Mth V^{re}, şi degeaba mi s-a impus această şedere aici şi mi s-a pus în spinare această slujbă fără folos¹⁴⁴. Aşadar soluţia cea mai bună mi s-ar părea (cu bună iertare) dacă după ce voi fi pus pe cale bună treaba de faţă¹⁴⁵ (numai de aş fi în stare de a îndeplini această muncă!), aş rezolva toate chestiunile în prezenţa M. V. şi mi-aş alege un curier, de care este aşa mare lipsă aici şi chiar <nu sînt de> nici o încredere, pînă într-atît că în cursul acestor evenimente, care cereau îndeosebi ca să pot trimite ştiri lui Zay, nu am putut trimite pe nimeni, iar cei pe care i-am trimis împreună cu banii de drum¹⁴⁶ nu ştiu pe unde

¹³⁸ Oare rezultă că Belsius ar fi alcătuit o descriere a Moldovei şi a curţii lui Despot şi că ar fi putut înfăţişa şi o reprezentare a luptei de la Verbia, precum şi o hartă a ţării? Se ştie că scena luptei amintite fusese reprezentată pe pereţii palatului domnesc cam în această vreme.

¹³⁹ Reprezentantul desemnat pentru nunta fixată mai întîi la 15 august.

¹⁴⁰ *Geometrica sane immo supplantatoria.*

¹⁴¹ *Lactare.*

¹⁴² *Praebendiculis.*

¹⁴³ *Domestici.*

¹⁴⁴ *Officium sine fruge.*

¹⁴⁵ *In ordine mise <rim> praesens.*

¹⁴⁶ *Una cum expensis.*

zăbovesc, dacă au fost interceptați¹⁴⁷ pe drum sau uciși. Despre aceasta am socotit că trebuie să previn cu toată smerenia pe M. V. și să o rog ca să nu par că nu am semnalat acest mare cusur, căci să fie încredințată M. V. că această supraveghere nu trebuie să fie de mîntuială și lipsită de pătrundere, ci îndreptată în toate părțile și plină de vigilență; observația acestei provincii pe care o socot aproape că ar fi a maiestăților voastre ar putea să fie și de mare folos creștinătății și (dacă am îndepărta-o de la noi) ne-ar putea sta împotrivă. Acest subiect îl las la chibzuita meditație a M. Voastre în împrejurarea aceasta atît de favorabilă¹⁴⁸, nefiind eu destul de competent etc. Dat la șase iunie din anul șazeci și doi în orașul Iași din Moldova.

¹⁴⁷ Belsius se contrazice afirmînd mai întîi că *n-a putut trimite* curieri lui Zay, iar apoi că *cei trimiși au fost desigur interceptați*. El trebuie să justifice tăcerea sa care e destul de suspectă, și de aceea înfățișează aici un fel de pseudojurnal al discuțiilor sale cu Despot.

¹⁴⁸ *Tam capillata occasione.*

OBSERVAȚII CRITICE PRELIMINARE

Post scriptum după 6 iunie 1562

Acest *Post-scriptum* se află publicat izolat de textul căruia a trebuit să-i aparțină. E datat greșit în volum ca fiind din 20 mai. Textul însuși e fără dată și fără loc. După cuprins se apropie mult de instrucțiunile lui Despot către Pierre Roussel, fără dată și ele, dar situate de editor în luna iunie (*Hurmuzaki*, II, 1, p. 436—437). Dintr-o comparație sumară cu raportul-fluviu din 6 iunie de la Iași către Ferdinand, rezultă că îi este posterior, căci se referă la două puncte atinse în acel raport, anume reclamația lui Despot împotriva lui Jean Villey, precum și îndemnul la trimiterea unor scrisori către boierii din divan.

Prima parte e comună cu instrucțiunile amintite. Urmează apoi stăruințele agentului pentru a i se defini mai clar linia de urmat în eventualitatea unei împăcări între Despot și Ioan Sigismund. În sfârșit stăruind din nou să i se trimită cifra cu care plecase Bergkowicz, lăsându-l în mare încurcătură, face o mărturisire prețioasă, anume că *Despot intervine în corespondența lui cu Maximilian (praeter id quod me videt Princeps et Maies-*

tatibus Vestris velit nolit favere mentione assidua cogo). Lucrul acesta se potrivește cu observația privind introducerea unor știri *dictate* sau indicate de Despot. Vom vedea că în raportul din 8 ianuarie 1563 post-scriptumul către Maximilian cu o formulare atît de ciudată e dictat *direct* de el.

Va trebui să datăm această comunicare *după 6 iunie 1562* sau chiar: *din 7 iunie* (vezi mai jos p. 188).

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN

(1562 după 6 iunie¹)

La prima mea întâlnire cu Despot el a po- p. 419
menit de datoria sa bănească² față de maiestatea voastră, și atunci negreșit,
ca să nu stîrnesc încă de la început silă față de mine în sufletul meu, am răs-
puns că eu nu am nici o însărcinare în această privință, iar acum mi-a porun-
cit să scriu că el va plăti, adăugînd și scuza sa din cauza mărimii tributului.

¹ În postscriptul acesta către Maximilian, publicat în *Hurmuzaki*, II, 1, pp. 419—420, data nu e arătată anume, ci doar prin cuvintele: *datae ut supra*. Dar aluzia din cuprins la cererea lui Despot privind reclamațiile sale față de Jean Villey, precum și scrisorile ce urmau a fi scrise din partea lui Maximilian boierilor, ne impun să așezăm acest text *după raportul din 6 iunie*, deși în *Hurmuzaki* e dat ca fiind din 20 mai. În realitate „*datae ut supra*” se referă la data comunicării din 7 iunie (p. 188 și urm.).

² Vezi mai jos și raportul lui Martin Literatul din 8 ianuarie 1563 către Maxi-
milian.

pe care l-a trimis prin Stîrcea³ și Armagha⁴ sultanului, în sumă de 50 000⁵ de ducăți — dacă cumva nu se va mulțumi cu 30 000 — mai dînd și 100 de cai pe lîngă darurile pașalelor, și că să binevoiască M. Voastră să hotărască ce va vrea despre datorie, apoi a mai reînnoit și cererea sa pentru reclamația față de Jean Villey⁶, și a dat lămuriri de chipul în care să scrie boierilor pentru acea favoare⁷. Dar despre aceasta va chibzui mai bine (?) maiestatea voastră.

Deocamdată mai trebuie să mai arăt că Despot și-a trimis solii săi la jurămîntul de pace cu condiția să-i restituie⁸ toate ale sale, nu numai cetățile, dar și unele depozite de lucruri scumpe⁹ pe care Alexandru Moldoveanu le-a lăsat în orașele sășești, la Sibiu un lanț de aur cu o cruce¹⁰ atîrnată din mîrgăritare și pietre scumpe în valoare de 2 000 de ducăți, la Brașov 4 pumnale din oțelul de Damasc cel mai bun, cu teaca de „oase de pește”¹¹, împodobite cu pietre scumpe, la Mediaș¹² o lădiță (?) aurită (?) prea frumos lucrată (?)¹³ cu 11 000 de ducăți și în tot locul o mare cantitate de lucruri pe care fiul regelui Ioan cu greu le va înapoia și orașele vor fi supuse popreliei (?)¹⁴ abia va mai purcede o bună învoială. Despre Bistrița l-am întrebat dacă el cere să-i fie restituită și aceasta tot acum, și el a răspuns că nu acum, „să le am eu numai pe acelea, că pentru aceasta mă voi răfui eu cu ea după aceea, cu sau fără voia fiului lui Ioan”. Dacă așadar această viitoare împăcare nu ar fi pe placul M.M.^{lor} V.V.^{re}, să mi se dea instrucțiuni prin curieri, căci toată omenirea se sîrguiește, alergînd încoace și încolo, numai colegul meu zăbovește și eu sînt aici lipsit¹⁵ de cifrul M.^{lor} V.^{re}, pe lîngă faptul că mă vede principele și vrînd-nevrînd sînt silit să-l tot pomenesc

³ Vezi *Documentele Istoriei României*, A, sec. XVI., lista marilor boieri ai lui Despot în vara anului 1563.

⁴ Vezi mai sus p.134 n. 32, unde acesta apare ca sol al domnului Țării Românești.

⁵ Pentru discuția sporirii tributului, vezi *Hurmuzaki*, II, 1, p. 417, rapoartele vicebailului venețian.

⁶ Vezi mai sus raportul din 6 iunie, n. 71.

⁷ *Ibidem* n. 60—68.

⁸ Ioan Sigismund.

⁹ *Gazas* (comori).

¹⁰ Vezi *Hurmuzaki*, XV, 1, p. 574, doc. din 24. I. 1562. Ioan Sigismund poruncește sibienilor să țină la ei deocamdată crucea lui Alexandru Lăpușneanu (*ibidem*, p. 575). La 3 martie 1562 P. Haller i-a adus și predat crucea de aur a lui Lăpușneanu.

¹¹ Baga.

¹² Megyessis.

¹³ *Cuta* (cista?) *d'elaboratissima* (sic) *ducatorum 11 000 croci*.

¹⁴ *Arestabuntur*.

¹⁵ *Nudiorsum*.

M.M.^{lor} V.V.^{re}. A sosit aci și tînărul muntean^{15a}, care ține¹⁶ pe sora acelei fete pe care o va lua acesta¹⁷ de soție, cu daruri constînd din doi cai arabi și veșmîntul de mire de fir de aur¹⁸, apoi dintr-o cucă cu pietre scumpe și cu un sac de bani de aur și de argint, în valoare de 24 000 de ducăți, dar care nu a arătat încă ce însărcinări are.

Dat ca mai sus.

^{15 a} Tînărul boier Socol.

¹⁶ *Habet.*

¹⁷ *Ducet is* (= Despot).

¹⁸ *Veste aurea virginis quae* (!), corect *que* (conjuncție).

OBSERVAȚII CRITICE PRELIMINARE

Raportul din 7 iunie 1562

Acest raport oferă un exemplu viu de felul în care știa Despot să-l amăgească și să-l utilizeze pe agentul habsburgic, ba strecurându-i în mare taină cât o informație ce pare cu totul fictivă, ca cea despre prezența unui spion al turcilor la curtea „M.M. V.V.”, fără însă a putea preciza nici numele acestuia, nici cum arăta și nici măcar la care dintre cele două curți se afla, la curtea lui Ferdinand sau cumva la cea a lui Maximilian, ba șoptindu-i că știe un mijloc prin care ar putea „M.M. V.V.” să cucerească Buda, Pesta, Belgradul și încă alte localități, lăsându-l în prada presupunărilor și a celei mai mari nedumeriri, ba, în sfârșit, dictându-i pur și simplu informațiile care i se par de natură să-l mulțumească pe Maximilian. Vezi textul (p. 192) din dreptul notei 17 în care este vorba de favorizarea ungarilor, de reinstaurarea cultului protestant și de așezarea de juzi unguri în orașe, în sfârșit de încă o monedă nouă bătută în Moldova și trimisă regelui la Praga. O comparație cu subiectele corespunzătoare din primul raport ne îndeamnă să credem că și acolo informațiile acelea fi fuseseră sugerate de domn.

În același timp Despot întreține viu visul lui Belsius de a ajunge la Maximilian pentru a-l informa exhaustiv despre împrejurările din Moldova. Îi afirmă chiar că s-ar gândi să-l trimită ca sol al său pentru invitațiile la nuntă cu domnița din Țara Românească. Amețit și subjugat, Belsius pierde noțiunea realității înlocuită cu viziunea glorioasă a Transilvaniei încăpută pe mâinile Habsburgilor, a Țării Românești dobândită prin trimiterea unor scrisori asemenea celor sugerate de Despot pentru boierii moldoveni, a Moldovei bineînțeles slujind de bază acestui sistem, și chiar întinzându-și influența și asupra tătarilor... Realitatea recâștigă oarecare teren abia în ultimele rînduri în care este vorba de venirea delegației secuilor revoltați cărora Belsius le folosește drept tîlmaci în audiența lor la domn. E de remarcă că după o lungă tăcere a lui Belsius urmată de raportul-fluviu din 6 iunie, avem o serie de adaosuri la acest raport, unul fără dată dar sigur după 6 iunie, și acesta din 7 iunie.

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN

1562, 7 iunie — Iași¹

p. 429

Deși² maiestății voastre nu-i este necunoscut faptul că sultanul trimite pretutindeni la toate popoarele și că întreține acolo nu numai iscoade, dar chiar și trădători, și că îndeosebi unii ca aceștia urmează alaiul curții M.M. V.V., ținând, cum ar fi, la capul creștinătății, Despot mi-a suflat la ureche să scriu maiestății voastre, și mi-a pus în vedere totodată să dau de știre împăratului că sultanul a mituit³ pe un dalmat oarecare de la curtea maiestăților voastre ca să-i scrie toate cele ce se întâmplă acolo, și i-a poruncit ca asemenea scrisori să-i fie trimise lui Despot, și i-a dat poruncă acestuia să le trimită la Poartă prin curieri grabnici. El a făgăduit că va trimite mai departe această scrisoare a omului acela dar nu la Poartă, ci la M.V., îndată ce o va fi primit. Numele spionului și felul cum arată

¹ Raport către Maximilian.

² *Quam* (quamvis?).

³ *Subordinasse*.

nu a putut să mi le înfățișeze, căci nu le cunoaște, dar spune că le va afla de la prima sa scrisoare, totuși a îndemnat să se facă cercetare acolo; negreșit aceștia urzesc ceva grozav pe această cale împotriva lui⁴ (după cum cred eu) și socot că acest spion are în primul rînd sarcina să ia seama dacă maiestățile voastre îl favorizează pe Despot și dacă se poartă între ei soli sau scrisori. Deci dacă vi s-ar părea nimerit ca eu să fiu slobozit de aici din porunca M.V. și să mă duc acolo⁵ ca să rînduim mai bine cele ce trebuie tratate⁶ aici în Moldova pe lîngă acesta⁷, mai ales că în clipa de față nu sînt destul de lămurit asupra celor ce trebuie să fac, îndreptîndu-mă îndeobște după capul meu⁸ (numai doar de ar fi după vrerea M.V.!), căci dacă nu vom purcede acuma în alt fel, zău⁹ că felul acesta nu va fi de lungă dăinuire și nici cu vreo puțină de dăinuire; dacă așadar (cu bună și smerită iertăciune pentru cuvintele mele) ar găsi cu cale M.V. m-ar chema la sine îndată ce ai noștri vor fi dus la capăt treaba cu transilvănenii; și dacă maiestățile voastre¹⁰ îi vor avea în mîna ca <supuși> ai lor¹¹, va trebui să se recurgă la niște notificări și către cei din Țara Românească — întrucît sînt foarte strîns legați de el¹² — cu îndemnuri asemănătoare în ce privește pe acești boieri ca să nu țină cu turcii. Celelalte măsuri le vom lăsa lui Dumnezeu cel prea înalt și timpului. În sfîrșit dacă s-ar găsi cu cale, am înmîna aici cu prilejul acestei nunți o scrisoare lui Petru Voievodul¹³, despre care am auzit că fiind în vîrstă de cincisprezece ani umblă să se însoare cu fiica lui Nicolae Cherepovici¹⁴ de optsprezece ani, și am pune în vedere lui Despot ca să recomande cauza M.M. V.V. și boierilor¹⁵ și astfel M.M. V.V. s-ar întări aici la moldoveni, la munteni și poate prin el și la tătari, pentru ca să înceapă în sfîrșit și turcul să fie tulburat de ceva neajunsuri. Despre toate acestea, dacă M.V. ar binevoi să se îngrijească a fi informată de mine în persoană, mă ofer prea smerit cu toată rîvna, ca servitorul său, numai doar să fiu chemat și o dată ce o voi fi informat să fiu trimis înapoi în grabă, căci pînă să alerge încoa solul M.V. la această nuntă,

⁴ *In hunc fabam cudant.*

⁵ Istuc (adică la curtea lui Maximilian)

⁶ *Negotium.*

⁷ Despot.

⁸ *A cumine (acumine) proprio in reliquis procedens.*

⁹ *Medius fidius.*

¹⁰ *Maiestatis* (Maiestates).

¹¹ *Suos.*

¹² Despot.

¹³ *Petro... Vaivodam* (!) (vaivodae).

¹⁴ Cherepovschi. Fusese auxiliarul și ruda lui Petrovics, sfetnicul lui Zápolya; în legătură cu această căsătorie, vezi și *Hurmuzaki*, XI.

¹⁵ *Ignotis*, vezi în raportul din 6 iunie acest termen folosit prima oară de Despot pentru boierii săi.

vom pierde fără folos multe prilejuri folositoare, întrucât data s-a amânat de pe ziua de 15 august pe ziua de 14 octombrie (măcar că M.V. vi s-a arătat ziua de 16) socot că pentru a face împreună și nunta uneia, și a celuilalt¹⁶, și de aceea a și sosit afinul miresei. La acestea mai adaug în ultima parte a scrisorii¹⁷ că¹⁸ deoarece aici Despot i-a dat fiecăruia dreptul lui, restituind chiar ungurilor bisericele lor, și se țin predici în public împreună cu slujba euharistică¹⁹ împotriva edictului lui Alexandru tiranul, tot atunci am dobândit chiar și noi, ungurii, puțini la număr, scaune de judecată și juzi unguri de ai orașelor, care fuseseră desființați mai înainte de moldoveni²⁰. Acum a poruncit să fie bătută o monedă nouă (dar nu o descriu)²¹ cu valoarea unui aspru și va mai bate²² și altele cu valori mai mari și mai mici.

Despre aceasta voi vorbi altădată, căci nu este de folos acum. Legenda ei este precum urmează, și mi-a și dat el însuși una ca să o trimit maiestății voastre **ἩΡΑΚΛΕΪΔΗΣ ἸΑΚΟΒΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ ΣΑΜΟΥ ΜΟΛΔΑΒΙΕΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ**

a doua legendă este acest vers al lui Omer *ἐκ ἀγαδὸν ἡολνκοῖρα νιη εἷς ἡοίρανος ἐ'στω*.

Se roagă la Dumnezeu ca să-l țină și să-l ocrotească, supunând Transilvania și unindu-i multe alte provincii etc.

Dat la 7 iunie la Iași

Post-scriptum

p. 430 Despot roagă mult să fie scuzat față de M.M. V.V. că este mai zgârcit în titluri și în scrierea de scrisori și chiar și la invitația la nuntă ar fi dorit să trateze nu prin Stroici²³ al său, ci prin altul mai cu trecere față de M.M. V.V., dar pentru că e lipsit de oameni de acest fel, a spus că, întrucât nunta e amânată din august pînă în octombrie, se va îngriji pînă atunci ca să se facă o dată invitațiile și aproape că mă desemna pe mine, căci sollicita ca să înfățișez eu maiestății voastre, pe care îndeosebi o pomeneste cu recunoștință, starea domniei sale și celelalte descrieri²⁴ ale curții sale, așa

¹⁶ *Unae alteris* (adică a domniței muntene și a fratelui ei Petru cel Tânăr).

¹⁷ *In colophone*. Ce urmează pare scris la dictarea lui Despot.

¹⁸ *Quo* (quod).

¹⁹ *Conciones*... *cum missa Eucharistica* (predici și slujbă protestantă).

²⁰ *Aflaccionis*.

²¹ (*Sed non laudo*).

²² *Cursurus* (cusurus).

²³ *Stroyz*.

²⁴ *Praeconia*.

cum am văzut-o. Dar nu pot să nu pomenesc, măcar și la urmă de tot, că în acea convorbire din iatac purtată în șoaptă după ce fuseseră îndepărtați toți ceilalți, pe când vorbea despre multele lupte și pustii²⁵ ale regatelor voastre, mi-a spus că a găsit acum și are un mijloc prin care ar putea să facă pe maiestatele voastre să cucerească Buda, Pesta, Belgradul²⁶ și mai multe localități înșirate <de el>, și aceasta fără vreo trudă a voastră și fără cheltuială, și că acest mijloc de a ocupa <acel> teritoriu nu l-a spus nimănui pe lume, și nici nu-l va spune decât lui Avraam²⁷, postelnicul său — m-am minunat, dar a spus că ar trebui să aibă la îndemână un om ca acesta de care abia poți afla în țara sa numai doar singur pe acesta unul, care dacă n-ar fi cam bătrîn și slăbit ar fi foarte bun prin iuteala sa și cunoașterea limbilor; l-a numit vicecăpitanul cetății Reni. Ce o fi vrînd cu el în această treabă, nu ajung să pricep, oricît stau să mă gîndesc; căci din faptul că specifică numele bărbatului <acesta> și îi cere iuteală, s-ar părea că el vrea să îplinească acest lucru prin trădare și conspirație, iar faptul că pomenește de Reni, ar îndreptăți părerea că de acolo și din Galați ar vrea să iasă înainte de toate la [cetățile ținute de turci, adică la] Brăila²⁸ la Dunăre și la Cetatea Albă²⁹ împreună cu Tighina³⁰ și din tîrgul Ciubărciu³¹ la rîul Nistru și la Chilia. Toate acestea sînt mai ușoare <de înțeles>, dar despre Buda nu-mi dau cu gîndul altfel decât că ar avea pe cineva la Solnoc sau în Timișoara; de altminteri, acestea vor trebui mai bine cercetate de sfatul maiestaților voastre, și maiestatea voastră (căci el nu va dezvălui acest lucru decât maiestații voastre) se va îndura să-mi scrie despre aceasta în cifrul meu³² (?), căci cu acest bărbat trebuie să purcedem în grabă. Dacă nu aș fi plictisitor m-aș oferi din nou cu toată supunerea să alerg acolo <la M.V.>, numai să-mi dea de știre prin scrisoare cît de curînd, și apoi la vremea nunții m-aș întoarce primind ca însoțitor o persoană de vază care ar fi pe placul M.M. V.V., pe care să le țină Dumnezeu.

Pe cînd se săvîrșesc acestea au sosit aici trimișii întregii Țări a secuiilor, și înfățișîndu-și scrisorile de încredințare îl roagă pe Despot — fiindu-le eu tîlmaci — ca să-i împace³³ cu fiul regelui Ioan și să trateze chestiunea prin scrisoare. Cît privește răspunsul voi avea grijă ca să-l trimit pînă mîine prin poștă împreună cu aceste rînduri.

²⁵ *Rebus militaris... et ruinis.*

²⁶ *Nandoralba.*

²⁷ *Avraam de Bănila.*

²⁸ *Barilam.*

²⁹ *Nester albam.*

³⁰ *Degiene.*

³¹ *Chubercha.*

³² *Me<o> paragrapho.*

³³ *Reconcilient (reconciliat).*

OBSERVAȚII CRITICE PRELIMINARE

Raportul din 13 iunie 1562

Textul acesta, datorită punctuației sale greșite și unor cuvinte rău citite, a dat naștere unor interpretări foarte ciudate ce riscă să denatureze tot sensul unui pasaj-cheie care introduce deliberarea boierilor puși în fața situației create de răscoala secuilor și de cererea lor de mediație adresată aparent lui Despot, în realitate ea fiind o invitație transparentă de a le veni în ajutor. Momentul era hotărâtor. Despot, obligat de turci să intervină de partea lui Ioan Sigismund contra secuilor, își făcuse toate pregătirile cu mare ostentație și se oferise chiar vecinului său să intre în Transilvania cu o oaste puternică — cu gândul probabil de a pune stăpânire pe rămășițele cetăților stăpânite odinioară de domnii Moldovei — și de a se alătura forțelor secuilor răsculați. Reazemul principal trebuia însă să fie o acțiune a Habsburgilor în flancul lui Ioan Sigismund, care s-ar fi aflat prins între două focuri: trupele lui Maximilian de o parte și cele ale lui Despot de alta. De aceea acesta zăbovise cât putuse, trimițând solii nesincere lui Ioan Sigismund în așteptarea acestei mișcări paralele. Dar — lucru neștiut nici măcar de agentul habsburgic pe lângă domn — conjunctura se schimbase dia-

metral. La Praga la 1 iunie s-a ratificat înțelegerea încheiată în prealabil la Constantinopol de către Busbeck împreună cu marele vizir Aly, prevăzând un armistițiu pe opt ani, țel urmărit de mai multe decenii de diplomația lui Ferdinand, cerșind încă din 1528 sprijinul sau măcar neutralitatea Porții în conflictul cu Zápolya pentru stăpânirea Ungariei. Neproducându-se această intervenție armată, a trebuit să se adopte soluția, dilatorie și ea, a mediației cerute în desperare de secui, speriați de altminteri și de pregătirile lui Despot, care puteau fi îndreptate contra lor, și de un atac posibil al turcilor care ar fi trecut prin Moldova sau Țara Românească în ajutorul lui Ioan Sigismund. Această soluție, propusă cu asentimentul și chiar din inspirația lui Despot și adoptată de boieri, este criticată de Belsius în cursul unei explicații cu Despot, în care au fost de amândouă părțile izbucniri de sinceritate. Belsius obține de la domn promisiunea unor asigurări liniștitoare pe care le va da a doua zi, de cu noapte, solilor secui, primiți în taină după concedierea lor solemnă din ajun, el fiindu-le și de astădată tălmăci. Deocamdată îi pune la cale pe cei doi delegați ai secuilor ca să „tulbure apele” și să nu se mai aștepte mediația lui Despot, ci secuii să-și continue acțiunea lor. Totodată îl înștiințează și pe Fr. Zay, comandantul din Ungaria superioară, zorindu-l să intervină cât mai curînd. Un punct asupra căruia erau cu toții de acord — și Despot și Laski și Belsius — era condamnarea tăcerii Habsburgilor „într-un moment cînd lucrul a ajuns la cumpăna din urmă” pentru pierderea pe veci sau dobîndirea Transilvaniei.

Dar Despot și găsisse un alt expedient în perspectivă: folosirea secuului Paul, pîrcălab de Suceava, pentru o manevră oferind două variante. 1) Trimiterea acestuia în Transilvania în chip de sol pentru a reclama cetățile foste ale domnilor Moldovei, dar de fapt pentru a-i atrage pe secui de partea lui Despot, sau 2) refugierea lui simulată ca rebel al domnului și ocuparea cu forța a Țării secuilor. Sîntem departe de sentimentul puternic pentru secui și pentru soarta lor pe care îl va striga cu indignare doar peste cîteva zile.

Iată, în sfîrșit, pasajul denaturat datorită punctuației despre care a fost vorba la începutul acestor rînduri (*Hurmuzaki*, II, 1, p. 431): *supplicationis summa erat: Quoniam non contra filium Regis Joannis arma sed contra dicatores arma iusta sumserint iusta (iuste) iniuste eos dici haberique rebelles, quare mediatore Despote apud filium regis Ioannis reconciliatorem optare, salvo deinceps atque integris iuribus eorum pristinis neve ullam huius memoriam renovaret; filius regis Ioannis statim Baronibus proposuit domino Alb. Laski accito in senatorium non sum et ipse remotus; cui ita Despotes...* etc. Greșita punctuație care desparte verbul *renovaret* de subiectul său: *filius regis Ioannis* schimbă cu totul sensul frazei următoare legate artificial de subiectul propoziției precedente. De fapt, semnul de punctuație trebuie să vină după: *filius regis Ioannis*. Subiectul propoziției următoare este: *Despot* (care) ... *statim baronibus proposuit* ... etc. Această confuzie a dat naștere considerațiilor gratuite ale lui Burghel în lucrarea sa din 1897 (*Despot vodă ereticul*, publicat în „Convorbiri Literare”, 1897, p. 622) însușite și mai recent de V. Motogna: „De aceea Zápolya vrînd-nevrînd, cu un moment mai curînd trebuind să iasă din impasul în care se afla, se adresează la Alb. Laski (!) el să fie mijlocitorul pentru împăcarea secuilor. Dar o mijlocire din partea lui Laski nu convenea lui Despot, care

vedea că prin aceasta e înlăturat din calea care îi dădea prilej de a intra în afacerile interne ale Transilvaniei. De aceea amândoi au o explicație. Despot căuta să convingă pe Lasky că el nu e în stare și nici nu e bun de a satisface cererea lui Zápolya, căci Lasky care se considera drept protectorul lui Despot nu împărtășea acest mod de a vedea, nu se potrivea aceasta caracterului său sumeț și trufaș.

Pînă ce să se puie amîndoi la cale și pînă ce să se strîngă armata, răscoala secuilor s-a potolit fără mijlocirea unuia sau altuia, dar o apropiere între Despot și Ioan II Zápolya nu mai era cu puțință și pe de altă parte între Despot și Lasky s-a produs o răceală fatală pentru cel dintîi“. Pentru traducerea corectă vezi îndată mai jos versiunea românească.

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN

p. 431

1562 13 iunie, Iași¹

Cu privire la trimișii secuilor care au venit ieri, lucrurile s-au petrecut astfel: cuprinsul rugăminții lor este acesta că deoarece ei au luat armele cu bună dreptate nu împotriva fiului regelui Ioan, ci împotriva taxatorilor de dări², de aceea pe nedrept sînt ei numiți și socotiți rebeli, deci ei doresc o împăcare prin mediația lui Despot față de fiul regelui Ioan, păstrîndu-se neștirbite străvechile lor drepturi și să nu se mai facă nici o pomenire de această greșală de către fiul regelui Ioan.

De îndată <el³> a înfățișat lucrul boierilor, și după ce a fost chemat și Albert Laski la Divan, și nefiind prea departe nici eu, Despot i-a vorbit

¹ Jazvasar.

² *Dicadores* (cei ce așază dările. Vezi mai sus și în raportul comisarilor din 1552 procesul de sărăcire și iobăgire a secuilor).

³ Despot.

lui⁴ așa: „În privința rugăminții secuilor părerea boierilor mei este aceasta⁵: «Poți ușor să cuprinzi acum Țara secuilor, mai ales cu armele cînd nu le este îngăduit să se întoarcă din tabere acasă la ei⁶, deoarece împinși de desperare ei <și> se încredințează într-atîta, încît aproape că te-ar chema de bunăvoie în țară dacă ai vrea să iei asupra ta ocrotirea lor, însă dacă ai face aceasta fără încuviințarea turcilor va spune <turcul>⁷: „Iacă, oare nu a fost prooroc adevărat Alexandru Moldoveanul?⁸ Oare nu sînt adevărate cuvintele că Despot încet încet sau va acapara totul prin șiretenie sau se va arăta fățiș ca o harpie⁹. Așadar rămîi de o parte de la această treabă, căci ei sînt tributari turcului, iar cît privește ca să fii tu mediator, acest lucru negreșit poți să-l faci, și vei face un lucru plăcut turcului dacă vei împăca¹⁰ pe supușii săi¹¹, nu spori¹² rebeliunea lor pe care Ferdinand ar dori-o cu cea mai mare patimă și din partea ta și mai ales acum». La aceste cuvinte a răspuns Albert Laski „Strălucite doamne ași dori negreșit din tot sufletul ca să fii stăpîn nu numai al întregii secuimi, dar chiar și a multor alte provincii, dar judecata lor nu este rea” și mai multe de acest fel, și apoi s-a hotărît de către amîndoi ca să fie trimis pentru împăcare un boier numit Orăș¹³. Această piatră a lovit deodată drept în inimă și stînd eu foarte aproape de Despot i-am spus¹⁴ în puține cuvinte pe cînd cei opt boieri ședeau la sfat că măcar că el nu poate face acest lucru îndată, și lucrul nu se putea face cîtuși de puțin fără știrea turcului — dar trebuie trimiși înainte de toate soli în amîndouă direcțiile, adică și a c o l o la Poartă care să arate turcului hotărîrea secuilor, și să fie așteptat pînă aduce

⁴ Cui (lui Laski). S-ar părea că această consultare sau informare a lui Laski de către Despot a avut loc deoparte, doar în prezența lui Belsius, în intervalul dintre luarea avizului boierilor și comunicarea hotărîrii domnului.

⁵ Urmează cuvintele boierilor.

⁶ Te (!) ad sua (= se ad sua).

⁷ Cuvinte puse în gura sultanului.

⁸ Lăpușeanu.

⁹ Harpiam. Aci se termină comentariul atribuit turcului și se reia firul răspunsului boierilor.

¹⁰ Conciliasset (conciliasset).

¹¹ Sub dictos (subditos).

¹² Auges (augeas).

¹³ Orzos (Orros) și ceva mai jos: Orheu.

¹⁴ Text greșit: vicimssi-meque (corect: vicinissimeque) astans Despote sedentibus illis octo dixi paucis.

Din ciudățeniile observate mai sus și din faptul că Despot și Laski hotărîsc împreună trimiterea lui Orăș în vederea mediației, și numai după aceea Despot singur propune această soluție celor opt boieri în divan, se poate trage concluzia că scenariul are două acte: 1) Despot îi rezumă lui Laski părerea boierilor de față fiind doar Belsius, și — după răspunsul lui Laski și alegerea unui trimis în persoana lui Orăș — 2) intră domnul în divan și propune soluția hotărîată de el spre a fi adoptată de boieri.

vreun răspuns aici acel care ar înfățișa dorințele lor, ca adică el să binevoiască să pună o vorbă pentru iertarea lor. În timp ce boierii șoptesc între ei, Despot adulmecă în ce chip să rezolve treaba cu oastea pînă cînd aleargă solii încoace și încolo. Chiar și Albert Laski și-a făcut ochii roată împrejur¹⁵. A fost trimis în rîndul întîi un boier numit „Orheu”¹⁶ cu o scrisoare către fiul lui Ioan, ca să răspundă dacă încuviințează să se pună o vorbă pentru secuii care se roagă de iertare sau nu. Și astfel s-a sfîrșit consfătuirea, a rămas doar Albert Laski cu Despot: dînd mîna cu el (căci sosiseră (?) în ajun)¹⁷, l-am salutat și complimentat în puține cuvinte, adăugînd că am ceva să-i spun mai apoi, iar lui Despot i-am spus că și atunci cînd domnia îi este dată aproape cu sila de Dumnezeu, și pe bună dreptate, trebuie să fie cu el tot așa cum e cu găinile (cerîndu-mi totuși iertare și fiind și el mai vesel), care dacă au făcut un ou apoi fac mai multe, și că aș dori ca pe cînd doarme (dar totuși și cugetă) să dobîndească stăpînirile de care s-ar bucura, și să fie ale sale toată Polonia, Italia etc. însă aceea se pregătește pentru un altul¹⁸. Acum, așadar (am spus eu), este timpul ca mîria sa să-și reamintească de punctele cele mai însemnate ale expunerii soliei mele: unul dintre ele cum că, oricînd s-ar ivi prilejul, se va purta întotdeauna cea mai mare grijă de treburile, demnitatea, starea și în sfîrșit nevătămarea sa¹⁹, ceea ce negreșit nu este un lucru mărunt, și celălalt ca și el, de partea sa, să dea de știre maiestăților voastre, dacă s-ar ivi vreun prilej prielnic înlăuntrul sau în afara Transilvaniei pentru a se îngriji de treburile lor.

Iată acum s-a ivit prilejul, și să creadă mîria voastră²⁰ // că secuii nu doresc din suflet, și nici nu vor și nici nu pot dori o împăcare cu fiul regelui Ioan, ca unul care pînă într-o jumătate de an i-ar distruge pentru aceasta pe toți nobilii aproape, așa cum obișnuiește <prin> practica nedreptăților să distrugă totul, însă cum sînt încă de multă vreme obosiți și lipsiți de un cap prin perfidia lui Mailat, ei se vor duce la fiul lui Ioan, și chiar mi-au spus mie solii²¹ că dacă ar putea trece la ei măcar 300 sau 200 de soldați toate

p. 432

¹⁵ ... *oculum intorsit*.

¹⁶ Numit mai înainte: Oros (Orăș).

¹⁷ *Advenerunt*, verbul e la plural — poate din inadvertență.

¹⁸ Belsius folosește aci două figuri de stil: 1 o comparație cu găina, care dacă a făcut un ou mai face și altele, 2 și o exemplificare a proverbului că norocul vine dormind — încheind cu îndemnul ca Despot să și cugete cît „doarme” adică să fie totuși activ și cu urarea să stăpînească toate țările, și Italia și Polonia... adăugînd însă aici o aluzie la veleitățile lui Maximilian de Habsburg cu privire la acea țară din urmă.

¹⁹ *Negocia, dignitatem, Statum, incolumitatem denique eius summae semper curae habituram* (Se reproduc cuvintele dictate de Maximilian în instrucțiunile date lui Belsius la plecarea sa în Moldova, vezi Hurmuzaki, II, 1, p. 398; *sed negocia, statum et incolumitatem eius summae semper curae habituros*).

²⁰ În textul publicat: *Caesarea Vestra*, este o greșeală evidentă de citire în loc de: *Celsitudo Vestra* (adică Despot).

²¹ Matias Nagy și Tomasi Ferencz; vezi și mai jos, p. 202.

ar fi ale regelui nostru, și că principala cauză de desperare, spun ei, este că oastea măriei voastre²² este cantonată la Troțuș²³ sub comanda lui *Nicolae Lugosici* cu 700 de oameni, și chemările la luptă și pregătirile aici sînt foarte înfrigurate, și că toate acestea li se par lor de o sută de ori mai mari și că se tem de turci <care ar trece> prin Țara Românească și pe aici²⁴. „Ce vrei să faci?” mi-a zis el. Eu pot să le dau ajutor dar cei care au început nu mai merg mai departe²⁵. Oare nu ar fi trebuit de atunci să fi găsit armata voastră un mijloc ca să se unească cu secuii și cu sașii? Și acum încă ar mai fi timp ca să ne ridicăm, împăratul vostru dintr-o parte și eu dintr-alta. Eu am putut să cuceresc o țară (aceasta mi-a spus-o totuși seara) cu o mină de oameni atît de mică a maiestăților lor, iar ei zăbovesc atîta în fața unei <singure> cetăți? Sultanul turcilor acum este pe moarte, căci se dă ca sigur de ai săi că nu va supraviețui lunii octombrie²⁶. I-am cerut în sfîrșit să facă măcar²⁷ acest bine, anume mai întîi să-i liniștească pe secuii de spaima atît a armatei sale cît și a celei turcești dacă ar vrea să treacă pe aci. A răspuns că va face aceasta din plin și bucuros, iar cît privește trecerea turcilor, el hotărît nu le-o va îngădui niciodată prin țara sa înspre țara secuilor, și nici prin Țara Românească, întrucît sînt legați și prin sînge, și printr-un jurămint de credință, că el îi va însufleți pe secuii, cu cei 60 000 de oameni ai lor contra celor 3 000 de dușmani și că după ce a tăiat o dată cineva coada șarpelui²⁸ e în zadar să mai promită să se împace cu el, totuși el va fi mediator, dar să vadă ei mai apoi să nu se căiască, și să dea atunci vina pe el, căci el, creștin fiind, ar prefera să prevină nenorocirile secuilor creștini și ei, decît să fie el cauza acestor nenorociri, și că dintre toate neamurile turcii sînt cei din urmă pe care i-ar lăsa cîndva să treacă. Și astfel, la prînz, de față fiind boierii le-a dat slobozire de plecare folosindu-mă pe mine ca tîlmaci²⁹.

Eu socoteam negreșit că am ajuns destul de departe, dar seara fiind și Albert Laski³⁰ de față am ajuns și mai departe. Căci a spus așa: că ar vrea bucuros să-l trimită pe Laski cu trupe de ajutor la armata maiestăților voastre, dar aceasta nu se poate face fără bănuială, iar prin Polonia nu i

²² *Caesario Vestrae* (I) (= *Celsitudinis Vestrae*) — a lui Despot.

²³ *Tatros*.

²⁴ Text defectuos: *quae omnia ipsis centuplo videbantur maiora metum quae Turcarum per Transalpinam et hinc*.

²⁵ Adică Habsburgii. Despot deși are legături cu dregătorii Porții, este tot atît de puțin la curent cu încheierea armistițiului din 1 iunie dintre Habsburgi și sultan, ca și Belsius.

²⁶ A murit în 1566!

²⁷ *Tamen* (= *tantum*)

²⁸ *Frustraque secum qui semel caudam serpentis abscidit reconciliari promissurum*.

²⁹ Pentru rolul ambiguu al lui Belsius, vezi notița biobibliografică.

³⁰ *Coram Albertus Lasky* (?) corect: Alberto ...)

se îngăduie să treacă <dar>, va face totuși acestălalt lucru, anume că și dacă secuii s-ar întoarce iar la fiul lui Ioan, totuși îndată ce s-ar înapoia solii săi, el îl va trimite pe Paul Székely care e acum pîrcălab de Suceava³¹ ca să ducă tratative pentru locurile pe care trebuie să le stăpîneasă³² el, ca să-i atragă neîncetat de partea sa³³ pe secuii, „sau să se prefacă acesta a fi rebel față de mine, și să ocupe cu forța Țara secuilor“. Maiestatea V. va socoti cît prețuiesc acestea — apoi mîine de dimineață³⁴ le va spune secuilor prin mine³⁵ în primul rînd ca să se ducă și să spună tuturor și să dea zvon că nu îi amenință de aici nici o armată și nici o primejdie, și chiar dacă el Despot se va porni din porunca turcului, nu va vătăma pe nimeni, dînd și jurămint pentru aceasta, *în al doilea rînd* nu va îngădui această trecere a turcilor nici acum și nici vreodată; *în al treilea rînd* îi va pune în vedere acest lucru și aliatului său muntean. „Așadar eu sînt de părere ca ei să se lupte, chiar mă mir că pînă acum acei 60 000, cum spuneți voi ai voștri, nu au atacat încă pe acei 3 000 de oameni“. *În rîndul al patrulea* îl va întreba pînă atuncia pe fiul lui Ioan dacă îngăduie să-i fie mediator fără vreo împuternicire³⁶ de la turc sau de la el însuși. *În rîndul al cincilea* să vadă totuși ce fac, ca nu cumva dacă lucrul acesta ar ieși rău pentru ei³⁷ să dea vina pe el și să zică (mă folosesc chiar de cuvintele lui „că el a mijlocit în numele diavolului, căci nu este³⁸ cu puțință ca fiul lui Ioan să nu urzească vreo nedreptate <ca cea> față de Bebek³⁹ și de alții“. *În rîndul al șaselea*,

³¹ *Per Sochaviense officialem.*

³² *Ad possidenda sua*, adică cetățile din Transilvania, Ciceu și Cetatea de Baltă pe care le reclama de la Ioan Sigismund.

³³ A lui Despot.

³⁴ Așadar după concedierea oficială a solilor de față cu boierii mai urma o convorbire secretă a acestora cu Despot.

³⁵ Ca tălmaci.

³⁶ *Sine data venia.*

³⁷ *Ipsius* (ipsis).

³⁸ *Et* (est).

³⁹ Aluzie la soarta lui Bebek care se raliase cauzei lui Ioan Sigismund cu urmări apreciable în restaurarea sa pe care o considera drept opera sa. Dar nu a putut trage foloasele sperate. A cerut zadarnic de la turci cetățile Salgo și Fylek (vezi *Hurmuzaki*, II, 5, p. 407) apoi după venirea reginei Isabella (1556) castelul de la Gilău și abația Cluj—Mănăștur. Era bănuie de nesinceritate, deoarece trecuse dintr-o tabără în alta de trei ori pînă atunci și era ținut la distanță. Dar a avut concursul dragomanului Mahmud care, surprinzînd intenția reginei de a-l ocoli după ce îi arătase mare devotament și voind să se răzbune, l-a propus pe Bebek ca sfetnic al reginei și al lui Ioan Sigismund, și administrator al provinciei (*consiliarius supremus, nutrix et gubernator*) fără a ține seama nici de drepturile bătrînului Petrovics, și el în termeni mai încordați cu regina. Dar scurt timp după aceea, Bebek era în captivitate la Lăpușneanu. Într-un raport din 22 mai 1557 se arată că turcii au făcut întrebare în Dieta Transilvaniei despre Bebek. A răspuns nobilul Kendi că Bebek este trădător... Reținerea lui în Moldova a avut pare-se urmări nebanuite. Căci se credea că el l-ar fi îndemnat să pornească în 1558 expediția în Tran-

că deoarece el nu face nici o acțiune dușmănoasă împreună cu ei aci, <se poate> îngriji de o împăcare pentru ei acolo. Făcându-i atenți ca să-l primească drept rege sau pe el sau pe cine va voi el, atunci când fiul lui Ioan ar fi gonit din domnie, și dându-le bani de drum⁴⁰ i-a concediat pe amândoi⁴¹. Iar eu, deoarece și unul și celălalt din acești secui liberi⁴², adică și Matias Nagy și Tomasi Francisc, au fost bine puși la cale⁴³ de mine, mi-au lăsat o mare nădejde că vor tulbura apele ca să nu aștepte mijlocirea lui Despot, ci întăriți de el care nici nu se va mișca, dar nici nu ar da înapoi dacă s-ar mișca — nu se vor teme⁴⁴ nici de o luptă cu forțele turcului din două părți⁴⁵, și înfrîngînd perfidia lui Mailat⁴⁶ își vor redobîndi sufletul lor viteaz de altădată.

Acestea, preastrălucite rege, se săvîrșesc aci, l-am încunoștințat despre aceasta și pe căpitanul Francisc Zay și că acum ar fi timpul să nu lăsam nici o piatră neîntoarsă, și nu voi mai adăuga mai multe decît că se miră Despot și Albert Laski (iar eu mă consum cu totul de amărăciune) că nu avem nici un cuvînt de la maiestatea voastră cînd lucrul a ajuns la cumpăna din urmă (?)⁴⁷ și trebuie sau să se piardă pe veci Transilvania sau să se pună stăpînire pe ea. Eu voi fi fără nici o vină și aș vrea mai bine să mă ocup acolo cu folos⁴⁸ decît să aștept zadarnic // <aci> cu dinții la stele⁴⁹ instrucțiuni anume ce am de făcut, și m-aș fi dus de cîteva ori în tabăra deschisă⁵⁰ dacă aș fi îndrăznit să plec din acest loc⁵¹ de teamă să nu vină vreo însărcinare pentru mine în lipsa mea. Să dea domnul să iasă toate bine și M.V. să fie nevătămată.

Dat la Iași în ziua de 13 iunie

Belsius m<anu> p<ropria>

silvania pentru redobîndirea cetăților foste ale domnilor Moldovei și a căror predare poruncită de turci era tot amînată de regina Isabella (vezi N. Iorga, *Istoria Românilor*, V, p. 33). În 1558 a fost tăiat cu iataganul în casa sa din porunca Isabellei, împreună cu frații Anton și Francisc Kendi acuzați de complot.

⁴⁰ *Viatico*.

⁴¹ Adică pe Nagy și Franciscus pomeniți mai jos.

⁴² *Agiles*.

⁴³ *Bene tractati*.

⁴⁴ *Pertimebant* (pertimebunt).

⁴⁵ *Utraque pugnam* (pugna).

⁴⁶ Fiul lui Ștefan Mailat, — Gabriel, trecut de partea lui Ioan Sigismund — are un rol de prim plan în subjugarea și dezarmarea secuilor.

⁴⁷ *In extremo ac Ali* (?) (în extremo ac<ut> ali?)

⁴⁸ *Ibi interesse cum fruge*.

⁴⁹ *Ore hiantes*.

⁵⁰ *Ad aperta castra*.

⁵¹ *Statione*.

OBSERVAȚII CRITICE PRELIMINARE

Raportul din 30 iunie 1562

Acest raport din 30 iunie aduce ecoul primelor reacții trezite de efectele armistițiului din 1 iunie. Acum, spre a folosi propriile sale expresii, comedia se schimbă în tragedie și Despot izbucnește în recriminări amare. Căci forțele principale pe care ar fi putut să se sprijine: anume oștile habsburgice și masa secuilor sînt neutralizate sau împrăștiate în urma noii situații create. Asistăm la lichidarea măsurilor luate pentru o eventuală trecere în Transilvania. Despot coboară de la Iași la Roman unde își adună trupele care se înapoiază de la graniță, urmînd apoi a se duce la Cetatea Neamțului și de acolo la Suceava pentru a aștepta răspunsul lui Ioan Sigismund, cu intenția declarată de a porni la atac, în caz că nu ar fi satisfăcător, și chemînd la sine pe secui! Dar în realitate starea lor după răscoală era departe de a mai îngădui asemenea iluzii.

Trei puncte mai însemnate sînt atinse în acest raport: 1) Primirea scrisorii regelui Maximilian împreună cu scrisoarea lui Zay care îl previne pe Despot din ordinul regelui despre atentatele puse la cale contra sa (vezi și Veress, *Documente*, I...). 2) Sosirea

soldaților trimiși de Fr. Zay care au trebuit să-și croiască drum prin Maramureș „omorînd nu puțini maramureșeni și aducînd și prizonieri și pradă” — spre marea mulțumire a lui Despot, care considera această realizare ca un triumf asupra lui Ioan Sigismund, asupra regelui Poloniei și palatinului Rusiei care nu putuseră împiedica această trecere. După Belsius, și „poporul” e cuprins de admirație pentru acest „dar regesc”, în timp ce boierii sînt înmărmuriți. 3) Bănuiala trezită în Belsius de instrucțiunile lui Zay privind îndemnul la cordialitate față de poloni și față de Ioan Sigismund, pentru care el cere o confirmare de la Maximilian; o bănuială asemănătoare a lui Despot privind așa-zisa „trădare de la Gyula”.

Se mai adaugă și unele informații prețioase, întrucît nu le aflăm din altă parte: înfrîngerea unei cete de 6 000 de tătari de către pîrcălabul Sucevei, și plecarea lui Laski, trimis de Despot (?) în ajutorul regelui Poloniei împotriva moscoviților. În sfîrșit e interesantă observația privind valoarea mult inferioară a asprilor față de moneda din Ungaria și eventualele repercusiuni asupra soldei noilor ostași aduși în slujba domnului.

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN

p. 434

1562 30 iunie, Roman¹

În cele două rapoarte scrise foarte pe larg de la 9 iunie² am vorbit îndeosebi de dispoziția lui Despot vodă față de M. V. și de pregătirea și de ajutorul militar și totodată de încheierea alianței cu fiul lui Ioan, cuprinzînd și destule copii de scrisori, arătînd și cît ar fi de nimerit a se folosi de prilejul binevenit al mișcărilor sașilor și secuilor; am trimis apoi prin poștă altele, nu știu dacă au fost alăturate acestora în care am arătat ce au declarat trimișii secuilor și cu ce răspuns au fost trimiși îndărăt de Despot³. Dar pe cînd se joacă această comedie și se așteaptă un succes îmbucurător al treburilor maiestăților voastre din partea lui Despot, întrucît el însuși făgăduiește doar, dar nu dă ajutor fiului lui Ioan și nici nu va lucra prin soli la împăcarea acestuia cu secuii, ci îndeamnă prin răs-

¹ *Romanvasar.*

² În realitate la 6 și 7 iunie.

³ Vezi raportul din 13 iunie.

punsul său toată Țara secuilor să nu se lase și să stăruie mai departe, s-a schimbat lucrul în tragedie neașteptată (sau poate nu știu eu) și în întîmplarea neprevăzută despre care acestea au fost cuvintele lui Alexandru (!) Moldoveanu⁴: „Oare nu am chibzuit împreună cu tine întotdeauna din tot sufletul hotărîrile⁵ cele mai dorite de tine? Oare nu am pus toată zăbava la ajutoare cu propuneri simulate? Oare nu ți-am spus că acum este timpul și prilejul pentru împărat de a cuceri Transilvania, ba chiar ca el dintr-o parte și eu din cealaltă să ne ridicăm cu forțe unite⁶? În sfîrșit oare nu am slobozit de plecare pe solii secuilor în fața ta cu răspunsul pe care îl doreai cel mai mult? Iacă acum și armatele voastre din porunca împăratului s-au retras⁷ păzind armistițiul cu turcul, și secuii părăsindu-și taberele s-au întors la casele lor. Ce se va întîmpla cu bieții secuici care au căzut la pămînt lipsiți de acea speranță cu care își țineau zilele?”⁸ S-a întors tot atunci⁹ și Nicolae Vornicul¹⁰ cu o scrisoare de la fiul lui Ioan de pe cînd mai erau aici secuicii, cerînd un ajutor de 4 000 de soldați. În ziua a treia trimițîndu-l înapoi la acesta cu făgăduiala <cerută>, el nu și-a schimbat răspunsul la plecarea <de aici> a secuilor, ci dîndu-le cu bunătațe ajutorul de drum i-a slobozit de la el cu aceleași făgăduieli pe care le confirmase mai înainte: că va porni desigur dar nu îi va vătăma. Așadar în clipa de față lucrurile stau astfel: am pornit din Iași și am sosit la Roman la 28 ale lunii de față, unde tot în acea zi s-a întors de la graniță căpitanul Spancioc¹¹ cu cei 7 000 de oameni ai săi cu care fusese trimis în chip prefăcut în ajutorul fiului lui Ioan, și în același timp a sosit și curierul meu Valentin Prepostvari pe care îl trimiseseam dimpreună¹², Despot și cu mine la Zay. Acela¹³ s-a întors întrucît nu ar mai fi acum nevoie de ajutoare militare, acesta¹⁴ a înfățișat prin mîna mea scrisoarea maiestății voastre și mă mir că Despot a primit-o nu într-ascuns, ci de față cu toți boierii și a sărutat-o cu fața luminată de bucurie, <spunînd> că înțelege că M. V. se îngrijește cu tot

⁴ În text: *Alexandri Moldaqui*, greșeală evidentă, căci aici e vorba de Despot.

⁵ *Verba*.

⁶ *Copiiis mutuis*.

⁷ *Reciprocaverunt*.

⁸ *Lactabantur*.

⁹ Fraza aceasta la pers. a III-a trebuie înțeleasă tot ca o continuare a celor precedente la pers. I. Aici Belsius rezumă spusele lui Despot socotind că istoricul tratatelor cu secuicii anunțat de Despot e destul de cunoscut din relațiile sale precedente.

¹⁰ Același care fusese trimis la 13 mai în solie la Ioan Sigismund de unde se înapoiase la 23 mai. Vezi mai sus discuția succesiunii cronologice a soliilor.

¹¹ Care comanda un corp de trupă în calitate de vornic.

¹² *Communi opera*.

¹³ Spancioc.

¹⁴ *Prepostvari*. Îl vom întîlni și în vremea lui Mihai Viteazul în legătură cu evenimentele din Moldova.

dinadinsul de siguranță sa¹⁵, căci Fr. Zay cuprinsese în scrisoarea sa o copie a scrisorii maiestăților voastre în care era prevenit¹⁶ să se îngrijească de paza sa... etc. Pe acestea le-am tălmăcit acum după cifra¹⁷ care li se potrivește, negreșit acest lucru a picat la timp, și am adăugat că acestea sînt semnele celei mai mari bunăvoinți și că nu au purces decît din locul cel mai de sus¹⁸, și chiar l-am îndemnat să fie cu băgare de seamă la podeaua de sus¹⁹ și l-am făcut atent²⁰ la pilda regelui Spaniei care nu îi era necunoscută. Cît privește restul scrisorii, Fr. Zay stăruia mai ales asupra lucrului acesta, și într-adevăr Despot s-a oprit la acest îndemn și chiar plin de uimire a zăbovit asupra lui, și l-a discutat mult cu mine... etc. Despre cele ce urmează acum sînt silit să scriu mai pe scurt: căci drumul acesta pe la Liov nu este sigur: soldații care au fost aduși sînt în număr de 150 de pedestrași, călăreți de același fel (?)²¹ cam 80, care nefiind lăsați de maramureșeni să treacă și-au croit drum prin munți cu forța armelor²², omorînd nu puțini maramureșeni, aducînd prizonieri pe un nobil²³ rutean Ioan și pe un al doilea fără a mai ține socoteală de prada pe care au făcut-o; lucrul acesta i-a plăcut mult lui Despot ca un semn bun. Ce <au zis> de aceasta fiul lui Ioan și palatinul Rusiei împreună cu regele Poloniei nu știu încă. Iar pe aceștia²⁴ a poruncit de îndată să-i cheme din Suceava, lăsînd să se întremeze acolo doar cei trei ce fuseseră răniți în acea luptă. De altminteri despre totalul soldaților cu plată ai nației noastre, pe lîngă moldoveni și ieniceri voi scrie în prima mea scrisoare cînd vor fi sosit, iar toată oastea boierilor merge întotdeauna cu noi, dar fiul lui Ioan acum nu mai cere ajutoare, iar Laski e trimis în ajutorul polonului împotriva moscoviților într-o misiune foarte onorabilă²⁵ dacă cumva ar fi nevoie de sprijinul său. Un lucru îndeosebi nu îl pot trece cu vederea, anume că Fr. Zay a scris, printre unele sfaturi ale sale, ca Despot să întrețină pacea cu fiul lui Ioan și de asemenea prietenia cu polonul, nu știu dacă aceasta e din porunca maiestăților voastre. Eu totuși, deoarece pînă acuma nu am primit aici nici

¹⁵ *Incolumitate.*

¹⁶ *Premoveretur (premoneretur).*

¹⁷ *Zyfra.* Text defectuos *eas ego ex zyfra non (nunc?) verti quae eis est communis certae* (certe?) *in tempore hoc evenit.* Se referă la primirea în sfîrșit a cifrului.

¹⁸ *Ex summo loco*, adică de la împărat.

¹⁹ *Pavimenta superiora*, aluzie poate la unele atentate posibile, dînd ca pildă unul încercat contra regelui Spaniei.

²⁰ În text greșit *Monnunquam.* După context, preferabil de citit: *monuique* decît *nonnunquam.*

²¹ *Talis vites (?) (talis vicis, de același fel?).*

²² Oare: *vi armis ferroque*

²³ *Nobilem.*

²⁴ Adică pe soldați.

²⁵ *Praedecente.*

o scrisoare cu instrucțiuni, și cum în clipa de față nevoia era foarte mare, am semănat vrajbă²⁶ între acela și acesta — însă aş prefera pacea — și am făcut aceasta pentru că mi se părea a fi de folos pentru ocuparea Transilvaniei de către ai noștri. Deci prea supus și prea rugător doresc să știu ce am de făcut. Căci propunându-mi-se altă navigație o dată ajuns la port trebuie să mi se dea și altă pînză și să mi se potrivească vîslele, așa cum va porunci M. V. Acesta²⁷ nu se va grăbi nici cu ajutoarele nici cu războiul, ci de aici va merge de-a dreptul la cetatea Neamțului pînă la riul Moldova și la Suceava, și acolo va poposi așteptînd solii săi din Transilvania, și dacă vor aduce un răspuns mai puțin favorabil despre treburile sale²⁸ va ataca și va chema la sine pe secui. Tătarii²⁹ au fost greu înfrinți de către Nicolae Lugosici din cetatea Soroca, 6 000 înfrinți de către 3 000, și mulți au fost aduși aici... mă rog prea plecat de o scrisoare cu instrucțiuni noi de la M. V.

... Dat la Roman în ultima zi a lunii iunie 1562:

P.S.

Chiar din așternut mă cheamă Despot, după ce în acea seară s-au întors amîndoi solii, și Nicolae Vornicul sau Nichita și Orhenus³⁰ de care am pomenit maiestății voastre încă de mai înainte. Cu mare amărăciune în suflet mi-a declarat Despot că a aflat de la informatorul său că la Gyula³¹ e trădare. Și s-a minunat cînd i-am spus că Francisc Zay, împotriva părerii tuturor tovarășilor de arme, a avut o întrevedere particulară cu Hamza beg³². Deși amîndoi sînt șireți, totuși îl cunosc pe Hamza beg că nu e altceva decît un suflet pervers, un spirit răuvoitor³³... etc.... de aceea va trebui vegheat la ce se întîmplă la Gyula spre folosul întregii Ungarii. A scris o scrisoare și Ladislau Kerecheni³⁴, dar n-am găsit nimic rău în ea cînd mi-a arătat-o Despot. Mai dau de știre maiestății voastre și aceasta: că acum au și sosit acei soldați din Ungaria, și îndată chiar înainte de a fi descălecat, au fost inspecțiați de Despot și plătiți cu multă bucurie. Cît privește dispoziția boierilor moldoveni ei nu și-o pot ascunde din căutătură și se miră, înmărmu-

²⁶ *Zizaniam*.

²⁷ Despot.

²⁸ *De suis*.

²⁹ În text greșit *Tartario* (Tartari a... etc.... Nicolao...).

³⁰ Orăș.

³¹ Gyula.

³² *Hamza bek*. În 1558 era sangeacbeg de Alba Regală. A ocupat fortăreața Totă de lângă Komorn. Reminiscențele lui Belsius se referă la vremea aceea.

³³ Urmează unele reminiscențe despre aceasta fără legătură cu subiectul.

³⁴ *Kerecheny* (Ladislau Kerecsényi de Kányafölde, comitele comitatelor Zarand, și Bekeș căpitanul Ungariei de Jos).

riți de acest nou fel de oaste, și de aceea poporul³⁵ zice, așa deodată, că hotărît mîntuirea lui Despot și libertatea tuturor nu depind decît de ostașul ungur, și nici nu ar fi putut M. V. să fi hărăzit aici un dar mai regesc. Mai rămîne ca din porunca maiestății voastre ei să fie reținuți <aici> și să se oblige <să rămînă> și să nu le pese de greutatea în legătură cu asprii care aici sînt mult inferiori monedelor noastre.

³⁵ *Populus*. Am arătat mai sus sensul ce trebuie dat acestui termen la Belsius.

OBSERVAȚII CRITICE PRELIMINARE

Raportul din 4 februarie 1563

Acesta este ultimul raport al lui Belsius scris după ce a părăsit Moldova și deși mai scurt, nu e mai clar ca celelalte. El se extinde destul de mult în trecut pînă la plecarea dinții a lui Belsius din Moldova la sfîrșitul lui iulie. Aceasta este interpretarea de dat cuvintelor: timpul... *în care am fost reținut la M. V. din însărcinarea lui Despot*, care se referă la ciudata acreditare a lui Belsius de către Despot pe lîngă Maximilian la 21 iulie 1562, cînd a și adăugat că Belsius este foarte bine văzut și de toți boierii și că domnul nu vrea alt agent la el decît tot pe Belsius. Este interesant de arătat aici și punctul de vedere al lui Fr. Zay — fostul șef ierarhic al lui Belsius, care l-a și declarat prin iulie *insufficiens* — cînd l-a văzut reapărînd deodată, venit din Moldova unde nu mai avea ce căuta: „Ioan Belsius pe care maiestrățile voastre ași binevoit să-l trimiteți anul trecut în Moldova ca sol pe lîngă Despot și care nu prea de mult cînd s-a reîntors de la Praga a intrat din nou în Moldova, nu știu pentru care motiv, s-a înapoiat abia acum și a adus cu el această scrisoare a lui

Martin alăturată acesteia“. Nu este prea clar cînd anume s-a reîntors Belsius în Moldova și cîte dintre cele pomenite în darea sa de seamă s-au petrecut în timpul șederii sale. Instrucțiunile date lui Martin Literatul, trimis ca înlocuitor al său, sînt din 3 octombrie. Pînă la venirea acestuia, Belsius a înțeles să-și ocupe iar vechiul său post. Chiar după aceea el a fost menținut de Despot și impus lui Martin ca un fel de coleg.

Raportul de față cuprinde mai multe feluri de informații: 1) O dare de seamă a celor întîmplate de la prima lui plecare din Moldova pe la 21 iulie. De un deosebit interes este știrea despre un atac pornit din Țara Românească din luna octombrie, care nu mai e pomenită în altă parte, căci în raportul din 8 ianuarie 1563 către Ferdinand e vorba doar de pacea încheiată (după aceea) și nu de ciocnirea care a precedat-o. 2) O culegere de informații de tot felul aflate de la omul lui Laski în trecere atunci pe la Eperjes. Acestea sînt precedate de o scurtă expunere a depodării lui Laski de către Despot. Interesantă este apoi și insinuaarea contra lui Martin care *nu l-a informat suficient pe Maximilian pentru că acest lucru putea fi primejdios*. La plecarea sa Belsius ducea cu sine raportul lui Martin, precum și memoriul compus împreună în chestiunea Schreiber și cele două cifruri pe care s-a grăbit să le predea lui Fr. Zay la Nagy Mihal îndată ce a putut să mai adauge și alte informații la cele aflate în Moldova. Se poate ca data raportului său — 4 februarie — să fie greșită, căci *aceasta este data raportului lui Fr. Zay*, trimis din Nagy Mihal către Maximilian, în care menționează că a primit de la Belsius raportul lui Martin și specifică clar că trimite totodată și scrisoarea lui Belsius, așa că e puțin probabil ca raportul lui Belsius scris la Eperjes să fi putut purta aceeași dată.

Este vrednic de semnalat că *sînt unele elemente comune* în raportul lui Zay și în cel corespunzător al lui Belsius. Pe de altă parte s-ar părea că în această împrejurare informatorul era Belsius și cel informat Fr. Zay. S-ar putea încerca o presupunere. Belsius aflînd de prezența mesagerului lui Laski la Eperjes s-a grăbit să-l informeze pe Zay, despre roate cele aflate de la acesta stăruind asupra nevoii de a se încerca măcar în extremis o împăcare sau cel puțin un compromis de natură să împiedice o încăierare care i-ar fi adus pe turci pînă în Țara Românească, Moldova, Transilvania și chiar în inima Ungariei. De aceea Zay propune să fie trimis înapoi mesagerul lui Laski la stăpînul său cu îndemnul să-și amîne planurile sale de răzbunare pînă la rezolvarea întregii neînțelegeri de către rege și restabilirea vechii prietenii. Căci Despot nu a ocupat Hotinul din alt motiv decît ca să nu cadă în bănuiala sultanului.

De altminteri el (Despot) vrea să-l satisfacă, în privința tuturor datoriilor contractate față de el (*Hurmuzaki*, II, 1, p. 458). Dacă vom observa că acest raport al lui Zay începe cu menționarea venirii lui Belsius aducînd raportul lui Martin, și că după aceea declară că el acuma a aflat mai sigur decît mai înainte (adică în momentul cînd a plecat mesagerul lui Laski la rege) că Laski e hotărît să se răzbune sau să moară etc., folosind expresii foarte asemănătoare cu cele ale lui Belsius din acest raport, și adăugînd și formula: *brevi ut mihi dicitur* care arată clar că se referă la informații obținute indirect

(deci de la Belsius), va trebui să admitem că toată această parte a raportului lui Zay este inspirată de informațiile aduse de Belsius.

Mai trebuie adăugat că într-un post-scriptum Zay se arată foarte alarmat de faptul că Ioan Sigismund tocmește mercenari și îi introduce în Transilvania. Acesta s-ar gândi desigur să smulgă înapoi cuceririle recente ale Habsburgilor: Baia Mare, Satu Mare... etc. și toate comitatele ocupate (*ibidem*, p. 459). Pornirea acțiunii lui Laski i-ar da un prilej favorabil să facă rău. Dar aici se ia după alte știri și alți informatori decât Belsius.

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN

1563, 4 februarie, Eperjes¹

Am făcut cunoscut M. V. prin prea plecata p. 456
mea scrisoare că, ținînd seama cum se cuvine de făgăduiala mea, aveam de
gînd să mă întorc la Despot. Căci niciodată nu mi-am propus să mă sustrag
de la orice fel de slujbă a maiestăților voastre, de aceea orice s-ar întîmpla,
subsemnatul m-am înfățișat aici cu toată supunerea *pînă la sosirea acelu*
Martin, și mă rog prea smerit să se primească milostiv în nume de bine cele
arătate mai sus, cu înfățișarea credinței veșnice a serviciilor mele.

În tot acel timp în care am fost reținut la M. V. din însărcinarea lui
Despot² nu a apărut nici un sol în afară doar de unul singur al lui Selim,
fiul sultanului, numit Ramazan Chacok, pe care l-a dăruit, slobozindu-l cu

¹ Pentru exactitatea datei, vezi mai sus p. 211.

² Text ambiguu: *tempore... quo apud Maiestatem Vestram missione Despotae coactus fui.*

cuvinte bune către acel principe atît pentru tată cît și pentru fiu. Acesta plecînd apoi în Transilvania a dus tratative de împăcare între fiul lui Ioan și Despot. Dar se pare că a stîrnit între amîndoi neînțelegeri și mai mari. Căci nu se manifestă nici un sentiment de prietenie. Ba chiar l-a întrebă³ pe Paul Székely, pîrcălabul⁴ Sucevei, și de asemenea, și pe Petru Székely și pe alții pe care i-a primit la el, dacă ar fi în stare prin mijlocirea cuiva să întărite sufletele secuilor împotriva fiului lui Ioan, lucru ce socot eu că ar fi ușor de realizat.

p. 457

S-a mîniat mai ales Despot de faptul că în luna octombrie s-au produs niște mișcări în Țara Românească de unde turcii tocmiți⁵ de Alexandru // unelteau să năvălească asupra lui Despot. Împotriva acestora <el> a trimis pe boierul Bolea cu o mică oaste, <icare> nu numai că i-a înfrînt, dar în ziua de 20 octombrie i-a supus și la un tribut de 5 000 de florini. În acest timp pe cînd se produceau⁶ aceste frămîntări transilvanul care niciodată nu l-a iubit, socotind că a sosit prilejul potrivit ca să-l atace pe Despot, și-a adunat dinafară ceva oști. Aceasta va fi cauza, mi-a declarat principele însuși, deși mai adaugă și reținerea cetății Ciceu și a Cetății de Baltă, a urii care se anunță între ei⁷, arătînd după efemeridele sale că în curînd va fi sorocul pentru tributul muntenilor. Cît de durabil va putea să fie lucrul acesta, nu înțeleg îndeajuns, cînd și mireasa⁸ i se făgăduiește pînă acum din zi în zi. Din acea vreme încoace nu au mai venit nici un fel de soli. Afară doar de întîmplarea cu Wolff Schreiber care s-a ivit în chip cu totul uimitor și căruia nu i-am putut aduce nici un leac. Despre această ispravă⁹ a lui Despot nu știm ce concluzie va trage M. V., noi purtăm cea mai mare compătimire fratelui nostru și ne minunăm ce avea el de gînd¹⁰ cu noua rînduire a cifrurilor cu atît amestec de oameni criminali.

Am crezut cu toată supunerea să aduc următoarele la cunoștința M. V., întrucît curierul nu va fi așa de curînd la îndemîna lui Martin, ca să nu greșesc cumva dacă nu aș da de știre, deși știu că se află aici¹¹ omul domnului Laski.

³ Despot.

⁴ Praefecto.

⁵ Conduchcii (conducții).

⁶ Inseguunt (insurgunt) motus hi.

⁷ Text neclar: *Hanc causam... aspondi inter eos odi futuram mutuo (!) demonstrans actutum Diem ex Ephemeridibus suis Transalpinorum Tributarium* (tributorum?).

⁸ Virgo, domnița din Țara Românească.

⁹ Facinore.

¹⁰ *Quid sibi nova Zyphrarum constitutio voluerit facinorosorum hominum plenissima.*

¹¹ La Eperjes. S-ar părea că de la acest emisar al lui Laski provin știrile despre el care urmează în paragraful următor în dreptul notei 19 și următoarele. Deci sensul concesi-
sivei ar fi că Belsius ar greși dacă nu s-ar sili să capete informații de la omul lui Laski aflat în clipa aceea la Eperjes.

În ziua de 10 ianuarie Despot a plecat din Suceava fără să bănuim cîtuși de puțin ce ar avea de gînd, îcâci a adunat în 6 zile o oaste de vreo 35 de mii oameni. Noi socoteam¹² totuși că va merge (căci acesta era pre-textul) pînă la Halici, cetatea Rusiei polone,¹³ spre a o pîrjoli pentru ca să i se înapoieze lucrurile sale de către polon. Dar nu s-a făcut nimic din acestea, ci ocupînd cetatea Hotinului în ziua de paisprezece¹⁴ a slobozit ostași punînd drept pîrcălăbi doi moldoveni, anume pe Avraam despre care am părere bună căci era postelnic¹⁵, iar pe celălalt Moghilă¹⁶ îl știu dimpreună cu fratele său care este mare logofăt <socotit> de cei cinstiți ca fără credință sau purtînd pata necredinței, și a mai adăugat drept garnizoană 40 de pedestrași unguri. Ne-am minunat mult de această ispravă¹⁷ și încă împotriva lui Laski! Motivele sale le-a atins¹⁸ la cină unde ne aflam și socot că ar fi fost în căderea lui Martin — cum și face parte din slujba sa — ca să vă dea de știre, dar mă tem totuși să nu fi greșit și aici, deoarece *lucrul era totuși primejdios*¹⁹, dar am socotit că merită ca acest lucru să fie făcut cunoscut măcar și de oricare.

Dar mă întorc iar la Laski care și-a adunat în grabă soldați în Liovul rusesc²⁰, luînd pe lîngă el pe Dimitrie Wisniewiecki, care orice <isprăvi> pornește, apoi le și duce la capăt cu toată vitejia, și pe boierul muntean Socol²¹, tînăr și peste măsură de îndrăzneț, și după cum se spune logodnic al tinerei fete din Țara Românească²², Laski, dînd în vileag toate jurămintele lui Despot scrise chiar de mîna lui, a zis cu mînie că așa cum l-a pus pe Despot așa îl va și alunga din domnie și va pune pe altul în loc, și multe altele. Plîngîndu-se de acest lucru a dat pe față că are o scrisoare foarte clară²³ (!) a lui Despot către sultanul turcilor (despre care eu cred cu toată supunerea, lăsînd lucrul la aprecierea maiestății voastre, că ea este prefăcută²⁴, pentru a-l convinge pe sultan că el nu se ține de partea M. M.

¹² *Arbitramur* (arbitrabamur).

¹³ *Russie oppidum*.

¹⁴ 14 ianuarie 1563.

¹⁵ *Cubicularius*. E vorba de Avraam de Bănila.

¹⁶ *Mohylla*.

¹⁷ *De hoc facinore*. Exprimare oarecum peiorativă. Vezi mai sus și n. 9.

¹⁸ *Perstrinxit* (praestrinxit), subiectul fiind subînțeles: Despot.

¹⁹ Adică să trimită informații necenzurate în prealabil de Despot. Observăm aici o înșinuare la adresa lui Martin.

²⁰ *Russiae Leopoli*.

²¹ *Zokoll*.

²² Adică al miresei destinate mai întîi lui Despot, sau al surorii ei?

²³ *Sonantes*.

²⁴ *Fictitias*.

V.V.). Căci Despot toate le acoperă și le ascunde²⁵. Pe cei 25 de ostași îm-
plătoși²⁶, pe care i-a avut și i-a concediat, i-a reținut Laski și îi duce
contra lui Despot, nelăsând nimic nefăcut din cele ce privesc <pregătirile>
de luptă și făcând pretutindeni să răsunе goarnele prin toată Polonia. Ba
chiar și în Țara Românească face să răsară sprijinitori²⁷. Totuși Despot l-a
cîștigat pe Procopie²⁸ care <eșind> din slujba transilvanului a călătorit²⁹
de curînd pe acolo ca să facă <el> împăcarea, Despot făgăduind că va
răscumpăra cu 70 000 de florini toate cele pe care le-a ocupat și că va mai
adăuga tot atîta în dar, ca de la frate la frate. În sfîrșit deoarece și Roussel
pleacă de la Despot, iar al doilea comandant al ungarilor ce slujește la gra-
nița tătarilor umblă să capete slobozirea sa, și cum și aceștia doi³⁰ se vor
răfui, M. V. va vedea ce va urma de aici, că adică se va bucura un al treilea.
Și M. V. va chibzui ce va trebui să se pună în vedere și unuia, și altuia.

Voi da mai multe știri M. V. cînd voi coborî la Francisc Zay³¹.

Eperjes, 4 februarie 1563.

²⁵ *Simulat enim atque dissimulat Despothas omnia.*

²⁶ *Cataphractus.*

²⁷ Informație în plus față de știrile date de Martin. Vezi mai jos p. 240.

²⁸ Prokopie Sieniawski, fratele palatinului Rusiei.

²⁹ *Iter egit.*

³⁰ Despot și Laski.

³¹ Adică la Cașovia.

MARTIN LITERATUL

(? — după 1563)

*

Martin Gothárdy sau Szentgothárdy, cunoscut și sub numele de Literatul, datorat funcției sale de secretar al Cancelariei regelui Maximilian de Habsburg, fiul și moștenitorul împăratului Ferdinand I, a fost trimis în Moldova la sfârșitul anului 1562 pentru a-l înlocui pe agentul habsburgic de acolo, Ioan Belsius. Schimbarea aceasta de persoane se datora în primul rând unei schimbări diametrale a directivelor politicii imperiale cu privire la Moldova, ca urmare a încheierii armistițiului dintre împărat și Poartă. Potrivit armistițiului trebuiau să înceteze orice acțiuni dușmănoase împotriva Transilvaniei lui Ioan Sigismund Zápolya. Fostul agent, Belsius, convins că trebuie să facă politică europeană, luase unele inițiative personale în legătură cu răscola secuilor în contrazicere cu linia șerpuitoare a politicii habsburgice. Noul agent trebuia să rămână departe de orice asemenea manifestări, comunicând și domnului noua linie a politicii adoptate, constând de fapt într-o neintervenție absolută, ceea ce se traducea în realitate prin retragerea sprijinului dat pînă atunci de Habsburgi domnului instalat în scaun cu concursul lor. Totodată se mai punea problema calificării personale

a agentului acreditat în Moldova. Experiența arătase că predecesorul noului numit fusese mai degrabă un slujbaș al lui Despot decât un trimis al lui Maximilian.

Comandantul Ungariei superioare, Francisc Zay, care nu fusese consultat la alegerea lui Belsius, și după aceea se și mirase de numirea lui, ca nefiind corespunzător (*non sufficiens*), a fost întrebat de astădată. Dar rezultatul a fost tot același. Căci din cei patru agenți propuși de el, stăruind mai mult asupra unuia dintre ei, nu a fost ales nici unul, ci regele Maximilian a desemnat, sub rezerva aprobării împăratului, pe un slujbaș al său cunoscut și de acesta, Martin „Literatul“ (*Hurmuzaki*, II, 1, pp. 438, 439). Cu prilejul consultării sale Francisc Zay mai reamintește din nou incapacitatea fostului agent, Belsius, pentru un asemenea post, stabilind lista însușirilor cerute. Candidații trebuiau să fie corespunzători și apți, grijulii și harnici, cunoscători ai limbilor latină, germană, ungară. Iar din cauza firii românilor și a altor nații din acea țară, acest post cerea ca cel în slujbă să fie și cu experiență și cumpătat, și în toate împrejurările să fie vigilent și să știe să facă observațiile cuvenite chiar și domnului Despot. Dar nici noul numit nu îndeplinea toate condițiile cerute. De altminteri din lista lui Zay lipsea condiția primordială pentru calificarea unui agent de această natură, anume sustragerea sa de la mijloacele de influențare și persuasiune ale lui Despot. Foarte curînd îl vom vedea și pe Martin transformat în purtătorul de cuvînt al lui Despot. Martin, deși desemnat de Maximilian încă din august și menționat pe nume în scrisoarea de felicitare de nuntă a împăratului către Despot (scrisoarea din 25 august), nu și-a primit scrisorile de încredințare decât la 2 octombrie. Dar încă din 21 iulie plecase Belsius din Moldova. Martin a trebuit să mai zăbovească pe drum, căci primele rapoarte trimise de el din Moldova poartă data de 8 ianuarie. Conform instrucțiunilor sale el trebuia să arate că regele ar fi vrut să-l trimită cît mai curînd spre a fi de față la nunta domnească. (În momentul redactării instrucțiunilor se credea că acea nuntă avea să aibă loc la 14 octombrie). Considerații de prudență au dictat însă trimiterea lui mai tîrziu pentru a nu justifica bănuielile și insinuările lui Ioan Sigismund și ale voievodului Alexandru (fostul domn). Nevoia menținerii unui contact strîns cu Moldova a impus numirea acolo a unui reprezentant permanent (*apud ipsum Vaivodam continue habere fidum hominem*). El trebuia să mai spună că fostul agent (*homo ille*) care fusese trimis de Despot la rege invoca anumite greutăți de ordin familial și dorește de aceea să fie slobozit din funcție. Noul agent trebuia să-și informeze stăpînii cît mai des și cît mai exact prin rapoarte cifrate: despre „starea Moldovei, despre cîrmuirea și administrația lui Despot, despre poporul moldovenesc, despre dorințele și aplecarea sa, de asemenea cum se împacă cu transilvanul și cu ceilalți vecini, și în primul rînd turcii, și ce bine putem aștepta de la el și mai ales în ce chip poate fi de folos pentru treburile noastre... Și, în sfîrșit, el (agentul) trebuie să fie făcut atent ca toate acestea să le trateze și să le facă în cea mai mare taină și să se poarte în așa chip, mai ales în timpul călătoriei, încît să nu fie știut de nimeni“ (*Hurmuzaki*, II, 1, p. 444).

Instrucțiunile acestea se deosebeau întrucîtva de cele date la 6 februarie lui Belsius. Față de condițiile anterioare situația era mult mai dificilă. De la început el întîmpină două mari greutăți. Pe lîngă limitarea rolului său oficial prin îngrădirile aduse de armisti-

giul amintit, însuși rolul său personal era să fie mult circumscris de faptul neașteptat al reîntoarcerii lui Belsius, în condiții destul de echivoce. Cu tot refuzul curții de la Praga de a ține seama de intervenția lui Despot care îl cerea fățiș tot pe Belsius, acesta s-a reîntors la postul său dinainte, unde domnul a știut să-l convingă pe înlocuitorul său să-i accepte prezența și colaborarea. În realitate acest lucru însemna că tot Belsius avea să redacteze și primele rapoarte iscălite, de voie de nevoie, de Martin. Amănuntul acesta este deosebit de important, căci aceste prime rapoarte aveau de scop să justifice cele două acțiuni încercate în grabă de Despot în credința că ar putea câștiga încrederea Porții. Este vorba pe de o parte de întemnițarea și trimiterea la Poartă a lui Wolff Schreiber cu gândul de a-l compromite pe Ioan Sigismund Zápolya — pe de alta de depozarea lui Laski de cetatea deținută de el. Și o măsură, și cealaltă sînt înfățișate întru totul în sensul indicat, și chiar cu termenii dictați de Despot. Lucrul merge pînă la denaturarea faptelor și la falsificarea datelor, mai întîi din îndemnul domnului, apoi din nevoia de a-și acoperi propriul rol în episodul Schreiber. Mai tîrziu după plecarea lui Belsius, Martin avea la rîndul său să devină purtătorul de cuvînt al lui Despot, exact ca predecesorul său. În vara anului 1563 avea să stăruie și el să i se îngăduie venirea la Praga pentru a raporta despre situația din Transilvania în legătură și cu unele veleități ale lui Despot.

Rapoartele sale — atît cele redactate de fapt de Belsius, cît și ale sale proprii — trebuie folosite cu multă prudență în ceea ce privește activitatea lui Despot. Ele conțin însă pe de lături o serie de elemente de un interes necontestat. O încercare de analiză critică a lor a fost făcută abia acum cu prilejul traducerii și înfățișării lor în volumul acesta de relații privind țările noastre, întrucît în *Bibliografia călătorilor străini* a lui Sadi Ionescu (p. 57) găsim doar o simplă mențiune a numelui său cu trimiterea la acele rapoarte ale sale care se află publicate în Colecția Hurmuzaki, cele publicate ulterior de Veress în *Documente*, I, nefiind încă cunoscute la întocmirea acelei lucrări. Rapoartele originale manuscrise aflate în Arhiva Imperială și Regală de la Viena au fost publicate în parte în Colecția Hurmuzaki, II, 1, p. 447 și urm în parte în culegerea lui Veress, *Documente privitoare la Istoria Ardealului Moldovei și Țării Românești*, I. p. 236 și urm.

OBSERVAȚII CRITICE PRELIMINARE

Rapoartele din 8 ianuarie 1563

Cele două rapoarte din 8 ianuarie, scrise din inspirația lui Belsius și poate chiar dictate de el, trebuie confruntate atât între ele cât și cu memoriul despre Wolff Schreiber. Pentru această confruntare din urmă trimitem la lămuririle preliminare care însoțesc acel memoriu. Aici vom schița doar câteva observații pe marginea textului. Constatăm mai întâi că noul agent trimite *două rapoarte paralele* către Ferdinand și Maximilian, procedeu nou față de cel al lui Belsius care trimitea obișnuit rapoartele sale doar lui Maximilian, textul lor adresându-se însă și lui Ferdinand, după cum rezultă din formula folosită pe alocuri M.M. V.V., adică atât regele, cât și împăratul. Se observă că deși având multe părți comune ele nu au un cuprins identic. Raportul către împărat cuprinde 1) un răspuns la chestionarul din instrucțiunile reproduse mai sus în notița biografică despre Martin Literatul și 2) o expunere cât mai convingătoare a comportării lui Schreiber pentru a justifica măsura luată de Despot față de el. Raportul către Maximilian acordă mai puțină importanță punctului 1 care e precedat de redarea protestărilor de fidelitate ale lui Despot, însoțite de plângeri îndreptate contra lui Fran-

cisc Zay care îi refuză acestuia cererile privitoare la trimiterea unor bombarde de mână și îi bate capul cerându-i achitarea unei datorii de 4 000 de ducăți anterioară instalării sale în Moldova și pe care cu greu ar putea-o plăti în acest moment. Trecând la punctul 1 propriu zis el stăruie mai mult asupra primejdiei pentru Despot de a-și încredința propria siguranță supușilor săi, „*de credința cărora el [Despot] nu se îndoieste încă*” (!) și ale căror lefuri sînt mai mici (decît ale unor ostași străini). Se atinge aici un subiect asupra căruia Belsius a revenit de mai multe ori, preconizînd neîncetat menținerea ostașilor străini și angajarea de mercenari unguri pentru garda domnului. Urmează apoi punctul 2 fără mari deosebiri față de textul primului raport. În sfîrșit, raportul se încheie cu relatarea alaiului domnesc la ceremonia sfințirii apelor la Suceava în ziua de Bobotează. S-ar părea că ritualul obișnuit a mai fost îmbogățit și cu un fel de încoronare (vezi și relația lui Sommer p. 261). Căci autorul insistă asupra insinelor de domnie purtate solemn înaintea domnului care a purces pe jos pînă la pîrîl Suceava unde a avut loc binecuvîntarea apelor. În cursul ceremoniei i s-a pus coroana pe cap și astfel împodobit s-a întors apoi călare în cetate. Descrierea de mai sus lipsește cu desăvîrșire din raportul către Ferdinand. Această ceremonie religioasă *a fost rău privită de protestanții din slujba domnului*, după cum atestă elegia a IV-a a lui Sommer. Dar ea avea un tîlc. Acela de a-l arăta pe domn participînd la riturile bisericii ortodoxe, concesie pe care o face Despot într-un moment cînd nu se mai poate sprijini pe ajutorul Habsburgilor legați de armistițiul lor de 8 ani cu turcii. Acum trebuie să-și caute un reazem în țară, punîndu-se bine cu biserica strămoșească. Totodată trebuie să adoarmă bănuielele turcilor, și pentru aceasta îl trimite pe Schreiber prizonier în Turcia, și în cursul aceleiași săptămîni ocupă cetatea pe care o dăduse ca zălog lui Laski spre nemulțumirea turcilor stîrniți și de denunțurile lui Ioan Sigismund. În raport, precum am văzut, punctul 2 are ca scop înfățișarea trimiterii lui Schreiber în Turcia ca urmare a comportării sale suspecte rezultînd atît din adoptarea itinerarului Cracovia—Alba-Iulia—Sibiu—Moldova, cît și din ostentația manifestărilor sale, încununate în sfîrșit de perfidia sa atestată de prezența cifrului lui Csáky. Dar acest text nu a părut destul de convingător autorului raportului care a mai revenit de două ori asupra acestei chestiuni. Mai întîi în primul post-scriptum, în care Martin Literatul cere pentru Belsius și pentru el bunurile lui Schreiber supuse confiscării pentru necredință, la sugestia nemărturisită a domnului. [Îndată după aceea e menționată trimiterea de ducăți bătuți de domn]. Apoi, *în al doilea post-scriptum în care apare o nouă justificare a trimiterii lui Schreiber la Constantinopol în urma primirii pretenției corespondenței de la Constantinopol. Dar în raportul către Ferdinand primul post-scriptum lipsește cu desăvîrșire*, iar al doilea *este redactat mai corect* și conține un adaos sub forma unei paranteze „*ceea ce i se părea că ar fi mult mai periculos, și a vrut mai bine așadar să-l trimită el mai întîi, decît să fie trimis de acela*”, adică tocmai concluzia ce trebuia atrasă din acest post scriptum. Dar introducerea acestei paranteze în context este cu totul forțată și nefirească. Un amănunt sugestiv mai este și următorul: în vreme ce în raportul către Ferdinand punctul 1 cuprinde o informație extrem de importantă privitoare la evoluția raporturilor cu Țara Românească, *această parte lipsește cu desăvîrșire din raportul către Maximilian*. Explicația nu poate fi decît următoarea. Informația aceea a fost omisă din ra-

port, pentru că ea amintea un fapt jignitor pentru amorul propriu al domnului, anume refuzul de a i se da domnița făgăduită ca mireasă. Tot astfel includerea descrierii procesiunii domnești de Bobotează era menită să-i satisfacă orgoliul. O urmărire mai atentă a raportului către Maximilian scoate în evidență faptul că preambulul este o *pledoarie pentru Despot* redactată așadar după indicațiile acestuia. Punctul 1 care urmează este răspunsul obligatoriu la chestionar, și în cazul de față el se deosebește de raportul către Ferdinand prin lacuna arătată mai sus. Tot aici aflăm acea stăruință mai specială pentru o gardă de ostași străini pe care însă domnul nu-i poate plăti la prețul lor, trebuind deci să se resemneze la ostași care nu par de încredere! Concluzia de tras pare evidentă. Punctul 2 este de asemenea redactat după indicațiile domnului. Așa precum s-a arătat mai sus, *Despot intervenea în rapoartele lui Belsius*. Tot, astfel, punînd să i se citească raportul către Maximilian făcut după indicațiile sale — și care deci nu putea conține informația relativă la Țara Românească, întrucît era legată de refuzul muntенilor de a-i da mireasa — Despot a intervenit direct în post-scriptum. El a fost acela care i-a pus pe agenți să se declare categoric împotriva lui Schreiber prin cererea lor de a li se da bunurile acestuia. Intervenția în acest moment a domnului mai reiese și din faptul că tot acum e vorba și de trimiterea noilor ducăți bătuți de domn. Dar aceștia i-au fost dați agentului evident de către domn pentru ca să-i trimită regelui. Observăm și în raportul din 7 iunie (vezi mai sus, p. 192) spre sfîrșitul textului (*subijcente colophone*) această coincidență între descrierea noilor monede și introducerea unor informații indicate anume de domn. Dar acum, după acest prim adaos la raport a urmat al doilea post-scriptum, mai masiv și mai stîngaci, dictat de-a dreptul de domn. Numai așa se explică forma atît de incorectă și șovăitoare din această primă redactare. Ea a suferit o restructurare mai logică în textul paralel către Ferdinand în care a fost însă introdusă mai forțat paranteza amintită mai sus („ceea ce i se părea că ar fi mult mai periculos... etc.“).

MARTIN LITERATUL CĂTRE
FERDINAND¹

1563, 8 ianuarie, Suceava

Fac cunoscut cu toată smerenia maiestății p. 447
voastre că slavă Domnului am ajuns cu bine și nevătămat în Moldova și
l-am găsit de asemenea și pe principe sănătos și teafăr. El s-a bucurat mult
de milostivirea maiestății voastre ce i-o arătați prin mine, căci el știe și
recunoaște că a fost înălțat în scaun și se menține și acuma prin acest ajutor²
și pe viitor el își are toată nădejdea și încrederea în maiestatea voastră.
Cît privește situația sa pînă acum, ea e destul de bună, are supuși foarte
bine dispuși față de el, și după cum socotește el³ chiar credincioși,
căroră îndrăznește să-și încredințeze și viața sa, și toate ale sale. Despre

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin al raportului către împăratul Ferdinand, publicat în *Hurmuzaki*, II, 1, p. 477 ș.u.

² În text greșit: *ea spe* (ea ope).

³ Pentru sentimentul de rezervă sceptică ce transpare aici, vezi, mai jos formularea mai clară din raportul paralel către Maximilian p. 227.

viitor și despre întrebarea dacă situația sa va fi nezdruincată și trainică pe viitor, nu se poate ghici cum va fi, totuși așa precum după părerea multor oameni a fost înălțat în acest loc sub auspiciile maiestății voastre preaslăvite, tot astfel trebuie să se și spere că va fi ocrotit de cer pentru folosul creștinătății.

De turci în împrejurările de față nu se teme, el socotește că marele vizir⁴ îi e favorabil, nu totuși fără oarecare motive⁵; de tătari chiar este și temut⁶, cu muntenii pacea îi este făgăduită cu un tribut anual de cinci mii de galbeni de aur⁷, totuși mireașa promisă mai înainte nu i-au dat-o, nu știu din ce pricină, nu are dușman mai mare decât perfidul transilvan⁸ care nu încetează să-l pîrască și să-l învinuiască nu numai înaintea sultanului, dar chiar și prin scrisorile sale încearcă să tragă înapoi de la el și să înstrăineze de el <pe oricîți> dintre supușii săi și mai ales dintre ungurii care sînt aici, și este de mirare cum M.V. poate răbda răutatea lui, cînd e ca un șarpe încercînd să muște călcîiul maiestății voastre și chiar e trădătorul întregii creștinătăți. Apoi a venit aici în ultima zi din decembrie Wolff Schreiber⁹ pe care acest principe a fost silit pentru cauze imperioase¹⁰ să-l trimită la Constantinopol la Poarta sultanului, căci pornind acolo din Praga, la vremea plecării maiestății voastre la Frankfurt¹¹ și vrînd să meargă în Moldova, s-a dus la Cracovia și de acolo s-a grăbit nu spre Moldova, ci spre Transilvania la principele transilvan, la care a zăbovit chiar mai multe zile. De care fapt nu a putut da nici o explicație adevărată și temeinică¹² și pe deasupra pretutindeni unde s-a dus prin Transilvania și Moldova s-a purtat ca un sol de seamă care ar fi venit aici de la M.V. și chiar de la alți principii ai imperiului, aici la acest principe cu mari daruri, și a umplut cu faima sa zgomotoasă Transilvania și Moldova. Dar pe lângă celelalte s-a putut vedea și mai limpede gîndul său rău, căci pe lângă alte uneltiri¹³ ale sale am găsit și cifrurile sale, și chiar cifrul său cu Csáky¹⁴, cancelarul Transilvaniei,

⁴ *Supremum Passam* — Aly pașa (numit în rapoarte și Halyl).

⁵ Adică darurile cu care îl mituia. Pentru aceste procedee pot fi urmărite tocmelile solilor habsburgici, în primul rînd Verancsics din timpul soliei la Poartă; vezi *Hurmuzaki*, II, 5.

⁶ În urma insuccesului lor din vara precedentă v. Veress *Documente* I, p. 215.

⁷ *Aureorum*.

⁸ În text greșit: *Transalpino*.

⁹ Vezi mai jos biografia și relația sa, p. 273 și urm.

¹⁰ *Necessariis de causis*.

¹¹ Pentru încoronarea sa ca rege al romanilor.

¹² *Veram laetificarem (!) rationem* (vezi raportul paralel, *Hurmuzaki*, II, 1, p. 449 — *veram et efficacem rationem*).

¹³ *Practicis*.

¹⁴ Cancelarul lui Ioan Sigismund — vezi mai jos caracterizarea lui de către Gromo, p. 363; vezi și I. Lu p a ș, *Doi umaniști români*.

care fără îndoială nu era folosit în nici un scop bun, sau nu avea de gînd să-l folosească într-un scop bun, și deci se vede că acest om păcătos e pedepsit cu bună dreptate pentru gîndurile sale rele, ba chiar blestemat.

Apoi stăpîne milostiv, aici mai este acest neajuns că nu pot să trimit întotdeauna scrisori maiestății voastre, de cîte ori ași dori și aș fi dator, ci numai cînd prind prilejul trimiterii unui curier, și nu altfel.

Din Suceava în ziua a opta a lunii ianuarie din anul domnului o mie cinci sute șazeci și trei.

Post-scriptum. Acest Wolff Schreiber fusese trimis încoace chiar de către transilvan, după cum i s-a raportat în mod sigur de către iscoadele sale; și acest lucru i s-a părut¹⁵ foarte primejdios pentru el. Așadar a vrut mai degrabă să-l trimită el mai întîi <turcilor> decît ca acela (Schreiber) să fie trimis de acesta (Ioan Sigismund Zápolya), căci <i s-a trimis aici lui Despot de la Constantinopol>¹⁶ o copie a unei scrisori a maiestății voastre¹⁷ împreună cu o copie a scrisorii de recomandatie a maiestății sale regești¹⁸, pe care toate acestea le dăduse acesta¹⁹ transilvanului, — împreună cu o copie a poruncii sultanului prin care îl pune în vedere <principelui> ca de îndată ce se va fi întors Schreiber în Transilvania, la transilvan, să fie trimis neapărat la Constantinopol —, iar el (Schreiber) făgăduise sigur să se întoarcă înapoi la transilvan, de aceea își lăsase acolo caii și celelalte lucruri de preț²⁰.

¹⁵ Lui Despot.

¹⁶ Formularea confuză și eliptică s-ar putea explica prin darea în factor comun a verbului *alatum erat* atît pentru raportarea informației, cît și pentru aducerea sau transmiterea acelei corespondențe. Pentru mai multă claritate am redat sensul folosind adaosul dintre parantezele unghiulare.

¹⁷ Ferdinand.

¹⁸ Maximilian.

¹⁹ Schreiber.

²⁰ Iată și textul original: *Fuisset que ipse Wolff Schreiber eo etiam per Transilvanum missus sicuti huic certo ab Exploratoribus alatum erat, quod sibi multo periculosius fore videbatur, maluit itaque ipse prior mittere quam ut ab eo mitteretur, nam et certarum literarum Maiestatis Vestrae exemplar una cum exemplari literarum commendatitiarum Maiestatis Regiae, quae ipse dederat Transylvano omnia una cum exemplo mandati principis Turcharum quo mandabatur, ut cum in Transilvaniam ad Transsylvanum redierit, statim Constantinopolim mitti debeat, promiserat autem certo se ad Transsylvanum rediturum, propterea ibi equos et alias res suas reliquerat.*

Așadar Despot ar fi primit două feluri de copii: a) ale scrisorilor de recomandatie predate de Schreiber (!) lui Ioan Sigismund, și b) a poruncii sultanului către acesta din urmă de a-l trimite pe Schreiber la Poartă (!). Expunerea e întreruptă de comentariul: *maluit itaque...* etc.

Despre realitatea unei asemenea comunicări de la Constantinopol nu poate fi vorba, după cum reiese din analiza întregului dosar. Despre unele comunicări izolate ale sale cu informatorul secret al Habsburgilor la Poartă vezi Veress, *Documente*, I, p. 227—228.

MARTIN LITERATUL CĂTRE MAXIMILIAN¹

1563, ianuarie 8, Suceava

p. 448

Fac cunoscut maiestății voastre cu toată supunerea că slavă Domnului am ajuns sănătos și nevătămat în Moldova și am găsit de asemenea sănătos și nevătămat și pe domn care se bucură mult de milostivirea maiestăților voastre cărora² mărturisește că le datorește totul, și că el nu se trudește pentru vreun folos al lui, ci mai ales pentru cauza maiestăților voastre și a întregii creștinătăți, prin care lucru socotește că ar putea sluji și fi de mare folos maiestăților voastre, dar numai și ele să binevoiască să-i dea ajutor. Dar se plînge că se ține prea puțin seama de el și i se refuză chiar lucruri mici pe care le cere, precum nu știu ce fel de bombarde de mîină, și spune că pentru cei 4 000 de ducăți³ ce-i fuseseră dați

¹ Raport paralel către Maximilian, în *Hurmuzaki*, II, 1, p. 448 ș.u.

² *Cui* (corect *quibus*).

³ Vezi ecoul acestei plîngerii în scrisoarea lui Ferdinand către Maximilian din 15 martie 1563 (*Veress, Documente*, I, p. 241), deși acest punct nu fusese atins în raportul către împărat, ci numai în acesta către rege.

din partea maiestăților voastre pe cînd era pribeag prin acele părți îi bate mult capul Francisc Zay, măcar că el (Despot) e gata să-și pună în cum-pănă nu numai toate bunurile⁴ sale, dar chiar și toată țara și chiar viața sa pentru maiestățile voastre, și acum e lipsit de bani din cauza marilor chel-tuieli ce a fost silit să facă în acest prim an de domnie și apoi și fiindcă se îngrijește de nevoile viitoare; pare chiar că nutrește nu știu ce gînduri, împotriva transilvanului⁵ pe care îl urmărește cu o ură de moarte, căci acesta a scris scrisori // aici către supușii lui și caută în felurite chipuri să-i des-prindă de el, după cum încearcă să înstrăineze de el și să abată de la el în toate felurile și chipurile și pe ungurii care sînt aci. În privința situației sale pe lîngă altele nu-mi place⁶ faptul că încetul cu încetul a slobozit de la el pe oamenii de nație străină și a început să se dea și pe sine și toate ale sale pe mîna supușilor săi, pentru că, după cum cred eu, el nu se în-doiește încă⁷ de credința lor, și aceștia pot fi plătiți cu lefuri mai mici decît ostașii străini⁸. De turci nu se teme acuma, pe tătari nu îi socoate de vreo ispravă ca unii ce îi sînt inferiori. Este greu de ghicit dacă situația lui va fi durabilă în viitor. Trebuie să sperăm totuși că va fi păstrat de cel de sus pentru folosul maiestăților voastre și al creștinătății. Apoi să mai afle M.V. că Wolff Schreiber a sosit aici în ultima zi din decembrie și că prin-cipele acesta a fost silit de cauze imperioase să-l trimită la Constantinopol, căci acela, plecînd de la maiestățile voastre de la Praga, s-a dus la Cra-covia⁹ și de aici nu s-a grăbit să meargă în Moldova, ci în Transilvania la transilvan, de care faptă a sa nu a putut da nici o îndreptățire temeinică și hotărîtă, și pe deasupra pretutindenii în Transilvania și Moldova s-a purtat ca un mare ambasador, afirmînd că a fost trimis la Despot cu mici daruri din partea maiestăților voastre și a altor principii ai imperiului. Am cunoscut mai bine răutatea acestuia și gîndul blestemat al trădării după ce am văzut și am cercetat lucrurile sale, și mai ales cifrurile pe care le-a avut comune cu Csáky, cancelarul transilvanului, și pe care ne vom îngriji să le vadă și M.V. îndată ce acest lucru se va putea împlini cu ușurință. Maiestatea voastră, să nu dea nici o crezare scrisorilor sale¹⁰. Apoi în ziua a șasea a acestei luni¹¹ principele a mers pe jos din cetate pînă la rîul Suceava¹² cam un

⁴ *Spes* (opes).

⁵ În text: *idque cum alias(?)tum contra Transsylvanum*.

⁶ De comparat cu simpla indicație subînțeleasă din raportul precedent n. 3. De alt-minteri acesta fusese și punctul de vedere constant al lui Belsius.

⁷ Aceeași observație este valabilă și aici.

⁸ Observație care lipsește în raportul către Ferdinand.

⁹ Circumstanță agravantă implicînd o lucrătură între Sigismund al Poloniei și nepotul său Ioan Sigismund.

¹⁰ Ale lui Schreiber.

¹¹ 6 ianuarie — Boboteaza.

¹² *Aochua* (Sochua).

stadiu, cu cele mai mari ceremonii ale acestui neam, purtându-i-se înainte sceptrul, coroana, sabia și două buzdugane (?) de aur¹³. Ajuns acolo, *după ce i s-a pus pe cap coroana* și preoții au binecuvîntat apa în amintirea botezului Domnului, rostind rugăciunile cuvenite pentru păstrarea nevătămată a fericitei sale cîrmuirii¹⁴, a încălecat și s-a întors acasă purtînd coroana pe cap¹⁵... [Urări de sănătate etc. pentru rege de Anul nou] din Suceava 8 ianuarie 1563.

P.S. Pe lîngă acestea... cum acest păcătos de Wolff Schreiber s-a făcut atît de vinovat, și Dumnezeu s-a îndurat ca acest gînd rău al lui să fie dat pe față de mine și de Ioan Belsius, ne rugăm smerit de M.V. să binevoiască să ne dăruiască nouă¹⁶ bunurile sale dacă se vor putea cumva găsi pe undeva vreunele confiscîndu-le pentru vina necredinței. Am mai trimis maiestății voastre din ducații pe care pune domnul să-i bată ca măcar să vadă M.V. cum arată.

P.S.¹⁷ Acest Wolff Schreiber fusese trimis încoace chiar de transilvan de cum s-a întors acolo¹⁸, căci promisese că se va întoarce acolo cît de

¹³ *Baculos aureos.*

¹⁴ *Pro incolunitate eius et felici regimine.*

¹⁵ Vezi Sommer, *Elegia a IV-a* către Lusinius cu descrierea acrimonioasă a acestei ceremonii. *Ecce coronatam procedit pompa per urbem // pars eques, in celeres pars quoque nixa pedes // fumososque trahunt secum longo ordine divos // ac reboant lato carmina dicta foro // et vicina petunt properato flumina cursu // magnus ubi in mediis cereus ardet aquis // hic sua spargentes devotis corpora lymphis // sacrificam subeunt terque, quaterque manum, Ac ita derisum Christi baptisma profanant // atque ita se credunt omnē piare scelus //.*

¹⁶ Cîrînd Martin Literatul se va scuza oarecum de a fi formulat o atare cerere, vezi mai jos, p. 242.

¹⁷ Text foarte incorect și greu de urmărit ca desfășurare logică. Pare dictat și alcătuit din porțiuni nu îndeajuns de legate între ele.

¹⁸ Cuvintele închise de noi în paranteze drepte trebuie înlăturate, întrucît reprezintă o primă formulare mai șovăitoare înlocuită apoi cu o alta mai corectă [*quamprimum eo rediisset*], *promiserat enim se quamprimum eo rediturum*. Dar aceasta întărește bănuiala că avem aici un post scriptum dictat de-a dreptul chiar de Despot. Așa se explică stîngăciile sale în contrast cu scrierea corectă din restul scrisorii. Iată și forma originală: *Fuisset que ipse Wolff Schreiber eo etiam per Transsylvanum missus quam primum eo rediisset, promiserat enim se quamprimum eo rediturum propterea equos et alias res suas ibidem reliquerat, sicuti hic per exploratores relatum erat, exemplar quoque literarum commendatitiarum quamprimum ad Transsylvanum venerat cum quodam alio Caesarea Maiestas ei dederat quae statim erant Constantinopolim missa ac huc quarto huius die una cum exemplari mandati ad Transsylvanum dati quo mandabatur ut istum Oratorem Ferdinandi quamprimum ad Despotam redierit eum statim, mittere debeat, relata omnia hoc modo huc erant, propterea petit iste Princeps ne Maiestates vestrae cuiquam literas commendatitias dare, nec quicquam ad eum scribere, sed si qui ipse mandare fuerint dignatae id ad me solum perscribere dignentur ut eiusmodi fraudibus omnis via in posterum praecludatur.*

curînd, de aceea și-a lăsat acolo caii și celelalte lucruri ale sale, după cum i s-a raportat lui¹⁹ de către iscoadele sale, de cum a venit la transilvan i-a dat o copie a scrisorilor de recomandare împreună cu alta de la maiestatea Cezaree²⁰, care îndată au fost trimise la Constantinopol și au sosit aci în ziua a patra a acestei luni împreună cu o copie o poruncii îndreptate către transilvan în care i se poruncea ca să facă bine să trimită de îndată pe acest sol al lui Ferdinand de cum se va fi întors de la Despot²¹. Toate au fost retrimise²² aici în felul acesta, de aceea se roagă domnul ca maiestațile voastre să nu dați nimănui scrisori de recomandare, și nici să i se scrie cel mai mic lucru, dar dacă se vor îndura²³ să-i dea vreo știre de ceva, să binevoiască să-mi scrie doar mie ca să se închidă pe viitor orice cale pentru asemenea înșelări.

¹⁹ Lui Despot.

²⁰ *Caesarea Maiestas ei dederat cum quodam alio.*

²¹ *Ad Despotam* (a Despota).

²² *Relata.*

²³ *Fuerint dignatae.*

OBSERVAȚII CRITICE PRELIMINARE

Memoriul despre Schreiber

Expunerea din memoriul de față este o reconstituire a cazului Schreiber (vezi mai jos relația sa p. 273 și urm.). Memoriul care este trimis de Martin Literatul este în realitate opera lui Belsius. În el putem surprinde o serie de abateri voite de la adevăr. De fapt ideea fixă a celor doi agenți care îl iscălesc este 1) să se lepede de orice amestec în hotărîrea lui Despot de a-l trimite pe Schreiber în Turcia, și 2) să caute să justifice această măsură prin existența unor dovezi concrete împotriva acestuia. În acest scop este intervertită succesiunea cronologică a faptelor și sînt chiar inventate unele pur fictive. Totodată sînt trecute sub tăcere fapte reale care ar fi putut încurca socotelile acestor martori nicidecum dezinteresați. Controlul afirmațiilor din memoriu poate fi făcut foarte bine după cele două rapoarte din 8 ianuarie către Ferdinand și Maximilian și mai ales după cele două post-scripte, alături de relatarea datorată lui Schreiber însuși în memoriile sale trimise din Constantinopol. În expunerea din memoriul de față constatăm mai întîi suprimarea oricărei mențiuni a înfățișării scrișorii lui Hans Ungnad (baron de Sonneck în Carintia) inițiatorul operei de tălmăcire și

tipărire a textelor religioase creștine în limbile sud-estului european. De asemenea e trecut sub tăcere propunerea făcută de Schreiber de a se executa *tălmăciri în limba moldovenească*, nemenționându-se decât tipăririle de texte. Scopul acestor omisiuni voite era să-l înfățișeze pe Schreiber ca un simplu slujbaş al unei întreprinderi comerciale, contestându-i orice rol cultural și religios și orice calitate care o dată recunoscută nu ar mai fi lăsat loc pentru bănuielele care trebuiau justificate. De asemenea nu se pomeneste nimic despre convorbirea lui Schreiber cu medicul lui Despot, deși în urma acesteia a fost îndemnat Schreiber să-i propună mijlocirea sa pentru o alianță matrimonială cu o casă regală din Occident. Ca exemplu de elemente inventate avem apariția atât de ciudată a pretinsei corespondențe de la Constantinopol a cărei dată este mutată ba la 4 ba la 8 ianuarie, și mai ales a pretinsei scrisori a lui Ioan Sigismund către sultan *care nu apare în rapoartele din 8 ianuarie, ci doar în memoriul analizat de noi aici*. Din confruntarea mărturiilor asupra mersului evenimentelor putem stabili ordinea următoare. La 31 decembrie 1562 apare Schreiber la Suceava într-un stil destul de măreț, ca un fel de trimis extraordinar cu scrisoare de recomandare de la Maximilian, și este primit de Pierre Roussel și găzduit pe seama domnului. A doua zi înainte de prînz merge la curte unde dă de Belsius și Martin Literatul. Cel dintîi îi anunță îndată prezența lui Despot. În cursul audienței sale, Schreiber a înfățișat scrisoarea lui Ungnad și propunerile pentru tălmăcirea cărților religioase în limba moldovenească. Fiind destul de convins de importanța sa s-a lăudat probabil de legăturile sale cu principii imperiului la care fusese trimis în anii precedenți ca să prezinte realizările tiparnițelor lui Ungnad, precum și cu protecția lui Maximilian. Poate că tot atunci și-a oferit serviciile sale ca să-l reprezinte pe Despot la dieta pe care o va ține noul rege al romanilor — Maximilian — în cursul căreia trebuiau să i se acorde subsidii și trupe pentru paza frontierelor. Despot era îndemnat ca principe creștin să-și trimită și el un reprezentant, bineînțeles în persoana lui Schreiber. După audiență — care a trebuit să decurgă normal — Schreiber s-a întors la locul său de găzduire. Este probabil că acea întrevedere nu era socotită ca avînd să rămînă unică. În după-amiaza acelei zile Belsius *se duce din nou la domn!* Desigur cu scopul de a-l încondea bine pe noul venit. Căci acesta a) se înfățișează ca un ambasador și nu este decât un agent subaltern al unei întreprinderi tipografice, b) a urmat un itinerar foarte suspect trecînd prin Cracovia, apoi prin Transilvania pentru a veni în Moldova. Avînd în vedere relațiile strînse dintre Ioan Sigismund și regele Poloniei, unchiul său, precum și raporturile dușmănoase dintre amîndoi și Despot, acest amănunt putea să pară destul de alarmant. Atunci Despot poruncește ca el să fie interogată de Belsius și de Paul „Zekel”, (secuiul) pîrcălabul Sucevei, și somat să arate dacă în afară de cele arătate de el domnului mai are o altă misiune pe lîngă el, și care sînt motivele trecerii sale prin Transilvania. La această întrebare din urmă ar fi răspuns că a ales acest drum la îndemnul lui Laski pentru a căuta să-l abată pe Ioan Sigismund de la planul anunțat de a chema pe turci în ajutor contra apărătorilor cetății Szatmár (Satu Mare). Este posibil ca rostirea numelui lui Laski, într-un moment cînd raporturile dintre el și domn erau încordate, să fi confirmat acest climat de bănuială. Trebuie însă observat că în declarațiile sale de la Constantinopol (vezi mai jos p. 286 ș.u.), Schreiber nu pomeneste nici de Laski, nici de vreo preocu-

pare a sa în legătură cu luptele de la cetatea Satmarului. În urma acestora Despot a hotărât să i se ceară o declarație în scris în care să arate tot ce avea de spus. Toată ziua următoare — 2 ianuarie — Schreiber și-a scris declarația. În acest timp, el a fost vizitat de medicul lui Despot, precum și de alte persoane din slujba acestuia. Interogatoriul său nu fusese făcut într-o formă care să-i trezească vreo aprehensiune. Dimpotrivă, el putea crede că i se acordă o atenție sporită, pe măsura misiunii sale. De aceea când i s-a oferit o posibilitate, el a prins-o din zbor și a mai adăugat la declarațiile sale încă două puncte: acela relativ la căsătoria domnului, și acela la nevoia de a-și constitui o trupă credincioasă pentru garda sa personală. Acestea au fost evident sugerate de vizitatorii săi arătați mai sus. Toate aceste oferte și declarații neașteptate și neobișnuite căpătau în ambianța de bănuială deșteptată de Belsius o rezonanță specială. Despot a bănuț că Schreiber este un agent pus de Ioan Sigismund să-l compromită față de Poartă, confirmând astfel dese denunțuri anterioare că Despot este în legătură cu Habsburgii și ține chiar la curtea sa agenți de ai lor. O circumstanță agravantă era faptul că Schreiber trebuia să se înapoieze pe același drum, deci să treacă iarăși pe la Ioan Sigismund. Situația lui Despot era destul de grea după încheierea armistițiului lui Ferdinand cu turcii și după notificarea oficială din partea Habsburgilor trimisă prin noul agent — Martin Literatul — a noii linii politice care trebuia urmată. Nemaiputând aștepta vreun sprijin din partea lor contra Porții el trebuia să-și depună toate silințele spre a fi bine văzut de turci.

În ce moment a trecut Despot de la bănuială unei manevre a lui Ioan Sigismund contra sa la propria sa manevră contra acestuia, transformându-l pe Schreiber în emisarul lui Maximilian? Acesta, potrivit ficțiunii ingenioase puse acuma la cale, s-ar fi înțeles cu Ioan Sigismund și în unire cu el i-ar fi cerut lui Despot să li se alăture și el primind în Moldova o oaste de 400 000 de oameni trimiși contra turcilor (!) Desigur că acest moment trebuie situat după citirea declarației scrise a lui Schreiber care putea fi exploatată în sensul dorit, față de turci. Față de Habsburgi însă trebuiau înfățișate dovezi concrete ale duplicității lui Schreiber care l-au silit pe Despot la măsura pe care a luat-o pentru a-și apăra capul! Și astfel în acel post-scriptum stîngaci, însoțind raportul din 8 ianuarie către Maximilian, apare *prima mențiune* a pretinsei corespondențe de la Constantinopol sub forma unei exemplificări a neajunsurilor putînd rezulta din darea unor scrisori de recomandare de către rege. Aici ea e legată de rugămîntea de a nu se mai trimite asemenea scrisori. În celălalt post-scriptum adresat lui Ferdinand, într-o formă mai corectă, se face un pas mai departe, intercalînd fraza care leagă acea preținsă corespondență de măsura luată de Despot contra lui Schreiber, pe care o justifică. Despot a preferat deci să-l trimită el mai întîi la turci decît ca acela să fie trimis de Ioan Sigismund. Dar este evident că dacă această corespondență apare mai întîi ca o invenție confuză și șovăitoare abia în *post-scriptum* în cele două rapoarte din 8 ianuarie, ea nu *putuse fi cercetată de cei doi agenți la 4 ianuarie*, cum pretinde memoriul în care mai apare abia acum și o preținsă scrisoare a lui Ioan Sigismund către sultan! Dar dovada că acea scrisoare nu a existat niciodată o avem din cuvintele marelui vizir către trimișii lui Ioan Sigismund veniți cu tributul la Poartă care se plîngeau de Despot. Marele vizir le amintește de pîrile neîntemeiate ale acestuia contra lui Despot, și apoi îl critică pentru că nu a vestit Poarta că

Schreiber avea să se ducă la Despot: (*perche il figliol di re Giovanni ha dato logi et favor a quel Wolffgango Schreiber che dovesse andar al Despota senza haver avisato a questa porta*). Mai apoi laudă credința mai mare a lui Despot care a trimis la Poartă pe 'acel om ferecat în lanțuri acolo unde se află alți creștini închiși osîndiți la galere (*Hurmuzaki*, II, 1, p. 466 — raport din 3 martie 1563).

De altminteri în însuși textul raportului din 8 ianuarie, pînă a se ajunge la post-scriptum, sînt înșirate *toate* motivele pentru trimiterea lui Schreiber la Poartă, fără a fi vorba cît de cît de existența acelei corespondențe din Constantinopol, inventată ad-hoc după redactarea raportului cînd i s-a părut lui Despot că motivele invocate n-ar fi destul de convingătoare. De aceea a și fost nevoie de post-scriptum. În schimb în corpul raportului este vorba de aflarea cifrului compromițător în *ziua de 8*. Observăm că în memoriu corespondența apare la 4 și cifrul la 8 ianuarie fiind inversată ordinea din raport. Tot astfel descoperirea însăși a cifrului e revendicată la 8 ianuarie de cei doi agenți care se și cred îndreptățiți să ceară o răsplată specială pentru acest merit, iar în memoriu se arată cu modestie că *Despot* a descoperit acel cifru pe care l-a dat agenților ca să-l cerceteze... etc. Memoriul vădește grija agenților de a se sustrage oricărei răspunderi în privința cazului Schreiber. Se vede clar că a fost întocmit fără participarea sau știința lui Despot, care e înfățișat ca ferm hotărît a-l trimite pe Schreiber la turci încă din prima zi, în timp ce Belsius și Martin îl roagă să-și mute gîndul. Această scenă se repetă, începînd cu ziua de 1 după-amiază, apoi iar în ziua de 2 *înainte de a fi citit declarația scrisă a lui Schreiber*, pe care a citit-o în ziua de 3, apoi la 4 cînd apare pretinsa corespondență din Constantinopol, în sfîrșit în extremis în ziua de 5 cînd soarta lui Schreiber e definitiv pecetluită, fiind trimis la Bahlui pentru actul următor al expedierii sale ca prizonier în Turcia.

Memoriul acesta nu a fost încredințat unui curier al domnului, ci dus cu sine de Belsius la Eperjes și predat acolo unui curier al lui Fr. Zay mergînd la Praga.

MARTIN LITERATUL ȘI I. BELSIUS ÎMPREUNĂ

[Declarația¹ către împărat]

[Reconstituirea cazului Schreiber²]

f.d. 1563

p. 451

Treaba cu Wolff Schreiber³ s-a petrecut astfel: În ultima zi din decembrie a anului trecut a venit la Suceava — lăsându-și lucrurile mai bune cu un servitor în Transilvania, la Sibiu (nu se știe din ce pricină) — însoțit de cinci servitori, într-un rădvan brașovean, înfățișând pretutindeni un salvconduct al fiului regelui Ioan, pe care vi-l trimitem în original — Și mai înainte de a sosi în acest oraș a trimis înainte pe un oarecare Ioan Srenn la Roussel⁴ și la Horațiu⁵, secretarul principelui, ca să

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin publicat în *Hurmuzaki*, II. 1, p. 451 și urm. intitulat: *Negotium Wolf. Srayber hoc modo actum est.*

² Vezi biografia acestuia mai jos la p. 273.

³ *Schreyber.*

⁴ Pierre Roussel, mercenar francez din Burgundia, a rămas în slujba lui Despot după succesul acțiunii pentru cucerirea domniei. În iunie e trimis în solie la Ferdinand. După ruptura lui Despot cu Laski părăsește serviciul domnului.

⁵ Horatius Curio. Pentru antecedentele sale, vezi E. Legrand, *Deux Vies de Jacques Basilicos, Seigneur de Samos, Marquis de Paros, Comte Palatin et Prince de Mol-*

spună că vine din partea M.M. V.V. și a întregii împărății un sol de seamă cu daruri către acest principe, așa precum făcuse mai înainte peste tot pe unde trecuse de la Cracovia prin Polonia, Rusia și toată Transilvania și Moldova și aceasta în văzul tuturor. Roussel deci și Horațiu, primind această veste, au dus-o de îndată domnului care a poruncit pe loc să i se pregătească loc de găzduire și alte lucruri trebuitoare, și ca Roussel să-i iasă înainte în semn de cinstire și să-l conducă pînă la locul de găzduire, care toate s-au săvîrșit întocmai.

În ziua următoare care a fost cea dintîi a acestui nou an noi am venit la Curte pentru împlinirea slujbei noastre, și după ce l-am salutat pe domn și i-am urat un an bun, cînd am ieșit de la principe l-am văzut pe Schreiber în anticameră, unde i-am dat mîna în treacăt și ne-am prefăcut a nu-l fi cunoscut mai dinainte. Căci el venise cu Roussel fără a fi fost chemat, și împotriva obiceiului acestei curți unde nu este îngăduit unor asemenea oameni străini să vină dacă nu sînt chemați. Noi puțin după aceea, intrînd din nou la domn i-am dat de știre că el este acolo, și deși Despot era nemulțumit că venea prin Transilvania dușmană lui, totuși a poruncit îndată să-l cheme, și după ce i-a întins mîna în fața noastră i-a dat apoi o audiență secretă lui singur atît de lungă cît a voit acela, dar ce va fi făcut nu știm. Încheind audiența, domnul s-a dus la biserică^{5a} unde zăbovind puțin timp s-a întors și a înfățișat fără știrea noastră această chestiune boierilor și sfetnicilor săi bisericești și laici. Apoi a mers la prînz și ne-a poruncit ca după luarea prînzului să ne întoarcem neîntîrziat. Și după aceea ne-am întors la el, și a început să ne vorbească mai pe larg despre aceasta, cum că el nu poate să știe ce urmărește față de el această solie neîntemeiată pe nici un motiv, și totodată că se miră mult de îndrăzneala omului acesta, ca unul care vine în chip atît de nesocotit și vorbește fără chibzuință despre atîtea lucruri atît de felurite și fără nici o legătură între ele, nu numai în numele M.M. V.V. dar chiar și al altor principii ai imperiului, făgăduind nu știu ce lucruri despre căsătoria domnului, amestecînd laolaltă și treburile polonilor, și ale transilvanului, și ale turcilor, deși nu are de la nimeni nici o scrisoare de încredințare în afară de una singură de recomandare a M.V. Și a început să spună că toate acestea îi displac mult și că omul îi este cu bănuială, și că a și înfățișat această chestiune sfetnicilor săi și dacă ei vor hotărî astfel, atunci vrea să-l trimită la Poarta sultanului turcilor. Auzind noi acestea mai că am încremenit, rugîndu-ne în multe chipuri să nu facă una ca asta, deoarece multe

davie, l'une par Jean Sommer, l'autre par A. M. Graziani, suivies de pièces rares et inédites, Paris 1889, p. 37. Pentru purtarea lui Despot față de el și de Roussel la plecarea lor din slujbă, vezi mai jos p. 262.

^{5a} *Templum*.

ar putea urma de aci. După ce ne-a ascultat ne-a poruncit să mergem la acela⁶ împreună cu Paul Székely, pîrcălabul⁷ cetății Suceava, și să-l întrebăm hotărît⁸ în numele domnului dacă mai are și alte misiuni⁹ pe lîngă aceea pe care i-a arătat-o în fața lui, care nu cuprinde aproape nimic în afară de ceea ce spusese despre faptul că s-a ocupat împreună cu anumiți oameni din Württemberg¹⁰ și de aiurea de chestiunea tiparniței, și că voia să introducă aici acest meșteșug de a tipări literele limbii slavone sau sîrbești de care se folosesc cei de aci, din care fel de tipărituri adusesse două cărțile tipărite la Tübingen. Și că aceasta fusese mai presus de toate cauza sosirii sale. / Ceea ce ne-a spus și nouă întocmai în multe cuvinte. Apoi întrebat ce motiv l-a îndemnat să vrea să vină prin Transilvania și de ce a rămas atîta timp la acel principe, dușmanul său și al M.M. V.V., la aceasta ne-a răspuns că a făcut-o din îndemnul domnului Laski atunci cînd a aflat că a hotărît comandantul Cașoviei să treacă Tisa. Căci fiul regelui Ioan avea de gînd să cheme pe turci împotriva acestuia, după cum a făcut în vara trecută, și deci ca să împace aceste mișcări, după cum spune că a făcut el încă o dată, a mers la principele Transilvaniei ca să se îndeplinească și aceasta prin strădania sa, și dacă nu făcea aceasta se termina cu Satu Mare, cu căpitanul Cașoviei, cu Melchior Balassa și cu acel principe. După aceste afirmații ne-a declarat pe față că nu mai are alte motive, și noi am plecat lăsîndu-l pe el. Cînd am ieșit din casă, trăgîndu-l puțin deoparte pe Székely i-a șoptit la ureche că ar mai avea și altele de vorbit cu domnul și chiar despre căsătoria acestuia, iar noi întorcîndu-ne la domn cu aceste informații i-am raportat toate întocmai. Iar el auzindu-le le-a socotit pe toate — la fel ca toate cele arătate mai înainte — drept îndoielnice, născocite și cu bănuială¹¹, declarînd că nu era în căderea sa să trateze despre chestiuni de tipografie cînd nu lipsesc negustorii și librarii prin care — dacă ar fi nevoie — și-ar putea

⁶ Schreiber.

⁷ *Prefecto arcis*.

⁸ *Serio*.

⁹ *Legationem*.

¹⁰ În text: *Vtitem bergae* (sic). Pentru citirea Württembergae și nu Wittenbergae, vezi Hurmuzaki, II, 1, p. 459, declarația lui Schreiber: a fost trimis de Ungnad „ex provincia Wirtembergensi ex civitate Vrako”, vezi și M. Murko, *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven*. Praga și Heidelberg, 1927 (Despre baronul Hans Ungnad și rolul său în tipărirea textelor religioase pentru slavii de sud: *Tiparnița de la Urach* (Vrako), pp. 12—17.) La 14 sept. 1561 el trimite o circulară către electorii și principii imperiului precum și către dietă în care recomandă tipăriturile sale ocrotirii lor, convins că în felul acesta vor putea și turcii cunoaște cuvîntul adevărat al lui Dumnezeu „ca și cum ar vrea să lovească în chipul acesta pe turci cu sabia puterii sale”. Desigur că tot Schreiber a fost emisarul lui Ungnad la principii electori și la dietă, vezi mai jos declarațiile sale cu privire la legăturile înalte pe care le are cu principii imperiului.

¹¹ *Dubiis, confictis et suspectis*.

face rost de unele ca acestea, și că un lucru este a se da drept tipograf și altul a se da drept sol. Și că și drumul lui prin Transilvania e lipsit de orice noimă, și că nu este în căderea nici unei persoane particulare, măcar de-ar fi și Laski, să trateze despre pace fără poruncă și însărcinare expresă și nici nu este cu puțință acest lucru oricui, mai ales unuia neavînd nici îndreptățirea și nici autoritatea de a trata, și a mai spus multe în acest sens și i-a poruncit lui Paul Székely să se întoarcă din nou la el și să-i pună în vedere să spună cele ce mai are de spus, sau să vestească prin el sau să scrie tot ce are de spus și vrea să spună, și așadar ziua următoare a petrecut-o cu scrierea acestora. Și domnul a ținut din nou sfat despre aceasta, la care a luat parte și Paul Székely, în care a fost întărită cu totul hotărîrea de mai înainte de a-l trimite la Poartă, și s-a luat acum o hotărîre definitivă, deși noi încercam să-l abatem de la acest gînd cu toate argumentele de care eram în stare. În ziua a treia a înmînat domnului acea scrisoare în care erau cuprinse toate cele ce le spusese mai înainte, și mai adăugase unele lucruri despre căsătorie, dar în doi peri¹², și neaducînd nimic sigur¹³, ba îl¹⁴ îndemna să caute a dobîndi bunăvoința M.M. V.V. și să se silească să o păstreze, și pentru acestea voia ca domnul să se folosească de serviciile lui și nu de ale altuia, căci el ar avea un mijloc bun de a duce acest lucru la bun sfîrșit: pe care toate, la fel ca și cele dinainte, le-a socotit domnul pe drept deșerte și cu bănuială, socotind că acela purcede astfel numai ca să poată scoate ceva sigur¹⁵ de la el cu care să-l poată mulțumi pe transilvan.

În ziua a patra¹⁶ i s-a adus domnului copia scrisorii de recomandare a maiestății voastre, împreună cu scrisoarea transilvanului dată către sultan și cu porunca către acesta de a-l trimite pe acela¹⁷, ceea ce a înrăutățit și mai mult situația lui și în altfel destul de rea. Căci transilvanul îl pîra rău pe acesta¹⁸ în fața sultanului învinuindu-l de trădare, ca unul ce avea la el și alți soli de ai maiestăților voastre, iar acum a plecat acolo unul care este așa și pe dincolo¹⁹, și care se va întoarce înapoi chiar la el în Transilvania, la care pîră i s-a răspuns și i s-a poruncit ca de cum s-ar întoarce la el în Transilvania să fie dator să-l trimită de îndată la Constantinopol. Toate

¹² *Ambigua.*

¹³ *Et nihil certinertia* (certi nentia, sau: continentia?).

¹⁴ Pe Despot.

¹⁵ *Habere aliquid certi ab eo* (adică ceva compromițător care să fie folosit de Zápolya).

¹⁶ Pentru toată această chestiune, vezi discuția din lămuririle preliminare la acest memoriu.

¹⁷ Schreiber.

¹⁸ Pe Despot.

¹⁹ *Et hunc nunc eo profectum esse talem et talem*, probabil de citit *et nunc eo profectum esse talem et talem* suprimîndu-se *hunc* introdus desigur din greșeală, dintr-o confuzie cu cuvîntul următor: nunc.

acestea ni le-a dat domnul să le citim: spunînd că „toate cele ce le-am ținut ascunse pînă acuma sînt date pe față de acesta“, și nici nu poate face altceva nicidecum decît să-l trimită, declarînd că prin această singură faptă a sa poate să dezmință multe pîri ale transilvanului²⁰, căci altfel îl amenință cu siguranță primejdia vieții. Așadar în ziua a cincea a acestei luni, rugîndu-ne noi zadarnic de el să nu facă una ca asta, iar el mulțumindu-se să laude zelul nostru în această chestiune, l-a trimis pe acela la tîrgul numit Bahlui²¹ cu porunca să fie acolo aruncat în lanțuri și să i se ia lucrurile ce le are la el, care toate s-au împlinit întocmai, și în sfîrșit în *ziua a opta* toate cele ce s-au găsit la el în afară de haine și de bani au fost trimise la domn. Uitîndu-se prin ele a găsit cifrul acestuia împreună cu salvconductul transilvanului și ne-a dat îndată cifrul ca să-l cercetăm, ceea ce se putea face fără mare trudă. Cînd printre alte cifruri ale sale am găsit chiar cifrul lui cu Csáky, cancelarul acestui transilvan însuși, și cel al lui Csáky²², nu ni s-a părut de loc că ar fi fără vină, ba chiar ni s-a părut încă și mai suspect ca înainte, și de aceea deși fusese dus de acolo, a expediat totuși domnul pe un alt trimis al său²³ ca să caute dacă mai poate fi găsit ceva la el, dar nu s-a găsit nimic decît că a zis folosind o zicală ungurească: „Nenorocitul de mine, vrînd să înfig spinul în piciorul altuia, l-am înfipt chiar în al meu“. Împins așadar de acele motive, domnul l-a trimis pe acesta acolo unde nu pot ști care va fi soarta lui și cum o să se termine treaba — fie că soarta lui, sau imprudența lui sau gîndul rău al omului i-a pricinuit aceasta — îmi pare însă foarte rău că s-a făcut acest lucru. Ba chiar și domnului îi pare rău, și ce bine ar fi fost dacă niciodată nu i-ar fi trecut prin gînd aceleia (Schreiber) <să facă> această călătorie atît de rău sortită. Noi, împreună cu Ioan Belsius am scris toate acestea întocmai cum s-au întîmplat, numai maiestrității voastre, așa cum sîntem datori și împreună cu aceste rînduri trimitem sub ochii maiestății voastre și cifrul lui, atît cel propriu cît și cel comun cu Csáky, rugîndu-ne prea plecat ca să binevoiască să tîlmăcească îndurător și să primească în nume de bine cele făcute de noi, așa precum obișnuiește după mila sa.

²⁰ *Transsylvaniae* (Transsylvani).

²¹ *Oppidum Bohlo dictum*. De fapt Hîrlău.

²² Text corupt: *etiam cyphram eius cum Chyaky Cancellario ipsius Tramssylvani et practicam in Tokay (?) invenissemus*. De citit: „*et propriam cum Chaky*“ în loc de: *practicam in Tokay*. Vezi aceste cuvinte la sfîrșitul memoriului: *et cyphram eius et propriam et cum Chaky communem*, adică cele două cifruri, și al lui Schreiber și al lui Csáky. Pentru amănunte biografice asupra lui Csáky, vezi mai jos, relația lui Gromo.

²³ *Nuncium*.

OBSERVAȚII CRITICE PRELIMINARE

Raportul din 20 ianuarie 1563

Acest raport din 20 ianuarie este primul care îi aparține în adevăr lui Martin Literatul, căci atît cele din 8 ianuarie cît și memoriul întocmit după aceea pentru a acoperi urmele adevărate ale episodului Schreiber sînt opera lui Belsius (în colaborare cu Despot în ce privește contribuția din post-scriptum). Este probabil că după trimiterea rapoartelor din 8 ianuarie Martin a fost cuprins de neliniște. *Acestui moment îi corespunde memoriul întocmit pentru a-i spăla pe agenți de orice vină. Dar în același timp trebuia explicat lui Maximilian faptul ciudat al prezenței lui Belsius în Moldova după înlocuirea sa. Această explicație o afluăm atît în raportul de față cît și în raportul-scrisoare al lui Belsius trimis din Eperjes la 4 februarie.* Martin invocă dorința lui Despot și considerații de deferență pentru un servitor devotat al regelui. Belsius invocă o scrisoare sau o declarație a sa mai veche prin care l-ar fi anunțat pe rege că îi va sluji și mai departe *pînă la venirea lui Martin*. Aci observăm oarecare deosebire între amîndoi. Căci Martin se roagă de rege ca să *îngăduie ca Belsius să poată sluji și mai departe...* O dată întocmit memoriul în sensul propriei apărări a

celor doi agenți, și nicidecum al scoaterii din cauză a lui Despot, care era arătat ca ferm hotărât să-l trimită pe Schreiber la Poartă încă din prima zi, trebuia găsit un mijloc sigur de a-l expedia fără știrea lui Despot. La această nevoie a răspuns plecarea lui Belsius ducând cu sine declarația comună împreună cu cele două cifruri aflate la Schreiber și cu raportul de față, din care abia o infimă parte e consacrată evenimentului senzațional al rupturii cu Laski, iar tot restul cazului Schreiber. În sfârșit Martin se mai scuza de cererea făcută în privința bunurilor acestuia. De fapt rostul primordial al raportului — din punctul de vedere al lui Martin — era de a aduce o completare, un corectiv la memoriu. Astfel se înțelege de ce Martin nu și-a mai cifrat raportul încredințat lui Belsius. Se poate pune întrebarea dacă acesta plecând la Eperjes înțelegea să se retragă definitiv din situația sa ambiguă pe lângă Despot, sau se repezea doar acasă cu gândul de a expedia de acolo memoriul și cifrul și de a se reîntoarce? Intercesiunea lui Martin ar implica o asemenea speranță. Bineînțeles că regele ar fi avut și el ceva de spus. Deci nu putea exista nici un fel de certitudine. Dar mai intra în joc fără îndoială și hotărârea lui Despot, doritor desigur să se scape de un complice care putea deveni incomod. Fapt este că în scrisoarea sa din 4 februarie de la Eperjes Belsius adoptă un ton critic față de inițiativele lui Despot privind: a) depozitarea lui Laski (vezi mai sus p. 215 și urm. *de hoc quoque ergo Laskium facinore maxime admirati sumus*) și b) linia urmată în cazul Schreiber, cu care prilej folosește aceeași expresie peiorativă: *facinore*. În orice caz atunci când Belsius scrie de la Eperjes justificându-și prezența în Moldova *pînă la sosirea lui Martin*, el nu se mai bizuia pe o acțiune a lui Despot care să-l readucă în Moldova. Dar putea încerca în schimb, să recîștige încrederea lui Maximilian săpîndu-l pe Martin, servitorul apreciat al acestuia. De aceea după o dare de seamă foarte bogată, cu precizări noi față de cele cuprinse în raportul din 8 ianuarie, scris chipurile de Martin, el atacă evenimentele de la Hotin, referindu-se misterios la *amănunte pe care nu le-a dat Martin*, subliniind că acesta ar fi trebuit totuși să le dea, dar s-ar fi sfiit de teama unor primejdii... El însă, Belsius, crede că aceste informații pot fi date și de altul (decît Martin, adică de el însuși). În raportul său Martin se mulțumise să indice pentru depozitarea lui Laski *anumite motive* și să vorbească de o *promisiune de despăgubiri*. Dintr-o comparație a scrisorii lui Belsius cu raportul lui Martin (pe care îl înainta împreună cu memoriul și cu cele două cifruri) rezultă clar impresia pe care căuta s-o producă precum și efectele pe care le sconta din aceasta. Belsius opunea unor rînduri scrise în grabă, ca un fel de post-scriptum la memoriu, un adevărat raport, la care mai adăuga și informațiile culese de la omul lui Laski aflat la Eperjes în acel moment.

MARTIN LITERATUL CĂTRE MAXIMILIAN

1563, 20 ianuarie¹ Hotin

...De curînd am scris în cifru² maiestății voastre despre toate lucrurile despre care se putea scrie de aci și am trimis scrisoarea printr-un om³ sigur și de credință împreună cu acestea pe care le-am scris către Zinkmoser⁴ ca să fie date maiestății voastre. Deocamdată

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin al raportului către Maximilian publicat de A. Veress, *Documente*, I, p. 236.

² *Notis secretioribus*.

³ *Nuncium*. În privința unei informații continue și dese cerute de Maximilian, Martin (Belsius) raportase în comunicarea sa anterioară (8 ianuarie) că ea e în funcție de existența unor curieri de care se cam duce lipsă. Accentuarea faptului că raportul precedent a fost cifrat este menită să scuze faptul că *acesta este necifrat*, adică altfel decît cum prevedeau instrucțiunile primite. De fapt acesta a fost trimis prin Belsius împreună cu memoriul despre Schreiber. La acest raport se referă Belsius în scrisoarea sa din Eperjes din 4 februarie.

⁴ Secretarul lui Maximilian.

nu am altceva de scris decît că la 14 ale lunii acesteia am sosit o dată cu principele aici la Hotin, care este o cetate așezată într-un loc foarte bun, pe malul râului Nistru, cetate pe care cu un an mai înainte a dat-o lui Albert Laski și acum a luat-o de la el *pentru anumite motive ale sale*; făgăduiește totuși să-l despăgubească în alt chip pentru toate acestea și pe el și pe ceilalți. Și alte pricini ale lui s-au potolit pînă acum și stau bine. *Apoi în chestiunea nenorocitului de Wolfgang Schreiber*, adică <aratînd> cum de s-a procedat astfel, trimit la maiestatea voastră ca să nu se mire că am scris împreună⁵, în numele meu și al lui Ioan Belsius, am făcut acest lucru pentru că acest principe a vrut așa⁶; căci deși Belsius se întorsese aici din proprie inițiativă⁷, totuși cum mai înainte fusese solul maiestății voastre, aici, a fost de aceea tratat pînă acum tot ca sol, ca unul care și aici și mai înainte la Constantinopol a servit pe maiestatea voastră și de aceea rog... etc... să îngăduie ca să poată servi și mai departe.

Acestea le-am scris fără cifru, căci am și un curier sigur și scriu chiar de la hotar de unde ieșirea din țară e mai neprimejdută.

... Martin Zenthgotharty cu mîna proprie...

Apoi într-o scrisoare anterioară am scris M.V. despre bunurile acestui nenorocit Wolff Schreiber, că dacă s-ar putea găsi vreunele, măcar puținele lucruri ce le avea în Transilvania, să ni se lase nouă împreună cu Belsius mai degrabă decît să le dăruiască altcuiva. Acest lucru l-am făcut numai doar ca să nu fie cerute de mulți și să fie dăruite cu ușurință. Acuma însă rog plecat pe M.V. să binevoiască să nu le dea nimănui înainte de a fi luat cunoștință de treburile acestuia și mai ales de cifruri⁸ și de a ști și noi ce se va face în această privință.

⁵ E vorba desigur de memoriul în chestia Schreiber.

⁶ Aici se referă la dorința lui Despot de a i-l asocia pe Belsius și nicidecum la întocmirea memoriului scris fără știrea sa.

⁷ *Sua sponte.*

⁸ Vezi mai sus rapoartele din 8 ianuarie 1563 și memoriul nedatat privitor la Schreiber.

OBSERVAȚII CRITICE PRELIMINARE

Raportul din 2 februarie

Acest raport înseamnă un pas înainte în identificarea liniei adoptate de Martin cu aceea urmată pînă atunci de Belsius. După prezentarea destul de neutră a acțiunii lui Despot contra lui Laski, din raportul precedent, acum urmează un rechizitoriu patimaș împotriva acestuia din urmă dictat fără nici o îndoială de domn. Tot acesta îi pune la dispoziție situația socotelilor bănești dintre el și Laski.

Poate trebuie înțeles că la început, de la 14 pînă la 20 ianuarie, Despot ar fi adoptat o atitudine împăciuitoare față de Laski, făgăduind despăgubiri pentru depozedarea sa, și că după aceea, între 20 ianuarie și 2 februarie, s-a ajuns la încordarea atestată de acest raport. Belsius afirmă că Despot și-a arătat motivele sale: „*Motivele sale le-a atins la cină*“, și aceste motive nu au fost înșirate de Martin, ci doar menționate vag ca „anumite motive“. După mărturia lui Sommer o încordare între Despot și Laski s-ar fi produs încă din septembrie (1562). După instalarea pîrcălabilor, Despot s-a reîntors la Suceava de unde e dictat raportul de față. Acesta atestă reacția lui Despot la pregătirile de război ale lui Laski: punerea la cale a unei expediții pentru scoaterea lui Despot din

domnie și discreditarea lui prin divulgarea angajamentelor sale în afară. Așadar la 2 februarie versiunea oficială se precizează. Domnul i-a luat cetatea pentru că a înțeles că Laski umblă să-l trădeze. Acuma chiar a mers pînă acolo încît a divulgat legăturile lui Despot cu Habsburgii, trimițînd chiar lui Ioan Sigismund textul jurămîntului prestat de Despot acestora, spre a-l înainta mai departe la sultan. Dar din scrisoarea lui Belsius din Eperjes, informat desigur foarte precis de gesturile lui Laski — al cărui trimis es afla acolo — reiese cu totul altceva. Laski *dînd pe față toate jurămintele scrise de chiar mîna lui Despot* [este vorba de jurămintele reciproce dintre conducătorii expediției pentru ocuparea Moldovei de către Despot în 1561, despre care amintește și Sommer]... a amenințat că-l va scoate pe Despot din domnie așa cum l-a și pus, și *a declarat că are o scrisoare foarte clară a lui Despot către sultanul turcilor*... etc. Așadar după Belsius era vorba de intenția de a divulga această scrisoare curții de la Praga și nu Porții. Această intenție este acum transformată în fapt împlinit într-un sens cu totul opus celui arătat de Belsius. Pe ce se putea bizui acuzația aceasta adusă de Despot lui Laski prin pana lui Martin? E probabil că se răstălmăcește o întîmplare despre care pomește regele Maximilian în scrisoarea sa către Francisc Zay din 22 mai 1562 (Veress, *Documente*, I, pp. 215—216) în care arăta că sultanul împreună cu Ioan Sigismund au pus la cale asasinarea lui Despot *pe motivul că acesta ar fi înțeles cu Habsburgii*. „Instigatorul acestor fapte se spune că ar fi Transilvanul care ar fi interceptat scrisorile pe care fiul răposatului Hieronim Laski le ducea maiestății sale Cezaree și nouă și le-ar fi trimis turcilor și se mai spune că se vor folosi acestea pentru a-l vătăma pe Despot“. Într-o altă redactare a conceptului acestei scrisori se mai dădeau și alte amănunte. „Cum s-a aflat de la niște poloni că fiul lui Laski călătorește de-a lungul graniței Moldovei spre Ungaria, acest lucru l-au comunicat Transilvanului, și în același timp l-au îndemnat să-l prindă pe Laski și să-l omoare împreună cu toată escorta sa ca să nu mai rămînă nici o urmă a acestei fapte. Transilvanul nu a stat la îndoială și și-a trimis oamenii care să-i atîină calea pe unde știa el că trebuie să meargă Laski, care, atacat de aceștia, abia a scăpat de moarte rătăcind pe jos prin locuri pustii și prin munți, dacă o fi reușit cumva să scape pînă în cele din urmă. Căci se spune că aceia l-au urmărit și pe jos. Ceilalți însoțitori ai lui au fost omorîți, și au fost găsite scrisorile despre care s-a vorbit mai sus care au fost trimise de Transilvan sus-zisului sultan al turcilor...“ Cursa întinsă lui Laski în anul precedent de dușmanii comuni ai acestuia și ai lui Despot capătă o interpretare sinistă fie în urma unei bănuieli sincere despre o înțelegere dintre Laski, fostul prieten, și Ioan Sigismund dușmanul din totdeauna, trezită în mintea lui Despot de aluzia neașteptată a lui Schreiber cu privire la îndemnul lui Laski de a merge pentru a potoli conflictul incipient de la frontiera Ungariei superioare, fie ca o abilitate menită a discredita eventualul denunț al lui Laski îndreptat către Habsburgi. În realitate o acțiune a lui Laski în Moldova nu ar fi avut nimic de cîștigat din amestecul lui Ion Sigismund și al turcilor, care și așa priviseră cu ochi destul de răi prezența lui Laski, și care nu ar fi dus decît la două posibilități: readucerea lui Lăpușneanu sau transformarea Moldovei în provincie turcească. Fără a mai vorbi de dușmănia moștenită a fiului lui Ieronim Laski pentru Ioan Sigismund fiul lui Zápolya, cel care

răsplătise prin întemnițare ajutorul neprețuit dat de Ieronim Laski. Totuși aflăm și la Zay o asemenea aprehensiune.

Comparația dintre textele în general aproape identice ale celor două rapoarte, către Maximilian și împărat, scoate în evidență câteva deosebiri însemnate. În raportul către Ferdinand lipsește fraza despre ocuparea cetății, *pentru că Despot a simțit că Laski pune la cale o trădare* și tot astfel și începutul pornirii a doua zi către marginea dinspre tătari, precum și *menționarea lui Dimitrie ca aliat al lui Laski*.

MARTIN LITERATUL CĂTRE
MAXIMILIAN

[Despre ruptura lui Despot cu Laski¹]
1563 februarie 2, Suceava

p. 455 Este lucru prea cunoscut maiestăților voas-
tre ca să trebuiască să-l mai scriu că, în timpul pribegiei sale și pentru dobân-
direa domniei sale, acest domn² s-a folosit de ospitalitatea și ajutorul lui
Albert Laski, și pentru acest cuvînt desigur că acesta (Laski) putuse fi soco-
tit vrednic de lauda oamenilor de bine și de recunoștința aceluia (a lui
Despot), dacă el (Laski) nu ar fi ales mai degrabă dintr-o ușurință perversă
a spiritului său să abuzeze de toate acestea decît să le folosească cu bună jude-
cată, schimbîndu-și gîndul său mai bun într-un gînd blestemat.

Uitînd negreșit de orice lege a oamenilor și a lui Dumnezeu a hotărît să
răstoarne orice este sfînt și drept și să-l vatăme pe acest domn în toate chi-

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin al raportului către Maximilian, publicat în *Hurmuzaki*, II, 1, p. 455, foarte asemănător celui adresat împăratului Ferdinand (ibidem pp. 455—456).

² Despot.

purile, pornind nu de la altceva decît de la legăturile de supunere³ ale lui Despot față de maiestatea voastră, lucru despre care nu a umplut numai toată Polonia și celelalte regiuni vecine cu lucruri spuse din gură, dar a trimis chiar și perfidului transilvan textul jurămîntului prestat de Despot maiestății voastre pentru ca să fie înaintat de îndată la Constantinopol, din care pricină cîte munci, primejdii și cheltuieli îl amenință pe acest <Despot> lăsăm la aprecierea milostivă a maiestăților voastre prea îndurătoare. Iar el în toate aceste chestiuni și în toate celelalte își pune toată nădejdea după Dumnezeu în mila maiestăților voastre, și mă rog prea smerit și în numele meu și în al lui ca M. V., domnul meu prea milostiv, să nu-l părăsească. Și pentru ca să se încredințeze mai bine maiestățile voastre de tot ce s-a dat și s-a primit între ei, trimit aici raportul⁴ din care ușor se poate vedea că acesta (Despot) e lipsit de orice vină, iar că acela prin fapta sa a șters orice obligație pentru serviciul făcut și a hotărît să închidă orice cale pentru viitor și a conceput în suflet o crimă ce trebuie hotărît condamnată și pedepsită pe bună dreptate de maiestățile voastre, și chiar de aceea el [Despot] i-a luat această stăpînire⁵ pentru că a înțeles că pune la cale o trădare⁶. Mîine dimineată vom porni de aici ca să mergem către marginea dinspre tătari să clădim acolo o întăritură⁷ și să și dăm lupta dacă vor fi dușmani... (etc. urări de sănătate). Din Suceava⁸, 2 februarie 1563. Mă tem ca acest lucru să nu izbuc-

³ *Obstricta*.

⁴ (Publicat deosebit în *Hurmuzaki*, II, 1, pp. 495—496 cu data greșită de 1569!). *Insemnare de obligațiile și plățile dintre Despot și Laski* (cu data greșită 1569 (1563). (*Primite de Despot de la Laski*). Mai întîi de toate a primit Despot cu împrumut de la Albert 13 000 de taleri, iar în haine, cai și alte lucruri pînă la 800 de taleri, și 16 luni l-a ținut în casa sa cu 13 dependenți de ai săi. *Primite de Laski de la Despot*. Mai întîi pentru cei 13 000 de taleri a făgăduit să-i dea în schimb lucruri în valoare de 70 000 cu scadența la Rusaliile viitoare, și dacă nu toate o dată, măcar jumătate. Martori ai acestui lucru sînt episcopul Lusinius, Lasocki și Filipowski. Datoria luată asupra-și de Laski de 2 000 de florini va trebui plătită lui Lasocki, altă datorie de 1 800 lui Piasoski. I s-au dat în dar lui Laski în acest prim an 13 000 de taleri în bani gata. Pentru întreținerea sa 1 000 de măsuri de grîu, 2 000 de orz în afară de mori, 40 de vase de vin iar de miere o sută de vase mari, 300 de boi, 500 de oi și din tezaur 3 000 de taleri, trei haine de fir de aur și postav de granat pentru 50 de slugi. Și cîtă vreme a stat la curte i s-au dat în fiecare zi doi boi și în fiecare săptămînă pe lîngă altele... de vin. Multe din cele cerute de Laski pentru satisfacerea vanității sale abia s-ar putea acoperi cu toate veniturile acestei țări.

⁵ Vezi mai sus p. 242.

⁶ Text necorect: *quod eum proditione maligni (?) intellexerat*.

⁷ *profecturi ad confinia Tartarorum aedificaturi ibi certum castellum* (Aici „confinia Tartarorum” indică doar o direcție geografică, deoarece nu era vorba de prevenirea unei acțiuni a tătarilor, ci a lui Laski în unire cu pretendentul rutean Dimitrie).

⁸ *Aochavia* (!).

nească în război deschis între ei, cu Dimitrie⁹ dintr-o parte dînd ajutor lui Albert Laski...

Sluga credincioasă
Martin Gothard¹⁰

[MARTIN LITERATUL CĂTRE
FERDINAND]

1563 februarie 2, Suceava¹

p. 455 Este lucru bine știut și fără umbră de îndoială că în timpul pribegiei
sale și pentru dobîndirea domniei sale acest domn s-a folosit de ospitalitatea
și ajutorul lui Albert Laski, pentru care nu aveau să-i lipsească acestui Albert
Laski nici cinstirea și nici recunoștința, dacă ar fi ales mai degrabă să se
p. 456 bucure de ele decît să // întunece ceea ce începuse bine și să închidă orice cale
spre o recunoștință viitoare dacă ar mai fi lipsit ceva în răsplătirea facerilor
de bine. Așa de mare e ușurința și nestatornicia acestui om, încît fără a fi împins
de nici un motiv precis a hotărît să vatămă pe acest domn în toate
chipurile cu puțință și a făcut începutul acestui gînd rău chiar cu M. V.,
dînd pe față mai ales legămîntul de credință al lui <Despot> făcut maiestății
vostre, și pentru ca să poată să-l nimicească fără nici o îndoială, a trimis
chiar textul jurămîntului prestat de Despot maiestății voastre perfidului transilvan
spre a fi înaintat fără zăbavă sultanului; este ușor de închipuit cîte os-
teneli, primejdii și cheltuieli îl amenință pe acesta din această cauză, rog prea
plecat pe maiestatea voastră, în numele lui și al meu, ca maiestatea voastră
în îndurarea sa să judece acest lucru și să-l ajute îndurător în aceste împre-
jurări în chipul și pe calea cea mai bună care ar putea fi. Și pentru ca să cu-
noască și să vadă mai precis care a fost între ei socoteala serviciilor făcute și
primite, o² trimet aici, din care reiese limpede că acesta e lipsit de orice vină
iar acela și-a pus în gînd să încheie lucrul bine început printr-o crimă bles-
temată care e împotriva legii lui Dumnezeu și a oamenilor, spre paguba și
vătămarea vădită a maiestății voastre și a întregii creștinătăți, crimă avînd
a fi pedepsită pe bună dreptate chiar de maiestatea voastră. Mă tem să nu se
avînte chiar la luptă deschisă...

Din Suceava... 2 februarie anul 1563.³

⁹ Visniewiecki.

¹⁰ Formele numelui lui Martin, cînd Gothard, cu variații Gothardy Gotharty etc. cînd Szentgothardy... au fost reproduse întocmai în diferitele rapoarte și menținute și de noi în textele respective.

¹ Text paralel, raport către împăratul Ferdinand (*ibidem*, pp. 455—456).

² *Etiam* (eam).

³ Rapoartele care urmează nu au mai fost precedate de Observații Critice preliminare.

MARTIN LITERATUL CĂTRE
MAXIMILIAN

1563 februarie 17, Hotin¹

...Războiul către care ne îndreptam după cum scrisesem² maiestății voastre a fost încheiat de ai noștri, și aceasta fără nici o picătură de sînge. Căci, de cum am sosit la Hotin, localitate în hotar cu regatul Poloniei, s-a raportat că Albert Laski și Dimitrie Visniewiecki³ și-au slobozit toți ostașii pe care începuseră să-i strîngă contra acestuia⁴, ceea ce se arată și în scrisoarea regelui⁵ care fusese adusă din Piotrkov⁶ care și ea îl asigura pe acesta că nu are să se teamă în momentul acela de nici o acțiune dușmănoasă din părțile acelea. Așadar și-a slobozit și el trupele sale cîte avea acum sub arme, mai mult de 40 000 de oameni care toți s-au adunat în răs-timp de 14 zile, și dintre aceștia cam 20 000 precum mi s-au părut au fost inspectați în tabăra Hotinului, alții nu sosiseră încă și se spunea cu siguranță că pe malul Prutului ar fi cam 20 000 ținuți pe loc de revărsarea acestui rîu care a dăinuit mult din cauza topirii zăpezilor și a spargerii gheții. Și aceștia sînt cei mai mulți călăreți, pedestri sînt puțini. Au cai nu mari, dar destul de buni. Oamenii sînt zdraveni la trup și nu nepotriviți pentru luptă, ei duc la frig, nemîncare și oboseală tot atît cît și caii lor, și se mulțumesc cu puțin după obiceiul turcilor. Pe lîngă aceasta iubirea față de domn și supunerea sînt foarte mari⁷ așa cum se vede pretutindeni în împărăția tiranică turcească, și nu trebuie să se îndoiască nimeni că dîndu-i-se un prilej bun va putea fi de mare ajutor maiestăților voastre. Oamenii lui s-au întors acum trei zile de la Constantinopol. Ei spun că sultanul este sănătos și a poruncit hotărît transilvanului să aibă a înapoia fără nici o întîrziere stăpînirile⁸ acestuia aflate în Transilvania, și că a amenințat și foarte de curînd pe fiul său Selim că dacă nu va fi cumsecade îl va omori și pe el ca și pe frații lui⁹. Liniștindu-se așadar lucrurile aici, vom putea pleca azi spre părțile dinăuntrul țării la

p. 464

¹ Raport către Maximilian în *Hurmuzaki*, II, 1, p. 464.

² În raportul din 2 februarie .

³ *Visnovockij*. Pretendent pe baza descendenței din Ștefan cel Mare.

⁴ Despot.

⁵ Regelui Poloniei.

⁶ *Peterconia* (Petercovia).

⁷ Pentru aprecierea acestei afirmații, vezi în relația lui Sommer episodul care se referă chiar la acest moment, p. 264.

⁸ Ciceul și Cetatea de Baltă. .

⁹ Adică Mustafa și Baiazid. Selim era socotit probabil ca favorizînd pe Ioan Sigismund.

orașul numit de ei Iași¹⁰, spre a rămîne acolo tot timpul Paresimilor, dacă vreo nouă frămîntare¹¹ nu va tulbura acest plan

Hotin 17 febr. 1563

MARTIN LITERATUL CĂTRE
FERDINAND

1563 martie 10, Iași¹

p. 239 Deocamdată nu mai am de scris M. V. nimic altceva decît că noi pînă acum sîntem sănătoși, aici, slavă domnului, și că nu ne temem de nici un dușman mai mult decît se teme el de noi, și de ar da Dumnezeu ca și maiestatea voastră împreună cu ai săi să se bucure de cea mai deplină fericire și toate treburile sale să-i meargă cît mai bine și în plin. Domnul, acum cînd treburile sale sînt pe cale bună și înfloritoare, se gîndește de acum încolo după cum ne dăm cu gîndul, să-și ia o soție din Kiev², se plînge adesea că de la M. M. V. V. nu i se aduce nici o veste aici, mai spune că în vara trecută a trimis prin Roussel³ maiestății voastre pentru M. sa regina șase cai și ar dori să știe dacă s-au primit.

Mă rog așadar de M. V. stăpînul meu prea milostiv să binevoiască în milostivirea sa să se gîndească îndurător și la noi și să pună să mi se scrie despre acest lucru, sau și despre alte lucruri dacă va binevoi ca să mulțumească și dorința acestuia și să se vadă că M. V. se îngrijește și de aceste chestiuni; el socotește chiar că ar putea mult să ajute cauza M. V. din regatul Poloniei⁴ dacă M. V. ar binevoi să se ajute și să se folosească de fapta și sfatul lui. Împrejurările din Transilvania socot că sînt mai cunoscute M. V. decît ceea ce se spune despre ele pe aici și cele ce se transmit prin soli și zvonuri felurite zi de zi; toți afirmă că dacă maiestățile voastre nu se vor îngriji de ele, această nenorocită țară, deși altădată nespus de înfloritoare, va fi răpită în scurtă vreme de turci sau va fi ocupată chiar și de acesta⁵ pe seama sa la cel dintîi prilej ce s-ar înfățișa, adică în primul rînd la moartea sultanului⁶. Chiar este

¹⁰ *Jazvasar*.

¹¹ *Motus*.

¹ Raport către Ferdinand, în *Veress, Documente*, I, p. 239.

² *Chiovia*. E vorba de fiica ducelui de Ostrog. Proiectul nu a putut fi realizat, ea fiind în vîrstă de-abia 7 ani.

³ Pentru plecarea din serviciul lui Despot a acestuia și felul cum s-a purtat domnul cu el, vezi mai jos relația lui Sommer, p. 262.

⁴ Se referă la vechiul plan al lui Maximilian să obțină coroana Poloniei pentru sine sau vreunul din fiii săi.

⁵ Despot.

⁶ Acest eveniment era așteptat din zi în zi.

de necrezut ce mult urăsc toți locuitorii pe acest fals turc⁷ și nu fără dreptate, căci e ca o molimă a țării sale și trădător al singelui creștin. Să mă creadă M. V. că acesta îi este un dușman mult mai primejdios decât turcul, că dușmanul din casă este mai rău ca cel de afară, întocmai ca șarpele crescut la sân. Nenorociții de locuitori abia mai pot răbda mai departe tirania lui turcească, și așteaptă îndurarea M. V. cu tot sufletul. Sînt aici pribegi din nobilimea secuilor care susțin că Transilvania poate fi ocupată cu foarte puțină trudă, numai să fie dată această poruncă a maiestăților voastre; pe aceștia aș putea să-i trimit și la M. V. numai să fiu încredințat că aceasta ar fi pe voia M. V., ba chiar dacă ar fi nevoie aș alerga eu însumi la M. V. Și se roagă nenorociții de ei ca la împlinirea termenului armistițiului de față⁸ să binevoiască M. V. să ia asupra sa grija recuperării acesteia [a Transilvaniei]. Toate acestea le las M. V. ca să cugete îndurător la ele . . . etc.

Din Iași 10 martie 1563
Al maiestății voastre sluga credincioasă
Martin Gothárty

Chestiunea însăși mi se părea că aproape mă silește să fi alergat eu însumi la M. V. dar nu am îndrăznit să o fac fără porunca maiestății voastre. Rog așadar să binevoiască M. V. să se îndure să-mi facă această milostivire ca să am voie slobodă — dacă împrejurările ar cere aceasta — ca să pot alerga de aci la M. V. Căci nici scrisorile nici . . .⁹ întotdeauna nu destul de aici . . .¹⁰ nu pot fi rezolvate treburile prin scrisori. Căci să știe M. V. că este foarte sigur că, în anul acesta, Despot va ocupa pentru sine Transilvania dacă maiestățile voastre nu se vor îngriji de aceasta. Căci se stăruie la el pentru aceasta și ziua, și noaptea. Eu, pe cît pot, împiedic această treabă. Pentru a o ocupa nu e nevoie nici de armată, nici de alte pregătiri, ci numai doar de hotărîrea maiestăților voastre; și nu trebuie să ne împiedice armistițiul care și altminteri în anul acesta va fi rupt de moartea sultanului. Asupra acestora aștept răspunsul milostiv al M. V. De faptul că Transilvania nu este acum a maiestății voastre nu este de vină decât nestatornicia¹¹ lui Mailat.

(Pe dos: expediat răspunsul la 18 aprilie 1563)

⁷ *Turcicum spurium* — Ioan Sigismund, ocrotit și victimă a turcilor.

⁸ Cu turcii. Termenul s-ar fi împlinit mult mai tîrziu, adică tocmai în 1570. Dar la moartea unui sultan se considerau aceste armistiții ca anulate. Aici așadar se întrevide această dată ca mult mai apropiată.

⁹ Lacună.

¹⁰ Lacună.

¹¹ În text: *lenitas* (*levitas*). Este vorba de Gabriel Mailat trecut din slujba Habsburgilor care îl ocrotiseră în a lui I. S. Zápolya pe care l-a ajutat să reprime răscoala secuilor.

JOHANN SOMMER

(1542—1574)

*

Umanistul german Johann Sommer s-a născut la Pirna, în Saxonia, în anul 1542. A urmat cursurile Universității din Frankfurt pe Oder, reorganizată în 1537 după modelul Universității din Wittemberg.

Nu se cunosc împrejurările care l-au adus în Moldova. El însuși, în prima din elegiile sale, mărturisește că a fost cuprins de o dorință nepotolită de bogăție (*auri inexpectam famem*). El visa doar fapte de arme, conducere de oști, aur (*arma, duces, aurum, tunc meus ardor erat*). Părăsindu-și deci universitatea, a plecat în lume. La Lublin, în Polonia, a cunoscut în septembrie 1562 pe Albert Laski, coautorul loviturii care l-a ridicat în scaun pe Despot, care se socotea un adevărat făcător de domn. Tînărul Sommer se gîndi deci să alerge în Moldova, unde noul domn era bucuros să îmbie și învățați, și mercenari. El însuși voia să fie primit printre ostași. Dar Despot, socotindu-l prea plăpînd la trup pentru aceasta, l-a înrolat printre secretarii săi, alături de care a slujit vreo șase luni. În acel timp, a fost martorul mai multor scene descrise de el atît în elegiile sale, cît și în *Viața* lui Despot. A putut vedea alaiul domnesc al lui Despot participînd la

ceremoniile religioase de Bobotează, combinate și cu un fel de încoronare, despre care e vorba și în elegia a doua (*tu caput aurata praecingens forte corona*). Protestant înfocat, el privea cu un ochi critic solemnitatea religioasă, manifestare a unei apropieri a domnului de biserica ortodoxă, de care Sommer își bătea joc în elegia a IV-a, dedicată episcopului protestant Lusinius, pe care îl mustra că nu-l oprea pe Despot de la asemenea ceremonii. De asemenea și adoptarea numelui de Ioan, în loc de Iacob, e primită cu ironie și îndoială. Mai sînt amintite și momente anterioare venirii sale: de exemplu, venirea trimisului turc care cerea concedierea mercenarilor germani și limitarea străinilor la 300 de soldați unguri pentru garda domnului (elegia a VI-a *Ad Demetrium*). El asistă plin de revoltă la conflictul dintre Laski și Despot, toată înclinația lui fiind pentru cel dintîi (elegia a VII-a *Ad Georgium de Revelles*), deși în elegia următoare (a VIII-a) îl face atent pe Laski de urmările gestului său, totul însă potolindu-se printr-o împăcare survenită în extremis. Cele două elegii următoare sînt mai puțin dramatice, fiind mai degrabă niște imitații după teme curențe în literatura contemporană (elegia a IX-a tratînd despre viața necăjită a soldaților, și a X-a către Despot despre biblioteca și școala create de acesta). Probabil că ea a fost scrisă la numirea autorului ca profesor și diriguitor al școlii latine de la Cotnari (în aprilie 1563), unde a funcționat pînă în august 1563, după cum arată în elegia I, în care descrie și evenimentele care au dus la pieirea lui Despot și la crunta prigoană care a urmat împotriva străinilor. Acest moment este tratat și în elegia a XIV-a. Uciderea lui Despot este povestită și în elegia a XV-a și în elegia I, care aruncă o vedere generală asupra soartei sale. În timpul asediului Sucevei, Sommer a stat ascuns trei luni la Cotnari, iar după uciderea lui Despot a fugit, rătăcind prin păduri pînă cînd a izbutit să treacă în Transilvania. După o călătorie plină de peripezii pe care o descrie în aceeași elegie numită „întîia”, dar care încheie de fapt acest ciclu pe care îl rezumă, ajunge la Brașov unde Johann Honter își desfășurase bogata sa activitate. În 1565 e ales rector al gimnaziului întemeiat de Honter. Îl regăsim apoi în 1567 ca rector al Gimnaziului din Bistrița. Se poate ca motive religioase să-l fi determinat la această strămutare. Căci în 1570 părăsește și acest oraș spre a se stabili la Cluj, centrul religios al unitarienilor, ocrotiți de Ioan Sigismund Zápolya și conduși de teologul Francisc David, propovăduitorul acestei doctrine și de medicul personal al lui Ioan Sigismund, italianul George Blandrata, care se bucura de mare faoare și încredere la curte. (Pentru lupta acerbă care se dă în Transilvania, dar mai ales la Cluj, între unitarieni și adversarii lor, vezi mai jos relația lui Possevino.) Sommer a luat parte la mișcarea ofensivă a unitarienilor, desfășurînd o intensă propagandă și la Alba Iulia. Dar tendințele sale extremiste l-au dus dincolo și de această formulă, despărțindu-l la urmă de Francisc David, al cărui genere era. A murit de ciumă în 1574 la Cluj.

Care este valoarea de document istoric a mărturiei lui Sommer asupra evenimentelor și oamenilor din Moldova? Pentru intervalul septembrie 1562 — octombrie 1563 el este un martor ocular și chiar un participant la evenimentele petrecute în Moldova. Calitatea informațiilor sale nu este însă întotdeauna de aceeași valoare. Cît a însoțit curtea ca secretar al cancelariei domnești el a putut urmări oamenii și împrejurările din cel mai bun post de observație. O dată numit la școala din Cotnari, contactul său cu realitățile

imEDIATE ale curții a slăbit. Trebuie, de asemenea, făcută o deosebire între mărturia directă a unor scene sau evenimente observate de el personal și repetarea unor relații filtrate prin alții. Unele referințe la întâmplări anterioare venirii sale sînt greșite dintr-o cunoaștere insuficientă a acelor împrejurări. Astfel, Sommer nu știe nimic despre încoronarea de la 23 aprilie 1562 la Suceava, amintită foarte în treacăt de Belsius, el crede că Despot ar fi adoptat numele de Ioan abia după încoronarea din 6 ianuarie 1563 etc. Uneori îi lipsesc și unele informații dinăuntru, despre care nu este însă cu totul neștiutor, de pildă atunci cînd discută despre existența unei convenții cu Laski după ruptura din ianuarie 1563. Se ivesc și erori sau confuzii: de pildă el numește pe domnul Țării Românești Mircea <Ciobanul> în loc de Petru cel tînăr, fiul și urmașul lui Mircea etc. Dar ce este mai important de subliniat decît gradul său de informație care variază după împrejurări, este atitudinea sa proprie față de moldoveni în general, care nu variază niciodată. (Pentru o părere deosebită, vezi Sulea Firu, *Din istoria umanismului în România, Ioannes Sommerus, sec. XVI*, Institutul de filozofie, 1960, p. 56 <Sommerus a iubit poporul moldovean... etc.>). Pentru el, ca și pentru Belsius, Martin Literatul și îndeosebi toți străinii care se căpătuiseră pe lîngă Despot, moldovenii erau socotiți niște dușmani ascunși care trebuie ținuti bine în frîu, folosind în acest scop trupe de mercenari străini. Ei erau declarați barbari, perfizi, fără credință față de domnii lor etc. Formula care le-ar fi convenit, desigur, cel mai mult acestor străini pripășiți în țară ar fi fost: Moldova fără moldoveni. În sfîrșit, trebuie semnalată oarecare neconcordanță între felul cum e înfățișat Despot în *Elegii* și cum apare în *Viața* sa, povestită de același Sommer. Aici sînt subliniate o serie de artificii, ficțiuni, falsificări, și pînă și crime. Întocmirea genealogiei Heraclizilor, născocirea apariției celor trei îngeri aducători de coroane, redarea ca un lucru aproape necontestat a acuzației de asasinat săvîrșit asupra unui negustor bogat chemat de domn din Turcia și răpus în chip misterios de oameni necunoscuți pentru ca domnul să-l moștenească, nu se potrivesc cu imaginea eroului zugrăvită în *Elegii*. Singura explicație valabilă e că *Viața* aparține unui moment mai tîrziu, și anume fazei urmatoare mutării lui Sommer la Cluj și apropierii sale de George Blandrata, și prin el de Ioan Sigismund Zápolya, marele dușman al lui Despot. Tot astfel poate fi explicată, desigur, și schimbarea opticii în privința episcopului Lusinius care într-o împrejurare din *Viața* e arătat ca foarte ipocrit sau foarte naiv.

Viața lui Despot scrisă de Sommer și închinată învățatului Iacob Paleologul, pe atunci rector al Gimnaziului din Cluj, a fost tipărită după moartea autorului, sub titlul *Vita Jacobi Despotae Moldavorum Reguli descripta a Johanne Sommero Pirnense edita sumptibus Illustris et Generosi Domini Emerici Forgach Baronis à Gymes, Equitis aurati, comitis in Trinchin etc. Adiectae sunt eiusdem auctoris De Clade Moldavica Elegiae XV quibus etiam Historia Despotica continetur. Una cum explicatione quorundam locorum in hoc Sommeri scripto, et commentatiuncula brevi De Walachia et rebus Walachicis Petri Albini Nivemontii Historiog. Saxo. et Profess. in Acad. Witebr. (Witebergae), Per Haeredes Johannis Cratonis <15> 87.*

Această ediție foarte rară a fost reprodusă de Emile Legrand în *Deux vies de Jacques Basilicos Seigneur de Samos, Marquis de Paros, Comte Palatin et Prince de Mol-*

davie. *L'une par Jean Sommer, l'autre par A. M. Graziani, suivies de pièces rares et inédites*, Paris, 1889.

Povestirea domniei lui Despot de un martor ocular din preajma domnului constituie un izvor de seamă folosit și de N. P. Istvánffy în *Historiarum de rebus Hungaricis*, Coloniae, 1622, din care s-au inspirat și cronicarii moldoveni Grigore Ureche și Miron Costin. Ciclul de elegii (*Elegiae XV De Clade Moldavica*) — care cuprinde, pe lângă sublinierea unor momente din istoria lui Despot și a Moldovei, o serie de împrejurări din viața lui Sommer în timpul șederii lui aci — fusese tipărit și mai înainte într-o culegere terminată în 1568 și dată la lumină în 1580 de consulul bistrițean Stephan Helner constând pe lângă elegii (*Elegiae de Clade Moldavica*) din alte poezii latine, anume *Reges Hungarici* (*Reges a divo Stephano ad Ferdinandum usque I et Iohannem Zapolya*, 1567), precum și *Hortulus ingenii amoris* și *Colica*, dialog comic între Colică și Podagră acompaniat de corul celorlalte boli în strofe alternate, alcaice și safice. O nouă reeditare a elegiilor a fost făcută de Joh. Philippus Pareius la Frankfurt, în 1619, în culegerea intitulată *Delitiae Poetarum Hungaricorum nunc primum in hac Germania exhibitae*... etc. în care după poema *Reges Hungarici* sînt redate zece distihuri cuprinzînd și unele date autobiografice ale lui Sommer (vezi ed. E. Legrand, pp. XXXI—XXXII).

Au rămas de la el și o seamă de opere teologice care nu au văzut lumina tiparului, precum și un imn religios în limba germană publicat în 1620 de Valentinus Rade-cius într-o culegere de cîntece religioase unitariene, de unde a fost reprodus în lucrarea lui A. Pirnat: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570 er Jahren*, Budapest, 1961. Dintre operele teologice publicate, unele sînt lucrări de controversă, ca de pildă *Refutatio scripti Petri Caroli* care tipărise la Wittenberg în 1571 o lucrare contra lui Francisc David. Răspunsul lui Sommer a fost publicat tot acolo în 1582, deci mult după moartea sa. Altele sînt lucrări de doctrină, ca tratatul său (*Tractatus aliquot christianae religionis*) tipărit la Ingolstadt în 1573, în care se ridică atît contra predestinării calvinilor, cît și contra credinței în trinitate a teologilor conformiști. O lucrare nemensionată în bibliografii și citată mai întîi de S. Firu este prezentarea crezului său sub forma unor întrebări ale lui George Blandrata urmate de răspunsurile sale (vezi bibliografia completă în *art. cit.* al lui S. Firu). Trebuie menționate și poeziile sale ocazionale, dar mai ales discursul funebru compus în 1571 la moartea lui Ioan Sigismund care este un adevărat pamflet politic, în două părți *Pietas exulans* și *Pietas restituta*.

Traduceri germane din operele lui Sommer au dat H. Petri în *Das Leben des Jakob Basilikus Heracklides, Fürsten der Moldau (1561—1563)* în „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde“, t. 44, 1927, pp. 171—223 și H. Schuller o versiune din partea finală a operei *Reges Hungarici* în *Johannes Sommer, Leben und Werken eines südost deutschen Humanisten*, publicat în „Vierteljahrschrift“, t. 64 1941, p. 51 și traducerea Elegiei I, *ibidem*, pp. 46—47.

De Sommer s'au ocupat:

Johann Seivert, *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten*, Pressburg (Bratislava), 1785, p. 404 și urm.; Joseph Trausch, *Schriftsteller Lexikon der Siebenbürgischen Deutschen*, III, Kronstadt, 1871, pp. 219—324; Dr. Gál Kelemen în *A kolozsvári Unitárius Kollégium*

története (1568—1900), Cluj, 1935 care cuprinde o biografie interesantă a lui Sommer; Hermann Schuller, *op. cit. (Johannes Sommer)*, pp. 38—61, 126—135, 205—234; și întrucîtva St. Bîrsănescu, *Schola Latina de la Cotnari*, București, 1957, pp. 91—112.

De doctrina sa religioasă și filozofică s-au ocupat I. S. Firu, *Din Istoria umanismului în România* (în lucrarea colectivă mai vastă *Din istoria filozofiei în România*, t. 3, București, 1960, pp. 43—77). A. Oșetea, *Der Antitrinitarische Humanist Johann Sommer und seine Tätigkeit in Klausenburg*, în *Renaissance und Humanismus in Mittel und Osteuropa* (culegere de materiale îngrijite de J. Irmscher, Berlin, 1962, t. 2, pp. 49—60). A. Pirnat, *op. cit.*

O prezentare a activității și operei sale, cu reproducerea unor texte mai reprezentative a dat Bern. Capesius în culegerea *Sie förderten den Lauf der Dinge, Deutsche Humanisten auf dem Boden Siebenbürgens* (Edit. pentru literatură, București, 1967), pp. 283—325.

J. Sommer a fost cuprins de Sadi Ionescu în *Bibliografia călătorilor străini*, pp. 54—56.

VIAȚA LUI IACOB DESPOT, DOMNUL MOLDOVEI¹

[Lupta din preajma Sucevei dintre Despot
și Lăpușneanu]

p. 23

...Moldovenii nu au ținut piept nici primului atac al dușmanilor: caii <lor> au luat-o la goană cu o iuțeală ne-spusă, trăgînd cu ei și pe călăreți chiar fără voia lor; fie că nu pot nicidecum să rabde zgomotul archebuzelor² cu care nu sînt obișnuiți, căci <Moldovenii> se folosesc toți de arcuri și de sabie după obiceiul strămoșesc. Cei mai mulți dintre ei nici nu văzuseră <încă> bombarde de acelea de mînă³ și de aceea nici ei și nici caii lor nu le pot auzi fără cea mai mare tulburare...

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin al *Vieții lui Despot (Vita Iacobi Despotae Moldavorum reguli)* dedicat lui Iacob Paleologul și publicat după moartea autorului. A fost reprodus de Emile Legrand în *Deux Vies de Jacques Basilicos*.

² *Sclopetorum*.

³ *Machinas illas manuaras*.

Deci aproape că n-a fost de loc luptă. Totuși au fost unii uciși pe când fugeau, și mai ales dintre țărani care se refugiaseră într-o livadă împrejmuită cu gard, cam vreo 2000 de oameni, dintre care mulți au pierit de mîna pușcașilor, răpuși de gloanțe în arborii pe care se urcaseră. Se crede că aceasta s-a făcut pentru a spori faima victoriei, ca să nu se poată spune că țara a fost cucerită fără măcel.

<Lupta> a fost înfățișată apoi din porunca lui Despot într-o pictură destul de arătoasă în palatul orașului Iași, dar apoi în vremea împresurării (de la Suceava) a fost cu desăvîrșire rasă și nimicită ca și toate celelalte monumente ale sale.

[Pretinsa ascendență moldoveană a lui Despot]

p. 17 Căci așa cum mai înainte se lăudase cu destul succes că ar fi fost rudă⁴ cu Alexandru <Lăpușneanu> acumă făcea totul pentru ca să-l creadă lumea pe deasupra și născut din sînge moldovenesc, repetînd adesea că tatăl său ținuse odinioară dregătorii înalte în acea curte și apoi fusese răpus prin violență de tiran și ucis. Și erau și dintre boierime unii⁵ care mărturiseau că fusese dintre marii boieri⁶ unul cu numele acela pe care îl spunea el, și căruia i se tăiașe capul, <arătînd> chiar locul unde s-a întîmplat aceasta. De aceea a început să ridice și o mică biserică în pomenirea tatălui ucis în chip nedrept și neiertat. Ea se afla în tîrgul Bahlui, care e la vreo milă depărtare de Cotnari. Zidurile acestei construcții ridicate pînă la șase coți înălțime le-au văzut mulți oameni, și desigur nu ar fi lăsat-o neterminată dacă nu s-ar fi produs asediul neașteptat care i-a adus pînă în cele din urmă sfîrșitul domniei și al vieții. Căci atunci a fost dărîmată chiar din temelii și distrusă de poporul răscurat ca fiind dovedită de minciună⁷.

[Conflictul lui Despot cu Laski]

p. 27 [Oastea lui Despot fiind compusă din oameni de naturi diferite, s-a hotărît între comandanți, pentru a preîntîmpina animozitățile ce s-ar putea naște în dauna disciplinei militare, ca să nu intervină nimeni la Despot împotriva unei pedepse pentru vreun delict săvîrșit de vreunul din aceștia].

p. 28 Și această hotărîre a fost păzită un timp așa cum s-au învoit. Însă cînd chi-

⁴ *Affinem.*

⁵ *Certe, mai plauzibil certi.*

⁶ *Primatibus.*

⁷ *Deprehensa fraude.*

rurgul lui Laski a fost trimis pentru că săvârșise un omor și potrivit legilor trebuia să fie pedepsit cu moartea, s-a rugat <Laski> îndelung și mult pentru el, și cînd l-a văzut pe Despot neînduplecat, acest fapt a adus începutul neînțelegerilor și al dușmăniilor, și el a început treptat să se lege de cruzimea lui și de necredința lui <anume> că el nu arată nici o recunoștință unui om care i-a făcut atîta bine, și pînă într-atît încît să-l lipsească de slugile sale cele mai scumpe și să-l lase pe el — care și-a primejduit pentru mărirea aceluia toate bunurile sale — să ducă lipsă, și să-l țină din chetuială cu foarte mare zgîrcenie. De aici s-a întîmplat că Despot, plictisit de deseale sale reclamații, a început să nu-l mai ia în seamă și să nu mai țină nici o socoteală de el, și în sfîrșit să-l lase să plece de la el plin de indignare lăsîndu-i totuși paza cetății sale... Pe acesta l-am văzut noi la Lublin în Polonia în luna septembrie a anului <15> 62 și toate acestea le-am auzit de bună seamă povestite așa de episcopul Lusinius.

[Laski își cere cei 10 000 de galbeni. Răspunsul lui Despot vine sub formă de scrisoare circulară la principii vecini]. p. 29

Am văzut în mîna lui Despot scrisoarea scrisă pe care a trimis-o chiar și principilor vecini copiată în mai multe exemplare, plină de ocări îngrozitoare și nevrednică de un principe cumpănit...

[Despot merge cu toată oastea să ocupe cetatea, stă o lună în nordul Moldovei, apoi se duce să inspecteze partea de sud a țării].

[Despre dări]

... A coborît cu toți ai săi ca să cerceteze regiunea de sud a Moldovei pe care o scaldă Dunărea, unde, după ce a zăbovit cîțva <timp>, a coborît de la Galați pe Dunăre, de-a lungul fluviului pînă la Reni⁸ — oraș locuit de foarte mulți negustori greci — și de acolo întorcîndu-se în sfîrșit la începutul verii s-a stabilit la Suceava. Această călătorie împovăra strașnic pe locuitori. Căci pe lîngă perceperile⁹ obișnuite pe care le sporise mult fie lăcomia zapciilor, fie sărăcia tezaurului, se mai cerea de la fiecare familie un galben de aur¹⁰, lucru care a stîrnit mare dușmănie și ură împotriva lui Despot la un popor ca acela nespus de doritor de schimbări și de prefaceri¹¹. p. 31

⁸ *Regen*.

⁹ *Exactiones*.

¹⁰ *Nummus aureus*.

¹¹ *Gentem praecipue novitatis et mutationum avidissimam* (atitudinea lui Sommer nu se dezmințe nici o clipă față de moldoveni, vinovați că nu s-au lăsat manevrați pînă la capăt de aventurierul care își impunea voința sprijinit pe trupele sale de mercenari).

... Despot era neînduplecat la culme la pedepse, mai ales împotriva acelor care erau dovediți că nu prea își respectă — după obiceiul aceluiași popor — legământul¹² căsătoriei, sau chiar că îl calcă cu îndărătnicie. Căci astfel se înrădăcinase la ei obiceiul, pe care îl țin și astăzi ca un fel de lege¹³, că dacă soția a fost ocărâtă¹⁴ sau a fost lovită ușor, ea să aibă voie slobodă — ca și cum ar fi o injurie gravă, — a trece în altă căsătorie, dacă poate să plătească soțului o treime de galben de aur, prin care să facă dovadă că a ieșit de sub puterea lui. Acest obicei l-au imitat ungurii și sașii care locuiesc răspândiți prin țară, și pînă într-atît încît au fost găsiți // destul de mulți dintre ei care aveau trei sau chiar patru soții în viață, de la care de cele mai multe ori avuseseră copii, precum și ele la rîndul lor de la alți bărbați cu care se împreunaseră după ce-și părăsiseră bărbatul. Această stare de lucruri era foarte încurcată și a pricinuit mari greutatea episcopului Ioan Lusinius, pe care îl chemase la el din Polonia pentru reformarea bisericilor romano-catolice¹⁵, și căruia îi dăduse în sarcină să cerceteze acest fel de căsătorii iar pe femeile care își părăsiseră¹⁶ soții, să le dea înapoi soților lor legiuîți. A fost găsit în tîrgul Trotuș¹⁷, așezat la poalele munților pe unde se merge în Transilvania prin Țara secuilor, un tîrgoveț¹⁸ a cărui soție părăsită <de el> se măritase cu un al patrulea bărbat, și de la fiecare din bărbații săi, aflați <cu toții> pînă atunci în viață, născuse copii, în timp ce însuși acel bărbat ținea și el acasă pe soția a patra, așa că s-ar fi putut crede că se luaseră la întrecere între ei întru schimbarea mai deasă a căsătoriei. Asupra acestui singur lucru se potriveau și unii și alții, că nu se căiau de loc de alegerea din urmă și că toate căsătoriile dinainte nu fuseseră îndeajuns după voia inimii. Episcopul stînd îndelung și mult la îndoială, întrucît nu vedea destul de bine ce trebuia făcut, înduplecat totuși de rugămintile stăruitoare cînd ale unora cînd ale altora dintre tîrgoveți, în cele din urmă a confirmat acea ultimă căsătorie a unuia și a altuia, dînd celorlalți carte de despărțire¹⁹, și astfel aceia au scăpat de primejduirea imediată a capului lor. Alții, nu puțini, dovediți de această vină, de cum au fost duși la domn au și fost executați din porunca lui. Dintre aceștia *am văzut* cum au fost uciși în fața noastră șase oameni în răstimp de o oră. Acest lucru

¹² *Matrimonii fidei.*

¹³ *Pro lege ... habent.*

¹⁴ *Convitiō affecta.*

¹⁵ *Informandarum ecclesiarum romanarum.*

¹⁶ *Desertrices.*

¹⁷ *Tatros.*

¹⁸ *Civis.*

¹⁹ *Repudiū libello.*

a băgat cea mai mare spaimă printre boierii români care își îngăduiseră cea mai neîngrădită libertate²⁰ // în acea^astă privință, și erau foarte tulburați de faptul că <Despot> jurase să nu mai rabde nicidecum să se mai petreacă mai departe în țara sa această luare în bătaie de joc a căsătoriilor și fiecare din ei se temea că ceea ce vedea că se face împotriva celorlalți se va întoarce și împotriva sa, din care cauză se prea poate că acest lucru să fi adus acelor suflete barbare un imbold puternic ca să ia mai iute hotărârea de a-l părăsi.

p. 33

[Neîncrederea în Despot. Atitudinea sa față de biserica ortodoxă. Preferințe arătate străinilor. Bănuiala stîrnită de spiritul Școlii de la Cotnari. Creează un complex de inferioritate la cei din țară. Despot și țările vecine: Transilvania, „Țara Românească”. Ambiții nemăsurate. Grandomanie. Despot și cultura: planuri prea mărețe. Școala de la Cotnari, mărturia lui Sommer]

A început să clădească o școală în târgul Cotnari care e locuit în mare parte de sași și unguri, strîngînd de prin tot locul din țară tineri pe care se îngrijea să-i pună să învețe, să-i hrănească, să-i îmbrace din banii săi, hotărînd o leafă destul de bună pentru profesori, ținînd seamă de micul număr al învățăceilor în care timp am fost și noi trimiși acolo ca să predăm <în acea școală> după ce fusesem mai înainte la curte șase luni în rîndurile diacilor.

[Încoronarea lui Despot. Stratagema sa]

p. 35

A pus să se făurească două coroane de aur curat cu una din care s-a încoronat la o sărbătoare a românilor care în calendarul ortodox este sărbătoarea Bobotezei²¹ — începînd să fie numit Ioan în loc de Iacob, căci la ei este datina // ca să fie schimbate numele domnilor noi²², și pentru a-și acoperi printr-un artificiu această ambiție s-a folosit de o născocire nu mult deosebită de ciuta lui Sertorius²³, și totuși foarte puțin a lipsit ca să găsească credință la barbarii neluminați. În dimineața acelei zile după ce s-a sculat din pat, și au și fost primiți cîțiva <din ai lui> care știau de acel

p. 36

²⁰ *Licentiam.*

²¹ 6 ianuarie 1562, vezi descrierea caricaturală a lui Sommer în elegia IV, precum și descrierea lui Martin Literatul din raportul său din 8 ianuarie. Această ceremonie făcută după ritul ortodox trebuie pusă în legătură cu noua atitudine a lui Despot față de tradiționalismul moldovenilor, ca urmare a sprijinului ce era silit să-l caute acum înăuntrul țării, renunțînd în bună parte la mercenarii străini și nemaiputîndu-se bizui pe sprijinul efectiv al Habsburgilor. Despre o încoronare anterioară făcută de sărbătoarea Sf. Gheorghe (23 aprilie 1562) pomenește Belsius abia în iunie 1562 fără nici un amănunt despre stilul acestei ceremonii.

²² Confuzie a autorului în legătură cu unele cazuri particulare, ca cel al lui Alexandru (fost Petru) Lăpușneanu.

²³ *Cerva sertoriana.*

artificiu, deodată unul din cei din cameră s-a repezit la străjerii care făceau de pază pe afară, vădind pe fața sa o mare uimire, fiind de altminteri un om de cei care și fără mască²⁴ ar putea să joace orice fel de fabulă. Acesta întrebând de pricina spaimii <sale> a spus că i s-a înfățișat nu știu ce arătare²⁵ în iatacul domnului. Când au intrat acei <străjeri> le-a povestit că au fost trei tineri²⁶ în veșminte de în strălucitor, așa cum vedem că sînt zugrăviți îngerii, și că fiecare din ei purta în mîna o coroană și după mișcările trupului parcă l-ar fi salutat pe principe și apoi îndată s-au făcut nevăzuți.

Răspîndindu-se în lung și în lat, cum se întîmplă de obicei, zvonul unui lucru atît de neobișnuit, a izbit pe toți în chipurile cele mai deosebite, după cum se dădea mai mult sau mai puțin crezare acestor născociri și cei mai deștepți au simțit viclesugul, deși nu lipseau nici dintre cei care să susțină morțiș că acea povestire e adevărată și să tălmăcească această minune, cum că domnia lui se va întinde peste trei țări²⁷. Și dintre aceștia unul a fost episcopul Lusinius, bărbat altminteri de treabă²⁸, care pe cînd mergeam împreună în aceeași căruță, cînd l-am întrebând despre acest lucru ca de ceva puțin probabil, a declarat cu toată gravitatea că el crede lucrul neîndoios, dînd prilej bănuielii nu mai puțin absurde pe cît de sigure a unei zadarnice lingușiri din partea sa.

[Procedeele folosite față de foștii colaboratori,
Horatiu Curio și Roussel]

p. 37

Apoi își dădea frîu liber mai ales împotriva acelor care, după ce fuseseră părtașii soartei sale norocoase, se părea că fug de cea potrivnică, și că se dau în lături de la primejdia comună sub un pretext oarecare. Era la curtea lui Horatiu Curio, fiul lui Coeliu Curio al doilea, un om care, deși nu era de-a dreptul neînvățat, era nespus de arogant și de moravuri foarte îndoielnice, după cum s-a aflat mai pe urmă, și pe care totuși, în lipsa unora mai buni și pentru că știuse să-și acopere grozav de bine stricăciunea, îl ridicase domnul la rangul de secretar. Acesta încercat cîndva de friguri, a îndrăznit mai apoi după ce s-a însănătoșit, să ceară, sub pretext de boală, a fi scutit de slujba la oaste atunci cînd principele avea de gînd să pornească în expediție împotriva lui Laski, și acest lucru l-a indignat

²⁴ *Absque persona*. E vorba de masca din teatrul antic.

²⁵ *Monstrum*.

²⁶ *Tres pueros*.

²⁷ *Triplex ipsi regnum protendi* (adică Moldova, Țara Românească și Transilvania).

²⁸ *Non malus*.

într-atîta pe Despot, încît l-a concediat în aceeași clipă pe acest om, și i-a poruncit să plece din țară, veștejind în cuvintele cele mai jignitoare lășitatea și trîndăvia sa. La plecarea sa, creditorii săi pe care hotărîse să-i ocolească, urmărindu-l l-au stîlcit atît de rău, încît se spune că a ajuns la Liov cu un ochi aproape scos și cu fața plină toată de vîină. Și totuși nu s-a făcut nici o cercetare la moldoveni în această pricină. A refuzat aceeași slujbă ostășească și Roussel, bărbat de o mare vitejie ce contribuise mai mult ca ceilalți comandanți la ocuparea Moldovei, și care nu se temea de dușman, după cum s-a spus mai apoi, ci punea mai presus legămîntul jurămîntului prin care se legase atît față de Laski și de Anton Székely cît și de Despot, încă de cînd s-au aliat împreună ca să pornească expediția împotriva Moldovei. Acest lucru, deși l-a usturat rău pe Despot, bărbat de o fire năvalnică, a socotit totuși că nu este de demnitatea sa a-l reține fără voie, și dăruindu-l bogat l-a slobozit de la el, cu multe declarații // de bună voință prefăcută. Roussel, însoțindu-l o zi de drum pe <domn> care și pornea la război, a văzut în noaptea următoare că-i lipsesc doi cai arabi de toată frumusețea, pe care îi primise în dar de la el, și care îi fuseseră ridicați de hoți pe furiș. Cînd a aflat acest lucru a fost cuprins de o mare supărare, nu atît de paguba suferită, ci de faptul că era încredințat în suflet că aceasta s-a făcut din porunca lui Despot, pentru a se răzbuna de neparticiparea lui la expediție. Și negreșit, deși au fost trimiși a doua zi de dimineață foarte mulți oameni ca să-i prindă pe acei hoți, dacă i-ar găsi cumva, totuși nici nu au fost găsiți, și nici nu s-a putut scoate din mintea lui Roussel, și a tuturor celorlalți care cunoșteau firea lui Despot, convingerea că <Despot> a socotit că acela <Roussel> s-a purtat cu rea îngratitudine față de el și a trimis hoții asupra lui. Așadar după ce s-a trudit în zadar Roussel, cum nu avea de unde să-și îndrepte acea pagubă, a plecat plin de indignare de la oaste în Rusia unde hotărîse <să plece>.

p. 38

[Negustorul omorît la Suceava]

De mare perfidie se socotea și acea crimă care s-a săvîrșit împotriva unui negustor grec, om foarte bogat. Căci acesta venit din Turcia la Suceava pentru a face negoț, a fost chemat la principe și a fost reținut acolo cu cercetarea mărfurilor. Stînd domnul cu el de vorbă fără ceremonie pînă aproape de lăsarea serii, cînd a început să se îndrepte spre locul său de găzduire, și pe cînd cobora fără nici o teamă din cetate în tîrg, deodată a fost urmărit de unii și ucis cînd nu se aștepta de loc, iar cadavrul său a fost găsit a doua zi de dimineață în mijlocul drumului. S-a poruncit prin strigare obștească să fie căutați făptașii, și cum nu s-a ajuns la nimic, (căci cei //

p. 39

lăsare și fără nici o tragere de inimă) toate lucrurile lui au fost trecute în vistieria domnului. De aici a decurs bănuiala de crimă împotriva acestuia, cum că el ar fi poruncit să fie omorât un om nevinovat de dragul banilor...

p. 39 [Semnele de răzvrătire din anul 1563]

...Pe când se afla lângă cetatea Hotinului²⁹ pentru a inspecta oastea, și își urma drumul spre soldați în câmp deschis, a fost înconjurat pe nesimțite de norodul de țărani și în așa fel smuls dintre ai săi, încât se putea vedea nu fără uimire că a rămas aproape singur cu unul sau doi slujitori printre multele mii de țărani. Îl urmăreau cu strigăte supărătoare <cerîndu-i> să oprească plata neobișnuită pînă atunci a celui galben de aur³⁰. Mirîndu-se <și> el de această îndrăzneală, a luat o hotărîre salvatoare în împrejurările acelea³¹, și înțelegînd că poate dobîndi mai mult față de mulțimea înfuriată <folosind> cuvinte dulci și rugăminți decît amenințări, a apucat calea unei cuvîntări foarte blînde și liniștite³².

p. 40 [Mulțimea cere să i se dea pe mîna pe Barnovski³³ și pe „un vlădică” moldovean. El reușește să-i convingă să lase pedepsirea lor pe mîna sa. Foarte curînd îi va mulțumi... etc.]

p. 41 Reîntors în cetate a fost cuprins de mare indignare că a fost părăsit de ai săi în chipul acesta și nu înțelegea în ce fel trebuia tălmăcit acest lucru... Barnovski simțindu-se amenințat și judecînd că este mai bine să dai din mîini decît să rabzi, a devenit părtașul și urzitorul tuturor răzvrătirilor.

[Jigniri reale sau închipuite ale boierilor]

Era printre slujbașii unguri la curte un călăreț mare și mătăhălos la trup, și glumeț de altminteri, dar totuși bun oștean numit Telegechi. Acesta îl desfăta mult pe Despot, căci în chip de bufon înveselea des curtea prin glumele sale cu haz. Acesta odată cînd ședea la ospăț marii boieri rînduiți

²⁹ Deci prin ianuarie 1563 cînd se cheamă oastea. Vezi Belsius, raportul din 4 februarie 1563 în volumul de față.

³⁰ Aurei.

³¹ ex re presenti.

³² Vezi A. I. Grecu (P. P. Panaitescu), *Răscoala țăranilor în Moldova în anii 1563—1564*, în „Studii”, 1953, II.

³³ Bernovius.

după rangul lor, și el asista la masă, și-a întins mîna stîngă și cu dreapta și-a agitat spada făcînd gestul de a lovi, privind în acest timp la Despot și arătînd cu ochiul și cu degetul pe cei mai de seamă dintre moldoveni, ca și cum ar vrea să insinueze că ar trebui să-i înlăture³⁴ dacă ar vrea să-și întărească domnia. Căci așa obișnuiseră să facă domnii acestui popor, dînd a înțelege că și aceștia vor îndrăzni să facă // împotriva lui ceea ce au făcut împotriva lui Alexandru. Au făcut mare haz cei ce stăteau cunună împrejur (aceștia erau Barnovski, Moțoc, Stroici și pe lîngă aceștia doi episcopi³⁵), dar totuși expresia feței lor trăda un sentiment puternic de jignire și de consternare. Aceasta a fost ca o prevestire a schimbărilor violente ce aveau să urmeze. Dar acest lucru s-a vădit încă și mai mult în ceea ce s-a întîmplat la Galați, pe malul Dunării. Căci întrucît călăreții unguri aveau cvartiruri deosebite de restul oștii moldovene și soldații din gardă³⁶, cărora li se încredințase paza de noapte făceau de strajă în jurul palatului, iar ceilalți se odihneau în pat, cam pe la miezul nopții a început deodată să se sune din trîmbițe și să se bată tobele, din care cauză a fost totul cuprins de așa mare spaimă și învîlmășeală, ca și cum ar fi fost dușmanul chiar în spate, încît toți călăreții nobili moldoveni cîți erau în oraș, neînțelegînd cauza acestei agitații, au fugit în cea mai mare grabă în cîmpiile și pădurile vecine. Poarta palatului, care era încuiată cu bună știință, a fost îndată forțată de călăreții unguri alergînd îndată într-acolo și apoi a rămas deschisă pentru ceilalți. Soldații din gardă, după cum fusese fiecare îmbrăcat sau în pat, apucîndu-și archebuzele au venit în mare număr, cu atît mai iute cu cît fuseseră mai aproape de palat. Ieșind afară din palat către ei, Despot a chemat pe comandanți și i-a întrebat dacă sînt sub arme cei care trebuie: dintre mercenari nu a lipsit nici unul, iar dintre moldoveni toți. Domnul a lăudat credința soldaților și le-a poruncit să fie întotdeauna așa bine pregătiți, <spunînd> că a văzut dovada îndestulătoare a promptitudinii lor, dar că este lipsit de o asemenea dovadă din partea băștinașilor³⁷, și că pentru a căuta să cunoască acest lucru a stîrnit alarma din timpul nopții. I-a slobozit // poruncindu-le să se ducă liniștit la odihnă, și a doua zi a poruncit să li se ducă un vas de vin pe care aceia l-au băut. Moldovenii, aflînd lucrul prin iscoade, s-au reîntors în oraș în aceeași noapte supărați de a fi fost muștrați într-un chip atît de vădit pentru lipsa lor de credință³⁸. Și deși domnul nu a dat în vileag crima, și adesea lua în rîs frica lor, nimic nu a putut să îndemne sufletele lor — care se știau vinovate de trădare — ca ei să spere că acest lucru va

p. 42

p. 43

³⁴ *E medio tolli* — să-i omoare.

³⁵ *Vladicae sacerdotes*.

³⁶ *Satellites*.

³⁷ *Provincialibus*.

³⁸ *Graviter ferentes manifesto adeo exemplo perfidiam suam notari*.

rămîne nepedepsit de el. Aşadar au început zi de zi toate lucrurile să fie tot mai suspecte şi să se pregătească planuri de defectiune. În acea călătorie a murit episcopul Lusinius nu fără bănuială de otrăvă.

p. 44 [Complotul contra lui Despot]

p. 45 [Măcelărirea unei părţi din garda lui Despot trimisă împotriva unei pre-
tinsse năvăliri a tătarilor. Garda de unguri e nimicită de oastea de moldo-
veni. Toţi au fost ucişi] „afară doar de acei care s-au ascuns printre ca-
davre, dintre care am văzut chiar noi pe unul sau doi, care au scăpat astfel
de sălbăticia unui duşman crud şi înşelător“ ...

p. 46 [Măcelărirea trupei din cetatea Neamţ. Salvarea lui Ioachim Prudentius
Silezianul] ...

[Cruzimi împotriva aderenţilor lui Despot]

p. 47 Şi atunci s-au ivit în tot locul în ţară măceluri şi jafuri. Se lovea fără
nici o deosebire de vîrstă sau de sex, şi erau socotiţi duşmani toţi cei recu-
noscuţi ca străini — George de Rewelles care fusese diacul lui Alexandru³⁹
şi care fusese trimis de Despot pe malul Dunării pentru a strînge dările, a
fost prins şi dus în Cetatea Neamţului. // Şi toţi meşteşugarii care au fost vreo-
dată ca: fauri, zidari, săpători în mine de metale, arhitecţi, şi care mai toţi
erau sau germani sau italieni, au fost măcelăriţi cu toţii. Văduva episcopului
Lusinius⁴⁰, femeie dintr-o familie nobilă polonă, acumă slăbită de vîrstă,
care avea din dărnicia principelui o moşie aproape de Cotnari⁴¹ unde se
înfiinţase şcoala, precum am spus, a fost jefuită de toate bunurile ei de nişte
călăreţi şi predată în lanţuri preotului tîrgului ca să o țină <în prinsoare>
şi în cele din urmă, după cîteva săptămîni, a fost gîduită cu cea mai cruntă
sălbăticie. În vremea aceea şi noi <care fusem> alungaţi din locul <nostru>
am scăpat foarte anevoie de silnicia duşmanilor, rătăcind trei luni întregi
prin ascunzişurile pădurilor şi viilor, nu fără a fi lipsiţi de orice nădeje
de a mai putea scăpa cu viaţa ...

p. 48 ... În acest timp s-au săvîrşit multe cruzimi prin ţară şi s-a instaurat

³⁹ Alexandru Lăpuşneanu, care a pus să şi fie ucis.

⁴⁰ Johannes Lusinius sau Lusinski, preot la Juranowicze lângă Cracovia, se afla încă
din aprilie 1562 la Suceava (vezi raportul lui Ioan Belsius în *Hurmuzaki*, II, p. 406)
ca episcop al saşilor şi ungarilor. A murit zice-se otrăvit în mai 1563 iar soţia lui a
fost ucisă la 19 august 1563 (*Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, V, p. 137
şi J. Sommer, *Elegiile* IV, XI şi XII).

⁴¹ Cottanar.

ca un fel de cășăpie, și pretutindeni au fost uciși mulți oameni, de care se spunea că ar fi sprijinit cât de cât pe Despot. O copilă a lui Despot, pe care o avusese de la o femeie greacă⁴², a fost gătită în leagăn, iar mama alungată la mănăstire. De asemenea multe femei au fost înecate împreună cu copiii lor, multe au fost gătuite, din acelea mai ales ai căror soți sau fii sau rude erau împresurați împreună cu domnul. Mama „prefectului“ din Cotnari împreună cu copila ei au fost gătuite din aceeași cauză. S-au dezlănțuit mult mai sălbatic ca împotriva tuturor altora împotriva armencelor, pentru că fuseseră prinse unele din ele că făceau rugăciuni⁴³ pentru salvarea lui Despot.

Atunci s-a întâmplat acea pățanie uimitoare a unui negustor din Cra-covia care, cum nimerise din lipsă de prevedere în toiul acelei împresurări, fusese jefuit în învălmășeală de toate lucrurile sale și fusese aruncat în rîu gol și cu minile legate la spate. Acesta după ce a înnotat pe spate cam jumătate din zi a ajuns în sfîrșit încă viu la țărnișă și acolo s-a oprit. Mai slobozindu-se cîtva legăturile, fie mulțumită apei, fie pentru că fusese legat cu mai puțină băgare de seamă, după ce a răsuflet și-a liberat mîinile, și lipsit de toate, după ce toată noaptea a pătimit în singurătate, acest nenorocit a ajuns în sfîrșit din întîmplare la coliba unui păstor. Crezînd că-l înduplecă la milă vorbindu-i pe limba ruteană pe care o pricepea cei mai mulți și <înțelegîndu-se> prin semne, a obținut să primească să stea la el. Moldoveanul i-a pus în față pîine, i-a întins o cergă pentru ca să se culce, prefăcîndu-se binevoitor (căci așa le este obiceiul) // și amăgîndu-l pe acest nenorocit, puțin după aceea, pe cînd dormea, s-a aruncat asupra lui, l-a legat din nou și acest om nelegiuit l-a dus înapoi la oaste unde era domnul⁴⁴, care cînd l-a văzut atît de fioros, respingător și gol a poruncit îndată să fie spînzurat. Abia i-a scăpat viața după multe rugăminți Wolfgang, aurarul, despre care am spus mai înainte că îl prevenise pe Despot de cursele <pregătite>; și care mulțumită meșteșugului său era prețuit și de acest <domn>, întrucît nu era nici un altul care să bată bani. Astfel printr-un joc ciudat al soartei acela aproape și-a pierdut viața fără milă și și-a redobîndit-o cu bine. Acestea le-a povestit el însuși mai apoi nu fără multe lacrimi cînd a venit la Cotnari, îndestulat de gazda sa cu cele trebuitoare pentru drum, urmînd să plece spre casă, și cînd și-a luat rămas bun de la noi care ne strînseserăm cîtiva fugari în gazdă la acela⁴⁵.

p. 49

⁴² *Ex Graeca muliere.*

⁴³ *Vota facere.*

⁴⁴ *Princeps* (Stefan Tomșa).

⁴⁵ *Nobisque quorum aliquot ex fuga in hospitium ipsius collecti eramus.* Incident mult prea asemănător cu cel redat de o serie de autori de relatări povestind predarea lui Dimitrie Wisniewiecki de către un țaran moldovean, pentru a fi vorba de o simplă coincidență.

[Despre sfârșitul lui Despot]

- p. 51 [Medicul Dionisie din Avalos îl convinge pe Despot să rămână la Suceava etc.]
- p. 54 Trupul său decapitat învelit în giulgiu și prohodit ca al unui om de rînd a fost îngropat curînd după aceea în cimitir. Capul lui, și al lui Ioachim Prudentius care fusese și el decapitat în altă parte a tîrgului, a fost jupuit și umplut cu paie și după aceea, acel sangiac bei care venise cu cinci sute <de turci>, l-a dus la sultan, și l-am văzut cu ochii noștri înfipt acolo <într-un par> în trăsura <turcului>.

ELEGIILE

Deși Elegia I scrisă la Bistrița poartă data 1568 (*4 idus aprilis*) aceasta nu determină momentul începerii ciclului, ci al încheierii sale prin adăugarea acestui epilog (și rezumat totodată al întregului), după cum rezultă din analiza sa. Este ca o reluare a schemei folosite mai întâi în cele 10 distihuri autobiografice adăugate la *Reges Hungarici* în 1567. Datele celorlalte elegii nu sînt însemnate nicăieri. Scrise la date diferite, unele chiar asupra faptului, ele pot fi împărțite în mărturii imediate și în reminiscențe. Din prima categorie fac parte elegiile adresate lui Despot în legătură cu încoronarea sa (a II-a și a III-a); cea adresată lui Lusinius cu privire la serbarea Bobotezei și la alaiul de încoronare (a IV-a); cea despre schimbarea numelui de Iacob în Ioan și despre înlocuirea titlului de domn prin cel de rege (a V-a); cea *ad Demetrium* despre perfidia turcilor, nevoia unei trupe de mercenari și necredința moldovenilor față de domnii lor (a VI-a) și cele două următoare (a VII-a și a VIII-a) referitoare la ruptura cu Laski. Acestea din urmă par a fi și ele anterioare căderii lui Despot, primind însă unele adaosuri și modificări care să vădească fatalitatea inexorabilă a soartei lui Despot.

Elegiile a IX-a și a X-a sînt probabil legate între ele și inspirate de schimbarea intervenită în cariera lui Sommer. Intrat în rîndul magiștrilor Școlii de la Cotnari el poate privi de sus la abuzurile soldaților și totodată la soarta lor mizeră pe care era cît pe ce să o împărtășească.

Elegiile a XI-a și a XII-a sînt ultimele care mai aparțin încă perioadei de liniște aparentă dinaintea prăbușirii lui Despot. În cea dintîi adresată lui Lusinius el deplînge boala acestuia și lipsa lui de la călătoria pe Dunăre, în cursul căreia și-ar fi propus amîndoi să pornească în pelerinaj la mormîntul lui Ovidiu. Dar turcii au distrus totul — Despot nu trebuie să se încreadă în ei sau să se lase îmbiat în Turcia. Dar și mai mare primejdie îl paște din partea chiar a unora din străjerii săi. Urmează povestirea atentatului recent săvîrșit în timpul unor exerciții militare. Moartea lui Lusinius (elegia a XII-a) este atribuită moldovenilor care l-ar fi otrăvit pentru că nu admitea divorțul! (Afirmare lipsită de temei întrucît Lusinius nu se putea amesteca decît în judecata divorțurilor dintre protestanții supuși autorității sale, și nicidecum dintre ortodocși.) Ultimele elegii aparțin categoriei reminiscentelor. Ele povestesc căderea lui Despot.

ELEGIA A XI-A CĂTRE LUSINIUS

[*Despre două atentate împotriva lui Despot*⁴⁶]
<1563>

... Am văzut vai! semnele pregătite ale omorului pus la cale. De curînd, pe cînd privea⁴⁷ în tabără la întrecerile călăreților, a zburat o sulică aruncată de o mîină necunoscută și, pătrunzînd cu mare vuiet prin văzduhul limpede, s-a oprit chiar lîngă trupul domnului lipsit de grijă. A scăpat de la moarte uneltitorul omorului plănuit, căci n-a fost nimeni în atîta oaste care să-l dea de gol. Și după aceea, cînd eroul fără preget⁴⁸ s-a amestecat printre trupele de călăreți în mijlocul cărora putea fi recunoscut de departe după calul său turcesc, a fost ferit de încă o primejdie ce-i amenința neprețuita sa viață, scăpînd <ca prin minune> de loviturile fără greș ale unei mîini plătite. Pe cînd tinerii se măsurau în lupte imitînd

⁴⁶ Traducerea s-a făcut după textul latin al elegiei a XI-a reproduș în E. Legrand, *Deux vies de Jacques Basilikos*, pp. 107—108.

⁴⁷ Despot.

⁴⁸ Despot.

în joc războiul, și era în toi un fel de încăierare călare, deodată vine desprinzându-se în fugă din oastea rămasă în urmă un ostaș cu coiful acoperindu-i fața și obrazul și asemenea unuia care se opintește și strânge hăturile în așa fel că ai crede că el desigur nu poate să o scoată la căpătii, <deodată> tremură blestemata de lance într-o sforțare uriașă și se îndreaptă cu ascuțișul drept spre fața domnului. Apoi fără zăbavă se alătură în grabă celorlalți și între rîndurile necredincioase ascunde o mie de săgeți... Și dacă domnul ferindu-se de lovitură nu și-ar fi întors în grabă fața ar fi căzut de pe cal doborât de o lovitură mîrșavă și ar fi mușcat pămîntul cu trupul său sfințit așternut pe cîmpia întinsă. Această crimă grozavă a fost pregătită în taină de dușmanul din casă și nici un glas nu a denunțat vicleșugurile nemăsurate...

WOLFGANG SCHREIBER

(? — după august 1565)

*

Wolfgang Schreiber, intrat în istorie în urma pășaniei sale din Moldova, oferă puține elemente biografice cunoscute. Originar din comitatul Pécs, el aparținea grupului strâns în jurul baronului Ungnad, care pornise o vastă acțiune de propagandă religioasă protestantă pentru slavii de sud, folosind ca principal mijloc răspîndirea de tipărituri religioase în limbile slave ale sud-estului european. Alături de cîștigarea ortodocșilor la mișcarea protestantă se întrevedea chiar posibilitatea convertirii pe calea aceasta și a turcilor, pentru a se ajunge la o pace generală pe pămînt. Aceste vaste planuri l-au îndemnat pe Ungnad să-l trimită pe Schreiber la principii din Dieta imperială pentru a le cere sprijinul și o participare activă la această nouă cruciadă. Poate că tot atunci a avut Schreiber prilejul să se apropie de Maximilian de Habsburg, fiul mai mare al împăratului Ferdinand, rege al Boemiei și al Ungariei și pretendent tacit la tronul Poloniei, unde era susținut de o puternică partidă protestantă, aceeași care l-a sprijinit întrucîtva pe Despot în acțiunea sa de ocupare a domniei Moldovei.

După această primă misiune la principii Dietei imperiale, Schreiber a fost trimis de Ungnad la Despot, cu propunerea de a porni la traducerea și tipărirea de texte religioase în limba poporului român, tocmai ca urmare a faptului că la domnia țării venise un protestant împărtășind prin definiție același punct de vedere. Dar misiunea lui Schreiber în Moldova s-a complicat în mod neașteptat, atât din cauza grandomaniei sale, cât și a împrejurărilor de politică generală. Stilul pompos în care călătorea dându-se peste tot drept sol, sau lăsând a se crede că ar fi un trimis al principilor Dietei imperiale, sau chiar al împăratului, abaterea sa din drum pentru a trece prin Transilvania lui Ioan Sigismund Zápolya, protestant și el, dar dușman declarat al Habsburgilor și al ocrotitului acestora din Moldova, Despot, în sfârșit ofertele sale de mijlocire pe lângă principii dietei și mai-marii imperiului, mergând până la propunerea de a-i căuta lui Despot o soție de viță regească și de a-i ușura apropierea de principii imperiului, creau în jurul lui o ambianță îndoielnică de impostor sau spion. Găsirea în bagajele sale a unui cifru personal al cancelarului Mihail Csáky, mîna dreaptă a lui Ioan Sigismund, a părut să indice o manevră între Schreiber și acesta pentru a-l compromite pe Despot în ochii turcilor. Acesta nemaivînd sprijinul Habsburgilor, în urma încheierii armistițiului lor cu Porra, și crezîndu-se direct amenințat, a trecut la contraofensivă și l-a trimis pe Schreiber prizonier la Constantinopol, pentru a îndrepta bănuiala asupra dușmanului său din Transilvania.

Dar prin această măsură el trezea bănuieli împotriva Habsburgilor înșiși, căci actele arătate drept compromițătoare găsite asupra lui Schreiber constau dintr-un salvconduct și o scrisoare de recomandatie date de Maximilian (la cererea lui Ungnad). Trebuia deci justificată măsura luată și în ochii acestora și acest lucru nu se putea face decît cu concursul agenților habsburgici, I. Belsius și Martin Literatul, care au falsificat datele și amănuntele acestui episod, atât în rapoartele lor cît și în memoriul trimis de ei curții din Praga. Din închisoarea din Constantinopol Schreiber îndreaptă cereri de ajutor către Maximilian la Praga și Ioan Sigismund la Alba Iulia. Față de Maximilian de Habsburg el utilizează o misterioasă frază de recunoaștere ce-i mai folosise și altă dată și îi anunță o serie de schimbări bune în legătură probabil cu candidatura lui la tronul Poloniei.

În anul următor el merge și mai departe, intervenind în favoarea lui Ioan Sigismund dispus la sacrificii pentru a se apropia de Habsburgi, care însă îl tratează cu o mare severitate, refuzîndu-i logodnica făgăduită pînă nu s-ar lăsa de credința sa. Din cuvintele sale rezultă că ar fi fost consultat de principe în această dilemă, și că el i-ar fi scris ca să-l reconforteze. Alături de îndemnuri la înțelegere trimite informații din Constantinopol putînd interesa pe imperiali și rugăminți de a fi repatriat deoarece „aerul de aici nu este bun” (*Hurmuzaki*, II, 1, pp. 516—517).

Se întrevede o înțelegere mai veche între el și Ioan Sigismund, poate în legătură cu chestiunea alianței matrimoniale cu Habsburgii, la care și-ar fi oferit Schreiber concursul cu prilejul trecerii sale prin Transilvania, stărînd pe lângă împărat, cum a și făcut chiar din zidurile închisorii. Așa s-ar explica și prezența la Schreiber a cifrului personal al lui Mihail Csáky și totodată oferta sa, cu totul neașteptată, de a-i găsi o soție și lui Despot. Este probabil că medicul lui Despot, care potrivit cu declarația lui Schreiber i-ar fi sugerat el această idee, a făcut acest lucru tocmai pentru a-l iscodi mai bine.

Ceea ce a urmat apoi: ferecarea sa în lanțuri și trimiterea sa la Poartă sub paza starostelui de Huși, Bolea, care i-a și lămurit sensul acestei trimiteri, în sfârșit interogatoriul său și punerea sa la caznă la Constantinopol au fost povestite de el în memoriul său către împărat. Dar împăratul Ferdinand s-a mulțumit să observe, cu oarecare acreală în scrisoarea sa către Maximilian din 15 martie 1563, că plecarea acestuia în Moldova fusese fără știrea lui și că acum plătește prețul prostiei și nesăbuiței sale (*meritas dat stultitiae et temeritatis suae poenas*) (Veress, *Documente*, I, p. 242). Însă incidentul creat de trimiterea lui Schreiber la Poartă risca să tulbure noul armistițiu trezind bănuieli la turci împotriva imperialilor. Ambasadorul lui Ferdinand la Poartă nu îndrăznește să intervină în favoarea lui Schreiber, spre a nu spori atmosfera de suspiciune. Numai după reîntoarcerea delegaților turci plecați la Praga pentru confirmarea armistițiului va putea schița o încercare în sensul acesta (*Hurmuzaki*, II, 1, pp. 462—463 din 17 februarie 1563).

Despre soarta ulterioară a lui Schreiber știm doar că a fost eliberat abia în august 1565 în urma stăruințelor curții din Praga.

Acest episod, pomenit de mai toți istoricii români doar în treacăt, și mai mult ca un exemplu de intoleranță religioasă (!) nu a fost elucidat până acum. El merită toată atenția, atât pentru importanța sa în legătură cu problema tălmăcirii textelor religioase în limba română, cât și pentru aprecierea expedientelor politice ale lui Despot și a rolului agenților imperiali Belsius și Szentgothárdy în falsificările faptelor pe care le-am analizat și în prezentarea critică a rapoartelor acestora din urmă în volumul de față.

Dăm mai jos lista documentelor privind acest episod, precum și a lucrărilor speciale care i-au fost consacrate:

Documente

- 1) Cele două rapoarte din 8 ianuarie 1563 trimise de Martin Literatul, dar întocmite de Belsius — *Hurmuzaki*, II, 1, pp. 447—448; 448—450.
- 2) Memoriul întocmit de ei și intitulat *Negotium Wolff Srayber hoc modo actum est*.
- 3) Raportul lui Martin din 20 ianuarie (Veress, *Documente*, I, pp. 236—237).
- 4) Declarația lui Schreiber scrisă la cererea lui Despot la 2 ianuarie 1563 în versiunea italiană făcută la Constantinopol după textul inițial în limba germană, cu titlul adăugat ulterior: *Datto in scrittura che da Wolffgang Schreiber al Despoto et lui lo manda al Gran Turcho* (*Hurmuzaki*, II, 1, pp. 453—454).
- 5) O primă relație făcută de Schreiber și precedată de mențiunea *A<nn>o <1>562. Zu Aurach Inn Wirttenbergerland* (text german) (*ibidem*, pp. 445—447).
- 6) O a doua relație foarte scurtă în chip de preambul la plângerea adresată din temnița ocnașilor de la Constantinopol către ambasadorul imperial la Poartă, Albert Wyss, cu data de 4 februarie 1563 (*ibidem*, pp. 459—460).
- 7) O nouă relație mai completă cuprinsă în plângerea adresată regelui Maximilian la 6 mai 1563 (*ibidem*, pp. 468—473).

8) O intervenție a lui Schreiber la Maximilian în vederea unei apropieri de Ioan Sigismund prin căsătoria acestuia cu o prințesă din familia imperială (6 mai 1564), din Constantinopol, text german (*ibidem*, pp. 516—517).

Lucrări speciale

Episodul acesta se află tratat critic în articolul publicat de M. Holban, *En marge de la Croisade protestante du groupe de Urach pour la diffusion de l'évangile dans les langues nationales du sud-est européen — l'épisode Wolff Schreiber*, în „Revue des études du sud-est européen”, 1964, no 1—2, pp. 127—152.

O prezentare a misiunii lui Schreiber e dată și de Martin Knebel, *Wolf Schreibers Mission im Europäischen Südosten in der mitte des XVI Jahrhunderts*, în „Südost deutsches Archiv”, II, 1959, pp. 18—42 (pe baza declarațiilor agenților habsburgici luate de bune în ciuda contradicțiilor lor flagrante).

Schreiber este menționat de Sadi Ionescu în *Bibliografia* sa p. 57. E menționat de M. Crusius: în *Turco Graecia*, Basle, 1584, p. 492.

[COMUNICAREA LUI SCHREIBER
CĂTRE DESPOT¹]

1563 ianuarie 2, Suceava

Prealuminate doamne, cum mi-a poruncit lumină- p. 453
ția voastră să pun în scris toată treaba pentru care am venit, eu fac
aceasta, și această treabă va aduce câștig luminăției voastre și va spori și
mări starea sa, și acest lucru îl face stăpînul meu numai din excesul cre-
dinței sale, și eu mă ofer cît voi trăi să fiu sluga credincioasă a luminăției
voastre, și îi voi arăta cu credință lucrurile scrise mai jos, așa cum mi le-a
încredințat stăpînul meu, rugînd pe luminăția voastră ca să binevoiască să

¹ Acest text este o versiune italiană făcută după originalul probabil în limba germană, redactat de Schreiber la Suceava la cererea lui Despot. Versiunea italiană a fost făcută la Constantinopol de către informatorii solului imperial la Poartă care aveau legături cu dregătorii turci mituiți de ei. În chip de titlu stă scris *Copie după comunicarea scrisă* (Ditto în scriitura!) trimisă de Schreiber lui Despot și de acesta sultanului. A fost publicat în Hurmuzaki, II, p. 453, 454. A fost tradus din limba italiană cu prilejul lucrării de față.

primească de dragul credinței acest sfat frătesc pe care i-l dă stăpînul meu cu atîta dragoste, și ca luminăția voastră să asculte cu îndurare totul, căci Dumnezeu mi-e martor că tot ce voi spune cu toată sinceritatea luminăției voastre va fi spus spre folosul său: Mai întîi dacă luminăția voastră voiește ca treburile sale să aibă un sfîrșit bun, trebuie ca să aibă drept temei Sfînta evanghelie a lui Isus Hristos spre lauda și slava lui Dumnezeu Atotputernicul.

p. 454

În rîndul al doilea trebuie ca luminăția voastră să fie unită cu toată credința și sinceritatea cu prealuminatul împărat roman și cu regele romanilor, căci ei sînt capii întregii creștinătăți, și trebuie să nu faceți niciodată nimic împotriva poruncilor lor, ci să le primiți întotdeauna, pentru ca maiestățile lor, potrivit cu obiceiul lor, să privească cu ochi buni la luminăția voastră, în felul acesta nu vă va lipsi favoarea lor. În rîndul al treilea pentru ca supușii și servitorii luminăției voastre să se poată bucura de bunurile lor² și să trăiască întotdeauna în pace, și pentru ca să rămînă moștenitori legitimi după luminăția voastră, pentru ca domnia să nu treacă în mîini străine, trebuie ca luminăția voastră să se însoțească cu o soție de rang egal³ și să facă acest lucru cît mai curînd cu putință, și dacă Dumnezeu cel atotputernic va voi ca luminăția voastră să primească acest sfat, îi făgăduiesc că acest cinstit lucru se va face în așa fel că toate treburile luminăției voastre vor apuca o cale bună și vor avea rezultatul cel mai bun și vor aduce liniște vasalilor și servitorilor săi, și eu voi sluji pe luminăția voastră în așa chip că va fi mulțumită⁴ de servitorul său. Îi voi găsi o soție care va fi potrivită cu luminăția voastră, atît în frumusețe cît și în alte // privințe, și va fi de viță regească, pentru ca luminăția voastră să aibă toată mulțumirea. Și cum acest lucru este de o importanță așa de mare, rog deci pe luminăția voastră să-mi îngăduie favoarea să-i pot vorbi în taină, și sper întru Domnul că atunci cînd va fi înțeles ceea ce îi va spune sluga sa, nu-i va fi cu supărare ci va îmbrățișa acest sfat al meu. Eu am servit pe mulți principii și sînt cunoscut de mulți regi care iubesc pe luminăția voastră și îi doresc tot binele pentru virtuțile sale rar întîlnite, și știu cum respectă el Preasfînta evanghelie. Și iarăși rog pe luminăția voastră să-mi dea audiență în taină pentru ca nimeni altul să nu știe de treaba aceasta. În al patrulea rînd, trebuie ca luminăția voastră să se păzească bine pentru că este de cea mai mare importanță; acest sfat vi-l dau mulți prieteni de seamă care vă iubesc din suflet și vă roagă să le dați ascultare, și sînt persoane vrednice și cu socoteală etc. este necesar să primiți sfaturile pe care vi le dau. În rîndul al cincilea. După ce stăpînul meu, regele Maximilian, din mila lui Dumnezeu și prin alegerea principilor electori a și fost ales pe bună dreptate prealuminat rege

² *Goder il suo.*

³ *S'accompagni con un suo paro.*

⁴ *Che se laudara dal suo servitor.*

al romanilor, avînd a urma cu bine la Imperiul roman (Dumnezeu fie pururi lăudat) să ştie luminăţia voastră că în scurtă vreme, fără nici un greş, prealuminatul rege împreună cu ceilalţi regi, principii şi duci ai imperiului vor ţine o mare dietă şi consfătuire împreună, şi după cîte am aflat de la nişte mari principii ai imperiului, se va face o dietă pentru a se da ajutor prealuminatului rege al romanilor, şi a-i da bani pentru a putea strînge o armată împotriva duşmanului şi vor mai dispune încă să fie neîncetat la acele hotare o armată puternică, şi nu numai pe un timp de 3—4 luni, dar care să rămînă pe loc mulţi ani, şi să fie plătită de către împărăţie; aşadar rog pe luminăţia voastră să primească acest sfat al meu, pentru că va fi spre marele său folos şi ea trebuie necurmat să lege şi să păstreze prietenie cu acei mari principii ai imperiului, şi înainte de toate ea trebuie să respecte pe prealuminatul rege al romanilor şi pe arhiducii casei de Austria şi pe oamenii lor de aproape; şi pentru a cîştiga prietenia lor trebuie mai întîi ajutorul lui Dumnezeu şi apoi favoarea şi ajutorul⁵ (?) regelui Maximilian, şi cu ajutorul său se va face negreşit. Şi după ce luminăţia voastră va avea prietenia lor şi va fi unită cu ei şi vă veţi înţelege bine împreună, ori de cîte ori veţi avea nevoie de ajutorul lor şi-l veţi cere veţi dobîndi cu cea mai mare siguranţă ceea ce veţi cere de la ei; şi îndată ce se va fi statornicit această prietenie veţi fi în afară de orice pericol din partea duşmanilor voştri, şi nu veţi mai avea aceeaşi spaimă de acele rele care vă pot veni din partea turcilor. Mai ştiu încă multe taine din care poate decurge mult bine pentru luminăţia voastră, şi dacă va vrea să ducă la împlinire secretele mele după sfatul devotat pe care i-l voi da, îi promit că această treabă va avea un sfîrşit cum nu se poate mai bun, cu mijlocirea deci a stăpînului meu şi a împăratului şi a luminăţiei sale regele romanilor, şi cu marii principii ai imperiului, pe lîngă care eu voi servi cu credinţă pe luminăţia voastră şi nu voi pregeta de a face tot ce-mi stă în putinţă. Precum spun, mă bucur de prietenia multor principii mari care îi vor bine luminăţiei voastre şi o iubesc mult, şi dacă îmi veţi porunci vă voi spune numele şi prenumele tuturor în parte, şi dacă luminăţia voastră după ce va fi ascultat pe sluga sa în taină va binevoi să primească sfatul său credincios şi să-l urmeze, aşa cum merită un lucru atît de însemnat, să fie încredinţată luminăţia voastră că în scurtă vreme toate treburile sale vor avea o bună izbîndă, după pofta inimii, căci eu ştiu să îndrumez foarte bine toate aceste treburi, şi sînt gata şi pregătit să-i spun orice lucru, şi cît voi trăi mă ofer ca slugă credincioasă a seninătăţii voastre.

⁵ În text: *megio*.

[RELATIE⁶ TRIMISĂ DIN TEMNIȚA
DE LA CONSTANTINOPOL⁷]
AMBASADORULUI IMPERIAL
LA POARTĂ

1563, februarie 4. <Constantinopol>

p. 459 Domnul Ioan Ungnad⁸ m-a trimis din provincia Würtemberg, din orașul Vrako⁹, la voievodul Moldovei cu câteva cărțuții tipărite, și mi-a dat totodată scrisoarea sa către acel domn voievod pentru ca acela să pună să se tipărească Evanghelia¹⁰ în limba moldovenească, și în această privință¹¹ domnul Ungnad și-a oferit serviciile sale ca să se

⁶ Acest text se compune din două părți distincte scrise și în limbi deosebite. Prima parte în limba latină pare să reprezinte un răspuns la un chestionar dat, a doua, în limba germană, un apel la ambasador, căruia i se recomandă cu jale înțemnițatul.

⁷ Traducerea s-a făcut după textul latin și german publicat în *Hurmuzaki*, II, pp. 459—460.

⁸ Hans von Ungnad. Pentru bibliografia respectivă vezi M. Holban, *art. cit.*, p. 128/2.

⁹ Urach, oraș din Würtemberg, fostă capitală de comitat.

¹⁰ *Fidem christianam*.

¹¹ *In eo*.

îngrijească sîrguitor de tipărirea ce avea să fie făcută. A scris apoi prealuminatului rege Maximilian... pentru un salvconduct și pentru o recomandare a unor atare tipăriri, apoi secretarul M.S. mi-a dat mie scrisoarea regelui împreună cu această scrisoare. M-am dus apoi la D. voievod al Moldovei pentru această treabă... etc. [îl roagă să intervină pentru eliberarea sa¹²].

Milostive¹³ domnule Albert¹⁴, trimis al M.S. imperiale domnul nostru prea milostiv aci la Constantinopol. Eu bietul mesager întemnițat sînt o sărmană slugă a împăratului roman, și i-am adus domnului voievod în Moldova o scrisoare de la contele Ungnad împreună cu niște cărțile tipărite despre credința noastră creștină, pentru ca să lase să se tipărească Evanghelia în limba moldovenească, la care lucru i-ar da bucurie domnul Ungnad tot ajutorul. Pentru grăbirea acestei tipăriri moldovenești mi-a dat preamilostivul rege Maximilian, potrivit cu scrisoarea și rugămintea domnului Ungnad, un salvconduct și o recomandare scrisă pentru tipăririle moldovenești, către voievodul Despot. Și cînd i-am înmînat și predat scrisorile și cărțile și am solicitat un răspuns binevoitor, a pus să fiu dus de acolo în ziua de 4 ianuarie¹⁵ și să fiu trimis prizonier aici — [se roagă „de dragul lui Dumnezeu” să fie salvat.]

Wolff Schreiber
din Pécs
biet prizonier

¹² Pînă aci textul latin.

¹³ Text german.

¹⁴ Albert de Wyss, trimis imperial la Poartă (1563—1569).

¹⁵ Vezi și rapoartele lui Belsius și Szentgothárdy din 8 ianuarie 1563 și memoriul fără dată asupra episodului Schreiber în volumul de față. În relația din 6 mai e arătată data de 6 ianuarie (p. 286). Data reală este 5 ianuarie (p. 235 și p. 238).

[LĂMURIRE DESPRE DIFERITELE
DOCUMENTE TRIMISE CU SCHREIBER
LA POARTĂ¹⁶]

(c. 20 febr.)

p. 445

Scrisoarea lui Ungnad către Despot (dată pe la sfârșitul lui iulie) a scris-o chiar el. Și tot cuprinsul nu este altul decât că a părăsit lumea și-i slujește doar lui Dumnezeu, și că se străduiește ca să

¹⁶ Redată în *Hurmuzaki*, II, 1, pp. 445—446 după textul din Arhiva imperială din Viena, unde apare fără adresă dată sau subscripție, ci este înfățișată doar cu adnotarea *A<nn>o <1>562. Zu Aurach Inn Wirttenbergerslandt*, care se referă la centrul unde activa Ungnad și de unde fusese dată probabil scrisoarea acestuia, rezumată în text. Am avea deci aici data și locul de expediere a ei. Toate aceste particularități par să indice că textul nu este propriu-zis cel al unei *scrisori* a lui Schreiber, ci al unui *răspuns mai amplu la un chestionar exhaustiv* al lui Albert Wyss, doritor să cunoască *natura documentelor* trimise împreună cu Schreiber la Poartă, pentru a putea aprecia măsura în care ar fi susceptibile a fi răstălmăcite împotriva Habsburgilor. Aici, precum se vede sînt amintite scrisoarea lui Ungnad către Despot, scrisorile de recomandare și de salvconduct date de Maximilian și declarația către Despot scrisă de Schreiber curînd după audiența sa la Despot. Cum Schreiber amintește în relația sa din 6 mai de o scrisoare din 20 februarie trimisă de el regelui prin Albert de Wyss, este probabil ca acesta din urmă

răspîndească Evanghelia în lumea largă. De aceea l-a rugat pe Despot în acea scrisoare a sa și l-a făcut atent creștinește (întrucît îi mergea vestea și lui că ar fi un principe creștin) și i-a ajutat Dumnezeu în (?) țara sa¹⁷ ca să vrea și el să fie predicat cuvîntul lui Dumnezeu în țara sa și să lase să fie tipărită Evanghelia în limba moldovenească¹⁸, și dacă ar vrea el (Despot) să lase să se tipărească în Germania, atunci vrea el, domnul Ungnad — care a pus să fie tipărită Evanghelia și în alte limbi, ca cea slavă¹⁹ cu litere latine, cea croată și cea sîrbească cu literele și buchele lor proprii — ca să-l servească cu toată silința. El (domnul) să-i trimită doar oameni învățați care să poată traduce limba în cea moldovenească. Dacă ar vrea însă Despot ca să aibă o tiparniță proprie în țara sa, atunci să trimită pe un om al său cu bani de la el la domnul Ungnad, și atunci va căpăta asemenea tiparnițe în condițiile cele mai bune²⁰ ca să le trimită în țara lui Despot. Aceasta este întreaga substanță a scrisorii lui Ungnad, și ce mai scrie pe de lături e fără importanță²¹: Eu știu aceasta, căci am citit scrisoarea. Scrisoarea de recomandatie²² a îndurătorului meu stăpîn, regele Maximilian a subscris-o în persoană maiestratea voastră regală, și a întocmit-o secretarul Lindeggen²³ și a subscris-o și el. E scrisă pe latinește și în cuprinsul ei nu se vorbește special de vreo treabă anume, ci e redactată în mod general ca o scrisoare de încredințare²⁴, și este în felul acesta, după cum am reținut-o.

p. 446

Max etc. etc.²⁵ Pleacă spre bunătatea voastră²⁶ Wolff Schreiber din Pécs, credinciosul nostru iubit pentru niște treburi, precum va afla mai pe larg bunătatea voastră de la el însuși. Și măcar că lucrul în sine merită să fie adoptat și favorizat, totuși rugăm mult bunătatea voastră ca să binevoiască — nu numai să-l primească bine pe acest Wolfgang, să-l asculte și să-și dea interes la tratarea acestui lucru, — ci să-l considere pe acest referent ca recomandat special bunăvoinței sale, atît de dragul nostru cît și de dragul propriei sale cauze²⁷, și să binevoiască să ni-l trimită înapoi cît de curînd, ceea ce nu ne îndoim că

după primirea apelului din 4 februarie i-a cerut (poate chiar la 20 februarie) să lămurească chestiunea documentelor. Atunci a putut Schreiber să-i dea o epistolă și către rege, pe care însă nu o cunoaștem decît dintr-o aluzie a lui Schreiber.

¹⁷ *Under sein Landt hat Geholffen.*

¹⁸ *Walachische Sprache.*

¹⁹ *Windisch.*

²⁰ *Aufs Pesst (aufs Bestem).*

²¹ *Und schreibt Ime Anders von nichten wegen.*

²² *Das Sendtschreiben.*

²³ Mai apoi este numit Lindeggen.

²⁴ *Furschrifft.* Din conținutul ei se vede că nu e vorba de un salvconduct ci de o recomandare.

²⁵ Urmează reconstituirea textului latin pe care îl dăm în traducere.

²⁶ *Vestram dilectionem.*

²⁷ *Sed et ipsum referentem, tum nostri, tum sui ipsius causa, bene comendatum habere.*

va face bunătatea voastră cu toată silința. Și dacă am putea într-un chip oarecare să-i fim de ajutor²⁸, nu vom refuza să o facem. Să fie bine încredințat... etc. Dat la Praga la 29 septembrie, anul <1>562.

Salvconductul regal este și el pe latinește și este subscris de maiestatea sa regească și de secretarul Lindeggen. Nu pot să-mi amintesc chiar precis dacă aceste două scrisori regale sînt datate chiar din 29 septembrie. Dar aproximația nu e mai mare de 2 zile²⁹, căci a fost chiar în vremea plecării (*Aufbruch*) spre Frankfurt și maiestatea sa regele Boemiei, Max, a plecat din Praga în ziua de 3 octombrie și maiestatea imperială în ziua de 5 octombrie.

Așadar toată treaba pentru care am venit la Despot este însemnată aici. Și nu am vorbit cu el de nimic altceva. Doar că i-am înmînat scrisoarea³⁰ întocmită pentru aceasta de maiestatea regească și i-am cerut un răspuns. Și atunci mi-a răspuns Despot că îmi va da răspunsul. Dar nu mi-a dat alt răspuns și nu a mai vorbit nici un alt cuvînt cu mine după aceea. Doar că a pus să fiu prins și să fiu trimis aici. Domnul să aibă milă³¹.

Dar au venit la urmă cîțiva din servitorii săi, și în special doctorul său, și au stat mult de vorbă cu mine: ca eu să-l sfătuiesc pe domn să se însoare printre principii creștini care l-ar putea ajuta la nevoie. Căci dintre ei nici unul nu ar putea să i-o spună.

Atunci i-am spus că dacă vrea o prințesă din Germania și să lege prietenie acolo, îl voi servi bucuros la aceasta în măsura în care ar dori-o. Aceasta i s-a raportat, și apoi mi-a trimis vorbă și poruncă să formulez clar oferta mea³² și să i-o trimit. Căci vrea să chibzuiască asupra ei, și să-mi dea un rezultat bun³³. La porunca aceasta a sa l-am îndemnat din cuget curat creștin la aceste puncte. Dar numai din imboldul meu, și fără porunca sau instigația cuiva³⁴, decît doar a propriilor săi servitori.

1) Mai întîi ca în calitate de principe creștin să binevoiască să se întemeieze în toate treburile sale pe Evanghelie.

2) Ca să aibă întotdeauna înaintea ochilor pe împăratul romanilor și pe rege, cei mai înalți capi ai creștinătății, și să se silească să dobîndească de la maiestățile lor favoare și bunăvoință.

3) Ca să binevoiască să se gîndească la o prințesă creștină ca soție³⁵.

²⁸ *Fortunam eiusdem... iuvare.*

²⁹ *Es fellet über zwei Tag nit.*

³⁰ *Furschrift.*

³¹ *Gott Erparmb.*

³² *Mein Guetbedunikhen verzaichnen.*

³³ *Gute Abfertigung.*

³⁴ *Anleitung.*

³⁵ *Umb ein Cristliche Fuerstin. Ime zu ainen Gemachel trachten.*

4) Ca să lase să fie păzit de o bună gardă personală. Aceasta i se do-rește mult³⁶.

5) Acum cînd îndurătorul meu stăpîn, regele Maximilian, a ajuns rege al romanilor, maiestatea sa va ține fără îndoială o dietă³⁷ și acolo statul va încuviința maiestății sale bani și trupe de ajutor ca să fie trimise la granițe. Acolo la dietă să-și trimită delegatul său ca principe creștin, și să lege prietenie, și atunci va putea obține ajutor de acolo la vreme de nevoie. La aceasta m-am oferit eu ca să-l servesc după porunca sa. Aceasta este toată treaba pe care am tratat-o eu cu Despot. Și nimic mai mult.

³⁶ *Dass Vergunnt man Ime vol.*

³⁷ *Reichstag.*

RELAȚIA CĂTRE REGELE BOEMIEI
MAXIMILIAN DE HABSBURG

1563 mai 6, Constantinopol.

p. 468 [Se roagă de iertare că trimite scrisoarea sa umilă regelui Maximilian rugându-l să se milostivească de bătrînul său servitor]... „Și dacă ar fi vrut Dumnezeu ca să fie avut un cifru la mine aș fi putut scrie mai multe maiestății voastre... pe care trebuie să le las pentru o relatare în viu grai“.

[A scris la 20 februarie³⁸ prin Albert de Wyss, trimisul imperial la Constantinopol...]

p. 469 ... Cum și pe ce căi am ajuns eu la Despot, și ce mi s-a declarat între timp... am scris... și cum în ziua de 6 ianuarie³⁹ trecut fără nici o vină de a mea a pus să fiu jefuit și prins⁴⁰ și apoi la 2 februarie să fiu trimis

³⁸ Vezi relația precedentă.

³⁹ Vezi mai sus p. 281, unde avem data de 4 ianuarie.

⁴⁰ *Plündern und fahen lassen* (fahen — fangen?).

ferecat în lanțuri împreună cu milostivele scrisori ale maiestății voastre la împăratul turcesc, la locul de căsăpire⁴¹ de aici ca vai de om⁴², și că Ioan Literatul din Eperjes numit și Belsius⁴³, care la Praga a plictisit așa de des pe M. V. R. a fost unul din instigatorii acestui fapt (așa cum mi-a declarat chiar acela care m-a luat în prinsoare). Căci același Belsius mi s-a și plîns⁴⁴ (?) că la suplicațiunile sale și multe sale stăruințe nu numai că a întâmpinat doar refuz, dar că M. V. a refuzat chiar să-i plătească pînă și cheltuiala făcută de el pentru întreținerea sa... Dar vreau acum să-mi reiau firul scrisorii în tot cuprinsul și punctele sale, și aș mai fi scris bucuros în scrisoarea către M. V. și alte lucruri, cu toată supunerea, dar a trebuit să mă las de aceasta de frică. Deoarece dregătorul moldovean⁴⁵ care m-a adus aici m-a speriat întotdeauna cu această vorbă că mă va duce iar înapoi la stăpînul său. Dar cum... solul... împăratului și al M. V.... domnul de Wyss... a și vorbit cu Ali pașa⁴⁶, marele vizir, pentru lămurirea cazului meu, trag nădejde să scap, cu ajutorul prea îndurător al lui Dumnezeu și al împăratului, de această primejdie. De aceea scriu acum mult mai deschis⁴⁷ maiestății voastre cu cea mai mare încredere și cu credința datorată și cu tot adevărul cele ce mi-a spus acel dregător al lui Despot (numit pe nume „Lollia⁴⁸ Husther“).

A arătat prietenește⁴⁹ ce i-a poruncit Despot să declare aici, pe lîngă înfățișarea sus pomenitei scrisori de salvconduc⁵⁰ a maiestății voastre, prin care faptă se săvîrșea o mare nedreptate din partea lui Despot și față de M. V. și față de mine, biet prizonier nevinovat... Căci M. V. nu mi-ați poruncit prin acea scrisoare și nici prin vreo alta, prin nici un cuvînt ca să-i arăt ceva din partea maiestății voastre, știe Dumnezeu că nici eu nu am avut vreodată un asemenea gînd, nici chiar în sinea mea, și cu atît mai puțin era să pomenesc sau să spun măcar și un singur cuvînt despre aceasta, și m-a surprins foarte mult ce a putut să pricinuiască această bănuială⁵¹. Dar cum secretarul său domnul de Revelles⁵² mi-a declarat că ar avea poruncă de la stăpînul său să scrie maiestății voastre și domnului Zay un așa răspuns, încît M. V.

⁴¹ *Auf die fleischpanckh* (aluzie la caznele la care a fost supus).

⁴² *Ermparmbs Gott*.

⁴³ Pentru rolul său, în acest episod, vezi mai sus p. 231.

⁴⁴ În textul publicat: *aufropfet* (oare aufrufet?).

⁴⁵ *Der moldisch amiatat*. Este boierul Bolea.

⁴⁶ *Alijwascha*.

⁴⁷ *Sowil lautterer*.

⁴⁸ Bolea, staroste de Huși. La N. Iorga, *Istoria Românilor*, V, e interpretat Husther: „Ușierul“.

⁴⁹ *Vertrautler Meinung* (adică în confidență).

⁵⁰ În text: *Furtschrift*.

⁵¹ *Was ihn dazu hat verursacht*.

⁵² Fost secretar și al lui Alexandru Lăpușneanu.

nu va avea mare mulțumire⁵³, și cum vorbește cu ocară de M. V. și de împărat (la care însă i-am răspuns eu într-adevăr cu cea mai mare silință) trebuie să-i atribui viciul ingraturității, pentru care își va lua pedeapsa de la Dumnezeu și de la lume, Amin. Deci așa a vorbit dregătorul: „Domnul meu, Despot, mi-a poruncit să arăt la Poartă că, întrucât principele Transilvaniei l-a pîrît adesea la sultan pe stăpînul meu, și l-a învinuit că împăratul creștin și fiul său regele Maximilian l-au ajutat pe stăpînul meu ca să intre în țară și să gonească de acolo pe Alexandru voievod, sluga credincioasă a sultanului, zicînd că stăpînul meu ar fi de aceea devotat⁵⁴ nemților, acumă vrea stăpînul meu să dovedească cu aceasta nevinovăția sa, precum că nu stăpînul meu, ci principele Transilvaniei este devotat nemților. Căci stăpînul meu știe bine că regele Maximilian a trimis în taină prin tine scrisori principelui Transilvaniei și că el are o înțelegere tainică cu nemții.

p. 470 Dar prin aceasta mai vrea să mai dovedească stăpînul meu și că el este credincios sultanului, căci regele Maximilian a scris și prin tine stăpînului meu și i-a dat de știre că el nu vrea să țină pacea pe care a făcu-o sultanul cu tatăl său, împăratul creștin, ci a cerut de la stăpînul meu să i se deschidă regelui drum prin țara sa, căci vrea regele Maximilian să treacă prin Moldova cu 400 000 de oameni // contra turcilor, întrucât pacea încheiată nu privește decît Ungaria. Și așa regele Maximilian s-a rugat și a stăruit pe lîngă stăpînul meu ca să ajute și el la această expediție. De aceea te trimite stăpînul meu la sultan și împreună cu tine scrisoarea pe care i-ai adus-o de la regele Maximilian, pentru ca din aceasta să se cunoască mai lămurit că el (Despot) este dușmanul nemților și că principele Transilvaniei ține cu nemții. Căci acesta a pus să ți se dea și trăsură, și cai, ca unui neamț, iar stăpînul meu te trimite prins sultanului“. [Dus de Bolea în fața lui Ali Pașa, este întrebat despre împărat, despre legăturile acestuia cu regele Filip al Spaniei, despre forțele imperiului...]. ... Apoi m-a întrebat ce armată are adunată împăratul roman împreună și cu M. V. și unde se află ea, și încotro vrea s-o pornească. Atunci mi-au venit în minte cele spuse de dregătorul moldovean și am răspuns, așadar, că nu am auzit niciodată că M. M. V. V. ar avea acum asemenea armată strînsă împreună⁵⁵. Căci în țara nemțească știe tot omul că sultanul a trimis o solie însemnată la împăratul roman pentru pace.

Atunci m-a întrebat după aceea dacă M. V. va ține pacea pe care au făcut-o cei doi împărați. La aceasta am răspuns că nu știu ce gînduri au domnii cei mari. Eu sînt un biet mesager.

⁵³ *Mit halbs werden Zufrieden sein.*

⁵⁴ *Anhängig.*

⁵⁵ *Kriegshör.*

A mai întrebat apoi câți oameni ați putea aduna împreună dacă ați vrea să porniți la război.

Atunci am răspuns eu: mulți . . . etc.

[Urmează apoi o controversă religioasă . . .]

Și a mai întrebat dacă voievodul Transilvaniei are legături tainice pe afară și dacă i-am adus o scrisoare de la M. V. Și cum de am trecut prin Transilvania ca să ajung în Moldova. p. 471

La aceasta i-am răspuns că M. V. nici nu i-ați scris, nici nu i-ați trimis vreun răspuns prin mine, și nici nu ați știut că eu voi călători prin Transilvania. Căci eu mi-am ales din al meu imbold să trec prin Transilvania pentru mai multă înlesnire și în credința că voi ajunge cu mai multă siguranță în Moldova, căci prin Rusia nu aș fi putut de loc ajunge în siguranță pînă la Despot.

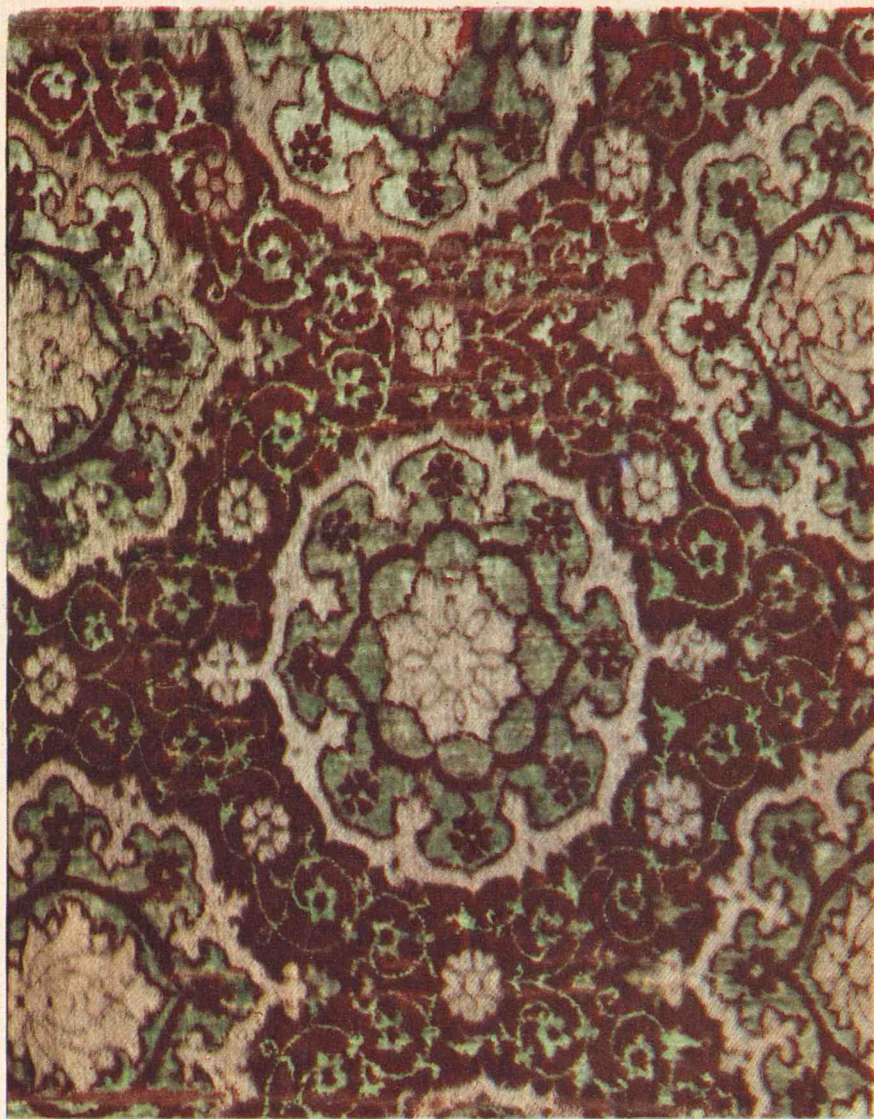
Și dacă principele m-a lăsat să trec prin țară și mi-a și dat ajutor la aceasta, el a făcut aceasta numai ca principe creștin pentru propășirea credinței noastre creștine. Căci am jurat în fața lui că nu aveam nici o altă treabă la Despot decît să lase să se tipărească credința noastră creștină în limba moldovenească. Și nici nu am avut altceva de tratat cu Despot, decît doar să primesc răspunsul la scrisoarea domnului Hans Ungnad pe care i-am dus-o împreună cu șapte cărțulii.

Și dacă Despot dă pe față și denunță cu mîrșăvie salvconductul maiestății voastre, făcînd aceasta greșește nespus de mult. Căci M. V. a pus să i se scrie acea scrisoare nu pentru altceva decît pentru înlesnirea călătoriei mele în scopul realizării acestor tipărituri în limba moldovenească pentru adoptarea credinței noastre creștine, ceea ce se poate vedea limpede din circulara domnului Ungnad și din acele cărțulii trimise.

Apoi m-a întrebat mai departe dacă nu m-a trimis cumva Despot aici de ochii lumii, și el să aibă totuși legături tainice cu împăratul și cu regele romanilor. De această bănuială l-am spălat și garantat pe Despot prin martiriul meu, căci după cercetarea cu binele a pus sultanul să mă căznească, dar mi-a stat de pază duhul sfînt, căci în toate caznele am rămas statornic (lăudat fie Domnul) la cele spuse de mine. Și după această căznire, a poruncit pașa la 16 februarie ca să fiu dus în această închisoare San Paolo din Galata unde mai sînt și alți prizonieri creștini, dar fără a fi înscris printre ceilalți prizonieri ai sultanului, ci cum mi-a spus scribul . . . să fiu ținut pentru hotărîrea sa ulterioară. Aici stau ca vai de om și aștept cu răbdare . . .

[Într-un post-scriptum el informează pe rege de mersul unor misterioase negocieri purtate de el pentru rege în Polonia încă de prin 1561 și îi reamintește de semnul său tainic de recunoaștere: „arborele nu este doborât

dintr-o lovitură...“. Îndată după aceea se roagă de iertare pentru faptul că a scris lui Ioan Sigismund Zápolya chemându-l în ajutor pe motivul că a fost căznit în chip așa de jalnic și din cauza lui, și prin chinurile sale l-a justificat și spălat de orice bănuială. Dacă regele și împăratul ar porunci trimisului lor la Poartă să intervină pentru el, ar putea fi eliberat. Marele vizir s-a convins de nevinovăția lui și și-a mușcat degetele de mînie împotriva lui Despot pentru că l-a trimis pe el care era nevinovat să sufere așa urgie... Și mai era supărat pentru că se mai afla încă în Germania delegația pentru pace trimisă la împăratul roman. Și de aceea era încă și mai mîniat împotriva lui Despot].

Brocart, de la o haină domnească din sec. XVI (Țara Românească).

Bula sigilară a domnului Țării Românești Alexandru Mircea (avers și revers)
(din colecțiile cabinetului de numismatică al bibliotecii Academiei R.S.R.).

Ștefan Báthori, principe al Transilvaniei și rege al Poloniei (acuarelă din *Trachten Kabinet von Siebenbürgen*, vol. I, pl. 4; cabinetul de stampe al bibliotecii Academiei R.S.R.).

ALESSANDRO GUAGNINI

(1535 sau 1538 — 1614)

*

Alessandro Guagnini era fiul lui Ambrogio Guagnini din Verona, ostaș mercenar, foarte priceput pare-se în lucrări de fortificație, adică echivalentul unui inginer militar. Pe Ambrogio îl aflăm prezent la Verona în anii 1529, 1541, 1545. Dar zece ani după aceea el nu se mai află în oraș. Alessandro, și el, apare ultima oară la Verona în anul 1555. La 1557 se știe sigur că este și el plecat, poate chemat de Ambrogio și îmbrățișînd aceeași carieră. S-a presupus că Alessandro ar fi participat alături de Despot la campaniile lui Carol Quintul, cutreierînd aceleași locuri. În 1561 cei doi Guagnini sînt recomandați de palatinul Rusiei Nikolai Sieniawski regelui Poloniei Sigismund August ca specialiști în fortificații, spre a fi primiți în slujba regelui. Curînd după aceea Alessandro declară că ar fi luat parte la expediția lui Laski cînd acesta l-a ajutat pe Despot să ocupe Moldova în anul 1562 (!). Atunci ar fi văzut el în Codrul Cosminului oasele înălbite, rămase de pe urma prăpădului oștii lui Ioan Albert (!). Dar cele două expediții ale lui Laski în Moldova au fost pornite în toamna anului 1561 și în toamna anului 1563. Deci data pe care o arată el este greșită. Trebuie să fie vorba

de expediția din 1563 făcută nu pentru a-l ajuta pe Despot, ci mai întâi ca să-l doboare și în cele din urmă ca să țină piept răsculaților. Graziani, în biografia lui Despot subliniază faptul că retragerea lui Laski după aflarea morții lui Despot s-a făcut trecând prin Codrul Cosminului, ceea ce ar fi sporit încă și mai mult spaima ostașilor, urmăriți de dușman prin aceleași locuri prin care fuseseră surprinși odinioară ostașii lui Ioan Albert, veniți tot din Polonia. (Graziani, *op. cit.*, p. 211). Iar în textul anonim latin, publicat de C. Radu și apoi de C. Marinescu și atribuit de acesta din urmă lui Guagnini, este menționat în mod special meritul lui *Ambrogio Guagnini* în organizarea retragerii din toamna anului 1563. Optînd deci pentru anul 1563 înțelegem și cum au putut cei doi italieni, Ambrogio și Alessandro, intrați în slujba regelui în 1561, lua parte la expediția personală a lui Laski în 1563. Din textul anonim *italian*, publicat de N. Iorga și folosit intensiv de Graziani, se poate vedea că regele Poloniei dăduse mandat lui Laski și lui Wisniewiecki să-i adune trupe pentru războiul moscovit, și că aceștia profitaseră de această împrejurare pentru a-și pregăti efective destinate scopului lor propriu (*ibidem*, p. 184). Numai după primirea poruncii exprese și cominatorii, trimise de rege lui Laski, ar fi fost primejduit acest sistem. De aceea de altminteri s-a și grăbit Laski să o ia înainte, trecînd Nistrul la Hotin, spre a nu fi ajuns în Polonia de emisarii regelui. Curînd după aceea îi aflăm pe Ambrogio și Alessandro comandanți ai unei părți a garnizoanei cetății Witebsk. Cînd Alessandro își tipărea *Descrierea Sarmatiei* la Cracovia, el afirma că erau de zece ani în acest post. Este interesant de notat că, în zugrăvirea alaiului strălucit al primirii lui Henric de Valois, ales rege al Poloniei, cu care se încheie acea *Descriere*, autorul stăruie cu osebire asupra ținutei minunate a splendidei trupe personale a lui Albert Laski, declarat învingătorul necontestat al acestui soi de întrecere. În 1579—1580 Alessandro încearcă să-și găsească un rost în Italia și să se însoare acolo. Totodată el poartă tratative pentru obținerea din partea Veneției a unor corăbii speciale, destinate Mării Baltice.

Înșelat în așteptările sale și făcînd cunoștință cu temnițele venețiene pentru cauze rămase nelămurite, el se reîntoarce în Polonia devenită a doua sa patrie. Tentativa sa de a se stabili în Italia a fost atribuită acuzației aduse de Macyei Strykowski de a-și fi însușit textul *Descrierii Sarmatiei*, care i-ar fi aparținut acestuia din urmă și ar fi fost comunicat de el lui Guagnini cu toată încrederea. Reclamația a ajuns pînă la rege (Ștefan Báthory) care i-a dat lui Strykowski privilegiul de a tipări opera revendicată de el. Este probabil că Guagnini a folosit în *Descrierea Sarmatiei* și material împrumutat de la alți autori, fără însă ca aceste împrumuturi să aibă proporțiile afirmate de Strykowski. Guagnini a mai dat o serie de reeditări ale *Descrierii* sale și după aceasta. Este drept însă că edițiile din 1581, 1582 etc. nu au mai apărut în Polonia, ci în Germania, Olanda, Elveția etc. Lucrările publicate de Guagnini, sau apărute sub numele său, sînt următoarele: *Sarmatica Europae Descriptio quae regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masovium, Prussiam, Livoniam et Moschoviae Tartariaeque partem complectitur* — o istorie a regilor poloni și ducilor lituani, urmată de descrierea diferitelor provincii dinăuntrul statului polono-lituanian. Elementul valabil din această lucrare îl constituia descrierea geografică a locurilor, cu lămuriri asupra bogățiilor și resurselor locale, a rodniciei solului, cu caracterizarea populației, a felului său de a munci pămîntul și cu amănunte privind

diferitele culturi, datele de înșămânțare etc. Sînt și unele asemănări cu descrierile lui Graziani din viața lui Commendone (descrierea Podoliei, de pildă) și cu descrierea Moldovei din biografia lui Despot (amîndouă aceste opere rămînînd însă inedite pînă în 1669 și 1759). Lucrarea lui Guagnini a fost tipărită mai întîi la Cracovia în 1574 sau 1578. Toate bibliografiile cunoscute dau ca dată a primei ediții anul 1578. Totuși un exemplar al ediției din 1574 a fost găsit de istoricul Göllner la Biblioteca Mazarină de la Paris, sub nr. 6360. Așadar trebuie menționată această primă ediție, pe care însă autorul o trece sub tăcere în titlul versiunii polone a acestei „*Cronici* a Sarmăției europene... a lui Alessandro Guagnini apărută întîi în latinește în 1578”. Edițiile ulterioare au apărut la Spira, 1581; la Basel, 1582; la Frankfurt, 1584; la Leyda în 1627. A fost tradusă în limba italiană de Bartholomeo Dionigi și în limba polonă de Martin Paszkowski (Cracovia, 1611). S-au dat și extrase în limba cehă în anii 1590, 1602, 1786. Există la Verona, patria lui Guagnini, un exemplar al ediției din 1578 frumos legat și împodobit cu stema regelui Ștefan Báthory, căruia îi este închinată *Descrierea* la 20 iunie 1578. Faptul că exemplarul destinat regelui Poloniei nu i-a mai fost înfățișat, ci a rămas uitat la Verona s-ar explica prin scandalul provocat de acuzația adusă de Strykowski. Totuși există o versiune că Guagnini ar fi trimis și regelui un exemplar al operei amintite o lună după emiterea privilegiului regal pentru Strykowski, în 1580. În tot cazul Guagnini răspunde indirect acuzatorilor săi prin publicarea lucrării sale următoare în care folosește experiența sa din campania moscovită, intitulată *De Moscovitarum omniumque Ruthenorum religione ritibus nuptiarum* (Spira, 1582) în care descrierea cultului ortodox se îmbină cu povestirea senzațională a cruzimilor și isprăvilor țarului Ivan al IV-lea. Tot sub numele lui Guagnini a fost publicată o compilație intitulată *Rerum Polonicarum tomi tres* (Frankfurt, 1584) în care, pe lîngă *Descrierea Sarmăției*, redată integral, precum și lucrarea despre religia moscoviților și rutenilor, intitulată acum *De russorum religione ritibus nuptiarum, funerum, victu, vestitu, etc et de Tartarorum religione ac moribus... narratio*, dedicată lui David Chytraeus, mai sînt incluse diferite scrieri mai vechi despre religia moscoviților, narațiunea lui Lasicius despre expediția polonilor în Moldova (în sprijinul lui Bogdan Lăpușneanu) și cea a lui Gorecius despre luptele lui Ioan Vodă cel Viteaz, în afară de diferite fragmente (Herberstein, Cromer), suplimente, scrisori etc.

În ultimele decenii i-a fost atribuit lui Guagnini un manuscris inedit latin, *Vita Despoti Principis Moldaviae*, aflat în Arhiva comunală din Perugia și dat la lumină de Constantin Radu în „*Diplomatarium Italicum*”, III, apoi reeditat cu o deosebită grijă de C. Marinescu în „*Mélanges d'Histoire Générale*”, II, Cluj, 1938 și atribuit de el cu probabilitate lui Alessandro Guagnini. Primul editor înclina pentru un autor polon. După el textul ar fi ajuns în Italia, adus de vreunul din polonii veniți la studii în Italia. După al doilea editor, textul ar fi fost adus de Guagnini cînd a venit în 1579—1580 în Italia și cînd a lăsat la Verona exemplarul *Descrierii* destinat regelui Poloniei. Lipsește însă o contingentă mai imediată între prezența lui Guagnini la Veneția și Verona tocmai în 1579—1580 și cea a textului anonim la Perugia la o dată pe care nu o putem preciza. Textul manuscris (care este o copie vîdînd două mîini deosebite) poartă titlul: *Vita Despoti Principis Moldaviae*, fără alte precizări. Credem că pot fi aduse unele noi argumente în spri-

jinul atribuirii sale lui Guagnini. O comparație făcută de noi a acestui text cu cel anonim italian publicat de N. Iorga în *Nouveaux Matériaux pour servir à l'histoire de Jacques Basilikos l'Héraclide dit le Despote, prince de Moldavie* (București, 1900) îngăduie observarea unor corespondențe evidente, deși textul din Perugia cuprinde o serie de adaosuri de natură mai senzațională, și se deosebește hotărât prin atitudinea autorului față de persoana lui Laski înfățișată aci în lumina cea mai favorabilă, în vreme ce textul anonim italian scoate în evidență unele trăsături negative.

Așa cum se poate vedea din analiza critică a textului lui Graziani (vezi mai jos p. 385) textul anonim italian stă la baza biografiei lui Despot scrisă prin 1566—1567 în Italia. Totodată a mai fost folosit și un alt izvor conținând o serie de elemente pe care le regăsim în textul din Perugia (de pildă, scena amplificată a ultimei apariții a lui Despot ieșind din Suceava spre a merge la moarte). Ar rezulta deci că al doilea izvor — corespunzând în multe privințe textului perugian — nu poate fi posterior momentului de redactare al biografiei, adică 1566—1567. Așadar nu vom mai putea explica prezența manuscrisului anonim la Perugia prin călătoria lui Guagnini în Italia în 1579—1580. În schimb putem întrevedea un alt element de legătură în persoana lui „Farusino”, redat de Graziani ca Terusinus, dar în realitate foarte probabil Perusinus, adică Peruginus (din Perugia), comandant mercenar de nădejde al lui Albert Laski, însărcinat în 1563 să-i tocmească în Italia trei sute de archebuzieri călări pe care să-i conducă apoi în Polonia, dar care n-a mai apucat să fie trimis atunci, căci a fost rechemat pentru a lua parte la expediția lui Laski în Moldova. Este foarte verosimil ca, după încheierea aventurii din 1563, el să fi fost trimis efectiv de Laski în Italia să înroleze archebuzieri, de data aceasta pentru serviciul regelui în vederea campaniei moscovite. La venirea nunțiului Comendone în Polonia, în 1564, Laski îl escortează prin Podolia în fruntea unei trupe alese, vădind tuturor că se bucură de favoarea regală. Misiunea ipotetică a lui Perusinus în Italia ar explica prezența la Perugia a unei dări de seamă asupra evenimentelor din Moldova la care participaseră destui mercenari italieni în slujba lui Despot, și în primul rând chiar el. Atribuirea manuscrisului anonim lui Guagnini se poate sprijini credem noi pe convergența a trei indicii foarte semnificative: afirmarea în text a rolului covârșitor al lui Ambrogio Guagnini în organizarea convoiului de retragere al expediției lui Laski, declarația lui Guagnini în *Descrierea Sarmației* cu privire la trecerea sa prin Codrul Cosminului, sublinierea deosebită a neliniștii produse asupra trupeii în retragere de nevoia de a străbate iarăși acest loc al dezastrului polonilor de odinioară (din biografia lui Graziani). În felul acesta avem confirmarea prezenței celor doi Guagnini în expediția din 1563. În textul anonim sînt subliniate priceperea și destoinicia lui Ambrogio căruia i se datorează succesul retragerii. În biografia lui Graziani tot meritul îi este atribuit lui Laski. Sînt date și precizări asupra compunerii oștii lui Laski, precum și cifre privind pierderile (minime) suferite. Dar problema atribuirii manuscrisului de la Perugia se mai complică în urma unei constatări care nu a fost făcută pînă acuma. Anume concordanța dintre unele porțiuni ale acestui text și porțiuni ale textului corespunzător din pasajul despre Despot introdus în versiunea polonă a cronicii lui Guagnini datorată lui Paszkowski, scrisă la stăruința autorului și tipărită în 1611. Acest adaos, purtînd drept titlu „Anul

nașterii Domnului 1562^a, a fost redat în Anexa lucrării lui P. P. Panaitescu, *Influența polonă în opera lui Grigore Ureche și Miron Costin*, în „An. Ac. Rom. Mem. sect. ist.“, seria III, t. IV, mem. 4, 1925).

Versiunea polonă trădează însă o aplecare spre anecdotă, exploatând din plin artifiiciul folosit de erou spre a-și însuși actele fostului stăpîn și incidentele mai senzaționale, ca: otrăvirea lui Despot, stratagema falsei sale înmormîntări (care se află și în textul latin de la Perugia dar tratate mult mai sumar). Se intervertește ordinea asediului de la Suceava și a rupturii lui Despot de Laski. Urmează după aceea înțelegerea dintre Laski și Wisniewiecki contra lui Despot și aventura încercată de ei în Moldova. Spre deosebire de manuscrisul din Perugia, aici nu se vorbește de pretinsa venire la Wisniewiecki a boieroaicelor cu copiii lor pentru a-l pofti în Moldova (!), ci de o invitație către acesta trimisă printr-un sol pentru a-i grăbi sosirea singur, fără Laski, spre a nu-i ceda acestuia o parte din domnie (!). Partea finală consacrată înaintării lui Laski în ajutorul lui Despot, aflării soartei acestuia și retragerii din Moldova este destul de apropiată de relația din textul anonim latin, deși și aici putem urmări unele înfloriri, exagerări etc. menite a schimba caracterul inițial al relatării unor fapte reale într-o poveste cu un sfîrșit așa cum îl puteau dori cititorii. Autorul anonim (ms. Perugia) se mulțumește să constate că s-au întors teferi în Polonia. În relația italiană se spune că moldovenii i-au urmărit pînă la Snyatin și au prădat acea regiune. Dar versiunea polonă afirmă că „de la apărarea rîului încolo călăreții poloni au ucis mulți moldoveni și i-au urmărit trei zile și trei nopți nedîndu-le odihnă (!)“. Așadar au fost inversate rolurile pentru a da o satisfacție polonilor!

Manuscrisul latin de la Perugia a fost scris în 1564, după cum rezultă din faptul că se încheie cu execuția lui Tomșa și a celorlalți doi capi ai răscoalei contra lui Despot. Spiritul în care e scris ne indică influența lui Laski. Tot el a inspirat și biografia scrisă de Graziani care a utilizat însă pentru o bună parte o altă relație anonimă, anume cea italiană publicată de N. Iorga în *Nouveaux Matériaux*. Rezultă deci că în 1564 au fost întocmite cel puțin două relații despre aventura lui Despot considerată din punctul de vedere a) al *soldăților mercenari italieni* și b) al *magnaților poloni* interesați de acest episod, fie Laski fie alții — poate Zborowski — mai puțin admirativi față de acesta din urmă. Ne putem întreba dacă trecerea lui Graziani și Commendone pe la Hotin a provocat poate redactarea unor asemenea relații. Ca mărturie directă putem desprinde din relație toată partea redînd pornirea expediției lui Laski în Moldova, în 1563. Tot restul se datorește unor informații culese fie direct — de pildă cea datorată lui Tobias trimis de Laski la Despot în ianuarie sau februarie 1563 — pe care însă nu am redat-o în traducere — fie indirect, și deci alterate la transmitere. Cît privește scurta lămurire „despre români“, ea e o simplă înșăilare a unor locuri comune, la care se mai adaugă și unele afirmații gratuite, de pildă că românii s-ar purta cu capul ras (!) etc.

De textul anonim de la Perugia s-au ocupat amîndoi editorii săi, C. Radu în „Diplomatarium Italicum“, III și C. Marinescu în „Mélanges d'Histoire générale“, II, Cluj, 1938 *À propos d'une biographie de Jacques Basilicos l'Héraclide récemment découverte*.

De Alessandro Guagnini s-a ocupat îndeosebi C. Cipolla, *Un italiano nella Polonia e nella Svezia tra il XVI e il XVII secolo*, *Notizie biografiche*, Torino, 1887 extras din „Miscellanea di Storie italiana“, seria II XI (XXIV), vezi și Fr. von Adelung în *Übersicht der Reisenden in Russland*, I, St. Petersburg și Leipzig, 1846 pp. 10—11; 226—230. La noi s-au ocupat P. P. Panaitescu în *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, pp. 26—29 (Cronica lui Guagnini izvor al lui Simion Dascălul) redînd și în anexă, pp. 191—202, în traducere românească adaosul despre Despot din versiunea lui Pazkowski — precum și Claudiu Isopescu *Notizie intorno ai Romeni nella letteratura geografica italiana del cinquecento* în „Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine“ XVI, București, 1929, pp. 53—54.

[DESPRE EXPEDIȚIA LUI A. LASKI
ÎN MOLDOVA ÎN TOAMNA ANULUI
1563]¹

[Întrevederea² lui Despot cu trimisul lui
Laski după depozitarea sa]

Laski, auzind de cele întâmplate³ de la loc- p. 24
șitorul său Pioceschi, trimite fără zăbavă la domn pe Tobias de viță no-
bilă care îi declară în numele lui Laski sinceritatea sa față de el, și îi afirmă
sentimentele sale pentru el încă din vremea în care se prinseseră împreună
ca frații, susținând că niciodată nu a urzit ceva împotriva gloriei și binelui lui (al

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin al manuscrisului anonim de la Perugia, folosind ediția lui C. Marinescu din „*Mélanges d'Histoire générale*”, II, Cluj, 1938. Atribuirea textului lui Guagnini a fost discutată de noi în prezentarea biobibliografică de mai sus.

² Relatarea acestei întrevederi, deși nu constituie o relație directă a autorului (Guagnini), a putut fi culeasă nemijlocit de la emisarul lui Laski, Tobias, menționat și în restul descrierii.

³ Ocuparea cetății ce îi fusese zălogită de către Despot.

lui Despot)⁴ și chiar adevărat nu a socotit de loc că Wisniewiecki i-ar fi dușman. Dar domnul, răbdînd cu greu această explicație dintre ei, de cum i-a pus capăt l-a alungat pe Tobias din statul său și i-a dat termen de plecare, fixînd ziua și ceasul... și poruncindu-i sub pedeapsa cu moarte să nu mai se arate în fața sa.

[Retragerea din Moldova]

p. 34 Iar domnul Laski, care se grăbea, cu gîndul să-i vină în ajutor lui Despot, se afla la sfîrșitul zilei a treia la două mile depărtare de Suceava. Atunci a fost prins de către moldoveni unul dintre germani și, tăindu-i mai întîi nările și urechile, îl trimite în întîmpinarea domnului Laski pentru ca acesta după aspectul și spusa lui să se convingă de toate cum s-au întîmplat și să nu se mai ostenească să purceadă mai departe, ci să se lase de gîndul său. El cheamă chiar atunci la sfat pe tovarășii de arme și pe comandanții oștii și, chibzuindu-se cu ei, hotărăște să se întoarcă în Polonia, întrucît Despot fiind mort nu puteau să-l mai ajute și nici să-l readucă în viață. Și era limpede pentru ei că douăsprezece mii de moldoveni îl și urmăreau cu mare înverșunare pe sus-zisul domn Laski, ale cărui trupe de călăreți și de pedestrași nu treceau de două mii de oameni. Locotenentul domnului Laski, numit Rosem, era polon, căpitan a 200 de călăreți <mai era un alt> căpitan de cazaci (?), 100 de călăreți germani numiți *reiteri* erau comandați de Tobias, panțirii unguri erau conduși de Balzamoneschi, polonii în număr de 200 erau comandați de Nischiazi, mai numit cu alt nume și voievodul⁵. El comanda în parte și trupa de pedestrași. În parte, ea era comandată de Ambrogio Guagnini, iar trupele (*miliciae*) germane erau comandate de căpitanii Rabstan (Rabstein?) și Lempon. Și deși erau puțini la număr și inferiori forțelor moldovenilor, totuși biziindu-se pe puterea minții, pe vitejia sufletului și pe o virtute fără seamăn, ei hotărăsc să treacă printre <ploaia de> săgeți și printre dușmani și să scape de uriașul și năvalnicul iureș al moldovenilor. Așadar nobilul Ambrogio Guagnini rînduiește convoiul în chipul următor: hotărînd ca ei să-și urmeze drumul înainte la mijloc între căruțele de care aveau mare mulțime. Avangarda⁶ sau soldații din față să fie foarte bine înarmați cu patru muschete⁷ (?) și tot atîtea să aibă și cei din

⁴ Frază defectuoasă: *quidpiam numquam eo una (?) honorem e (sic) et commodum suum molitum fuisse*.

⁵ Punctuația originalului pare greșită. Toată lista e destul de incoerentă. De fapt începînd cu arătarea compunerii oștii lui Laski avem de-a face cu un pasaj străin de textul inițial mult mai corect, introdus *tale quale* cu o serie de obscurități și stîngăcii.

⁶ *Priores excubiae seu praecustodes*.

⁷ *Tormentis bellicis*.

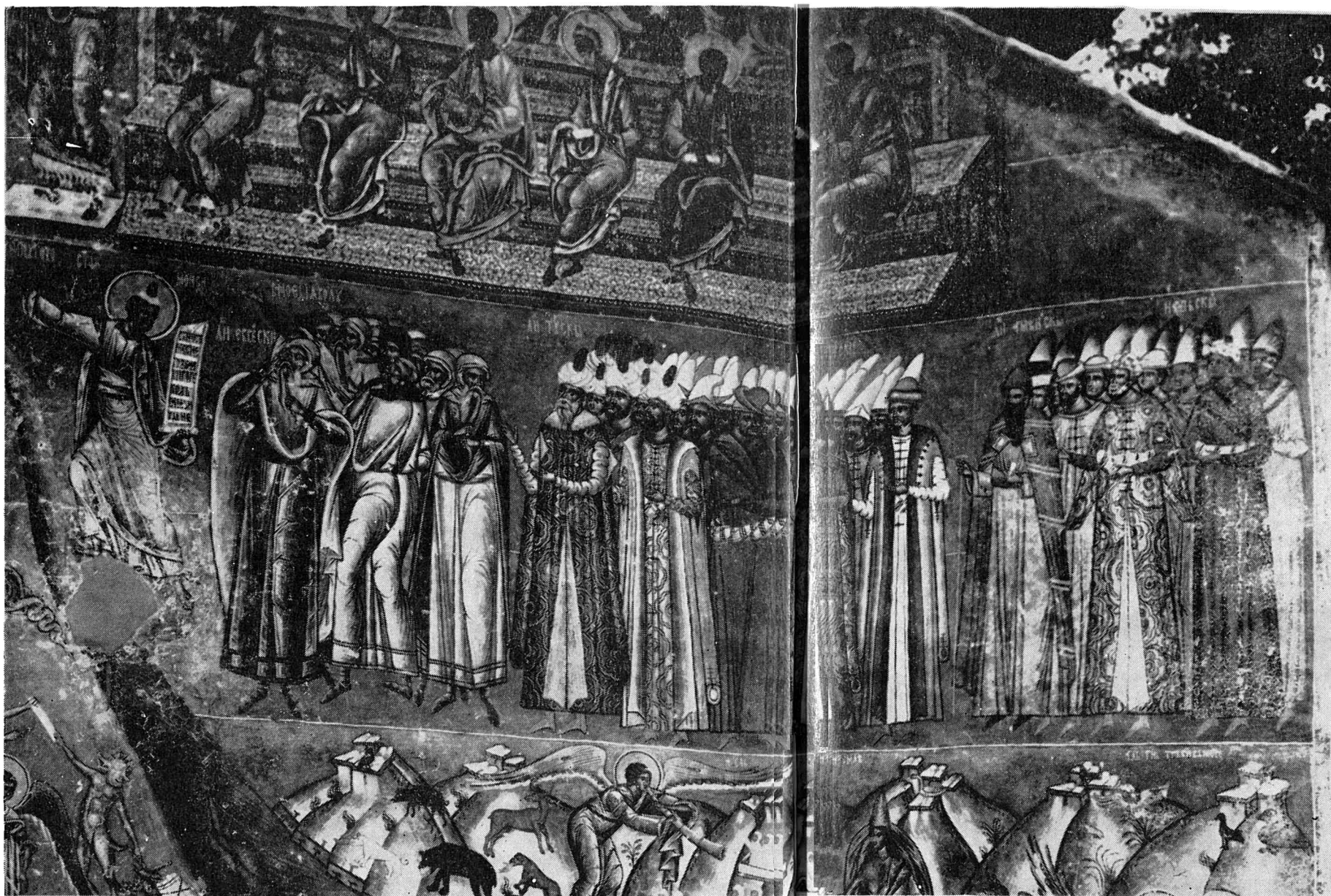
Taler de la Despot vodă din 1562 (avers și revers), din colecțiile cabinetului de numismatică al bibliotecii Academiei R.S.R.

Ort de la Despot vodă și dinari de la Ștefan Tomșa din 1563 și 1564
(din colecțiile cabinetului de numismatică al bibliotecii Academiei R.S.R.).

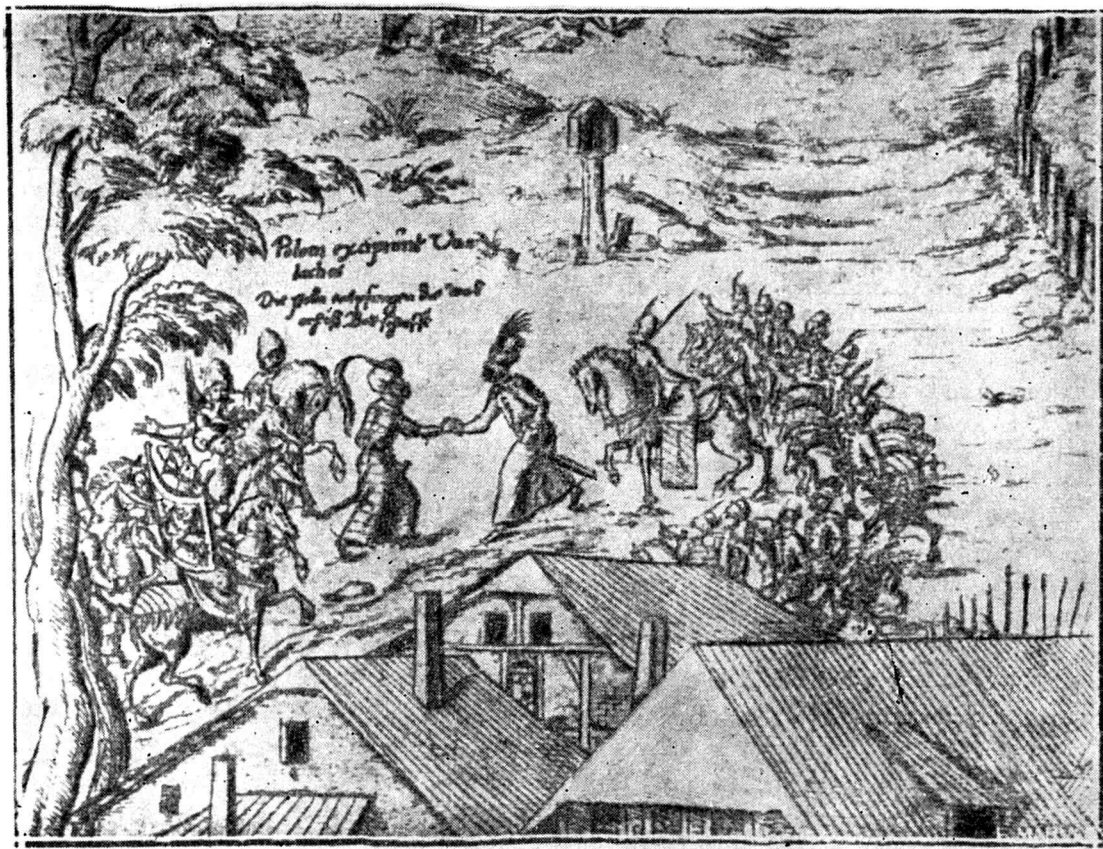
Mitropolitul Moldovei Grigorie Roșca (după o frescă de la mănăstirea Voroneț).

Detaliu din fresca înfățișând judecata de Apoi de la mănăstirea Voroneț; de la stînga la dreapta grupuri de evrei, turci, tătari, armeni și persani.

Maximilian al II-lea de Habsburg, rege al Ungariei și împărat romano-german (gravură de I. Blaschke; cabinetul de stampe al bibliotecii Academiei R.S.R.).

Solie a lui Alexandru Lăpușneanu primită de poloni la Grodno în 1567 (stampă din *Vera designatio urbis in Littavia Grodnæ*, Nüremberg, 1568, reprodusă în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, XVII (1924), fasc. 40, p. 76).

Întâlnire între delegații imperiale habsburgice și turci (desen reprodus după Georg Hirth, *Kulturgeschichtliches Bilderbuch aus drei Jahrhunderten*, vol. III, Leipzig-München, 1885. p. 841, fig. 1298).

ariergardă⁸. Și împreună cu acestea⁹ erau făcute cu meșteșug niște bariere¹⁰ din lemne tari sau grinzi, pe care nu le poate ușor descrie cineva¹¹ nici cu vorba nici cu condeiul, decât doar cine le-a văzut cu ochii. Pe lângă acestea fiecare din căruțe avea lateral două arcebuze de mână (?). După ce au făcut această nouă ordine, care li se părea lor că e foarte potrivită contra oricărui¹² planuri, încercări și hotărâri ale moldovenilor și-au propus să se întoarcă teferi și nevătămați în Polonia, deși au fost urmăriti tot timpul de dușmani din spate și pe de lături. Când au ajuns la trei mii de granița Poloniei au văzut că li se și închiseseră drumurile de către moldoveni cu trunchiuri răsturnate, ca să nu poată trece cu căruțele pe acolo. Prevăzând din vreme acest lucru ei iau îndată toate măsurile cuvenite, așa cum li se pare cu cale, folosind călărima. Și așadar s-au întors nevătămați în Polonia.

[Reîntoarcerea lui Alexandru Lăpușeanu]

p. 36

[Tătarii pustiesc țara din voia lui, robesc 21 000 de oameni. Foarte mulți moldoveni sînt uciși de domn.] De unde se poate foarte ușor socoti cît ciștig, glorie și folos le-a adus răscoala făcută împotriva lui Despot.

Acest popor al valahilor¹³ se numește român¹⁴ și ei spun că își trag obîrșia de la exilații alungați de romani din Italia. Limba lor este o corcitură a limbei latine și a celei italiene, astfel încît un italian înțelege ușor

⁸ *Postremae*.

⁹ *Quibus cum ferreis ligneis seu trapibus (trabibus) artificiiis et munimine confecta* (text defectuos, lipsește subiectul lui confecta). Traducere probabilă.

¹⁰ Mai plauzibil în loc de *artificiiis et munimine* artificia et munimina.

¹¹ *Machines (sic) barbonales* (poate: brachionales?).

¹² Vezi și relația anonimă italiană publicată în *Nouveaux Matériaux* [Laski aflînd de somația pe care i-o trimite regele Poloniei trece Nistrul] a trecut fluviul Nistru pe un pod pe care l-a făcut din luntre și rînduindu-și oastea în ordine de bătaie în mijlocul unui mare număr de căruțe pe care aveau 80 de mușchete mari, și fiind bine întărit și la capul și la coada coloanei (*della battaglia*) cu arcebuzeieri călări ale căror arme înspăimîntă cu pocnetul lor caii moldovenilor, au mers pînă la trei mii de Suceava, unde au întîlnit pe un neamț cu nasul tăiat, care le-a spus că în ajun îl omorîseră pe Despot: această știre l-a întors îndată înapoi pe Laski, și deși în ziua următoare a fost ajuns din urmă de patru mii de călăreți inamici, totuși aceștia, văzîndu-l atît de bine întărit în mijlocul acelor care, nu au avut îndrăzneală să-l atace, ci l-au urmărit pînă la Snyatin în Rusia și au devastat acea căpitănie. (*Nouveaux Matériaux*... p. 19).

¹³ *Nacio Valachorum*.

¹⁴ *Romana*.

pe un român. Folosesc un veșmînt lung și larg (?)¹⁵, poartă capul ras, țin religia greacă sau ruteană; pot să dea oricînd carte de despărțenie soțiilor lor, cu cea mai mare bunăvoință față de partea potrivnică¹⁶. Dar această îngăduință le-a fost luată în timpul domniei lui Despot. De altminteri obiceiurile și deprinderile lor sînt îndeobște barbare, cu toate că revendică pentru ei cîntea de a fi mai presus decît toți creștinii.

¹⁵ *Protenso.*

¹⁶ *Quandoque repudii libellum possunt dare uxoribus maxima adversis benevolentia.*
Vezi și relația lui Graziani.

MERCENARIII UNGURI DESPRE PREDAREA SUCEVEI ÎN 1563

*

Un an după predarea Sucevei și trădarea lui Despot de către mercenarii unguri ai acestuia, se reconstitua în Transilvania întregul episod, prin mărturiile capilor răscoalei din cetate, nemulțumiți de întorsătura faptelor și dînd vina unii pe alții. Se ajunsese chiar la un proces, în care principalul acuzat era Martin Farkas. Cu acest prilej s-a luat mărturia sub jurămînt a ostașilor fostei garnizoane a Sucevei. Declarațiile lor sînt influențate de decepția suferită, în urma faptului că fuseseră împiedicați să ia cu ei obiectele de preț ale domnului, jefuite în timpul răscoalei și pe care nădăjduiseră să le poată scoate pe acea „poartă dreaptă” ce le fusese făgăduită drept condiție a predării cetății. Din declarații se poate vedea că necazul lor în această privință este cam tot atît de mare ca cel trezit de însuși faptul predării lui Despot sau de omorîrea lui Petru Dévay.

Mărturiile și declarațiile au fost date în limba maghiară. Traducerea lor românească a fost făcută de V. Motogna, în anexa lucrării sale *Relațiile dintre Moldova și Ardeal în veacul al XVI-lea* (Cluj, 1928). În seria de față au fost alese paginile cele mai evocatoare, cu unele reduceri, pentru a evita repetițiile inutile, și cu unele modificări stilistice.

MĂRTURIA LUI STANCIUL¹

1564, decembrie 8.

p. 192

Eu Stanciul care am fost ziua și noaptea cu măriia sa Despot, căci i-am fost aprod („inaș”), adică am fost într-o casă cu el și am slujit mării sale... dau seama cu dreptate de tot ce am văzut, am auzit și știu.

Eu am fost în casa lui Despot cînd venea Martin Farkas și-l pîra pe Petru Dévay, și-i tot șoptea la ureche sărmanului meu stăpîn pînă ce l-a chemat o dată la sine pe sărmanul Petru Dévay. Atunci Martin Farkas a așezat după ușă pe maur, ca, în clipa cînd va intra, să-l izbească cu buzdu-ganul de după ușă. Cînd a intrat Petru Dévay, maurul l-a lovit de două ori, dar acela a smuls bîta din mîna maurului. Cînd a văzut aceasta, Martin

¹ După V. Motogna, *Relațiunile dintre Moldova și Ardeal în veacul al XVI-lea*, Cluj, 1928, pp. 192—194. Ordinea redării acestor mărturii ține seama de succesiunea evenimentelor povestite și nu de data la care au fost declarate. S-au adus cîteva mici modificări stilistice la versiunea lui V. Motogna.

Farkas a sărit asupra lui Petru Dévay, l-a străpuns cu sabia și l-a ucis. Dévay, înainte de a fi ucis, a zbierat de l-au auzit cei din cetate. Eu am șters sângele și, împreună cu un om, am dus cadavrul de l-am ascuns într-un dulap. Darabanții și călăreții au alergat la fața locului și au pășit fățiș în contra lui Despot, cerînd să dea seama pentru ce a fost ucis Dévay. N-a spus altă pricină, ci a luat totul asupra-și, zicînd că el l-a ucis. Căci vicleanul Farkas l-a pus pe Despot să jure că nu-l va descoperi. Dacă ar fi spus că Martin Farkas l-a ucis, acolo pe loc l-ar fi tăiat. Dar Despot și-a ținut cuvîntul.

Știu și aceea că cei din cetate au ales de comandant, împotriva lui Despot, pe Martin Farkas. Și îndată au jefuit comoara lui Despot, el împreună cu tîlharii lui. Atunci bietul Despot a trimis oameni între răsculați ca să asculte ce vorbesc. Aceștia, întorcîndu-se, i-au spus că Martin Farkas vorbea astfel: „Am prădat averile lui Despot; dacă va izbuti să scape, vom pieri cu toții, pînă la unul; să lucrăm însă împreună ca să nu scape ci să moară, căci dacă scapă trădătorul noi sîntem pierduți, fiindcă sosește Laski cu ajutoare“.

Știu și aceea că Martin Farkas a mers cu Petru Székely, fără învoirea lui Despot, la dușman și a făgăduit cetatea și pe Despot cu doisprezece tovarăși. Cei din cetate credeau în vorba lui ca și în Sfînta scriptură. Căci el amăgea pe cei din cetate cu vorbe de acestea: „Uite, ne-am înțeles să vă lase să ieșiți în pace cu tot avutul vostru; nici lui Despot nu-i vor face nici un rău, ci-l vor duce înaintea sultanului“. Și lui Despot i-au vorbit tot așa, dar sărmanul Despot nu i-a crezut, fiindcă știa că l-au vîndut. Bietul Despot a căzut de două ori în genunchi înaintea lor și i-a rugat: „Nu se află o slugă credincioasă care să-mi taie capul cu sabia mea însă-mi, ca să nu fiu dat unei morți atît de îngrozitoare?“ Ba și-a luat și gulerul ca să-i poată tăia capul. În ziua premergătoare Despot se pregătise cu cîțiva tovarăși ca să iasă prin deschizătură și să meargă undeva: eu încă eram cu el, căci așa i-a fost dorința. Dar cînd a prins de veste Martin Farkas cu hoții lui, i-au sărit în cale zicîndu-i: „Unde vrei să mergi măria ta? N-ai să mergi. Nu se mai poate. Mai bine să moară un om decît să piară atîția creștini!“

Apoi a pus păzitori la uși și ferestre, ca să nu se poată depărta. Cînd a văzut Despot că e înconjurat de dușmani înăuntru ca și în afară, a căzut din nou în genunchi; plîngînd și rugîndu-l să-i taie mai bine capul, zicea: „Mergeți voi afară din cetate: toate averile mele fie ale voastre. Voi rămînea cu grecii și cu ceilalți care îmi sînt credincioși; rămîn eu și țin pază pînă îmi sosește ajutorul“. Cînd auziră aceasta Martin Farkas și tovarășii lui mutară pe toți oamenii din cetățuia dinăuntru în cea dinafară ca nu cumva Despot să ia putere asupra lor. De aceea au dat poruncă aspră ca sub pedeapsa de moarte să nu cuteze cineva a merge la Despot. Au rupt lacătele de pe pivniți și au băut îngrozitor de mult.

p. 194

Spune apoi Martin Farkas că Laurentiu Kis ar fi prădat vistieria și ar fi luat vasele de argint aurite ale lui Despot. Cu ce obraz poate spune astfel de minciuni, când știe Dumnezeu, și știu și oamenii, că el n-a jefuit nicăieri nimic, căci le furase toate Martin Farkas înainte. Știu despre ce vase vorbește Martin Farkas. Pe acelea le-a legat Despot într-o pătură albă și mi le-a dat zicându-mi „Mergi și du-le gazdei mele, Laurentiu Kis, căci îi datorez mult”. Eu am voit să le duc, dar n-am putut, căci erau prea grele; le-am dat deci unui ușier grec, chior de un ochi, cu numele Pavel. De aceea Martin Farkas pe nedrept învinuiește pe Laurentiu Kis. Eu mărturisesc că nimeni n-a fost cu atita credință față de Despot ca el pînă la sfîrșit. Căci deși zăcea rănit de moarte, totuși s-a coborît și a strigat: „Vitejilor, băgați de seamă ce faceți. Vă conjur în numele lui Dumnezeu gîndiți-vă la cîntea voastră, căci după astfel de faptă cum veți mai mîncă pîinea în Ungaria? De ar fi să ieșiți de aci numai în cămașă, tot apărați viața stăpînului vostru”.

Asta știu eu, aceste lucruri, și le-am scris pe de rost, nu de dragul ori prietenia cuiva, ci după dreptate.

Mărturie făcută sub jurămint înaintea senatului în ziua de 5 decembrie contra lui Martin Farkas, ucigaș, și pentru Laurentiu Kis.

MĂRTURIA LUI ȘTEFAN HORVÁTH

p. 194

1564, decembrie 8.

Eu, Ștefan Horváth², care am fost căpitan de pedestrime al bietului Despot și acum sînt sluga credincioasă a mării sale d-lui Melchior³ Balassa, mărturisesc cu credință, după dreptate, tot ce am înțeles, văzut și auzit despre nenorocirea lui Despot.

Întîi de toate știu că bietul Despot a numit pe Martin Farkas conducător, mai mare peste toți, și a poruncit să-l asculte ca pe el însuși.

Știu bine că Martin Farkas a ucis pe Dévay, a cărui moarte a pricinuit căderea lui Despot. Căci eu mă aflam atunci în dormitorul lui Despot, din care puteai trece în camera domnească. Dintr-o dată auzii acolo zbierete și lovituri. Încercai să sparg ușa, dar nu izbutii. Într-aceea numai iată că văd pe bietul Despot că iese înaintea mea cu lancea în mînă, zicându-mi: „Blestematul Petru Dévay a voit să mă răpună cu sabia”. Ieșirăm pe ușă

² Este menționat și în rapoartele lui Belsius. Vezi mai sus p. 160.

³ *Menbert*.

cu Despot, dar în clipa aceea săriră la mine darabanții strigînd: „Stai Ștefan Horváth, tu ai ucis pe Petru Dévay, care făcea cît zece ca tine“. Despot căzu în genunchi și zise către darabanți: „Tăiați-mă pe mine, înainte de a omorî pe Ștefan Horváth, căci el nu-i vinovat de fapta pentru care voiți să-l uciideți“.

Pricina morții lui Dévay a fost următoarea: Martin Farkas a făcut prinsoare cu Petru Dévay că el își pune capul de nu sosește ajutorul în timp de trei săptămîni. Au trecut trei săptămîni și ajutorul tot nu a sosit. A mai zis o dată Martin Farkas: „Să-mi tăiați capul, de nu vine ajutorul peste trei zile“. Petru Dévay a spus atunci, așa în glumă: „Martin Farkas, tu n-ai cap, căci ți l-am cîștigat eu“. Dar Martin Farkas, n-a luat vorba de glumă și asta a fost pricina morții lui Petru Dévay, căci l-a pîrît într-una înaintea lui Despot.

După ce a murit Petru Dévay, toți cei din cetate s-au sculat împotriva lui Despot și voiau să ne taie pe toți. În mijlocul acestor tulburări Ioan Horváth, Ioan Sydo și Valentin Nagy au ieșit din cetate și au mers în tabăra inamicului⁴, unde au dus vestea despre uciderea lui Dévay, dar n-au încheiat nici o învoială. S-au întors toți trei și apoi cu mic cu mare au ales pe Martin Farkas de conducător și ascultau de el, ori și ce voia să facă. Înțelegînd acestea, Despot s-a pregătit către seară, cu cîțiva soți să iasă din cetate. Cînd au prins de veste răsculații care ascultau de Martin Farkas, n-au voit să-l lase. Au pus păzitori la uși și la ferestre și zăvor pe ușa camerii în care locuia Despot; l-au păzit să nu poată merge nicăieri. Despot se ruga să-l lase să plece: chiar dacă ar fi să-l prindă, cel puțin nu va băga vină nimă-nui. Dar nu l-au lăsat. Martin Farkas asculta, dar se prefăcea nebun și nu zicea nimic către răsculați, deși el era comandantul.

Știu bine că acest Martin Farkas a mers de două ori la inamic. Mai pe urmă m-am luat și eu, în ascuns, după el, ca să aflu ce va face și ce va vorbi. Acolo Martin Farkas la început tăgăduia că Despot s-ar afla în cetate. Cînd a văzut însă că aceia se minie și zic că nu vor cruța pe nimeni, atunci s-a îndreptat către Ladislau Radek, Toma Daczo⁵ și către boieri de frunte ai lui Tomșa: Veveriță și Spătarul, zicîndu-le: „Mă mir că d-voastră, oameni vechi în slujbă, nu mă înțelegeți“. Și în vremea aceea trăgea cu ochiul către Radek, ceea ce însemna că Despot e în cetate.

Ladislau Radek zicea: „Eu nu-mi iau răspundere pentru avutul proștilor acelora; destul că le vom cruța viața, și dacă vor pierde avutul. Dar Tomșa vrea întîi de toate să-i dați în mină pe Despot și pe cei doisprezece soți ai lui“. Sărmanul nostru stăpîn a aflat toate acestea de la mine și de la alți credincioși ai săi.

⁴ Aici se afla și o trupă de unguri, trimisă de Ioan Sigismund contra lui Despot. Vezi mai jos relația lui Gromo, p. 366, n. 27.

⁵ Comandanții trupelor maghiare trimise de Ioan Sigismund.

A venit apoi Martin Farkas și a vorbit astfel către pedestrași și călăreți: „Vitejilor, iată că am rînduit totul bine: ne lasă să ieșim din cetate cu tot avutul nostru: argint, aur, bani și haine, și mi-au făgăduit că oastea moldovenilor se va retrage la o depărtare de trei leghe, pentru mai mare încredere. Și nici lui Despot n-au să-i facă nici un rău, ci are să-l ia în primire ceașul și să-l ducă la împăratul”.

Cînd auziră acestea, cei din cetate se bucurară mult, căci după ce jefuiseră vistieria domnului aveau la ei multă avere. Martin Farkas îl amăgea pe bietul Despot că-l va lua în primire ceașul și-l va duce înaintea împăratului. Dar bietul Despot nu credea nimic din toate astea: știa bine că-l vor da pe mîna dușmanului său. Se cuminecă deci ca un bun creștin și luă cina Domnului, și, ieșind din biserică, zise: „Vitejilor, iată sabia mea, doar se va găsi între voi cineva să-mi ia viața, ca să nu fiu dat unei morți atît de îngrozitoare. Iată îi dau scrisoare că domnii niciodată nu vor pomeni de moartea mea. Ori faceți alta, vitejilor, așteptați o săptămînă, ori și mai puțin: patru zile, căci doar pînă atunci îmi va trimite Dumnezeu ajutor”. Dar n-au făcut nici una nici alta, ci au săvîrșit nebunia cea mare. Au îmbrăcat pe nenorocitul Despot și au plecat cu el. Dar Martin Farkas mai făgăduise și aceasta: că va face „poartă dreaptă” prin care să ieșim, dar nu s-a ținut de cuvînt, ci i-a scos pe toți prin deschizătură. Ziceau unii: „Nu ne-a fost vorba așa, să ne vîrîm prin deschizătură”. Dar el răspundea: „Ieșiți numai pe acolo. Au trecut douăsprezece ore, nu aduceți rușine pe capul meu”.

Așa au scos pe Despot din cetate, iar moldovenii și servitorii fiului regelui⁶ l-au dus dintre noi și l-au tăiat.

În sfîrșit, îndrăznește acest Martin Farkas să spună că are la el o scrisoare de la Despot. Știu că a cerut de la el, cînd s-a împărtășit o scrisoare în care să scrie principelui în interesul lor. Bietul Despot a clătinat numai din cap și a ieșit prin deschizătură, mergînd la moarte sigură...

... Martin Farkas, întorcîndu-se din tabără, a mai zis: „Fiul regelui ne lasă să plecăm nesupărați. Cine vrea să rămînă în simbrie va primi leafă, iar pe cei care nu vor să rămînă, îi va petrece cu pace în Ungaria”.

DIN MĂRTURIA LUI SIMION ȘI MARTIN NAGY⁷

1564, septembrie 16.

p. 185

... Știm că... pe Petru Dévay l-a ucis Martin Farkas... mai știm apoi că ungurii au voit să taie pe toți grecii pînă la unul ca să poată păstra cetatea, căci se temeau de greci. Dar Martin Farkas zicea: „Nu-i tăiați,

⁶ Ioan Sigismund Zápolya.

⁷ Simion și Martin Nagy erau argații lui Christophor Polyák.

căci iată dușmanul cere cetatea să i-o dăm pînă o cere, căci mai tîrziu i-am da-o și nu va primi-o“.

Știm apoi că îndată ce s-a răscolat cavaleria și pedestrima împotriva lui pe față, tot atunci au ales pe Martin Farkas comandant în contra lui Despot și s-a spus ca toți să asculte de el.

[Urmează relatarea despre jefuirea averii lui Despot, și făgăduiala făcută să iasă toți cu tot avutul făcîndu-li-se „poartă dreaptă“, precum și despre pretinsul jurămînt făcut de „fiul regelui⁸ cu generalii săi și voievodul⁹ cu vlădicii și boierii“ ca să-i lase să treacă nesupărați cu tot ce aveau. Despre murmurul soldaților că nu s-a făcut „poartă dreaptă“... etc.]

Știm și am auzit cu urechile noastre cum diacul Matias, maestrul plă-titor, a zis către Martin Farkas: „Domnule Martin, noi toți ne jucăm cu viața¹⁰. De aceea hai să citim scrisoarea care spui că o ai drept salvconduct dată dumitale din partea moldovenilor“. Martin Farkas i-a răspuns strigînd: „Ce grijă ai dumneata de aceasta? De scrisoare văd eu!¹¹ Acum te lovesc în cap cu bîta asta, fecior de lele ce-mi ești, că îndată te ia dracul“. Bietul diac Matias începu să plîngă cînd auzi înjurătura și înțelese trădarea...

[Despre suplicațiile lui Despot] Atunci căzu în genunchi și începu a-l ruga să aștepte numai o săptămînă, ori cel puțin patru zile: „Dacă nu-mi dați ascultare, trageți mai bine sabia mea și mă tăiați voi, decît să mă dați la o pieire atît de rușinoasă“. Dar nimica n-a folosit căci Martin Farkas s-a prefăcut că e nebul, își uda capul cu apă și stînd lîngă nenorocitul voievod nu spuse nici o vorbă... p. 186

DIN MĂRTURIA LUI NICOLAE SZABÓ

1564, august 12.

p. 187

[Revolta „mulțimii“ pentru moartea lui Dévay]... Eu am zis către domnul Laurențiu „Domnule Laurențiu vino să vedem ce s-a întîmplat, căci tocmai atunci mutau mulțimea de tot felul de neam<uri> din fortăreața interioară, unde locuia domnul. Am întrebat: „Noi putem rămîne?“ Mi s-a răspuns: „D-voastră puteți rămîne“...

⁸ Ioan Sigismund Zápolya.

⁹ Ștefan Tomșa.

¹⁰ Desigur: toți ne jucăm viața — adică: ne punem viața în cumpănă.

¹¹ La Motogna: De scrisoare e treaba mea.

În ziua cînd a fost ucis Petru Dévay, poporul răsculat a jefuit vistieria domnului, a tăiat frîiele și șeile aurite și le-au împărțit între ei, au jefuit și averea doctorului¹², căci fiind sfetnicul domnului — spuneau ei — e vrednic să fie și el ucis...

Cînd zăceam bolnav în casa lui Paul Székely¹³, știu oamenii noștri că au venit la mine Martin Farkas, Cristofor Polyák, Ioan Horváth și alții care au fost acolo și m-au întrebat... „ce-i de făcut?“. Iar eu le-am răspuns: „Cîtă vreme țin proviziile, să nu ne dăm. Carne de cal avem destulă, pe lîngă aceea și alte alimente, apoi poate să vină și Dumnezeu în ajutor. Dacă ni se vor isprăvi proviziile vom face ieșirea cu armele. Cine va avea noroc de la Dumnezeu să scape va scăpa, dar să nu poată zice nimeni că am fost vînzătorii stăpînului nostru“. Nu știu apoi ce s-a mai întîmplat, căci eu n-am luat parte la nici o sfătuire. Văd numai că vine la mine Martin Farkas și-mi zice: „Tovarășe, am isprăvit bine totul“ [urmează arătarea pretinselor condiții obținute pentru predarea cetății].

p. 188

...Știu bine că Martin Farkas a ieșit din cetate cu tot avutul său, ba a dus și pe al domnului, cu toate că el susține că n-a dus nimic, afară de o șa cu piele de jder. Dar și acum are la el trei, și în Bistrița a vîndut un vas aurit cu 160 de florini, care face mai mult de 500 de florini. Pe noi însă ne-a despoiat de toate... El a fost cauza că am stat la închisoare.

¹² Dionisie din Avalos, care l-ar fi sfătuit pe Despot să se închidă în Suceava, așteptînd ajutorul lui Laski. A intrat apoi în slujba lui Laski, unde îl află Graziani și Comendone cînd trec la Hotin în 1564.

¹³ Pîrcălabul de Suceava la 4 februarie 1563. Pentru rolul său în episodul Schreiber (după relația lui Belsius și Martin), vezi mai sus p. 236.

ISCOADĂ UNGUREASCĂ ÎN MOLDOVA

(1564)

*

Evenimentele care au însoțit reîntoarcerea lui Lăpușneanu în domnie în 1564 se află arătate în raportul unui ungur trimis de Francisc Zay în Moldova cu scopul de a recunoaște situația internă a țării, în legătură și cu planurile de a relua pe seama altui pretendent aventura recentă a lui Despot. Omul ajuns în Moldova s-a adăpostit la starețul unei mănăstiri, unde a muncit câțva timp mai înainte de a bate drumurile țării devastate. Prăpădul și jalea întâmpinate pretutindeni din cauza jafului îngăduit de domn tătarilor, reies clar din cele arătate, precum și exodul marilor boieri ce aveau să-și afle moartea la Liov. Alte informații privitoare la moartea lor și la jefuirea lor de către poloni, datorite aceluiași informator trecut și în Polonia, se află publicate tot în *Hurmuzaki*, II, 1, p. 512, aproape îndată după această dare de seamă, dar nefiind vorba de fapte petrecute în Moldova nu au fost redată aici.

[DESPRE REÎNTOARCEREA LUI
LĂPUȘNEANU]¹

1564, aprilie 10.

p. 512

...În luna februarie de curînd trecută... am trimis în Moldova omul meu pentru a culege știri și a lua seama la cele ce se fac pe acolo și pot da de știre despre ele M.V. Așadar, omul meu a stat acolo vreo douăzeci de zile nu departe de Suceava² și pe la cetatea Hotin și în sfîrșit s-a băgat slugă într-o mănăstire slujind cîteva zile starețului³ acelei mănăstiri, de la care a aflat mai multe lucruri despre starea acelei țări. Acesta s-a întors ieri la mine, și spune că Alexandru nu a avut cu el mai mult de opt mii de oameni, împreună cu toate trupele turcilor, tătarilor și muntenilor, și ar fi putut ușor fi înfrînt de către voievodul

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin al raportului lui Fr. Zay către Ferdinand din 10 aprilie 1564, publicat în *Hurmuzaki*, II, 1, p. 512.

² *Zwchawa*.

³ *Praepositi*.

ales Ștefan⁴ dacă acesta nu ar fi fost părăsit și trădat de moldoveni⁵. Căci pe cînd Ștefan așteptîndu-l pe Alexandru se pregătea cu ai săi de luptă, moldovenii părăsindu-l pe el au trecut la Alexandru împreună cu cei mai de frunte și mai puternici boieri în număr de vreo mie cinci sute de călăreți, și s-au prăpădit atunci familiile multora din nobilii și boierii săi prin fapta turcilor și a tătarilor, iar familia sa și a cîtorva altora n-a pățit nimic și s-a refugiat în Polonia. Ei sînt acum străjuți de poloni, fie pentru ca să nu fugă la moscoviți, sau chiar ca să nu fie atacați de oști trimise de Alexandru spre ocara polonilor în chiar țara lor. Însuși Ștefan împreună cu Moțoc⁶ s-a oprit în orașul Bwthacho⁷ ceilalți toți s-au lăsat în tîrgurile vecine Kalas, Kwcz, Hozdeecz, Kolomuwy, Obergye, Swko și Wenielo. Că Alexandru are năimiți ca ostași de pază ai săi⁸ pînă la patru sute de călăreți și o sută de pușcași⁹ turci, dar nu ieniceri, ci de rînd. Și că foarte puțină nobilime a mai rămas la Alexandru din cauza tiraniei sale pe care și-o exercită acum cu mai mare cruzime împotriva femeilor și a copiilor decît și-a exercitat-o mai înainte împotriva bărbaților. Și spune că teritoriul orașelor Iași¹⁰ și Huși¹¹ împreună cu partea de jos a țării în această retragere a lui Tomșa au fost pustiite de turci și de tătari, și date ca pradă din voia lui Alexandru...

⁴ Tomșa.

⁵ *Walachis*.

⁶ *Muczok*.

⁷ În Pocuția, ca și localitățile următoare.

⁸ Alcătuiind garda sa personală.

⁹ *Pixidarios*.

¹⁰ *Iaz*.

¹¹ *Hwz*.

GIOVAN ANDREA GROMO

(1518 — după 1567)

*

Giovan Andrea Gromo, fiul lui Antonio Gromo, s-a născut la Bergamo în 1518. Căpitan în 1538, a părăsit apoi Italia slujind pe la diferiți principii ca atîți alți italieni soldați de meserie. Ajunge și la curtea lui Ioan Sigismund Zápolya, principele Transilvaniei. Acesta, coborîtor al vestitei familii Sforza prin mama sa Isabella, fiica regelui Poloniei și a Bonei Sforza, se înconjură de preferință de italieni. Muzicienii de curte, slujbașii palatului, medicul de încredere al principelui, în sfîrșit, ostașii din garda sa personală erau recrutați dintre italieni. Într-una din relațiile sale Gromo afirmă că ar fi avut comanda ostașilor din garda lui Ioan Sigismund și ar fi ținut-o pînă la plecarea sa din Transilvania la 6 aprilie 1565. Într-un act notarial privitor la împărțeala dintre el și rudele sale de aproape, întocmit la Bergamo la 15 iunie 1567, el se intitulează „magnifico... *Colonellus* Serenissimi regis Ioannis secundi ellecti Ongariae, Croatiae etc.”, aceasta fiind desigur funcția sa cea mai însemnată pînă atunci.

Venit la 1 mai 1564, șederea sa în Transilvania ar fi durat deci abia 11 luni. Dar aceste date par a fi infirmate de cele cuprinse într-o scrisoare de recomandăție dată

de Ioan Sigismund la Alba Iulia la 28 iulie 1564 dogelui Veneției pentru Giovan Andrea Gromo, *căpitanul* pedestrașilor, și Morgante Manfronus, căpitanul călăreților, veniți să tocească pedestrași și călăreți în slujba principelui. În afară de acestea, Gromo mai avea și o misiune specială din partea principelui către doge. Nu știm precis în ce a constatat ea. Gromo se lauda că principele îl iniția în planurile sale cele mai tainice și îl folosea în îndeplinirea lor. În orice caz rezultă că șederea efectivă a lui Gromo pe pământul Transilvaniei a fost încă și mai scurtă decât s-a spus. Acest fapt nu l-a împiedicat să alcătuiască o descriere a Transilvaniei, pe care a folosit-o apoi cu o serie de adăugiri ca material de propagandă în folosul stăpînului său. Textul inițial, mai concis, a fost scris încă din 1564 și adresat în aparență unui prelat la Roma, în realitate chiar scaunului papal. Cunoaștem și alt text mai dezvoltat dedicat lui Cosimo de Medici, duce de Florența și Siena, dar de fapt, adresat indirect chiar împăratului înrudit cu ducele amintit. Această scriere din urmă a fost începută înaintea căderii cetății Gyula sub turci (1566), dar terminată după aceea prin 1567, căci se spune într-un loc că principele Transilvaniei (născut în 1540) ar fi fost în vîrstă de 27 de ani. Amîndouă variantele vădesc același scop al autorului: să înfățișeze în culori cît mai convingătoare resursele militare și materiale ale principelui ilustrate prin bogățiile naturale ale Transilvaniei și prin sistemul ei de fortificații, care ar asigura o poziție foarte tare în planul general de apărare contra amenințării turcești. Totodată stăruind mult asupra persoanei principelui, Gromo caută să-l înfățișeze, împotriva celor știute, ca un simpatizant nemărturisit al catolicilor și ca un principe înzestrat cu toate însușirile unui om de curte și unui cavaler desăvîrșit. Țelul urmărit de acest agent improvizat era dublu. Pe de o parte să negocieze condițiile unei eventuale treceri a stăpînului său în tabăra antiturcească, pe de alta să trateze căsătoria lui cu o principesă catolică, de preferință înrudită cu împăratul creștin.

Problema căsătoriei principelui constituia o chestiune de interes aproape european. O alianță matrimonială cu Habsburgii sau cu vreo familie înrudită cu ei nu putea fi admisă de Poartă, care exercita o tutelă permanentă asupra principelui Transilvaniei. În 1564 problema ajunsese iarăși de mare actualitate. La 4 aprilie principele cere sultanului autorizarea de a se căsători (*Hurmuzaki*, II, 1, p. 610). Se credea că o căsătorie cu o principesă catolică ar putea să-l readucă la catolicism. Totodată se considera și modalitatea trecerii Transilvaniei ca moștenire asupra eventualei văduve a principelui. În aceste negocieri Gromo își atribuia un rol de prim plan. Caracterizarea lui făcută de legatul papal din Veneția (la 1566 cu privire la aceleași oferte) e destul de sugestivă: el e un om „care caută prilej să se amestece în treburile principilor ca să-i servească... unde poate, dar cu scopul de a scoate și cîte un ban”. Ceva mai apoi același legat înfățișează aceeași idee într-un spirit mai puțin critic: „Se amestecă bucuros în treburile publice, dar cu gînduri bune; și dacă după moartea sultanului s-ar întîmpla să fie trimis cineva în Transilvania care să încerce sufletul celui principe și acelor neamuri pentru a se trece la fapte, el Gromo e omul care le-ar putea duce la îndeplinire foarte bine”... Ca emisar tainic al principelui, el oferă Veneției, în negocierile pentru încheierea unei căsătorii venețiene, Transilvania însăși ca moștenire dacă principele ar muri cumva fără de urmași direcți. Am avea deci ceva asemănător cu moștenirea Ciprului prin căsătoria Caterinei Cornaro!

Pe de altă parte, în tratativele cu împăratul era vorba de o ofertă de renunțare a lui Ioan Sigismund la pretențiile sale asupra Ungariei, pentru a fi lăsat în stăpînirea pașnică a Transilvaniei și a fi ajutat la moartea sultanului să poată dobîndi „Dacia minoră”, ce-i aparține de drept lui și care e ținută în parte de Alexandru Moldoveanu, în parte de „Petraccio Munteanu” (!)

Tratativele acestea au fost la baza întocmirii acestor prospecte (din care cunoaștem două, dar care desigur sînt mai numeroase) privitoare la aportul concret al principelui cît și la însușirile sale fizice și morale. Ele mai conțin și o serie de elemente de actualitate în legătură cu campania din 1564 împotriva împăratului cu privire la stăpînirea Tokayului și a porțiunii Satu Mare — Baia Mare ce fuseseră ținute de Melchior Balassa, fostul supus al principelui trecut la împărat, precum și un fel de dare de seamă ocazională a stării confesiunilor în Transilvania.

Acesta fiind spiritul în care au fost compuse cele două relații asupra Transilvaniei, cuprinse în seria de față, vom înțelege că partea pur descriptivă nu e socotită ca avînd vreo însemnătate în sine. De altminteri în relația a doua fără să o mărturisească, autorul a împrumutat din plin din textul *Chorographiei Transilvaniei* a lui Reicherstorffer ca și din *Chorographia Moldovei* a aceluiași autor, făcînd și unele greșeli ce arată o insuficientă înțelegere a textului folosit: de pildă, scrie că țara e plină de pășuni mănoase și e deci (!) bogată în pești! Nu aflăm nicăieri o îndreptare a greșelilor geografice ale lui Reicherstorffer din partea cuiva care a străbătut acele locuri pentru a cerceta starea fortificațiilor diferitelor orașe din Transilvania. De fapt, în descrierea acestora aflăm elementul original al relațiilor de față, din care nu lipsesc nici informații cu privire la români.

Informația lui Gromo este de mai multe feluri. El a cercetat direct cetățile și locurile fortificate din Banat și Transilvania pe care le descrie. De asemenea a putut să-și dea seama personal de virtuțile ostășești ale românilor. Cît privește aprecierile sale despre traiul lor nenorocit ele sînt de asemenea datorate unor impresii directe. Lucrurile se schimbă atunci cînd vrea să-și sporească informațiile cu știri culese din zbor și rău înțelese, sau extrase din *Chorographiile* lui Reicherstorffer. Observăm o serie de confuzii subliniate în cursul redării de mai jos a textului în versiunea românească. Este probabil că atunci cînd și-a redactat prospectul mai cuprinzător din 1566—67 el a trebuit să aibă sub ochi și o hartă a Transilvaniei și a Banatului.

Portretul principelui, destul de convențional, dă totuși și unele amănunte interesante. Aflăm că acesta, pe lângă cunoașterea mai multor limbi, vorbea și românește.

Textele celor două descrieri cuprinse în volumul de față au fost publicate abia în ultimii patruzeci de ani. Textul mai concis din 1564 adresat „unui prelat la Roma” a fost publicat de A. Veress în *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I, București, 1929, pp. 250—258. Textul mai dezvoltat, de prin 1567, dedicat ducelui de Florența și care se păstrează în Biblioteca Națională din Florența sub titlul: *Compendio di tutto il regno posseduto dal Re Giovanni Transilvano ed di tutte le cose notabili d'esso regno* a fost publicat cu un studiu introductiv și note critice de A. Decei în „Apulum, Buletinul Muzeului regional Alba Iulia”, II, 1943—1945. Mai

înainte de această publicare se cunoștea doar traducerea germană — nu absolut fidelă — publicată de Kemény în „Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde”, an. II (1855), pp. 3—50.

Gromo e amintit de Amato di S. Filippo, *Biografia dei viaggiatori italiani*, Roma, 1882, p. 297; de Caraci, *Atti dell' VIII Congresso geografico italiano*, vol. III, Firenze, 1922, p. 120, n. 122 și de A. Pernice, *Un episodio del valore toscano*, în „Archivio storico italiano”, seria VII, vol. III/1 (1925), p. 253, n. 1, iar la noi este menționat de N. Iorga în „Revista Istorică”, an. I, p. 65 și următoarele și studiat de Marina Lupaș-Vlasie în *Contribuții documentare la relațiunile dintre Italia și Transilvania în secolul al XVI-lea*, publicate în „Anuarul de Istorie Națională Cluj”, 1945. Pentru bibliografia în limba italiană, vezi Claudio Isopescu, *op. cit.*, pp. 40—47.

[SCURTĂ DESCRIERE
A TRANSILVANIEI¹]

1564, decembrie 19.

p. 251

...Cît despre aşezarea, mărimea şi particularităţile acestei ţări eu spun că dinspre sud², trecînd Dunărea la Orşova — oraş mare deschis al sultanului, dincolo de acest fluviu — la o depărtare de două mile de acest oraş, începe statul acestui rege, şi îndreptîndu-se spre apus, printr-o trecătoare foarte îngustă şi greu de trecut, se întinde prin Valahia³ de dincoace de Carpaţi pînă la trecătoarea întărită numită de uniî

¹ Traducerea s-a făcut după textul publicat de A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Țării Româneşti*, vol. I; *Acte şi Scrisori* (1527—1572), Bucureşti, 1929, pp. 250—258.

² *Verso Sirocco* (după vîntul care bate pe Marea Mediterană).

³ *Valachia citeriore*. Este partea de răsărit a Banatului de astăzi, fostul banat de Severin, apoi de Lugos şi Caransebeş în care se cuprindeau cele 8 districte autonome ale românilor. Vezi Pesty Frigyes, *A szörényi bánság hajdani oláh kerületei (Districtele româneşti din Banatul Severinului)*, Budapesta, 1876. Pentru simplificare vom folosi în cele ce urmează denumirea de Banat.

Porțile de Fier și de alții Porțile de Marmură, pentru că — în afară de faptul că acolo muntele este în întregime de marmură albă foarte aleasă⁴, acoperit tot de o pădure foarte deasă, la poalele căreia curge, printr-o vale adâncă și întunecoasă, un râu de netrecut⁵, mai mult din cauza pietrelor mari și numeroase decât din cauza adâncimii apelor sale — se află acolo și un castel foarte întărit, <făcut> în întregime din marmură de aceasta <dar> acum atât de distrus, încât abia se mai vede vreo urmă. Până în acest loc dincolo de care se intră în Transilvania, sînt, de la granița turcească, cam 14 mile ungurești, fiecare dintre acestea fiind cît 7 mile italienești⁶. În această țară se află multe orașe mari deschise, sate precum și castele și cetăți. Orașele mai de seamă sînt Lugojul⁷, oraș mare deschis prin mijlocul căruia trece râul navigabil Timiș⁸, care la o jumătate de zi de Belgrad se varsă în Dunăre. În acest oraș se află o cetățuie păzită cu grijă pentru că este la hotarul Gyulei⁹, cetate mare și bine întărită de împărat, și <la hotarul> cetăților turcești Timișoara¹⁰ și Lipova¹¹. <Orașul> de frunte și capitala acestui ținut este Caransebeșul¹², oraș mare întărit, cu suburbii mari, dar cu case de lemn; odinioară a fost întărit de preaiscusitul Castaldo¹³. Acest ținut are păduri foarte mari și la munte și la șes, iar cîmpiile în cea mai mare parte <au> pășuni frumoase, și de aceea e foarte bogat în cirezi <de vite> și cai, dar nu prea are grâu sau alte cereale, deși totuși are — <de ajuns> pentru nevoile sale. Intrînd prin sus-numita trecătoare în Transilvania află multe castele și sate cu râuri prea frumoase, ușoare de trecut prin vad și aproape chiar la început se află Grădiștea¹⁴, odinioară oraș frumos, acum <doar> un sat unde se văd încă multe temelii de ziduri¹⁵ și se găsesc multe medalii îngropate. La o depărtare de două mile, tot ungurești, de aceasta se află Turnul Sfintei Marii¹⁶ făcut de romani deasupra unui munte care domină¹⁷ diferite văi ducînd toate spre acea frumoasă cîmpie; la picioarele

⁴ Afirmație fantezistă.

⁵ *Inaccessibile.*

⁶ Mila italiană = 1850 m.

⁷ *Logos.* Importanța acestui punct reiese și din faptul că banul se intitula: de Lugoj și de Caransebeș.

⁸ *Temis.*

⁹ *Giula.* Avea să cadă sub turci în 1566.

¹⁰ *Temisvara.*

¹¹ *Lippa.*

¹² *Charansebes.*

¹³ Renumitul general al lui Ferdinand, originar din Neapole. A executat aceste fortificații în toamna anului 1551.

¹⁴ *Gradista.*

¹⁵ Autorul nu pare să știe că aceste ruine sînt cele ale Sarmizegetusei romane, capitala provinciei Dacia.

¹⁶ *Torre di Santa Maria.* Sat pe valea Streiului, aproape de Hașeg.

¹⁷ *Discopre.*

acelui munte se unesc două râuri care nu sînt navigabile, deși <sînt> destul de mari. Cam la o milă depărtare de acest turn // se află Deva, oraș cu un castel foarte bine întărit. La stînga se merge la Orăștie¹⁸, oraș sădesc nu prea mare și nici <cu o poziție> tare, dar înfloritor și cu viață negustorească¹⁹, cu o cetate nu prea întărită; de aici sîrind²⁰ trei sate, dăm de Vinț²¹, cum se numește castelul unde a murit cardinalul Oradiei²². Trecînd râul Mureș²³ <care e> navigabil, se ajunge la Alba Iulia²⁴, acum oraș al regelui, odinioară²⁵ întărit de Castaldo; nu este prea mare, nici n-are case frumoase dar are o așezare foarte prielnică; este un oraș vechi construit de romani unde se mai află unele rămășițe de ziduri antice. Aici, în biserica episcopală, învecinată cu palatul, se slujește liturghia²⁶ și celelalte slujbe obișnuite a fi slujite de sfînta biserică romano-catolică. Și pentru a scurta această descriere, fără să pomenesc acum prea multe amănunte, spun că de la Porțile de Fier pînă la hotarele Moldovei spre miazăzi și spre miazănoapte și pînă la ieșirea din Transilvania în spre apus, pe unde se pătrunde în Ungaria și în Polonia, sînt cam 40 de mile ungurești. De-a lungul acestei întinderi se află șesuri frumoase și dealuri roditoare, îmbelșugate în toate cele trebuitoare traiului omenesc. Sus la suprafață ele sînt foarte bogate în grîne precum și în mei, cînepă, in și în tot soiul de legume; <iar> în măruntaiele lor sînt bogate minereuri de aur din cel mai ales, de argint, și de argint viu, fier, de sarea cea mai frumoasă, de pucioasă și de cinabru. Și în sfîrșit <este> atît belșug de alimente, încît grîul de toată frumusețea și bunătatea se vinde cu 20 „marchette”²⁷ s<estari>ul (?) venețian²⁸, ouăle se vînd zece la o „marchettă”, un pui la o marchettă, două marchette o găină și doi quattrini²⁹ 18 uncii³⁰ de carne tăiată. Orașele înșirate mai jos sînt toate orașe săsești,

¹⁸ *Sassvaros.*

¹⁹ *Lieta et mercantile.*

²⁰ *Passanda ... a guazzo*, adică trecîndu-le cu vederea.

²¹ *Vinz.*

²² Cardinalul George Martinuzzi, episcop de Oradea, ucis în 1551 chiar din ordinul generalului Castaldo; vezi mai sus relația lui Speltacher, p. 2.

²³ *Marosso.*

²⁴ *Alba Giulia.*

²⁵ Sub imperiul, în intervalul 1551—1556 cît a fost Transilvania ocupată de trupele acestuia.

²⁶ Afirmatie cu rîlc exploatată mai insistent la pp. 324 și 343. Episcopia catolică era desființată încă din 1542. Pentru ocuparea catedralei de către reformați vezi p. 344.

²⁷ Denumire populară a monedei venețiene „soldo” care era a zecea parte dintr-un „scudo”.

²⁸ *S 40 venetiano*: S 40 poate o lectură greșită pentru „sestario”, măsură de capacitate de 0,545 l sau 1 2/3 libre.

²⁹ Monedă mică venețiană care valora 4 denari.

³⁰ *Once*: a douasprezece parte dintr-o libră.

negustorești, frumoase și foarte prielnice pentru sănătate: Cluj³¹, Bistrița³², Sighișoara³³, Mediaș³⁴, Sibiu³⁵ și Brașov³⁶ în afară de Orăștie numită mai sus. Dintre acestea Sibiul, capitala tuturor acestora, și Bistrița sînt inexpugnabile prin natura <locului>, celelalte patru pot să ajungă foarte tari prin lucrări de întărire. Cît privește <orașul> din urmă³⁷ nu este nici o nădejde de a putea fi apărat. Aici se află apoi foarte multe castele și orașe mari.

Se învecinează spre nord-est³⁸ și răsărit cu îmbelșugata Țară Românească³⁹. Aceasta este sub stăpînirea unui Pătrașcu⁴⁰, tînăr de vreo 19 ani, de o fire foarte fricoasă <avînd ca> mamă⁴¹ o femeie fără pic de rușine, dar cu o minte de bărbat, care duce totul. Această țară va ridica 200 de m<ii> de călăreți (!) Oamenii <sînt> foarte temători⁴², dar caii sînt minunat de buni. Nu au arme de foc, nici cetăți, dar chezași al acestei domnii e sultanul care ia un tribut mare de la acea mamă și <acel> fiu. Ei trăiesc în religia greacă. Țara lor se întinde de la hotarele Moldovei spre // sud⁴³, căci se îndreaptă de la hotarele Transilvaniei spre sud-vest⁴⁴ pînă la Dunăre; de acolo, întorcîndu-se spre răsărit după cursul fluviului, merge pe mîna stîngă⁴⁵ pînă la Marea Neagră⁴⁶.

253

Lășînd de cealaltă parte Serbia chiar în partea dinspre apus, acest stat se mărginește cu Moldova al cărui domn de acum⁴⁷ Alexandru, cu ajutorul regelui⁴⁸ acesta, a scos acum un an din viață și din domnie pe Ștefan Eraclide⁴⁹, pus în scaun de împăratul Ferdinand. Și această țară este de asemenea foarte îmbelșugată de la natură, dar <este> istovită de schimbarea domnilor săi care, izgonindu-se unul pe altul, aproape că au nimic-o-

³¹ Colosvar.

³² Bistricia.

³³ Segesvar.

³⁴ Megies.

³⁵ Cibino.

³⁶ Corona.

³⁷ Orăștie.

³⁸ Verso Greco.

³⁹ Valachia ulteriore față de „Valahia citerioară” de la p. 316, n. 3.

⁴⁰ Pitrazzo — Petru cel Tînăr, fiul lui Mircea Ciobanul, domn al Țării Românești (1559—1568).

⁴¹ Doamna Chiajna, fiica lui Petru Rareș, văduva lui Mircea Ciobanul.

⁴² Afirmație gratuită ca și cea privind numărul fantezist al călăreților.

⁴³ Verso Maestro, vînt din direcția nord-vest, arată deci direcția contrară, adică sudul.

⁴⁴ Verso Garbino, vînt din direcția sud-vest.

⁴⁵ Mano manca.

⁴⁶ Mar Maggiore.

⁴⁷ Hora Despoto — Alexandru Lăpușneanu, domn al Moldovei (1552—1561, 1563—1564).

⁴⁸ Ioan Sigismund se intitula rege „ales al Ungariei”.

⁴⁹ Corect Iacob Eraclide, zis Despot. Numele de Ștefan aparține urmașului său Ștefan Tomșa.

Din ea s-ar putea scoate pînă la 30 000 de oameni voinici călări pe cai cum nu se poate mai buni. De la hotarele Țării Românești⁵⁰ unde se întinde, între munți foarte înalți, comitatul Făgărașului creat de împăratul Ferdinand <și> stăpînit de Gabriel Mailat⁵¹, mergînd spre apus, se mărginește cu Ungaria și sînt de străbătut mai bine de 30 de mile ungurești. Acest comitat care a fost creat de împăratul Ferdinand⁵² este stăpînit de Gabriel Mailat de religie mai mult catolică decît altceva, deși nu <este> prea sincer.

În afară de sus-numita țară a Transilvaniei și de Banat, acest rege stăpînește spre poarta dinspre Ungaria Satu Mare⁵³ și Baia Mare⁵⁴ unde se află mine bogate de aur (de unde a gonit pe Balassa⁵⁵, care se răzvrătise împotriva lui); apoi Tokay⁵⁶, Hust, Munkács⁵⁷, orașul Oradea⁵⁸ și Debrețin⁵⁹ cu tot șesul pînă la porțile Cașoviei recucerit din ziua de 30 iunie trecut pînă acum; și ajunge cît am spus aici, cît mai pe scurt cu putință, despre așezarea, mărimea și particularitățile acestui stat. Cît despre împărțirea sa se poate înțelege din cele spuse mai sus că în privința așezării se împarte în trei părți, adică Banatul, Transilvania și Ungaria.

În cea dinții, orașele mari⁶⁰ sînt locuite de unguri dar satele sînt toate locuite de români, și aceasta nu numai în Banat, ci chiar și în Transilvania, îndeletnicirea românilor fiind să cultive pămîntul și să crească cerezi <de vite>. Duc un trai nenorocit și atît bărbații cît și femeile lor sînt oameni urîți⁶¹. Puțini <din ei> sînt oșteni și dacă izbutește vreunul dintre ei, face slujba ca pedestraș. Limba lor se numește „romanza” sau „romanescha” și este ca un fel de latinească grosolană⁶². Se socotesc urmași ai coloniștilor romani. Legea și religia lor este cea greacă. În sfîrșit, aceștia sînt ca niște țărani ai celorlalte două națiuni.

⁵⁰ *Valachia ulteriore.*

⁵¹ *Gabriel Mailat.* Este fiul lui Ștefan Mailat. Crescut în școlile din Viena, a intrat în slujba împăratului Ferdinand. Dar după întoarcerea sa în Transilvania (1559), a trecut de partea lui Ioan Sigismund, pe care l-a ajutat să înfrîngă pe secuii răsculați (1562). În 1566 a vîndut Făgărașul lui Ioan Sigismund și s-a stabilit în Moravia unde a murit în 1577.

⁵² Repetiție a unei părți din fraza precedentă.

⁵³ *Sogmar*, mai departe și *Sagmar*.

⁵⁴ *Bagna*.

⁵⁵ *Ballasio.* Melchior Balassa era unul din cei mai puternici magnați din Ungaria de Sus, celebru prin trecerile sale repetate dintr-o tabără în alta în timpul luptelor dintre Habsburgi și Zápolya.

⁵⁶ *Toccai*.

⁵⁷ *Moncagi* (azi Mukacevo), cetate și oraș însemnat, pe atunci în posesiunea lui Ioan Sigismund.

⁵⁸ *Varadino*.

⁵⁹ *Dobrecin*.

⁶⁰ *Le terre grosse.* Termen ambiguu folosit și pentru orașele sau tîrgurile mari, vezi n. 74.

⁶¹ Afirmație fantezistă.

⁶² *Macaronescha*.

A doua parte a acestui stat este cea numită Transilvania, strînsă între munți foarte înalți și păduri. Este accesibilă numai prin patru trecători // și acestea sînt foarte greu de străbătut, una a Moldovei și Țării Românești, care se întinde spre orașul Brașov în fața căreia se află două castele întărite, unul numit Bran⁶³ și celălalt Rîșnov⁶⁴ — una spre Polonia și Ungaria, unde curge marele rîu Tisa⁶⁵ și unde fac de strajă <cetățile> Tokay, Hust, Munkács și acum <și> Satu Mare și Baia Mare — una către Timișoara și Lipova stăpînite de turci, unde Deva și marele rîu Mureș apără trecătoarea — și una spre Banat unde se găsesc cele două orașe mari Caransebeș și Lugoj și în sfîrșit, pasul foarte puternic al porții de Fier⁶⁶.

În afară de acești români se aflau, pe acest teritoriu — după cum am spus — alte trei feluri de națiuni^{66a}. Ungurii adevărați sînt prima <națiune> și aceștia sînt de două feluri: unii nobili feudali care sînt toți seniori și slujesc la oaste călări și aceștia sînt răspîndiți prin tot statul; nici unul dintre aceștia nu locuiește la oraș, ci toți își au casa lor, care din ei în sate, care pe lîngă marii baroni, și toți sînt foarte buni călăreți cu cete de pedestrași cu scuturi⁶⁷, iatagane, spade lungi grele, ghioage⁶⁸ și mulți din ei <au> archebuze mici cu roată și <au> ori cămăși de zale groasă, ori pedestrași ca să-i apere. Cei mai mulți dintre aceștia sînt luterani, unii calvini⁶⁹ și sînt de asemenea mulți catolici. Trăiesc în casele lor, fără multe podoabe și n-au paturi de dormit ci cei mai mulți dintre ei se <culcă> îmbrăcați.

Cealaltă parte este alcătuită din populații care locuiesc în Secuime⁷⁰, toți înnobilați în vechime prin privilegii <date> de regii lor, aceștia fiind cei mai vechi locuitori ai transilvaniei⁷¹, și deși lucrează pămîntul, își zic nobili. Deși se află printre ei oameni vrednici de cinstire, totuși nu au căpetenii și deoarece fiecare dintre ei este înlesnit și stă bine ca avere⁷², puțini se duc din libera lor voință la război, zic puțini față de marele lor număr. În această parte toți sînt catolici și se găsesc <la ei> călugări și preoți; acolo

⁶³ *Terschio*, de la forma germanizată Törz (vezi Törzburg) a numelui provenit de la pîrîul Turci ce curge la poalele cetății.

⁶⁴ *Rosenau*.

⁶⁵ *Tibisco*.

⁶⁶ *Porta di Marmoro*. E vorba de „poarta de fier” a Hațegului, numită de maghiari Vaskapu, vezi mai sus mențiunea muntelui de marmură albă.

^{66a} Sînt cele trei națiuni privilegiate.

⁶⁷ *Targe pontide*.

⁶⁸ *Manarini*.

⁶⁹ *Hughenoși*.

⁷⁰ *Siculia*.

⁷¹ Afirmație greșită care se întemeiază pe credința că secuii s-ar trage din sciți. Pentru această chestiune, vezi *Istoria României*, II, pp. 75—76.

⁷² Inexact. Pentru sărăcirea și iobăgirea secuilor, vezi mai sus raportul comisarilor habsburgici din 1552.

nu sînt orașe înconjurate cu ziduri⁷³, ci ținuturi⁷⁴ mari deschise și sate bune; este adevărat că acum doi ani regele a așezat în mijlocul lor două cetăți puternice care sînt păzite cu cheltuiala lor și aceasta <s-a făcut> din cauza unei răzvrățiri împotriva regelui, în care propriile lor forțe erau de 10 000 de călăreți, dar neavînd căpetenii, au fost învinși și împrăștiați de foarte puțini ostași⁷⁵. Este o țară îmbelșugată în cai, în turme de vite și în grîne, <dar> nu în vinuri. Printre ei locuiește un mare număr de țigani⁷⁶ de care se slujesc pentru a lucra pămîntul. Printre <secui>⁷⁷ cea mai mare vază o are acum Paul Becz⁷⁸, bărbat catolic // cu adevărat, care fiind cît pe ce să treacă la credința calvină, prin faptul că restul creștinătății se răscurase împotriva sfintei biserici <catolice>, a vrut să discute spre a <nu>-și strîmbea mintea sa și a colegilor săi și încredințîndu-se de adevăr, fiind și îndemnat de mine, s-a întors în țara sa cu hotărîrea statornică de a păstra populația în religia <ei> obișnuită, adevărată și sigură.

A treia națiune și grupare din Transilvania o constituie sașii, populație germană venită să locuiască de mult timp în această țară. Toți au aceeași limbă și păstrează toate obiceiurile, portul și felul de hrană germanic, trăiesc în case foarte îngrijite; toți stau bine ca avere, dar unul <are> mai mult ca altul. Ei stăpînesc cele șapte orașe arătate mai sus, a căror pază o vor pentru ei, și vor și administrarea și folosirea tuturor veniturilor și bunurilor comunale, dînd regelui numai drepturile sale obișnuite⁷⁹ și menținînd mai departe acele îndatoriri care le-au fost rînduite din vechime. Falsa lor religie este aceea instituită de Luther, care însă nu <este> atît de deosebită de cea adevărată, ca blestemata <religie> calvină. Aceștia alcătuiesc într-adevăr cea mai puternică grupare din acel regat, atît din cauză că au bani cu prisosință, cît și din cauză că stăpînesc orașe puternice și întărite.

Din națiunea română se recrutează două feluri de ostași pedestri. Unii numiți trabanți⁸⁰ care slujesc cu archebuze sau cu lănci și cu iatagane; toți dezarmați <acuma> din cauza unor tulburări, și aceștia fac de caraulă și păzesc porțile cetăților și sînt foarte viteji în lupte. Ceilalți se numesc hai-

⁷³ *Citta.*

⁷⁴ *Terre.*

⁷⁵ În timpul lui Ioan Sigismund, la 1562, secuii se răscoală. Dar sînt învinși și pentru supravegherea lor se construiesc cele două cetăți de care amintește Gromo: una în scaunul Odorhei numită Székelytámadt („secuii au atacat”), a doua în Trei Scaune, numită Székelybánja („secuii se căiesc”). Pentru atitudinea lui Despot față de răscoala lor, vezi mai sus rapoartele lui Belsius din iunie 1562.

⁷⁶ *Cingari.* Afirmație neconfirmată de alte mărturii.

⁷⁷ *Infra di questi.*

⁷⁸ Paul Becz de Kozmász dintr-o familie veche secuiască. Rămîne în adevăr în credința catolică.

⁷⁹ *I suoi feudi ordinarii.*

⁸⁰ *Drabantii.* Vestiții trabanți albaștri care formau oastea permanentă a țării.

duci⁸¹, care de obicei⁸² stau la drumuri, jefuind, și când se duc la război le merge numele a fi atât de viteji încât disprețuiesc moartea, luptând cu înverșunare <deși> fără rînduială. Cei mai mulți dintre ei poartă niște sulite⁸³ cu fiare lungi ca de săbii⁸⁴. Lăncile lungi, de circa 8 pînă la 10 picioare, <sînt> de cele mai multe ori grosolane, negeluite. Și poartă iatagane și ghioage cu măciulii ținute pe care le aruncă, dînd lovituri grele dușmanului.

La aceste două miliții se alătură și mulți țigani care se află în mare număr în acea țară⁸⁵; și aceasta este ceea ce am cules cu privire la grupările⁸⁶ din Transilvania.

A treia parte a acestui stat este <cea> propriu-zis ungurească⁸⁷ unde, afară de ceea ce a cîștigat <principele> de la ultimul 30 iulie trecut, când a învins și a gonit pe Balassa, mai stăpînește dinainte Oradea și Debreținul, orașe mari comerciale și întărite, împreună cu tot ținutul lor.

Așa după cum acest stat cuprinde în sine atîta varietate de națiuni și de legi, tot astfel pe lîngă maiestatea sa se află căpeteniile și sprijinatorii <acestor națiuni>, dar nefiind nici unul dintre cei de religie catolică... mai inteligent urmează că // încetul cu încetul această <religie> e lăsată în părăsire. Și cu atît mai mult cu cît cea luterană îl are pe Mihail Csáky⁸⁸, mare cancelar, foarte învățat în acea religie, iar cea calvină, pe Giorgio Blandrata⁸⁹, medic din Saluzzo, în a cărei artă medicală are regele atîta încredere, încît l-a numit cel mai de taină sfetnic pe care-l are, și s-a lăsat dus de acesta (pe lîngă care stă nelipsit un spurcat de eretic numit Giovanni Paulo Alciato din Seivigliano) pînă într-atît că a părăsit acum cîteva luni liturghia pe care obișnuia să o asculte în fiecare zi.

Din partea religiei romane nu este nici o împotrivire. E drept că de sfînta religie catolică țin cei doi domni, frații Báthory⁹⁰, primii favoriți ai maiestății sale, cît și domnul majordom⁹¹, dar n-au nici o cunoștință despre lite-

p. 256

⁸¹ În text: *Edoni o Educchi*. Cuceririle turcești lăsau multă țărănime pe drumuri. Unii se înrolau în armata imperială și erau folosiți mai ales pentru paza cetăților de margine — însă foarte des erau concediați din motive de economie. Ei continuau lupta pe seama lor și erau numiți haiduci liberi (*haidones liberi*).

⁸² *Per ordinario*.

⁸³ *Arme inbastate*.

⁸⁴ *Spadi singiatri*.

⁸⁵ Afirmatie fantezistă.

⁸⁶ *Fattioni*.

⁸⁷ Este vorba de teritoriile exterioare Transilvaniei propriu-zise.

⁸⁸ *Michel Chiaki*. Pentru amănunte biografice vezi mai jos p. 363, n. 3.

⁸⁹ Medic originar din Saluzzo, născut în 1515, mai întîi în slujba reginei Poloniei Bona Sforza apoi a fiicei acesteia Isabella, soția lui Ioan Zápolya și mama tînărului Ioan Sigismund Zápolya. Unitarian militant l-a cîștigat pe acesta la doctrina antitrinitară, vezi mai jos și relația lui Possevino.

⁹⁰ Din ramura de Somlyó, adică Ștefan și Cristofor.

⁹¹ Grigore Apafi, vezi mai jos p. 363, n. 1.

ratura religioasă. Unul din acei frați se cheamă Cristofor⁹²; doarme întotdeauna în camera regelui și mănâncă cu maiestatea sa. Celălalt, numit Ștefan⁹³, este comandantul cavaleriei de la hotarele Ungariei și este unul dintre fruntașii acelora care au pornit acțiunea contra lui Balassa, gonindu-l din țară. Acest domn Cristofor, vorbind în taină cu noi, mi-a spus că regele s-a plîns de mai multe ori că nu poate avea cîțiva oameni bine învățați în doctrina catolică, și acești doi frați catolici vor fi întotdeauna cît mai însuflețiți <să dea> orice sprijin⁹⁴ pentru a cîștiga pe regele lor la adevărata credință, de la care totuși nu s-a abătut întru totul⁹⁵, ceea ce înțeleg atît din slujbele pe care le ascultă încă uneori, cît și din cuvintele spuse domnilor Báthory, în afară de faptul că atunci cînd au stăruit pe lîngă el acel Blandrata și aderenții lui să gonească din stat pe toți preoții, nu numai că nu a consimțit, ci a voit să păstreze în ciuda lor pe toți cei care slujesc în biserica episcopală din Alba Iulia, care e legată cu palatul regal, așa că maiestatea sa atît din pat cît și de la masă aude nu numai glasurile, dar și cuvintele distincte ale preoților care slujesc, și nu este nici o îndoială că el ar îndepărta de la el asemenea lucruri dacă le-ar avea în nume de rău. Așadar pentru aceste motive — în afară de faptul că știm că acest rege se trage din principii catolici, și vedem pe maiestatea sa aplecată întru totul spre orice obicei bun creștinesc, în afară și de faptul că-i aflăm pe cei doi domni Báthory, sus numiți atît de binevăzuți <de el, cît> și pe domnul majordom, catolici de o înaltă reputație — și apoi faptul de a vedea stăruind <în această religie> pe sus numiții secui, întăriți în mare parte de mine spre lauda lui Dumnezeu, eu trag mare nădejde de a vedea tot binele de la un rege atît de virtuos și împodobit cu atîta bunătate creștinească, care, după părerea generală din acel stat, este socotit virgin.

[Urmează planul autorului pentru cîștigarea lui Ioan Sigismund de partea papii; se prevede expedierea unor scrisori pontificale lui Ioan Sigismund, celor doi Báthory și secuului Paul Becz cît și trimiterea imediată a unui nunțiu.

Se propune cîștigarea cancelarului Csáky și a lui Blandrata prin acordarea unor grade înalte eclesiastice (!) și atragerea populației prin unele îngăduințe față de anumite tradiții, fără a se aduce mari prejudicii bisericii catolice.

Este amintită venirea lui Mailat la Roma cu opt ani mai înainte].

⁹² Cristofor Báthory, mai apoi principe al Transilvaniei (1576—1581).

⁹³ Ștefan Báthory, în curînd principe al Transilvaniei (1571—1576) și rege al Poloniei (1576—1586).

⁹⁴ *Ad ogni favore.*

⁹⁵ Argumentele folosite confirmă însă din plin părerea contrară.

[DESCRIERE MAI AMPLĂ
A TRANSILVANIEI]

*Privire generală¹ asupra întregii țări de sub
stăpânirea regelui Ioan al Transilvaniei și a tuturor lucrurilor însemnate din
acea țară, adunate de Giovanandrea Gromo și închinat preailustrului și prea-
înălțatului domn Cosimo de Medici², duce de Florența și Siena.*

1566—1567

... Deși sînt doar o nevrednică slugă a ... p. 151
prealuminatului rege al Transilvaniei, acesta (dacă mi-e îngăduit să o mărturisesc) m-a făcut părtaș al celor mai mari taine ale sale și m-a însărcinat cu <felurite> tratative ... și pe cînd mă aflu în slujba lui fiind colonel al italienilor din garda sa personală m-am hotărît (nu numai pentru a nu sta degeaba, ci și din dorința de a face mai mult și a putea împlini și mai multe lucruri folositoare) să observ și să însemn cu multă sîrguință felul așezării, însușirile, întinderea și hotarele acelor țări, datinele³, religiile și forțele acelor națiuni și, în sfîrșit, firea, obiceiurile și dispozițiile aceluia rege și cuprinsul

¹ Traducerea s-a făcut după textul italian publicat în „Apulum”, II, 1943—1945, Alba Iulia, pp. 140—213, cu unele referințe la versiunea germană din „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde”, (1855), vol. II, pp. 3—50: (în cele ce urmează, citat pe scurt: *Archiv*) precum și la unele note din „Apulum”.

² Domnește de la 1537—1574 sub numele de Cosimo I.

³ *Riti*.

p. 152 stăpînirilor lui de acum, și în cursul lucrului mi-a venit gîndul că s-ar putea face o ispravă care ar aduce mare ușurare creștinătății istovite și mare cinste sfintei biserici, și, dimpotrivă, înjosire Porții otomane și pierzanie ereticilor, // de unde ar ieși un cîștig însemnat și pentru <autoritatea> împăratului⁴.

Este adevărat că abia am atins unele lucruri, care nu se pot așterne pe hîrtie... etc.... o asemenea lucrare nu s-ar potrivi nimănui mai bine decît înălțimii voastre, ca principe prea creștin, ca italian, și ca părinte al unor bravi ostași, ca unul ce sînteși strîns legat de majestatea sa imperială prin legături de iubire și de rudenie apropiată... etc.

p. 153 *Privire generală asupra întregii țări stăpînite de regele Ioan⁵ al Transilvaniei și asupra tuturor lucrurilor însemnate din acea țară.*

Trebuînd să descriu tot ceea ce spiritul meu a putut înțelege despre minunata țară stăpînită azi de prealuminatul rege al Transilvaniei, socot că trebuie să ating îndeosebi următoarele puncte principale: înainte de toate, deci, situația geografică, ocupîndu-mă în treacăt de toate țările învecinate, apoi numele tuturor orașelor, castelelor și rîurilor însemnate, apoi împărțirea, numărul și diversele ocupații ale locuitorilor după varietatea lor; originea fiecăreia dintre aceste națiuni; datinele și religia lor; felul de viață și însușirile atît ale înfățișării, cît și îndeosebi ale sufletului invincibil și plin de bunătate al acestui rege și, în sfîrșit, să vorbesc despre folosul care s-ar putea aștepta din cele pomenite pentru binele obștesc al creștinătății.

Așadar începînd spun că: hotarul pe lungul întregii acestei țări stăpînite de regele Ioan începe de la sud⁶, mai jos de Orșova⁷, cetate la Dunăre — altădată sub stăpînirea regelui Ungariei, acum sub stăpînirea sultanului și care a fost cucerită de Soliman în anul 42⁸, cînd a venit el însuși ca să elibereze pe regele de acum⁹ asediat la Buda de împăratul Ferdinand — pe atunci rege al romanilor, deși în aceea vreme acela era abia în fașă¹⁰. Dar turcul a ținut pentru el acest oraș sub cuvînt că o femeie¹¹ și un copil nu sînt în măsură să se împotrivească forțelor Austriei, călăuzite de vitejia de neînvins și de înțelepciunea încununată de noroc a împăratului Carol

⁴ La data compunerii acestui text împărat era Maximilian al II-lea.

⁵ Titlul adoptat de Ioan Sigismund: Ioannes secundus, dei gratia electus rex Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc.

⁶ Di Sirocco.

⁷ Varsava.

⁸ Adică 1542.

⁹ Presente.

¹⁰ Ioan Sigismund era în vîrstă de abia un an, în 1542, cînd Reggendorf, generalul lui Ferdinand, a asediat Buda.

¹¹ Isabella (1509—1559), văduva lui Ioan Zápolya, mama lui Ioan Sigismund, era fiica regelui Poloniei Sigismund I care a domnit între 1506 și 1548.

al V-lea, și a încredințat reginei și vlăstarului regesc din acea țară doar teritoriile ce se întind între Tisa și Dunăre, de la Cașovia¹² pînă la Orșova. Aceste două râuri au fost așadar statornicite ca hotare principale, cel dintîi spre vest, izvorînd din munții // Moraviei¹³ și formînd spre nord, într-un unghi, hotarul cu ducatul Oppeln¹⁴ și cu Polonia învecinată, spre apus cu Agria¹⁵, oraș comercial mare și întărit, stăpînit de împăratul Maximilian al II-lea¹⁶. Spre miazăzi se varsă în Dunăre,¹⁷ mai jos de Belgrad, acel nespus de frumos, de bine întărit și de însemnat oraș de margine¹⁸ al acestui stat la hotarul Serbiei Mici, cucerit de același Soliman la începutul domniei sale victorioase. Coborînd pe același rîu spre răsărit, pe celălalt mal, drum de două zile bune de la amintita localitate Orșova se află un oraș¹⁹ cu viață comercială, bine populat, dar în întregime din lemn, cu uliți urîte, cu case urîte și cu locuitori urîți. Se face acolo mare negoț cu morun²⁰ proaspăt. Orașul e locuit numai de turci. Acolo se află vama sultanului și schelea de luntre mari și mici pentru transporturi pe rîu în sus și în jos pe o distanță de multe mile, și acolo se găsește și locul de trecere²¹ din Banat²² spre sud, în Serbia. Țara aceasta se mărginește spre răsărit cu sus numita Valahie de dincolo²³, cîrmuită de Pătrașcu²⁴, un tînăr de vreo 22 de ani sau mai bine zis, de mama lui, înzestrată cu fire bărbătească²⁵ și care-l ține pe fiul ei în ascultare ca pe orice supus²⁶. Spre nord și de asemenea spre răsărit, această

p. 154

¹² *Cassovia* (Kosice).

¹³ Tisa, după cum se știe, nu izvorăște din munții Moraviei și nu se învecinează cu Oppeln (vezi și „Apulum”, II, p. 154, n. 4). Multe greșeli ale autorului sînt datorite și hărților contemporane.

¹⁴ *Apolio*, ducatele de Oppeln (sau Opolia) și Ratibor fuseseră promise de Ferdinand I lui Ioan Sigismund în schimbul renunțării la tronul Transilvaniei. Vor fi conferite de mai multe ori ulterior principilor ardeleni.

¹⁵ *Agria*. Este cunoscut sub numele unguresc de Eger și german de Erlau.

¹⁶ Fiul lui Ferdinand I, împărat (1564—1576).

¹⁷ Notă marginală de altă mînă: Ceva mai departe în sus, Sava își schimbă numele în cel de Dunăre.

¹⁸ *Citta ultima*.

¹⁹ Neidentificat: poate Cladova, numită de turci Fetislam; sau cumva Vidin, pe care-l descrie mai jos?

²⁰ *Morona*.

²¹ *Il porto*.

²² *Valachia cisalpina*, spre deosebire de Valahia transalpină — Muntenia.

²³ *Valachia ulterioare*. Vom folosi în cele ce urmează numirea de Țara Românească.

²⁴ *Petrizzo* — Petru cel Tînăr, fiul lui Mircea Ciobanul și al Doamnei Chiajna (21 septembrie 1559 — iunie 1568).

²⁵ *Viragine*. În scurta sa descriere Gromo spune: *d'ingegno virile*. Deci nu trebuie socotită citirea drept greșită în loc de Kiagina = Chiajna.

²⁶ *A guisa di privato*.

p. 155 țară din urmă se mărginește cu Moldova // cîrmuită de Alexandru²⁷, pus în scaun în anul 63, prin favoarea acestui rege al Transilvaniei²⁸.

Așadar statul Transilvaniei e înconjurat spre răsărit de un lanț de munți înalți care începe în Moldova și se întinde spre sud de-a lungul Țării Românești pînă în Dunăre. Plecînd de aici, spre a trece în Transilvania, întîlnești îndată pe o stîncă un castel puternic și bine păzit, numit Mehadia²⁹ la o depărtare de vreo 16 mile de acea Orșovă, și stă ca un cavaler de pază asupra întregii văi. Este foarte bine îndestulat cu alimente, material de război și tunuri, în măsura cerută de o asemenea poziție, unde numai cu mare trudă poate fi urcată artileria grea, iar o dată urcată nici nu poate fi așezată, din cauza îngustimii spațiului dimprejur, totul fiind stîncă vie <inapătă> pentru a se putea face mici tranșee și metereze.

Acolo stă un castelan cu garnizoana cuvenită de călăreți și pedestrași, iar în afara cetății sînt doar cîteva case în care călătorii sînt găzduiți fără nici un fel de înlesnire, deoarece acolo nu se găsește de loc vin iar pîine numai foarte puțină; într-un cuvînt, lipsește orice fel de îndestulare și nu se poate intra în cetate decît numai cu învoirea regelui. Din acest loc, înaintînd în direcția vîntului dinspre sud³⁰, între nord-est³¹ și nord³² se ajunge la granița cu <ducatul de> Öppeln și cu Polonia unde socot că este lungimea cea mai mare a acestui stat, fiind cam de vreo 16 zile obișnuite de drum.

p. 156 Din mijlocul hotarului cu Țara Românească și mergînd spre nord într-acolo unde această țară se mărginește cu Moldova, găsim, în mijlocul unei văi, puternicul castel Bran³³, așezat pe o stîncă, la picioarele căreia curge un mic rîu încîntător, pe care principele îl arendează pentru scoaterea aurului cel mai curat³⁴ și în care se găsesc de asemenea o mulțime de păstrăvi gustoși și lipani, precum și raci minunați. Din acest punct mergînd spre apus, pînă la // hotarul cu Agria sînt 9 zile de drum bune și aceasta, după părerea mea, e lățimea cea mai mare a acestui principat, socotîndu-se cam 30 de mile pentru o zi de drum.

Deoarece am observat cu nemulțumire că unii oameni foarte învățați, luîndu-se după cărțile pe care le-au citit sau după spusele unora, care vorbind despre acest stat au tratat numai despre Transilvania, nu și despre celelalte provincii stăpînite de acest principe, au crezut că acel principat este

²⁷ Alexandru Lăpușneanu. Încăunat în a doua domnie, la sfîrșitul lui octombrie 1563.

²⁸ Re transilvano — Ioan Sigismund care a stăruit pentru Lăpușneanu la Poartă. El însuși fusese reinstalat cu concursul acestuia în 1556.

²⁹ *Mecadea*.

³⁰ *Di Sirocco*, adică direcția spre nord.

³¹ *Maestro*.

³² *Tramontana*.

³³ *Tertsch*.

³⁴ Informație fantezistă.

mult mai mic decît e în realitate, de aceea declar că acest stat cuprinde trei provincii, și anume: Banatul, Transilvania și o parte din ceea ce se numește propriu-zis Ungaria.³⁵

Banatul. Capitala sa este Caransebeș, un oraș bine populat cu ziduri din piatră fărâmicioasă și cu șanțuri fără apă. Înăuntrul orașului se află o cetate cu ziduri groase, dar fără flancuri și fără șanțuri; toate casele sînt de lemn, dar foarte arătoase și bine înzestrate, locuite de mulți nobili unguri.

Poziția orașului îngăduie ca el să fie întărit, și Castaldo îl și întărise în vremea³⁶ cînd regina Isabella cedase acest principat împăratului amintit. Pentru a înlocui Caransebeșul, regele de față a întărit cetatea Lugos, ca fiind un loc mai aproape de Timișoara, care e sub turci, și astfel această cetate³⁷ este păzită acum cu multă grijă. Și deși în sine nu este prea puternică, ea deține, împreună cu împrejurimile ei, o poziție din cele mai bune pe un șes, prin mijlocul căruia curge veselul și bogatul rîu Timiș, în care se prind multe soiuri de pești buni și o mulțime de raci mari și gustoși. În această provincie sînt foarte multe castele, totuși cele două cetăți amintite sînt cele mai de seamă. Guvernatorul întregii provincii³⁸ își are reședința la Caransebeș și are sub comanda lui peste 500 de călăreți, care toți sînt echipați pentru paza acestei provincii. //

p. 157

Acest Banat se mărginește, așadar, spre sud-est cu sus-amintita Orșovă, stăpînită de turci, spre răsărit cu Țara Românească stăpînită de Pătrașcu, spre miazăzi cu Timișoara, stăpînită de asemenea de turci, spre apus cu Ungaria și spre nord cu Transilvania³⁹. Are o lungime de trei zile de drum, începînd de la Orșova pînă la Poarta de Fier⁴⁰ și cu mult mai puțin de două zile de drum de la hotarele Transilvaniei⁴¹ pînă la ținutul Timișoarei.

Transilvania începe din munții Porții de Fier amintite și mergînd pe linia sud-vest-nord-est întîlnim mai întîi un mic sat⁴² în care se află vama majestății sale; de aici mai departe, în aceeași direcție, la o depărtare de vreo patru mile, se află Grădiștea, odinioară⁴³ un oraș bogat și populat, dar acum așa de distrus, încît abia i se mai văd temeliiile cu cîteva cocioabe puține la număr adunate, în chip de sat. Aici locuitorii din împrejurimi săpînd pămîntul găsesc zilnic felurite obiecte frumoase din antichitate. La jumătate de zi de drum de aici se vede pe un deal, în mijlocul unui șes frumos, turnul

³⁵ Formulă folosită de Gromo pentru așa zisele Comitate exterioare sau *Partium*.

³⁶ În 1551.

³⁷ *Rocca*.

³⁸ Banul de Caransebeș și Lugoj.

³⁹ Pentru greșelile de orientare geografică în privința vecinătăților provinciei, vezi mai sus n. 13, precum și 108, 134, 204, 205, 215, 262, 277, 280, 294, 295.

⁴⁰ *Porte di ferro* sau Vaskapu (care desparte Banatul de Transilvania propriu-zisă).

⁴¹ *Cibigno*, din care sașii au făcut Cîbinburg-Siebenburgen. Trebuie luat aci în sensul de Transilvania propriu-zisă.

⁴² Zeicani în Hașeg.

⁴³ Adică în antichitate.

de la Sfînta Maria,⁴⁴ care fusese clădit chiar de romani pentru paza acestei văi încîntătoare. La poalele acestui deal se împreună două pîraie zglobii, care ceva mai la vale se varsă în Mureș⁴⁵. Trecînd peste cele două pîraie și mergînd drept înainte, ajungem — la o depărtare de jumătate de zi de drum de la turnul amintit — la Orăștie⁴⁶, primul oraș al Transilvaniei pe acest drum. Pe drumul de la Porțile de Fier pînă la hotarul ducatului Opoliei sau Oppeln sînt cam vreo 13 zile de mers; și <cu> alte 3 zile pentru Banat, fac cu totul la un loc 16 zile de drum.

p. 158 Partea a treia a acestui stat este aceea care se numește propriu-zis Ungaria⁴⁷. Aici aflăm mai întîi cetatea Oradea⁴⁸ așezată la intrarea văii⁴⁹, pe o cîmpie frumoasă, în apropierea unei înălțimi de pe care se pot bate cu artileria doar casele, nu însă și zidurile cetății. Orașul este înconjurat de un val puternic și este scaldat de rîul Criș⁵⁰, numit în vechime Chriso⁵¹, care curge spre marele folos // al orașului prin chiar mijlocul lui, și acolo se pescuiesc mulți pești gustoși din cei pomeniți mai sus. Înăuntrul orașului se găsește o construcție uriașă a unei cetăți cu cazărmii încăpătoare. Ea este socotită foarte tare din cauza zidurilor groase și puternice, a șanțului bun, cu o contraescarpă și cu un terasament⁵² larg de pămînt, pe care îl are pe dinăuntru, de formă aproape ovală, dar fără flancuri de vreo ispravă⁵³. De asemenea mai e înzestrată cu un număr mare de tunuri, care sînt însă toate vechi și în stare proastă. Acolo sînt două mănăstiri de călugări, și una afară pe un deal, de pe care, cum am amintit, pot fi bombardate casele, nu însă și zidurile orașului⁵⁴, deoarece acestea sînt dincolo de bătaia tunului.

Acolo se află și catedrala, din care niște calvini⁵⁵ voiau să distrugă o seamă de tablouri frumoase și de altare — pe vremea ultimei mele treceri pe acolo, adică la începutul lui iunie 1565 — cînd am pornit contra gene-

⁴⁴ *Santa Maria*. E vorba de Sîntămăria-de-Piatră, unde se găsesc în adevăr urme romane.

⁴⁵ Unindu-se, formează rîul Streiu, care se varsă în Mureș în apropierea tîrgului Simeria.

⁴⁶ *Sasvaros*.

⁴⁷ E vorba de regiunea numită global Partium, sau comitatele exterioare, și care nu era sub autoritatea voievozilor Transilvaniei.

⁴⁸ *Citta di Varadino*.

⁴⁹ Valea Crișului Repede. Orașul se află pe granița dintre cîmpie și regiunea dealurilor.

⁵⁰ *Chos*, transcriere greșită în loc de Chris.

⁵¹ De fapt: *Chrisius*.

⁵² *Terrapieno*.

⁵³ *Di forma giustamente ovale ma senza fianco che vaglia*.

⁵⁴ *Terra*.

⁵⁵ *Vgnotti*, de la cuvîntul francez huguenots = calvini.

ralului împărătesc Schwendi⁵⁶. Făcându-se atunci plîngere către principe că se aduce o asemenea jignire lui Dumnezeu, el care se afla acolo călare sub arme, a alergat la locul tumultului și cu lovituri de măciucă, el însuși a împărștiat această bandă de nelegiuîți^{56a}, care voiau să distrugă biserica; și de atunci încoa, cu toate că preoții de acolo sînt foarte asupriți, ei stăruie totuși în credința catolică; și călugării rămîn mai departe în mănăstirile lor și preoții <oficianți> în catedrală.

Înăuntrul acelei cetăți se găsește // splendidul mormînt al regelui Ladislau⁵⁷, lucrat în întregime din cele mai frumoase marmuri sculptate cu măiestrie. Regiunea din jurul acestui oraș cuprinde multe castele mari și frumoase și multe sate, mărginindu-se spre sud cu Lipova și Gyula, spre vest cu teritoriul Agriei. Acest oraș are un mare trafic comercial. El e locuit de diferite naționalități și e bogat în tot soiul de alimente necesare traiului. Traficul mare care se face acolo aduce principelui venituri însemnate. În clipa de față <orașul> e locuit de felurite secte religioase, cu toate acestea se menține încă acolo religia catolică, dar cu atîta greutate, încît nu înțeleg cum de se mai văd încă semne și urme de ale sale.

Acolo, la poalele dealului amintit, la nord de Oradea, se întinde frumosul domeniu al Báthoreștilor⁵⁸, care cuprinde peste 300 de localități și castele impunătoare, parte din ele aflate acuma în stăpînirea împăratului, în urma răscoalei lui Gheorghe Báthory⁵⁹, om de nici o ispravă, dar cel mai bogat baron din Ungaria, stăpînul între alte localități al Ecsedului⁶⁰, castel foarte întărit și așezat în mijlocul unor mlaștini adînci, astfel că nu se poate ajunge la el decît pe un singur drum, lat abia de patru pași, aflat în întregime sub bătaia tunurilor numeroase din acest castel, care este neconținut aprovizionat cu toate cele trebuitoare pe timp de trei ani, cît trebuie pentru un război mai însemnat.

⁵⁶ Lazăr Schwendi, baron de Landsberg (1522—1584), general imperial. În lupta contra lui Ioan Sigismund se distinge mai ales prin ocuparea cetăților Tokay, Satu Mare, Baia Mare, Munkacs.

^{56a} Povestire menită să coroboreze afirmațiile autorului asupra atitudinii binevoitoare a principelui față de catolici.

⁵⁷ Ladislau cel Sfînt, rege al Ungariei (1077—1095).

⁵⁸ Familia Báthory se împarte încă din secolul al XVI-lea în două ramuri: de Ecsed și de Somlyó.

⁵⁹ Gheorghe Báthory, din ramura de Ecsed, s-a alăturat, în timpul războiului civil dintre Ioan Zápolya și Ferdinand I, acestuia din urmă și i-a rămas credincios pînă în anul 1552, cînd a trecut în tabăra lui Ioan Sigismund. În 1565 e surprins de Schwendi în castelul său de la Abrud din comitatul Sătmar și, luat prizonier, a trebuit să-și predea averea pentru a-și redobîndi libertatea.

⁶⁰ *Echiet*. Era așezat în vestitele mlaștini de la Ecsed, spre apus de Satu Mare. Astăzi, în Ungaria, aproape de granița românească.

p. 160 În apropiere este Baia Mare⁶¹, numită de unii și Pîrîul Doamnelor⁶², o localitate fără mari întărituri // totuși de mare însemnătate, mulțumită minelor bogate care dau aurul cel mai bun. Nu departe de aici, spre vest, se găsește Satul Mare⁶³, un oraș pe o insulă pe râul navigabil Someș, și care a fost fortificat în războiul acesta de viteazul și înțeleptul Schwendi.

Aceste două localități au fost pricina războiului de față, și anume nu din vina împăratului sau a regelui Ioan⁶⁴, ci a lui Melhior Balassa⁶⁵, care s-a răzvrătit contra principelui Ioan, al cărui locotenent-general era, și ocupînd cele două localități a trecut de partea împăratului. Cînd însă nemulțumindu-se cu stăpînirea acelor castele, a voit să înfigă o nouă cetate mai adînc înăuntrul Transilvaniei, a fost atacat pe neașteptate de vitezele trupe transilvane și în penultima zi a lui iulie 1564 a fost zdrobit împreună cu 500 de călăreți. Salvîndu-și cu mare greutate viața, a pierdut însă cele două localități amintite, redobîndite⁶⁶ de Schwendi, care a mai cîștigat și Tokayul⁶⁷ și a fortificat Satul Mare cel amintit <mai sus>.

Baia Mare a fost totdeauna a aceluia care a rămas învingător în luptă și în clipa de față se află în stăpînirea principelui Ioan, care o întărește cu toată sîrguința. Acest Balassa — strălucit prin naștere, vitejie, artă militară și experiență — ar putea sta alături cu oricare maghiar al zilelor noastre, dacă n-ar purta stigmatul trădării repetate față de domnul său, căci a părăsit pe rînd cînd pe unul, cînd pe celălalt dintre cei doi principii amintiți

.

[Autorul își propune să scrie cîndva istoria acestor evenimente.]

p. 161 Mai adaug că acele castele și domenii ale Báthoreștilor sînt așezate la poalele munților transilvani, întinzîndu-se spre apus peste multe mile din cîmpia mărginită cu puternica și bine străjuita cetate Hust⁶⁸, și bine păzită pînă la granițele ducatului de Opolia (Oppeln) și ale Poloniei spre nord, iar spre vest pînă la Tisa. Prin mijlocul acestui domeniu curge râul Someș, de foarte bun folos pentru navigație, căci pe el se transportă, pe lîngă multe alte lucruri, și sarea, care se scoate din ocnele neobișnuit de adînci de lîngă Dej⁶⁹, un tîrg însemnat din cuprinsul Transilvaniei. Și acest rîu se varsă în

⁶¹ *Pagna* (I).

⁶² *Rivulus Dominarum*. Doamnele sînt reginele Ungariei în apanajul cărora intră aceste regiuni.

⁶³ *Zacmar* (Zatmar).

⁶⁴ Ioan Sigismund.

⁶⁵ *Melchior Galasso*, greșit în loc de Balassa.

⁶⁶ Pentru împărat. Lucrul nu reiese destul de lămurit din fraza cam ambiguă.

⁶⁷ *Tocai*.

⁶⁸ Pe atunci în comitatul Maramureș.

⁶⁹ *Dese*.

Tisa și cu aceasta în Dunăre, prin care este distribuită <sarea> în întreaga Ungarie, Croația, Serbia, Bulgaria și o parte a Țării Românești.

Așadar dacă vrea cineva să cunoască lungimea și lățimea acestei țări îmbelșugate și puternice, care se găsește în clipa de față în stăpânirea mărinosului rege Ioan, trebuie să țină seama de toate aceste trei provincii și nu numai de Transilvania singură, deoarece nu numai aceasta, ci și celelalte două sînt stăpînite de el.

După ce am arătat înfățișarea acestei țări de seamă în părțile din care este alcătuită, ajung acum la împărțirea și înșirarea națiunilor și a activității lor, apoi a locuitorilor săi deosebiți. Trebuie să se știe deci că aici locuiesc cinci națiuni⁷⁰: întîia este cea ungurească⁷¹, a doua cea săsească, a treia cea românească, a patra cea leșească, a cincea cea țigănească. Toate acestea au obîrșii deosebite, îndeletniciri deosebite și moravuri deosebite.

Toți ungurii se socotesc nobili și cavaleri⁷², totuși înaintea tuturor stau baronii⁷³, ca unii care au jurisdicție proprie și domenii proprii, în timp ce ceilalți, care n-au domenii proprii, trăiesc mult mai prejos ca ei, dar totuși în casele lor ei trăiesc ca oameni liberi și stăpîni. Dintre aceștia din urmă se deosebesc două grupuri, unul numit al ungurilor propriu-ziși, care sînt răspîndiți pe tot cuprinsul țării, și din care cei mai mulți își dau pămînturile lor românilor să le lucreze în felul cum se obișnuiește în Italia cu „coloni”, și ei cu toții se socotesc ostași și cavaleri. Credința acestora e cea luterană sau calvină, cu excepția domeniului lui Báthory, care este în întregime catolic, și a orașului Oradea, dezbinat în păreri deosebite în privința articolelor de credință.

Al doilea grup îl alcătuiesc secuii, care locuiesc un teritoriu deosebit // p. 162 și despărțit de restul Transilvaniei, mărginindu-se cu Moldova și învecinîndu-se cu Polonia⁷⁴. Aceștia își zic cu toții nobili și cu mari privilegii ca fiind cea mai veche populație a țării⁷⁵. Ei se dedică cu toții agriculturii și nu voiesc să folosească pentru aceasta munca românilor, ci își lucrează singuri pămîntul sau pun să lucreze pentru ei și cu cheltuiala lor pe țigani, folosindu-se de ei ca lucrători zilieri⁷⁶.

⁷⁰ De comparat cu împărțirea pe națiuni din relația din 1564 unde sînt arătate, în afară de români, trei națiuni: ungurii, „adevărați” (adică nobilii unguri), secuii și sașii. E vorba așadar de cele trei „națiuni” privilegiate. Acum însă apare termenul de „națiune” în sens etnic, nu juridic, și numărul lor e dus la cinci în dorința de a le spori importanța.

⁷¹ Autorul nu socotește pe secui ca o națiune aparte, deosebită de a ungurilor, ci ca o grupare din sînul acestora.

⁷² *L'Ungheria tutta fa professione di nobili et cavalieri*; vezi mai sus raportul comisarilor din 1552, precum și relația lui Verancsics în *Călători străini*, I.

⁷³ Magnații.

⁷⁴ Pentru asemenea greșeli de orientare geografică, vezi mai sus n. 39.

⁷⁵ Vezi nota 71 p. 321.

⁷⁶ Vezi nota 76 p. 322.

Pe teritoriul lor nu există nici un oraș înconjurat cu ziduri, se află târguri mari și foarte multe sate, între care următoarele șapte sînt cele mai de seamă: Sepși⁷⁷, Orbai, Chezdi, Ciuc, Scaunul Gurghiului, Scaunul Mureșului, Scaunul Arieșului. Ciucul este așezat spre nord, la poalele Carpaților⁷⁸ //, apoi alături sînt Gurghiu, Orbai și în sfîrșit, spre sud, Chezdi tot la poalele acelor munți; mai departe spre rîul Mureș se află Scaunul Mureșului, aproape de acesta este Arieșul, și între ele Sepși și Tg. Mureș⁷⁹, un târg însemnat al sașilor⁸⁰, cu mare negoț de vite, blănuri, pînzeturi și altele. Aici se produc mari cantități de orice soi de cereale și în acele văi e o mulțime așa de mare de vite și îndeosebi de cai, încît te minunezi privind-i. Acești cai sînt de statură mică, dar de o foarte mare rezistență. Cînd izbucnește vreun război, populația este obligată să-i slujească la oaste principelui un anumit număr de luni pe cheltuiala ei, din care cauză se încasează de obicei de la ea dări foarte mici.

Această regiune este pînă acuma, din mila lui Dumnezeu, în întregime catolică, deși a fost bîntuită neîncetat <de acțiunea> calvinilor⁸¹ și luteranilor. Dacă însă recea nepăsare a preoților catolici va mai dăinui și în viitor ca pînă acuma, mă tem că, în scurtă vreme, rîvna religioasă⁸² de pînă acuma, oricît ar fi ea de fierbinte, se va stinge cu desăvîrșire.

Singură această regiune pune pe picior de război mai mult de 50 000 de oameni călare, dar le lipsește un comandant destoinic.

Acolo se mai găsesc și multe (!)⁸³ mănăstiri de călugări; însă sînt cu toții atît de neluminați, încît se poate spune, cu drept cuvînt, că orbul călăuzește și îndrumază pe orb.

Obîrșia acestui popor se trage — cum aflu — de la sciți⁸⁴, dar obiceiurile, limba, armele și portul lor sînt la fel cu ale celorlalți unguri⁸⁵. Ei sînt ostași de o nespusă viteză și de o mare tărie, în stare să rabde orice osteneală și orice neajuns. Dar în ce privește disciplina, nu sînt de nici o ispravă sau aproape de nici una.

⁷⁷ *Sepși, Horbai, Kysdi, Cziyk, Gyrgiozeck, Marcus, Aranyazeck*. Este vorba de fapt de cele șapte scaune. Informația e împrumutată de la Reicherstorffer. Dar cînd scria Gromo situația era alta. După înăbușirea răscoalei din 1562 numărul scaunelor secuiești a fost redus de la 7 la 5, anume: Odorhei, Trei Scaune, Ciuc, Tg. Mureș și Arieș.

⁷⁸ *Monte Caraso*.

⁷⁹ *Zeekvassorel* (Székely Vársrhely), vechiul nume maghiar pentru Tg. Mureș.

⁸⁰ În realitate al secuilor, Gromo a fost probabil indus în eroare de o lămurire din textul lui Reicherstorffer, adăugînd după numele de Zeekelwassarhel: „sau *New Marck* pentru sași”.

⁸¹ *Hugnotti*.

⁸² A populației.

⁸³ Afirmație inexactă; vezi și relația lui Possevino.

⁸⁴ Pentru pretinsa origine huno-scitică a secuilor, vezi relația lui Verancsics în *Călătoria*, I, p. 411 și urm.

⁸⁵ Autorul îl urmează aci pe Reicherstorffer. Pentru o părere contrară, vezi Verancsics, *ibidem*, p. 412.

Dregătorii și slujbașii lor sînt aleși în fiecare an prin tragere la sorți, pentru că fiecare <din ei> se socotea nobil și deopotrivă cu ceilalți, deși unii pasc oile sau țin coarnele plugului, iar alții trăiesc din veniturile lor proprii. În deobște nu există între ei nici o deosebire de clase și nici o autoritate personală, afară de aceea de care se bucură cineva datorită vîrstei sau⁸⁶ vreunei alte însușiri de seamă, prin care se distinge.

A doua națiune și grupare este cea săsească imigrată de mult // din Germania, care s-a așezat în număr mai mare și în locuri mai multe (după cum am aflat) în timpul regelui Ștefan⁸⁷. Această seminție păstrează pînă în ziua de astăzi în întregime obiceiurile, limba și îmbrăcămintea germană; și potrivit acestui obicei și-au însușit⁸⁸ aceleași libertăți pe care le au celelalte țări libere ale Germaniei. Ei au în stăpînirea lor șapte orașe frumoase, bogate, populate și productive. Orașul lor de căpetenie și cel dintîi dintre toate orașele lor este Sibiul. Urmează apoi Brașovul, Bistrița, Mediașul, Sighișoara, Orăștie, Clujul⁸⁹, locuit în jumătatea dinspre sud de sași, iar în jumătatea dinspre nord de unguri⁹⁰. Această grupare în totalitatea sa are bune rînduiri⁹¹ și nu se găsește printre ei nici un sărac, ci toți sînt negustori sau meseriași pricepuți, le place mult agricultura, totuși își lucrează pămînturile cu români și-i plătesc pe aceștia și pentru paza ogoarelor lor⁹². Apoi dînd principelui cuvenita lor contribuție, respectînd și îndatorarea lor de a-i da în timp de război un anumit număr de ostași și o anumită cantitate de muniții cît și alt material de război, ei se administrează singuri ca o republică, împărțindu-și întotdeauna între ei dregătoriile orășenești cu jurisdicțiile⁹³ lor. În toate orașele lor își are reșe-

p. 164

⁸⁶ Numai în teorie. În realitate, secuii se împărțeau după avere în trei clase, iar după 1562 clasa a treia ajunge în stare de iobăgie.

⁸⁷ Vezi discuția acestei păreri în *Călători*, I, p. 414, n. 156.

⁸⁸ În text greșit: *si sono abrogati l'istessa liberta* (în loc de: *arrogati*).

⁸⁹ *Cibinio, Corona, Bestritia, Meges, Segesuar, Sasvaros o vero Sassebez, Colosvar* (să se observe confuzia făcută între Sebeș și Orăștie).

⁹⁰ Localizare fantezistă. Asupra procesului de maghiarizare al Clujului din vremea aceasta avem un important document din 1568: o plîngere a sașilor împotriva ungarilor pătrunși în oraș, publicat în *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, Cluj, 1859, p. 91 și urm., vezi și Caius Jiga, *Însemnări din trecutul orașelor Transilvaniei*, în „Revista istorică română”, 1943, nr. 30.

⁹¹ *E tutta politica* (termenul e susceptibil de multiple interpretări. Probabil că sensul principal este cel al unei civilizații orășenești, tradusă și prin disciplina și autoguvernarea care caracterizează orașele săsești).

⁹² Mărturie prețioasă.

⁹³ Amănunte pentru autonomia administrativă și juridică a sașilor, vezi și la Verancsics în *Călători*, I, p. 414.

dința un slujbaș regal cu titlul de guvernator⁹⁴ care la ceremoniile publice trece înaintea tuturor. Felul armelor și tactica lor în război sînt aceleași ca și ale ungarilor. Religia lor e aceeași ca a saxonilor din Germania, adică cea luterană pe care o mărturisesc cu cea mai mare statornicie. Iar cel mai de seamă // ocrotitor al acestei secte se cheamă preotul Mihail Românul⁹⁵, numit în slujbă de augustul părinte al principelui⁹⁶ de față, și rămas cu totul credincios acestei coroane în toate cumpenele soartei. De aceea și pentru marile sale merite, pentru experiența sa și chibzuința sa este azi mare cancelar al Transilvaniei. Cu doctorul Blandrata nu este prea bun prieten, mai ales din cauza deosebirii, nu vreau să spun a credinței religioase, ci a opiniilor lor eretice.

A treia națiune este a românilor care e răspîndită în toate părțile acestui stat⁹⁷. Obişnuit toți românii se îndeletnicesc cu munca cîmpului, atît pentru sine, cît și lucrînd ca muncitori pămînturile ungarilor și ale sașilor. Puțini dintre ei fac slujbă ostășească printre ostașii călări, cea mai mare parte însă slujesc ca pedestrași. Viața lor este închinată de obicei muncilor cîmpenești și are de aceea multă asemănare cu slujba ostășească. Între ei sînt mulți hoți și tîlhari de drumul mare⁹⁸. Hainele lor grosolane <sînt făcute> după moda ungurească, dar puțini au îmbrăcăminte <de> postav; ei poartă mai mult straie țesute de ei înșiși din lînă grosolană și păr⁹⁹ de capră. Sînt neîngrijiți atît ei cît și casele lor. Armele lor sînt iataganele, scuturile după chipul unguresc, măciucile din lemn tare și țintuit cu cuie, pe care le îndreaptă cu mare furie contra dușmanilor. Pentru <lupta la> distanță¹⁰⁰ <folosesc> un băț noduros și prost în loc de lance, lung de cel mult opt pînă la zece picioare, avînd la vîrf un fier, cam cît o palmă, în felul unor țepoaie pentru porci¹⁰¹, dar nu așa de ascuțite. Acestea sînt sulitele lor. Unii dintre ei poartă și archebuze dar slabe, și după ce trag cîte o împușcătură nu știu să și le

⁹⁴ Este vorba de juzii regali.

⁹⁵ E vorba de Mihail Csáky, vezi mai jos p. 363, n. 3.

⁹⁶ În general Gromo îl numește rege.

⁹⁷ Politic se găseau în Transilvania numai trei „națiuni”: nobilii, secuii și sașii, care se bucurau de privilegii speciale. Nobilii sînt în majoritate unguri — de aceea li se vor zice mai tîrziu — în înțeles politic — și națiunea maghiară — dar se găseau între ei și familii de altă origine, mai ales români. Românii iobagi care formau grosul populației, fiind lipsiți de drepturi, nu constituiau, în sens juridic, o națiune. Aici însă trebuie luat termenul de „națiune” în sensul său etnic.

⁹⁸ Pentru asemenea afirmații dușmănoase, luate aci după Reicherstorffer, vezi discuția din *Călători*, I, atît în Introducerea generală cît și în notița biografică a acestuia. Reicherstorffer se referea de fapt la un caz particular, din 1528, datorat unor instigații politice.

⁹⁹ Greșit: *e di pelle* (pelo) *di capra*.

¹⁰⁰ Textul e defectuos. Lipsește verbul.

¹⁰¹ *Spiedi da porci* (este vorba desigur de un fel de lance pentru vînătoarea mistreților).

încarce iute din nou. // De aceea în război îndată după prima descărcare a p. 166
archebuzei apucă alte arme și se bat cu cea mai mare îndrjire. Au o mare
vitejie innăscută și rabdă orice osteneală, dar nu au nici o disciplină mili-
tară; ei nu se tem de nici o primejdie și sînt foarte crunți. Limba lor este
alta¹⁰² și deosebită de cea maghiară. Dar cum ei susțin că se trag dintr-o co-
lonie romană, care a fost adusă mai întîi de Tiberiu¹⁰³ (!) contra regelui De-
cebal, apoi lăsată de împăratul Hadrian ca pază a acestei provincii, ei folo-
sesc și astăzi încă o limbă asemănătoare cu limba veche a romanilor, dar
barbară, după cum folosesc și obiceiurile și portul lor. Cei ce rămîn la vatră
îndestulează zilnic orașele cu brînză, lapte, fructe ș.a. Religia lor este cea
ortodoxă¹⁰⁴, practică și în Țara Românească¹⁰⁵, patria lor firească. Această
țară se află sub domnia lui Pătrașcu¹⁰⁶, e despărțită spre vest de Transilva-
nia prin munți înalți, spre sud de Serbia Mică prin Dunăre și se mărginește
de-a lungul acestui fluviu pînă la Marea Neagră¹⁰⁷, spre răsărit (!) cu Bul-
garia, iar spre nord tot pînă la cea mare cu Moldova¹⁰⁸. //

p. 167

Cea de-a patra națiune este cea leșească. Aceasta nu are nici orașe¹⁰⁹,
nici locuință proprie, ci toți polonii se află în slujba regelui și în garda lui
personală; cu un cuvînt, ei sînt cu toții curteni și ostași. Curtea nu întreține
niciodată mai puțin de cinci sute din aceștia și foarte adesea, în timp de pace,
două mii¹¹⁰. Îmbrăcămintea și armele lor sînt după chipul unguresc. Ei se
luptă cu toții călare, mănîncă și beau zdravăn, sînt blînzi și îndatoritori
cînd ai de-a face cu ei, binevoitori din fire și de statură mîndră, dar de
religie luterană¹¹¹, mai mult din neștiință și lipsă de înțelegere decît din
răutate adevărată.

Cea de-a cincea națiune e a țiganilor, care se găsesc în număr mare
și sînt răspîndiți în diferite cete prin toată țara, ducînd același fel de viață
ca și în Italia, adică trăind din mici traficuri și din furt. Cu toate acestea,
ei sînt folosiți în infanterie ca drabanți, căci așa se numesc soldații pedestri.
Ei sînt cu toții oameni de rînd¹¹², nici unul nu este nobil. Ei mai sînt folosiți

¹⁰² *Aliena*. Adică cu totul străină de limba maghiară.

¹⁰³ Confuzie cu Traian. Vezi și imediat mai apoi Hadrian confundat cu Traian.

¹⁰⁴ *Greca*.

¹⁰⁵ *Vallachia transalpina*.

¹⁰⁶ *Petrizzo*. Corectat în text în loc de *Decebal* (!). Este Petru cel Tânăr, fiul lui
Mircea Ciobanul (1559—1568).

¹⁰⁷ *Mare maggiore*.

¹⁰⁸ Se vedește încă o dată nesiguranța autorului față de punctele cardinale indicate.

¹⁰⁹ *Terre*.

¹¹⁰ Polonii, foarte puțini la număr, nu constituiau firește o națiune. Erau aduși în
Transilvania de Ioan Sigismund și mama sa Isabella și erau angajați, în cea mai mare
parte, la curte. Cei mai mulți dintre ei, după cîrva timp, se întorceau acasă în Polonia
(vezi și „Archiv” ... (1885), p. 55).

¹¹¹ În realitate erau catolici sau unitarieni.

¹¹² *Villani*.

p. 168 de slujbașii justiției pentru pedepsirea criminalilor, în chip de gîzi — și de asemenea de celelalte națiuni pentru strîngerea și cultivarea bucatelor la vremea cuvenită¹¹³; și capătă trei cincimi¹¹⁴ <din roadele strînse> cînd fac ei toate muncile cîmpului, stăpînul pămîntului dînd întotdeauna sămînța. Ei se trag din India, și mai trăiesc încă pînă în timpul de față în religia țării lor de baștină <deși> mărturisesc <pe față> religia creștină //.

După ce am vorbit despre întinderea în lung și în lat a țării, apoi despre provinciile, religiile și hotarele ei, ajung acum să vorbesc îndeosebi despre orașele sale, despre cele mai de seamă tîrguri și castele. Începînd cu Banatul, zic că mergînd de la Orșova prin acea vale îngustă și stîncoasă se ajunge la Mehadia, trecînd mereu prin văi și peste munți bogați în pășuni și unde în multe locuri se cultivă multe cereale. Lăsînd în cale unele tîrguri mari, cum este Rusca¹¹⁵, altădată oraș, iar acum, după ce a fost distrus de inamic, un tîrgușor deschis¹¹⁶, se ajunge în două zile de drum la Caransebeș. Acesta este unul din drumurile care stau deschise turcilor pentru a intra în această țară, năvălind din imperiul lor drept peste Dunăre, la o depărtare de o zi de drum, chiar prin locul unde se află minunatul pod, construit de Traian pentru a putea ataca mai ușor pe Decebal, regele Daciei Mici, împotriva căruia formidabila putere romană își pusese în mișcare armele pentru a-l nimici; pod distrus apoi de Hadrian, care spre deosebire de Traian, se temea de forțele dușmanului //.

p. 169 Această măreață construcție avea (după cum se poate vedea, căci cea mai mare parte există încă) 20 de piloni uriași din piatră tare cioplită, care se ridică la o înălțime de 150 de picioare de la temelie cu o lățime de vreo 60 de picioare, avînd de la unul la altul o depărtare de 180 de pași. În cele din urmă, după moartea lui Decebal și ducerea capului lui la Roma, nu s-a găsit nimeni să refacă acea minunată operă¹¹⁷, cu toate că această regiune a rămas colonie romană.

Ceva mai sus de podul amintit, de-a curmezișul întregului fluviu, se găsesc niște praguri¹¹⁸ care se întind pe o lungime de o milă, și care nu îngăduie nici unui vas mai mare să treacă atunci cînd apa este mai scăzută, ba chiar vase mijlocii și mai mici înfruntă aici cele mai mari primejdii.

¹¹³ Text destrul de confuz: *per raccogliere et per coltivare le entrate ai tempi debiti, et hanno i tre quinti quando loro mettano tutta la fatica, dando sempre il padrone le semente.*

¹¹⁴ În text e corectat: *tre quinti* peste: *i tre terzi* (!).

¹¹⁵ Sat pe pîrîul Hîdag aproape de vărsarea în Tîmiș, situat simetric cu Teregova.

¹¹⁶ *Villa aperta.*

¹¹⁷ Confuzie a autorului care, după ce vorbește de distrugerea podului de către Hadrian, pare să situeze acest moment încă în vremea lui Traian.

¹¹⁸ *Alcune secche* (Porțile de Fier).

Ceva mai la vale se află bogatul oraș Vidin¹¹⁹, cu comerțul lui înfloritor și cu poziția lui frumoasă, clădit în întregime numai din lemn, dar cu străzi frumoase și atrăgătoare și cu case confortabile, toate potrivite unui trai mai bun. Pentru cîrmuirea acestui oraș, capitală a unei regiuni atît de mari, ce se întinde de-a lungul Dunării ca și prin ținuturile din interior pînă în Serbia, își are aici reședința un sangeacbei cu toți slujbașii trebuincioși pentru un oraș atît de bogat și de mare.

La o zi de drum în susul Dunării pe același mal se află puternicul castel și tîrg negustoresc, numit Novigrad¹²⁰, cu o cetate¹²¹ puternică, păzită cu multă grijă de turci unde stătea la început un castelan ca guvernator al ținutului, și stă acum un kadiu precum și alți vameși¹²² și sînt de asemenea supuși jurisdicției Vidinului.

Pe malul celălalt, pînă la Marea Neagră, se întinde mult îmbelșugata Țară Românească în care aproape față-n față cu Novigrad se vede un castel puternic, numit Florentin¹²³, așezat pe o stîncă tare și care e păzit cu mare grijă // de români. Dacă cumva turcii ar voi să năvălească din partea aceasta în Transilvania se va vedea că observațiile mele sînt întemeiate și pot sluji cauza creștinătății. p. 170

Aici e a doua cale pe care pot pătrunde turcii de cum ies din împărăția lor <intrînd> drept în țară, adică trecînd Dunărea la Belgrad și intrînd de-a dreptul prin mînosul ținut al Timișoarei, pe care turcii l-au smuls, cu valuri de sînge, de la împăratul Ferdinand, împreună cu Lipova, pe timpul guvernării iscusitului Castaldo¹²⁴.

<Pornind> de la acest oraș foarte bine întărit, care e așezat pe o cîmpie mai ridicată între lacuri spre intrarea Transilvaniei, se străbate mai întîi o pădure grozav de deasă, care se întinde pe aproape 10 mile și se ajunge apoi la depărtare de o zi de drum, la însemnatul tîrg Lugoj¹²⁵, de spre care am vorbit mai sus, după ce a fost lăsat în urmă importantul sat N¹²⁶, cu un castel frumos și potrivit pentru o fortificație simplă și apoi după acesta, multe alte sate toate părăsite de locuitori, mai mult din cauza

¹¹⁹ Autorul descrie și localitățile din dreapta Dunării, lăsînd oarecare echivoc asupra apartenenței lor.

¹²⁰ *Grosso et mercantile castello chiamato Castel nuovo*. Era o fortăreață situată în fața Orșovei, pe țărmul drept al Dunării.

¹²¹ *Rocca*.

¹²² *Gabellieri*.

¹²³ *Castello Fiorentino*. *Castello Fiorentino* este desigur localitatea fortificată, odinioară Florentin, care însă se află pe malul drept al Dunării, aproape de Vidin.

¹²⁴ În 1552.

¹²⁵ *Logos*.

¹²⁶ Neidentificat.

tîlharilor <veniți să jefuiască> atît din Gyula¹²⁷ cît și din tabăra turcească, decît de pe urma unor dușmani fățiși.

Venind dinspre Lugoj, lași la stînga, la o depărtare de vreo două mîle de drumul principal, castelul N¹²⁸, frumos așezat la poalele unui munte și bine întărit, avînd izvoare țîșnitoare. În șanțurile sale cresc pești aleși și mulți raci deosebit de gustoși; apoi dai la jumătatea drumului peste N¹²⁹, și ajungi într-o zi la Caransebeș, iar de aici, a doua zi (după cum am amintit mai sus) la Poarta de Fier¹³⁰, unde aruncîndu-ți privirea în jos, asupra încîntătoarei Transilvanii, crezi că ai scăpat din purgatoriu și privești paradisul.

p. 172 De aici se ajunge la primul oraș întîlnit în cale, numit Orăștie, așezat la poalele unui munte și la marginea unei păduri mari, unde, la depărtare de o milă mică¹³¹, curge Mureșul, rîu de mare folos și navigabil care scaldă muntele înverzit, pe culmea căruia este așezată Deva, cea nespus de tare, și de acolo <merge> la Lipova ocupată de turci, (cînd au cucerit Timișoara¹³²) și fiind azi la granița Transilvaniei, și aici se găsește a treia treacătoare, prin care turcii pot intra // de-a dreptul în Transilvania ieșind îndată din teritoriul lor, la care se mai adaugă acum¹³³ și Gyula¹³⁴, cetate foarte întărită care este așezată între Lipova și Timișoara. Ceva mai la vale, Mureșul se varsă în Tisa, după ce a devenit navigabil lîngă frumosul castel al Vințului, odinioară al călugărului Gheorghe¹³⁵ care a fost ucis acolo.

Acest oraș <Orăștie> nu este înconjurat nici de ziduri, nici de vreun val, ci <e> aproape ca un sat. Are în mijlocul său o cetățuie înconjurată cu un zid, dar slab. Aici locuiește o populație ce-și vede de negoț. Orașul este bogat și înzestrat din plin cu tot felul de alimente și de locuri bune pentru felurite chipuri de vînători, și cu șoimi, și cu cîini pentru a urmări sălbăticiunile mari și mici, și nu mai puțin a pescui felurite soiuri din peștii cei

¹²⁷ Gyula va cădea în mîinile turcilor la 1 septembrie 1566. Aici este vorba de jafurile soldaților imperiali din acea garnizoană. Amănuntul ar fi important pentru stabilirea datei cînd și-a scris Gromo compendiul, dacă nu ar fi contrazis ceva mai departe vezi n. 134.

¹²⁸ Poate Jdioara. În „Apulum“, II, p. 170, n. 56 editorul înclină pentru Făgetul. La fel și Kemeny în „Archiv“.

¹²⁹ Neidentificat — Poate Căvăran?

¹³⁰ Poarta de Fier a Transilvaniei; pe aici se face legătura între Banat și Transilvania. E în dreptul satului Zăicani.

¹³¹ *Un picciol miglio*, spre deosebire de mila ungară.

¹³² *Temiswarro*. Ocupat de turci în 1552 fără lupte.

¹³³ După ocuparea de către turci în 1566.

¹³⁴ *Giulia*, în Ungaria, aproape de granița românească. Autorul o situează greșit între Lipova și Timișoara; ea se află mult mai la nord, pe Crișul Alb.

¹³⁵ Gheorghe Martinuzzi. Vințul a fost stăpînit cîva timp de Radu de la Afumați — ca donație a lui Ioan Zápolya — apoi de Ștefan Mailat, după care devine proprietatea fiscului; așa ajunge în mîinile lui Martinuzzi.

mai buni, și are clima cea mai prielnică pentru a da roade din belșug. Sașii numesc acest oraș „Broos”¹³⁶ și după câte am putut afla, cum orașul Sebeșul săsesc¹³⁷ ajunsese aproape lipsit de locuitori, fie din cauza climei neprielnice, fie din altă cauză, sașii i-au retras numele de oraș și l-au trecut Orăștiei pentru toate bunățile ce au găsit în ea, mai ales pentru clima sa atât de binefăcătoare¹³⁸.

În stînga acestui oraș, la o depărtare de vreo 10 mile, la mijlocul văii, spre Lipova, este așezată, pe un munte ascuțit care stă izolat din toate părțile, prea puternica <cetate> Deva care e socotită ca una din cele mai importante fortărețe ale acelei țări, atât din faptul că ea e situată la intrarea cea mai primejdioasă, unde se unesc tustrele drumurile ce vin dinafară și pe care turcii pot pătrunde de-a dreptul, cât și pentru faptul că, dacă ar fi cucerită această cetate, i-ar sta deschisă calea dușmanului în întreaga țară, iar dacă se va menține, atunci poate fi nimicită orice armată oricît de mare care s-ar încumeta să pătrundă pe aici.

Dar și în afară de aceasta ea este de necucerit, pentru că domină un rîu atât de însemnat ce nu poate fi abătut pe nici o cale, și e așezată pe acel munte care e în atingere¹³⁹ chiar <cu rîul> și este de o așa mare înălțime de jur împrejur că <cetatea> nu poate fi bătută de nici o artilerie și e atât de tare, că nu se poate mina. Cetatea este întotdeauna aprovizionată cu tot ce-i trebuie pe trei ani și chiar mai mult, pentru a înfrunța cel mai dîrz asediu, și are mari înlesniri, cu rîul și cu pădurile și munții din apropiere, pentru a primi ajutor sau a salva garnizoana, dacă cumva dintr-o întâmplare nenorocită ar fi silită la aceasta. De aceea, principele ține aici totdeauna ca garnizoană pe oamenii săi cei mai credincioși și își păstrează acolo bogățiile și comorile sale cele mai de preț.

Urmînd mai departe drumul de la Orăștie // mai adînc înăuntrul țării și trecînd rîul N¹⁴⁰ prin vad, cînd e apă puțină, căci se trece cu greu cînd se umflă <de ploi>, ajungi, la o distanță de vreo opt mile, în cîmpia memorabilă în care viteazul rege Matias a pricinuit turcilor o mare înfrîngere, în dreptul unui sat frumos numit pe ungurește Kenyer¹⁴¹, ceea ce înseamnă

p. 172

¹³⁶ De la Sf. Ambrozie, hramul bisericii.

¹³⁷ Sassebes.

¹³⁸ Versiune fără nici o bază istorică. Există însă o legendă asemănătoare (vezi „Archiv”..., 1885, p. 56). Explicația trebuie căutată probabil în apropierea de nume dintre cele două orașe. Sas-sebeș și Sas-varoș.

¹³⁹ *Contiguo* (textul destul de obscur).

¹⁴⁰ Este vorba desigur de valea Romosului (vezi „Archiv”, p. 56).

¹⁴¹ *Kenier*. E vorba de Cîmpul Pîinii, o cîmpie între satele Șibot și Vinerea, la cîțiva kilometri de vărsarea pîrului Cugir în Mureș. Aici au fost înfrînși de către Ștefan Báthory, voievodul Transilvaniei, și Paul Chinezu, comitele de Timișoara, în 1471, turcii, care năvăliseră în Ardeal după pradă.

„pîne bună”¹⁴². Acest sat cu tot teritoriul ce-i aparține mi l-a dăruit mărinosul principe Ioan, mie și întregii națiuni italiene. Acolo din munții apropiați dinspre răsărit izvorăsc două râulețe¹⁴³ limpezi, care, îndreptându-și cursul spre vest, se varsă, la depărtare de o milă, în Mureș.

La o depărtare de alte opt mile de la această localitate se află frumousul castel al Vințului sus-amintit, și iarăși la o depărtare de alte opt mile, trecînd Mureșul cu luntrea¹⁴⁴ cu o milă mai la vale de Alba Iulia, se ajunge la acest oraș regesc, vechea reședință a regilor Daciei Mici (!) care, după cum se vedește prin diferitele statui antice și reprezentări care se găsesc aici, s-a numit în vechime Zarmijz¹⁴⁵, dar după ce a ajuns sub stăpînirea romanilor, a fost numit Alba Iulia, în amintirea și cinstea Iuliei Augusta, mama împăratului Marcu Aureliu, cum dovedește o veche inscripție în marmură din <biserica> Sfîntului Mihail, care este așezată la șapte mile de aici, la poalele unor munți foarte înalți, acoperiți cu copaci groși și înalți, împreună cu mănăstirea sa de călugări¹⁴⁶, al căror număr a scăzut acum doar la patru, deoarece nu se mai îngăduie nimănui să se mai călugărească acolo; aceștia de acum mai sînt lăsați acolo, cît vor trăi: cu moartea lor se va stinge și acest ordin¹⁴⁷. Acolo pe masivul stîncos se mai vede o veche cetate romană, în ruine, iar în biserică se găsesc multe obiecte antice //.

p. 173

Regina Isabella a înființat acolo niște băi¹⁴⁸ plăcute, pe care regele le folosește adeseori. Acolo mai este un parc¹⁴⁹ plin de cerbi și de alte sălbăticiuni; cu grădini bogate în cele mai alese poame. De aceea vine și înălțimea sa adeseori aici¹⁵⁰ pentru a se recrea.

¹⁴² Sensul precis — pîne, fără vreun calificativ.

¹⁴³ Sînt cele două Cugire (vezi „Apulum”, p. 172). După altă interpretare: Cioara și Păunul (vezi „Archiv”, p. 56).

¹⁴⁴ Porto.

¹⁴⁵ Autorul, folosindu-l pe Reicherstorffer, își însușește confuzia acestuia privind situația Sarmizegetusei (Zarmijz) la Alba Iulia și derivarea numelui acestui oraș de la Alba Augusta. La acestea, adaugă alte confuzii proprii. Inscripția menționată care se afla încastrată în zidul de la intrarea bisericii Sf. Mihail din Alba Iulia — altminteri zis al catedralei din acest oraș — este mutată de Gromo la șapte mile depărtare din cauza confuziei cu Castelul Sf. Mihail (*montem S. Michaelis*), vechiul castel episcopal din secolul al XIV-lea, aflat la cea depărtare de oraș și amintit de Reicherstorffer cu puțin înainte (*Călători*, I, p. 221) ca dăinuind din vremea romanilor (!).

¹⁴⁶ Relația ceva mai târzie a lui Lescalopier pomenește și ea de o mănăstire, vezi mai jos p. 137.

¹⁴⁷ Pentru încercări de localizare, vezi „Archiv”, 1885, p. 57 și „Apulum”, II, p. 175.

¹⁴⁸ E vorba de izvoarele calde de la Geoagiu după sugestia din „Archiv”, respinsă în „Apulum”, II, p. 173, n. 69, pe motiv că Gromo, „secretarul regelui, trăit la curtea de la Alba Iulia era în măsură să cunoască bine locurile de vilegiatură ale curții...”. Dar se vede din context că autorul amestecă și confundă informațiile împrumutate de la alții cu reminiscențe proprii adesea lacunare.

¹⁴⁹ În text greșit: *barco*.

¹⁵⁰ Neidentificat. Se confundă desigur elemente aparținînd unor localități deosebite.

Acum, ca să revenim la ce spuneam despre Alba Iulia, aceasta a avut altădată o întindere atât de mare, în lungime și lățime, încât râul încântător, amintit mai sus¹⁵¹, curgea prin mijlocul său și Traian locuia în acest oraș după ce a supus Dacia, când au fost găsite sub micul râuleț Ompoiu¹⁵², care curge pe lângă oraș și se varsă aproape de aici în Mureș, comorile ascunse ale lui Decebal; descoperite, după cum spune legenda, de un roman „Bibulus“ (!) ¹⁵³, ținut multă vreme în captivitate de acest rege.

Acest oraș este așezat pe un loc mai ridicat în mijlocul unui șes îmbietor, înconjurat de munți foarte înalți, dintre care cei mai apropiați se află la o depărtare de vreo cinci mile; stînd în oraș se desfășoară în fața ochilor în toate direcțiile văi încântătoare. Orașul este înconjurat de ziduri antice din piatră fărâmicioasă cu șanțuri nu prea late nici adînci, și are forma unui dreptunghi și, mulțumită poziției lui prielnice și de însemnătate deosebită, a fost bine întărit de Castaldo, care l-a înzestrat cu patru bastioane puternice și cu patru platforme de pămînt, așa că, dacă este îndestulat cu cele trebuitoare, poate să se apere cîtva timp împotriva oricărei puteri oricît de mari. Este locuit numai de curtea maiestății sale și de cîteva fețe mai însemnate, împreună cu soldații alcătuind garnizoana obișnuită a aceluia oraș și cu garda personală a principelui //. În afara cetății, spre vest se află o mare suburbie în care locuiesc negustorii și unde se fac mari negustorii, putîndu-se găsi, oricînd și din belșug, toate cele necesare traiului. p. 174

Aici se află palatul regal din acest oraș care a fost reședința episcopală, și a ajuns în ruină în urma neîngrijirii timp de mai mulți ani. Dar regina Isabella, mama regelui de față, a restaurat foarte bine clădirea¹⁵⁴. Lîngă acest palat se află catedrala. În tot timpul cît am fost acolo, adică de la 1 mai 1564 pînă la 6 aprilie 1565¹⁵⁵, această biserică a fost în grija preoților și canonicilor catolici care făceau aici și slujba religioasă, și anume cu buna încuviințare a regelui, despre care stăruia credința că încă și după ce încetase de a mai asculta pe față slujba bisericească de la care fusese abătut cu o lună mai înainte prin insinuări eretice de către nelegiuitul medic Blan-

¹⁵¹ Mureșul, care curge la oarecare distanță de oraș.

¹⁵² *Ompaj*. La Reicherstorffer și după el la Possevino, comorile ar fi fost ascunse sub râul Streiu care „curgea pe lîngă capitala Zarmis a lui Decebal“ (vezi *Călători*, I, p. 223). Dar cum în alt loc Zarmis e identificat cu Alba Iulia, rezultă o nouă confuzie, de astădată între râurile Streiu și Ampoi.

¹⁵³ După Dio Cassius, Bikyles; el nu era cetățean roman, ci sclav (vezi „Apulum“, p. 173).

¹⁵⁴ Autorul caută și aici să justifice în chipul acesta depozitarea episcopiei de palatul său.

¹⁵⁵ Pentru durata șederii sale efective în Transilvania, vezi mai sus p. 313 unde e vorba de trimiterea sa într-o misiune în Italia la 28 iulie 1564.

drata din Saluzzo¹⁵⁶, mai stătea încă în cumpănă fără a fi trecut cu totul la aceste erezii, <și> asculta adeseori nu numai sfânta liturghie, ci și alte slujbe catolice, stînd în camera sa de unde putea să audă și să asculte tot ce se săvîrșea și se rostea în biserică. Această părere a urmat din faptul că maiestratea sa în timpul petrecerii sale repetate în acest oraș n-a îngăduit niciodată ca numiții slujitori ai altarului să fie îndepărtați sau tulburați // într-un chip oarecare în îndeplinirea slujbelor, deși a fost mereu îndemnat cu orice prilej de către acel nelegiuit medic, căpetenie a sectei calvine¹⁵⁷, și de către acel răuvoitor Mihail Csáki¹⁵⁸, mare cancelar și căpetenie a sectei luterane. Cînd însă mai târziu, în anul <15>65¹⁵⁹, regele a plecat a doua oară, ca să alunge din țara sa pe generalul imperial Schwendi, care năvălise cu o mare armată împotriva lui, și cînd abia a ajuns la Cluj, unde se și adunase Dieta transilvană, s-au ridicat acești răzvrătiți împotriva lui Dumnezeu și, potrivit cu ordinele secrete primite, au gonit pe preoți și au aruncat la pămînt toate altarele, statuile și icoanele și, între altele fărădelegi, au distrus și unele tablouri vechi de toată frumusețea și le-au ars împreună cu două orgi minunate. Numai trei¹⁶⁰ monumente funerare sculptate din cea mai curată marmură au rămas întregi — unul al lui Ioan de Hunedoara¹⁶¹, altul al lui Ioan de Szepes¹⁶², tatăl regelui de acum, apoi cel al cardinalului, călugărul Gheorghe¹⁶³, precum și umilul mormînt al reginei Isabella¹⁶⁴, în cel mai întunecat ungher al bisericii.

[Autorul caută să demonstreze că Ioan Sigismund nu s-a înstrăinat cu totul de biserica romano-catolică.]

¹⁵⁶ *Giorgio Blandrata* (Biandrata), vezi p. 323, n. 89. Doctrina antitrinitară sau unitariană apare în timpul Reformei religioase din secolul al XVI-lea mai întîi în Italia, apoi în Elveția, Ungaria, Polonia și Transilvania. În Transilvania a fost propovăduită de Blandrata, Francisc David, Iacob Paleologul, Ioan Sommer etc. O dată cu acceptarea ei de către Ioan Sigismund s-a răspîndit repede și, în 1568, a fost recunoscută de dietă printre religiile așa-numite „recepte” (admise).

¹⁵⁷ În realitate: unitariene, nu calvine.

¹⁵⁸ *Malitioso Michel Chiac* (numit mai sus Mihail Românul).

¹⁵⁹ În 1565. După plecarea lui Gromo în aprilie al aceleiași an.

¹⁶⁰ Autorul mai adaugă la cele trei monumente și monumentul modest al reginei Isabella, care ar fi deci al patrulea.

¹⁶¹ *Huniade*.

¹⁶² *Giovanni Sepusco*. Ioan Zápolya. Familia lui, originară din Croația, obținuse în vremea lui Matei Corvin titlul — și funcția — de comite perpetuu al comitatului Szepes (Zeps, azi Spis, în Slovacia).

¹⁶³ Cardinalul Gheorghe Martinuzzi.

¹⁶⁴ Văduva lui Zápolya și mama lui Ioan Sigismund.

Și acum să ne întoarcem la descrierea noastră. Dacă ne îndreptăm spre nord-vest de la Alba Iulia, ajungem prin munți foarte înalți și prin păduri dese, ce se întind aproape 35 de mile, la trei orașe vechi¹⁶⁵, lângă care se găsesc cele mai productive filoane de aur și de argint. S-au mai descoperit aici, în ultimii ani, și zăcăminte bogate de chinovar, pucioasă, aramă și fier. Unul din aceste orașe este Abrudul¹⁶⁶, odinioară colonie a romanilor, dăruit apoi de regele¹⁶⁷ Ioan de Hunedoara // Colegiului canonicilor din Alba Iulia. Aurul și argintul scos de aici se transportă la Sibiu, unde se bate monedă fără întrerupere. Nu departe de aici se află Zlatna¹⁶⁸, oraș deschis, clădit pe timpul lui Traian¹⁶⁹, acum locuit de români, care lucrează neconținut în acele mine. La poalele muntelui, într-o prea frumoasă poziție, la oarecare depărtare spre apus, găsim Baia de Criș¹⁷⁰, odinioară un târg de seamă, acum risipit și nu prea populat din cauza deselor năvăliri, pe care le fac când turcii de la Lipova, când haiducii¹⁷¹ localnici, și mai înainte¹⁷² le <faceau> imperialii din Gyula. p. 176

Toate aceste orașe au ca îndeletnicire scoaterea diferitelor metale din mine, unde ele se găsesc din belșug, precum și spălarea aurului și argintului din acele riulețe cristaline care izvorăsc din mine, și totul este dus la Sibiu.

Dacă ne îndreptăm de la Alba Iulia spre nord¹⁷³, prin șes și peste câteva dealuri line și vîlcele, lăsînd la jumătatea drumului un târg mare¹⁷⁴, ajungem, după vreo 20 de mile, la Aiud¹⁷⁵, un oraș comercial mare și deschis. Este așezat în cîmpie, are o mănăstire mare, întărită cu ziduri și e înconjurat de un șanț — lat și adînc plin cu apă — împreună cu contraescarpa sa.

La o depărtare de vreo 16 mile de aici, și tot în aceeași direcție, trecem râul Arieș¹⁷⁶, care se varsă ceva mai la vale în Mureș, după ce a izvorît din munții înalți dinspre vest, unde se află bogatele mine de aur de la care și-a luat râul numele, căci „Araines” — tălmăcit în italiană — înseamnă râul auriu. Pe acest râu este așezată Turda cea bogată, odinioară un oraș însemnat, acum un târgușor mare, deschis, comercial, plin de viață, cu case

¹⁶⁵ Sînt cele pomenite în *Chorographia Transilvaniae* (1550) p. 16 v°.

¹⁶⁶ *Abrugbanya*.

¹⁶⁷ Gio Huneade Re fusese, după cum se știe, nu regele, ci guvernatorul Ungariei.

¹⁶⁸ *Zalathna*.

¹⁶⁹ După Taurinus și Reicherstorffer, vezi *Călători*, I.

¹⁷⁰ *Keresban*. În valea superioară a Crișului Alb.

¹⁷¹ Vezi p. 323, n. 81.

¹⁷² Adică înainte de 1 septembrie 1566 cînd cetatea Gyula a căzut în stăpînirea turcilor.

¹⁷³ *Maestro*.

¹⁷⁴ Ar putea fi Teiușul (vezi „Apulum”, p. 176, n. 81).

¹⁷⁵ *Agnedina*.

¹⁷⁶ *Araines* (Aranies).

p. 177 arătoase de piatră, cu străzi frumoase // locuit de oameni gospodari. Acest târg este unul dintre cele mai bogate din întreaga țară, dar din cauza așezării sale se află departe de o apă bună de băut¹⁷⁷, decât doar dacă o aduci din râu, care însă e caldă vară. Aceste ape sînt sărate din cauza ocnelor foarte adînci conținînd sarea cea mai aleasă care se scoate acolo de jur împrejur și se transportă de aici pe râul Mureș, care se varsă în Tisa și aceasta în Dunăre, și ea se desface acolo în diferite provincii învecinate, cu mare folos bănesc pentru rege.

Înaintînd în aceeași direcție, la o depărtare de vreo 25 de mile, peste dealuri și trecînd pe lîngă multe iazuri mici și atrăgătoare ajungem la Cluj¹⁷⁸, oraș comercial mare și bine clădit, cu ziduri puternice, după felul obișnuit mai de mult, și cu numeroase turnuri, situat pe loc șes într-o vale fermecătoare între două dealuri, printre care curge un râu cristalin¹⁷⁹. Acest oraș este locuit în parte de unguri, în parte de sași¹⁸⁰. Dregătoriile orășenești se împart pe din două între cele două națiuni, iar sfatul orășenesc se schimbă în fiecare an, fiind cînd dintr-o naționalitate cînd din cealaltă. Catedrala de acolo este foarte cunoscută și este folosită de ambele națiuni pentru slujba divină luterană și are o orgă minunată deosebit de bună. În afara zidurilor acestui oraș se găsesc trei suburbii, una spre sud, care se întinde în lungime nu mai puțin de o milă, a doua către nord-vest, care se întinde pe două mile bune și a treia spre est, și ea destul de întinsă, totuși mult mai mică decât celelalte două. Aceste trei suburbii sînt alcătuite în cea mai mare parte din case de lemn și una e locuită de sași, a doua de unguri și a treia de români¹⁸¹. Întreg orașul este construit din piatră, cu cele mai frumoase case și străzi, și cu toate că mulți oameni luminați socotesc că este cu neputință să fie întărit, eu sînt totuși de altă părere. Și pentru că știu că el este oarecum cheia întregii țări, aș fi dorit să-l fortific chiar eu, ceea ce sper să realizez cu cheltuieli puține, fiind gata întotdeauna să mă plec în fața unei păreri mai întemeiate.

Călătorind de la Cluj în direcția nord-vest, găsim la o depărtare de vreo 10 mile Gilăul¹⁸², un castel frumos și puternic, pe un deal foarte roditor și bine păzit unde se despart două drumuri, dintre care unul duce spre vest peste o cale foarte muntoasă, la Oradea, iar celălalt către nord-vest, terminîndu-se la Baia-Mare¹⁸³. Trecînd însă peste râul Someș care este la

¹⁷⁷ *Acque dolci.*

¹⁷⁸ *Colosvar.*

¹⁷⁹ Someșul Mic.

¹⁸⁰ Românii nu se puteau așeza în oraș. Exclusivismul orășenilor de aici era identic cu cel al celorlalți orășeni din Sibiu, Brașov etc.

¹⁸¹ Cartierul locuit de români este Mănăsturul, cel locuit de sași fostul Hășdat, iar cel locuit de unguri se afla în regiunea gării (vezi „Apulum”, II, p. 177, n. 85).

¹⁸² *Gialu.*

¹⁸³ *Bagna.*

o depărtare de vreo 40 de mile //, ajungem mai întâi la Munkács¹⁸⁴, însemnat și bine întărit, și apoi la Hust, castel frumos, bine străjuit, care spre nord-vest se mărginește cu Polonia și cu teritoriul Orașului Liov¹⁸⁵, iar spre vest cu Opolia¹⁸⁶.

Îndreptându-ne de la Cluj spre nord-est¹⁸⁷, ajungem după vreo 20 de mile tot pe drum șes, la „Castelul Nou”¹⁸⁸, o localitate mică, cu patru bastioane puternice după tipicul de astăzi și cu o fortificație înaintînd dincolo de șanțul care apără bine ambele laturi ale castelului. Zidurile sînt groase și puternice, cu terasament mare de pămînt; șanțul este adînc, lat și plin cu apă, care parte izvorăște din pămînt, parte este adusă din riurile care curg la vest și îi dau apă destulă.

La vreo 600 de pași de aici este un munte, pe care Balassa l-a folosit înainte vreme, cînd această cetate îi aparținea încă împăratului^{189a}, pentru a o bate cu artileria, lucru fără de folos din cauza depărtării prea mari. Iar pe de altă parte muntele e așa de scund, încît nu e cu putință, în nici un chip să se poată bate de acolo cu artileria. Un inginer de fortificații florentin a fortificat acest loc, la cererea cardinalului, fratele Gheorghe¹⁸⁹, după plecarea reginei Isabella din țară. Locul acesta este îndestulat cu tot ce-i trebuie ca să reziste timp de trei ani. Și aici își păstrează regele o parte din comorile sale cele mai de preț, avînd multă încredere în tăria acestui castel. Acuma este păzit de un preot catolic, cu numele Gheorghe, pus <odinioară> în slujbă de fratele George și socotit ca un om de mare ispravă și credință.

Acest loc are spre sud o fortificație înaintată cu șanțuri de apă și flancuri, în care să se poată refugia locuitorii din împrejurimi în timp de război și să se apere și împotriva unui atac inamic serios, și acum această fortificație are o întindere mai mare chiar decît castelul, prin faptul că în ea s-ar putea retrage un număr însemnat, fie de ostași siliți să cedeze // terenul în fața inamicului, fie de țărani nevoiași, apărarea celorlalte două laturi ale castelului fiind foarte mult înlesnită.

Mergînd de aici spre nord-est¹⁹⁰ vreo 20 de mile, tot pe loc șes, ajungem la Reteag¹⁹¹, un sat mare și foarte bogat, fost pe vremuri oraș; acesta

¹⁸⁴ Monceag, azi Mukačevo ... v. și n. 295 Moncag.

¹⁸⁵ În text: *Filopoli* corectat în margine: Leopoli.

¹⁸⁶ *Apolia* — Oppeln în Silezia, care deci nu avea un hotar comun cu Transilvania.

¹⁸⁷ *Verso greco*.

¹⁸⁸ *Apolia* — Oppeln în Silezia, care deci nu avea un hotar comun cu Transilvania. de Martinuzzi ca o cetate de însemnătate netăgăduită în sistemul de apărare al Transilvaniei.

^{189a} Transilvania a fost sub imperiali în 1551—1556.

¹⁸⁹ Martinuzzi.

¹⁹⁰ *Verso Greco*.

¹⁹¹ *Rethec*.

mi-a fost oferit mie de maiestatea sa, împreună cu tot ținutul dimprejur, care se întinde cam pe o lungime de 10 mile și pe o lățime de trei mile, pentru locuința și întreținerea miliției italiene, pe care aveam s-o conduc în acea regiune. Această localitate este la o depărtare de vreo opt mile de Dej¹⁹², un târg mare, deschis, unde Someșul¹⁹³ devine navigabil, după împreunarea lui cu Bistrița¹⁹⁴. Pe aici se transportă sarea care se scoate în cantități mari din munții vecini și se încarcă pe bărci¹⁹⁵, trimise pe Tisa și apoi pe Dunăre, după cum am arătat mai sus. Lângă Dej se sapă și mine de argint foarte bogate¹⁹⁶.

Îndreptându-ne de la Reteag mai departe în aceeași direcție, ajungem la o depărtare de 15 mile, la <castelul> Beclean¹⁹⁷, mic ca înălțime, dar așezat între ape, întărit după felul cel nou; cu ziduri puternice și bine flancate, cu un șanț adânc cu contraescarpa sa și săpat în întregime în adâncimea terenului în așa fel că este atât de bine apărat, încât este cu neputință să fie atacat decât intrându-se în șanț, și cum acesta este foarte adânc și plin cu apă, ce nu poate fi scoasă, urmează că locul este nespus de puternic. Stăpînii acestui giuvaer sînt doi frați nevîrstnici, aderenți devotați ai regelui, ridicați de acesta la mari demnități. Numele lor e același cu numele castelului¹⁹⁸.

La o depărtare de șapte mile de această localitate se găsește frumosul, bogatul, populatul și puternicul oraș Bistrița, așezat pe un loc șes într-o vale veselă, înconjurată de izvoare care udă întreaga vale spre vest pînă la muntele foarte înalt, depărtat cu vreo 1500 de pași // și mai bine de zidurile orașului; celelalte trei laturi ale orașului în parte scăldate de apele unor asemenea izvoare, în parte de un puț lat, care se umple cu apă de rîu, fac ca acest oraș să fie de necucerit. Forma sa este ovală. Cele două laturi mai mici sînt îndreptate una spre sud, cealaltă spre nord, iar celelalte două una spre est, cealaltă spre vest. Străzile drepte sînt tăiate, de la un capăt al orașului la celălalt, de pîraie formate din acele izvoare și care curg prin tot orașul, spre marele folos al locuitorilor și totodată spre desfătarea ochilor privitorilor.

Și pe fiecare din laturile acelea este o poartă principală cu foarte multe mori de-a lungul șanțurilor, puse în mișcare de apa izvoarelor ce

¹⁹² Dese.

¹⁹³ Samos — Someșul Mare.

¹⁹⁴ Bestrum, Bistrița se varsă în Șieu, care la rîndu-i, se varsă în Someș.

¹⁹⁵ Burchi (barchi).

¹⁹⁶ Informație greșită (vezi „Apulum”, II, p. 179, n. 96).

¹⁹⁷ Bethlen.

¹⁹⁸ Familia de magnafi: Bethlen de Bethlen și Bethlen de Iktar, Cei doi Bethleni amintiți aici sînt Gheorghe și Ioan, fiii lui Grigore. Sînt amintiți și de Possevino în *Transilvania*, vezi și „Archiv...”, 1855, p. 59.

țînesc acolo, și ele pot să macine mult mai mult decît cer nevoile orașului. Are o biserică frumoasă, refăcută de un meșter¹⁹⁹ din Bergamo²⁰⁰ pe cheltuiala proprie <a orașului> și care era închinată Sf. Fecioare, dar acum se slujește în ea după învățătura lui Luther, ca și în toate celelalte orașe săsești din această țară. Pîraiele amintite care curg prin oraș se împreună la ieșirea lor în suburbia dinspre miazăzi și se varsă apoi, la 14 mile spre nord. La o depărtare de vreo 30 de mile de acest oraș, peste munți și văi, se găsesc, spre granița Poloniei și a Moldovei, bogatele mine de aur de la Rodna²⁰¹. Îndreptîndu-ne însă spre sud pe o distanță de 35 de mile și tăind mai multe văi mari, întîlnim frumosul, puternicul și bine păzitul castel Gurghiu²⁰², așezat pe o ridicătură înaltă și abruptă de stîncă tare despărțită spre nord de munți, așa că anevoie ar putea fi bătută cu artileria.

Între munte și cetate, la picioarele stîncii curge râul repede al Gurghiu-lui, peste care se trece foarte greu, în parte din cauza repeziciunii apei cît și a bolovanilor mari din albia lui, în parte din pricina malului înalt al stîncii, care împiedică suirea. Pe celelalte trei laturi castelul domină o cîmpie întinsă și frumoasă îndreptată spre Secuime²⁰³.

Între aceste două castele la o depărtare de vreo 10 mile se află un mare tîrg al sașilor (!), centru comercial și loc deschis numit Tîrgu Mureș²⁰⁴, unde se țin mari bîlciuri săptămînale cercetate de populația din toate regiunile învecinate, dar mai ales de secui, aducîndu-se tot felul de mărfuri, ca piei, pînzeturi ș.a. //

De la Gurghiu spre Sighișoara, mergînd spre sud sînt cam 30 de mile. p. 181
<Sighișoara> este un oraș săsesc vîoi, sănătos și cu viață negustorească, așezat parte în șes, la poalele unui deal, parte chiar pe deal, cu clădiri pînă sus pe culme, unde e un castel, mai degrabă frumos decît puternic. El găzduiește o școală cu elevi și cu profesorii acestora distinși în toate specialitățile și științele și întreținută de comună.

Acest deal este atît de depărtat de celelalte care-l înconjură, încît așezarea unei baterii nu ar fi cu putință. În mica vale care se află între ele curge un rîușor limpede numit Tîrnava Mică²⁰⁵, trece pe lîngă Mediaș²⁰⁶ și se varsă ceva mai la vale în Mureș. Dealul amintit este în întregime din

¹⁹⁹ Protho.

²⁰⁰ Oraș în Italia de nord.

²⁰¹ Rodnen. Minele amintite sînt de argint nu de aur. Greșeala se datorește textului lui Reicherstorffer folosit de autor.

²⁰² Grighi.

²⁰³ Verso Cicculi.

²⁰⁴ Vuassarel. Autorul greșit îl prezintă ca oraș săsesc, era locuit de secui și socotit drept capitala „națiunii” secuiești; vezi mai sus n. 80.

²⁰⁵ Kichelle piccolo. În realitate este vorba de Tîrnava Mare.

²⁰⁶ Megieș.

tuf și e plin de peșteri, în care, după mărturia celor mai bătrâni și mai de vază localnici, se adăpostesc și se păstrează de 180 de ani încoace cereale cât se poate de bine. Și acest lucru se întâmplă pentru că aceste cereale nu se recoltează și nu se ridică de pe câmp niciodată mai înainte ca boabele să înceapă a se scutura de la sine din spic. Pe lângă faptul că aceste peșteri sînt foarte potrivite pentru scopul acesta, orașul mai este destul de <bine> apărat împotriva unui atac neașteptat. Dar nu se poate fortifica ușor împotriva unor trupe bine instruite, neputînd fi împiedicată minarea sa. Felul de viață, obiceiurile și religia sînt la fel cu ale celorlalte orașe săsești. Are belșug de toate și este cercetat adeseori de secui, fiind așezat într-o vale frumoasă și întinsă, care privește spre răsărit dar se îndreaptă apoi spre nord-est.

p. 182

Pe același drum urmînd tot prin șes, vreo 30 de mile spre sud și trecînd pe lângă multe orașe dependente de mănăstiri²⁰⁷, care <deși> sînt deschise au totuși niște castele întărite, înconjurate cu șanțuri dar fără însemnătate militară, se ajunge la orașul săsesc Mediaș. Oraș mare, fără a fi vechi și așezat la poalele unui deal, de care e dominat spre răsărit. Din cele două părți, dinspre nord și vest²⁰⁸, e înconjurat de râul Tîrnava²⁰⁹, sporit de apele Tîrnavei amintite mai sus²¹⁰ și de multe alte pîraie, încît nu poate fi trecut cu piciorul. Iar în partea dinspre sud sînt mai multe mlaștini. Acest oraș este în mare decădere și slab populat, cu toate că acolo se face un comerț foarte viu cu diferite pînzeturi, atît de cînepă cît și de in, care se vînd pe prețuri foarte mici. Casele sînt clădite în cea mai mare parte din piatră și foarte frumoase //, dar sînt multe și de lemn. Ulițele sînt podite în parte cu bîrne de lemn și grozav de noroioase; și într-un cuvînt acesta mi se pare cel mai trist oraș din toată țara. Acesta este locul unde a fost decapitat faimosul Aloisio Gritti²¹¹, de acei locuitori conjurați împotriva lui, pentru că, după cum spun ei, el a pus să-l omoare pe Emeric Czibák²¹², episcopul Oradiei, om cu mare vază în țară. Aici este camera în care a locuit și porțița în zidul orașului, în partea dinspre șesul mlaștinos, prin

²⁰⁷ ... *Passando molte terre giuriditioni di Abbadie, quali essendo aperte, hanno una rocca murata, con fosso all'intorno, ma di poco momento, Meges... si trova in etc.* Textul e confuz. În realitate nu poate fi vorba aici decît de bisericile castele ale sașilor care se găsesc îndeosebi în această regiune (vezi și „Archiv”, p. 25, unde se dă o traducere forțată pentru a-l corecta pe autor).

²⁰⁸ *Verso Tramontana et Ponente.*

²⁰⁹ Tîrnava Mare.

²¹⁰ Autorul știind că sînt două Tîrnave socotește că s-ar fi unit mai sus de Mediaș: *circondada dal fiume Kichelle ingrossato dal sudetto Kichelle et da molti fiumicelli.*

²¹¹ *Luigi Gritti.* Gromo pomeniște de acest episod după Reicherstorffer, mai adăugînd cîteva detalii luate din tradiția locală. Pentru amănunte vezi *Călători*, I, relațiile lui Della Valle, Museo și Tranquillo.

²¹² *Almerigo Csibakij.*

care un trădător, prefăcându-se că vrea să-l salveze, l-a condus afară <din oraș> pe câmp, și l-a predat dușmanilor lui împreună cu cei doi fii²¹³ tineri ai săi, care, după decapitarea tatălui lor împreună cu câțiva din credincioșii săi cei mai de aproape, au fost și ei decapitați din porunca locțiitorului moldoveanului, Ștefan Mailat²¹⁴, pe atunci voievod al acestei provincii.

De la acest oraș dacă ne îndreptăm spre vest, ajungem după un drum de 35 de mile, trecând prin multe sate și moșii nobiliare ale baronilor unguri, înapoi la Alba Iulia, și dacă ne îndreptăm spre răsărit, la tot atâtea mile de acolo, ajungem la Sibiu²¹⁵, capitala sașilor: oraș mare strălucit, puternic și înzestrat din belșug cu toate cele trebuitoare unui trai vrednic orășenesc²¹⁶. Așezat pe o câmpie puțin înclinată, astfel că de la palatul²¹⁷ cel mare se poate cuprinde cu privirea întreaga regiune dimprejur; este înconjurat de lacuri adânci, care de la piciorul zidului se întind pe trei laturi aproape pe o milă. Zidurile sînt groase și înalte cu ieșituri și galerii acoperite după sistemul vechi // spre lacuri, unde nu se poate da nici un fel de atac decît din colțuri. Prudentul Castaldo a ridicat, după sistemul de azi, două bastioane foarte importante, care acum sînt înconjurate de ziduri tari de piatră²¹⁸. Și același lucru s-a făcut, cu mai mare cheltuială și meșteșug, pe latura de vest, spre câmpie.

Înăuntrul orașului casele sînt de piatră, încăpătoare, frumoase și bune de locuit²¹⁹, fără a fi palate. Pîraie de apă curgătoare străbat străzile largi și drepte, curate și îngrijite. Sînt patru porți principale²²⁰, cîte una spre fiecare din cele patru puncte cardinale. Vinul și pîinea sînt foarte bune, mai bune decît în orice parte a țării. Aici se bat neînterupt monede de aur și de argint și se găsesc atîtea tunuri, încît ar ajunge pentru trei fortărețe mari și mereu se mai toarnă altele. Bărbați cu greutate, bucurîndu-se de mare vază, formează o magistratură orășenească avînd autoritatea cea mai mare în stat în afară doar de a regelui. <Aici se face> negoț intens cu pînză, cu diferite feluri de țesături fine (?)²²¹ și cu ceară. Femeile <sînt> frumoase și cuviincioase atît în purtări cît și în îmbrăcăminte. Atît bărbații

p. 183

²¹³ Anton și Petru.

²¹⁴ *Maylad Moldavo al hora Vaivoda di quella provincia*. Greșeală evidentă datorită desigur legăturii pe care o face autorul cu Petru Rareș din Moldova în cele două împrejurări cînd îi pomenește împreună; vezi mai jos p. 355, text, și n. 255.

²¹⁵ *Cibino*. Dacă se arată linia Mediaș—Sibiu atunci orientarea este greșită. Dacă punctul de plecare ar fi însă Alba Iulia—Sibiu, ea ar fi mai plauzibilă.

²¹⁶ *Al vivere civile*.

²¹⁷ *Palazzo maggiore* (al primăriei).

²¹⁸ Începute în 1551; Gromo le vede terminate (vezi „Archiv”, p. 61).

²¹⁹ *Vaghe belle et commode*.

²²⁰ Pentru numele acestor porți vezi „Archiv”, p. 62; Heltauerthor, Sag.-Burger- și Elisabeth-thor.

²²¹ *Varie pelle*. Are și acest sens și cel de blănuri, care pare mai puțin probabil aici.

cît și femeile urmează, în privința îmbrăcămînții cît și în alte privințe, obiceiurile germane. La fel fac și celelalte orașe săsești.

Și nici nu pot celelalte națiuni avea slujbe în acest oraș săsesc sau căpăta dreptul²²² a locui aici, decît cumva vreun om de mare meșteșug și numai la o nevoie <a orașului>. Nici chiar regele însuși nu poate să zăbovească aici decît doar trei zile și nu poate să intre în oraș decît cu un număr mărginit de însoțitori, și care este atît de mic, încît nu poate trezi nici o teamă.

Orașul e numit Cibinum de la pîrîul care izvorăște aici și care, după ce formează acele lacuri, se varsă ceva mai la vale în „Alutto” sau Olt. Orașul și acum în limba săsească se numește „Hermannstadt”²²³ de la Hermann, care se spune că ar fi fost întemeietorul lui. În biserica sa catedrală slujba e foarte bine săvîrșită de peste 30 de preoți, dar după ritul luteran. Și aici se păstrează rezerve de cereale pentru mulți ani și se găsesc în oraș atîtea mori la adăpostul // oricărui inamic din afară, încît pot hrăni mai multă populație decît se află în oraș.

p. 184

Acest oraș pe lîngă faptul că este metropola celorlalte orașe săsești, mai are sub ascultarea sa șaptesprezece sate²²⁴ în care se țin bîlciuri, și pe lîngă aceste tîrguri <mai are> și sate mari, și fiecare din aceste tîrguri și sate pomenite mai sus nu atîrnă unele de altele, ci sînt sub ascultarea doar a comunității²²⁵ lor, adică^{225a}:

Orașul Orăștie are unsprezece tîrguri sau sate parohiale²²⁶.

Sebeșul săsesc — altădată oraș de seamă al sașilor, acum însă nu mai e oraș, ci doar un tîrg mai mare — este așezat la o depărtare de șapte mile de Alba Iulia, pe drumul dinspre Sibiu, pe un șes cu totul neted, între pîraie, în care trăiesc pești foarte gustoși și din ale căror ape se formează un rîu mare, ce înconjură orașul din două părți și se varsă mai jos de Alba Iulia în Mureș. Drepturile sale orășenești au fost trecute asupra Orăștiei, amintită mai sus, măcar că acesta (Sebeșul săsesc) are înfățișarea de oraș, și cealaltă

²²² Acest exclusivism al orașelor săsești va începe a fi zdruncinat pe la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, în urma reformelor lui Iosif al II-lea (vezi Archiv, p. 62).

²²³ Pentru numele orașului Sibiu, vezi și N. Drăgan, *Românii în veacurile IX—XIV*, București, 1933.

²²⁴ *Borchi*, în înțelesul de tîrguri și de sate, cum reiese din rîndurile următoare.

²²⁵ În loc de: *scaune*. Autorul folosește *Chorografia Transilvaniei* în care e vorba de *Scaunele* săsești. În sensul acesta trebuie interpretată partea ce urmează. Confuzia ce o face între dependența politică și organizarea administrativă-religioasă se datorește combinării unor texte deosebite, împrumutate tot din lucrarea lui Reicherstorffer și combinate fără discernămint.

^{225a} Începînd de aici Gromo îl copiază servil pe Reicherstorffer.

²²⁶ La Reicherstorffer: 11 sate *regești* (vezi *Călători*, I, p. 214). Termenul de parohial împrumutat de la capitlurile parohiale care apar îndată după aceea (p. 215) e cu totul impropriu. Observație valabilă și pentru cele 5 sate „parohiale” ale Sebeșului Săsesc de la sfîrșitul alineatului.

localitate (Orăștia) mai degrabă de sat, dar pentru faptul că este înconjurată cu ziduri frumoase și puternice și că și mărimea și înconjurul său se întind la cel puțin o milă și jumătate. Are case bune, putînd sta alături cu oricare oraș ale acestei țări, are o catedrală²²⁷ prea frumoasă, și este foarte bine populat de negustori și orășeni civilizați²²⁸ și a fost întărit mai înainte de Castaldo; cealaltă așezare e deschisă avînd doar un castel întărit și nu are cazărmi, ci doar puține clădiri civile, nu are atîția orășeni cu vază. În clipa de față stau cinci sate parohiale sub jurisdicția amintitului tîrg.

Cea de-a treia comunitate e Rupea²²⁹, care are 15 <sate>.

A patra este Alțina²³⁰, cu 12 sate „parohiale“.

A cincea este Sighișoara²³¹, oraș mare, care are 16 <sate „parohiale“>.

A șasea e Cincul Mare²³², care are 22.

A șaptea este Miercurea²³³, care are zece.

Orașul Mediaș e despărțit de cele pomenite mai sus și mai are sub <ascultarea sa> altă comunitate²³⁴ cu 24 de sate parohiale. Între aceste orașe //, sate și tîrguri se află multe sate și castele²³⁵ ale nobililor unguri, care nu fac parte dintre acelea, ci depind direct de rege. p. 185

Cît privește plata taxelor pentru nevoile statului, aceste comunități²³⁶ sînt împărțite în opt capitluri parohiale²³⁷ care, întrunindu-se la un loc, își

²²⁷ Termen impropriu, căci nu este vorba de un oraș episcopal. S-ar părea că aici se vorbește de biserica frumoasă din Sebeșul săsesc deși îndată după aceea e vorba de fortificațiile lui Castaldo de la Orăștie. Textul e confuz.

²²⁸ *Civili persone* (După Reicherstorffer, care laudă „urbanitatea“ lor, *ibidem* p. 222).

²²⁹ *Rupen*. Tîrg pe Tîrnava Mare. Numele maghiar e Kőhalom (de unde rom. Cohalm), cel german: Reps.

²³⁰ *Olczna*. La nord de Sibiu, pe valea Hărtibaciului.

²³¹ *Segisburgh*. Formă hibridă alcătuită de autor din ung. Segesvar și germ. Schäss-burg.

²³² *Schencherstud*, în loc de Schenkerstuhl (Scaunul Cincului).

²³³ *Reusmarch* (Reusmarkt).

²³⁴ Este vorba de Șeica (germ. Schelkerstuhl). Asupra organizației scaunelor săsești, vezi E. Ed. Müller, *Stühle und Distrikte als Unterteile der Siebenbürgisch-Deutschen Nation Universität*, Sibiu, 1941.

²³⁵ *Casali et palazzi*. Pasajul este luat din Reicherstorffer, *op. cit.*, p. 8, unde acestea sînt numite: „*pagi possessionesque*“. În adevăr, sașii n-au stăpînit tot teritoriul dintre Mureș și Olt, printre ei au rămas și multe ținuturi care aparțineau nobilimii. Acestea formau enclave mai mari sau mai mici — unele cuprinzînd un singur sat — care țineau administrativ de comitatul Alba.

²³⁶ *Fattioni*.

²³⁷ Este vorba de gruparea bisericească pe decanate independente de episcopia catolică a Transilvaniei și datînd încă din începutul secolului al XIV-lea. Pentru confuzia ce se face între organizarea bisericească pe decanate și cea administrativă pe scaune vezi și „*Archiv*“, p. 63, unde se accentuează și confuzia dintre taxele bisericești, privind capitlurile, și dările administrative fără vreo legătură cu ele. De fapt autorul îl copiază pe Reicherstorffer vezi *Călători*, I, p. 215 și urm.

țin dietele lor fiind totdeauna de față un slujbaş al regelui²³⁸. <Aceste capitluri> sînt următoarele:

Capitulul Bistriței cuprinde întîi orașul acesta și 23 de sate parohiale.

Capitulul Reghinului²³⁹ are vreo 30 de sate //

Capitulul Țării Bîrsei²⁴⁰ cuprinde orașul Brașov împreună cu 13 sate.

Capitulul Chezdului²⁴¹ cuprinde Sighișoara în vecinătatea secuilor și 48 de sate.

Cele două scaune ale Mediașului cuprind Mediașul și 36 de sate.

Sibiul are 2 capitluri; primul cuprinzînd orașul și 23 de sate, al doilea vreo 22 de sate²⁴².

Capitulul Sebeșului sășesc cuprinde tîrgul²⁴³ său și 17 sate.

La o depărtare de vreo opt mile de orașul Sibiu, amintit mai sus, se găsesc ocnele de sare, într-un tîrg („castel”) ²⁴⁴, care se numește Ocna Sibiului²⁴⁵ sau, pe săsește, Salzburg. Aceste ocne de la Ocna Sibiului, ca și cele de la Turda și Dej, aduc venituri importante principelui Transilvaniei.

La o depărtare de vreo opt mile, se află castelul Cisnădiei²⁴⁶ de mărime mai potrivită, înconjurat cu ziduri bune și destul de puternic, dar mai mult arătos. Aici se fac seceri pentru tăierea bucatelor de pe cîmp, lucru care nu se mai face în nici o altă parte a țării. Puțin mai departe de aici se vede Cisnădioara²⁴⁷ pe care se afla frumosul castel N²⁴⁸, clădit cu meșteșug minunat din frumoase lespezi de marmură²⁴⁹. În el obișnuiește populația să-și pună, în siguranță, avutul și familiile în timp de război. Și cum pămîntul este foarte mănos, și mai ales în poame minunate, acești țărani trag destule foloase. La o depărtare de două mile mari se află Turnul Roșu²⁵⁰ unde Sibienii păzesc neîncetat rîul Olt care, venind de la poalele munților secuiești și despărțindu-i pe secui de Țara Bîrsei²⁵¹, curge pe sub acest teren

²³⁸ Afirmație gratuită a lui Gromo.

²³⁹ *Regno* (Regen).

²⁴⁰ *Burtia*.

²⁴¹ *Kisdî*.

²⁴² De decanatul Sibiu mai țineau și capitlul Nocrich (germ. Leschkirch) și cel de Cincul Mare (vezi „Arhiv” p. 64).

²⁴³ *La sua terra* (adică orașul însuși).

²⁴⁴ În text: *în un castello*. Cuvîntul castel (burg) este luat din numirea germană Salzburg.

²⁴⁵ *Vuizagna* (Vizakna).

²⁴⁶ *Helta*.

²⁴⁷ *Monte di San Michele*.

²⁴⁸ Cetățuia de la Cisnădioara, azi în ruine, n-are un nume deosebit (vezi „Arhiv”, p. 64). Descrierea ei și legende în legătură cu ea, în S. Moldovan, *op. cit.*, p. 121).

²⁴⁹ Vezi *Chorographia Transilvaniae* pe care o urmează autorul: *ex quadrato lapide* (nefiind vorba nicicum de marmură, ci de piatră tăiată în blocuri de formă regulată pentru construcție).

²⁵⁰ *Torre rossa*.

²⁵¹ *Contado di Barcho*.

într-o vale foarte îngustă, și este una din căile pe care turcii ar putea intra în Transilvania, dar cu greu. Apoi de aici // trece în Țara Românească și acolo se varsă în Dunăre: se crede că atunci când a fost înfrântă oastea turcească în Transilvania de către viteazul rege Matiaș²⁵² un număr nesfârșit din acești <turci> au căzut de pe acel mal și s-au înecat în râul amintit. Din acest oraș al Sibiului, dacă se trece muntele și râul pomenit se pătrunde în înbelșugata Țară a Făgărașului²⁵³ care se mărginește spre răsărit cu munții înalți ce despart Țara Românească de Transilvania și are o cîmpie nespus de mănoasă cam de vreo zece mile între acest râu și poalele muntelui, cotind spre nord tot în șes. După trecerea acestui râu cam douăzeci de mile pînă la cetatea bine păzită a Făgărașului aflată în stăpînirea lui Gabriel Mailat²⁵⁴, fiul celui mare Ștefan Moldoveanu²⁵⁵ care pentru marea sa vitejie și disciplină ostășească a meritat să fie numit voievod al Transilvaniei și de către împăratul Ferdinand și de către Ioan I de Szepes²⁵⁶, regele Ungariei, tatăl acestuia de acum²⁵⁷, și slujind cînd pe unul, cînd pe celălalt dintre acești doi principii, în expedițiile cele mai vestite, a dat dovezi de vitejie și de înțelepciune, încît, în cele din urmă, împăratul turcesc, Soliman, privind cu bănuială la starea lui așa de strălucită, a izbutit să facă să fie prins prin înșelăciune de un oarecare Petru, voievod²⁵⁸ al Moldovei, în care avea mai mare încredere, și predat în mîinile unui pașă, care l-a trimis sus numitului sultan, și după ce a stat în închisoare 14 ani²⁵⁹ a trecut la viața cealaltă în turnul de lingă „Marea Neagră”²⁶⁰, lăsînd în urma sa pe acest fiu nevîrstnic, care, crescînd la curtea împăratului Ferdinand, a fost însurat de urmașul acestuia, Maximilian, cu o tînră de viță nobilă maghiară²⁶¹, crescută de soția lui, împărăteasa, și apoi trimis în patria sa. E un om iubitor al străinilor, are cam 28 de ani, posedă patru rase de cai din cei mai aleși din toată țara. Pentru a străbate // călare proprietățile sale trebuie mai bine de o zi și jumătate de drum în cîmpie, și suprafața aceasta cuprinde 64 de sate mari, toate sub atîrnarea sa. Se mărginește peste munți cu Țara Românească, spre

p. 187

188

²⁵² Confuzie cu victoria lui Ioan de Hunedoara care, în 1441, a alungat pe turcii veniți sub cetatea Sibiului, gonindu-i pînă la ieșirea Oltului (vezi „Apulum”, II, p. 187, n. 133).

²⁵³ *Rocca di Fogaras.*

²⁵⁴ Pentru amănunte biografice, vezi „Apulum” II, p. 187, n. 133 și „Archiv”.

²⁵⁵ Ștefan Mailat nu era moldovean, ci român din Transilvania, fiu de boier din satul Comana din Făgăraș.

²⁵⁶ Ioan Zápolya.

²⁵⁷ Ioan Sigismund care se intitula Ioan al II-lea.

²⁵⁸ *Duce* (Petru Rareș).

²⁵⁹ În realitate 9 ani (1541—1550). Greșeala poate fi datorată confuziei dintre cifrele arabe și romane, citindu-se 14 în loc de IX.

²⁶⁰ De fapt Marea de Marmara.

²⁶¹ Ana Bánffy.

răsărit²⁶², spre apus cu Oltul, spre miazănoapte cu Braşovul şi spre miazăzi cu Sibiul. Cetatea Făgăraşului era socotită foarte puternică dar asta era mai înainte, când artileria de asediu nu bătea încă cu atîta furie, şi acumă încă, datorită poziţiei sale prielnice, ar putea să fie pusă în stare de apărare, cu cheltuială puşină şi într-un timp foarte scurt.

Plecînd de la această cetate, la o depărtare de vreo 15 mile, după ce s-a străbătut cu multă osteneală o pădure şi un munte²⁶³, spre nord²⁶⁴, se ajunge în Ţara Bîrsei, care cuprinde multe castele arătoase şi puternice, toate sub ascultarea Braşovului²⁶⁵, numit şi Verşovia, unul dintre cele mai frumoase oraşe din ţara întreagă în ceea ce priveşte clădirile, străzile şi populaţia, şi cel mai înfloritor dintre toate în privinţa comerţului. Este aşezat între munţi foarte frumoşi şi închis de ei din toate părţile; are şanţuri late şi adînci, umplute cu apă care izvorăşte din trei părţi, cu lacuri adînci şi afară de aceste şanţuri pe latura cealaltă, spre răsărit, se află un munte²⁶⁶ foarte înalt şi prăpăstios, care nu îngăduie din partea aceasta nici să fie bătut cu tunul <oraşul>, nici să fie luat cu asalt, <atît> din cauza povîrnişului său stîncos, cît şi din cauza marei lui apropiere de zidul oraşului, care, în această parte, are un şanţ dublu şi între aceste şanţuri se află o curtină de pămînt cu bastioane dispuse cu chibzuinţă după sistemul modern, şi deşi cam mici, sînt totuşi sigure şi nu sînt nepotrivite pentru respingerea <unui atac²⁶⁷>. Aş putea asemăna acest munte cu renumitul fort Palamides²⁶⁸ de lîngă Nauplia în Grecia²⁶⁹ care la fel împiedică să se // dea orice asalt din partea aceea, sau să se bată oraşul mai tare cu artileria, dar găsesc această deosebire că dacă fortul Palamides ar cădea în mîinile duşmanului ar <putea> pricinui mari stricăciuni caselor, măcar că ar aduce puşină stricăciune zidurilor oraşului, şi că ar tăia asediaţilor orice ieşire din oraş şi orice ajutor de pe uscat, <dar> acestăalt²⁷⁰ nu poate aduce nici o stricăciune în nici un fel, din cauza prea marei sale înălţimi şi a peretelui său prăpăstios şi a depărtării sale prea mari de celelalte drumuri.

Aşa după cum oraşul este aşezat la gurile a trei văi, tot astfel are trei suburpii mari; una la apus pe unde se merge în Transilvania^{270a}, a doua

²⁶² Toată orientarea este vădit greşită.

²⁶³ Munţii Perşani şi Pădurea Perşanilor.

²⁶⁴ *Verso Tramontana*.

²⁶⁵ Corona.

²⁶⁶ *Timpa*.

²⁶⁷ Text confuz: *quali non disdicono se bene al quanto piccoli sono per essere sicuri di abbatterla*.

²⁶⁸ *Palamigi* care împreună cu alte două fortăreţe apăra oraşul.

²⁶⁹ *Napoli di Romania* ... oraş pe coasta de răsărit a Moreii. Vezi şi „Revista istorică”, I, p. 67.

²⁷⁰ Muntele, adică *Timpa* — despre care a fost vorba.

^{270a} Adică spre teritoriul avînd drept capitală Sibiul (Siebenbürgen).

la sud pe unde se merge în Țara Românească, mai cotind spre răsărit îndată după ieșirea din vale, și a treia spre nord pe unde duce drumul spre Moldova; una e locuită de români, una de secui, și cealaltă de țărani de ai sașilor. El are un teritoriu întins, neted, mănos în cereale, vin și carne, și mai ales în in și cînepă. Are un institut de învățămînt pentru toate artele liberale, vrednic de toată cinstea, cu o bogată bibliotecă ce poate sta alături de cele mai vestite dintre ele. Casele sînt arătoase, străzile foarte frumoase și largi; pretutindeni se văd pîraie cu apă curgătoare care aduc orașului folos și mare frumusețe. Deasupra acestor străzi amintite mai sus, pe acea parte a muntelui, care este la adăpostul atacurilor inamice, se ridică trei castele foarte puternice, și foarte întărite și păzite, care domină căile de intrare în oraș și nu îngăduie să se așeze vreo tabără într-o parte oarecare, afară doar în vârful munților de unde însă nu i se poate aduce orașului nici o vătămare, după cum s-a dovedit în fapt în mai multe rînduri, atît împotriva moldovenilor, asupra cărora a cîștigat <orașul> o mie de izbînzi²⁷¹, cît și împotriva turcilor, cînd a fost apărat de amintitul Ștefan Mailat²⁷². Aici s-ar putea adăuga o lucrare²⁷³ de cea mai bună apărare și cu mare ușurință care se va arăta cînd va fi nevoie.

Aici se adună toate popoarele învecinate ca într-o hală comună de mărfuri și se găsesc totdeauna turci, greci, moldoveni, munteni, secui și alte neamuri. Printre monumentele mai însemnate ale orașului²⁷⁴ se numără și o biserică ținută în mare cinste, clădită din lespezi de piatră din cea mai bună, și numită după Fecioara Maria²⁷⁵, unde slujba se face de preoți numeroși, după datina lor cu toată cucernicia.

Dregătoriile orașului sînt în mîinile unor oameni cărturari // în vîrstă p. 190 matură de mare înțelepciune și greutate, dintre care cei mai mulți vorbesc mai multe limbi. Ei nu ar îngădui ca alții decît doar cetățenii orașului să ajungă în vreo slujbă sau ca cineva care nu e sas să locuiască în oraș.

Mărfurile aduse pe această piață sînt în cea mai mare parte pînzeturi, apoi piei²⁷⁶ de vulpe, de lup, de rîs și de jder, în mari cantități. În afara zidurilor orașului, suburbiile amintite împlinesc tot locul <rămas> dintre aceste <ziduri> și munți.

Această Țara a Bîrsei este despărțită de Secuime, spre nord și vest (!) prin rîul Olt, spre est (!) prin munții cei înalți de Țara Românească și spre

²⁷¹ Se referă la asediul Brașovului, încercat fără succes de Petru Rareș.

²⁷² Afirmație neîntemeiată pe știri istorice.

²⁷³ *Cosa*.

²⁷⁴ *Tra le cose notabili*.

²⁷⁵ Azi cunoscută ca Biserica Neagră. În realitate în momentul acela era afectată cultului luteran. Gromo dă dovadă și aici de o ambiguitate cu tîlc.

²⁷⁶ *Dossi*.

sud (!) de regiunea Făgăraşului şi a Sibiului.²⁷⁷ Părăsind oraşul prin suburbia de la sud, după un drum de două zile se iese din vale şi se intră pe un loc neted frumos, plin cu livezi şi pîraie limpezi de munte. Mai înainte vreo opt mile, ajungem la o cetate foarte puternică, numită Rîşnov²⁷⁸, clădită pe vârful unei stînci, pe un munte înalt şi despărţit de ceilalţi, la care se poate ajunge numai pe o potecă lată de vreo trei paşi, şi aceasta <urmînd> şerpuit în loc descoperit. Sub această cetate lîngă drumul mare se află un tîrg bine populat şi cu viaţă negustorească, ai cărui locuitori se refugiază de obicei în cetatea amintită, în timp de război, iar în vremuri de linişte, ea e păzită de un slujbaş²⁷⁹ numit de oraş, cu un număr mic de români. La o depărtare de alte opt mile de acea cetate găsim un alt castel foarte puternic aşezat pe o înălţime^{279a} în întregime stîncoasă, în mijlocul unei văi înguste, prin care se trece în Ţara Românească, acolo unde aceasta se mărgineşte cu Moldova²⁸⁰ şi este despărţită, prin chei foarte înguste, de alţi doi munţi^{280a}, inaccesibili din cauza pereţilor lor abrupti şi a codrilor deşi <ce-i îmbracă>.

Pe sub castel curge un rîu de munte limpede,²⁸¹ care dă nu numai cei mai gustoşi păstrăvi, lipani²⁸² şi alţi peşti buni, ci şi pietriş de aur curat în mare belşug, care se pescuieşte cu ajutorul unei site zăbrelete din nuiele, întorcîndu-se cum se prind peştii în unele locuri. O asemenea pescuire de aur este îngăduită numai acelor care au învoirea principelui, ce o arendează în schimbul unei mari cantităţi de aur.

Castelul acesta se numeşte Bran²⁸³ şi este foarte bine păzit şi totdeauna bine înzestrat cu tot ce e trebuitor pentru o apărare puternică, şi stă de asemenea // sub privegherea sfatului oraşenesc al Braşovului.

Îndreptîndu-ne acum spre apus şi trecînd printr-un tîrg care se întinde pe o milă bună între doi munţi, ajungem într-o cîmpie mare şi frumoasă, de unde, după un drum de vreo 18 mile, sosim la castelul Prejmer²⁸⁴ <care e> destul de tare, căci este încins de ziduri groase şi puternice, cu un şant circular adînc, şi lat, cu turnuri de factură veche de o grosime uimitoare. Pe dinafară castelul este înconjurat din trei părţi de un sat mare, cu izvoare

²⁷⁷ Orientare complet greşită.

²⁷⁸ Rosnov.

²⁷⁹ Guardiano.

^{279a} Înălţimea de la Bran.

²⁸⁰ Greşit. Graniţa Moldovei este cu mult mai departe spre răsărit.

^{280a} a Trecătoarea Branului se află între Munţii Bucegi la răsărit şi Piatra Craiului

la apus.

²⁸¹ Rîul Turci (Töröcs), după care a fost numit castelul Törzburg.

²⁸² Temole.

²⁸³ Terschio.

²⁸⁴ Plasma. Aşezat la nord de Braşov.

foarte îmbelșugate, într-o poziție desăvârșită²⁸⁵, așa că s-ar putea face din castel una dintre cele mai tari fortărețe ce le-ar putea dori cineva.

La o depărtare de cinci mile de aici se găsește un alt castel, de formă asemănătoare dar mai mic, numit pe latinește²⁸⁶, „Mons lattis”²⁸⁷, al cărui nume unguresc l-am uitat, și un altul la aceeași depărtare. Acolo se află un târg mărișor, înconjurat cu ziduri, dar nu prea tari, numit Feldioara²⁸⁸, sub atîrnarea unei abații²⁸⁹ și ea sub autoritatea Brașovului, pe a cărui cîmpie regele Matiaș a pricinuit turcilor o înfrîngere îngrozitoare, nimicind 60 000 de turci. În amintirea acestui fapt a fost zidită aici o mică biserică²⁹⁰.

Și cu acestea am stăruit îndeajuns asupra descrierii întregii țări, pe care o stăpînește, în clipa de față, regele Transilvaniei.

Descrierea tuturor rîurilor mai însemnate care se găsesc în această țară, arătînd și izvoarele și gurile lor.

Începînd de la apus observ că Tisa, rîu adînc și navigabil, desparte țara atribuită de împăratul turcesc Soliman, regelui de față al Transilvaniei²⁹¹, de regatul Ungariei, pe care-l stăpînește acum împăratul Maximilian. Acest rîu izvorăște din munții Poloniei, curge pe lîngă hotarele ducatului de Opolia²⁹² intră în Ungaria și sporit cu diferite rîuri, care se varsă în apele sale // mai jos de Cașovia poartă luntre mari, cu tot felul de mărfuri și printre altele cu sare, și se varsă în Dunăre aproape de lacul Becicherec²⁹³, nu mult mai sus de Belgrad.

p. 192

Mureșul izvorăște la poalele munților Moldovei, și curgînd ca un mic pîrîiaș de la obîrșia sa, e sporit cu alte ape, și intrînd în Secuime ajunge la Tg. Mureș, apoi vine la Aiud, lîngă care se unește cu Arieșul ce izvorăște din munții Abrudului, apoi trece la Alba Iulia și de aici la Vinț, Deva și

²⁸⁵ *In piano perfetto.*

²⁸⁶ *In Lasino* (în Latino).

²⁸⁷ Hărman. Adică: „Mons Lactis” dintr-o asociație de idei, în loc de „Mons mellis”, care e traducerea lui Honigberg (ung. Herman, rom. Herman sau Hărman) a cărui situație geografică se potrivește cu contextul, vezi „Apulum”, II, p. 141 și 149.

²⁸⁸ *Feldvar.*

²⁸⁹ *Abbadia*, vezi p. 350, n. 207 relativă la celelalte „Giuriditioni di Abbadie” pomenite în regiunea Mediașului.

²⁹⁰ Afirmație în întregime gratuită.

²⁹¹ După moartea lui Zápolya (1540) cînd sultanul a păstrat pentru sine partea de vest, înglobînd-o pașalîcului de la Buda.

²⁹² În forma germană numit Oppeln, vezi p. 327, n. 14.

²⁹³ *Betzcherech*. Era un lac uriaș prin care trecea Timișul înainte de a se vărsa în Tisa. A fost secăt după izgonirea turcilor.

Lipova și se varsă în Tisa lângă Seghedin, în Ungaria. Începe a fi navigabil la Vinț.

*Someșul izvorăște din munții Transilvaniei — care sînt numiți pe latinește Carpați <și sînt> vecini cu Polonia (!) și în hotar cu Moldova și la început o ia spre răsărit*²⁹⁴, curge pe lângă „Moncag”²⁹⁵, oraș mare și puternic al regelui Transilvaniei se îndreaptă apoi spre sud și atinge ținutul Clujului, se întoarce apoi iarăși spre răsărit și, curgînd printr-o albie îngustă, trece lângă Dej, se împreună acolo cu Bistrița²⁹⁶, care izvorăște de lângă <orașul> Bistrița, devine apoi navigabil și transportă o mare cantitate de sare, și se varsă în Tisa nu departe de Tokay²⁹⁷.

Rîul Criș, nespus de limpede și bogat în pești minunați — numit Cros²⁹⁸ pe ungurește, izvorăște și el la granița dinspre Polonia²⁹⁹ (!) curge pe lângă Oradea și se varsă tot în Tisa.

Oltul³⁰⁰ izvorăște din munții secuiești, și coborînd de la nord³⁰¹ la sud, desparte într-una pe secui de Țara Bîrsei și înaintînd mai departe lăsînd Sibiul la vest, intră prin văi înguste în Țara Românească³⁰² și apoi în Dunăre. //

Rîul Gurghiu³⁰³ izvorăște din ținutul Gurghiului³⁰⁴, aproape de izvoarele Mureșului, la marginea Secuimii dinspre Moldova și se varsă în Mureș ceva mai sus de Tg. Mureș.

²⁹⁴ Autorul, urmîndu-l pe Reicherstorffer, confundă într-un singur rîu cele două Someșuri Mare și Mic, mai luînd și Someșul Mare drept Bistrița.

²⁹⁵ *Moncag*. Vezi p. 360 unde este pomenit la 40 de mile de Someș în direcția cetății Hust și indentificat cu cetatea Munkács (Mukačevo). În textul lui Reicherstorffer (urmat destul de servil pînă aici) apare acest „Moncag, oraș mare și puternic al regelui Transilvaniei” în locul „cetății episcopale Gilău” din fraza corespunzătoare a descrierii Someșului. De comparat descrierea Someșului cum apare la Gromo copiată după *Chorographie* (și subliniată de noi în text) cu modelul pe care l-a avut în față: *Someșul... curge prin munții Daciei orientați spre Moldova... mai întîi spre răsărit, apoi curgînd pe lângă cetatea episcopală Gilău merge spre sud și scaldă incinta Clujului, apoi se întoarce spre răsărit și este navigabil cu o albie îngustă și șerpuitoare pe care este transportată an de an pe nave încărcate sarea regească... Nu departe de teritoriul bistrițean scăpînd în vale este mînat în Ungaria spre a se vărsa în rîul Tisa* (vezi Călători, I, p. 225).

²⁹⁶ *Bestrum*.

²⁹⁷ În realitate, destul de departe de Tokay.

²⁹⁸ Körös (Crișul). Este vorba aici numai de Crișul Repede, autorul nepomenind, ca și Reicherstorffer de altminteri, de celelalte două Crișuri. Cum în *Chorographie* nu este arătat pe de rost cursul rîului, Gromo îi împrumută doar celelalte elemente: bogăția în pești și faptul că scaldă Oradea.

²⁹⁹ Izvorăște din Munții Apuseni și nu de la granița Poloniei.

³⁰⁰ *Aluta o vero Olt*.

³⁰¹ *Bora*.

³⁰² *Valachia cisalpina* greșit în loc de *transalpina*.

³⁰³ *Grigin*.

³⁰⁴ *Girgio*.

Micul rîu Ampoiu³⁰⁵ izvorăște ceva mai sus de Alba Iulia la poalele Munților Apuseni și se varsă în Mureș la o depărtare de două mile de acest oraș.

Tîrnava Mică și Mare³⁰⁶ izvorăsc din munții secuiești și crescînd puțin cîte puțin se varsă în Mureș nu departe de Mediaș³⁰⁷.

Timișul izvorăște din munții Banatului³⁰⁸ mai la nord și trecînd pe lîngă Caransebeș și îndreptîndu-se³⁰⁹ tot spre nord³¹⁰ taie prin mijlocul Lugojului și ajunge la Timișoara, formînd mlaștini mari; apoi ceva mai la vale formează lacul Becicherec din care iese desfăcut în două brațe, dintre care unul se varsă în Tisa deasupra Belgradului, iar celălalt își continuă cursul ca rîu navigabil spre Panciova³¹¹ (o schelă mare pentru tot felul de mărfuri și foarte populată, deși e numai un sat dar cu destule case) și la o depărtare de 8 mile de aci se varsă în Dunăre, la vreo 15 mile mai jos de Belgrad.

*Descrierea persoanei, caracterului și modului
de trai al regelui Transilvaniei*

În ceea ce privește înfățișarea exterioară, acest principe este de statură mijlocie și slab, are părul blond și mățâsos, pielea albă, extrem de delicată, fără pic de culoare, capul potrivit, cu o frunte potrivit de largă, înaltă, netedă. Ochii albaștri cu o privire blîndă și binevoitoare. Fața puțin prelungă, nasul subțire, de altfel obișnuit, gura mică, buzele subțiri, bărbia lunguiață cu cîteva firicele de păr de culoare deschisă, atît de blonde și de subțiri, încît cineva care s-ar uita la el de departe și care nu l-a mai văzut niciodată ar spune că nu are de loc nici barbă nici mustăți, doar favoriți și că între aceștia și bărbie n-are niciun fir de păr. Are gîtul obișnuit, mai mult subțire, dar potrivit cu corpul său bine proporționat, pieptul este foarte arcuit, e subțire din șolduri. Brațele și mîinile îi sînt lungi și delicate dar vînjoase, unghiile și degetele lungi. Mîna lui e într-adevăr frumoasă, dar este mai mult de femeie decît de bărbat. Coapsele și fluierile picioarelor sînt slabe, iar întreaga lui statură este vînjoasă și în putere.

³⁰⁵ *Ombai.*

³⁰⁶ *Kichelle picciole et grosso.* Verbul e la singular ca și cum ar fi vorba de un singur rîu.

³⁰⁷ Corect: *Blaj.*

³⁰⁸ *Valachia Cissalpina* = Banatul.

³⁰⁹ Timișul curge, în partea aceasta, tocmai dimpotrivă, de la sud spre nord.

³¹⁰ *Ostro.* Vînt dinspre sud. Arată deci direcția nord.

³¹¹ *Pancia.*

În ceea ce privește exercițiile corpului, îi place mult orice fel de vânătoare, atât de vînat mai mare, ca cerbi și căprioare, de care este belșug în țară, cît și de iepuri și păsări.

Îi place îndeosebi vînațoarea cu șoimi și ereți. Dresează cai cu plăcere, și execută figuri atât de frumoase călărindu-i, încît nimeni nu l-ar putea întrece. Este foarte tare la luptă cu lancea și-i place mult să tragă cu archebuza și în această privință nu mai este altul ca el în toată țara; și în privința arcului puțini îl ajung și foarte puțini îl întrec. Aleargă și sare mai bine decît mijlocia obișnuită, îi place mult lupta voinicească, deși aici îl întrec mulți, și dorește mult să-și găsească un maestru bun în această artă.

Cît privește exercitarea facultăților spirituale, îi place mult muzica și de aceea ține la curtea sa mulți poloni și cîtiva italieni care nu sînt prea de seamă, dar ei își fac datoria de a cînta mai mult după ureche căci le lipsește teoria³¹². Din lăută cîntă atât de bine, încît numai foarte puțini îl întrec. Limba latină o cunoaște bine, încît o înțelege și poate să-și exprime ideile. Știe bine limba italiană, cea germană, polonă, maghiară, română, și cîte puțin din limba greacă și turcă. Este din fire mai degrabă vesel decît aplecător spre melancolie. Totuși încercările neîncetate <ale soartei> îl fac să fie melancolic. E amator de glume și de banchete și se distrează cînd vede pe cineva amețit, deși el însuși e cumpătat la băutură. Nu-i plac mult dulciurile, și de loc parfumurile, cum e moscul și altele de acest fel. Preferă vinurile tari, și cele ținute mult timp la gheață. Mănîncă foarte repede și mai mult decît rabdă firea sa, și nu se poate stăpîni față de mîncările sale preferate, deși îi fac rău. Din pricina aceasta ca și din pricina unor mari eforturi ce le face adesea³¹³, suferă mult de colici.

Din fire este cît se poate de binevoitor, milostiv, de un spirit sublim, e înțelept, cumpănit, sîrguitor, viteaz și neobosit în îndeletnicirile ostășești; vrînd să fie totdeauna acolo unde primejdia este mai mare, rămînînd călare zi și noapte. El răsplătește pe cei ce-l slujesc bine și pînă într-atîta, încît, dacă nu l-ar reține alții de la daruri, se crede că lui i-ar rămîne foarte puțin din al său care să nu fi fost dăruit de el.

Este religios din fire și se străduiește mult să pătrundă adevărul. Este un adversar al suferințelor, se hotărăște foarte greu să pedepsească, iubește națiunea italiană mai mult decît oricare alt principe care a fost vreodată și îndeobște pe orice fel de virtuos. Și printre calitățile sale recunoscute este atât de cast, încît întreaga țară îl socotește virgin.

³¹² *L'offitio della pratica se ben la teorica gli manca.*

³¹³ *Qualche gran travaglia ove molte volte si trova.* Poate aluzie la crizele sale de epilepsie.

*Despre baroni și despre fețele de seamă atât de
la curte cât și din țara întreagă*

Cea dintâi dregătorie la curtea maiestății sale este postul de majordom al curții, pe care-l ține în timpul de față Grigore Apafi¹, nobil maghiar, consilier intim în vîrstă de vreo 80 de ani, chibzuit la sfat, numit în slujbă de părintele regelui de acum, căruia îi este foarte credincios. Toate veniturile maiestății sale intră și ies din mîinile sale. Toată curtea depinde de hotărîrea lui. El are în căderea lui darea și retragerea tainului² atât în bani cît și în alimente aprobat de rege pentru întreaga curte. Dacă se ivesc certuri între curteni, în căderea lui e să le judece și să dea pedepse, dar întotdeauna numai sub rezerva hotărîrii supreme a principelui în toate. Nici tainul său, nici al celorlalți slujitori ai curții nu sînt hotărîte o dată pentru totdeauna, ci maiestatea sa dă, după plăcere, unuia mai mult, altuia mai puțin, așa după cum socotește că unul a meritat mai mult decît altul. Este de religie luterană.

După acesta <vine> Mihail Csáky³, adică părintele Mihail, marele cancelar. // Acesta este cel care poartă sigiliul secret al maiestății sale, om cu chibzuială, devotat, zgîrcit, șiret, prefăcut, arătîndu-se în cuvinte și la față cu cea mai mare dragoste foarte iubitor de italieni, deși Blandrata l-a cam <abătut⁴> întru cîtva de la această dispoziție. Mănîncă totdeauna la masa principelui⁵, are vreo 74 de ani, altfel sănătos, dar uscățiv. Se îmbracă după felul sașilor și mărturisește aceeași credință ca ei, fiind capul acelei confesiuni.⁶ p. 195

Cristofor Hagymasi⁷, magnat, curtenitor, viteaz și înțelept. Este co-

¹ Gregorio Apaphi. Este străbunicul lui Mihail Apafi, principele Transilvaniei. Moare în 1584. Gromo exagerează probabil dîndu-i în 1566—1567 vîrsta de 80 ani.

² *Le provisioni si della pecunia come dei cibi ordinati.*

³ Michele Chiacc (Csáki), român de origine, dar de religie catolică, el s-a născut pe la 1500, și a făcut studii la Cracovia. În 1534 este canonic și decan de Alba Iulia. În 1550 ajunge secretar intim al reginei Isabella, pe care, în 1551, o însoțește în Polonia, unde stă pînă în 1556. Este omul de încredere al lui Ioan Sigismund, sub care îl întâl-nim în demnitățile de vistier, membru al consiliului de stat, cancelar și locțiitor al principelui în absența acestuia. Catolic la început, trece printre cei dintîi la luteranism. I. Kemény, *Drei Briefe über Michael Csáky*, în „Archiv“, p. 75—127; și I. Lupas *Michael Valahus (Csáki) der Vizekönig Siebenbürgens*, în „Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens“, Sibiu (f.a.), p. 40.

⁴ Lipsește verbul: *L'abbia alquanto di animo tale*. Oare de citit *allungato* în loc de *alquanto*?

⁵ Și aici se observă folosirea titlului cînd de principe, cînd de rege pentru Ioan Sigismund.

⁶ *Come capo di quella*. Formulare destul de ciudată.

⁷ Agmas. Dintr-o familie originară din Banat. Unul din consilierii apropiați ai lui Ioan Sigismund, care îl numește căpitan al cetății Hust (1557—1564), apoi general al armatei ardeleni (1566).

mandant suprem al armatei și consilier intim, nu e prea binevoitor față de națiunea italiană, dar nici dușman al ei. Afabil în purtări. În clipa de față este foarte bine văzut de rege⁸. Mănîncă și doarme cu maiestatea sa; a ajuns la această autoritate datorită purtării sale vrednice de laudă în ultimul război și slăbirii <influenței> Báthoreștilor⁹. Este de religie luterană și are vreo 56 de ani.

Nicolae Varkocs¹⁰, bărbat de mare vază, bogat în nenumărate castele și venituri, ostaș încercat, șiret, a fost comandant al oștirii; nu prea se bucură de încrederea regelui și nu este nici mare prieten al națiunilor străine. A fost ridicat de fratele George¹¹, fostul cardinal; e prieten bun și rudă cu Melchior Balassa, are cam 80 de ani, dar e încă atît de zdravăn, încît poartă și acum platoșă și în anul 1565 a fost guvernator al maiestății sale la Ardu¹² și membru al consiliului său intim. Ca religie nu e luteran pe de-a întregul, dar nici bun catolic.

Petru Zavada¹³, polon, vistier, om de bine, plin de bunăvoință, numit de regină mamă, e în vîrstă de vreo 40 de ani, de religie mai degrabă luterană decît altminteri.

p. 197

Anton Nyakazo¹⁴, comandantul cavaleriei din solda regelui, ostaș încercat și șiret, ridicat încă de regele Ioan, tatăl, a fost totdeauna partizan al facțiunii Zápolya, dar nu este de origine nobilă, bărbat de vreo 70 de ani, dar zdravăn, uscățiv la trup, e rău dispus față de națiunile străine, este calvin îndîrjit¹⁵. //

Cristofor Báthory, de mare vază, viteaz, curtenitor, altă dată primul gentilom al camerei regești, dar acum căzut în dizgrație cu prilejul ultimului război¹⁶, deoarece a lucrat cu prea mare stăruință la <încheierea> păcii cu împăratul, împreună cu fratele său Ștefan¹⁷, care fusese numit comandant în primul an al războiului, dar după ce a cucerit o importantă regiune, luptînd apoi contra viteazului și iscusitului Lazăr Schwendi, a pierdut nu numai ceea ce cucerise, ci chiar Tokayul care aparținea regelui său și unde

⁸ Vezi nota precedentă.

⁹ *Signori Battoli*.

¹⁰ *Varcog*. În 1551 căpitanul Oradiei.

¹¹ Martinuzzi.

¹² *Herdut* (ung. Erdöd), localitate la sud de Satu Mare.

¹³ Lipsesc alte informații asupra lui.

¹⁴ *Nochasono*. Nobil ungur. În 1557 era căpitan de Oradea și comite de Bihor.

¹⁵ În text: *Ugonoto marzo* (marcio).

¹⁶ Acest război s-a sfîrșit cu pacea de la Satu Mare, în 1565.

¹⁷ Ștefan Báthory, în 1571, după moartea lui Ioan Sigismund este ales principe al Transilvaniei; în 1575, ocupînd tronul Poloniei, lasă în locul său pe Cristofor, fratele său mai mare. Acesta moare în 1581, lăsînd ca urmaș pe fiul său minor Sigismund Báthory.

și-a găsit moartea comandantul acestei cetăți Francisc Németi¹⁸, unul din ungurii cei mai vestiți.

Și toate acestea numai datorită încrederii sale neclintite că împăratul avea gânduri de pace, și convingându-l despre aceasta și pe regele său, l-a înduplecat să-și slobozească armata și i-a pricinuit prin aceasta pierderea unei părți mari din țara sa. Și când s-a dus la împărat în credința că va încheia pace, a fost reținut prizonier, căci turcii luaseră în prinsoare mai înainte pe Mihail Cernovich, solul împăratului. Din cauza aceasta și pentru faptul că acești doi magnați sînt sîlpi neclintiți ai religiei catolice în toată țara, au căzut în dizgrație, dar totuși nu au pierdut dreptul de a se înfățișa regelui, sau a se bucura de oarecare cinstire din partea sa. Amîndoi sînt foarte binevoitori față de națiunea italiană, vorbesc foarte bine limba noastră, îndeosebi Cristofor.

Bekes¹⁹, român, de neam mai de jos²⁰, dar de mare și prea frumos talent, măreț din fire, a fost dăruit de principe cu titlul de nobil, cu mari venituri și proprietăți, deoarece a îndeplinit în mai multe rînduri solii de încredere pe lîngă marele sultan Soliman, spre deplina mulțumire a maiestății sale, și pe cînd trăia Selim a fost și pe la el și totdeauna a dobîndit ceea ce dorea principele său. Este un mare prieten al italienilor cu care se întreține în limba latină, pe care o cunoaște foarte bine. El a trecut acum în locul pe care îl avea mai înainte Cristofor cel amintit, mare adversar al lui, din cauza deosebirilor dintre ei privind pacea. Mănîncă cu maiestatea sa și doarme cu el în aceeași cameră. Este luteran, dar nu dintre cei îndărătnici și are vreo 46 de ani.

Stanislau Nizowszky²¹, polon, frate de lapte al regelui, paharnic al maiestății sale, sfetnic de taină ține marele sigiliu în lipsa marelui cancelar, e foarte prevenitor, darnic și foarte devotat principelui. De obîrșie nu prea înaltă, mare prieten al italienilor, de religie luterană mai mult din obișnuință decît

¹⁸ Căpitanul cetății Tokay. În 1556 trece din tabăra lui Ferdinand de partea lui Ioan Sigismund și rămîne credincios acestuia pînă la sfîrșit; moare în 1565 aparînd cetatea Tokay.

¹⁹ *Beches*. Gaspar Bekes, nobil român de origine din Banat. Ajunge omul de încredere al lui Ioan Sigismund, care îi lasă pe mînă conducerea efectivă a țării. În 1565, ca sol la Poartă, obține ajutorul sultanului contra împăratului Maximilian al II-lea. Tot el încheie compromisul din 1571, prin care se pune capăt încordării dintre partizanii lui Zápolya și ai Habsburgilor. După moartea lui Ioan Sigismund candidează la tron, fără succes împotriva lui Ștefan Báthory, vezi L. Szádeczky, *Korniaty Bekes Gáspár*, Budapesta, 1887.

²⁰ *Di basso sangue* (afirmație inexactă).

²¹ *Nisoschi*. Este al doilea soț al domniței Zamfira, fiica lui Moise Vodă, cunoscută cititoră a bisericii de la Demșuș, și a mănăstirii Prislop din Țara Hațegului, măritată mai înainte cu un nobil ungar Ștefan Keserü. Nizowszky moare în 1574; Zamfira se căsătorește a treia oară cu Paul Márkházi de care divorțează; moare în 1580. Este înmormîntată la Prislop, ctitoria ei.

din cercetare și convingere proprie, totdeauna bine dispus, este în vîrstă de vreo 45 de ani.

p. 199

Giorgio Blandrata, din Saluzzo²² //, medic, sfetnic de taină de acum 5 ani cînd regele s-a îmbolnăvit gata să moară în același timp cînd Melchior Balsa, primul magnat al țării și guvernator general, nu numai că s-a răzvrătit ocupînd două localități de seamă, anume Satu Mare²³ și Baia Mare²⁴, ci i-a pricinuit și o mare și primejdioasă înfrîngere prin iscusința sa, căci inamicul n-avea mai mult de 3 000 de călăreți și a pornit contra celor 8 000 de călăreți și 1 000 de pedestrași ai regelui, care de cum au văzut inamicul au și luat-o la fugă, și cum în același timp s-au răzvrătit și secuii²⁵, adunîndu-se împreună 60 000 de oameni, neavînd așadar principele atunci pe altcineva, care să fie mereu aproape de el în această strîmtoare, decît pe acest medic chemat din Polonia, și sfătuindu-se cu el, găsind că are oarecare ascuțime de spirit în mijlocul poporului acela necioplît, l-a ales sfetnic de taină al său și i-a dat patru mari domenii. Acest medic fusese mai înainte timp de mulți ani în slujba reginei Bona, bunica regelui, apoi întors cu ea în Italia, și căzut în acele erezii afurisite, după ce a fost doi ani de-a rîndul slujbașul comunei Mestre²⁶ în cele din urmă socotind că nu mai putea rămîne mult acolo fără a-i fi viața în primejdie, căci începeau să fie date pe față cele spuse de el împotriva sfintei biserici, s-a retras din nou în Polonia, de unde, fiind chemat de acest principe pentru cuvintele arătate, atîta a făcut și a dres cu învățătura lui cea falsă, încît a abătut, nu numai pe principe, dar și o mulțime de creștini prea încredzători de la drumul adevărat. El are vreo 54 de ani și este voinic. Este puțin iubit de curteni, dar temut din cauza influenței ce se vede că o exercită asupra maiestății sale.

Mai era aici și Radak²⁷, un oștean viteaz și vestit dar a murit de vechia sa boală în <15> 65 și locul lui l-a ocupat:

Farkaș Bornemisza²⁸, nobil îmbătrînit în luptă, viteaz și curtenitor, membru al Consiliului de război, guvernator al Dejului cu întregul său ținut²⁹, de religie luterană, dar nu dușmănos // de vreo 60 de ani, voinic și zdravăn.

²² Oraș în Italia de nord-vest.

²³ Zagmar.

²⁴ Banya.

²⁵ În 1562.

²⁶ În Italia.

²⁷ Ladislau Radak era comandantul cavaleriei ardelene și unul dintre favoriții lui Ioan Sigismund. În 1562 a contribuit la înfrîngerea secuilor răsculați; în 1563 e trimis cu o armată de 1 000 de călăreți și 1 000 de pedestrași în ajutorul lui Ștefan Tomșa contra lui Despot vodă asediat la Suceava, reușind să cîștige de partea sa pe ungurii din armata acestuia.

²⁸ Om de încredere al Isabellei, altfel puțin cunoscut.

²⁹ *Et di tutta quella riviera.*

Mai era și Francisc Némethi, guvernatorul Tokayului, oștean viteaz, glorios și îmbătrânit în lupte. A fost ucis de un glonț la cucerirea acelei cetăți de către Schwendi, pe când trata predarea ei³⁰.

Bebek³¹, unul dintre cei mai renumiți luptători ai Ungariei din zilele noastre și stăpîn al multor castele, dintre care cel mai puternic este Szadvar³²; tatăl lui a fost tăiat cu iataganul în casa sa din porunca reginei Isabella împreună cu alți doi magnați ai regatului³³ care plănuiau să omoare pe rege și pe regină pînă în două zile. Acest fiu al lui, amintit mai sus, salvat atunci a ajuns un oștean foarte viteaz sub aripa ocrotitoare a împăratului Ferdinand: cînd a căzut în captivitatea turcească, împăratul a voit să-l răscumpere cu o sută de mii de florini ungurești; neizbutind însă, împăratul se adresează regelui Ioan și obține ca acesta să-l ceară ca o favoare de la sultan, care i l-a dăruit cu milostivire. Dar după cele ce am înțeles din deducțiile mele și am aflat din izvoare sigure, dăruirea s-a făcut cu unele învoielii tainice importante.

Deci aflîndu-se el în acest război, cum i-a jurat credință, nu pregetă să-l servească pe acel principe, dar a căzut mult din vechea lui glorie în urma captivității sale, și el care mai înainte fusese cel mai iubit dintre nobilii unguri, acum a pierdut mult din această iubire. Regele l-a numit comandant al gărzii personale în anul 1565, care a fost anul al doilea al acestui război, dar pentru că nu prea avea încă încredere în el, a pus pe lîngă el pe următorii renumiți căpitani:

Artandi³⁴, veteran viteaz de o noblețe nu prea înaltă, de vreo 55 de ani, cu 300 călăreți;

Toma Daczó³⁵, nobil curtenitor, viteaz iscusit și chibzuit cu 300 de călăreți. El este comandantul Munkácsului.

Ștefan Horváth³⁶, oștean desăvîrșit, de obîrșie nenobilă ajuns la această treaptă numai prin vitejie, cu 300 de călăreți //.

Gabriel Mailat, conte de Făgăraș, curtenitor, viteaz, mare iubitor al străinilor, după cum am spus ceva mai sus despre el, mai degrabă catolic, dar nu întru totul. Trăind el în tovărășia acestui Bebek și fiind cu el ca

p. 201

³⁰ Vezi mai sus n. 18 cu care pare în oarecare contradicție.

³¹ Gheorghe Bebek, fiul lui Francisc. Trece din tabăra Isabellei la Ferdinand și participă la luptele cu turcii; în 1562 cade prizonier. Ioan Sigismund, după ce-l scoate de la turci, îl ține pe lîngă sine și-l numește comandant suprem al armatei ardelenne.

³² *Zazuar*. Castel, azi ruină în Ungaria superioară (Comitatul Torna).

³³ Frații Anton și Francisc Kendi, uciși în 1558.

³⁴ *Arteant*. Familie originară din părțile Bihorului. Sînt cunoscuți la curtea Isabellei doi Artandi: Clement și Dumitru. Primul a jucat un rol important în conflictele dintre împăratul Ferdinand și regina văduvă Isabella.

³⁵ *Tomas Dazo*. Familie de nobili secui din Sf. Gheorghe în Trei Scaune.

³⁶ *Coruat*. Necunoscut din altă parte. Oare același care apare printre mercenarii de la Suceava în 1563?

un frate, a fost silit de principe să-i facă slujbă ostășească și a primit comanda a 400 de călăreți, pe cînd Bebek ținea 500 sub steagul propriu.

Mihail Rácz³⁷, veteran chibzuit și foarte credincios, comanda și el 300 de călăreți din acea gardă personală. Acesta și cei numiți mai sus nu sînt catolici, dar nici cu totul calvini, și nici luterani îndărătnici.

Pe cînd regele se afla, în anul amintit 1565, pe cîmpul de bătaie, avea lîngă el, în afară de cei pomeniți, și pe Gheorghe Báthory, cel mai bogat magnat din Transilvania, despre care am vorbit mai sus.

Gheorghe Csáki³⁸, colonel de haiduci, viteaz, devotat, de vreo 40 de ani, de religie ortodoxă. Sub comanda lui erau cei doi nobili Bethlen^{38 a}, tineri, viteji, mărinimoși și curtenitori, cel mai tînăr <cu rangul de> cămăraș al principelui, cel mai în vîrstă <cu cel de> comandant a 300 călăreți.

Mai era Margan³⁹, vajnicul comandant al Gurghiului, mai era Petru Gabor⁴⁰, comandant al Devei, nobil ungur, ostaș veteran viteaz și credincios, cu 300 călăreți, în vîrstă de vreo 50 de ani.

Mai erau acolo Grigore Bethlen⁴¹, comandantul Caransebeșului⁴², veteran credincios, nobil chibzuit, de vreo 60 de ani, cu 300 de călăreți, și Batana⁴³, soldat vechi, viteaz, chibzuit de viță nu așa de nobilă, dar nobilă totuși de vreo 48 de ani. Apoi Aragnes⁴⁴, viteaz, nobil, de vreo 40 de ani; fiecare cu cîte 300 de călăreți... A urmat⁴⁵ <apoi> ariergarda secuilor de vreo 10 000 <de oameni>, pedestri // și călări, între care unul dintre cei dintîi era Nicolae Forró⁴⁶ <comandant> a vreo 3 000 de oameni, tocmiți <de el> pe cheltuiala sa, pentru a recunoaște prin aceasta marea îndurare arătată de rege atunci cînd l-a iertat de crunta osîndă la moarte a

³⁷ Raz Meali. Necunoscut din altă parte.

³⁸ Georgio Ciac. Puțin cunoscut. Fîind ortodox trebuie să fi fost român, poate rudă cu Mihail Csáki amintit mai sus.

^{38 a} Vezi mai sus Gheorghe și Ioan, p. 198.

³⁹ Poate Margai. O familie de nobili ardeleni. Regăsim numele în relația lui Possevino.

⁴⁰ Necunoscut.

⁴¹ Bethlen Gerger. Tatăl lui Gheorghe și Ioan. Era ban de Caransebeș, Ioan Sigismund îl trimetea ca sol la pașalele din Buda, Szolnok și Timișoara. A fost ucis de turci în anul 1571.

⁴² Calassebes.

⁴³ Necunoscut.

⁴⁴ Necunoscut.

⁴⁵ Rîndurile care urmează pînă la arătarea veniturilor Transilvaniei par introduse aici din greșeală, aparținînd unei relatări fragmentare a luptei dintre imperiali și Ioan Sigismund fără legătură cu contextul.

⁴⁶ Nikolas Forro. Deși consilier de stat, se face vinovat de ațîtare la răscoală a secuilor în 1562; e arestat împreună cu celelalte căpetenii, dar fiindcă nu participase la luptă este grațiat. Mai tîrziu, în 1566, este numit inspector al artileriei. Probabil este același, care a pus să se traducă Evanghelia cu învățătură. Vezi „Revista istorică”, I, pp. 68—69.

consiliului de stat, fiind dovedit de mare vină față de maiestatea sa, care l-a grațiat și nu a voit ca el să moară în închisoare, ci l-a trimis părinților săi.

Celălalt era Paul Becz⁴⁷, șeful catolicilor din Transilvania. Rămăseseră toți cei de mai înainte la conducere și în dregătoriile orașelor, printre care era <lăsat> ca vicerege, marele cancelar binecunoscutul Mihail Csáki.

În Ardud⁴⁸ se aflau, din partea împăratului, Zirimir Medos⁴⁹, Horváth⁵⁰ și Cristofor Trauber⁵¹, un neamț, cu vreo 800 de pedestrași, nemți și unguri. La Satu Mare se afla forța principală a armatei imperiale, care era compusă din vreo 3 500 de călăreți unguri și 1 500 de „reiteri” nemți și 8 000 de pedestrași dintre unguri și nemți. Era aici floarea, și s-ar putea spune puterea trupelor imperiale, în frunte cu cei mai buni comandanți din tot imperiul, dintre care primii erau cei doi Báthory, Nicolae și Andrei⁵², urma apoi Melchior Balassa; dar comandantul suprem al trupelor era Lazár Schwendi. Se mai aflau aci și guvernatorii din Gyula, Agria și Cașovia, astfel încât prin pierderea unei armate ca aceasta, a cărei soartă se rezema ca pe vârful acului, puterea imperială ar fi fost cu totul distrusă. //

p. 203

La regele Ioan, în afară de trupele sale, se mai găseau pașa de Timișoara, un bărbat neînfricat, mult prețuit de sultan pentru vitejia sa, dar cu puțină experiență pentru a conduce un război mare; și era însoțit de 40 000 sau chiar mai mulți turci. Mai era acolo și vicepașa⁵³ de Buda cu vreo 10 000 de oameni. Acesta fusese cel ce îl luase prizonier pe sus-numitul Bebek.⁵⁴

La început mi se părea nepotrivit să vorbesc despre veniturile obișnuite ale acestui principe, deoarece ele ar putea spori considerabil, dacă principele ar fi la adăpostul unui atac din partea creștinilor.

Dar pentru a nu lăsa vreo nelămurire în această privință, voi aminti doar că, după cât am aflat de la mai mulți din bărbații mai de seamă ai acestei țări, maiestatea sa scoate de regulă peste 600 000 de taleri sau cel puțin 400 000, dar foarte arareori așa de puțin. Și aceste venituri le scoate în parte de la orașele și târgurile pe care le are în stăpânirea sa, în afară de cele șapte orașe săsești, de la care nu primește nici un fel de dări⁵⁵ decât

⁴⁷ Berci. Acelaș numit în raport și Beci.

⁴⁸ Il Herdut, greșit în loc de: *in Herdut*. Textul e confuz.

⁴⁹ Necunoscut.

⁵⁰ *Corvat*. Necunoscut. Poate Ștefan Horvath amintit mai sus, n. 36.

⁵¹ Necunoscut.

⁵² Erau frați cu Gheorghe despre care se vorbește mai sus p. 331, n. 59 2. Andrei Báthory a fost, în 1551, alături de Castaldo, guvernator al Transilvaniei. Moare în 1566. Nicolae, cel mai mic dintre frați, a fost jude al Curții pe lângă Ferdinand, moare în 1585.

⁵³ *Vicebascia*.

⁵⁴ Aici începe un alt fragment.

⁵⁵ Vezi „Archiv” p. 72, n. 203.

zeciuală. Numai în timp de război sînt datoare să servească cu un număr anumit de oameni pe cheltuială lor și să-și păzească ținutul lor. Se mai află aici diferite mine de aur și argint și ocne de sare, din care scoate restul veniturilor, dar mai mult din sare decît din oricare alt lucru. De cîrînd s-a mai găsit și pucioasă, chinovar, fier și aramă, dar pînă acum foloasele ce le scoate din acestea sînt încă foarte puține. Din aceste venituri se plătesc 4 000 de călăreți de elită, pentru paza obișnuită a țării și un număr mic de pedestrași, și anume <e plătit> pedestrașul cu doi <talari>, iar călărețul cu trei taleri pe lună.*

* [Urmează o versiune italiană redusă la esențial a *Descrierii Moldovei* lui Reicherstorffer]. Gromo declară că ar „fi dorit să culeagă de la oameni pricepuți și cunoscători știri mai precise decît a fost în stare să facă”, vrînd să lase impresia că aceste informații indirecte ar fi fost totuși strînse de el. În două locuri a alterat textul o dată din neștiință, cînd în locul cailor de rasă „asturconă” le-a substituit șoimi (*astores*) mutînd în locul acela o informație din text referitoare la ei, și altă dată printr-o omisiune involuntară, ajungînd la afirmația că: țara e „con pascoli grandi et per cio copiosissima di eletissimi pesci (!)” (în originalul latin era... *pecorum piscinarumque et stagnorum ac selectorum et variorum piscium genere longe omnium lucupletissima*). Cît de puțin era informat despre Moldova reiese din faptul că autorul nu pomeneste nimic cu acest prilej de evenimentele foarte recente din Moldova legate de aventura lui Despot care ocupase centrul atenției principelui Transilvaniei în anii 1561—1563, și ar fi trebuit să lase urme mai concrete. Nici o mențiune — cînd este numit în treacăt Radak cu prilejul caracterizării conducătorilor și sfetnicilor transilvăni — despre rolul acestuia în 1563 în Moldova, unde fusese trimis cu trupe în ajutorul lui Ștefan Tomșa împotriva lui Despot, și reușise să tragă de partea sa pe ungurii din oastea domnului asediat în Suceava. Iar cînd atinge în treacăt dispoziția lui Alexandru Lăpușeanu față de Ioan Sigismund, căruia i-ar datora situația sa, adaugă că dacă acela nu s-ar uni cu Transilvania contra turcilor ar fi „*ușor de mazilit căci nu este domn legitim, dîndu-se sprijin lui Gheorghe fiul (!) lui Iacob Despot căruia i-ar reveni de drept domnia ca celei mai apropiate rude de sînge!*”

Oferta sau prospectul lui Gromo se încheie cu o înșirare pe puncte a foloaselor ce le-ar trage creștinătatea din cîștigarea de partea ei a Transilvaniei, și dimpotrivă a neajunsurilor dacă ar trece de partea turcilor și, în sfîrșit, cu indicarea „*căii celei mai ușoare de a o aduce în mîinile creștinilor*”. Dăm aci un rezumat al acestei părți:

A. *Apărarea* 1) țara e întărită de la natură „prin potecile sale puține, înguste și aproape de netrecut, prin munții prăpăstioși, pădurile dese și rîurile repezi și adînci care o înconjură, astfel că întotdeauna puțini ostași vor fi în stare să o apere contra unui mare număr de dușmani”.

2) Sînt orașe puternice, bine fortificate, cu locuitori viteji, avînd din belșug artilerie, muniții și alimente. „Printre acestea sînt: Sibiu, Brașovul, Bistrița și Oradea, orașe mari și bogate, apoi cetățile Deva, Sebeș, Gherla, Tîrgu Mureș, Beclean, Bran, Rîșnov, Făgăraș, Mehadia” etc. ... mai sînt și „atîtea puncte potrivite pentru fortificații...”

3) Trupe, „se pot ridica pentru apărare cel puțin 70 000 de oameni viteji, călărînd caii cei mai ageri... Pedestrima... nu prea este...” Transilvania este un scut pentru Polonia, Boemia și Ungaria.

B. *Ofensiva* „se pot strînge 50 000 de oameni (călăreți) ... Regele devotat credinței ar pune și el umărul cu bogatele mine de aur pe care acum le tînuiește înadins de teamă ca nu cumva „puternicul balaur (!) să afle despre aceste comori atît de mari” și să se facă

stăpîn pe ele dacă Transilvania nu ar găsi sprijin la creștini, ba chiar dușmani... Minele „ar produce un venit cam de două milioane de piese de aur (*doi grossi milioni d'oro*)... Pentru un atac s-ar putea obține nu 50 000, dar chiar mai mult de 110 000 de oameni. Din Moldova s-ar putea avea oricînd 20 000 de călăreți aleși“.

Din Țara Românească unde domnul ar trebui de voie de nevoie să treacă de partea creștinilor — și unde nu sînt cetăți nici artilerie, dar sînt bogate mijloace de trai — domnul „ar putea să dea fără nici o greutate 30 000 și chiar mai mulți călăreți“. Aceștia ar fi sprijiniți de mai bine de 6 000 de ostași aleși (*genti d'arme*), de 30 000 de pedestrași italieni, spanioli și francezi în grupuri egale de cîte 10 000 de oameni, cu un alt grup de elvețieni și unul de germani...

Alte avantaje — Transilvania oferă drumul cel mai scurt unei ofensive pentru distrugerea turcilor.

Poate procura ușor alimente pentru 1 000 000 de ostași pînă sub porțile Constantinopolului.

Un eventual atac turcesc ar putea fi lovit din flanc tăindu-se legăturile turcilor cu Constantinopolul, lipsindu-i de alimente, deoarece sultanul de cîte ori își mîină în persoană forțele contra Ungariei își scoate mijloacele de hrană din Transilvania... etc.

Concluzie. Împăratul „trebuie să cîștige prietenia principelui Transilvaniei... în chipul pe care îl voi comunica atunci cînd ar fi nevoie și cui s-ar cuveni“.

Transilvania „...ar cădea în scurt timp în mîinile turcilor după moartea acestui principe dacă lucrurile ar rămîne în situația de astăzi“.

Poarta se mulțumește cu recunoașterea suzeranității sale „iar despre rest se interesează puțin“... Ea ar confirma ca principe al Transilvaniei pe oricine afară de un membru al Casei de Austria“. Nu există candidați posibili la principatul Transilvaniei după moartea lui Sigismund (Frații Báthory ar fi excluși fiind catolici) ... Iar sănătatea lui Ioan Sigismund e foarte precară. „Deoarece principele suferă adeseori de colici, s-ar putea întîmpla în orice clipă ca el să treacă în lumea cealaltă în urma unei asemenea crize...“ Așadar Gromo propune calea următoare. Deoarece principele e în vîrstă de cel mult 27 de ani, și este necăsătorit și nici nu vrea să-și ia o soție din mijlocul supușilor săi, ci dorește una de sînge suveran sau cel puțin princiar, „i-aș da ca soție, spre a nu-l îndușmăni la timp nepotrivit cu turcii, și fără vreo jîgnire a împăratului, pe o *catolică* dintre acele despre care aș ști eu că ar fi după voia sa. Aceasta ar trebui să fie întovărășită de multe persoane influente, printre care aș voi să amestec un număr de teologi eminenți, fie știuți fie neștiuți, așa cum s-ar potrivi cel mai bine, și atunci cu ajutorul acelor și cu înfrîurarea celor doi Báthory să mi se taie capul, dacă principele nu ar fi readus în curînd pe drumul catolicismului. Iar după convertirea lui sper să readuc cu ajutorul lui Dumnezeu, pe o cale sau alta, întreg statul la aceeași credință. Și chiar dacă nu s-ar face nimic altceva bun, cel puțin ar fi scutiți secuii de răutatea turbată a lupilor eretici, care nu obosesc căutînd mereu noi căi ca să-i înghită; și fără ajutor grabnic sînt în primejdie de a cădea în ghearele cumplite ale acelor fiare crunte.

Mă oblig mai departe să obțin printr-o atare căsătorie ca principele să dea, cu încredințarea turcilor (!), un act de testare, sau mai bine de danie, întărit de consiliul de stat, că dacă ar muri fără moștenitori toate drepturile sale să treacă asupra soției sale (!) sau a persoanei desemnate de ea (!). Și atunci împăratul, dacă din întîmplare n-ar voi, sau din anumite cauze n-ar putea lua în stăpînire moștenirea, va trebui să admită mai degrabă decît să o lase a cădea în mîinile turcilor, ca ea să fie încredințată unui alt principe creștin, de la care ar putea spera s-o redobîndească după cîtva timp, ceea ce n-ar putea aștepta niciodată de la turci“.

GIOVANNI FRANCESCO COMMENDONE

(1523—1584)

*

Giovanni Francesco Commendone s-a născut la Veneția dintr-o familie scăpătată, refugiată din Bergamo, după cotropirea acesteia de ducele de Milan Gian Galeazzo Sforza. După mamă, era înrudit cu nobilimea venețiană. Încă de la nașterea sa a vădit semnele unei predestinări minunate afirmate și de astrologi (vezi Viața lui scrisă de Graziani!). Elev strălucit, scriind versuri latine la 10 ani și grecești la 14 ani și studiind cu patimă pe Platon, e lovit de o boală de ochi care îl condamnă în tineretului timp de patru ani. Rămas orfan, e jefuit de unchiul său. Cu toată aplecarea spre litere se dedică jurisprudenței, la Padova. Venind la Roma îmbrățișează cariera ecleziastică și e făcut secretarul papii Iuliu al III-lea (del Monte, 1550—1555) care hotărăște, în 1551, să redeschidă conciliul de la Trident, inițiat de papa Paul al III-lea Farnese (1534—1549) și scindat în 1546 în două adunări divergente: una sub inspirația împăratului la Trident, teritoriu imperial, cealaltă sub a papii la Bologna. Redeschiderea conciliului la Trident în 1551 însemna o încercare de a realiza reformarea bisericii prin biserică, și anume prin biserica romană. Se pornește o întreagă acțiune de propagandă pe

Îngă principii catolici ca să sprijine conciliul. Commendone e trimis prin 1551—1555 în misiuni confidentiale în Flandra, Portugalia și Anglia. Aici se strecoară deghizat pentru a reuși să comunice în taină cu noua regină Maria Tudor, catolică ferventă, privită cu bănuială de supușii săi, sătui de schimbări religioase și neliniștiți de semnele unei reacțiuni iminente. El asistă la executarea fostului protector Northumberland. Sub papa Paul al IV-lea Caraffa, fost Mare Inchizitor, e numit episcop și trimis împreună cu legatul apostolic la împărat. Dar ajunși în Flandra, ei sînt rechemati urgent din cauza rupturii intervenite între papă și împărat. Spre a nu fi făcuți prizonieri, se deghizează și fug în Franța. Roma din nou este amenințată de trupele imperiale, ca sub Clement al VII-lea. Commendone e trimis prin toată Italia ca să cîștige aderenți pentru papă. Dar insuccesul demersului său la Veneția îi aduce dizgrațierea. Cu moartea lui Paul al IV-lea, în 1559, se revine la o politică axată pe conciliu. Pius al IV-lea (1559—1565) trimite pe Commendone ca nunțiu pe lângă împărat (1 ianuarie 1561) pentru a obține adeziunea sa la reluarea activității conciliului întrerupt încă din 1552. Dar principii protestanți întruniți la Naumburg își refuză participarea și conciliul se va ține fără delegații bisericilor care au trecut la Reformă. Misiunea lui Commendone în Germania îi îngăduie vizitarea acestei țări. Reîntors în Italia e trimis din nou la împărat ca reprezentant al cardinalilor conciliului. Dar curînd i se dă o nouă misiune de o mare importanță, aceea de nunțiu apostolic în Polonia, unde biserica romano-catolică era în plină dezagregare. Se ridicau probleme grele: aceea a divorțului cerut de rege fără motive valabile, propaganda primejdioasă a călugărului italian Okini, întemeietorul capucinilor, ridicat acum contra papii, chestiunea oportunității discutabile a unui conciliu național polon. Toate acestea au fost soluționate cu autoritate. Okini a fost alungat, regele îndemnat să renunțe la divorț și planul unui conciliu național înlăturat. Commendone, care venise din Germania în Polonia trecînd prin Prusia Orientală, a vizitat toată partea de nord-vest, îndreptîndu-se spre Liov unde a putut asista la slujba arhiepiscopului armean și lua informații asupra celui ortodox. De acolo a coborît la Cămeșița, trecînd și Nistrul la Hotin, stăpînit în acel moment de Albert Laski. Și-a continuat apoi călătoria spre frontiera de est, vizitînd regiunea dinspre Nipru supusă devastărilor tătarilor, escortat tot timpul de Albert Laski, în fruntea unei strălucite trupe de călăreți, ajungînd apoi prin Iaroslavl, Przemysl și Tarnow la Petrkow unde îl aștepta regele. Commendone i-a înfățișat în mod solemn decretul conciliului tridentin, obținînd adeziunea sa necondiționată. În treacăt a dat și sugestii de ordin practic, construind pe moment un întreg plan de valorificare a produselor regiunilor dinspre Marea Neagră. Acestea trebuiau exportate la Veneția folosind conjunctura stării de pace dintre Polonia, Seniorie și Împărăția turcească. Urma să fie folosit portul de la Cetatea Albă — cu voia turcilor — și studiat transportul mărfurilor pe Nistru... Regele, fascinat de aceste orizonturi care se deschideau înaintea sa, a trimis îndată să se facă sondaje în albia Nistrului, dar constatările făcute au pus capăt acestui vis. Nunciatura lui Commendone în Polonia s-a încheiat cu un succes mai mult aparent decît real: împiedicarea divorțului regelui. Înălțat la cardinalat și trimis ca legat în Germania și apoi în Polonia, el invită pe rege să adere la o ligă creștină antiturcească și se îngrijește încă din viața regelui de problema succesiunii.

În cursul perioadei agitate care a urmat după moartea lui Sigismund August, el are un rol însemnat susținând candidatura unui Habsburg, arhiducele Ernest. Partida protestantă cere plecarea lui, întrucât acreditarea sa ca legat înceta automat prin moartea regelui. Retras într-o mănăstire de lângă Siradia (Sieradz) lucrează la constituirea unui bloc antiprotellant care să înlăture pe eventualii candidați eretici sau ortodocși. Candidatura habsburgică nu poate însă avea sorți de izbândă, și blocul în care dominau lituanienii se lasă atras de A. Laski spre o candidatură franceză. În tot acest timp, Laski a fost în legături foarte strânse cu legatul. Alegerea lui Henric de Valois a fost considerată ca un succes al lui Commendone, care pleacă, lăsându-l pe Graziani să-l întâmpine pe noul rege și să-i ducă îndemnul sale de a nu da decretul pentru libertatea de conștiință cerut de protestanți, și de a porni război contra moscoviților. Dar fuga lui Henric din Polonia și reclamațiile Habsburgilor supărați de nereușita arhiducelui Ernest, aduc dizgrațierea lui Commendone de către papă. Partida adversă din colegiul cardinalilor îi oferă la un moment dat sprijinul pentru alegerea sa iminentă ca papă într-o vreme când papa părea pe moarte. Dar acesta s-a însănătoșit și a murit un an după Commendone. Ultmii ani ai vieții sale au fost umbriți de slăbirea facultăților sale intelectuale. După moartea sa i s-au atribuit minuni. Era pe cale de a fi canonizat. Dar această ultimă gloriificare nu i-a fost hărăzită.

În afară de rapoartele sale, publicate în parte în *Miscellanea della Storia Italiana*, Turin, 1860, III, Commendone a lăsat și o scurtă notiță în limba latină, asupra Principatelor, alcătuită în 1574 și intitulată: *Valachiae, olim Flacciae, Romanorum coloniae, brevis descriptio*, care cuprinde unele amănunte interesante asupra lui Alexandru Mircea, protectorul cultului catolic. Această relație a fost publicată de N. Iorga în „Buletinul geografic”, IV, 1899 și apoi în *Documente geografice*, partea I, București, 1900, pp. 13—15.

Biografia lui Commendone a fost scrisă de tovarășul său nedespărțit A. M. Graziani, *Vita Commendonis cardinalis* (Paris, 1669).

Printre autorii străini care s-au ocupat de Commendone, cităm pe Reiman, *Die Sendung des Nuntius Commendone's nach Deutschland im Jahre 1561* în „Forschungen zur deutschen geschichte”, Göttingen, 1857; P. Susta, *Die Römische Curie und das Konzil von Trient unter Pius IV*, Viena, 1904; I. Ph. Dengl, *Nuntius Biglia 1556—1566; Commendone als Legat auf dem Reichstag zu Augsburg 1566*, Viena și Leipzig, 1926.

Dintre istoricii români, N. Iorga în prefața lucrării sale *Nouveaux Matériaux pour servir à l'histoire de Jacques Basilikos l'Heraclide dit le despote de Moldavie*, București, 1900, dă unele note asupra lui Commendone.

Sadi Ionescu dă unele informații sumare în *Bibliografia călătorilor străini*, p. 57.

SCURTĂ „DESCRIERE“ A VALAHIEI ODINIOARĂ FLACCIA, COLONIE A ROMANILOR¹

Cum se știe partea Misiei care se întinde dincolo de Dunăre², spre Scitia³, era numită odinioară Flaccia, după Flaccus, căpetenie romană; acum însă schimbându-și numele este numită Valahia, adică Italia: căci polonii⁴ spun „voloc“ la italian, și valahii⁵ păstrează pînă acum nu numai obiceiurile și legile hotărâte ale disciplinei romane, ci au primit chiar cele mai multe cuvinte ale limbii latine în vorbirea lor care este slavă⁶. Într-adevăr întreaga Valahie se împarte în două părți și în două state; iar prin-

p. 14

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin publicat de N. Iorga în *Documente geografice*, București, 1900, pp. 14—15 (Extras din „Buletinul geografic“, trim. IV, 1899).

² *Istrum*.

³ *Schytas*.

⁴ *Sarmathae*.

⁵ *Valochi*.

⁶ *Illiricum*. Confuzie cu limba slavonă păstrată în biserică și în cancelaria de stat.

cîpii⁷ celor două stăpîniri se numesc voievozi; ei plătesc tribuit în fiecare an sultanilor turcilor. Acea parte care se întinde spre miazăzi și se mărginește cu fluviul Dunărea și atinge spre apus hotarele Transilvaniei noi o numim „Transalpina“. Iar pe cealaltă care se deschide mai larg și este mai bogată și care se întinde de la riul care o taie în două prin mijloc și pînă la Marea Neagră, o numim Moldova.

Aceste ținuturi le-au stăpînit în vechime misii, dacii și roxolanii, iar acum moldovenii sau valahii care se închină lui Hristos după ritul ortodox și recunosc pe patriarhul constantinopolitan drept capul religiei lor.

Acum domnește asupra lor Alexandru voievodul⁸ sau palatinul care își trage obîrșia de la <Vlad> Dracul⁹, odinioară rege al valahilor, bărbat însemnat și credincios și preacinstitor al religiei creștine; acesta¹⁰ în răstimp de puțini ani a refăcut cele mai multe biserici din Valahia, năruite de vechime, și s-a îngrijit să clădească unele din temelie. Apoi este foarte darnic în împodobirea bisericilor și cumpărarea vaselor < sfinte > trebuitoare pentru slujba dumnezească. Căci s-a îngrijit să se zugrăvească și la Roma viața lui Hristos pe o pînză de argint și să se împodobească bogat cu aur. Puterea palatinului Valahiei¹¹ este atît de mare încît adesea înaintașii lui, strîngînd dintre ai lor o armată de treizeci de mii de călăreți, s-au luptat cu polonii; ba chiar Ștefan¹², palatinul Valahiei, a înfrînt armata nespus de numeroasă a turcilor. Așadar s-ar părea că nu ar fi nechibzuit dacă preasfîntul nostru stăpîn¹³ ar porunci să i se vestească acelui principe conciliul¹⁴; căci ar putea ușor să fie cîștigat de îndemnurile sanctității voastre ca să trimită și el < delegații > săi la conciliu.

⁷ *Reguli*.

⁸ Alexandru al II-lea Mircea (1568—1574, 1574—1577).

⁹ *Dracula*.

¹⁰ Domnul în funcție, Alexandru al II-lea Mircea.

¹¹ Domnul Moldovei.

¹² Ștefan cel Mare.

¹³ *Dominus*. Este vorba de papă

¹⁴ Grigore al XIII-lea voia să convoace un conciliu pentru convertirea ortodocșilor.

ANTONIO MARIA GRAZIANI

1537—1611

*

Antonio Maria Graziani, cunoscut mai ales ca auxiliar și biograf al lui Commendone, s-a născut la 23 octombrie 1537 la Borgo, San Sepolcro în Toscana dintr-o familie nobilă sărăcită care nu i-ar fi putut oferi altă carieră decât aceea a armelor. Studiile sale și le-a datorat stăruințelor și protecției lui Commendone. După o ședere de trei ani la Padova, și-a început cariera sa ca secretar al protectorului său (1560), al cărui colaborator devotat a fost în tot cursul activității acestuia, timp de aproape 25 de ani. El l-a însoțit în toate călătoriile sale, a fost părtașul tuturor gândurilor sale, fiind uneori chiar folosit în unele demersuri secrete, și a fost totodată și memorialistul său. Mulțumită lui Graziani cunoaștem cu de-amănuntul diferitele probleme ale misiunilor îndreptate acestuia de un caracter mai mult laic decât religios, descrierea vie a locurilor străbătute, portretele oamenilor însemnați, scenele memorabile, de pildă cea oferită de adunarea armată pentru alegerea regelui Poloniei etc. Uneori, destul de rar, el înseamnă și propria sa contribuție la evenimente. De pildă, călătoria sa ultrasecretă la împărat în legătură cu propunerea candidaturii fiului acestuia, arhiducele Ernest, la tronul vacant al

Poloniei. Atît la ducere cît și la întoarcere a trebuit să umble deghizat, căci amestecul legatului (Commendone) nu trebuia să fie bănuît. Apoi cînd acesta a fost silit să plece din Varșovia în preajma votului, Graziani a fost trimis de el în capitală să observe mișcările partidei protestante destul de puternice, așa-zisa „confederație“.

Alegerea lui Henric de Anjou, fratele și moștenitorul regelui Franței Carol al IX-lea, la care a avut un rol însemnat și Albert Laski, i-a oferit lui Graziani un nou prilej de a participa direct la evenimente. Lăsat apoi la Varșovia pentru a ține legătura cu Commendone trimis în Germania, el a așteptat vestea pornirii noului rege, pe care l-a întâmpinat în Saxonia, și i-a expus punctele programului alcătuit de Commendone: neprimirea în funcții a „ereticilor“ și purtarea unui război contra moscoviților. Dar cu toate talentele sale, el nu a ocupat niciodată un loc de prim plan, neavînd prezumția necesară unei afirmări categorice a personalității sale. Cînd după moartea lui Commendone (1584) a ajuns secretarul papii Sixt al V-lea și a primit apoi însărcinări legate de organizarea a patru conclavuri în care a avut un rol însemnat, ba chiar determinant în privirea alegerii papii Clement al VIII-lea (1592—1605), noul pontifice s-a mulțumit să-l numească episcop de Amelia și să-l trimită în misiune la diferiți principii creștini invitați să formeze o ligă antiturcească. Împotrivirea nepotului papii a împiedicat înălțarea sa la cardinalat. A fost numit doar nunțiu apostolic la Veneția (1596), de unde s-a retras apoi în dioceza sa, unde a murit la 16 martie 1611. Lipsa sa de egocentrism s-a dovedit și în opera sa. El a preferat să scrie viața lui Commendone decît propria sa autobiografie. În cele din urmă, la stăruințele celorlalți, și-a scris reminiscențele, dar fără a se situa el însuși în centrul lor, ci sub forma unei istorii a orașului său natal, a familiei sale, a călătoriilor prin lume ale fratelui său mai mare, apoi ale lui Commendone, redînd aproape întocmai textul Vieții acestuia. Titlul *De scriptis invita Minerva* arată atitudinea sa față de vanitatea unor asemenea scrieri. A vrut să fie înainte de toate un martor al realităților oferite cunoștinței sale directe, lărgind apoi cerul interesului său pentru a cuprinde și locuri și timpuri mai depărtate. Dar nu s-a silit să publice nici una din scrierile sale, care nu au văzut lumina tiparului decît mult după moartea sa. De la el a rămas: 1) O istorie a Ciprului scrisă în toscană, inspirată de actualitatea campaniei turcilor împotriva acestei posesiuni a Veneției, tipărită pe la 1624. 2) Biografia lui Commendone, scrisă în latină, publicată tocmai în 1669 la Paris de către H. Seguin, sub titlul *De Vita Ioannis Francisci Commendon cardinalis* (Paris, 1669), tradusă tot atunci de Fléchier și publicată sub titlul *Vie de Commendon* împreună cu o scurtă biografie a autorului. 3) O prezentare a unor destine excepționale, atît ale unor contemporani cît și ale unor figuri de la începutul secolului, editate de același Fléchier în 1680 sub titlul *De casibus virorum illustrium*, cuprinzînd 20 de capitole, dintre care unele cumulează mai multe biografii. În această culegere trebuiau să intre și cele două biografii consacrate lui Despot și Diassorinos, scrise prin 1566 la cererea tînărului polon aflat la studii în Italia, Nicolaie Tomicki, nepot al vestitului cancelar polon Petru Tomicki din prima jumătate a secolului. 4) *De scriptis invita Minerva* în care, după o primă parte cuprinzînd, între altele, descrierea călătoriilor fratelui acestuia, Aloysio, în Portugalia, Palestina, Egipt și Turcia însoțite de o schiță istorică a înaintării turcilor și de o descriere a Transilvaniei precum și a împrejurărilor din vremea lui Sigismund Báthory în care e vorba

și de Mihai Viteazul — urmează (cap. XIII și urm.) călătoriile făcute de autor împreună cu Commendone în legătură cu conciliul tridentin, această parte reprezentând aproape în întregime textul Vieții lui Commendone. Deosebirile de text sînt semnalate în notă de editorul acestei lucrări, iezuitul Hieronymus Langomarsianus, care a tipărit-o la Florența în 1745. Pentru istoria contrareformei și a politicii papale din anii 1550—1584 opera memorialistică a lui Graziani e de un interes netăgăduit.

Cu privire la istoria noastră reținem biografia lui Despot amintită mai sus, în care a cuprins și o scurtă schiță despre Moldova. Aceasta are anumite corespondențe cu felul descrierilor lui Guagnini. De altminteri o comparație a descrierii Podoliei de către acesta din urmă cu cea scrisă de Graziani (în viața lui Commendone) deschide unele perspective ce vor trebui urmărite. Textul a fost publicat independent după două manuscrise: a) manuscrisul oferit de Graziani tînărului Tomicki, și păstrat în Polonia; b) un alt manuscris, foarte puțin deosebit, păstrat în arhivele italiene. Se cunosc edițiile următoare: O ediție publicată la Varșovia în 1759 „după manuscrisul bibliotecii Zaluscience”, tipărită de Mizler. (Foaia de titlu se află reprodușă întocmai de E. Legrand, în fruntea reeditării sale). A fost retipărită tot de Mizler în culegerea *Historiarum Poloniae et M. D. Lithuaniae Scriptorum collectio* la Varșovia în 1761—1769.

O altă ediție după o copie manuscrisă, aflată de cardinalul Angelo Mai în arhivele italiene și socotită inedită a fost publicată în *Spicilegium romanum*, vol. VIII, p. 172 și urm. (Roma, 1842).

O retipărire după prima ediție (1759), întru totul identică, limitată la 40 de exemplare, a fost executată la Wiesbaden pentru Dim. Sturza (1860).

O ultimă ediție a lui Emile Legrand, însoțind Viața lui Despot scrisă de Sommer, în volumul intitulat *Deux vies de Jacques Basilicos*... Paris, 1889, pp. 157—236, din care Viața lui Despot ocupă pp. 157—216.

Despre Graziani s-au ocupat pe rînd editorii și traducătorii săi amintiți mai sus, Fléchier și Langomarsianus. În contrast cu aprecierile elogioase ale acestora, de un caracter mai general Emile Legrand manifestă rezerve precise față de biografia lui Despot, sau mai bine zis față de prima parte a acesteia privind filiația adevărată a lui Despot și romanul adoptării numelui său.

La noi prezentarea sa a căpătat un sens nou și o valorificare mai corectă în urma analizei lui N. Iorga în *Nouveaux Matériaux pour servir à l'histoire de Jacques Basilicos l'Héraclide dit le Despote, prince de Moldavie* (București, 1900, pp. XVII—XXII) și în *Istoria românilor prin călători* (București, 1928, I, pp. 165—170).

A fost redat, în Anexa volumului de față printre mărturiile indirecte, fragmentul despre retragerea lui Laski din Moldova în 1563, povestită în bună parte după indicațiile acestuia din urmă.

(DESCRIEREA MOLDOVEI)¹

1564

p. 169

Valahia², despre care se socote³ că a fost locuită odinioară de daci și de geți, este împărțită în două părți, dintre care una muntoasă și aspră se îndreaptă spre miazăzi și este numită Valahia transalpină⁴, cealaltă plană și mai bogată în ogoare și în oameni e orientată spre

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin al vieții lui Despot publicat de E. L e g r a n d, *Deux vies de Jacques Basilicos*, Paris, 1889, p. 169 ș.u.

² Numire dată împreună celor două țări. Nu este vorba în realitate de o *descriere pe baza unor constatări proprii*, ci de un fel de referat pe baza unor informații fie culese personal în Polonia fie oferite de A. Laski, atunci când l-a primit pe Graziani sau de fostul medic al lui Despot trecut apoi la Laski sau de diferiți pribegi moldoveni pe care i-a putut vedea cândva la Liov, fără a mai pomeni de colonia de armeni din acest oraș care l-a interesat foarte mult și a fost cercetată atent de el.

³ *Arbitrantur*; autorul se referă la părerea generală a istoricilor, fără vreo trimitere specială.

⁴ *Transalpina*. Din această numire este dedus caracterul muntos al țării.

nord și se cheamă Moldova, și în amîndouă domnesc voievozi (căci astfel numesc ei pe domnitorii⁵ lor), și una și cealaltă sînt tributare turcilor. Moldova se desfășoară în lățime cale de douăsprezece zile de mers bun și tot atît în lungime⁶, distanța cea mai lungă fiind cea în direcția spre Marea Neagră și Cetatea Albă⁷. . . Dar acestea sînt locuri pustii⁸ și lăsate în părăsire fără nici o îngrijire din partea oamenilor din cauza incursiunilor neîncetate și subite⁹ ale tătarilor. Rodnicia pămîntului este foarte mare; într-adevăr oameni puțin dedați plugăriei seamănă atît grîu cît le trebuie pentru traiul lor pe un an. Ei nu seamănă grîul înainte de 1 aprilie¹⁰. De vin, desigur nu duc lipsă, dar folosesc mult miedul, ca unii ce au miere multă. Iar belșugul de vite e de necrezut. Oamenii înjugă cîte doisprezece boi la plug și // se îndeletnicesc mai degrabă cu creșterea lor decît cu lucrarea pămîntului din cauza pășunilor <lor> deosebit de bune. Este socotit un păcat să se taie viteii. Din Moldova¹¹ deci se scoate acea mulțime de boi¹² din a căror carne se hrănesc nu numai popoarele vecine ale Ungariei și Rusiei, ci și ale Poloniei, Germaniei, ba pînă și ale Italiei, și mai ales cei din orașul Veneția. Pe acești boi, venețienii îi numesc boi ungurești, și preferă carnea lor celorlalte de același fel. În fiecare an se fac cîte șapte bîlciuri de vite în Moldova, pe cîmpii foarte întinse, cu mare mulțime de negustori. La fiecare din aceste bîlciuri se mîna de obicei nespus de multe mii de boi; și după trecerea a trei zile pentru ruperea din partea negustorilor a prețului unui cap de vită după care să fie socotite toate celelalte¹³ — preț care trece rareori de trei galbeni de vită — în cîteva ceasuri, toată această mulțime de boi este vîndută și este dusă în diferite regiuni. De aici au mare cîștig boierii care cresc cirezi de vite, și chiar și domnul

p. 170

⁵ *Suos regulos* = regi mărunți.

⁶ *Tantundem in longitudinem*. Afirmație corectată de lămurirea adăugată probabil ulterior și în oarecare contradicție cu declarația dinții. Se vede bine că autorul nu avea noțiuni precise asupra configurației țării.

⁷ *Biallogrodum*. Precum se știe ea a fost ocupată de turci în 1485.

⁸ *Vasta*. Acest cuvînt are și sensul de foarte mare, vast; aci însă contextul îndreaptă spre sensul de devastat.

⁹ *Et repentinas*; cuvinte omise din ediția romană (*Spicilegium*).

¹⁰ *Kal. aprilis*.

¹¹ *Valachia*.

¹² În momentul cînd Graziani și Commendone erau oaspeții lui A. Laski se purtau tratative perseverente și laborioase (și de care Laski nu era străin) între căpitanul Cașoviei Francisc Zay și diferite autorități din Polonia, mergînd chiar pînă la rege, pentru restituirea unei cirezi de 1 425 de vite mari (în majoritate boi) trimise din Moldova de Despot pentru achitarea unui împrumut de 16 500 florini datorăți lui Zay. Vitele încredințate vicecăpitanului de Snyatin au fost ulterior sechestrate de acesta. Reclamația lui Zay către rege din decembrie 1563, repetată și reînnoită de nenumărate ori, nu fusese încă rezolvată în martie 1567 (vezi *Hurmuzaki*, II, 5, pp. 538—610, cînd după împlinirea unei proceduri nesfîrșite, regele decide să fie ascultați martorii ambelor părți (!).

¹³ *Quo reliqua multitudo exaequatur*.

însuși, mai mult din aceasta se îmbogățește, căci și el vinde în fiecare an un mare număr de boi de pe moșiile sale, și veniturile¹⁴ lui sînt sporite mult de aceste iarmaroace. Vătafii¹⁵ aduc domnului în vistierie, pe fiecare an, pînă la 400 000 bani de aur¹⁶, din venitul întregii țări; dintre aceștia, 60 000 sînt plătiți sultanului turcilor ca tribut¹⁷.

Românii au orașe puține; locuiesc în sate și în tîrgușoare, în care casele sînt clădite din bîrne și din paie și în care se apără de asprimea iernii. Au trei cetăți întărite de domnii din urmă: dintre care Suceava¹⁸ care este cetatea de scaun a domnului . . . <și> Neamțul¹⁹ pe rîul Siret²⁰. Nu au legi scrise, ci toate sînt lăsate bunului plac al domnului²¹ sau al judecătorului, și sînt cîrmuiți cu autoritate, potrivit obiceiului îndătinat. Dacă pîrîșul jură²² de trei ori, repetînd formula unui jurămînt precum că cele ce le declară el sînt adevărate, pîrîtul este condamnat. De asemenea dacă datornicul ar afirma, sub prestare de jurămînt, că nu trebuie să plătească, i se iartă datoria (atît este de mare credința în legătura jurămîntului). Dacă cineva a fost jefuit, ceea ce nu arareori obișnuiește să se întîmple negustorilor, el reclamă ceea ce i s-a luat de la acei pe al cărui pămînt a suferit paguba, și este despăgubit la porunca domnului din contribuția comună a acelui tîrg sau sat.²³ Ei folosesc o limbă a lor și aceasta nu este prea deosebită de cea latină. Căci spun că au fost aduse acolo colonii de latini după ce poporul a fost învins de împăratul Traian. Dar, stricîndu-se limba cu trecerea vremii și din amestecul cu barbarii, ei rostesc cuvintele latine așa fel, fie schimbînd literele, fie cu același sunet dar mai aspru, încît acestea nu sînt înțelese de ai noștri decît numai punînd sîrguință și luare-aminte, dar îndată ce se deprind puțin, urmăresc ușor limba în întregime.

Păstrează cu multă însuflețire ritul credinței creștine, așa cum l-au primit de la greci. Bărbații desfac adeseori căsătoria pentru cuvintele chiar cele mai neînsemnate, trimițînd soției carte de despărțire²⁴ și plătiind vistieriei

¹⁴ *Vectigalia*, adică veniturile provenite din vămi.

¹⁵ *Questoribus*.

¹⁶ *Aureorum nummum*.

¹⁷ Pentru cuantumul tributului în acea vreme, vezi studiul lui M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV—XIX*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. II, Editura Academiei, 1957, p. 11.

¹⁸ *Suchiavae*.

¹⁹ *Nemeti*.

²⁰ *Seretum*.

²¹ În text: al regelui. În realitate și domnul trebuia să respecte tradiția.

²² Nu se arată aici îndeajuns practica jurătorilor și importanța dată numărului de jurători aduși de părțile în proces.

²³ Această practică este binecunoscută și din alte locuri, nereprezentînd o particularitate exclusiv românească.

²⁴ *Premisso uxori nuncio* (repudiind soția).

doisprezece denari. Ei urmează mai mult îndeletnicirea războiului decît a păcii. // Ei se hărțuiesc cu sciții sau tătarii²⁵ — care locuiesc în Chersonезul tauric și care²⁶ sînt numiți perecopieni²⁷ de la canalul pe care l-au făcut²⁸ prin tot istmul și care e numit în limba lor Przecops — în niște războaie, sau mai degrabă în jefuiri, neîncetate (căci abia de se întîmplă vreodată ca să se dea lupte reale în vreun război adevărat); întrucît sau resping năvălirile acestora, sau dimpotrivă, năvălesc ei în ținuturile acestora. Oamenii sînt de felul lor șireți cu trupul înalt și vîrtos și sînt cruzi în război. Sînt înarmați cu sulite foarte lungi, cu scut și cu sabie încovoiată²⁹, arme îndeosebi turcești; cîțiva folosesc buzdugane de fier și cei mai mulți securea. Se încaieră la luptă cu atîta îndrăzneală, cu atîta dispreț de dușman și încredere în sine, încît adeseori cu puține forțe au bătut chiar oștiri puternice de ale vecinilor <lor>. Au fost supuși de turci mai mult din faptul că erau slăbiți de dezbinările dintre ei decît înfrînți în luptă. Ei pot să ridice, dacă trebuie să se lupte cu toate forțele lor, patruzeci de mii de <oameni> călări. La acele neamuri nu se folosește aproape de loc³⁰ pedestrima, atît fiindcă este alcătuită din oamenii cei mai de jos, cît și pentru că este fără rost din cauza iuțelii și a mulțimii cailor. Au cai mici, dar foarte buni la muncă; nu se prea deprind cu grajdul; chiar în mijlocul iernii pasc pe cîmp, și învățați de deprinderea zilnică și de nevoie // ei zdrobesc cu copita lor, deși nu au potcoave, gheața ce acoperă iarba.

p. 172

p. 173

Românii cinstesc pe regii lor, <adică> pe voievozi, ca pe Dumnezeu și îi slăvesc nespun de mult, fie ei și tirani în cîrmuire³¹. Dar cînd li s-a scîrbit de ei, nu numai că-i alungă din domnie, ci îi și ucid, uneori cu tot felul de chinuri, și la foarte puțini li se întîmplă să moară după legea firii sau de vreo boală. Boierimea socotește pe țărani aproape ca pe robi, iar regele însuși <îi socotește astfel> pe boieri.

Petru³², cînd a fost alungat din domnie de urzeala boierilor și a fugit, a aruncat bani de aur ca urmăritorii săi adunîndu-i să fie ținuți în loc, și astfel a scăpat din mîinile lor. Și același, puțin după aceea (după ce Ștefan³³ pe care îl ridicaseră barbarii în locul său, prin de iubirea unei tinere

²⁵ *Scythis sive tartaris.*

²⁶ *Qui* (in *Spicilegium: quo*).

²⁷ *Przecopienses.*

²⁸ *Duxerunt.*

²⁹ *Falcato gladio.*

³⁰ *Fere nullus.* Aceeași informație o aflăm și la alți autori contemporani.

³¹ Autorul se referă poate la cele spuse de Reicherstorffer despre asprimea domnilor în *Chorographia Moldovei*.

³² Petru Rareș, părăsit de boieri în campania din 1538.

³³ Avem aici o îmbinare de confuzii. Ștefan Lăcustă, care a domnit în 1538—1540, e confundat cu Iliaș Rareș care s-a turcit, și al cărui frate, Ștefan, ajuns domn, a fost tăiat de boieri.

turcoaise³⁴ s-a alăturat sectei nelegiuite a lui Mahomed³⁵, cîrmuind de aceea cu o cruntă tiranie după obiceiul turcilor, a fost tăiat de popor³⁶), cînd a fost rechemat în domnie, a înlăturat aproape toată boierimea și a ales noi nobili.

La dobîndirea domniei de către acei care au mijloacele trebuitoare atîrnă greu frumusețea feței, statura și înfățișarea trupului, pe care barbarii³⁷ o cer în rîndul întîi de la domnii lor, și pînă într-atîta, încît dacă cineva este lipsit de vreun mădular al său sau pocit cu vreun semn de la o rană sau cu vreun alt cusur al trupului, fie el de neam cît de ales, ei îi preferă ușor pe unul de neam mai puțin ales, dar arătos la înfățișare. După moartea lui Petru³⁸, fiind proclamat voievod Joldea³⁹ prin votul tumultuos al mulțimii, două zile după aceea călăreții trimiși de Alexandru⁴⁰ — pe care îl aleseseră de rege tovarășii săi, deși el era în pribegie — l-au atacat într-un sat⁴¹ <unde se afla> dezarmat și fără nici o apărare și îndată fără ca ai săi să-i poată da vreun ajutor, i-au tăiat nasul. Cînd acest lucru s-a aflat de popor, l-a părăsit toată mulțimea care l-a primit de rege pe Alexandru, acela despre care am spus că fusese alungat de Despot.

³⁴ Autorul încearcă să explice în felul acesta turcirea domnului.

³⁵ *Mahometis*. Departea de a se fi turcit, Ștefan Lăcustă, care trăise tot timpul la Constantinopol unde se și însurase cu fiica naturală a lui Aloysio Gritti, a încercat în taină o politică de apropiere de creștini, trimițînd într-o misiune discretă la Ferdinand pe marele boier Vartic. Situația domnului era foarte precară, întrucît boierii așteptau de la el redobîndirea porțiunii din Moldova ocupată de turci. (Vezi *Călători*, I, lămuririle date la relația lui I. Laski din toamna anului 1539).

³⁶ Ștefan Lăcustă a fost ucis în decembrie 1541 de boieri, în frunte cu hatmanul Mihai și logofătul Troțușanu.

³⁷ În cursul lucrărilor sale, autorul caracterizează astfel o serie întregă de popoare fără deosebire.

³⁸ Confuzie. Joldea a fost ales după uciderea lui Ștefan Rareș, și nu după moartea lui Petru.

³⁹ *Zoldum*. Era susținut de doamna Elena, văduva lui Petru Rareș, care voia să-l însoare cu fiica ei Ruxandra.

⁴⁰ Alexandru Lăpușneanu, viitorul domn al Moldovei (1552—1563, 1564—1568).

⁴¹ Șipote, pe Miletin.

OBSERVAȚII CRITICE

Biografia lui Despot datorată lui Graziani nu a fost analizată critic pînă acum, ci doar caracterizată ca fantezistă de ultimul său editor Emile Legrand, care se referă îndeosebi la amănunte privind prima parte a vieții acestuia. O confruntare cu biografia scrisă de Sommer nu poate lumina chestiunea foarte interesantă a izvoarelor care stau la baza lucrării sale. Publicarea de către N. Iorga, în 1900, în volumul *Nouveaux Matériaux...*, a textului anonim, aflat printre rapoartele trimise din Polonia la Roma de către Commendone din timpul nunțiaturii sale, aduce un element extrem de prețios în această privință. O comparație a textului anonim cu biografia elaborată pe această bază ne-o arată clar ca o operă literară moralizatoare, în care locul întâi îl ocupă nu documentarea faptelor, ci concluziile axate pe niște reguli de viață divine și umane. Destinul fulgerător al lui Despot oferă biografului prilejul unor considerații etico-religioase, precum și sublinierea unor momente dramatice, ca de pildă scena sbuciumului lui Despot înaintea morții, la care Graziani a adăugat, după mărturia medicului Dionisie din Avalos, declarația supremă a eroului său că abjură și se lea-

pădă de toate noile secte religioase la care a aderat din ambiție pentru a dobândi protecția unor oameni puternici... etc. Și tot astfel, în contrast cu fatalitatea oarbă a acestui sfârșit, aflăm restabilirea cumpănii unei dreptăți imanente prin optimismul reconfortant al epopeii construite în jurul retragerii oștii lui Laski, urmărită de un număr nespus de mare de călăreți moldoveni, și reușind să învingă și greutatea materiale ale drumului, și cele morale ale spaimei numai mulțumită eroismului comandantului său. Figura lui Laski, luminată puternic de autor, lasă în umbră atât pe cea a lui Despot, eroul principal al biografiei, cât și pe cea a învingătorului vremelnic al acestuia, Ștefan Tomșa. Iar epilogul, dictat de aceleași imperative literare înfățișează ca într-un diptic întunecat urmarea cruntă a tragediei înfăptuite: tăierea răsculaților la Liov în piața orașului la cererea sultanului, și baia de sânge a reîntoarcerii lui Lăpușneanu, în timp ce morala întregii povestiri stă în declarația lui Commendone la auzul relatării evenimentelor din Moldova de către oamenii cei mai calificați: că această țară i se pare scena imensă a unor grozave tragedii. Dar dacă în acest gen de compunere primează criteriul literar, se explică preferința arătată unor elemente mai impresionante măcar și fictive, ca de pildă scena finală cu discursurile lui Despot către ostașii din Transilvania și boierii moldoveni învingători, întrebarea adresată unuia dintre ei despre soarta care îl așteaptă, cuvântarea sa către solul turc căruia îi restituie steagul de domnie urmată de discuția dintre sol și boieri cu privire la crușarea vieții lui Despot, în sfârșit monițiunea profetică adresată lui Ștefan Tomșa să nu se încreadă în noroc... etc. și apelul la îndurare într-o formă tot atât de retorică (cartea III, paragrafele 9, 10, 11).

Așadar pe un prim fond — manuscrisul anonim italian publicat de N. Iorga — se suprapun diferite elemente împrumutate de la alți informatori și în primul rând de la Albert Laski. Acesta, precum am văzut, l-a primit și însoțit pe Commendone, și bineînțeles pe Graziani secretarul lui. Din cele povestite de Laski atunci, s-a înfiripat descrierea retragerii eroice din Moldova, al cărei erou declarat era povestitorul însuși. Prin prisma lui sînt judecate evenimentele. Nimic mai instructiv decît comparația celor două texte din punctul de vedere al atitudinii lor față de Laski. Autorul italian anonim este înclinat să-l înfățișeze pe Laski într-o lumină mai puțin favorabilă și să-i acorde totodată un rol mai redus. Suma pe care i-o datorează Despot ar fi fost doar de 20 000 de taleri (anonim, p. 7) la Graziani ea se ridică la 80 000 de bani de aur (Graz. p. 183), din care Despot nu recunoaște decît 20 000; alianța lui Laski cu Dimitrie Wisniewiecki și pregătirile făcute de ei contra lui Despot sînt păstrate aproape întocmai de textul lui Graziani, care pomește, după anonim, de intenția lui Laski de a-l trimite pe Petrus Franciscus „Terusinus” în Italia să tocmească trei sute de archebuzieri călări (în textul anonim: se arată și suma încredințată pentru aceasta: 12 000 de taleri, iar numele mercenarului italian trimis ca să-i aducă e dat sub forma de Pier Francesco „Farusino”, probabil Perusino, adică din Perugia). Însă la Graziani inițiativa acestei acțiuni îi aparține lui Dimitrie care își strînge oști „și îl îndeamnă pe Laski să facă la fel și să se grăbească să vină ca să-și unească forțele” (Graz., p. 184). Dar la anonim — ca și la Sommer de altminteri — boierii invocă venirea *tătarilor* pentru a determina trimiterea unei părți din garda lui Despot împotriva unui dușman fictiv, în timp ce la Graziani motivul invocat ar fi fost venirea lui Laski și

a lui Dimitrie. Sînt și unele mici deosebiri de cifre — Dimitrie Wisniewiecki ar fi avut de înfruntat cu 3 000 de călăreți un număr de 15 000 de călăreți moldoveni (anonim ital.) La Graziani avem 4 000 de călăreți contra „multor dușmani“. La anonim Wisniewiecki a fost capturat de un țăran pe care l-a aflat în cale, la Graziani ar fi fost trădat de un țăran care l-ar fi mințit că îl duce la graniță, și l-a dus sub coviltir la Suceava, predîndu-l lui Tomșa. Asediul Sucevei este arătat cam la fel — dar la anonim se dau mai multe precizări asupra aprovizionării cu alimente. Raporturile lui Despot cu Ioan Sigismund Zápolya sînt de asemenea redade la fel. Dar de aici încolo apar deosebiri. Anonimul își manifestă dezaprobarea față de pasivitatea asediaților și a celor care ar fi putut să le vină în ajutor. Despot ar fi trebuit să lase Suceava în paza unuia dintre oamenii săi și să meargă el cu bani la Maximilian ca să-și adune trupe cu care să se întoarcă să potolească răscoala. Dar el scrisese prietenilor săi din Ungaria și le trimisese și bani pentru a-i tocmi ostași, iar aceștia au purces cu așa puțină tragere de inimă, încît deși a rezistat trei luni, totuși nu a fost ajutat de nimeni. (anonim p. 14, fără nimic corespunzător la Graziani).

Laski care avea mai bine de trei mii de oameni poloni și nemți, călări și pedestri, văzînd neizbînda lui Wisniewiecki, a rămas năucit (*rimase confuso*). Într-un tîrziu s-a hotărît să-l ajute pe Despot, sperînd să și-l îndatoreze cu acest nou serviciu astfel ca acesta să știe pentru întotdeauna că lui îi datorește domnia și viața și să fie ținut să-l răsplătească așa cum se cuvine pentru un merit atît de mare. În acest scop Laski s-a dus în regiunea Camenița (*nel Vescovato di Cam<en>izza*), vecină cu fluviul Nistru și așteptînd acolo să vină trupa de ajutor din Ungaria pentru a se uni cu ea, a rămas locului două luni fără a face nimic, în care timp îi scădea tot mai mult și oastea, și renumele, așa cum se întîmplă cu cei care nu știu să ia o hotărîre oarecare și, zăpăciți de împrejurări (*confusi*), lasă să treacă prilejul favorabil: „căci dacă la sosire ar fi trecut fluviul și s-ar fi întărit cu un șanț și ar fi trimis apoi cinci sute de călăreți ca să prade țara, moldovenii — care erau cu toții la Suceava — de cum ar fi aflat că dușmanii duc în prinsoare pe soțiile lor și fiii lor l-ar fi părăsit cu toții pe voievod pentru a se duce să-și apere propriile lor cămine“. La Graziani faptele în sine nu diferă mult. Laski, pornit cu vreo 4 000 de călăreți ca să se unească cu forțele lui Wisniewiecki, află de înfrîngerea lui și se oprește la Camenița neîndrăznind să intre singur în Moldova și nevrînd nici să-și slobozească ostașii tocmiți cu mare cheltuială. Apoi înduplecat de numeroasele scrisori și rugăminți ale lui Despot se hotărăște să-i vină într-ajutor și să tragă un folos nou și neașteptat din situația creată. Doar aprecierea lor este diferită. Imprejurările ocupării cetății sînt arătate la fel. „Regele Poloniei trimisese pe un aprod (comorniccho) al său la Laski cu o scrisoare patentă către el și către toți ceilalți care erau vasalii săi ca să nu se amestece în treburile din Moldova „*sotto pena d'infamia*“, pedeapsă care lovea nu numai pe vinovat, ci și tot neamul său. Laski fiind informat de acest lucru nu a așteptat venirea acestuia, ci a trecut Nistrul pe un pod de vase, și rînduindu-și trupa gata de luptă în centrul unui mare număr de care încărcate cu 80 de muschete mari, și fiind bine întărită această coloană și la un capăt și la celălalt cu archebuzieri călări care cu pocnetul armelor lor sperie rău caii moldovenilor,

au mers pînă la trei mii de Suceava unde au aflat de uciderea lui Despot... (anonim, p. 19). La Graziani, textul mai succint subliniază totuși faptul că Laski mergea *maiori animo quam viribus* (p. 196). Sfîrșitul expediției lui Laski e arătat în cîteva cuvinte de autorul anonim. „Această veste l-a determinat pe Laski să-și facă întoarsă calea, și măcar că a doua zi a fost ajuns din urmă de patru mii de călăreți dușmani, totuși <aceștia> văzîndu-l așa bine întărit printre aceste care, nu au îndrăznit să-l atace, ci l-au urmat pînă la Snyatin în Rusia și au prădat această căpitănie (*quel capitanoto*) (p. 19). La Graziani relatarea mult amplificată ocupă mai bine de patru pagini (pp. 210—214 par. 14—18). Concluziile lor sînt diferite. Anonimul observă că „dacă s-ar fi luat această hotărîre de la început Laski l-ar fi salvat pe Despot și ar fi dobîndit o glorie nespusă, căci la sosirea sa la Camenița îi mergea numele că avea opt mii de soldați nemți, spanioli și italieni, și dacă ar fi trecut Nistrul bucurîndu-se de acest renume, moldovenii nu ar fi stat să-l aștepte , și voievodul cel nou nu avea încă mare autoritate „asupra lor“ (p. 20). Iar Graziani îl înfățișează într-o atitudine eroică, puțin cam teatrală, așa cum avusese grijă acesta să pozeze în fața lui. Observăm că din textul anonim lipsesc unele scene sau incidente: de pildă, planul lui Despot de a fugi noaptea în extremis cu cîțiva credincioși (Graz. p. 200); întîlnirea din urmă a lui Despot cu trimisul turc și discursul pe care i-l ține înapoiindu-i steagul de domnie (!), precum și celelalte *ultima verba* amintite mai sus (Graz. pp. 204—206). Acestea se află însă cu unele modificări într-alt text, latin de data aceasta, descoperit în arhivele italiene și publicat la noi de Const. Radu în *Diplomatarium Italicum*, III, care îl atribuie unui polon, și de Const. Marinescu în *Mélanges d'histoire générale* care îl atribuie cu probabilitate lui Guagnini — și subliniază marile asemănări dintre aceste trei texte. (Pentru o prezentare a textului acesta din urmă trimitem la relația lui Guagnini din volumul de față, p. 294).

Trebuie să observăm că din textul anonim analizat de noi rezultă clar că *nu era nici un ceauș turc la Suceava la vremea predării lui Despot*, deoarece acesta a sosit trei zile după uciderea lui (p. 20), iar ungurii lui Fr. Zay au sosit la hotarul Moldovei zece zile după aceea.

În concluzie Graziani a avut ca îndreptar textul italian anonim publicat de N. Iorga, precum și un alt text, fie cel latin atribuit de C. Marinescu lui Guagnini, fie un altul mai mult ori mai puțin asemănător, conținînd pe lîngă punctele principale o serie de înflorituri, ca cele în legătură cu ultima scenă a episodului lui Despot înainte de uciderea sa. Peste acest mozaic inițial s-au suprapus diferite mărturii, ca cea implicită a lui Laski, sau cea explicită a lui Dionisie din Avalos. Cum biografia a fost compusă în cursul anului 1566 cînd Graziani era în Italia, el nu s-a putut informa decît în decursul celor doi ani precedenți, ceea ce exclude obținerea unor informații de la Martin Zborowski, socrul prezumtiv al lui Despot, de care Commendone nu s-a apropiat mai mult atunci, ci doar în ultimii ani ai șederii în Polonia, și cu care deci Graziani nu ar fi avut prilejul să intre în legături mai strîns.

ANONIM UNGUR

1568

*

Această scrisoare a unui anonim ungur adresată unui pretendent, tot anonim, la domnia Moldovei trebuie pusă în legătură foarte probabil cu planurile lui Albert Laski de a porni o expediție în Moldova pentru a se face domn al acestei țări. La 3 martie 1566 împăratul Maximilian al II-lea de Habsburg îi pomenește arhiducelui Carol de planul lui Laski (*Hurmuzaki*, II, 1, pp. 552—553). La 14 martie scrie comandantul imperial Lazar Schwendi arhiducelui Carol despre expediția proiectată de Laski și despre ajutoarele ce vor trebui furnizate. Vor lua parte la expediție Pierre Roussel, un contingent de unguri și ceva germani, călare și pe jos (*ibidem*, p. 553). La 31 martie împăratul aprobă planul expediției lui Albert Laski și al boierilor moldoveni și însărcinează pe Schwendi să ia legătură cu Laski (*ibidem*, p. 556). Totodată vești aduse din Moldova de boierul Gavrilă, și trimise mai departe de arhiducele Carol împăratului, arată că Alexandru Lăpușeanu își pregătește o expediție de 25 000 de oameni pe care îi va îndrepta pînă în 25 de zile asupra Transilvaniei. Toți cei chemați la oaste trebuie să se adune la Iași. Cei care refuză să meargă și stau în așteptarea unui nou domn sînt slu-

țiți sau schilodiți. Locuitorii îi roagă cu cerul și cu pământul pe boierii pribegiți în Ungaria să se reîntoarcă în sfârșit în țară și să se îngrijească și de ea (*ibidem*, p. 557). La 22 iunie împăratul îl invită pe Anton Széckely, fostul auxiliar al lui Despot, să se alăture expediției boierilor moldoveni pribegiți de crunta tiranie a lui Lăpușneanu și gata a se întoarce acum în țară împreună cu domnul lor legitim ales de ei (*ibidem*, p. 558). În același sens scrie căpitanul ungar la 23 iunie (*ibidem*, p. 559). Și tot astfel se adresează împăratul din nou la 25 septembrie lui Roussel, Anton Széckely și Christofor de Teuffenbach, răspunzând și lui Albert Laski care cere trupe cu plată (*ibidem*, pp. 563, 564). La 20 noiembrie și 2 decembrie împăratul scrie lui Francisc Zay și Anton Széckely în aceeași chestiune (*ibidem*, 566, 567). Planurile acestea se încrucișează cu veleitățile altui pretendent moldovean, Ștefan, care are în jurul său la Cașovia un grup de boieri pribegiți din Moldova, și care îi scrie lui Lazăr Schwendi făgăduindu-i 10 000 de ducăți pentru ca să pornească asupra Moldovei cu trupe împărătești să-l pună pe el în scaun, alungându-l pe Alexandru Lăpușneanu. Scrisoarea cade în mâinile turcești și ajunge la Poartă (*ibidem*, p. 570, raportul lui Albert de Wyss din Constantinopol din 17 februarie 1567), tocmai într-un moment când se trata armistițiul dintre imperiali și turci. Împăratul, de nevoie, se arată gata să nu tulbure cu nimic pe domnii din Moldova și Țara Românească. Albert Laski a rămas deci cu pregătirile făcute în zadar și cu trupe fără întrebuințare. Probabil că în felul acesta se explică și expediția pornită atunci de el împotriva tătarilor care jefuiseră Polonia. În sfârșit, în anul 1569, același pretendent Ștefan, punându-se sub ocrotirea arhiepiscopului Nicolae Olahus, amintește de pregătirile lui Albert Laski care „strânge mari oști împotriva Moldovei, nu se știe dacă cu învoirea împăratului... dar țara nu-l vrea de loc ca stăpîn și domn, el fiind polon și ei nevrînd să i se supună. Iar Laski nu pregătește decît nesfîrșite jefuii și distrugerii ale țării...” etc. (*ibidem*, p. 597). Toate aceste elemente îngăduie bănuiala că adresantul scrisorii de față din anul 1568 ar fi însuși Albert Laski.

Textul publicat de Veress (*Documente*, I, pp. 271—273) a fost folosit de N. Iorga în *Istoria Românilor*, V, p. 98.

[SCRISOARE CĂTRE UN PRETENDENT
ANONIM DESPRE ÎMPREJURĂRILE
DIN MOLDOVA¹]

Iași sf. iunie 1568

Alte vești de aici nu pot să scriu decît că p. 271
voievodul Sandrin al Moldovei² a murit de friguri și au rămas de la el doi p. 272
fii numiți, cel mai mare Bogdan și cel mai mic, Petru, dar împotriva acestora voiau <boierii> să înalțe pe acel domn Sbierea³. La rîndul lor s-au sculat împotriva celui Sbierea, acești doi domni magnați, adică Dumitru care este marele hatman al Moldovei și Gavrilaş⁴ care este marele logofăt⁵ al țării acesteia. Atunci l-au ales pe fiul mai mare al lui Sandrin, numit Bogdan, și l-au pus în scaunul acestuia ca voievod. Bogdan a trimis pe fra-

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin publicat în Veress, *Documente*, I, pp. 271—273.

² Alexandru Lăpușneanu.

³ Sberu, a fost și vornic de Țara de Jos.

⁴ Gabrielas.

⁵ *Excellentissimus secretarius*.

tele său mai mic Petru în orașul Bîrlad⁶ ca să locuiască acolo, însă acel Petru înțelegînd gîndul rău al fratelui său voievodul, că acesta ar vrea să pună să-l omoare, a fugit în Turcia la Poarta sultanului.

Pentru ca să pot descrie mai adevărat domniei voastre toată starea acestei țări a noastre am trimes⁷ îndată pe un servitor credincios al meu, numit Gavrilă, în toate părțile pentru ca să întrebe despre toate acestea pe prelații și boierii țării. Așadar servitorul meu s-a întors cu toată credința și a raportat pe credința datorată lui Dumnezeu că a vorbit așa cu pîrgarii orașelor și cu boierii și cu locuitorii, cum că Dumitru și Gavrilaş ar vrea să treacă îndată după voievod și înaintea întregii adunări a boierilor⁸, dar pe rînd s-au ridicat doi prelați care ar vrea să aibă <ei> întîietatea în adunarea boierilor. Acești patru se dușmănesc între ei și stîrnesc neînțelegeri. Văzînd⁹ voievodul Bogdan acestea și că nobilii¹⁰ acestei țări trag unii încoace și alții încolo, a trimis după tătari în ajutor, și au venit 11 000 care au ajuns pînă la pămîntul țării Moldovei..., unde este o cîmpie foarte bogată¹¹. Văzînd voievodul Bogdan care mai ședea încă în scaunul său că aceștia vin să se așeze acolo¹² le-a pus în vedere să se întoarcă la ei acasă.

Cum înșelătoria și răutatea turcească se află întotdeauna în fața noastră, locuitorii țării și prelații și boierii, prevăzînd vicleniile lor, rînduiseră¹³ mai dinainte pentru apărarea ei niște teritorii <anume> Iași¹⁴, Lăpușna¹⁵, Orhei¹⁶, Soroca¹⁷, „Aygyecz”¹⁸. Tătarii, trimițînd¹⁹ 7 000 din ai lor pentru pustiirea țării, au pustiit 34 de sate, dar Moldovenii, venind asupra lor, i-au înfrînt cu ajutorul lui Dumnezeu așa de rău, încît cu ajutorul lui Dumnezeu abia unul a fugit de acolo. Atunci aflînd că mai sînt și alți tătari rămași, și voină să răspundă la fel cu aceeași măsură²⁰, soldații năvălind în acea țară i-au atacat și <aceia> au fost așa de tare înfrînți cu ajutorul lui Dumnezeu, încît puțini dintre tătari s-au întors în ținuturile lor.

⁶ Barlad.

⁷ Devehi.

⁸ Senatui.

⁹ Vident (videns).

¹⁰ Domini.

¹¹ Abundantissimus — cîmpia Bugeacului.

¹² Se ipsos trahentes in tabernaculum.

¹³ Statuerant.

¹⁴ Ies.

¹⁵ Laposna.

¹⁶ Orhye.

¹⁷ Szoroka.

¹⁸ Probabil Tigheci.

¹⁹ Elegantes (delegantes).

²⁰ Text defectuos: *Inter haec intelligens (intelligentes?) restantia Tartarorum <esse?> volentes pari parem referre...*

Zic oamenii că marele han²¹ ar fi zis că nu a avut în țara sa oameni mai destoinici la luptă ca aceia care s-au prăpădit²² în acel loc. De aceea p. 273 măriă voastră ar avea acum prilejul de a veni aici la noi, căci toată țara ar fi a ta²³ din cauză că pe voievodul Bogdan ei nu-l iubesc, căci are mulți frați <și ei se tem> ca să nu îi ridice cumva cu autoritate asupra lor (?)

Cu polonii, cu muntenii și tătarii nu au nici o înțelegere. În Țara Românească au pus alt voievod al cărui nume este Sandrin Voievod²⁴, fiul lui Mircea, și știm că acela nu se are bine cu voievodul Bogdan.

De aceea am vrut să dau de știre toate acestea măriei voastre, dacă cumva măriă voastră ar vrea să facă vreo treabă, acum ar fi timpul de a o face, căci toată țara Moldovei ar vrea bucuros să vadă pe domnia voastră, și ei vor să vă aibă de voievod, și frații voievodului care se luptă între ei se roagă mult lui Dumnezeu să le dea Dumnezeu cel atotputernic un asemenea domn ca să fim și noi uniți în cuget. Domnia voastră strălucită să vadă: nimeni nu-ți va sta cât de cât (?) în cale. Dacă domnia voastră ar voi, ar putea veni în taină și să-și ocupe aici domnia, căci între locuitorii țării²⁵ s-a luat hotărârea să vadă bucuros pe domnia voastră. Iar cu polonii avem înțelegere, ei ne asigură astfel: domnia voastră să se pornească, ei înșiși împreună cu ungurii vor fi gata și de îndată se vor porni și ei împreună cu domnia voastră și vor da tot ajutorul.

Tot de asemenea să scriu domniei voastre că doi dintre magnații Poloniei au intrat (?)²⁶ de teama voievodului.

Iar acești domni și boieri²⁷ adică Stîrcea²⁸, Burlă²⁹, Doedon³⁰, Lenchie³¹, Moțoc³², Wessien³³, care este diac³⁴, Bucioc³⁵ Mîndru³⁶ care este postelnic³⁷,

²¹ *Devlet Ghirai I* (1551—1577).

²² *Sunt perdidī* (perditi).

²³ *Quia totum regnum esset tui* (?). Adică: pentru tine (?).

²⁴ Alexandru, fiul lui Mircea și nepotul lui Mihnea cel rău.

²⁵ *Regnicolas* (înțelegîndu-se clasa conducătoare).

²⁶ *Magnates Poloniae intraverunt*. Adică: au <și> intrat <în țară> (?) O altă interpretare mai firească ar putea fi că doi dintre marii boieri (magnați) au și intrat în Polonia de teama voievodului. În cazul acesta ar trebui citit *Poloniam* în loc de *Poloniae*.

²⁷ *Domini et barones*.

²⁸ *Sterchie* — Matei Stîrcea, staroste și pîrcălab în anul 1563.

²⁹ *Borla*.

³⁰ Neidentificat.

³¹ Lența.

³² *Mochiok*. Nu e vorba de Ion Moțoc, executat precum se știe la Liov împreună cu boierii lui St. Tomșa.

³³ Poate Văscan, stolnic în 1569 (*Doc. ist. Rom. Mold. XVI/2*, p. 185).

³⁴ *Scriba*.

³⁵ *Bochiok* (ceașnicul).

³⁶ *Myndre*.

³⁷ *Cubicularius*.

iar Bobrigh³⁸ vrea ca domnia voastră să-i scrie lui o scrisoare îndată dacă domnia voastră vrea să pornească ceva, căci el, din faptul că este pe pământul țării, află toate de la noi și noi de la el. Iar noi ne-am legat cu jurământ unul față de altul. Așadar domnia voastră să vină cu puțini oameni, cam la o mie de oameni, căci pentru a așeza în scaun pe domnia voastră vom fi gata să întâmpinăm orice și să trăim și să murim cu domnia voastră.

(Pe dos)
scrisori venite din Moldova

³⁸ *Ibidem*, XVI/2, p. 234, — mențiunea unui Bobring la 1570.

ANDREI TARANOWSKI

(? după 1600)

*

Andrei Taranowski din Taranow, paharnic de Halics se trăgea dintr-o familie veche din Przemyśl. A fost însărcinat cu numeroase solii în diferite țări din Europa (Suedia, Danemarca, Turcia, hanatul Crimeii etc. Vezi mai jos p. 406 caracterizarea lui de către Paprocki).

În drumul său spre Constantinopol a trecut în mai multe rînduri prin Moldova și Țara Românească în anii 1569—1570, 1572, 1574, 1578. În 1594 și 1595 Taranowski a fost în misiune la Iași spre a convinge pe Aron Vodă să cedeze preteșțiilor exagerate ale polonilor.

A fost în legătură de prietenie cu Mihai Viteazul pe care îl cunoscuse la Constantinopol (Veress, *Documente*, V., p. 81).

În cursul soliei sale la curtea din Țîrgoviște (1597), aceste legături s-au strîns, astfel că Taranowski a ajuns principalul susținător în Polonia al cauzei lui Mihai, căruia i-a procurat mercenari și armament, căutînd totodată să-l ajute să cîștige încrederea regelui Sigismund al III-lea și a cancelarului Jan Zamoyski. Cu acest prilej a tradus în limba

polonă cronică lui Teodosie logofătul Rudeanu privind luptele lui Mihai împotriva turcilor și tătarilor.

Trimis de rege în februarie 1600 la Alba Iulia spre a duce tratative cu Mihai pentru reglementarea raporturilor acestuia cu Polonia, s-a ajuns la schițarea tratatului din Brașov (10 martie 1600) care prevedea recunoașterea stăpînirii Moldovei lui Mihai în schimbul acceptării suveranității polone asupra țărilor române. Dar cu prilejul unei noi misiuni în cursul căreia Taranowski aducea răspunsul regelui la propunerile domnului (mai 1600), Taranowski a fost oprit la Camenița și amenințat cu moartea de către mercenarii poloni ai lui Ieremia Movilă, înfrînți de Mihai la Hotin. A scăpat numai datorită intervenției hatmanului St. Zolkiewski.

Reluînd legăturile cu Mihai, Taranowski a încercat să-l sprijine în fața regelui după ocuparea Moldovei. Dar în ajunul luptei de la Bucov (20 octombrie 1600) prevăzînd înfrîngerea, i-a dat sfatul irealizabil să se predea lui Zamoyski.

Taranowski a alcătuit două relații despre călătoria sa la Constantinopol, în anii 1569—1570, în care descrie pentru prima oară drumul din Polonia pînă în capitala Imperiului otoman.

Primul raport a fost tipărit în limba germană sub titlul: *Beschreibung einer oder eines Zuges eines fuernemlichen polnischen Herrn, von Koeniglicher polnischen Wirten botschafftweiss gen Constantinopel und von dannen inn die Tartarey gezogen. Mit Bericht und Meldung mancherley seltzamer Handel und grossen Schaden, so die Türcken dazumal erlitten, sehr nuetzlich und wol zu lesen*. Gedruckt zu Nuernberg, durch Dieterich Gerlatz. MDLXXI. Partea privitoare la călătoria din Moldova (F⁰ I, 6,24 v⁰) a fost reprodușă de N. Iorga în *Hurmuzaki*, vol. XI, pp. 79—80, nr. 123.

Al doilea raport, cu data de 24 decembrie 1569, poartă titlul: *Kurze beschreibung des wegs gegen Constantinopel aus Pollen. Auch aus Constantinopel gegen Astracan, welches ein Moskowittisch Schloss ist und liegt gegen aufgang der Sonne zwe. Darueber der Zug des Türggischen Kriegsvolckss welchen sy im 1560. Jar gegen Astrachan gethann, wie umbkehommen. Auch wass Innen und den Tarttaren im haimbziegen begegnet*. A fost produs în *Hurmuzaki*, vol. II, 1, p. 595, nr. 576.

Cu prilejul călătoriei sale la Constantinopol (1574—1575) întreprinsă pentru a duce tratative de pace cu turcii, Taranowski care era însoțit și de Maciej Strykowski a trimis din București o scrisoare cancelarului polon Valentin Debienski, informîndu-l de greutățile întîmpinate la înapoierea sa prin Țara Românească, unde domnea o foamete grozavă.

Această scrisoare cu data de 5 aprilie 1575 se păstrează într-o copie latină în Arhiva Vaticanului (Nunziatura di Polonia, vol. VIII, fol. 142). A fost publicată în întregime de A. Veress în *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. II, București, 1930, pp. 60—61, nr. 53.

La 13 mai 1575, Taranowski a prezentat la Conventul nobilimii din Slezycza un raport în care pomenea despre convorbirea sa cu domnul Moldovei, Petru Schiopul (*ibidem*, p. 64).

De la Taranowski s-au mai păstrat cîteva scrisori privitoare la detronarea lui Aron Vodă, la misiunea sa în Țara Românească (1597) și în Ardeal (mai 1600), cît și la solia

lui Constantin Varsă ce îi fusese trimis de către Mihai Viteazul. Aceste scrisori păstrate în bibliotecile din Toruń (ms. XIII 13, pp. 287—290) și Varșovia (Bibl. Ord. Zamoyskiej, corresp. s. II., t. XX) au fost publicate și traduse de I. Corfus în *Mihai Viteazul și Polonia*, București, 1938, pp. 207—210, 230—231, 231—234, 305—307.

De Taranowski s-au ocupat: J. Kraszewski, *Podróże i poselstwa polski do Turcyi, a misnowicie: Otwinowskiego, Taranowskiego. Zborowskiego* (Călătorii și solii polone în Turcia și anume ale lui Otwinowski, Taranowski și Zborowski), Cracovia, 1860. Iar dintre cercetătorii noștri: Al Sadi Ionescu, *op. cit.*, pp. 58—60; N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. a II-a, vol. I, pp. 178—180, 250, 257; I. Corfus, *Correspondență inedită asupra relațiunilor între Mihai Viteazul și Polonia*, 1935, pp. 35—41; același autor, *Mihai Viteazul și polonii*, pp. 9—10, 13, 14, 16—17, 19 *passim*; P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936.

[RELATAREA CĂLĂTORIEI PRIN MOLDOVA¹]

1570

p. 79

Cum am călătorit eu din Polonia spre Constantinopol² prin Moldova³ prin numita pădure a bucovinei⁴, unde cu 73 de ani în urmă, adică în anul 1497, au fost uciși de către moldoveni⁵, într-o singură zi, 50 000 de poloni⁶, apoi prin Suceava⁷, unde, acum cinci ani, Despot Vodă⁸ a fost trădat de unguri și tăiat în bucăți de moldoveni⁹. Am

¹ Traducerea s-a făcut după textul german publicat de N. Iorga, în *Hurmuzaki*, XI, p. 79.

² Taranowski a sosit la Constantinopol în ziua de 14 august.

³ *Walachey*.

⁴ *Bukowitz*, adică pădure de fagi.

⁵ *Walachen*.

⁶ La Codrul Cosminului (26 octombrie 1497).

⁷ *Schetschawa*.

⁸ *Der Despot*.

⁹ În 6 nov. 1563.

călătorit și prin „Schoreschen”¹⁰, „Lupotzw”¹¹. Am sosit apoi într-un oraș turcesc cu numele de Chilia¹²; din Chilia am călătorit pe Dunăre¹³ în sus, într-o corabie, până la un râu mare¹⁴, în care se pescuiește morunul și care se află la un sfert de zi de drum de Chilia; de la Chilia am ajuns la un orașel cu numele Tulcea¹⁵ și de acolo într-un oraș numit Babadag¹⁶; am călătorit cu cai de poștă până la un sat grecesc¹⁷.

... [Trecerea înapoi în Polonia] ...

p. 80

A treia zi am pornit la drum; peste trei zile am ajuns la Cetatea Albă¹⁸; acolo m-am odihnit trei zile, apoi trecînd prin Tighina¹⁹ și Iași²⁰, care este capitala Moldovei, și prin Moldova am sosit în țara regelui nostru, la Camenița²¹, de acolo, prin Iaslowiec²², Ustia, Rohatyn²³, Drohobiz²⁴, Sambor²⁵ etc. am sosit cu ajutorul lui Dumnezeu la Varșovia, în seara de Crăciun a anului 1570²⁶.

¹⁰ Probabil Soroca, nu Țușora, cum sugerează o notă din *Hurmuzaki*. În relația din *Hurmuzaki* II, 1, p. 595: *Serechz*.

¹¹ Probabil Lăpușna, *Ibidem*; *Lupuschno*.

¹² *Kyilia*.

¹³ *Tain*. În realitate pe brațul Chilia.

¹⁴ *Dunărea* din care se desprinde brațul Sf. Gheorghe.

¹⁵ *Tulza*.

¹⁶ *Babi*.

¹⁷ Urmează cuvîntul sau numele: *Holoferdt* ce nu a putut fi tălmăcit.

¹⁸ *Bialgrad oder Weissenburg*.

¹⁹ *Techinia*.

²⁰ *Jazsti*.

²¹ *Kamenez*.

²² *Jaslewitz*.

²³ *Rohatin*.

²⁴ *Drehebiz*.

²⁵ *Samber*.

²⁶ Nu redăm și relația a doua după *Hurmuzaki*, II, 1, p. 595, ea fiind aproape identică cu aceasta.

[RELAȚIA CĂLĂTORIEI PRIN
ȚARA ROMÂNEASCĂ]²⁷

1575

p. 61

De sărbătoarea Paștilor²⁸ am ajuns la București²⁹ la palatinul³⁰ Țării Românești³¹, unde am pățimit mult de foame și de cea mai mare lipsă. În adevăr în acele părți domnește o foamete și lipsă de bucate atât de mare, încît oamenii se omoară între ei pentru o bucăciță de pîine. Vitele mor prin tot locul, mie mi-au murit opt vite de tras, iar celelalte șchioapătă. Va trebui să zăbovesc opt zile la București, fiind istovit și ostenit de drum! nu vom putea sosi în nici un chip la 12 <mai> ci la 15 mai!

²⁷ Traducerea s-a făcut după textul latin publicat de A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. II, București, 1930, pp. 60—61.

²⁸ 3 aprilie 1575.

²⁹ *Bulcorephum* (Bukorestum).

³⁰ Alexandru al II-lea Mircea, (iunie 1568 — mai 1574) (iulie 1574 — iulie 1577).

³¹ Moldaviae (!) Confuzie datorită faptului că polonii numeau Moldova „Valahia” iar Țara Românească „Multania”.

La 26 martie a căzut atît de multă zăpadă, încît ajunge pînă la umerii oamenilor.

Din pricina foametei și a frigului prea mare, sătenii și țărani prind cu mîna cocorii și zburătoarele³².

Scris la București³³, la 5 aprilie anul domnului 1575 a mărieie voastre³⁴ credincioasă slugă

Andrei Taranowski

*Din relația³⁵ lui Andrei Taranowski din 13 mai 1575³⁶
la Conventul nobilimii polone din Slezycza*

Și a mai arătat cum a purces prin Moldova și a vorbit cu gospodarul sau voievodul³⁷ de acolo care, întrucît nu are aplecare rea către poloni, l-a rugat cu ochii aproape în lacrimi să spună domnilor poloni, să ia seama să facă astfel să nu supere pe sultan³⁸ cu alegerea <regelui>, căci li s-a poruncit și lui, și fratelui său domnul Țării Românești³⁹ să aștepte bine înarmați și pregătiți, ca să poată porni cînd li se va da porunca. De aceea vrea să-i facă atenți și să-i roage să porceadă astfel în sfaturile lor ca să nu arunce coroana în vreo nevoie și primejdie neașteptată. p. 64

³² *Volveres* (volueres).

³³ *Bulcieresti* (Bukeresti).

³⁴ Adresantul era Valentin Debienski, cancelarul Poloniei.

³⁵ Traducerea s-a făcut după textul german publicat de A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, II, p. 64.

³⁶ În preajma alegerii lui Ștefan Báthory. Turcii ar fi considerat ca dușmănoasă alegerea unui arhiduce sau aliat al Habsburgilor.

³⁷ Petru Șchiopul (1574—1582).

³⁸ Selim.

³⁹ Alexandru al II-lea Mircea.

BARTOLOMEU PAPROCKI

(1540—1614)

*

Bartolomeu Paprocki s-a născut în Mazovia, la 1540, și a murit la Liov, în 1614. A scris numeroase broșuri de popularizare precum și o seamă de lucrări mai voluminoase, dintre care cele mai multe au știri despre istoria țărilor române. Două dintre ele privesc istoria Moldovei în secolul al XVI-lea: O istorie a luptelor lui Ioan Vodă cel Cumplit cu turcii, tipărită la Cracovia în limba polonă în 1575, azi pierdută, e cunoscută numai din traducerea germană: *Warhafftige Beschreibung des Krieges welchen der walachische woiewod luon mit den Türcken geführt*, 1576, (reprodusă de A. Papiu Ilarian, în *Tezaur de monumente istorice*, III, 1864, pp. 273—286, cealaltă — *Krótki a prawdziwy opis wjechania do Woloch Iwana Podkowoy* (Scurtă dar adevărată descriere a intrării în Moldova a lui Ivan Potcoavă), Cracovia, 1578, din care de asemenea nu s-a păstrat azi nici un exemplar, dar care a fost introdusă în întregime în cronica Poloniei a lui Ioachim Bielski (1598), de unde amănuntele povestirii au trecut în cronica Moldovei a lui Grigore Ureche. În scrierea sa *Ogród królewski* (Grădina regilor), Praga, 1599, vorbește de istoria vremii sale, cu multe amănunte despre luptele lui Mihai Viteazul.

Cea mai cunoscută scriere a lui B. Paprocki este genealogia familiilor polone, cu descrierea stemelor acestor familii: *Herby rycerstwa polskiego* (Stemele nobilimii polone), Cracovia, 1584, ed. a II-a, publicată de K. J. Turowski, Cracovia, 1858, pe care am folosit-o. Cu prilejul descrierii faptelor eroice ale unor nobili poloni se vorbește despre anume legături ale lor cu Moldova. Aici se află și amintiri despre călătoria autorului în Moldova în anul 1572, când a luat parte la solia polonă, trimisă la Poartă, în frunte cu ambasadorul Andrei Taranowski. Numai aceste amintiri aflate în fragmente răzlețe în cuprinsul scrisorii pot fi socotite ca relații de călătorie. Ele au fost publicate în traducere în paginile de mai jos. B. P. Hașdeu a publicat părțile privitoare la istoria țărilor române din *Herby rycerstwa polskieko*, atît în legătură cu această călătorie cît și informațiile genealogice și istorice de mai mică importanță în „Columna lui Traian”, II, 1871, pp. 3—4, 8, 12, 20, 24, 28, 32, 39, 43, 56, 60, 67—68, 78, 81, însoțindu-le de o traducere liberă în românește.

Pentru viața și scrierile lui Bartolomeu Paprocki vezi: Z. Pauly, *Wiadomosc o zyciu i pismach B. Paprockiego* (Știri despre viața și scrierile lui B. Paprocki), Cracovia, 1896. Iar la noi, Sadi Ionescu l-a cuprins în *Bibliografia sa*, pp. 61—62.

STEMELE NOBILIMII POLONE¹

p. 302 Familia Buczynski este străveche și însem-
nată; strămoșii săi au slujit cu vrednicie țărilor. Între aceștia a fost și
Jeremia, om însemnat din vremea mea și socotit între oamenii mari. Acesta
a fost cîțva timp pe lîngă Bogdan, voievodul Moldovei². După aceea, după
ieșirea acestuia din țară³ l-a condus pe fratele aceluia <anume> Petru⁴ la
p. 303 Constantinopol, la împăratul turcesc. Acolo, deși a fost pîrît înaintea pașei
de către „Ivonia”⁵ și de către moldoveni, totuși prin demnitatea, chibzuința
și purtarea sa a aflat trecere la păgîn, și acesta l-a lăsat liber. Întorcîndu-se

¹ Traducerea s-a făcut după textul publicat în *Herby rycerstwa polskiego* (Stemele nobilimii polone), ed. a II-a, Cracovia, 1858.

² Bogdan al IV-lea Lăpușneanu (1568—1572), domn al Moldovei, ale cărui legături cu polonii sînt bine cunoscute.

³ În 1572 a fost mazilit și înlocuit în scaun cu Ioan Vodă cel Cumplit.

⁴ Al doilea fiu al lui Alexandru Lăpușneanu.

⁵ Nume sub care apare Ion Vodă cel Cumplit în cronicile polone și căzăcești.

înapoi cu solul Andrei Taranowski⁶ din casa Belina, s-a asigurat în acest chip de mijlocul de a trece fără teamă prin țara Moldovei, în care domnea atunci Ivonia, mare tiran. Pașa a dat ceașului un salvconduct pentru dînsul, dar ceașul nu i l-a predat îndată. Cînd am ajuns noi la Iași i s-a dat de știre lui Ivonia despre dînsul, căci fusese un om de seamă la curtea lui Bogdan, domnul Moldovei. Îndată Ivonia strigînd la sol⁷, cînd era la dînsul la curte i-a spus: „De ce iei cu tine pe dușmanii mei?” Solul i-a răspuns: „Nu am cu mine decît doar poloni, slugile mele și pe aceia care din porunca milostivirii sale regelui⁸, domnul meu, l-au condus pe Petre, fratele lui Bogdan, la împăratul turcesc”. El a spus: „Aceștia sînt cei ce mi-au făcut pagube, ei nu vor pleca de aici, trebuie să-și piardă capul <chiar> aici”. Solul a spus: „Ei sînt slugile regelui, milostivirea ta, nu cred că după aceea vei avea vreo bucurie, dacă vei face aceasta”. Domnul a trimis în grabă după Buczynski și Stuzenski, oameni de neam, ca să vie la curte și să-și ia pedeapsa. În acest timp ceașul a dat lui Ivonia, care era tare mîniat, scrisoarea de la pașă. Buczynski a intrat, s-a schimbat la față, chipul i s-a îngălbenit, părul i s-a zbîrlit. Ivonia a citit scrisoarea, a băgat de seamă că pașa îi poruncește cu strășnicie, sub pedeapsa pierderii capului, să lase liberi pe Buczynski și pe tovarășii lui. Îndată ce a văzut <asta> ceașul — care foarte adesea glumea cu plăcere prin tălmaci — încît în toată călătoria am petrecut foarte bine cu dînsul, i-a spus: „*kerkma*”, cum s-ar spune: „nu te teme”. Căci îndată Ivonia n-a mai spus nici un cuvînt împotriva lor, de cum a citit scrisoarea.

A doua zi am ieșit din Iași, dar abia străbătusem o jumătate de milă și ne-am întîlnit în drum cu ienicerii⁹ domnului. Moldovenii au început să înjure pe ungurește (!) pe cei ce-i cunoșteau de la curtea lui Bogdan. Stanislav Broniewski, care a fost după aceea în slujba regelui Ștefan¹⁰ înțelegînd foarte bine ungurește, a început să răspundă moldoveanului. Moldoveanul a spus un cuvînt de ocară lui Broniewski, care i-a răspuns cu dojană. Moldoveanul, pentru că era în țara lui și pe lîngă aceasta era și slugă domnească, a apucat sabia. Broniewski o purta pe a sa în teacă, haiducul¹¹ s-a repezit asupra lui, el nu a putut s-o scoată așa de repede pe a lui, dar l-a lovit cu sabia, cu teacă cu tot. După aceea văzînd că haiducul voia să fugă, Broniewski cu furie, aruncînd teaca, a vrut să străpungă cu sabia pe acel țăran (!), dar l-a ajuns numai din spate; îndată a căzut țăranul și a murit.

⁶ Andrei Taranowski, sol polon la Poartă, în 1572. Din solia lui a făcut parte și B. Paprocki, autorul acestor însemnări.

⁷ Taranowski.

⁸ Sigismund August (1548—1572).

⁹ E vorba aici de garda domnului formată în bună parte din moldoveni și mercenari unguri. Acest termen e folosit și de I. Belsius în rapoartele sale.

¹⁰ Ștefan Báthory, regele Poloniei (1575—1586).

¹¹ Nume dat atunci anumitor soldați mercenari unguri. Aici textul e lipsit de orice precizie. Același om e numit ba haiduc <ungur>, ba moldovean, ba țăran. E probabil că

Ai noștri au vrut să se ducă la Hotin, dar n-au fost lăsați, <așadar> s-au dus împreună cu moldovenii la Ivonia și i-au dat de veste despre toate. Ivonia a cerut din nou de la sol pe Buczynski și pe acei tovarăși, bucuros că a aflat o pricină de a se răzbuna, însă deoarece nu s-a arătat nimic împotriva lui Buczynski, nici împotriva niciunuia dintre tovarășii lui, numai asupra lui Broniewski a căzut toată vina, aceia au fost lăsați liberi...

II

- p. 922 Voievodatul Moldovei, care depunea odinioară omagiu de vasalitate regelor poloni, folosește o stemă alcătuită în chipul următor: un cap de zimbru negru cu o stea între coarne. Când mai apoi a ajuns sub puterea păgînilor i s-a adăugat o semilună pe fond alb. Țara este îmbelșugată în toate, în vite și bucate. Oamenii din această țară sînt răi¹², necredincioși domnilor lor.

III

- p. 427 Familia Taranowski este străveche în țara Przemysl, iar în vremea mea s-a arătat cu mari merite față de țară. Andrei Taranowski a fost trimis de regele Sigismund August la mulți regi și principii străini cu mare primejdie a sănătății sale. Era un om mic la statură și cu puțină învățătură, totuși cu multă pricepere și mare la suflet¹³...

După aceea, atunci cînd Ivonia cu moldovenii și turcii a alungat din domnie pe voievodul Bogdan în anul 1572 <Taranowski> a fost trimis în solie de același rege, ca să pună o vorbă¹⁴ pentru Bogdan. Au intrat¹⁵ într-o țară tulburată și abia trecuseră Dunărea că polonii au și pătruns în Moldova cu oaste și cu <voievodul Bogdan>¹⁶. Taranowski își îndeplinise solia și

termenul de moldovean nu arată aici naționalitatea, ci doar faptul că era în slujba domnului Moldovei. Așa se explică faptul ciudat că moldovenii (!) înjurau pe ungurește (!).

¹² După cum reiese și din context această declarație se datorește insuccesului polonilor de a impune domn pe Bogdan Lăpușneanu. Dar în general se observă la nobilii poloni o atitudine de îngîmfată superioritate față de moldoveni. Așa cum s-a putut vedea și din relațiile solilor poloni din vremea lui Petru Rareș.

¹³ Urmează arătarea activității lui Taranowski trimis în diferite țări.

¹⁴ La Poartă.

¹⁵ Este vorba de aceeași solie, despre care se vorbește în fragmentul I, la care a luat parte și autorul scrierii.

¹⁶ După retragerea lui Bogdan al IV-lea în Polonia, el a încercat să reia domnia cu armele, intrînd în țară cu o oaste de nobili poloni, în frunte cu Nicolae Mielicki, voievodul Podoliei, dar a fost respins de moldoveni sub Ioan vodă cel Cumplit (1572).

fusesse primit bine de turci, cînd s-a dat de știre că polonii au biruit pe mulți turci și moldoveni. Mehmed pașa a trimis după Taranowski, întrebîndu-l: „Cine sînt acești oameni care au intrat în Moldova, țara stăpînului meu? Tu ai venit aici cu trădare. Să știi că vei plăti cu capul“. El însă a izbutit să îmblînzească prin purtarea sa pe acel păgîn, încît prin îndeminarea sa ne-a mîntuit pe noi toți care eram cu dînsul și am dobîndit o libertate la fel cu cea de care ne bucuram în Polonia și am avut merinde îndestulătoare pentru noi și deocamdată hrană pentru cai. Dar după aceea s-a întîmplat a doua nenorocire, pe cînd așteptam ordinul de plecare, ni s-a dat de știre că murise regele¹⁷. Taranowski îndată a stăruit pentru pacea obișnuită a republicii și a încheiat o pace care să țină pînă ce polonii își vor alege un rege. A străbătut toate provinciile sultanului în pace și cu cinste, și a sosit în Polonia, unde nimeni nu-l mai aștepta.

Mergînd de acolo s-a întîlnit în Moldova cu oastea care împreună cu Ivonia voia să lovească în Pocuția. El a stăruit în așa chip, încît Ivonia a fost silit să se întoarcă în pace de la încercarea sa. A făcut pace cu dînsul, tot pînă la alegerea regelui.

V

<Nobilii> Dziublewski sînt din voievodatul Sieradz, dintre care unul, p. 403
Ioan, plecase în Turcia cu mulți bani, pe vremea cînd se urcase în scaun Ivonia. După aceea a stat la dînsul în închisoare multă vreme. A suferit și alte multe neplăceri, dar a izbutit să iasă teafăr din toate, totuși cu multe pagube... p. 640

... Casa <nobililor> Radecki din voievodatul Kalisz este străveche. Dintre aceștia unul a fost prins pe cînd se afla în solie la Ivonia, căci acesta, pe vremea cînd voievodul Podoliei¹⁸ aducea la stăpînire pe Bogdan, mîniat că n-a putut din atît de mulți oameni să prindă limbă, a poruncit să-l prindă pe el (Radecki) după ce-și luase rămas bun de la dînsul și l-a trimis la sultanul turcesc. Totuși, după străduințele zeloase ale lui Andrei Taranowski, a fost slobozit mai tîrziu.

VI

În anul 1572 regele Sigismund August, vrînd să salveze pe Bogdan, domnul Moldovei, față de sultanul Selim, deoarece sultanul trimesese în locul lui pe „Ivonia“ în urma pîrilor moldovenilor împotriva lui Bogdan, a trimis p. 826

¹⁷ La 7 iulie 1572, dată la care Taranowski se afla în solie la Constantinopol.

¹⁸ Nicolae Mielecki. Vezi mai departe paragraful VI.

pe Andrei Taranowski de la curtea sa, rugându-l pe sultan să-l primească în milostivirea sa pe Bogdan, să-i ierte greșelile datorate tinereții și să poruncească să i se înapoieze țara părintească. Îndată după ce Taranowski, trecând din Moldova, și-a luat rămas bun de la Ivonia și a sosit la Constantinopol, fiind bine primit, de pașă și de împărat și găzduit cu cinste într-un loc plăcut, cu tain îmbelșugat, a venit vestea la împărat că Bogdan a intrat din Polonia în Moldova <și că> a făcut mari pagube. Acest lucru era adevărat, căci un număr de cavaleri aleși cu voievodul Podoliei Nicolae Mielecki din casa Gryf, bărbat vrednic de bună amintire pentru faptele sale cavaleresti, intraseră în țara Moldovei. Între aceștia se aflau și prietenii lui Bogdan din Polonia, împreună erau cu totul cam vreo mie cinci sute de călăreți, cum vor unii, alții îi socotesc mai puțini. Totuși nu s-au temut de mulțimea dușmanilor și au și ajuns la râul Prut. Dar deoarece moldovenii erau foarte nemulțumiți de Bogdan, și nu voiau să-l primească, voievodul <Mielecki> a fost nevoit să se întoarcă cu oamenii săi. Văzând aceasta dușmanii, au voit să-i prindă pe poloni, dar la fiecare încercare au fost respinși cu bărbăție și îndrăzneală. <Mielecki> a izbutit să iasă din țară apărându-se cu mare glorie, căci așa de mult a tulburat pe păgâni, încât ei nu spuneau decît că erau zece mii¹⁹ de poloni și apoi așa au dat de veste pașii și împăratului, fie de rușine, fie de frică, spunînd despre oastea polonă că erau 40 000. Dar dacă nu erau mai puțini decît am spus, mai mulți nu au fost.

¹⁹ În contradicție cu cifra din urmă: 40 000. Poate de citit: 10 000?

IACOB PALEOLOGUL

(c. 1520—1585)

*

Eruditul Iacob Paleologul, grec originar din Chios, s-a născut pe la 1520. Făcându-și studiile în Italia, a rămas apoi în această țară. Condamnat la Roma de oficiul inchiziției pentru înclinarea sa spre luteranism (1557), a izbutit să scape din temniță (1559) și să se refugieze — după o scurtă peregrinare prin Austria — în Boemia, la Praga. Aci Paleologul a trăit sub oblăduirea arhiducelui Ferdinand și a comitelui Franz Thurn, izbutind chiar să-și asigure o mică avere prin căsătoria sa la 1564 cu fiica notarului Martin Kuthen din Springsberg. În această perioadă stabilește primele legături — prin corespondență — cu Francisc David, unul din adepții lui Faustus Socinius și întemeietor al doctrinei antitrinitare în Transilvania. Din pricina înăsprii măsurilor contrareformei în Imperiul habsburgic, Paleologul nu s-a mai simțit în siguranță la Praga și s-a refugiat în anul 1571 la Cracovia. De aici, el a plecat la începutul lunii februarie 1572 în Transilvania, făcând un prim scurt popas la Cluj. Acolo a fost rector al Gimnaziului unitarian și coleg cu I. Sommer care i-a dedicat Viața lui Despot. În vara lui 1572 s-a reîntors la Cracovia, unde și-a terminat scrierea *De discrimine Veteris*

et Novi Testamenti la 28 iunie; în iarna 1572/1573 se află însă din nou la Cluj. De aici el a plecat într-o călătorie în Imperiul otoman. A vizitat mai întâi Chiosul, patria sa, apoi Constantinopolul și s-a înapoiat în Transilvania prin Țara Românească (iulie 1573), unde a fost foarte bine primit la curtea lui Alexandru al II-lea Mircea și a soției acestuia, doamna Ecaterina Salvaresso.

Cîștigat la unitarianism, datorită legăturilor sale cu Francisc David, Paleologul desfășoară o bogată activitate teologică în Transilvania, între 1573 și 1575. În această perioadă el scrie *Catechesis Christianae dies XII* (1 august 1574) dedicată lui Cristofor Hagymási, *Commentarius in Apocalypsim* (25 decembrie 1574), *Responsio ad questiones triginta duas* (31 decembrie 1574), *Theodoro Bezae, pro Castilione et Bellio* (1 mai 1575), *Disputatio scholastica* (1575) etc. Refugiat la Alțina (jud. Sibiu) cu familia din pricina epidemiei de ciumă care izbucnise la Cluj în vara anului 1574, Paleologul își pierde fiica, pe Despina, răposată la 1 septembrie 1575 și îngropată de dînsul și soția sa Eufrosina în biserica evanghelică din amintita localitate. Climatul de toleranță religioasă, care domnise în Transilvania în timpul lui Ioan al II-lea Sigismund Zápolya, a devenit mai puțin propice unitarienilor sub succesorul acestuia, Ștefan Báthory. De asemenea și căderea lui Gaspar Bekes, fostul său protector, îl lipsește de sprijin și îl face să părăsească țara după 1575 și să se refugieze din nou la Cracovia. Nici aci nu stă decît cîțiva ani trecînd apoi în 1581 în Moravia. Cît a trăit împăratul Maximilian al II-lea, ale cărui sentimente pentru reformă nu erau o taină pentru nimeni, a putut rămîne în pace. Dar urmașul acestuia, Rudolf al II-lea, crescut în Spania în spiritul lui Filip al II-lea, nu a avut aceeași îngăduință. La stăruințele papii Grigore al XIII-lea a poruncit să fie prins și trimis la Roma, unde după o abjurare silită a fost urmărit de inchiziție și ars pe rug ca relaps la 22 martie 1585. Ar fi interesant de știut dacă nu a tras în cumpănă și rechizitoriul lui Possevino, cuprins în Comentariul acestuia despre Transilvania, înfățișat papii prin mai 1584.

Iacob Paleologul a lăsat o descriere sumară a călătoriei sale în Țara Românească în lucrarea *De rebus Constantinopoli et Chii cum eo actis lectu digna*, Anno 1573. Lucrarea a fost publicată în *Operis collectanei Epistolarum Turcicarum liber IX—X et XI. in quo maxima agitur de rebus Turcicis sub Solymanno et Selymo Turcorum Tyrannis in orbe Christiano gestis, ex recensione Nicolai Reusneri leorini jurisconsulti et Consilarii Saxonici*, Francofurti ad Moenum, MDIC, liber XI, pp. 142—152.

De Iacob Paleologul s-au ocupat: dintre contemporani Verancsics (vezi *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores*) și Possevino (vezi Compendiul său: *Comentario di Transilvania*) iar dintre istorici mai tîrziu G. I. Hauer, *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum*, vol. I, Viennae, 1774, pp. 213—214. Karl Landsteiner, *Jakobus Paleologus* în: „Jahresbericht des Josefstädter Oberschulhauses”, Wien, 1873; A. Pirnat: *Jacobus Paleologus*, Warszawa, 1959 și *Die Ideologie der Siebenbürger antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Budapest, 1961, pp. 10, 12, 15, 16, 20, passim; Gerhard Rill, *Jacobus Paleologus (cca. 1520—1585). Ein Antitrinitarier als Schützling der Habsburger* în „Mitteilungen der Österreichischen Staatsarchiv”, XVI (1963—1964), pp. 28—86; R. Dostálová—Jenístová, *Jakob Palaeologus*, în „Byzantinische Beiträge”, Berlin, 1964, pp. 153—175; Lech Szczucki, *Jakub z Chios—Paleolog (Zarys biografii)* în „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, XI

(1966), pp. 63—91; Gustav Gündisch, *Zum siebenbürgischen Aufenthalt des Jacobus Palaeologus* în „Revue des études sud-est européennes“, IV (1966), nr. 1—2, pp. 71—79.

În istoriografia românească este amintit de Ionescu Gion în *Istoria Bucureștilor*, București, 1899, p. 101, de A. Veress, *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, II, București, 1930, pp. 15—16, N. Iorga, *Contribuțiuni la istoria Munteniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, București, 1896, p. 3 (extras din „An. Acad. Rom., Mem. secț. ist., II, t. XVIII, 1895—96, p. 112) și de același *Istoria românilor prin călători*, ed. a II-a, București, 1928, I, p. 209.

CĂLĂTORIA ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ¹

1573

p. 150

Am plecat de la Constantinopol, după cum am spus, în ziua de 8 iulie, împreună cu solul domnului Moldovei², și după multe rătăcirii am ajuns în ziua de 20 la Silistra (odinioară numită Axiopolis), așezată pe Dunăre, unde l-am găsit pe moravul Emeric Moranovski care, fiind capturat de turci când aceștia au prădat Lipova³ și dus de mic în Turcia, s-a turcit în cele din urmă și acum se gîndește să treacă la împărat⁴. Am făgăduit tot ce se poate nădăjdui de la un stăpîn milostiv; mai ales, cum știa turcește, ar putea avea un loc de cinste printre tălmaci.

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin publicat de N. Reusner, în *Operis collectanei Epistolarum Turcicarum*, Frankfurt pe Main, 1599, p. 150.

² *Moldaviae regis*. Este Ioan Vodă cel Cumplit (1572—1574).

³ *Lippam*.

⁴ Maximilian al II-lea, împărat al Germaniei (1564—1576).

De la Silistra, am venit la București⁵, în Țara Românească⁶ și am fost tratat cu cinste de către domn⁷, pe tot timpul cât am fost acolo. Mi-a trimis, dimineața și seara, găini, carne, lumânări, pâine, vin, ovăz, fîn, paie încît m-a îndatorat foarte mult. Are ca soție o nobilă din Chios, din aceeași patrie cu mine, din familia Salvaresso⁸, odinioară strălucită și foarte bogată; ea m-a cinstit cu daruri. Așadar de la Silistra pînă aici nu am cheltuit aproape nimic.

⁵ *Bucurestum.*

⁶ *Transalpinam.*

⁷ *Rege. Alexandru al II-lea Mircea, domn al Țării Românești (1568—1577).*

⁸ Ecaterina Salvaresso. În legătură cu ea vezi N. Iorga, *Contribuțiuni la istoria Munteniei* în „An. Acad. Rom. Mem. secț. ist., II, t. XVIII (1896), pp. 1—112 și D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, București, 1939, p. 69.

JEAN DE SAULX

(1555—1629)

*

Jean de Saulx, viconte de Tavanès (sau Tavannes), fiul mareșalului Gaspard de Saulx de Tavanès s-a născut la Paris, în 1555. A luat parte la războaiele religioase ca aprig dușman al hughenotilor.

În 1573 a însoțit pe regele Henric de Valois în Polonia, iar la întoarcerea acestuia în Franța a călătorit prin Ungaria, Transilvania și Țara Românească spre Constantinopol, unde l-a întâlnit mai apoi compatriotul său Lescalopier. Tavanès a pretins că în cursul călătoriei sale ar fi participat la cel puțin două lupte ale lui Ioan Vodă cel Cumplit împotriva turcilor, una victorioasă, cealaltă terminată prin omorîrea domnului Moldovei. El afirma că în Țara Românească ar fi fost atacat noaptea împreună cu însoțitorii săi, patru la număr, de două sute de oameni și și-ar fi croit drumul cu armele ieșind din casa incendiată în care se afla, lăsînd impresia că ar fi vorba tot de o ispravă ostășească și că cei 200 de oameni ar fi fost turci. Adevărul, mult mai puțin glorios, îl găsim în amintirile lui Lescalopier.

Înapoiindu-se în Franța, Tavanés a fost silit să se retragă în castelul său de la Sully, după urcarea pe tron a lui Henric al IV-lea. Aici a redactat în anii 1601—1621 memoriile tatălui său în care a introdus și povestirea vieții sale.

Tavanés a murit la Sully în octombrie 1629.

Știrile privitoare la călătoria sa prin țările române sînt cuprinse în lucrarea intitulată: *Mémoires de très-noble et très-illustre Gaspard de Saulx, seigneur de Tavanés, maréchal de France, admiral des Mers du Levant, gouverneur de Provence, conseiller du Roy et capitaine de cent hommes d'armes*. Lucrarea a fost tipărită la Sully, fără dată, pentru familia de Tavanés, iar apoi la Lyon în 1657, la imprimeria Fourny. A fost reeditată de Petitot în *Collection complète des mémoires relatifs, à l'histoire de France depuis le règne de Philippe Auguste jusqu'au commencement du XVII-ème siècle*, vol. XXII—XXV, Paris, 1822. Această a treia ediție este însă incompletă, căci nu cuprinde povestirea vieții lui Jean de Saulx, viconte de Tavanés.

De viața lui Jean de Saulx s-au ocupat M. Petitot în *Notice sur le V-te de Tavanés* (op. cit.), vol. XXIII, pp. 33—45; Léonce Pingaud, *Les Saulx Tavanés. Etudes sur l'ancienne société française. Lettres et documents inédits*. Paris, 1876, pp. 126—203; Edmond Cleray, cu prilejul prezentării unor extrase din jurnalul lui Lescalopier (*Le voyage de Pierre Lescalopier, „parisien”, de Venise à Constantinople, l'an 1574*) în „Revue d'histoire diplomatique”, XXXV (1921), nr. 1, pp. 36—37, 44, 47. La noi este menționat de N. Iorga în *Istoria românilor prin călători*, vol. I, p. 196 și 200 și de P. I. Cernovodeanu, *O informație medicală a unui călător străin din veacul XVI în Țara Românească*, în vol. *Din istoria medicinei românești și universale*, București, 1962, pp. 93—94.

AL PATRULEA SFAT PENTRU PURTAREA RĂZBOIULUI CU TURCII¹

[1574]

p. 38

Scriitorul <acestora> s-a aflat la răscoala a 20 000 moldoveni și greci împotriva sultanului dar îndată ce a sosit Cigala² — care a ajuns apoi pașă — împreună cu 30 000 de oameni, moldovenii au tăiat capul căpeteniei lor și au făcut pace; iată de ce trebuie bine luat seama cum să te slujești de aceste neamuri obișnuite să trăiască în robie³.

Al cincilea sfat pentru aducerea Europei sub ascultarea regilor Franței și Spaniei. Îndemn către regii Franței și Spaniei privind expediția contra turcilor...

¹ Traducerea s-a făcut după un fragment din *Mémoires de très-noble et très-illustre Gaspard de Saulx, seigneur de Tavanès, maréchal de France, admiral des Mers du Levant, gouverneur de Provence, conseiller du Roy et capitaine de cent hommes d'armes, f.l., și d., pp. 38 și 55.*

² Renegatul Yusuf pașa Cigala zade.

³ Afirmație gratuită necorespunzătoare în nici un fel adevărului.

... Despre cîrmuirea turcilor. Am văzut și am cunoscut <felul de> cîrmuire a turcilor, eu nu scriu din cărți și nici din auzite ca mulți alții; am fost în slujba lui Henric al III-lea, rege ales al Poloniei, în timpul călătoriei sale, al încoronării și al înscăunării sale, iar după ce s-au săvîrșit acestea, am plecat spre a mă duce la Constantinopol; am trecut prin Ungaria, Transilvania și Țara Românească unde m-am aflat la o luptă cîștigată de domnul Moldovei⁴, creștin răsculat împotriva sultanului, <și> în război cu domnul Țării Românești⁵, aliatul acestuia⁶, mai întîi biruit și apoi biruitor cu ajutorul a 50 000 de turci conduși de tînărul Cigala, pe care i-am văzut <și> cărora le-au dat creștinii răsculați capul domnului Moldovei, căpetenia lor. Urmîndu-mi călătoria, eu, împreună cu alți patru, am fost atacați de 200 <de turci>; casa în care ne aflam a fost arsă, noi am ieșit croindu-ne drum cu sabia, unul dintre noi a fost rănit cu unsprezece lovituri de țepoaie; după aceea am fost luați <în prinsoare> și apoi sloboziți din porunca domnului Țării Românești, aliat al sultanului și biruitor mulțumită ajutorului său...

Unii vindecă rănilor mari punînd numai o foaie de varză și turcii nu le fac <altă> legătură decît cu ierburi și rădăcini din care fac alifii și plasture⁷. Cu astfel de leacuri a fost vindecat domnul Destaix în Țara Românească, atunci cînd se afla <acolo> împreună cu mine, <fiind> rănit de nouă lovituri de țepoaie și de sabie.

⁴ Ioan Vodă cel Cumplit

⁵ Alexandru al II-lea Mircea.

⁶ Al sultanului Selim al II-lea (IX. 1566—XII. 1574)

⁷ *Tentes* (vezi Dic. franc.-lat. Quicherat — s.v. *tente* „*petit rouleau de charpie*“).

PIERRE LESCOLOPIER

(după 1550 — după 1597)

*

Pierre Lescalopier aparținea uneia dintre acele familii de magistrați ai Parlamentului din Paris care constituiau o adevărată castă în care fiii urmau cariera tatălui, succedînd adesea în slujba sa. Trimis să studieze dreptul la Universitatea din Padova, s-a reîntors în Franța după trei ani de inițiere (1571—1574). Dorind să mai vadă și alte orizonturi înainte de a-și începe ucenicia a pornit într-o călătorie în Levant. La 1 februarie a plecat din Paris cu recomandăție către ambasadorul francez la Poartă, François de Noailles, episcop de Acqs, cu gândul de a-și continua apoi călătoria spre Ierusalim. Dar la Constantinopol i s-a oferit un alt itinerar legat de o misiune, mai mult aparentă, privitoare la negocierea unei căsătorii destul de ciudate, pusă la cale de regina mamă Caterina de Medici, între principele Transilvaniei Ștefan Báthory și o domnișoară de onoare a reginei amintite, Renée de Rieux, pe care aceasta voia să o îndepărteze de la curte. Potrivit instrucțiunilor sale el avea să însoțească pe solii transilvani veniți la Constantinopol în drumul lor de înapoiere spre capitala Transilvaniei unde urma să fie primit de principe, și apoi să se îndrepte spre Cracovia spre a-l găsi pe fratele ambasadorului Gilles de Noailles, abate de l'Isle, trimis în Polonia în legătură cu alegerea lui Henric de Valois. Însărcinările sale erau iluzorii. Principelui trebuia

să-i dea relațiile cele mai favorabile despre logodnica oferită, iar abatelui de l'Isle unele informații privind drumul acestuia spre Constantinopol. Mai avea o misiune confuză și de fapt tot atât de ireală și față de domnul Țării Românești, pe care el o menționează când vorbește de instrucțiunile ambasadorului, dar care nu mai este pomenită în relatarea audienței sale la domn, în care recomandă doar bunăvoinței acestuia pe abatele de l'Isle, care trebuia să treacă prin Țara Românească în drum spre Constantinopol. La 1 iunie pornește din Pera, străbate Bulgaria, trece prin Țara Românească și la 1 iulie se află la Alba Iulia, unde se oprește timp mai îndelungat, apoi își continuă drumul prin Ungaria și Austria spre Italia. După o călătorie de zece luni, se întoarce la Paris. Aici ocupă pe rând o serie de magistraturi parlamentare, fiind numit în 1583 Consilier al Parlamentului, în 1597 „Maître des Requêtes de l'Hôtel du Roy” și apoi președinte al Camerei de Anchete.

Jurnalul său de călătorie intitulat *Voyage fait par moy Pierre Lescapier parisien, l'an 1574 de Venise à Constantinople* s-a păstrat în manuscris în biblioteca președintelui Parlamentului din Dijon, Jean Bouhier, ajungând după revoluția franceză în arhiva bibliotecii Facultății de medicină din Montpellier. Un alt manuscris al jurnalului figura și în catalogul bibliotecii vestitului istoric Jacques de Thou (1553—1617), înrudit cu Lescapier (Catalogue de Thou, II, 466), dar pînă în prezent nu s-a dat de urma lui. Edmond Cléray în urma semnalării profesorului Louis Humbert a publicat extrase însemnate în „Revue d'Histoire diplomatique”, vol. XXXV, an. 1921, nr. 1, pp. 21—25, sub titlul *Le Voyage de Pierre Lescapier Parisien, de Venise à Constantinople l'an 1574*. Textul integral al călătoriei prin țara noastră și Europa centrală a fost publicat de P. Cernovodanu, *Călătoria lui Pierre Lescapier în Țara Românească și Transilvania la 1574*, în „Studii și materiale de istorie medie”, IV (1960), pp. 434—463 și *Le voyage de Pierre Lescapier à travers l'Europe Centrale (1574) în „Revue roumaine d'histoire”, VII (1968), nr. 3, pp. 371—383*. În afara informațiilor directe referitoare mai ales la descrierea unor orașe și monumente, modul de exploatare a minelor aurifere de la Zlatna și a ocnelor de sare de la Turda, ce prezintă toate laolaltă, fără îndoială, mult interes, Lescapier s-a arătat totuși tributar, într-o măsură destul de apreciabilă, fără să o mărturisească însă, *Chorographiei* lui Georg Reicherstorffer, și altor câteva lucrări, din care a copiat sau a preluat pasaje numeroase, în special texte de inscripții și considerații privind trecutul îndepărtat al țărilor române, înfățișându-le drept contribuții proprii. Recent a fost publicat și textul călătoriei în Bulgaria de către Bistra Cvetkova: *Един френски пътепис от XVI в ва Българските земи (Пиер Лескапиер-1574) în „Известия на Българското историческо дружество”, XXVI (1968), p. 251-266*.

De Lescapier s-au ocupat următorii istorici: N. Iorga, în *Istoria românilor prin călători*, ed. a II-a, I, pp. 194—200. Aceiași în *Les Voyageurs français dans l'Orient européen*, Paris, 1928, pp. 31—32 și *Les Français et la Roumanie*, București, 1937, pp. 221—223, ca și în *Istoria Bucureștilor*, 1939, pp. 44—53; C. Moșil în *Bucureștii Vechi* publicat în „Boabe de Grâu”, III, 1932, nr. 9, pp. 385—424. Au mai publicat notițe și A. Pomescu și G. Potra în „Gazeta Municipală”, VII (1938), nr. 314, pp. 1—2 și XI (1942), nr. 518, pp. 1—2.

[CĂLĂTORIA ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI TRANSILVANIA¹]

16 iunie — 16 august 1574

[misiunea improvizată a autorului]

fol. 39 Aș fi vrut să mă duc de la Constantinopol la
fol. 39 v Ierusalim cu cei sus-numiți, dar domnul ambasador², // căruia îi fusesem
recomandat prin scrisorile domnului președinte Du Ferrier³, m-a împiedicat
de teama pericolelor acestei călătorii, mai lungi și mai primejdioase decât

¹ Traducerea s-a făcut după microfilmul jurnalului manuscris intitulat *Voyage fait par moy, Pierre Lescaupier l'an 1574 de Venise à Constantinople par mer jusque à Raguse et le reste par terre et le retour par Thrace, Bulgarie, Walach, Transilvanie ou Dace, Hongarie, Allemagne, Friul et Marche Trevisane jusques a Venise*, publicat de P. Cernovodeanu, în „Studii și materiale de istorie medie”, IV (1960), pp. 434—463.

² François de Noailles, episcop d'Acqs (1519—1585), ambasadorul Franței în Anglia (1556), la Veneția (1557—69), la Constantinopol (1571—74). Vezi Ant. Degest, *Une ambassade périlleuse de François de Noailles en Turquie*, în „Revue historique”, t. CLIX (1928), nr. 11 (noiembrie-decembrie), pp. 225—260.

³ Arnaud du Ferrier (c. 1506—1585), președinte al Camerei de Anchete a Parlamentului din Paris și ambasador al Franței la Veneția.

dacă te duci prin Veneția, pe lângă care mai voia să se slujească de latineasca mea în Țara Românească și în Transilvania și în Polonia. Și pentru aceasta a pus să mi se facă trei salvconduce, unul pentru a mă recomanda din partea sultanului⁴ în Bulgaria și în Moldova, celălalt pentru domnul Țării Românești⁵ și cel de-al treilea pentru voievodul Transilvaniei⁶; aceasta este numirea <lor> pentru guvernator sau duce. El mi-a dat scrisorile sale latinești de încredințare către voievozii pomeniți și m-a înștiințat de ceea ce făcuse și mijlocise cu Mehmed Pașa⁷ pentru Alexandru, voievodul Țării Românești, care fusese izgonit de Ioan Moldoveanul⁸ și pentru care obținuse⁹ ajutorul beglerbegului Rumeliei¹⁰, care se ducea să-l pună iar în scaun¹¹. Totuși domnul ambasador dorea ca el¹² să dobândească această favoare prin regele Poloniei¹³, din ordinul căruia el intervenise, invocând autoritatea regelui Franței¹⁴, stăpînul nostru, cu scopul să înapoieze palatinului Laski¹⁵ două castele pe care Moldoveanul¹⁶ le uzurpase, pretinzînd că se aflau înăuntrul granițelor Moldovei¹⁷ și că Laski nu-i prestase omagiu.

⁴ Selim al II-lea (1566—1574).

⁵ Alexandru al II-lea Mircea, domn al Țării Românești (1568—1574, 1574—1577).

⁶ Ștefan Báthory, principe al Transilvaniei (1571—75) și apoi și rege al Poloniei.

⁷ Sokoli Mehmed pașa, mare vizir otoman (1564—79).

⁸ Aluzie la înfrîngerea de la Jilistea (7 aprilie 1574) în care Alexandru al II-lea Mircea a fost scăpat de la moarte de Albu, marele clucer (N. Iorga, *Inscripții*, I, 144, nr. 295), refugiindu-se apoi la Brăila. Vestea acestei bătălii a fost cunoscută la Poartă la 27 aprilie (*Hurmuzaki*, XI, p. XXIV).

⁹ Ambasadorul.

¹⁰ Ahmed pașa. Vezi *Hurmuzaki*, XI, pp. 87—88, doc. nr. 135—137 (19 mai și 4 iunie 1574).

¹¹ După efemera domnie a lui Vintilă.

¹² Alexandru al II-lea Mircea.

¹³ Henric de Valois, ales rege al Poloniei (1574). Întors apoi în Franța a domnit sub numele de Henric al III-lea.

¹⁴ Carol al IX-lea, frate cu acesta din urmă (1560—1574).

¹⁵ Albert Laski, palatin de Sieradz, sprijinitorul lui Despot, apoi pretendent el însuși la tronul Moldovei și al Țării Românești. Vezi Alexander Kraushar, *Olbracht Laski Wojewoda Sieradzi*, 2 vol., Varșovia, 1882, după care e făcută prezentarea datorată Mariei Kastarska-Sergescu, *Albert Laski et ses relations avec les Roumains*, în „Revue historique du sud-est européen”, 1931, octombrie-decembrie, pp. 253—276. Vezi și Th. Holban, *Henri de Valois en Pologne et les Roumains*, Bucarest 1942, pp. 8, 51, 67—68 (extras din „Bulletin de la section historique <de l'> Académie Roumaine”, t. XXIII₁ (1941—1942), pp. 62—130).

¹⁶ În text: *le Walaque*. Confuzia lui Lescapier se datorește obiceiului polonilor, în cazul de față Laski, de a numi Moldova „Valahia”.

¹⁷ *Walacchie*. Aceași observație. Ambasadorul la început cînd pomeneste pe cei doi domni îi numește corect valah și moldovean. Confuzia apare după rezumarea reclamației lui Laski în care Moldova și moldovenii sînt numiți Valahia și valahi (!). Este interesant de observat că în raportul său din 8 mai 1574, deci la un moment cînd Lescapier se mai afla la Constantinopol, ambasadorul răspunde la ordinele primite de a sprijini veleitățile lui Laski pe care trebuia să le înlăptuiască Mihalowski, arătînd că „Moldova de sus

[Urma ca el să spună principelui Transilvaniei¹⁸ că această căsătorie // oferită cu domnișoara de Châteauneuf¹⁹, una din domnișoarele de onoare ale reginei mame²⁰, pe care regele o numea vara sa²¹, era pe placul sultanului²² și va întări bunăvoința și prietenia regelui Poloniei, vecinul său.]

<Mi-a spus> că și dacă voi fi prins de moldoveni, să nu vorbesc de loc de aceste două lucruri <chiar> dacă ar fi ca să-mi salvez viața, ci să spun doar că nu am altă însărcinare decât de a mulțumi acestor doi voievozi pentru binefacerile lor către francezii care au trecut din Polonia în Levant, și să vorbesc de o împuternicire a mea de a cere înapoi unele lucruri²³ furate în Țara Românească de la domnul viconte de Tavannes²⁴, sau <să folosesc> un alt artificiu după cum voi crede. <Mi-a spus> ca să țin legătură de aproape și continuă cu domnul de l'Isle, Gilles de Noailles²⁵, fratele său desemnat ca urmaș al său în această ambasadă, pe care socotea că trebuie să-l găsească încă la Cracovia, ca să-i dau seama de tot ce voi fi făcut, văzut și aflat în această expediție, pentru a-l ajuta în trecerea sa. Și m-a trimis pe mine, ca singur francez, doar cu valetul meu, în suita ambasadorilor Transilvaniei²⁶, care veniseră să vestească sultanului căsătoria principelui lor și să-i ceară consimțământul.

și cea de jos“ (la haute et basse Moldavie) sînt în stare de război din cauză că sultanul a rînduit un nou domn în *Moldova*, care este locul unde regele îmi poruncește de a stărui ca să fie numit domn domnul Laski, dar omul acestuia (Mihalowski) a sosit aici o lună după numirea celui alt principe care firește voiește să se mențină pe tron, deși Moldova nu vrea de loc un domn nemoldovean. Domnul Valahiei voind a sprijini pe noul domn, însăși Valahia s-a revoltat [aluzie la incidentul cu pretendentul Vintilă]. Cred că încurcătura nu se va sfîrși fără vreun amestec din partea regelui Poloniei (Hașdeu, în „Arhiva istorică a României“, I, p. 151). Dar Lescapier afirmă că același ambasador l-ar fi însărcinat pe el să-i ceară lui *Alexandru Mircea* restituirea așa-ziselor castele ale lui Laski (din Moldova!) Cererea lui Laski era mai veche și nu se întemeia pe meritele ambasadorului față de Alexandru Mircea rezultînd din ajutorarea acestuia de către beglerbegul Greciei, deoarece cînd ulterior a aflat Laski de înfrîngerea de la Jiliștea și pretinsa moarte a domnului, a solicitat domnia. Dar și aici confuzia este evidentă între Moldova și Țara Românească. La aceste confuzii de bază se mai adaugă și cea a speculațiilor lui Lescapier, comentînd justificarea lui Ioan față de Poartă. „Domnul Țării Românești a năvălit mai întîi în țară și după ce a cîștigat posesiunile lui Laski voia să facă același lucru în Moldova“ În realitate e vorba de cetatea Hotin stăpînită de Laski în 1562 pînă la 10 ianuarie 1563, apoi iarăși în 1564 și în sfîrșit la începutul domniei lui Ioan în 1572. Cetatea fusese deci luată de la el de către domn — pentru motivul arătat mai sus.

¹⁸ Ștefan Báthory.

¹⁹ Renée de Rieux, supranumită frumoasa Châteauneuf, dintr-o familie nobilă bretonă.

²⁰ Caterina de Medici (1519—1589).

²¹ Expresie curtenitoare ce nu corespunde unui grad efectiv de rudenie.

²² Selim al II-lea.

²³ *Bagues* (bagaje).

²⁴ Jean de Saulx, viconte de Tavannes, vezi p. 417.

²⁵ Gilles de Noailles, abate de l'Isle (1524—1597), fusese trimis ca ambasador în Polonia în legătură cu alegerea ca rege a lui Henric de Valois.

²⁶ Șeful soliei era Milesvár János.

Domnul ambasador îl făcuse pe Mehmet²⁷ să vadă cu ochi buni <acea căsătorie> și îl încredințase că prin aceasta îl va întări pe acest principe, // prieten al turcilor, împotriva germanilor și spaniolilor, dușmani deopotrivă ai turcilor și ai francezilor, și se prefăcuse a fi aflat că acest principe era solicitat în taină să se căsătorească cu fiica²⁸ împăratului din <casa de> Austria. Așa că acești ambasadori transilvani duceau cu ei consimțământul sultanului la încheierea acestei căsătorii. fol. 40 v

Împreună cu domnul Massiot²⁹, venise de la Paris George Mihalovski³⁰, nobil polon, trimis de palatinul Laski pentru țeluri mai înalte, căci pe când acesta era la Paris împreună cu ceilalți nobili poloni, care veneau să-l conducă pe rege³¹, fu înștiințat printr-un curier expres că Ioan³² al Moldovei intrase cu 60 de mii de oameni în Țara Românească și ucisese³³ pe Alexandru al Țării Românești în orașul său București³⁴, și închipuindu-și el³⁵ că locul era fără stăpîn, trimitea să ofere mărirea tributului anual cu zece mii de ducăți³⁶ și <în afară de aceasta> 200 de mii de ducăți ca mită, jumătate pentru Mehmer³⁷ și jumătate pentru celelalte trei pașale, pentru ca numitul palatin Laski să fie numit voievod al Țării Românești³⁸. Dar Mihalovski³⁹ a găsit treburile altfel rînduite.

Incursiunea voievodului Moldovei și cucerirea Bucureștilor erau adevărate, dar domnul muntean fugise în satul Ionești⁴⁰, pe malul // Dunării; adunase o mică armată de 10 pînă la 12 mii de oameni, unde după o lună i-a venit în ajutor beglerbegul Rumeliei, care a amenințat cu război pe domnul Moldovei dacă acesta ar mai face o mișcare înainte de a avea consimțământul sultanului. fol. 41

Dacă domnul Moldovei și-ar fi urmat norocul, el își doboră dușmanul, dar temîndu-se de o urmare mai rea⁴¹, el s-a plecat la această amenințare

²⁷ Marele vizir.

²⁸ E vorba de fiica lui Maximilian al II-lea, arhiducesa Margareta (1567—1633) care avea atunci 7 ani.

²⁹ Massiot, consilier al Parlamentului din Bordeaux, era secretarul ambasadorului Franței la Poartă.

³⁰ *Michalovski*.

³¹ În Polonia.

³² Juan — Ion Vodă cel Cumplit.

³³ În realitate el scăpase cu viață din bătălia de la Jiliștea.

³⁴ *Boccarestzchte*.

³⁵ Laski.

³⁶ Monedă de aur valorînd 60 de aspri.

³⁷ Marele vizir.

³⁸ *Vezi Hurmuzaki*, Supl. I/1, pp. 33—35, nr. 66—68.

³⁹ *Vezi* mai sus nota 17 scrisoarea lui Noailles din 8 mai 1574.

⁴⁰ *Schat Ioaneschte*. Sat dispărut lîngă Strîmba, odinioară la marginea raialei Giurgiului.

⁴¹ *Retour des matines*.

și a trimis ambasadori la Constantinopol să arate că diferendul lui personal izvorîse din dorința de a sluji mai bine pe sultan. Domnul Țării Românești⁴² a năvălit mai întîi în țara sa, și după ce a cotorpit posesiunile lui Laski⁴³, voia să facă același lucru în Moldova. Dar Domnul Țării Românești a trimis aici ambasadori și a dobîndit îndeosebi ajutorul domnului d'Acqs și lucrurile i-au mers în plin, căci a primit porunca beglerbegului Rumeliei să treacă Dunărea la satul Ionești cu cît mai multe forțe va putea, ceea ce a făcut atît de bine, încît domnul Moldovei s-a retras prin bună învoială și domnul Țării Românești a fost restabilit⁴⁴ <în domnie> și amîndoi au făgăduit să se ducă la Constantinopol, în cursul anului, pentru a se supune judecării pe care ar da-o sultanul în cearta lor.

fol. 41 Plecînd din Pera în prima zi din iunie 1574, am dormit în locuința principelui Transilvaniei⁴⁵ // la Constantinopol unde mai mulți unguri⁴⁶, poloni⁴⁷ și transilvani care se turciseră, au cinat împreună cu noi; unii erau trinitari⁴⁸, ceilalți anabaptiști, zwinglieni, luterani și de alte religii moderne pe care spuneau că le practică mai bine sub veșmîntul turc decît în <propria> lor țară. Dar ambasadorul mi-a spus că din cauza delictelor lor civile și criminale, ar fi fugit de teama judecării în acest azil al creștinilor răi...

[Relația călătoriei prin Țara Românească și Transilvania]

fol. 45 În <ziua de> 15 <iunie> <la Rusciuc> ne-am odihnit caii istoviți de munții, pădurile și drumurile rele ale Bulgariei <care este> atît de puțin locuită, încît adeseori noi și caii noștri petreceam noaptea sub cerul liber.

Acest oraș este populat și se găsesc acolo mulțime de mărfuri de toate felurile și merinde din belșug și pe preț ieftin.

Acolo a trebuit să ne înfățișăm salvconductele, căci altfel nu ni s-ar fi dat voie să trecem Dunărea. Printre bulgari, sînt aici mai mulți turci, care au sarcina de a lua seama la tot ce trece și <nu> îngăduie să duci un cal care prețuiește mai mult de douăzeci de ducați sau o mie de aspri.

Ducatul valorează 60 de aspri, scudul francez 52, scudul italian și spaniol 50, iar talerii sau monedele de 40 R<eali> valorează 40 de aspri.

⁴² Alexandru al II-lea Mircea. Este redată aici în formă indirectă justificarea lui Ioan Vodă în prima parte a frazei, completată apoi de o paranteză explicativă a lui Lescapier.

⁴³ Vezi n. 17.

⁴⁴ Vezi scrisoarea lui Hubert Languet din 10 iulie 1574, în *Epistolae politicae et historicae ad Philippum Sidnaeum equitem Anglum*, Lugdunum Batavorum, 1646, pp. 160—161, ap. B. P. Hasdeu, *Ioan Vodă cel Cumplit* (1572—1574), ed. I. C. Chițimia, Craiova (1942, p. 236).

⁴⁵ Seraiul ardelean (Erdel serai) în vecinătatea porții Balat. Vezi Biró, *Erdély követei a Portán*, Cluj, 1921, p. 106.

⁴⁶ Hongres.

⁴⁷ Poulounnois.

⁴⁸ De fapt antitrinitari, sau unitarieni.

Talerii umblă îndeobște în toată Turcia, unde se pot schimba⁴⁹ cu mai multă ușurință și mai mare câștig.

La 16 iunie am trecut Dunărea pe un pod umblător, acolo au venit să ne cerceteze dacă nu se află cumva printre noi vreun rob fugar. De aici încolo nu se mai folosesc asprii, ci niște nicheți⁵⁰, cu chipul maicii domnului, ce am văzut că se primeau în Franța drept liarzi; este o monedă ungurească și o numesc „phenis”⁵¹. Se dau o sută <de aceștia> pentru un taler sau 50⁵² de aspri, ceea ce ar fi spre câștigul celui care, venind din țările creștine, ar voi să meargă în Turcia unde se dă un taler⁵³ pe 40 de aspri.

Am petrecut această zi pe celălalt mal al Dunării, într-un sat (!) mare⁵⁴ care este al sultanului pentru a fi stăpîn pe amîndouă malurile acestei mari căi de trecere.

Împreună cu turcii locuiește aici mulțime mare de români⁵⁵. În față, cam la 30 de pași în mijlocul apei, se află un turn pătrat și ruinele unei vechi cetăți⁵⁶ despre care se spune că ar fi fost stricată de armata lui Petre Eremitul care a trecut pe aici în vremea lui Godefroy de Bouillon⁵⁷.

La 17 <iunie> am dormit în satul Ionești⁵⁸, hotarul Țării Românești în această parte⁵⁹; // aici am găsit cu <mare> greutate de ale mîncării din fol. 45 v pricina trupelor turcești care se înapoiau după ce așezaseră din nou pe Alexandru în orașul său, București⁶⁰.

La 18 iunie am dat toată ziua de cete de călăreți înarmați care se înapoiau în Turcia; armele lor erau mari și <aveau> lănci groase și scuturi încovoiate⁶¹, pătrate în partea de jos care este așezată pe oblînc și scobită în partea de sus în colțul dinspre ochi, <iar> celălalt colț se ridică cu două degete deasupra capului. Ele erau <făcute> din lemn acoperit cu piele răsfiartă și cu mare mulțime de cuie aurite și cu aripi de vultur și de dropii prinse pe deasupra și cu mici oglinzi; unii aveau pe cap o piele de animal

⁴⁹ *Exposer* — a expune în vederea schimbului.

⁵⁰ *Niquetz*, monedă măruntă în valoare de 2 denari turonensi (de Tours).

⁵¹ Adică pfenig.

⁵² Cifra 50 este scrisă deasupra cuvîntului „cent” șters (n. editorului).

⁵³ *Talar*. Pentru aceste echivalențe monetare vezi și P. I. Cernovodanu, *Ceva despre cursul monedelor în Țara Românească și imperiul turcesc la 1574*, în „Studii și cercetări de numismatică”, III, București, 1960, pp. 517—518.

⁵⁴ Giurgiu.

⁵⁵ *Walacques*.

⁵⁶ Cetățuia din Ostrovul Dunării ridicată pe vremea lui Mircea cel Bătrîn, vezi relația lui Wavrin din *Călători I*.

⁵⁷ Fantezie fără nici un temei istoric.

⁵⁸ *Schat Joaneschte*.

⁵⁹ Adică înspre raiaua Giurgiului.

⁶⁰ *Bocareschte*, mai departe: Bucearest.

⁶¹ *Rondaches voutées*.

și pe cap în față o oglindă și pe laturile oglinzii, aripi de păsări; de te înspăimîntîi privindu-i. Dar ei sînt foarte prost înarmați; puțini <din ei> aveau platoșă și apărătoare de brațe⁶²; nici un sfert <din ei> nu avea capul apărat de vreun coif, și toată ziua pînă la ora trei nu am văzut nimic altceva decît războinici. Eu // cred că ei nu se bizuie decît pe mulțimea <lor>; ei sînt foarte disciplinați, căci nici unul nu ne-a oprit și mai mult <chiar> ne salutau.

Pornisem la drum în zori de zi și am ajuns la București pe înnoptate. Zidurile acestui oraș sînt <făcute> din trunchiuri mari de copac înfipte în pămînt, unul lîngă altul, și legate între ele prin grinzi de-a curmezișul, prinse de acele trunchiuri cu niște pene lungi și groase de lemn; orașul e podit cu trunchiuri de copaci⁶³. Pe acolo trece un rîu numit Dîmbovița⁶⁴. În acest oraș am găsit pe voievodul Alexandru, în ajutorul căruia veniseră boierii țării⁶⁵ și turcii. El era bine păzit în palatul⁶⁶ său, întărit ca și orașul⁶⁷, unde l-am salutat⁶⁸. Cu mare greutate s-a putut găsi un tălmăci latin pentru mine. În cele din urmă principele a pus să fim găzduiți și ospătați și ne-a dat careta lui trasă de cai buni și un secretar al său ca să putem străbate toată țara sa fără să cheltuim nimic.

El a primit cu deosebită bunăvoință scrisoarea domnului // ambasador și a făgăduit să facă ce i se cerea, și să scrie la Constantinopol că dacă fratele domnului ambasador, venind din Polonia, ar trece pe aici, îl va cinsti ca pe trimisul regelui Franței, pe care vrea să-l servească.

Palatul lui era făcut din lemnărie umplută cu chirpici de pămînt amestecat cu paie tocate⁶⁹. Pentru a vorbi cu el am fost duși într-o sală mare

⁶² Brassard.

⁶³ Gros troncs d'arbres fichés en terre contre l'un l'autre et attachés ensemble avec des solives de travers fichées aux dits troncs avec de longues et grosses chevilles de bois, le pavé de la ville est de troncs d'arbres.

⁶⁴ Dambovisca.

⁶⁵ Les principaux de son pays. (Erau Dragomir din Luciani vornicul, Mitrea din Hotărani comisul, Batul paharnicul, Ioan paharnicul. Cf. N. Iorga, *Histoire des Roumains*, V, Bucarest, 1940, p. 191).

⁶⁶ Curtea Veche, reînnoită în timpul lui Mircea Ciobanul. Vezi lucrările *București, Rezultatele săpăturilor arheologice și ale cercetărilor istorice din anul 1953*, I, București, 1954, pp. 184—256, și *Bucureștii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice*, București, 1959, pp. 147—165 precum și N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, București, 1961, pp. 27—35.

⁶⁷ Hieronim Ostermayer spune că Mircea Ciobanul a pus să se înconjure în 1545 Bucureștii cu pari mari de stejar. Vezi *Chronik des Hieronimus Ostermayer, 1520—1561* (ed. Joseph Kemény), în *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, I, Cluj, 1839, p. 31.

⁶⁸ Nous luy feisme la révérence.

⁶⁹ Son palais etoit de cloisonnages de charpenterie remplis de torchis de boue et herbe bachee parmi.

cu covoare turcești și cu o treaptă mai înaltă de jur împrejur, la o înălțime de aproape trei picioare ca la caravanseraiuri⁷⁰. În fundul sălii, chiar în fața ușii, ședea principele într-un jeț⁷¹. Pe acele locuri ridicate nimeni nu se afla în afară de el și, în picioare lângă el, un copil de casă⁷², care a luat scrisoarea mea și a înmănat-o principelui; mai mulți <paznici> înarmați cu securi sau cu buzdugane se aflau în sală. Venind tălmăciul de latină, principele a pus să i se înmâneze prin copilul său de casă scrisoarea mea, ca s-o citească cu glas tare și s-o tălmăcească. Eu știam bine că în ea nu se afla nici un lucru tainic, totuși pentru a <-mi> vorbi a pus pe toți să se retragă la celălalt capăt al sălii și chiar pe copilul de casă și n-a rămas decât acest tălmăci, care // părea să explice prin discursuri <mai> lungi ceea ce spuneam eu pe latinește; principele mi-a vorbit în puține cuvinte. Am ieșit din palat <condus> cu o făclie și am fost duși într-o casă particulară⁷³, unde au fost aduși apoi și transilvănenii noștri⁷⁴, care se găzduiseră în altă parte în timp ce mă aflam reținut de principe; ni s-a pregătit o masă minunată⁷⁵ de către un bucătar al principelui trimis anume.

fol. 47

A doua zi, 19 iunie, m-am plimbat prin oraș unde n-am văzut nici o clădire frumoasă. Două biserici, una <de rit> ortodox, cealaltă <de rit> luteran⁷⁶, erau făcute din lemn; toate acoperișurile sînt de țiglă, de șindrilă sau de paie; țara este mănoasă, dar n-are nici piatră nici ardezie. După cină⁷⁷, ne-am dus să dormim noaptea la Vulpești⁷⁸, satul în care vicontele de Tavannes, care mergea din Polonia la Constantinopol, era să fie ars de viu, într-o păcatoasă de colibă; aceasta a luat foc din nebagarea de seamă a unuia din oamenii săi, care, după ce a prins lumînarea de peretele de lemn și chirpici, a adormit; țărani au alergat la foc și crezînd că acolo erau oameni de

⁷⁰ Grande salle tapissée de Turquie, des reliefs tout autour d'environ trois pieds de haut, ainsi qu'aux caravacrats (vezi descrierea unui asemenea caravanserai în textul autorului nostru, ed. Cleray, p. 27: „Par le dedans tout à l'environ sont des reliefs à la hauteur de deux pieds et demi... etc... sur lesquels montent les personnes pour loger séparés des bestes lesquelles sont liées emmi la place à des anneaux de fer attachés aux reliefs.”

⁷¹ Chaire.

⁷² Page.

⁷³ Maison bourgeoise.

⁷⁴ Solii lui Ștefan Báthory.

⁷⁵ Grande chère.

⁷⁶ Vezi Hans Petri, *Hat es in Bukarest während des 16 Jahrhundert eine evangelische Gemeinde und Kirche gegeben?*, în „Siebenbürgische Vierteljahrschrift“, Sibiu, vol. LVII (1954), p. 311; S. Reli, *Comunități protestante din România Veche, dispărute în masa ortodoxiei române*, Cernăuți, 1935, pp. 17—18; Hans Petri, *Geschichte der evangelischen Gemeinde zu Bukarest*, Leipzig, 1939, pp. 2—3.

⁷⁷ Desieuner, disner, (în cursul relației autorul folosește fără deosebire acești termeni).

⁷⁸ Vopeschta. Sat pe valea Snagovului.

ai domnului moldovean⁷⁹ au tăbărit pe ei și i-au rănit. Domnul de Tavannes a luat-o // la fugă în pădure, de unde, ajungând a doua zi la București, a fost primit cu toată bunătatea de voievod care a trimis slujitori cu porunca să se redobândească pentru el aproape tot ce pierduse și să fie aduși răniții, cărora le-a dat un felcer⁸⁰, care i-a însoțit pînă la Constantinopol, ca să-i îngrijească pe drum.

La 20, am ajuns într-un oraș numit „Faboska”⁸¹, <înconjurat> cu ziduri ca și celălalt.

La 21 <am sosit> la Egemna⁸², un deal mic unde am dormit în aer liber din lipsă de casă. A plouat toată noaptea, astfel că am fost siliți să plecăm uzi și nu am găsit unde să ne uscăm pînă a doua zi cînd am dormit la Tîrgoviște, la 22 <iunie>. Acolo este capitala⁸³ Țării Românești unde palatul principelui este întărit numai cu garduri⁸⁴ mari; acolo am găsit niște genovezi fugiți din Chios⁸⁵, care ne-au pofțit la masă, fiind bucuroși să ne audă vorbindu-le limba.

La 23 <iunie am ajuns> într-un alt orașel⁸⁶, cel din urmă din Țara Românească, unde voievodul ține // o garnizoană de cîțiva oameni care, cu ajutorul doar al unei bariere, închid drumul, opresc trecerea celor fără pașaport⁸⁷; ei stau într-un turn în care pătrund folosind o scară lungă, pe care o trag apoi după ei.

Această țară, împreună cu Moldova și cu cea mai mare parte din Transilvania, a fost populată de coloniști romani din timpul împăratului Traian;

⁷⁹ *Gens du Bogdan moldave*. Este vorba de Ion Vodă. Autorul folosește aici un pleonasm: Bogdan moldave. Aventura aceasta s-a produs prin martie 1574. La 16 aprilie Tavannes era la Constantinopol, unde l-a văzut autorul și a aflat de la el amănuntele arătate mai sus în contrast izbitor cu versiunea ulterioară a lui Saulx Tavannes în *Memoriile sale* (vezi mai sus relația sa pp. 414—417).

⁸⁰ *Un chirurgien* (se știe că în vremea aceasta sensul cuvîntului nu corespundea cu cel de azi).

⁸¹ Orice identificare este imposibilă din cauza cuvintelor: *ville murée*. Urmarea acestora: *comme l'autre* arată limpede că textul e defectuos. Căci mai înainte fusese vorba de „Vopeschta” (Vulpești) calificat de *village*. De n-ar fi această enigmă ne-am putea gândi de pildă la satul Cojasca pe valea Ialomiței în susul căreia a trebuit să călătorească autorul în drumul său spre Tîrgoviște, și a cărui grafie se apropie de cea din textul ms.

⁸² *Egemna*, sat lîngă Lazuri pe drumul Tîrgoviștei, amintit în 1613 (I. C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, București, 1919, pp. 203, nr. 658).

⁸³ *Metropolitaine*.

⁸⁴ *Hayes*.

⁸⁵ După cucerirea insulei de către turci (1566). Cum doamna Ecaterina Salvaresso era fiica unui nobil din Chios, prezența acestor refugiați în Țara Românească e foarte firească.

⁸⁶ În text: *Le 23 a un autre petite ville dernière de la Walachie*. Cuvîntul *un* greșit în loc de *une* pare să fi fost modificat ulterior, îngăduind și citirea *va*, fără nici un sens valabil.

⁸⁷ E vorba probabil de Rucăr.

căpitanul lor se numea Flaccus, care a dat țării acest nume nou de Flacchia, zisă prin alunecarea limbii, „Wlacchia”⁸⁸. Locuitorii acestei țări se socotesc drept urmași adevărați ai romanilor și-și numesc limba lor „românească”⁸⁹, adică romană; limba lor este pe jumătate italiană și pe jumătate latină, amestecată cu greacă și cu un fel de pășărească⁹⁰. Ei urăsc foarte tare pe papă și biserica romană și cinstesc pe voievodul lor ca pe Dumnezeu și în toate acțiunile și rugăciunile lor îl pun totdeauna în frunte. Ei beau peste măsură: primul pahar este în sănătatea lui Dumnezeu⁹¹, al doilea în sănătatea voievodului, al treilea în a sultanului, al patrulea în sănătatea tuturor bunilor creștini //, între care nu ne cuprind și pe noi, al cincilea îl beau pentru pace, iar al șaselea încep să-l închine⁹² pentru cei de față, cu mari ceremonii și cu urări de mîntuire, sănătate, drum bun și întoarcere bună, de împlinire a dorințelor etc. Închinînd astfel⁹³, se scoală în picioare, ținînd sus băutura, beau stînd drept și te prețuiesc mult dacă faci ca ei. Ei beau din țoiuri⁹⁴ cu gîtul lung destul de anevoios pentru cei ce nu sînt obișnuiți. Am aflat că atunci cînd voievodul stă cu alții la masă el are o masă mult înălțată, și alături o alta cu mult mai joasă unde sînt așezați cei care mîncă cu el, și cînd vrea cineva să bea, se duce mai întîi să îngenunche înaintea voievodului; și ei stau la masă totdeauna cu capul gol.

fol. 48 v

În aceeași zi am trecut de 20 sau 25 de ori <cîte> un torent⁹⁵ care venea din munți și pe alocuri atît de adînc, încît caii înotau și careta domnului intrase în apă pînă deasupra butucului de la roți; pentru a nu fi udat m-am urcat pe acoperiș; cei ce erau călări au intrat în apă pînă la brîu.

În ziua de 24 iunie am trecut peste un // alt torent⁹⁶, la poalele primului munte⁹⁷ din Transilvania. Apoi am trecut muntele pomenit, înalt, greu <de suit> și plin de păduri întinse și în vîrf am găsit prima strajă din Transilvania, într-un mic castel care nu are nici o ușă și ei intră înăuntru cu o scară pe care o trag după ei. Acest castel se numește Bran⁹⁸, de unde

fol. 49

⁸⁸ Explicație fantezistă pusă în circulație de Enea Silviu Piccolomini și adoptată apoi de mai toți scriitorii secolului al XV-lea și al XVI-lea. Lescapier îl urmează și aici pe Reicherstorffer ca în restul descrierii Transilvaniei.

⁸⁹ *Ils nomment leur parler romanechte, c'est-à-dire roumain.*

⁹⁰ *... la plus part de leurs parolles sont demies italiennes et demies latines meslées de grec et de baragouin.*

⁹¹ *Pour la sanitat de dna zou (c'est la santé du seigneur Dieu).*

[Autorul a observat sensul cuvîntului — Dominus Deus.]

⁹² *Ils commencent à boire.*

⁹³ *„Prêchant sur la vendange“.*

⁹⁴ *Fioles.*

⁹⁵ Nu e vorba de un singur torent, ci de mai multe pîraie de munte, anume pe valea Orăștii, valea lui Sighiște, valea Ordei etc.

⁹⁶ Identificat cu valea lui Giuvala.

⁹⁷ Muntele Giuvala.

⁹⁸ *Terc<h>var* (Töröcsvár). Numire derivată din numele vechi al aceluia loc: Turci.

am scoborît la „Neustadt”⁹⁹, sat de germani de origine saxonă¹⁰⁰; ungurii și românii îl numesc Cristian¹⁰¹. Acolo am găsit o biserică întocmai ca ale noastre și intrând înăuntru am ascultat slujba lor de seară¹⁰² în limba latină care m-a bucurat, dar auzind la sfârșitul unui imn că se rugau: „și nimicește tirania papistăască și turcească”, am înțeles că erau luterani. Vitraliile și pereții¹⁰³ zugrăviți cu povestiri sfinte erau ca ale noastre și preoții erau îmbrăcați ca ai noștri.

La 25 iunie am concediat călăuza mea¹⁰⁴ și i-am dat numai un brîu frumos de împletitură (?)¹⁰⁵ turcească în valoare de 6 ducați care i-a plăcut mult și el a dus înapoi careta pe care mi-o împrumutase voievodul. Am încălecat <folosind> din nou caii mei și m-am dus să dorm la Brașov¹⁰⁶, pe care sașii îl numesc Kronstadt¹⁰⁷.

fol. 49 v Este primul oraș din Transilvania. Credeam că sosisem la Mantova, atât este de frumos orașul, cu case pe dinafară, toate vopsite în ulei, cu biserici frumoase, ziduri bune, pardoseală frumoasă, populație civilizată și îndatoritoare.

În ziua de 26 m-am dus să salut pe primar¹⁰⁸ și i-am spus că ambasadorul Franței care se afla la Constantinopol mă trimitea la voievodul Transilvaniei din ordinul regelui Franței pentru un lucru ce era pe placul pomenitului său principe. L-am rugat să-mi dea însoțitori de nădejde pentru ca să mă duc la principele său. El mi-a întins mîna cu care mi-a strîns-o pe a mea în semn de prietenie și a vorbit cu mine un sfert de oră într-o latinească bună. <Mi-a spus> că știa că principele său căuta să se însoare cu vara regelui Franței, că nobilii, poporul și orașele din statul său doreau <și ei> o alianță atât de strălucită. Că va cinsti întotdeauna pe francezi ca pe rudele principelui său care îi dăduse însărcinarea să se poarte bine cu toți francezii care ar trece <pe acolo>, și să le dea un secretar al principelui pentru a-i călăuzi și a-i scuti de orice cheltuială în toată Transilvania; că în această zi mă va trata ca pe un prieten și că a doua zi îmi va da o călăuză. Ca dovadă a prieteniei sale, a închinat în cinstea mea pe loc un pahar mare și frumos de cristal și a trebuit să fac la fel pentru cinstea țării <mele>; m-a

⁹⁹ Noistat.

¹⁰⁰ *Allemands Saxons d'origine.*

¹⁰¹ *Chri <sti> an falua.*

¹⁰² *Salut.*

¹⁰³ *Parois.*

¹⁰⁴ Este secretarul menționat la p. 426.

¹⁰⁵ *Lassis turquesque* (poate — filigran).

¹⁰⁶ *Brassowia.*

¹⁰⁷ *Coronestat.*

¹⁰⁸ Lucas Hirscher, judele Brașovului (1561—64, 1567—69). Vezi Fr. Stenner, *Die Beamten der Stadt Brasso (Kronstadt) von Anfang der städtischen Verwaltung bis auf die Gegenwart*, Brasso (Kronstadt) 1916, p. 69.

găzduit într-o casă particulară¹⁰⁹, unde am adus și pe domnul Mihalovski. M-am dus să mulțumesc solilor noștri unguri și transilvani pentru buna lor tovarășie și am dat căpeteniei <lor> domnului Ioan Milesvár¹¹⁰ un inel cu un safir adus din Franța, deoarece, pe drum, îl lăuda pentru lucrătura lui și mă ruga să i-l vînd. Ei se duceau la Oradea Mare¹¹¹ să-l găsească pe fratele¹¹² principelui din ordinul expres al sultanului, pentru a pune capăt întăriturilor¹¹³ pe care le făcea acolo și despre care sultanul¹¹⁴ spunea că ar fi o lucrare <pornită> spre vătămarea și înfricoșarea garnizoanelor turcești care erau în Ungaria în partea aceea. Voievodul Transilvaniei, știind de nemulțumirea pe care ar fi nutrit-o sultanul, trimisese la Brașov pentru a porunci ambasadorilor săi să se ducă să-l aștepte la Oradea unde se va duce și el, și că nu va mai face nimic pînă ce ei înșiși nu vor fi adus această cetate în starea pe care — după spusele lui Mehmet pașa¹¹⁵ — // o voia stă-[fol. 50 v] pînul acestuia¹¹⁶ și că va vorbi cu sangeacul de Buda¹¹⁷ și va lua de la el o dovadă că cetatea fusese readusă în starea ei dintîi. Chiar în zorii zilei, acel domn Milesvár trimisese în grabă pe unul din tovarășii săi cu scrisoarea pentru a o duce principelui, la Alba Iulia.

Pe cînd mă întorceam ca să prînzesc, am văzut venind pe domnul Gilles de Noailles, abate de l'Isle și de Saint Armand, pe care regele Poloniei îl zorise să plece de la Cracovia înainte de a fi primit vorbă de la fratele său care se afla la Constantinopol. Fusesem însărcinat să-l caut la Cracovia și să-i comunic tot ce voi fi aflat în Transilvania împreună cu instrucțiunile pentru călătoria sa și sosirea sa la Constantinopol. După ce am prînzit cu domnul Mihalovski pe socoteala orașului, m-am dus să-l salut pe domnul ambasador care era găzduit și tratat în același fel, căci el avea pe <lingă el> pe un secretar al principelui care se îngrijise să fie primit cu cinste și bine tratat peste tot. I-am înfățișat scrisorile fratelui său și am rămas în ziua aceea și în cea următoare cu el. El avea două carete polone și doi sau trei cai de călărie.

¹⁰⁹ *Maison bourgeoise*.

¹¹⁰ *Joanni Milesvar*.

¹¹¹ *Petit Varadin (!)* (confuzie a autorului în loc de Grand Varadin — Oradea Mare).

¹¹² Cristofor Báthori (1530—1581), căpitan de Oradea (1572—77). Vezi Ant. Aldásy, *La généalogie de la famille Báthory* în lucrarea Etienne Batory, roi de Pologne, prince de Transylvanie, Cracovia, 1935, p. 8 ș.u.

¹¹³ Sub conducerea arhitectului imperial Ottaviano Baldagara se făcuse în 1573 „bastionul aurit” (*Aranyos-Bastion*). Vezi Adalbert Scholz, *Geschichte der Festung Nagy Vár*, Oradea, 1907, p. 116.

¹¹⁴ *Le Turc*.

¹¹⁵ Marele vizir.

¹¹⁶ Sultanul.

¹¹⁷ Mustafa, pașa de Buda (*Hurmuzaki*, XI, p. 90, nr. CXLIII).

[fol. 51] La 28 iunie mi-am luat rămas bun de la el și // m-am dus împreună cu secretarul¹¹⁸ care ne călăuzea și cu domnul Mihalovski să dorm la Codlea¹¹⁹, un sat de unguri¹²⁰, la 3 leghe de Brașov.

La 29 <iunie> am străbătut o pădure de munte¹²¹ prin care drumul este în întregime podit cu trunchiuri groase de copaci, căci altfel ar fi foarte rău și ne-am dus să dormim la Făgăraș¹²², unde este o cetate puternică cu un șanț larg plin cu apă, așezată în mijlocul unui târg mare bine populat. Este primul comitat din Transilvania.

În ultima zi am prânzit la Fofeldea¹²³, sat locuit de unguri, germani și români, adică păstrînd graiul german și român. Am dormit la Cașolt¹²⁴, sat locuit de același <fel de populație>.

În această zi am trecut prin 12 sau 15 sate unde locuitorii vorbesc românește¹²⁵, fiind totuși supuși ai voievodului Transilvaniei.

[fol. 51 v] În prima zi a <lunii> iulie 1574 ne-am dus să prînzim la Sibiu¹²⁶, oraș mare și frumos, cu casele zugrăvite pe dinafară, <și> locuit numai de germani care fac neconținut de strajă la porți, deși întreaga această țară este în bună pace sub ocrotirea sultanului. Ungurii îl numesc Szeben¹²⁷, după numele râului care trece pe acolo; am sosit acolo // la orele 7 de dimineață. Ne-am plimbat toată ziua prin tot orașul, <ducîndu-ne> la palatul¹²⁸ unde se împarte dreptatea, pe la biserici¹²⁹, care sînt tot atît de frumoase ca ale noastre, dar sînt ale luteranilor¹³⁰, <apoi pe sus> pe zidurile orașului și în tot locul. Pe la orele 3 după-prînz ne-am dus să dormim la Amnaș¹³¹ sat.

¹¹⁸ Dat de primarul Brașovului.

¹¹⁹ *Saiden*, corect Zeiden.

¹²⁰ Păreră greșită a autorului.

¹²¹ Dealul Strîmbei. Pădurea se întinde între Șinca Nouă și Șinca Veche.

¹²² *Fougarest*.

¹²³ *Flalda*, probabil Fofeldea (com. Hosman) pe drumul ce leagă valea Oltului de calea ducînd la Sibiu.

¹²⁴ *Casteihaulse*, corect Kastenholz.

¹²⁵ *Wlaque*.

¹²⁶ *Hermestat* (Hermannstadt).

¹²⁷ *Sebin*.

¹²⁸ Vezi asupra palatului comunal din Sibiu lucrările lui Thalgott, *Hermannstadt. Din baugeschichtliche Entwicklung einer siebenbürgischen Stadt*. Hermannstadt, 1933, p. 45—48; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, I, Editura Academiei București, 1959, pp. 621—623.

¹²⁹ În biserica parohială a orașului a fost înmormîntat solul francez Leodegar de Montaignac care a murit la Sibiu la 15 octombrie 1574, întorcîndu-se de la Constantinopol. Emil Sigerus, *Chronik der Stadt Hermannstadt 1100—1929*, Sibiu, 1930, p. 10.

¹³⁰ Biserica Sf. Maria și biserica Sf. Elisabeta; Thalgott, *op. cit.*, pp. 72—77 și V. Vătășianu, *op. cit.*, I, pp. 40—41, 213—16, 332—33, 527—530, 538. Pentru o descriere a bisericilor din Sibiu, vezi și Reicherstorffer, *Chorographia Transilvaniae*, în *Călători*, I.

¹³¹ *Homelac* (în ungurește Omlaș) — Amnaș pe drumul cel mai direct spre Sebeș, prin Apoldul de Jos, Mercurea și Cuta.

La 2 iulie am prânzit la Mühlbach¹³², un oraș asemănător cu Sibiul și cu aceeași cîrmuire; se numește Sebeș¹³³. La o jumătate de leghe dincolo <de el> am trecut peste un rîu mare numit Mureș¹³⁴ și la o jumătate de leghe mai departe ne-am dus să dormim la Alba Iulia, care este o cetate mare și puternică, avînd pe lîngă sine un tîrg negustoresc, mare și populat ca un oraș. Acolo nu locuiesc nici germani nici români, ci toți vorbesc ungurește. Este limba obișnuită a țării, căci Transilvania era o provincie a Ungariei¹³⁵, înainte de dezmembrarea acestui regat frumos și înfloritor prin uzurparea celor <din casa> de Austria, care au silit pe mama¹³⁶ ultimului rege maghiar¹³⁷ să cheme în ajutorul său pe turc. Acesta i-a venit în ajutor, dar făcîndu-i ei cunoscut // că <întrucît> ea și cu fiul ei, regele copil, nu erau [fol. 52] și nu vor ajunge <niciodată> destul de puternici pentru a apăra un stat atît de mare împotriva celor <din casa> de Austria, el i-a lăsat o provincie în mijlocul țării și la mai mare depărtare de Austria, <provincie> care a fost voievodat la început liber, și de la moartea acestui ultim rege, căruia îi lăsase titlul de rege, el a voit să aibă un tribut anual de 70 000 (!) de ducăți¹³⁸.

Alba Iulia este centrul țării, <fiind și> reședința ridicată de principii din cauza aerului sănătos și a pămîntului foarte bun din împrejurimi. S-ar părea că a fost odinioară, pe acest loc, un oraș foarte mare¹³⁹, în apropiere se mai văd încă urmele vechilor ziduri; iar în cetate, ca și pe dinafară se află mai multe inscripții romane¹⁴⁰, care amintesc de un Decebal¹⁴¹, regele dacilor din <regatul căruia> făcea parte această provincie și care a fost învins de Traian.

¹³² *Milhboc*, corect Mühlbach.

¹³³ *Sabesam*, vezi și la Reicherstorffer: Sabesus.

¹³⁴ *Maroussa*.

¹³⁵ Această logică simplistă vădește totală necunoaștere din partea autorului a realităților concrete ce stau la baza problemei demografice din Transilvania.

¹³⁶ Isabella (1520—59), soția lui Ioan I. Zápolya, rege al Ungariei.

¹³⁷ Ioan al II-lea Sigismund, „rege ales” al Ungariei și principe al Transilvaniei (1540—1551, 1556—1571).

¹³⁸ Cifră imposibilă. Începînd din 1575, principele Ștefan Báthory plătea tributul sporit în sumă de 15 000 de galbeni. Trebuie să ne gîndim aici pur și simplu la o greșeală de transcriere în care cifra 1 s-a confundat cu un 7. Deci în realitate 10 000 de ducăți.

¹³⁹ Orașul antic Apulum.

¹⁴⁰ Autorul de fapt nu se referă aici la inscripțiile vechi ce se găseau în adevăr în oraș, împodobind o serie de edificii, ci la pseudoinscripțiile *Chorographiei* lui Reicherstorffer, pe care le folosește în chip nejustificat, pretinzînd de pildă că la Turda s-ar afla două lespezi cu inscripții reproducînd cuvintele așa-zisului cîntec al soldaților lui Traian dar în care el cuprinde și textul explicativ al lui Reicherstorffer, lăsînd clar a se înțelege că el a și văzut cu ochii săi acele inscripții false. Vezi p. 440, n. 186. Menționăm că pseudo-inscripția lui Reicherstorffer se află în partea istorico-arheologică din Chorografia care nu a fost redată în versiunea românească din Călători străini I.

¹⁴¹ *Decebalus*.

În ziua de 3 iulie, m-am dus să-l salut pe principele Ștefan Báthory din nobila familie a seniorilor de Somlyó¹⁴². M-a primit cu mare politețe, întinzându-mi mâna și strângînd-o pe a mea cu multă bunăvoință, nelăsîndu-mă // să-i sărut mîna. A vorbit îndelung cu mine pe latinește, despre misiunea pomenită în scrisorile domnului d'Acqs pe care i le înfățișasem, întrebîndu-mă apoi de tot ceea ce am văzut și aflat în călătoria noastră. Apoi el mi-a poruncit să văd pe cancelarul său, domnul Martin Berzeviczi¹⁴³, și pe domnul Blandrata¹⁴⁴, consilierul său, francez ca și mine (mi-a spus el). Dar primul său consilier era din Savoia și fusese reținut ca sfetnic de stat din vremea ultimului rege și celui dintîi voievod¹⁴⁵.

În timp ce îl salutam, domnul Ștefan¹⁴⁶, nepotul său¹⁴⁷, mă privea de departe cu foarte mare luare-aminte și cînd l-am părăsit pe principe, a venit să mă îmbrățișeze de față cu el, de care lucru m-am mirat, pînă ce vorbindu-mi italienește, i-am recunoscut glasul mai curînd decît fața. Fuseserăm tovarăși de învățătură la lecțiile de la Padova¹⁴⁸. El m-a dus la domnul cancelar Berzeviczi, care mi-a arătat toată îndatorirea principelui său către domnul d'Acqs pentru iscusința cu care făcuse ca Mehmed să mijlocească acel consimțămînt la zisa căsătorie ce era cerută în Franța; căci astfel se înlătura piedica cea mai mare care era de temut, deoarece turcii se uitau cu teamă la vecinătatea francezilor // și nu se sfiau să poarte război cu vreun alt popor, afară doar de francezi, dar el nu a găsit potrivită stratagema unei pretinse

¹⁴² Spre deosebire de Bathoreștii din ramura de Ecsed.

¹⁴³ *Wersoviti* (Martin Berzeviczi, 1538—1596). După ce a ocupat diferite funcții în cancelariile palatinului Toma Nádasdy și ale regelui Ferdinand I a ajuns secretarul personal al lui Ștefan Báthory, apoi vicecancelar (1573) și cancelar al Transilvaniei. După alegerea ca rege a lui Ștefan Báthory, el l-a urmat în Polonia. Possevino arată că era unul din nobilii de seamă din ținutul Zips (Szepes). Vezi și E. d. Berzoviczy, *Berzeviczy Márton erdélyi kancellár*, Budapesta, 1911 în „Századok”, 1898, p. 783 ș.u. și A. Veress, *Berzeviczy Márton*, Budapesta, 1933.

¹⁴⁴ *Blandrat*. Vezi asupra lui Giorgio Blandrata (1515—88) articolul lui P. N. Igna, *Un medic italian la Alba Iulia în secolul al XVI-lea* în „Apulum” II (1943), pp. 399—401 și Mayer A. Halévy, *Un humaniste de l'Ecole Montpelliéraine au XVI-e siècle: Giorgio Blandrata et son activité révolutionnaire en Europe orientale*, în *Communications roumaines présentées au XVIII-e Congrès International d'histoire de la médecine*. Varsovie — Cracovie, 17—24 Septembrie 1962, București, 1962, pp. 1—12, precum și Enciclopedia italiană la Blandrata (Biandrata).

¹⁴⁵ Ioan Sigismund Zápolya care însă își spunea „rege ales”.

¹⁴⁶ Ștefan Báthory, nepotul principelui Transilvaniei, era fiul lui Andrei, fratele mai mare al acestuia. Cînd principele a fost ales rege al Poloniei, l-a însoțit în această țară de unde s-a întors după moartea lui. Era frate cu Balthazar Báthory, executat de vărul său Sigismund Báthory, fiul lui Cristofor, precum și cu cardinalul Andrei Báthory, adversarul lui Mihai Viteazul.

¹⁴⁷ Scris mai întîi: *filz*, înlocuit cu: *neveu*.

¹⁴⁸ În 1571 viitorul rege Ștefan Báthory trimisese pe nepotul său la Padova. Vezi E. m. Lukinich, *La jeunesse d'Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Cracovia, 1935, p. 19.

căsătorii austriece, pentru că principele său nu putea să păstreze bunăvoința sultanului decât urîndu-i pe imperiali. Și se știa peste tot că el arăta, în toate chipurile cu putință, că nu voia alianță, nici prietenie cu ei, și de fapt, împotriva curteniei sale obișnuite, nu voia să vorbească în limba germană domnului Le Normand, ambasadorul Franței acreditat pe lângă el pentru acea căsătorie, și îi răspundea prin tălmăci, deoarece acel domn Le Normand nu știe latinește. Principele vorbea foarte bine germana; <dar deși> 7 orase¹⁴⁹ de seamă de sub ascultarea sa sînt păzite și locuite din totdeauna de germani, totuși el nu vorbea niciodată cu deputații și magistrații lor decât latinește sau ungurește și nu-i plăcea să i se vorbească într-o limbă pe care sultanul o ura. După ce a întrebat mai multe lucruri despre care nu aveam cunoștință, în legătură cu doamna oferită în căsătorie, precum vîrsta ei, frumusețea ei, spița neamului sau înrudirea cu regii Franței, gradul de rudenie, tatăl ei, familia ei și după răspunsul meu sau scuza mea, că fiind sortit de părinții mei să fiu într-o zi judecător, fusesem // crescut în universități, departe de curte, că de trei ani părăsisem Franța, fiind dornic de a vedea lumea, potrivit vîrstei mele, el mi-a poruncit să-l văd pe dl. Le Normand și să-l rog să vorbească principelui în limba franceză și să mă admită pe mine ca interpret. Am făcut aceasta și am părăsit locuința ce-mi fusese dată pentru a-mi duce lucrurile la acel domn Le Normand; aici ni se trimiteau în fiecare dimineață cai din grajdurile principelui și încălecînd îl însoțeam pe principe la o plimbare de două ore, ori la vînațoare cu șoimi¹⁵⁰ sau vînațoare de iepuri. Totdeauna principele vorbea cu mine pe latinește și dacă, din modestie, stăteam retras în spatele domnului Le Normand, mă chema lângă el. El se adresa pe latinește pomenitului <Le> Normand care fu cuprins de atîta gelozie, încît nu se adresa pe franțuzește principelui, ci pe nemțește și nu a vrut să-mi împărtășească și mie cele în legătură cu mersul negocierii sale¹⁵¹, despre care vîrsta mea nu-mi îngăduia să mă îngrijesc <prea> mult.

Toți magnații ne sărbătoreau și se îmbătau pentru a ne face plăcere.

Ni s-a ivit din senin o neplăcere din cauza unui italian cîntăreț din liră și din gură, care venea // din Franța și care spunea în taină că domnișoara de Châteauneuf nu era rudă cu regele și că ea era etc.¹⁵², strecurînd și alte lucruri. De aceea am fost ispitit de mai multe ori cu întrebări de domnul Ștefan, nepotul principelui, și de Blandrata. Dar eu puteam să dau cu gura, căci nu știam nimic despre aceasta.

fol. 53 v

fol. 54

¹⁴⁹ *Sept villes*. Această cifră e determinată desigur de numirea germană a Transilvaniei: Siebenbürgen în care Sieben, derivat de la Seben, a ajuns să se confunde cu cifra 7.

¹⁵⁰ *Vollerie*.

¹⁵¹ Proiectul de căsătorie avea să fie zădărnicit de vestea morții lui Carol al IX-lea.

¹⁵² Astfel în text. Se referă la cronica scandalosă de la curtea Franței.

Nepotul principelui mi-a arătat Zlatna¹⁵³, unde sînt minele de aur și argint viu pe care le ținea cu arendă Giacomo Grisoni, un venețian, și Fausto Guai, un roman, crescut la Paris pînă la 18 ani. Aceștia ospătează din belșug pe cei care îi vizitează.

Apropiindu-mă de <acel> loc, am văzut pe ruinele unei clădiri vechi, singuratică, pe o lespede mare pătrată, <sculptate> două fete cu părul despletit, ștergîndu-și lacrămile.

[Urmează două inscripții]^{153a}

Într-o casă a unui locuitor de acolo pe unde sînt puține case <se află> o piatră fărîmată.

[urmează inscripția următoare]

.....LLINI

.....E ET NICOLVMEA TE

.....AIAN. HADRIANI

.....RNVS PRIMICENIVS¹⁵⁴

fol. 54 v [Urmează pe altă piatră o altă inscripție]

În ziua de 5 iulie am văzut mina de aur, unde se pătrunde foarte departe sub un munte înalt. De aici <băieșii> scot niște piatră pe care, mai întîi, o ard ca ghipsul, apoi o macină într-o moară de apă, care alungă pietrele arse într-un jgheab de lemn, lat de un picior și lung de două prăjini, unde le zdrobesc niște pilugi¹⁵⁵ groși, ce se ridică și se coboară pe rînd, unul după altul, și e prefăcută în pietriș; praful sau pietrișul e cărat încetul cu încetul prin acest jgheab de apă care, la ieșirea sa din acest canal, îl împărăștie pe niște pînze groase întinse pe o podină¹⁵⁶ aplecată ușor asupra unei albii¹⁵⁷ foarte mari; aurul se prinde de aceste pînze și ceea ce nu se prinde cade în albie, iar apa de deasupra se scurge în jos. De două ori în

¹⁵³ *La Slatina.*

^{153a} În general nu au fost reproduse aici inscripțiile care pot fi aflate în textul original publicat în *Studii și Materiale*. S-a făcut excepție pentru inscripția care urmează îndată și pentru cea de la p. 444.

¹⁵⁴ Inscripție reconstituită parțial în citirea dată în *Probe de Muzeografie*, Cluj, 1960, pp. 215—218 — citată de I. I. Rusu în recenzia la editarea textului original al lui Lescalopier de P. Cernovodeanu. Vezi „Studii și cercetări științifice de Istorie”, Iași, XIII (1962), fasc. 1, p. 151:

Apo]LLINI

pro salut]E ET INCOLVMITATE

imperatoris Caesaris Tr]AIANI HADRIANI...

¹⁵⁵ *Où des gros potteaux les pilent.*

¹⁵⁶ *Daiz.*

¹⁵⁷ *Cuvier.*

24 de ore <băieșii> ridică aceste pînze, le spală în alte albi, apoi pe talgere mari de lemn iau ceea ce este în aceste vase, adică apa și nisipul, pe care le scutură puțin cîte puțin pînă ce aurul se adună într-o parte, iar nisipul nefolositor rămîne în cealaltă parte a talgerului.

În felul acesta am văzut uneori pe Podul Zarafilor <din Paris>¹⁵⁸ fol. 55 cum se alege aurul căzut în gunoaiile din prăvălie. Cînd au ales o cantitate oarecare din acest pietriș cu aur, îl pun cu puțin argint viu într-un alambic¹⁵⁹, unde, prin acțiunea focului, argintul viu reduce aurul în bare și apoi argintul viu se evaporă.

În ziua de 6 <iulie> am cercetat mina de argint viu¹⁶⁰. Pe un munte înalt de o jumătate de leghe sînt niște gropi rotunde, ca niște puțuri prin care se coboară în mine, de unde se scoate un pămînt de o culoare roșie-gălbuie, cu care se umplu niște oale de pămînt ce au gura foarte strîmtă; la intrarea căreia ei pun puțin cărbune de pămînt, apoi astupă această gaură sau gură a oalei cu o cutie de lemn dintr-o bucată și așază mai multe oale astfel pregătite, cu gura în jos, pomostite cu pămînt moale, apoi fac un foc mare deasupra lui și pe cele patru laturi și, după ce focul s-a stins și oalele s-au răcit, ei desfac și trag deoparte oalele și atunci ei văd cum din pămîntul dinăuntru a curs, prin cărbunele pus la gura fiecărei oale, argintul viu care se vede cum se mișcă în aceste cutii; sînt cam 500 de oale astfel pregătite la fiecare foc pe care îl fac.

La 7 <iulie> ne-am întors la Alba Iulia unde // am observat de partea fol. 55 v aceasta, la poarta numită Campe<n>dor¹⁶¹ (care socotesc că a fost capitolul căci castelul este mai înalt și mai puternic decît toate celelalte case), o lupoaică mare sculptată în relief pe o piatră și doi copii mici¹⁶², sugînd la ea.

Pe aceeași poartă stau scrise de o parte și de alta cele ce urmează

[urmează 4 inscripții]

La o jumătate de leghe de cealaltă parte era o mănăstire bogată a Sf. Mihai¹⁶³ <stînd> singură pe cîmpie, unde locuiesc doar arendași; bise-

¹⁵⁸ *Pont au change*. Spre Cité. Era sediul zarafilor și al aurarilor.

¹⁵⁹ *Petite chapelle à distiller*.

¹⁶⁰ Zăcămintele de mercur se aflau în Valea Dosului, la 7 km nord de Zlatna.

¹⁶¹ Este poarta dinspre răsărit, numită Sf. Gheorghe, a vechii cetăți ridicate cu materiale provenind de la așezarea romană de la Apulum (vezi *Alba Iulia (Zarmis-Apulum-Bălgard)*. *Descrierea istorică și geografică a orașului*, București, 1922, pp. 21—22). Autorul caută să stabilească o legătură între Capitoliu (*Campidoglio*) și această numire Campendor în compunerea căreia se poate recunoaște cuvîntul german: *Thor* — poartă.

¹⁶² Romulus și Remus.

¹⁶³ Mănăstirea catolică Sf. Mihail din satul Tăuți, com. Meteș, întemeiată de episcopul de Alba Iulia Gobelinus (Gublinus) în 1379 și terminată între anii 1386—1389 pe locul vechii cetăți din secolul al XIII-lea a vestitului episcop Petru de Alba Iulia (dr. Csérni Béla, *A Szentmihálykői zárdának felfedezéséről*, în „*Archaeologiai értesítő*, XIX (1899), fasc. 5 (dec.), pp. 398—400).

rica a ajuns o magazie, pe poarta curții se afla o piatră cu această inscripție:

[Urmează inscripția]

fol. 56 La 9 iulie s-a întors la Alba Iulia domnul Thomas Le Normand care se dusese într-un // oraș vecin să vadă câțiva prieteni, căci avea câteva cunoștințe și de tânăr fusese la război în această țară și în Ungaria.

Domnul Blandrata care mă convinsese să mai stau <aici> pentru a conduce la curte pe domnii ambasadori ai principelui care se vor duce să perfecteze căsătoria acestuia și care îmi făgăduise în acest scop o caretă cu 4 cai, un lanț de aur și călătoria mea pe gratis, a început să-mi spună că lucrurile nu vor merge mai departe, atît din cauza informațiilor date principelui despre domnișoara de Châteauneuf, cît și pentru că le venise vestea despre moartea regelui Carol al IX-lea și întoarcerea din Polonia¹⁶⁴ (pe care el o numea fugă), că în Franța erau temeri de o răscoală a ducelui de Alençon¹⁶⁵ și a regelui Navarei ¹⁶⁶ și de o tulburare a statului¹⁶⁷; că domnii (nobilii) poloni spuneau că nu vor mai primi pe Henric și că vor alege un alt rege, și că după ce s-au întîmplat toate acestea, principele său nu ar vrea să facă un lucru, pentru care nu mai are motive <de a-l face>; că ar spera în zadar ajutorul Franței care este pe cale de a-și pierde bunăstarea sa de acum, și cu atît mai puțin <un ajutor> de la un rege vecin care nu ar mai fi rudă cu soția lui. L-am rugat să explice principelui său ceea ce știa despre legea salică, cum că niciodată un rege nu moare fără să se și cunoască urmașul său, că parlamentele, principii și nobilii vor păstra această lege¹⁶⁸. Dar
fol. 56 v a fost degeaba // căci el susținea că această lege fusese călcată, dar el făgăduia totuși să vorbească principelui.

Domnul Ștefan mi-a spus cam aceleași lucruri decît că aceste vești nu erau socotite ca sigure și această nesiguranță ne-a făcut să ne urmăm cîteva zile încă bunul nostru trai. Domnul Mihalovski s-a dus în Polonia și a fost de părere să nu mă duc <și eu>, crezînd că francezii ar fi văzuți cu ochi răi din cauza acestei părăsiri a regelui.

La 12 iulie domnul Blandrata, doctor în medicină și prim-consilier al principelui, ne-a ospătat minunat și ne-a oferit muzică în tot timpul prînzului. El avea avere la Saluzzo și în Savoia, dar avea cu mult mai multă în această țară. Și totuși el nu se însurase și nu avea pe lîngă el nici copil,

¹⁶⁴ A lui Henric al III-lea.

¹⁶⁵ Francisc, duce de Alençon (1554—1584), fratele lui Carol al IX-lea și Henric al III-lea.

¹⁶⁶ Henric de Bourbon, regele Navarei (1572—1610) și apoi al Franței (1589—1610). Era văr și cumnat al regelui decedat și al fraților acestuia.

¹⁶⁷ *Altération de l'état*.

¹⁶⁸ Argumentare fără nici o legătură cu spusele lui Blandrata.

nici rude; nu trecea drept zgîrcit, dar trăia cu mare economie și nu se culca decît pe o bancă învelită cu o cergă (?)¹⁶⁹ și cu o pernă sub căpătîi, afară doar cînd era bolnav.

Astfel am tot dus-o înainte în mijlocul acestor ospete zilnice pînă la 21 iulie, cercetînd mereu cîte un loc de desfătare sau cîteva ceva din bogățiile principelui, într-o zi caii săi, într-alta colecția sa de arme.

Într-o zi ni s-a arătat cortul // de război al regelui Ioan¹⁷⁰ din urmă. fol. 57
Era întins pe o pajiște și părea <că este> un castel mare, zidurile de pînză aveau creneluri și de departe păreau să fie din zidărie; erau două porți mari de ieșire și în partea din față și în cea din dos. Înăuntru erau patru pavilioane mari, avînd alături alte patru mai mici drept cămări¹⁷¹. În mijloc <era> o sală mare, de jur împrejurul zidurilor <erau> staule¹⁷², despărțite în locuințe pentru scutieri și slujitori; toate corzile erau de mătase. Într-o zi am fost duși să vedem apeductele pe care le făcea principele pentru a aduce de la o leghe depărtare apa în castelul său.

La 20 <iulie> principele a trimis să ne cheme și a vorbit pe latinește cu domnul Le Normand <zicînd> că a aflat știri din Franța, precum că era neînțelegeră pentru coroană, că regele Poloniei¹⁷³ se îndrepta într-acolo pentru a su-o păstra, că nu șade bine să aduci vorba despre căsătorie unor principii supărați de asemenea neînțelegeri, că din această cauză își va amîna dorința <sa> pînă la restabilirea lucrurilor în Franța, că va scrie reginei¹⁷⁴, mulțumindu-i smerit pentru <buna> ei voință, către care se va îndrepta cînd va vedea că treburile regatului i-o îngăduie, și că el oferă domnului Le Normand și celorlalți domni care vor fi lucrat pentru el la această alianță pe care el o căutase // prietenia lui ca răsplată. fol. 57 v

Am tîlmăcit aceste cuvinte domnului Le Normand care a răspuns în limba franceză că socotea fericit serviciul făcut regelui, stăpînul său, în această privință, de vreme ce fusese pe placul unui principe atît de plin de virtute, că în regatul Franței nu se putea ivi tulburare și nici război pentru dreptul de succesiune, că îl ruga să scrie regelui Henric al III-lea — care îl va trimite curînd înapoi pentru a perfecta cu bucurie și bună pace alianța care o dorise întotdeauna, între un principe atît de mare cu vara sa. Ne-am plecat ca să-i sărutăm poalele hainii sale care îl acoperea pînă la două degete sub genunchi și el ne-a îmbrățișat. Am fost să ne luăm rămas bun de la

¹⁶⁹ *Cathelogne*.

¹⁷⁰ Ioan al II-lea Sigismund, rege ales al Ungariei sau poate Ioan I. Zápolya.

¹⁷¹ *Pour garderobes*.

¹⁷² *Escuyeries divisées de logis*. Aici nu pare a fi vorba de grajdurile cailor, ci de locuințele personalului (*escuiers et serviteurs*), numirea de „*écurie*” venind de la acești „*écuyers*”.

¹⁷³ *Henric de Valois*.

¹⁷⁴ Caterina de Medici.

toți cei care ne ospătaseră. Principele a dat domnului Le Normand patru cai frumoși de ham¹⁷⁵ și mie un cal de călărie și i-a trimis scrisorile sale către rege și regină.

La 21 <iulie> eram la Aiud¹⁷⁶, târg locuit de unguri și de germani, deasupra căruia se înalță o cetate¹⁷⁷ înconjurată cu șanțuri pline cu apă. Acest castel fusese confiscat de la comitele de Făgăraș, Ioan Bekes¹⁷⁸, ai cărui (!) strămoși¹⁷⁹ țineau ca zălog acest comitat în schimbul a 30 000 de taleri împrumutați mamei // regelui Ioan. Principele ar fi vrut să-l reia și să înapoieze cei 30 000 de taleri și, la refuzul lui Bekes, îl asedie în castelul său de la Făgăraș¹⁸⁰, de unde a scăpat noaptea și a fugit la Viena unde se află încă, pe lângă împărat¹⁸¹, din care cauză principele i-a confiscat¹⁸² toată averea¹⁸³.

La 22 iulie am ajuns la Turda, unde se află urmele unui mare oraș¹⁸⁴ care a existat <odinioară>, acolo; am trecut pe sub o poartă mare din piatră de marmură rău lustruită; mai departe de acolo era o piatră pe care scria cele ce urmează:

A DECEBalo missis qui Traianum per insidias | interficerent profugis deprehensis milites | Ro. (Romani) tales versus decantabant:

Totul scris cu litere mari¹⁸⁵

*Ubi eras Ramnusia ubi eras
Quantum abfuit ne Roma
Lugeret sed vivit Traianus*¹⁸⁶

¹⁷⁵ *Chevaux de coche*.

¹⁷⁶ *Agnedi*, formă coruptă de la „Nagyenyed“.

¹⁷⁷ Vezi asupra cetății Aiudului, V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, I, p. 125.

¹⁷⁸ *Jehan Becquetz*. În realitate Gaspar Bekes de Kornját (1520—1579), comite de Făgăraș (1566—1573). Text inexact și incoerent în această formă. Este fără îndoială omisă o parte din frază în care trebuia să se arate că Bekes obținuse Făgărașul ce fusese al lui Gabriel Mailat, ai cărui strămoși țineau ca zălog comitatul etc. Pentru a-l deposea pe Bekes, regele a dat câștig de cauză Margaretei, surorii lui Gabriel Mailat, care revendica bunurile cedate de fratele ei împotriva dreptului ei de preemțiune.

¹⁷⁹ *Maieurs*.

¹⁸⁰ Pentru acest episod, vezi și Possevino — *Transilvania*, ed. G. Bascapé, Roma, 1935, pp. 117—118 — unde este arătat pe larg. Șt. Báthory l-a asediat la 4 octombrie 1573. După fuga lui Bekes, cetatea s-a predat la 18 octombrie. Ulterior Bekes a fost primit în slujbă de Ștefan Báthory, ajuns rege al Poloniei.

¹⁸¹ Maximilian al II-lea de Habsburg.

¹⁸² În text greșit — *auroit confisque*, în loc de „avoit confisque“.

¹⁸³ Faptul s-a petrecut la dieta de la Mediaș (15 octombrie 1573).

¹⁸⁴ Potaissa. Vezi Ion I. Russ, *Descoperiri arheologice la Potaissa*, Sibiu, 1941.

¹⁸⁵ Însemnarea autorului.

¹⁸⁶ Inscripție falsă (vezi CLL, III/1, p. 8, nr. 66), luată de la Reicherstorffer *Chorographia Transilvaniae*, p. 1 vo, unde după o explicație în caractere obișnuite redată într-o formă ușor modificată de Lescalopier, urmează textul: *Ubi eras Ramnusia... etc. în*

La celălalt capăt al satului era un zid ce sta să se năruie cu cele ce urmează scrise în întregime în litere mari pe o marmură grosolană și rău lustruită:

*Decebalus mortem sibi ubi consciuisset
Daciamque Traianus in provinciam redeisset
Milites Ro. tales versus decantabant:
Nonne tibi Dixi Decebele!
funus tuum¹⁸⁷ est Herculem lacessere
Non recte facis tua ipse quod jaces manu, sed
Te utcumque caesar vicit tulit tibi
Semper augur Augustalis¹⁸⁸.*

[fol. 58 v]

Prin această Turdă trece un rîu care vine din munții <acestei> țări, și în pietrișul căruia se găsește aur. E numit în limba maghiară Aragnauis¹⁸⁹, rîul de aur¹⁹⁰. Lîngă acest sat se află ocne de sare¹⁹¹ care aduc pe an o arendă de 14 000 de scuzi. Am pus să mă coboare într-una <din ocne> printr-o gaură întocmai ca într-un puț. Ea este săpată pe o lungime de vreo jumătate de leghe¹⁹². În jos sînt patru feluri de sare bună de mîncat fără a mai cere vreo pregătire. Trebuie deseori să scoți apa cu <un burduf dintr-> o piele de bou prinsă la cele patru capete <ale sale> de un odgon.

La 23 iulie am ajuns la Cluj¹⁹³, pe latinește Claudiopolis, oraș frumos și întărit, cu ulițele colorate în multe fețe¹⁹⁴, <cu o populație> amestecată de germani și unguri, care cu puțin înainte era locuit numai de germani¹⁹⁵.

litere capitale. La pseudoinscripția următoare autorul nostru nici nu mai încearcă asemenea scrupule și declară că întregul text (deci și partea explicativă) s-ar afla scris cu litere mari (capitale). E limpede că autorul, foarte veridic în restul însemnărilor sale, creează aici voit impresia că ar fi văzut acele pseudoinscripții citate de Reicherstorffer, care însă pomeneste de aceste pretinse cîntece ale legionarilor lui Traian fără a declara că ar fi inscripții și fără a le situa undeva în Transilvania, ci într-un loc chiar lămurește că ar fi vorba de Pannonia.

¹⁸⁷ La Reicherstorffer: *funestum*.

¹⁸⁸ Inscripție falsă (vezi C.I.L. III/1, p. 10, nr. 72).

¹⁸⁹ *Aragnauis*, corect Aranyos — Arieșul.

¹⁹⁰ Notă marginală trădînd greșeala autorului care, crezînd că numele ar fi *Aragna-vis* dă în margine traducerea *Apă* de aur socotînd că ultima silabă ar însemna apă în limba maghiară. De fapt sensul e doar: de aur.

¹⁹¹ Vezi A.I. Dobroși, *Exploatarea ocnelor de sare din Transilvania în evul mediu* (secolele XIV—XVI) în „Studii și cercetări de istorie medie”, vol. II (1951), nr. 1 (ianuarie—iunie), pp. 125—166, dar mai ales relatarea lui Hans Dernschwam din *Călători*, I și raportul din 1552 al comisarilor imperiali, redat mai sus în volumul de față.

¹⁹² Textul de pe fotocopie: *Elle est creuse presque demilieue* a fost transcris de editor: „presque de milieu”; credeam că sensul său adevărat e cel din traducerea de față

¹⁹³ *Collosvar*.

¹⁹⁴ *Toutte peinte par le rües*.

¹⁹⁵ Informație luată de la Reicherstorffer și de către acesta de la Taurinus.

Se crede că <împăratul> Carol cel Mare, după ce a învins de mai multe ori pe unguri, văzînd că se răsculau pe neașteptate cînd nu se afla printre ei, a clădit șapte cetăți unde a așezat o garnizoană de sași pentru a menține țara în ascultarea lui¹⁹⁶.

fol. 59 Aceste șapte // orașe se numesc pe ungurește Meges¹⁹⁷, Sasebes¹⁹⁸, Beistrich¹⁹⁹, Sebin²⁰⁰, Brassovia²⁰¹, Sequesvar²⁰² și Colosvar²⁰³, pe nemțește Meduis²⁰⁴, Millebach²⁰⁵, Neesbit²⁰⁶, Hermestat²⁰⁷, Coronestat²⁰⁸, Saxebourg²⁰⁹ și Clausembourg. De aceea ei n-au primit încă pe nici un ungur care să se așeze printre ei, și dacă vreunul își ia de nevastă pe o localnică <din aceste orașe> el este silit să o ducă să locuiască în altă parte. Iar în clipa de față Clujul este în afara acestui număr, pentru că de opt sau nouă ani încoace ei s-au lăsat de paza porților²¹⁰ etc. Celelalte șase orașe își au vechea lor cîrmuire comunală și sfatul lor; principele jură să le păzească libertatea, el face dreptate, totul se face în numele lui. Dar ei nu l-ar primi înăuntru cu mai mult de 300 de oameni.

Ieșind din acest oraș, ne-am dus să locuim într-o mănăstire²¹¹ care este a cancelarului, și unde arendașii săi italieni ne-au cîstit cît se poate de bine cu un vin roșu deschis²¹². Nu mai sînt <vii> la mai bine de 200 de leghe de acolo, dar ei au mărturisit că l-au făcut dintr-un amestec de zeamă de cireși. Ungaria și Transilvania dau un vin alb bun // și grîne frumoase. Se crede pe aici că germanii saxoni (sașii), atît cei care sînt în cele șapte

¹⁹⁶ Fantezie fără nici un temei istoric.

¹⁹⁷ Mediaș. Numirile românești apar aici excepțional în notă, cele din original fiind trecute în text.

¹⁹⁸ Sebeșul săsesc.

¹⁹⁹ Bistrița.

²⁰⁰ Sibiu.

²⁰¹ Brașov.

²⁰² Sighișoara.

²⁰³ Cluj.

²⁰⁴ Medwisch.

²⁰⁵ Mühlbach.

²⁰⁶ Nösen.

²⁰⁷ Hermannstadt.

²⁰⁸ Kronstadt.

²⁰⁹ Schässburg.

²¹⁰ Autorul face o confuzie între statutul orașelor aparținînd comunităților săsești și Clujul care deși în vechime avusese o situație similară, totuși încă din 1519 este pomenit ca avînd un sistem de guvernare mixt — vezi *Călători*, I, relațiile lui Taurinus și Reicherstorffer (care folosește textul celui dintîi). Este deci clar că nu poate fi vorba de o schimbare produsă cu 8—9 ani mai înainte de trecerea autorului.

²¹¹ Cluj-Mănăstur, mănăstire benedictină din apropierea Clujului acum secularizată. Vezi V. Vățășianu, *Istoria artei feudale*, I, pp. 22, 546—547.

²¹² Clairet.

orașe cât și în satele locuite de ei, ar putea pune pe picior de luptă 100 000 de oameni.

La 24 am trecut la Dragu²¹³, un sat mic al acestor sași. La 25 iulie am prânzit la Someș Odorhei²¹⁴, sat, și am dormit la Zalău²¹⁵, ultimul sat din Transilvania, dincolo de care hotarul e păzit de o cetate²¹⁶ a principelui cu garnizoană de pază²¹⁷. Ei nu lasă să iasă nici un cal din țară fără ținutul de ieșire²¹⁸.

Această țară este bogată în tot felul de bunuri; <este> înconjurată din toate părțile de munți și de păduri, de unde își trage numele, căci se află dincolo de păduri²¹⁹ față de oricare altă țară, din orice parte ar fi.

Curtea principelui este bine rînduită și are o suită frumoasă <de curteni>. Printre cetele lui călări are două companii de lăncieri poloni care slujesc câte șase luni, alte patru din țară, tot astfel și 500 de arcebușieri, toți echipați la fel și care sînt întotdeauna pe lîngă el. Făcîndu-se trecerea în revistă în fiecare lună, este înlăturat <de îndată> cel căruia îi lipsește ceva <din echipament>.

Un italian, arendaș al mănăstirii de la Cluj²²⁰, mi-a spus că aproape de acolo se afla un castel // al Paleologilor²²¹, împărați de odinioară ai Constantinopolului, refugiați în Transilvania. fol. 60

Acest arendaș mi-a dat inscripțiile transcrise mai jos și care se află în diferite locuri din această țară.

Într-un tîrg, primul din țară, numit Sarmisegetuza²²², odinioară capitala prîvinciei.

Traianus Dacia subacta in regia Zarmis
Inuentis Decebalis thesauris sub Sargetis
conditis hoc posuit²²³

²¹³ *Dragu* (pronunția corectă ar cere *Drague*).

²¹⁴ *Odouuarel*.

²¹⁵ *Sillacheie*.

²¹⁶ Cetate datînd din secolul al XV-lea. Vezi dr. Petri Mór, *Szilágy vármegye Monographiája*, II, Zilah, 1901, p. 513 și urm. L. Gheorghiu, *Zalăul*. Schiță monografică, Zalău, 1926.

²¹⁷ *Mortepayes*, cu rol de supraveghere.

²¹⁸ *Passeport*.

²¹⁹ *Transsilvas*.

²²⁰ Cluj-Mănăstur.

²²¹ În *Chorographia* lui Reicherstorffer este pomenit ca fiind din vremea romanilor.

²²² *Zarmisae*.

²²³ Inscripție falsă, împrumutată, ca și celelalte, de la Reicherstorffer (*Chorographia Transylvaniae*, p. 2v) care reproduce și legenda îngropării comorilor de către Decebal (*op. cit.*, p. 15v). Interesul pentru aceste comori era cu atît mai mare, cu cît pe vremea atotputerniciei lui Martinuzzi fusese descoperită, de către niște țărani, în albia Streiului, o atare comoară socotită de o valoare fabuloasă. O parte din ea a fost ridicată de Martinuzzi. Descoperitorii au fost nevoiți să fugă în Moldova cu ce au putut lua cu ei.

[Urmează alte 12 inscripții]

La 26 iulie 1574 am trecut muntele²²⁵ de la hotarul Transilvaniei destul de ușor de străbătut față de celelalte căi de pătrundere ale acestei țări și tot ne-au trebuit cinci ceasuri bune pentru a-l trece și la poalele sale am poposit la Ardud²²⁶, primul popas în Ungaria²²⁷, unde se află o cetate bună²²⁸ cu același nume, înaintea căruia au murit peste 30 000 de turci pe vremea când regele Ioan, ajutat de Soliman²²⁹, al doisprezecelea sultan al turcilor, se războia împotriva împăratului Austriei pentru a-și recăpăta țara. Această cetate nu este prea arătoasă, dar germanii au fost atât de îndemnați să o apere²³⁰, încât, deși socoteau tabăra dușmană la 70 000 de oameni, au făcut să pătrundă înăuntrul ajutoare în două rînduri.

fol. 61 v Chiar în aceeași zi am dormit la Satu Mare²³¹, la o leghe de acolo, un tîrg mare locuit de unguri și o cetate²³² // foarte puternică cu garnizoane de soldați permanenți germani și lăncieri <tot germani>²³³, intrarea este bine apărată de un rîu larg numit Someș²³⁴, deasupra căruia se află un pod lung de lemn și la capăt o podișcă mobilă²³⁵. Am fost găzduiți în tîrg unde

Pentru descoperirea acestui tezaur vezi W. L a z i u s, *Reipublicae Romanae in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutae, commentariorum libri duodecim*, Francofurti, ad Moenum 1598, p. 927.

²²⁴ Inscripție falsă (C.I.L., III/1, p. 9, nr. 69).

²²⁵ Munții Făgetului.

²²⁶ Erdeult.

²²⁷ Este vorba de Comitatele exterioare Transilvaniei care administrativ nu făceau parte din Transilvania propriu zisă constituită de comitatele nobiliare aflate sub autoritatea voievodului Transilvaniei din secolele XIII—XVI. Vezi: *Istoria României*, II, p. 260.

Prin pacea de la Satu Mare (1565), Ioan Sigismund a cedat imperiului comitatele de graniță Bereg, Ugocea, Sătmăr, Sabolci și Solnocul de Mijloc. Pe acesta din urmă l-a recăpătat prin pacea de la Spira (1570) când a recunoscut suzeranitatea împăratului pentru celelalte patru comitate.

²²⁸ Construită din secolul al XV-lea de familia Drágffy (V. Vățășianu, *Istoria artei feudale*, I, p. 612).

²²⁹ Soliman Magnificul.

²³⁰ Cetatea imperialilor Ardud, asediată de turci și de trupele ardelenale ale lui Ioan Sigismund în 1565—1566, a capitulat după lupte aprige. Ed. Wertheimer, *Zur Geschichte des Türckenkriegs Maximiliane II 1565 und 1566* în „Archiv für österreichische Geschichte“ VIII, 1875, partea 1, pp. 45—101.

²³¹ Sachmar.

²³² Cetatea de la Satu Mare a fost cucerită de imperiali în 1565.

²³³ *Lansquenets* (Landsknecht).

²³⁴ *Samoche*.

²³⁵ *Pont-levis*.

am fost ospătați de căpitan, domnul Tieffenbach²³⁶, însuflețit de dragoste pentru francezi. Acolo s-a îmbolnăvit domnul Le Normand, din care cauză am rămas acolo pînă la 16 august.

În acea zi de 16 august am prînzit la Csenger²³⁷ și am dormit la Ökörítő²³⁸.

²³⁶ *Tiffamboch*, (Christophor) Teuffenbach (Tieffenbach), căpitan de Satu Mare (1571—1577), vezi Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, II, pp. 84—86, nr. 74; pp. 98—99, nr. 76; pp. 100—105, nr. 78; pp. 136—138, nr. 112.

²³⁷ *Scinger* (Csenger), localitate din fostul comitat Satu Mare (azi în R. P. Ungară).

²³⁸ *Ochreto*, localitate din fostul comitat Satu Mare (azi în R. P. Ungară).

MACIEJ STRYJKOWSKI

1547—1582 (?)

*

Maciej Strykowski zis și Osostowicz după locul său de naștere, a avut o viață relativ scurtă. Născut la 1547, el moare după anul 1582 sau poate chiar în cursul aceluși an la Königsberg. Se cunosc puține date biografice. A studiat la Cracovia, Leipzig și Padova. În 1572 el comandă niște unități ale garnizoanei de la Vitebsk. Acolo se afla și Alessandro Guagnini cu care avea multe preocupări literare comune. Dar prietenia dintre ei a avut un sfârșit trist. Strykowski l-a acuzat pe Guagnini de furt. Acesta și-ar fi însușit lucrarea lui Strykowski, publicînd-o sub propriul său nume. Discuția, care a luat proporții mari, nu a fost rezolvată nici pînă azi. Lucrarea în litigiu: *Cronica Sarmăției europene*, a fost publicată de Guagnini întîi la Varșovia 1574 (?) și 1578, apoi la Spira și în alte orașe din Occident. Strykowski a obținut în 1580 un privilegiu de la rege pentru aceeași cronică revendicată de el.

În 1574—1575 a făcut parte din solia trimisă la Constantinopol, în frunte cu Andrei Taranowski. Cu acest prilej a trecut, la ducere și la întoarcere, prin Țara Românească și Moldova. La sfârșitul vieții sale se dedică bisericii ajungînd arhidiacon de Samogiția. Stry-

kowski este autorul mai multor scrieri în versuri și proză, toate în limba polonă. Cea mai importantă este cronica sa intitulată: *Która przed ty nigdy światła nie widziała. Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi kijowskiej, Moskiewkiej, Siewerskiej, Wolhińskiej, Podolskiej, Podgorskiej, Podlaskiej etc. i rozmaite przypadki wojenne y domowe...* (Cronică acum întâi dată la lumină a Poloniei, Litvaniei, Samogitiei și a toată Rusia Kieveană, Moscovită, a Sieverului, Voliniei, Podoliei, Podgoriei, Polesiei etc. precum și a diferite întâmplări războinice și casnice...), Königsberg, 1582, in-folio. A fost reeditată la Varșovia, în 2 volume, în 1768 și apoi în 1846 de Malinowski tot la Varșovia și tot în 2 volume.

Cronica lui Strykowski merge de la facerea lumii și despărțirea neamurilor după potop pînă la anul 1582; este o lucrare greoaie, de erudiție, dar interesantă prin faptul că autorul a compilat numeroase manuscrise de cronici vechi rusești și polone, în parte pierdute astăzi. Pentru istoria țărilor române are multe informații care au fost folosite de cronicarii noștri vechi, în special de Nicolae Costin. Pe lângă aceste informații istorice, care fac parte integrantă din cronică, Strykowski a introdus în scrierea sa o serie de amintiri privitoare la călătoria sa în Țara Românească, Moldova și Dobrogea, în anii 1574—1575.

Aceste amintiri nu alcătuiesc un tot încheiat, ci numai fragmente izolate care au fost traduse de B. P. Hasdeu, în „Arhiva istorică a României”, II, pp. 5—11 și reproduse întocmai dar în altă ordine în „Columna lui Traian”, II, 1871, pp. 106—122. Din aceste fragmente Sadi Ionescu a reconstituit itinerarul folosit la trecerea sa spre Poartă în suita solului principal Andrei Taranowski. Trece prin Hotinul stăpînit de turci dar cu pîrcălab al domnului Modovei, se resimte de foametea din această țară și se grăbește spre Țara Românească de unde prin Buzău, București, Giurgiu ajunge la Dunăre. La întoarcerea din Turcia, urmează calea obișnuită prin Dobrogea și Moldova spre Hotin și Polonia.

Versiunea lui Hasdeu este foarte liberă și cu multe omisiuni. Traducerea pe care o dăm a păstrat ordinea călătoriei, așa cum apare în cronică. Au fost redată numai acele texte care sînt în legătură cu călătoria, nu și cele din cronică privind istoria noastră.

Alte opere ale sale sînt:

O wolności polsiéy... (Despre Libertatea Polonă), Krolewku, 1575.

Henrykov wiazd i koronacya (Călătoria și încoronarea lui Henric) Krolewku 1574.

Wymod norodow sarmatskich Krolow polskich zywyoty (Originea popoarelor sarmate și viețile regilor poloni) Krolewku 1575.

Se pare că ar mai fi scris o operă rămasă în manuscris, azi pierdută, cu desene și planuri.

Însemnările lui Strykowski trebuie privite cu oarecare rezervă, căci cuprind o serie de confuzii asupra localităților și evenimentelor istorice.

Informațiile sale au fost folosite la noi în țară de Ionescu Gion în *Istoria Bucureștiului*, pp. 101, 514; Al. Sadi Ionescu în *Bibliografia sa*, pp. 62—65 și N. Iorga, în *Istoria românilor prin călători*, I, p. 257.

[MENȚIUNI DESPRE CĂLĂTORIA
PRIN ȚARA ROMÂNEASCĂ
ȘI MOLDOVA¹]

1574—1575

I

p. 16

Și vrînd eu să văd lumea largă, m-am dus în Turcia, unde însă nu am încetat să-mi slujesc patria. Am străbătut ținuturile grecești și insulele de acolo, părțile Moreei, Bulgariei, Serbiei, Traciei și <acelea> unde sînt cîmpiile Munteniei și ținuturile Moldovei [și Bugeacul²] care dă turme de oi, unde am văzut capul tău, o tu Ivonia cel viteaz³, împreună cu al lui Draculina⁴, căruia i-ai dat o țară nouă, unde este un popor amestecat: munteni, sîrbi, țigani, greci, italieni⁵, unde Naso⁶ a fost

¹ Traducerea s-a făcut după textul în limba polonă al Cronicii editate de Malinowski, Varșovia, 1846.

² Stăpînit pe atunci de tătari.

³ Ioan Vodă cel Cumplit (1572—1574).

⁴ Vintilă vodă, căruia Ioan Vodă în 1574 îi dăduse domnia Țării Românești. El nu a domnit decît 4 zile. Este numit aici Draculina, ca descendent al lui Vlad Țepeș.

⁵ Prin această exprimare puțin fericită autorul vrea să spună de fapt, că pe lîngă localnicii români, mai trăiesc și alte nații.

⁶ Poetul Ovidiu.

exilat în asprul Tomis. Apoi unde curge Dunărea, între Giurgiu și Rusciuc, unde spun: să nu te mai gîndești la casă.

[Note marginale la acest text]: Capul lui Ivonia, domnul Moldovei, pe poarta de la București, curte domnească și oraș din Țara Românească, și al lui Draculina lângă el, pe care Ivonia îl pusese în domnie, alungînd pe Alexandru⁷.

Pe atunci a trebuit să călătorim pe un drum neobișnuit⁸, prin Țara Românească, Bulgaria și Serbia cea stîncoasă din cauza foametei mari care bîntuia în Moldova și în Turcia în anii 1574 și 1575, ca în Litvania, în 1570.

II

Acest obicei slăvit luat din vechime este păstrat și astăzi în Grecia, în Asia, în Tracia, în Țara Românească, în Transilvania, în Ungaria și în alte țări, după cum singur am văzut și am auzit cu urechile mele cum îndeobște la fiecare adunare (iar în Turcia pe străzi și la bazine), în piețele publice <ei>, cîntă faptele oamenilor însemnați în stihuri, însoțite de sunet de scripcă <din cele> pe care le numim sîrbești, <sau> alăute, cobze și harfe, spre marea bucurie a poporului de obște, care ascultă faptele de seamă ale principilor și cavalerilor vestiți. Iar la turci pentru cea mai mică luptă și bătălie cu creștinii, îndată fac despre aceasta cîntece oameni plătiți din vistieria împărătească, cum s-a întîmplat cînd eram eu la Constantinopol, cînd turcii au luat în anul 1574 Tunisul⁹ și Goletta¹⁰ în Africa de la spanioli, atunci peste tot pe străzi cîntau în limba turcească și slavonească și săracii în caravanseraiuri <și> hanuri cîntece frumoase cu glas tare despre purtarea bărbătească a ienicerilor care au dat asaltul și despre vitejia pașalelor, sangiacilor, ceașșilor și spahiilor.

III

În 1574, după fuga lui Henric¹¹... cînd în timpul interregnului am plecat în Turcia cu nobilul coroanei Andrei Taranowski, m-am silit cu stă-

⁷ Alexandru al II-lea Mircea, domnul Țării Românești (1568—74, 1574—77).

⁸ Drumul cel obișnuit trecea prin Dobrogea și Bulgaria peste Balcani.

⁹ Cucerit de Sinan pașa la 29 septembrie 1574.

¹⁰ *Guleta*, numele fortificației portului Tunis.

¹¹ Henric de Valois, ales rege al Poloniei la 16 mai 1573 și venit în Polonia în februarie 1574, fuge peste cîteva luni în Franța la aflarea morții regelui Carol al IX-lea, fratele său căruia i-a urmat la tron sub numele de Henric al III-lea.

ruință ca, mergînd peste mare, să nu schimb numai aerul și cerul, ci să fac ceva care ar fi pentru bunul nume îndeobște al republicii noastre: am descris, după chipul lui Ulise, toate tradițiile, obiceiurile, tratatele turcilor, pe lângă care am descris toate cetățile, orașele, așezarea țărilor, atît cele din Moldova, cît și din Țara Românească, Bulgaria, Rascia¹², Tracia și Turcia, în ordine și le-am redat întocmai, după cum erau cu ziduri și turnuri și cu așezarea sau înfățișarea naturii... De asemenea am desemnat Adrianopolul pe rîul Strimon, după regulile geometrice și cosmografice, încît cititorul poate să privească din lucrarea noastră toate, ca și cum ar fi fost el însuși acolo.

IV

p. 34 Și această călătorie am făcut-o timp de zece zile, din Tracia peste Balcanii din Bulgaria, pînă la Dunărea Țării Românești, care curge acolo mai largă de o milă între orașul Rusciuc¹³ și Giurgiu.

V

Și acești bulgari slavi locuiesc între Balcanii înalți și stîncoși, peste Dunăre, cum vii din Țara Românească, de la Brăila, Giurgiu și Rusciuc, cetăți pe malul Dunării, unde și noi am fost de două ori, trecînd și încolo, și înapoi.

VI

Litvanii obișnuiesc să serbeze amintirea morților, a părinților, mamelor și rudelor lor, de obicei în luna octombrie, sau cîteodată la fiecare sărbătoare, cîntînd bocete pe morminte, și plîngînd, mai ales femeile care înșiră vitejiile, virtuțile, însușirile de gospodari ale bărbaților lor. Acest obicei se păstrează nu numai la aceștia, dar și în Moldova, în Țara Românească și în Bulgaria, precum singur am văzut în cîteva orașele, la Buzău, la Rusciuc, la Giurgiu pe Dunăre și la București, orașul de scaun al domnului muntenesc, unde, pe lângă acelea, aprind și lumînări și cădelnițează cu tămîie pe morminte.

¹² *Rascia*, numele medieval al Serbiei.

¹³ *Urusciuc*, azi Ruse în R. P. Bulgaria.

VII

...Cînd... Carol¹⁴, regele Ungariei, a pornit fără pricină război împotriva lui Basarab, domnul Munteniei, a fost biruit, prin şiretenie de munteni şi de moldoveni, aşa încît cu o mică suită abia a scăpat regele de măcel în Ungaria. Pe acel loc unde a fost bătălia, muntenii au clădit o mănăstire şi au aşezat trei stîlpi de zid, pe care eu însumi i-am văzut, în anul 1574, venind din Turcia, dincolo de oraşelul Gherghiţa¹⁵, la două zile de drum de Sibiu, oraş în Transilvania, dincolo de munţi. p. 384

VIII

<Tătarii> după aceea s-au aşezat în cîmpiile Dobrogei, dincolo de Dunăre, ca oaspeţi ai turcilor, pe aceştia i-am întîlnit şi noi, cînd am înnoptat la Obluciţa şi la Silistra la hoarda acestor tătari dobrogeni care, în cea mai mare parte, vorbesc limba slavă, îşi au gospodăriile lor şi ne-au primit cu dărnicie, ne-au cinstit cu struguri din care se face vin şi cu harbuzi dulci. Ei înşişi, cînd i-am întrebat, <ne-au spus> că înaintaşii lor fuseseră alungaţi din Podolia de către litvani. II p. 7
[Notă]. Harbuzii, fruct mare, dulce şi apos, ca un urcior, cresc numai în Tracia şi pe cîmpiile Dobrogei, deşi am mîncat şi în Ţara Românească, dar aduşi de aiurea.

IX

Mărturisesc după aceea letopiseţele litvane şi ruseşti că pe Iurie Koriatovici l-au luat moldovenii la domnie sau ca voievod al Moldovei şi Valahiei, pentru vitejiile sale de cavaler şi l-au ridicat la Suceava, în capitală, după obiceiul lor. Totuşi, deoarece la dînşii este înăscută nestatornicia <şi> deasă schimbare a stăpînilor, l-au otrăvit pe Iurie Koriatovici la Suceava. A fost înmormîntat¹⁶ la Vaslui, o mănăstire zidită la o jumătate de zi de drum de Bîrlad, unde eu însumi am fost în anul 1575. II p. 8

¹⁴ *Corolus* — Carol Robert.

¹⁵ Confuzie evidentă: Strykowski nu a putut vedea la Gherghiţa monumentele ridicate în amintirea luptei dintre Basarab şi Carol Robert din 1330, care s-a dat în strîmtorile munţilor spre Transilvania. De altminteri confuzia e şi mai flagrantă mai jos, în XIII, din relaţia de faţă, unde este vorba de Gherghiţa, oraş muntenesc, pe râul Bîrlad (!), în legătură tot cu Sibiu. Rezultă că falsa Gherghiţa trebuie căutată la o depărtare de două zile de drum de Sibiu.

¹⁶ Afirmaţie gratuită. Rămâne valabilă doar trecerea autorului pe la Vaslui.

X

- II p. 112 [După descrierea luptei de la Nicopole din 1396]: Căci precum singur am văzut, Dunărea, în Bulgaria și în Tracia, este de zece ori mai lată decât Tibrul, de la un mal abia îl poți vedea pe celălalt, mai ales la Ruscium și Giurgiu, unde de asemenea și noi am trecut și unde a fost cea înfrângere a creștinilor, și am văzut noi înșine mormintele și movilele ridicate de creștinii bulgari¹⁷.

[Notă]: În anul 1574.

XI

- II p. 197 [1435]. În același an Iliș¹⁸, fiu al domnului Moldovei a fugit în taină din castelul de la Sieradz¹⁹, unde era ținut sub pază de Petru Szafraniec, după placul lui Ștefan, fratele său. Iliș, venind în Moldova, a adunat îndată oaste împotriva fratelui său, Ștefan. După aceea, alungându-se unul pe altul, au scădat în sînge toată țara Moldovei, pînă ce, în jurul anului 1436, regele Vladislav i-a împăcat pe amîndoi prin soli și le-a împărțit²⁰ în două părți ținuturile Moldovei²¹.

XII

- II p. 279 În anul 1475²² Mahomed²³, împăratul turcesc, dînd ajutor lui Radul²⁴, voievodul muntenesc, împotriva lui Ștefan, domnul Moldovei, vasalul Poloniei, și făcîndu-l vasalul său, a trimis o oaste de o sută și douăzeci de mii de turci și de tătari și de munteni împotriva Moldovei, ca s-o prade, vrînd să-l facă și pe Ștefan vasalul său. Dar Ștefan, voievodul Moldovei, luînd ajutor de la Cazimir, regele Poloniei, două mii de călăreți, adunînd de asemenea patruzeci de mii de moldoveni și cinci mii de secuși, pe care-i luase de la Matiaș, regele Ungariei, cu acești oameni, încrezîndu-se mai mult iscusinței decît puterii, a lovit peste tot cumplita și marea oaste a turcilor și le-a făcut pagube cu atît mai mari, cu cît în Țara de Jos, pe unde urmau

¹⁷ Și aici este o confuzie. Dacă autorul a trecut, cum spune, Dunărea între Giurgiu și Ruscium, n-a putut vedea acolo urmele luptei de la Nicopole.

¹⁸ Fiul lui Alexandru cel Bun, alungat din domnie de fratele său Ștefan. Era cumnat cu regele Poloniei, Vladislav Jagelo.

¹⁹ În Polonia.

²⁰ Această împărțire nu a mai fost redată aici, fiind greșită. E menționat și Iașul devenit capitală după uciderea lui Despot.

²¹ În continuare este menționat și „Ivonia” (Ioan Vodă cel Cumplit) în legătură cu pîrjolirea unor orașe din sudul Moldovei.

²² La începutul anului.

²³ Mahomed al II-lea Cuceritorul.

²⁴ Radu cel Frumos (1462—1473).

să treacă turcii, el însuși arsesese totul, o înfometase și arsesese iarba cu foc, pentru care fapt și caii lor neînvățați cu greutatea au pierit de foame. După aceea, când i-a adus într-un loc primejdios pe iezerul Racovei, i-a lovit²⁵ la râul Bîrlad, și acolo, cu oameni puțini, a biruit o sută de mii de turci și tătari, cu ajutorul lui Dumnezeu. A poruncit ca să se ardă leșurile celor căzuți, de pe urma cărora încă și azi se văd oase și grămezi mari și înalte, pe care le-am văzut cu ochii mei, când am trecut în Turcia în anul 1575, precum și trei cruci, care stau zidite ca semn al acelei biruințe. De asemenea au pierit câteva pașale <și> comandanți mai de seamă, s-au luat mai bine de o sută de steaguri de război. Pe prinși a poruncit să-i tragă pe toți în țeapă, iar pe patru prinși mai de seamă și 36 steaguri de război, împreună și cu o parte mai de preț a prăzii luate de la dușmani, i-a trimis prin panii săi regelui Cazimir, care pe atunci locuia în Litvania.

XIII

...În anul 1479, la sfântul Pavel din toamnă²⁶, oastea turcească în p. 284 număr de o sută de mii, în fruntea căreia se aflau cinci pașale drept comandanți, avînd cu sine detașamente de ajutor de la munteni, au intrat în Țara Transilvaniei și s-au așezat cu tabăra la Sibiu împotriva cărora a pornit voievodul²⁷ Ștefan Báthory în grabă adunîndu-și oastea...²⁸. Ungurii i-au gonit de la Sibiu pînă la Gherghița, oraș muntenesc pe râul Bîrlad²⁹ (!), despre care înfrîngere mi-au povestit înșiși muntenii, cele auzite de la strămoșii lor³⁰, atunci când am trecut eu pe acolo spre Turcia, în 1575.

XIV

[1497. *Lupta de la Codrul Cosminului*]. Și astăzi, în anul 1574, am II p. 302 văzut eu însumi în acel loc o movilă foarte mare și oase răspîndite... Ștefan cel Mare a așezat toată oastea sa pe malul râului Prut. Acest râu este ceva mai mare decît Niewicza în Samogiția, după cum am văzut eu însumi, dar este un râu noroios.

²⁵ La 10 ianuarie 1475.

²⁶ 1 septembrie.

²⁷ Voievodul Transilvaniei.

²⁸ Urmează o lungă descriere a bătăliei, cunoscută în istorie sub numele de bătălia de la Cîmpul Pîinii.

²⁹ În realitate Prahova.

³⁰ Autorul a putut să folosească și textul lui Bonfini retipărit în 1568.

- II p. 320 [1504: soarta lui Ștefan cel Mare]: acest Ștefan voievod al Moldovei era iscusit și norocos, căci într-un rînd a biruit o sută cincizeci de mii de turci, pe lîngă alte lupte dese și însemnate cu ei. Acesta de asemenea a alungat pe Matiaș, regele Ungariei cel viteaz, din țara Moldovei și din cea secuiască, nimicind cu dînsul o mare oaste de unguri și rănind pe regele însuși cu trei săgeți, în dreptul orașului Baia, după care izbîndă i-a luat și Țara secuiască. El de asemenea și pe tătari i-a biruit de cîteva ori, de asemenea pe regele Poloniei Albert³¹ l-a biruit în Bucovina împotriva așteptărilor alor noștri. Orice istoric poate să-l preamărească cu drept cuvînt pentru acest slăvit noroc cu o țară așa de mică. Despre aceasta moldovenii și muntenii cîntă mereu la toate adunările lor pe scripci sîrbești, rostind în limba lor: „Ștefan, Ștefan voievod, Ștefan. Ștefan voievod a bătut pe turci, a bătut pe tătari, a bătut pe unguri, pe ruși și pe poloni”. Cînd mergeam spre Turcia am văzut la București^{31a}, orașul de scaun, la curtea domnului Țării Românești, unde am fost la ospăț <cum atîrnă> pe peretele iatacului domnului un chip, zugrăvit pe lemn, după obiceiul vechi, arătîndu-l pe acest Ștefan înalt la statură șezînd cu coroană regească pe cap, moldovenii îl numesc de asemenea Cara Bogdan Ștefan, adică dragul Bogdan Ștefan (carus pe latinește, pe românește, cara — drag)³². Din cauza nespusei lui vitejii îl socotesc ca sfînt. A lăsat după dînsul pe fiul său Bogdan, cu un singur ochi.

XVI

- II p. 399 Hotinul este o cetate frumoasă și întărită, pe o stîncă, asemenea cu Kokenhausen în Livonia, după cum le-am văzut eu însumi pe amîndouă. Însă, în 1574, l-am văzut ocupat de turci. Totuși, voievodul își are într-însul pe pîrcălabul său, care ne-a primit acolo de două ori, în numele domnului.

³¹ *Albrecht*. Ioan I Albert, rege al Poloniei (1492—1501), învins de Ștefan cel Mare la Codrul Cosminului.

^{31a} Afirmație surprinzătoare și pentru locul unde ar fi fost păstrat acest chip și pentru existența unui asemenea portret pe lemn al lui Ștefan.

³² Cara Bogdan este numele dat de turci Moldovei. *Cara* = negru pe turcește e confundat de autor cu adjectivul latin: *carus* = drag.

XVII

Iar în anul 1572 voievodul Bogdan³³, alungat din stăpînirea Moldovei II p. 419 de Ivonia, a fost apoi dus în Moldova de slăvitul și viteazul hatman Nicolai Mielecki, voievodul Podoliei, și ar fi izbutit încercarea sa, căci Ivonia, deși avea o oaste mare, se tulburase, dar mai mult a tras în cumpănă tratatul³⁴ cu Turcia. Iar Bogdan după aceea s-a dus la Moscova...

XVIII

...În același an [1574], Ivonia, domnul Moldovei, care alungase pe Bogdan, după lupte lungi și foarte vitejești cu turcii și cu muntenii, a fost predat de ai săi turcilor și rupt în patru bucăți. Capul său l-am văzut eu însumi în anul 1575 pironit pe porți, la București, orașul de scaun al domnului Țării Românești Alexandru³⁵, al cărui frate, Petrilo³⁶, s-a făcut domn al Moldovei în locul lui Ivonia. Iar Andrei Taranowski a fost trimis în același an, 1574, în toamnă, în ziua Sf. Mihail, de la dieta din Varșovia, în Turcia pentru întărirea păcii cu regatul Poloniei și cu marele cnezat al Litvaniei, rămase fără rege³⁷. Eu am mers și eu pe lîngă el, dar din pricina foametei celei mari din Moldova și pe la toate hanurile turcești, am fost siliți să mergem pe o cale neobișnuită, urmîndu-ne drumul mai departe, prin Țara Românească, Bulgaria, țara tribalilor³⁸ pînă în Tracia, prin munții numiți Balcani, cu stînci de piatră și înalte pînă la cer.

³³ Bogdan al IV-lea, fiul lui Alexandru Lăpușneanu (1572—1574), a fost înlocuit din scaun de Ioan Vodă cel Cumplit. Încercînd să-și reia domnia cu ajutor polon, a fost respins.

³⁴ Adică politica turcească a Poloniei.

³⁵ Alexandru al II-lea Mircea.

³⁶ Petru Șchiopul.

³⁷ În urma fugii lui Henric de Valois din Polonia în iunie 1574.

³⁸ Tribul Tribalilor, amintit și de Arrian în *Anabasis*, se afla în Bulgaria de nord-est.

IOAN LELESZI

(1550 — după 1595)

*

Părintele iezuit maghiar Ioan Leleszi, pionierul Societății lui Isus în Transilvania și educatorul lui Sigismund Báthory, și-a început activitatea în această țară în martie 1579 când se afla în vîrstă de vreo 28 de ani. Intrat în Societate cu 15 ani mai înainte, el a studiat literele (*humaniores*), filozofia și teologia la Praga, Dilingen și Ingolstadt. A ținut prelegeri de retorică, dialectică și metafizică la München și Viena. A predat și catehismul și a fost trimis de superiorii săi ca „vizitator” al bisericii de Agria (Egger, Erlau) la cererea episcopului acestei diocenze, pe atunci „locum tenens” al Ungariei. După ce a predicat acolo jumătate de an a fost cerut de episcopul de Cenad care se afla stabilit la mănăstirea Lelesz din marginea Ungariei, după ocuparea Cenadului de turci. Aici veneau să fie sfințiți ca preoți unii postulănți catolici din Țara secuilor, care se mai puteau îndrepta și spre episcopul polon de Camenița. Coincidența prezenței simultane la mănăstirea Lelesz a trei asemenea tineri secui, veniți să primească preoția și să ceară ajutor pentru catolicii din Transilvania, și a lui Ioan Leleszi, venit temporar ca „vizitator” chemat de episcop, a determinat trimiterea lui împreună cu aceștia în Transil-

vania spre a cerceta situația catolicilor rămași fără preoți proprii de mai bine de un deceniu. Oprindu-se la Oradea și la Cluj, a ajuns în sfârșit la Alba Iulia, capitala principelui Cristofor Báthory, rămas în locul fratelui său Ștefan, ales rege al Poloniei (1576). Situația principelui era destul de grea. Catolic convins, el însuși era silit să țină seama de voința stărilor din Transilvania adversare hotărâte ale catolicismului. Avea însă sprijinul fratelui său, regele Poloniei, care continua de fapt să guverneze prin intermediul său Transilvania și care intrase în legătură cu Societatea lui Isus pentru trimiterea unei misiuni în această țară. Dar venirea acesteia a fost mult întârziată de o serie de evenimente politice. Sosirea neașteptată a lui Ioan Leleszi la Alba Iulia — unde a fost găzduit de Mihail Balosfi de Lippha, unul din șefii rezistenței catolice, și unde a oficiat de sărbătorile Paștilor — a dus în curând la demersul principelui care l-a reținut acolo scriind superiorilor lui pentru a-l cere cel puțin pînă la venirea misiunii chemate de mai înainte de regele Ștefan Báthory. Principele era hotărât să întemeieze un colegiu pe care promitea să-l înzestreze cu toate cele de trebuință. A ales și locul și a dăruit și un locaș foarte mare cu venituri pe care făgăduia să le mai sporească dacă nu ar fi suficiente. Este vorba de fosta mănăstire a Conventului de Cluj-Mănăstur cu moșiile sale, anume trei sate rămase în posesiunea sa și alte trei pe care se angaja principele să le recupereze pentru Societate. Se arăta gata să întocmească și diploma de dăruire. Într-un apel vehement Ioan Leleszi conjură pe prepozitul general al Societății să-și întoarcă mai degrabă atenția spre Transilvania, unde nevoia de misionari e atât de mare și unde îi cheamă principele, decît spre Brazilia și depărtata Japonie unde nimeni nu îi cheamă.

Rămas în Transilvania pe lângă principe, I. Leleszi a avut un rol moderator în discuțiile pentru înzestrarea colegiului, în care principele avea de luptat, atât cu consilierii săi anticatolici, cît și cu pretențiile noului rector iezuit Iacob Wuyek, care nu voia să țină seama de posibilitățile reale din acel moment. Un ecou al acestor fricțiuni e păstrat în corespondența iezuiților. Cu moartea neașteptată a principelui, asistat de Ioan Leleszi, căruia i-a comunicat și ultimele sale voințe, și cu încredințarea în mîinile sale a educației tînărului orfan Sigismund, în vîrstă de 10 ani, se precizează rolul său și situația sa specială, oarecum diferită de cea a iezuiților de la colegiul din Cluj. Susținut dinafară de Ștefan Báthory, el se bucura și de respectul dregătorilor din Transilvania, „eretici” dar binevoitori. Ajunsese chiar la oarecare cordialitate cu medicul italian de la curte Blandrata, nonagenar, rămas moștenire de la Ioan Sigismund Báthory și regenta Isabella, înfățișat în culori sumbre de Possevino ca agent principal al unitarismului, dar care apare în cursul corespondenței iezuiților ca fiind sincer doritor de pace și gata oricînd să vină ca medic în ajutorul iezuiților loviți de boală. În schimb avea de întîmpinat ostilitatea fătășă a personalului inferior de la curte care își manifesta cu dîrzenie sentimentele extremiste „eretice”.

O sănătate tot mai încercată de un reumatism chinuitor care făcea din el un infirm lipsit de putința de a se mișca, și gîndurile negre trezite de exemplul unor alți confrăți din Societate, aproape paralizați datorită aceleiași boli, ca părintele George Törös, auxiliarul său de la rezidența din Alba Iulia, sau paralizați cu adevărat ca L. Odescalchi, aveau să-l aducă în pragul disperării, în 1585, cînd a trebuit să mai întîmpine pe de o parte ostilitatea noului „guvernator” potrivnic iezuiților, pe de alta efectele dezordinii și indis-

ciplinei din sînul ordinului, cu repercusiuni regretabile în afară. Dar după acel moment de criză s-a resemnat să rămînă mai departe în Transilvania, unde îl așteptau alte două încercări: ivirea ciumei în 1586 și violenta ofensivă a „ereticilor” împotriva iezuiților după moartea fulgerătoare a lui Ștefan Báthory, protectorul lor atotputernic. În 1587, Dieta Transilvaniei a dispus alungarea tuturor iezuiților din Transilvania. Nu se făcea nici o excepție, nici chiar pentru Ioan Leleszi, ținut de boală și neputînd fi ușor pornit la drum. Sigismund Báthory a trebuit să încuviințeze aceste măsuri. Cînd vor reveni ulterior iezuiții în Transilvania, reprezentantul lor pe lîngă principe nu va mai avea moderația și omenia lui I. Leleszi, ci implacabilul fanatism al sinistrului Alfonso Carillo, autorul execuțiilor sîngeroase din Cluj din 1594. Extrasele pe care le dăm aici din scrisorile lui I. Leleszi, publicate de Veress în *Epistolae et Acta Iesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory (1571—1613)* în colecția *Fontes Rerum Transylvanicarum*, Cluj Buda-pesta 1911—1913, vol. I—II, se opresc la sfîrșitul anului 1583, cînd se încheie volumul de față.

SCRISOARE¹ CĂTRE
CLAUDIO AQUAVIVA²

10 iunie 1579 Cluj-Mănăştur

[Principele fierbe de zel. A scris şi el ca p. 69
să i se trimită şi alţi misionari. Dacă Societatea nu se va sîrgui se va termina
cu credinţa creştină prin aceste părţi].

Puţini sînt aici cei care urăsc religia catolică, cei mai mulţi nu o pri- p. 70
vesc cu repulsie³. Dar chiar dacă au fost şi unii „inovatori“, li s-a pus o
stavilă uriaşă în zilele acelea prin judecata publică a lui Francisc David⁴,
la care am fost şi eu de faţă. Relatarea judecăţii o alătur acestei scrisori. Deşi
sînt singur, am pe seama mea două biserici la Cluj, foarte frumoase şi foarte
mari. Amîndouă au fost odinioară ale călugărilor, dar pe una a restituit-o

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin publicat de Veress, în *Epistolae et Acta Iesuitarum*, ... I, p. 69 şi urm.

² Prepozitul general al iezuiţilor.

³ Afirmatie contrazisă de scrisoarea următoare.

⁴ Căpetenia unitarienilor din Transilvania.

p. 71 chiar orașul la porunca principelui. Se țin predici în toate duminicile și sărbătorile, iar în ajunul sărbătorilor numai o dată, pînă acuma, pe săptămînă. Este o mare afluență din toate clasele. Și deoarece aici botezul a fost cu desăvîrșire desființat de Francisc David, eu am și început înainte de judecata acestuia să arăt nevoia lui. Știu că, într-o zi, îndată după predică au fost botezați doisprezece tineri, și de cele mai multe ori cîte trei. Chiar și aceia care se uniseră mai mult și mai strîns de Francisc David doresc intrarea fraților noștri. Ei sînt atrași de școlile noastre... etc.... Eu sînt reținut pe lîngă principe. Căci aici nu mai este alt predicator catolic. Așadar cînd plec din Cluj nu mai este nimeni care să dea hrană spirituală poporului înfometat (*qui frangat panem sitienti (?!) populo*) ... etc.

2 martie 1580, Alba Iulia⁵

p. 97 ...Printre cei de la curte și printre slujbașii atît ai principelui cît ai soției sale, am cîțiva catolici; dar spre marea mea durere a fost de curînd răpit de moarte un camelier de taină⁶ pe care l-am spovedit și împărtășit, dar n-a fost loc⁷ pentru a-l înmormînta. Și așadar a fost dus după obiceiul ereticilor în templul lor, petrecut deeretici...

Nu trebuie să se creadă că aici se poate purcede în același fel ca în provinciile creștine, ci mai degrabă trebuie urmată aceeași cale ca în India (America)...

Principele desigur este catolic, dar toate celelalte autorități sînt potrivnice lui Hristos și bisericii. Prin legi, articole și constituții de stat ele se apără de primejdia ce o constituie biserica adevărată. Toată nobilimea este eretică. Fruntașii sînt sau calvini, sau desigur dintr-o sectă care urăște numele lui Hristos. Căci ei spun pe față că Hristos a fost desigur bun și sfînt, dar nu a fost răstignit pe cruce. Și deci aceia, care și mai înainte nu aveau ochi să vadă pe preoții catolici, ce vor spune oare despre setea noastră nepotolită de a poseda, dacă vor afla că noi îi zorim prea mult cu stăruința noastră?⁸

Negreșit lucrul acesta care se și șoptește: cum că dacă pentru întreținerea a 12 iezuiți nu este îndestulătoare jumătate de țară, ce va fi dacă vor veni treizeci? Țara — se spune — nu le va ajunge. Acestea vi le scriu reverenței voastre în mod sincer ... etc.

⁵ Către același adresant.

⁶ *Cubicularius intimus*.

⁷ În cimitirul catolic.

⁸ *Si nos asserere nimis nostra urgere senserint.*

Poporul acesta (în afară de sași) s-a cufundat atât de mult în barbarie, încât cu greu își întreține acum pe predicatorii săi eretici pe care totuși îi tratează ca pe niște robi.

Ni s-a încredințat aici și biserica din Alba Iulia pe care, dacă o vom fi dobândit, cred că va fi spre marele folos al bisericii catolice...

Principele este ferm hotărât ca fiul (și poate moștenitorul) său să fie crescut de iezuiți.

8 August 1581, Alba Iulia⁹

...[Situația iezuiților „în această provincie extremă și aproape indiană, Transilvania” care întotdeauna a privit cu teamă și repulsie obiceiurile străinilor ca și ale popoarelor vecine... etc....] p. 145

...Cînd am venit în această țară în anul <15>79 nu am găsit nicăieri la nimeni nici o slabă scînteie de religie catolică, în afară de niște femei sărace care umblau cerșindu-și hrana la Cluj și de ilustrul principe Cristofor Báthory de Somlyo, fratele bun al regelui Poloniei. Și sufletul lui, deși statornic, trebuie totuși întotdeauna menținut în credința catolică prin declararea și explicarea articolelor <credinței>, căci el devia mult [de la doctrină întrucît de multă vreme nu avusese pe un catolic învățat prin care să poată fi instruit]. Însă pentru readucerea lui <la credința catolică> sau mai degrabă instruirea lui, nu a fost nici o greutate. Așadar, cum venisem în mod neașteptat, cînd am vrut să plec, a oferit cu cea mai mare însuflețire pentru colegiul Societății o abație¹⁰, odinioară cea mai bogată a țării acesteia, cu un tîrg și două sate¹¹. Și astfel sîrguindu-mă cu predici am așteptat singur, din porunca reverendului părinte Lanoy, o vară <întreagă> sosirea <fraților> noștri în Transilvania. În timpul acesta, punînd stăpînire pe biserica din Cluj, țineam predici sau acolo, sau la curtea principelui, sau celor veniți din toată țara pentru dietă¹². În același an a sosit la sărbătoarea Sfîntului Mihail părintele provincial al Poloniei¹³, trimis de rege¹⁴ cu unsprezece tovarăși care, în timpul în care se ridicau școli în oraș și pînă să ni se pregătească locuința în mănăstire¹⁵, au locuit un an în abație nu departe de oraș, predînd în școlile ridicate temporar. Iar în anul <15>81, poruncind prin-

⁹ Către același.

¹⁰ Conventul Cluj-Mănăstur.

¹¹ Baci și Leghea.

¹² *Pro comitiis regno universo.*

¹³ Francisc Sunieri.

¹⁴ Ștefan Báthory, regele Poloniei.

¹⁵ În *Monasterio*, în mănăstirea din oraș, nu la Cluj-Mănăstur, cum se afirmă greșit de editor în nota 15.

p. 146 cipele, am venit la Cluj la dieta // țării care fusese convocată mai ales pentru a alege ca principe pe fiul regelui, unicul său fiu, care fusese de un an de zile sub disciplina Societății în grija noastră la Alba Iulia. Când am ajuns acolo, cu trei zile mai înainte de venirea în oraș a principelui cu fiul său, ne-am mutat¹⁶ în oraș, și pentru ca să nu trebuiască să stau la gazdă străină și pentru ca să mă pot bucura cîtva timp de prietenia și tovarășia <fraților> noștri. După alegerea ca principe al țării a fiului său de opt ani și recunoașterea lui ca duce, nu a ținut la nimic mai mult decît să-și întoarcă din nou toată silința spre credința catolică. Așadar, s-a întărit printr-un decret al țării în această dietă dispoziția că dacă o parte numeroasă din orice târg sau oraș ar opta pentru religia catolică, atunci să poată principele fără nici o călcare a legămintelor sale¹⁷ să pună în acele locuri un preot catolic.

Tot atunci erau de față orașenii din Tîrgu Mureș¹⁸, capitala secuilor, care stăruiau din răspuțeri pe lîngă mine și pe lîngă principe pentru luarea unei biserici de la eretici și darea ei în mîinile noastre. La fel se străduiau lugojenii și caransebeșenii care au obținut cu toții un răspuns binevoitor din partea înălțimii sale, că de cum ne vom fi întors la Alba se va sîrgui ca dorințele lor să fie îndeplinite. Dar iată că la jumătate cale pentru religia catolică <principele> a început să se îmbolnăvească pe drum, de unde dus în grabă la Alba Iulia, în ajunul Rusaliilor, au început medicii să piardă nădejdea de a-l salva. În ajunul sărbătorii Corpus Christi am fost chemat ca să mă îngrijesc de mîntuirea sufletului său. Când am mers la el, m-a primit ca și cum aș fi venit la el în chip de inger picat din cer, rugîndu-mă să nu-l părăsesc în acea oră din urmă, ci să fiu lîngă el cînd moare și să-l îndemn și să-l învăț rugăciunile pe care să le rostească... etc.

[Devoțiunile principelui]... apoi am ajuns la <chestiunea> facerei testamentului. Dar el declarase încă de mai înainte unui număr de frunțași ai țării care erau de față că nu va face nici un testament. În sfîrșit, înduplecat <de mine>, mi-a comunicat cîte unele <dispoziții> puține la număr, întrucît mai înainte frunțașii țării mă conjuraseră să-l înduplec să dea unele dispoziții¹⁹ chiar și în fața mea²⁰, ca să nu moară cu totul intestat și să expună țara unor primejdii nesfîrșite. Apoi reîntorcîndu-ne la rugăciuni, am petrecut trei zile și tot atîtea nopți cîntînd psalmi... etc.... [După moartea principelui mai-marii țării, deși toți necatolici, i-au arătat cea mai mare bunăvoință, oferindu-și ajutorul pentru Societate etc.]

¹⁶ Iezuiții, care au stat pînă atunci la Cluj-Mănăstur.

¹⁷ *Sine fraude.*

¹⁸ *Vasarhelenses.*

¹⁹ *Aliquid dicendus.*

²⁰ *Vel coram me.*

...Suma de bani care fusese atribuită de principe construirii colegiului au dat-o din propriul lor imbold, și au plătit rectorului²¹ cei 200 de florini care mai rămăseseră de dat. Tot ei au hotărât ca principele, de curînd ales de ei, să fie educat de noi, așa cum rînduise tatăl său de fericită pomenire, și să soarbă mai degrabă religia catolică decît impietatea ariană. [Se așteaptă dispozițiile regelui Poloniei, după reîntoarcerea sa din războiul moscovit.]

Pînă atunci împreună cu părintele George Törös eu rămîn la Alba Iulia cu principele, și nu avem un „coadjutor”²². Preacinstite întru Hristos părinte, noi trăim ca și miluiți din bucătăria principelui, și cîte vexațiuni suferim din această cauză poate să arate reverendul părinte rector, care s-a abătut încoace în acest timp. Toate slugile sînt eretice, toți bucătarii <asijderea>, curtea este cît se poate de neorînduită. Nu este nici un moment hotărît pentru prînz. O dată se servește, o dată nu se servește; cînd se servește se dă în bătaie de joc, ocărînd și amenințînd. Noi înșine trebuie să ținem predici în biserică; eu, de pildă, înainte de prînz, colegul meu de la prînz <încolo>, trebuie să fim în toată clipa pe lîngă principele copil pentru catehism, și nu putem nicidecum să avem grija casei. Rog deci întru Isus Hristos pe reverența voastră să pună în sfîrșit capăt acestei situații. Stă să se împlinească acum anul al treilea de cînd mă aflu astfel fără „coadjutor”. Să-mi facă mie sfinția voastră favoarea în sfîrșit acum, în măsura în care nu ar refuza pe un om cinstit, ca să ne trimită // un „coadjutor” modest, cucernic, smerit, devotat, adevărat exemplu de purtare (după cum se cere în această țară), care să aibă și grija casei și a bisericii și care să gătească cele ce ni se vor da spre hrană. Să ne scutească, rogu-mă după atîția ani, de atîtea vexațiuni pe care le suferim și le-am suferit pînă acum și chiar poate nu fără jignire (*non sine scandalo*) din partea mai-marelui peste bucătărie²³ și a bucătarilor eretici, care atîta rău ca să ne dea <mîncarea> ca un drept al nostru și ca un lucru al principelui pe care sînt datori să-l dea, și pe care niciodată nu o dau fără ocări și invective. Dacă reverendul părinte rector ar avea belșug de „coadjutori” fără îndoială că ar da pentru Cluj: dar și cei care sînt trimiși din Polonia sînt novici, și pînă acuma trei din ei s-au și întors la mocirla lor²⁴. Așadar poate că suferă de o lipsă tot atît de mare ca și mine, mai ales de bucătari, de care poate că nu are acum desigur nici el.

Aici la Alba Iulia, lăudat fie Isus Hristos, se deschide din zi în zi mai larg poarta pentru religia catolică. Chiar bunica principelui²⁵ împreună

²¹ Wuyek, rectorul colegiului iezuit.

²² Termen folosit în sensul de servitor iezuit. Dintre iezuiții trimiși unii aveau rosturi modeste de meșteșugari bucătari, portari etc.

²³ *Praefecto culinae*.

²⁴ *Ad vomitum*, expresie biblică.

²⁵ Mama mamei sale, Erzsébet Bocskay, de religie calvină.

cu sora lui au fost îndepărtate de la curte din porunca regelui. Așadar predicatorii eretici sînt lipsiți de auditori <mai> străluciți. Ai noștri însă sporesc din zi în zi. Dintre soldații din gardă, mulți s-au și întors <la catolicism> din mila lui Dumnezeu ... etc.

13 septembrie 1581

p. 189 ... Am scris de curînd cît de mult ne lipsea concursul unui bun „coadjutor” aici, în această rezidență de la Alba Iulia. În scrisorile date către reverendul părinte rector, sfinția ta²⁶ s-a îngrijit de veniturile ce trebuie să ni se atribuie. Eu însă nu m-aș preocupa de loc de obținerea lor dacă aș avea un „coadjutor” devotat, credincios și harnic, căruia să-i pot încredința toată grija casei. Căci ilustrul principe de fericită pomenire, cu adevărat un părinte pentru mine, mi-ar fi dat orice aș fi cerut. Ba chiar a vrut să-mi numere numai pentru masă cîte șase taleri pe săptămînă: dar toată greutatea venea din lipsa unui bucătar și a unui „coadjutor”. Acum că el a fost răpit dintre cei vii ... etc. chiar dacă s-ar părea că e mai greu de obținut, eu totuși nu pierd speranța (?)²⁷.

Atît de mare este bunăvoința și bunătatea față de mine a domnilor magnati și consilieri, deși eretici, încît pînă acum nu am văzut cîtuși de puțin că mi s-ar fi refuzat ceva. Ei vin la mine bucurosi, vorbesc cu mine prietenește, chiar mă introduc în tainele palatului²⁸, și mă cinstesc și mă respectă întocmai ca pe unul din ai lor, și chiar atît de mult încît mi-e și rușine de mine. Și nu vor să-mi refuze nimic, nici în casele lor. Ieri reverendul părinte rector a trimis aici pentru ca să fac rost în orice fel, chiar și de la necredinciosul Blandrata, de bani și ajutor de drum pentru părintele Ludovic²⁹. În ce sărăcie a fost adusă acum vistieria principelui pot să mărturisesc și eu însumi. Căci de cîte ori este ales aici un nou principe, de tot atîtea ori își trimite sultanul pe unul din slujbașii săi din preajma sa care să declare că acest principe a fost ales și aprobat de el, ducîndu-i steagul de cîrja sau buzduganul³⁰. Acesta nu părăsește țara decît îmbogățit și dăruit de noul principe cu cele mai mari daruri și bogății. Ultimul care a fost de curînd aici a ridicat treizeci de mii de ducăți. Și chiar nici el nu a socotit darul de puțină valoare și l-a primit cu fața bucuroasă. Nici unul din ai săi și nici chiar aga sau comișelul³¹ nu trebuie slobozit de plecare

²⁶ Se adresează aceluiași prepozit general al Societății lui Isus.

²⁷ *Nihil tamen laboro.*

²⁸ *Secretiora aulae.*

²⁹ Odescalchi — vezi introducerea la acest volum, p. XXX.

³⁰ *Baculo seu clava.*

³¹ *Mulio*, termen desemnînd pe rîndașul de grajd. Aici însă apare ca echivalent pentru comiș = agazn, aga.

fără dar. Iar palatul acestuia era ticsit de cei două sute de călăreți ai săi. Tot ce se afla în tezaur a fost risipit în întregime, chiar și bunurile țării au fost zălogite, și astfel cu bani strînși de pretutindeni s-a suplinat lipsa³². Totuși, în această lipsă atît de mare la un singur cuvînt camelierul suprem³³, domnul Galfy (de altminteri de religie calvină) a numărat o sută de florini. Și nemulțumindu-se cu atît a refăcut acoperișul la sfîntul nostru locaș năruit de bătrînețe, aducînd țigle de la cîteva mile depărtare. Astăzi însă cînd i-am dat socoteală³⁴ de cîte ocări îngrămădesc asupra numelui meu bucătarii principelui din cauza mîncării, și că este părerea sfinției voastre în scrisoarea trimisă părintelui rector ca să nu aștept mîncare de la masa principelui <ea fiind> mai puțin potrivită și din cauza timpului și chiar a naturii sale³⁵, a consimțit bucuros de îndată, și mi-a oferit banii, în chiar această clipă în care vă scriu acestea sfinției voastre, cîte trei taleri și jumătate pe săptămîină la care eu am consimțit <cu rezerva> că, dacă reverendul părinte vizitator ar vrea să sporească sau să reducă suma, el să o poată face cînd va fi sosit aici. Dar toată dificultatea vine de la bucătar. Sînt silit să folosesc slujba unor biete femei³⁶. Căci Alba Iulia este lipsită de o populație de orășeni. Aici locuiesc soldați. Sînt foarte puțini orășeni care să nu fie în slujbă, aceștia locuiesc în afara zidurilor ca într-un fel de suburbie, și ei, și casele lor, și vitele lor de tras³⁷, sînt sub dependența soldaților și comandanților și slujbașilor principelui. Însă voi suporta orice va fi pînă ce sfinția voastră ne va fi trimis un „coadjutor“, ca un părinte <pentru noi>. Despre cum va trebui să fie acesta, am arătat pe larg în scrisorile precedente către sfinția voastră.

În zilele din urmă, cînd și părintele George (care pînă acum este ținut în pat), și eu ne luptam cu boala, nu am avut cine să ne facă nici măcar un borș de tărițe (?)³⁸. Și cum amîndoi zăceam ținuiți în pat, am avut o pagubă în casă de treizeci de florini, nefiind nimeni care să vegheze la gospodărie. Iar cît de importantă este această rezidență, cred că vă va lămuri pe deplin părintele rector. Hotărît că dacă aceasta ar fi desființată i s-ar tăia Colegiului de la Cluj mîna dreaptă și <amîndouă> picioarele. Ea (rezidența) acoperă cheltuielile pentru construcție, ea întocmește actele și poartă toate celelalte tratative etc. Dar acestea cred că le-a aflat sfinția voastră pe larg de la părintele rector. Cît despre veniturile viitoare și despre

³² *Suppleta egestas.*

³³ *Cubicularius supremus.*

³⁴ *Schedula significassem.*

³⁵ *Genere ipso* (adică fără mîncări de post).

³⁶ *Muliercularum.*

³⁷ *Jumenta.*

³⁸ *Sorbitiunculam furfuraceam.*

colegiu să afle sfinția voastră următoarele: ilustrul principe a lăsat prin testament Societății 1 000 de florini ungurești anual din censurile comitatului Cluj, bani care vor trebui plătiți timp de 4 sau 5 ani Colegiului din Cluj pentru clădirea școlii. În acest răstimp, // din acești 1 000 <de florini> 200 se vor număra părinților de la Alba Iulia pentru întreținerea lor. Iar după împlinirea acestor ani suma se va întoarce în întregime la părinții din Alba Iulia. Și acolo va fi dator regele să construiască un colegiu... etc. Dar testamentul nu va fi dat³⁹ în vileag decât la ceremonia de înmormântare⁴⁰. Căci eu am trimis codicilul regelui. Iar onorurile supreme nu i se vor aduce principelui decât în luna decembrie... etc.

Acuma trec la principele încredințat disciplinei noastre. Avea opt ani ca Josias⁴¹, când a început să domnească. În ajunul sărbătorii Sfântului Laurențiu, deși la predică am vestit că este post, totuși mai-marele peste bucătărie <care este> arian nu a gătit decât feluri cu carne. Când s-a trecut la masă, <împreună cu> mulțimea de fruntași <ai statului>, copilul când a văzut mîncărurile de carne puse înainte a zis întorcîndu-se către magnați: „Domnilor, așezați-vă d-voastră și mîncăți felurile pregătite, eu fiindcă sînt creștin voi posti cu creștinii“. Atunci camerierul <l-a întrebat> „Prealuminat principe, ce vei mîncă deci?“ A zis: două ouă, și dacă nu mai sînt de altele, atunci voi răbda de foame în iatac. Aceia au început să-l roage și să stăruie ca să nu renunțe <la mîncare>, ci să stea mai degrabă la masă, și ei vor trimite la mine ca să obțină iertare pentru el în numele lor și voia de a mîncă în acea zi carne. Atunci copilul de opt ani le-a spus: „Chiar dacă părintele Ioan mi-ar da voie să mîncînc carne, eu totuși nu vreau să mîncînc pentru că sînt creștin“. Trei săptămîni după aceea, fiind tot Senatul adunat (căci toată țara venise la Alba Iulia pentru a-l primi pe trimisul turc), când s-a pomenit despre religie, fiind el de față, el s-a afirmat cu bărbăție ca un creștin adevărat⁴². În sfîrșit, după ce s-au spus multe de o parte și de alta, a fost întrebat: Ce se va întîmpla dacă Ioan Leleszi schimbîndu-și convingerea s-ar declara calvin, l-ar urma oare măriia ta? El a răspuns atunci: *Nicidecum, căci părintele Ioan nu este biserica catolică*. Atunci ei: *Dar ce se va întîmpla dacă regele Poloniei s-ar face luteran?* Și el <a răspuns>: „Dar eu nu aș vrea să-l recunosc sau să-l am de rege“.

Desigur că statornicia copilului le-a pricinuit mare durere în suflet, iar nouă mare bucurie... etc... Și nu este nici unul dintre fruntașii <țării> pe care să nu-i mustre pentru înjurături, huliri, cuvinte de rușine etc. și chiar la masă. Acuma suferă de fierbințeală de șaisprezece zile...

³⁹ *Aperietur.*

⁴⁰ *Funere.* Trebuia să mai se aștepte venirea personală a lui Ștefan Báthory și amenajarea unei biserici numai pentru catolici. Pînă atunci trupul se afla depus provizoriu.

⁴¹ *Josias*, rege biblic.

⁴² *Partes Christiani viriliter egit.*

... Acuma, din mila Domnului treburile noastre progresează foarte bine. În forfoteala atât de mare de soldați, în mocirla de erezii, în dezmățul moravurilor, în stricarea disciplinei am spovedit și împărtășit în sărbătorile acestea de Crăciun șaizeci de oameni. Am dres <geamurile> la trei ferestre ale bisericii pe cheltuiala principelui. Biserica este înzestrată chiar cu bănci. Căci pînă acuma, așa cum se întîmplă de obicei în locuri atât de ruinate, se vedeau doar pereții goi și pardoseala goală. Senatul, de altminteri eretic, a început chiar să înalțe o mică turlă de lemn pentru clopote... etc. ...

[Despre tînărul principe — sentimentele sale catolice, *n-ar vrea nici măcar să atingă cu mîna o carte eretică*...]

p. 210

... Acuma am un bucătar din Polonia <primit> de la părintele vizitator. Dar colegul meu, părintele George, suferă de paralizie⁴⁴ la mîini de patru luni. Începuse să se mai îndrepte zilele acestea, dar acum din nou s-a întors boala. [E înlocuit temporar de un preot secui trimis de rector.] Așteptăm din zi în zi trăsura de la Cluj pentru ca părintele George, potrivit cu sfatul medicilor, să fie transportat acolo. Poate că o schimbare a climei să-i facă bine. Blandrata, stegarul arienilor, este cu noi de o uimitoare bunăvoință și caritate. L-a examinat cu toată luarea-aminte și îi prescrie <leacuri> cu <mare> fidelitate. Mai folosim încă în modul cel mai obișnuit pe un oarecare Marcello⁴⁵, un alt medic al principelui. Dar nici unul, nici celălalt nu vor să audă absolut nici un cuvînt despre religie. În afară de chestiunea religiei în toate celelalte ei se oferă și se arată ca cei mai aprigi apărători ai Societății. Chiar Blandrata în fața Senatului a lăudat atât de mult Societatea pentru știința și purtările sale, încît văd că le-a și dispus sufletele acum în favoarea noastră... O, dacă vreunul din Senat, ar îmbrățișa credința cea adevărată, dar ei sînt ținuți în loc, în parte, de bunurile bisericesti pe care le stăpînesc, în parte, de jafuri și de alte <considerente> ... etc.

⁴³ Către același.

⁴⁴ *Paralysim*. Aci pare să fie vorba de reumatisme.

⁴⁵ Squarcialupi.

LUDOVIC ODESCALCHI

(? — înainte de 1586)

*

Iezuitul italian Ludovic sau Aloysio Odescalchi, aparținând rezidenței iezuite din Cracovia, a făcut parte din echipa trimisă în 1579 în mare zor din Polonia în Transilvania, la cererea și stăruința regelui Ștefan Báthory. Momentul era deosebit de favorabil. De la Alba Iulia sosise vestea apariției neașteptate acolo a lui Ioan Leleszi, transformat aproape în figură legendară prin numărul de conversiuni care i se atribuiau. Totodată se aflase și de întemnițarea lui Francisc David, căpetenia unitarienilor, în urma unei dezbateri publice religioase. Se pare că tot atunci a mai fost trimis și alt iezuit italian din Cracovia, părintele Cervino, pe lângă echipa polonă, condusă de rectorul Colegiului de la Vilna, Iacob Wuyek, care aducea cu sine și un număr de „coadjutori”. Insuși provincialul din Polonia, Sunieri, însoțea aceste forțe iezuite. Se pare că Odescalchi ar fi fost desemnat anume pentru a se ocupa de educația și instruirea tînărului Sigismund Báthory care însă a rămas și mai departe în grija lui Leleszi. În organizarea iezuiților din Transilvania, după sosirea și a lui Szántó din Italia, Odescalchi a primit rolul de admonitor și consultor al rectorului, al doilea consultor fiind Szántó.

Dar, din păcate, efectul său ponderator asupra lui Wuyek a fost nul, după cum afirmă și Szántó. De altminteri el ședea o parte din timp la Alba Iulia, afectat grijii duhovnicești a gărzii de italieni ai principelui, pentru care cerea și instrucțiuni speciale de la nunțul din Polonia. Totodată împărțea cu Leleszi atribuțiile de predicator al principelui, înlocuindu-l pe acesta o dată chiar trei luni în șir, în timp ce Leleszi, bolnav, se odihnea la sediul iezuit de la Cluj-Mănăstur. Aceste predici ale sale în fața curții erau ținute în limba latină, cele ale lui Leleszi în cea maghiară. Foarte curînd primește însărcinarea de a pregăti teze în vederea unor dezbateri publice, propuse de miniștrii eretici principelui la Alba Iulia, care aștepta răspunsul regelui în această privință. Dar cînd după mutarea sediului iezuit din abația de Cluj-Mănăstur înăuntrul orașului s-au anunțat asemenea dezbateri la 24 aprilie și s-au propus și tezele, reprezentanții protestanților s-au mulțumit să vină să asculte expunerea lor în prezența principelui fără a lua cuvîntul, astfel că iezuiții au trebuit să transforme dezbaterea plănuită cu „ereticii” într-o discuție oarecum academică purtată doar de ei. În timpul șederii sale la Alba, el a vizitat împreună cu Leleszi și băile de aur din apropiere, dar nici unul dintre ei nu a descris cele văzute în această excursie făcută „*animi causa*” și care e menționată doar de cancelarul Kovacsóczy, 8 aprilie 1580 (*ad vicinos montes ubi aurum eruitur animi causa profecti sunt, iam triduum est postquam absunt*). Dar foarte curînd e doborât de boală, ținut în pat de o „paralizie” însoțită însă de febră, ceea ce ar indica mai degrabă o afecțiune reumatică, oarecum asemănătoare cu cele ale altor iezuiți: Leleszi, George Törös etc. Transportat cu greu în Italia, a murit înainte de 1586, cînd e amintit de Wuyek ca răposat (*piae memoriae*).

Scrisorile sale din timpul șederii în Transilvania au fost cuprinse de Veress în *Epistolae et Acta Iesuitarum*...

[SCRISOARE CĂTRE CALIGARI,
NUNȚIUL ÎN POLONIA¹]

27 martie 1580, Cluj-Mănăstur

p. 98 ... Aci sînt două școli — în ultima sînt mai bine de 30 de școlari și vreo 12 nobili.

p. 99 Deși crescuți în erezie, ei ascultă în fiecare zi liturghia ... cu un respect ... etc. care îl întrece pe al școlarilor <iezuișilor> de la Roma. Toți vor să se spovedească de sărbătorile Paștilor acestea, și aproape toți s-au și // mărturisit. Ei primesc foarte bucuros doctrina și riturile catolice, și *se pare că părinții lor nu țin ca ei să rămînă în erezie*. Dar ereticii, mai ales cei din orașul Cluj, se silesc din răspuțeri să îndepărteze poporul (*gente*) și mai ales pe școlari de noi, și deci nu avem încă școlari din oraș decît pe unii care sînt fii de catolici. Ceilalți școlari ai noștri sînt din locurile învecinate. Pentru același motiv nu sînt în școala mare nici școlari de aceștia și nici realizări

¹ Traducerea s-a făcut după textul italian din Veress, *Epistolae et Acta Iesuitarum*, I, p. 98 și urm.

asemănătoare celor din școala mică, dar sperăm că atunci când vom merge să locuim în oraș vom avea parte și noi de școlari mari (*grandi*), căci locul în care stăm și predăm fiind departe, la vreo două mile italiene de oraș, este foarte peste mână pentru școlari iarna, mai ales pentru cei care, neputându-se întreține așa bine pe cheltuiala lor, au oarecare ajutor în oraș.

... Au sosit² la 20 februarie părintele Ștefan Ungurul (Szántó) și Wolfgang Neamțul (Schreck) au început să predice în maghiară și germană. Vin foarte mulți să se mărturisească ... etc.

Vecin cu abația noastră, la vreo trei mile italiene, este un sat al nostru destul de mare care se cheamă Baci (*Baccio*), în care au fost „miniștri” eretici, și din cei mai răi, adică „trinitari”^{2a} și anabapțiști, din care cauză tot satul fusese captat de ei și a rămas multă vreme fără botez sau și alte taine.

Acuma de trei zile întregi trei preoți au fost să asculte spovedaniile, în număr de mai bine de 200, și mai sînt încă alții de care nu s-au putut încă ocupa. Tot satul se va reîntoarce în sînul bisericii. Oamenii vor repara cimitirul, biserica etc.... Au și reparat altarul ... etc. La 12 mile italiene e al treilea sat al iezuiților, se cheamă Leghea și aici toți locuitorii s-au hotărît să se reîntoarcă la credința catolică afară de doi. [Școlarii colegiului s-au dus la pădure să taie ramuri verzi pentru Florii și le-au adus în procesiune la altar ... etc.]

Eu, mîine, voi merge cu mila Domnului la Alba Iulia, unde voi asculta confesiunile acelor italieni care vor voi să se spovedească și // să se împărtășească. Mi se pare că văd pe unii care ori se vor reîntoarce la credința catolică, ori fiind în parte îndoielnici (*mezzo-dubii*) se vor întări și menține în erezie, de n-ar fi că se tem că dacă se vor înapoia în Italia să fie în nesiguranță, fie pentru rătăcirea din trecut sau pentru bănuielile pe care le vor trezi prin faptul că au fost prin părțile acestea. Eu măcar că le zic că această teamă e neîntemeiată, totuși nu îndrăznesc să le dau prea multe asigurări, și deci vă scriu sfinției voastre dorind să știu ce li se poate promite. Și dacă unul dintre aceștia s-ar pocăi și converti cu adevărat, sau dacă nici nu a fost într-adevăr eretic, ci doar un catolic puțin mai liber din cauza practicii în uz în aceste părți, și deci ar fi cu inima îndoită (*dubitare di qualche cosa*), cred că ar fi bine dacă sfinția voastră le-ar putea da asigurări, căci unii poate prin mijlocul acesta s-ar adapta (*agiustariano*) și ar scăpa de prilejul de a se perverti cu totul ... etc.

p. 100

² De la Roma.

^{2a} De fapt antitrinitari sau unitarieni [*Minister* = preot reformat].

[DESPRE EXPLOZIA DE LA ALBA
IULIA]³

30 septembrie 1580, Cluj-Mănăştur.

- p. 110 ...[În lunile mai, iunie, iulie a stat la Alba Iulia ţinînd predici duminica şi sărbătorile pentru principe, pentru ca p. Leszi să se poată odihni la Cluj-Mănăştur...]
- p. 111 ... În noaptea dinaintea ajunului Sfîntului Ioan⁴ pe la orele unsprezece s-a pornit o furtună grozavă cu fulgere şi tunete înspăimîntătoare, şi în cele din urmă un fulger a căzut pe un turn din incinta oraşului care era plin de pulbere pentru arcebuze, şi năruind la pămînt împreună cu turnul o bună parte a zidului, a făcut ca pietrele să poarte furia focului şi a prăpădului şi într-o parte a oraşului, ceea ce era o priverişte de groază, // aruncînd la pămînt casele (măcar că cele mai multe erau din lemn în părţile acelea)

³ Veress, *op. cit.*, I, pp. 110—111, scrisoarea din 30 septembrie 1580 de la Cluj-Mănăştur adresată tot nuniului din Polonia.

⁴ 22 iunie.

și copleşind cu casele <năruite> pe locuitori. Au murit vreo 14 și au fost stîlciți mai bine de 60. Nu a fost casă în care să nu fi lăsat un semn, cel puțin fărîmînd geamurile și dărîmînd coșurile⁵, cum s-a întîmplat și cu casa în care locuiam eu însumi și în camera în care mă aflam atunci. Nu s-au sfiit „miniștrii”⁶ eretici să declare în predicile lor că aceasta s-a întîmplat din cauza noastră, și în Cluj ei au și răspîndit zvonul că eu fusesem ucis de săgeata de foc, cu toate că din mila lui Dumnezeu nu mă ajunsese nici o vătămare și nici o spaimă prea mare. Și dimpotrivă niște „miniștri” luterani care se aflau din întîmplare la Alba Iulia au fost loviți <de trăsnet> și caii lor uciși. Dar ereticii, păstrîndu-și obiceiul lor, nu încetează să calomnieze, așa cum au făcut și în zilele trecute răspîndind multe minciuni: mai întîi căutînd să îndepărteze <pe oameni> de la școli — ceea ce totuși nu le-a reușit așa cum credeau ei, căci chiar dacă unii au plecat, au venit alții, mai ales din Secuime, și aceștia sînt catolici din părinți catolici, de care sînt mulți în acea provincie — apoi au căutat să ne ponegrească la toată lumea, dînd zvon că printre noi sînt niște femei travestite care au născut... etc. și alte calomnii asemănătoare. Din această cauză mîniindu-se principele a poruncit să se facă o cercetare cît se poate de sîrguitoare spre a afla autorul zvonurilor pentru ca el să dovedească ceea ce afirmă ori să sufere pedeapsa hotărîită pentru calomniatori; și pînă acum au fost interogați mulți oameni sub jurămint, dar nu a fost aflat încă autorul. Multe alte minciuni au răspîndit ereticii contra noastră, și poate mai răspîndesc încă... etc....

Principele nu se lasă de a ne arăta dragostea și grija sa pentru noi, apărîndu-ne și îngrijindu-se de nevoile noastre, cum a făcut în astă primăvară trimițîndu-ne 200 de oi, 100 de miei, 10 boi, 10 vaci și tot atîția viței pentru înzestrarea fermei noastre etc.

⁵ Fornaci.

⁶ Pastorii.

IACOB WUYEK (VANGROVICIUS)

(1541 — după 1590)

*

Iezuitul polon Iacob Wuyek, cu studii în Silezia, la Cracovia, la Viena și la Roma, ajuns rectorul Colegiului iezuit din Vilnă, a fost trimis de regele Ștefan Báthory, în aceeași calitate, în Transilvania, împreună cu alți 11 membri ai ordinului din Polonia pentru a pune bazele Colegiului iezuit de la Cluj. Felul oarecum precipitat în care s-a luat această hotărâre la îndemnul stăruitor al lui Possevino, fără a se mai aștepta venirea echipei din Italia, chemată mai înainte de rege și avînd în fruntea ei pe iezuitul maghiar Ștefan Szántó, zis Arator, cu care regele era încă de mai mulți ani în corespondență, și care a sosit curînd după aceea (februarie 1580), a avut urmări destul de rele. Părinții și frații din echipa polonă nu știau limba maghiară și deci trebuiau dublați de un număr apreciabil de interpreți, soluție cu totul nepotrivită în cazul unor eventuale ascultări de confesiuni prin tălmăci (!), adevărată contradicție de termeni. Noua echipă înțelegea să transplanteze în noua sa patrie obiceiurile și abuzurile curențe în Polonia, lucru flagrant în privința tratamentului rezervat de ei iobagilor de pe moșiile colegiului. În sfîrșit, alegerea membrilor nu fusese făcută cu discernămint și printre ei se stre-

curaseră o serie de elemente nefolositoare, novici doritori de aventură, sau oameni bolnavi pînădiți de tuberculoză sau chiar atacați de această boală. Totodată numirea lui Wuyek ca rector, adică într-un post unde avea să aibă sub ordinele sale pe același Ștefan Szántó căruia acel loc îi fusese oarecum destinat, nu era de natură să ușureze situația. Prevăzînd oarecum conflictele virtuale, prepozitul general al Societății îi trimitea răspuns regelui să nu arate vreo preferință pentru Szántó și să nu-i dea însărcinări speciale, în sfîrșit să nu comunice cu el direct, ci numai prin rector. Dar inevitabilul s-a produs. La datele inițiale ale situației false, creată chiar prin definiție, s-au adăugat efectele unei antipatii naționale — iezuitul maghiar nu putea admite disprețul polonilor pentru națiunea sa, tratată de pildă de rector drept *natio prava et perversa* — și ale unui simț critic, alimentat din plin de cele constatate în colegiu, și mai ales de unele trăsături de caracter ale rectorului, ilustrate prin purtarea lui abuzivă față de iobagii de pe posesiunile colegiului, și chiar prin propria lui profesiune de credință redată de noi în Introducere, p. XXIX. Încă de la început, rectorul a fost preocupat de cifre: cifrele sufletelor cîștigate, cifrele sumelor de încasat din censuri și dijme, precum și din munificența principelui care trebuia neîncetat stimulată prin cereri noi. După o răcire a zelului principelui în fața unor pretenții exagerate, s-a ajuns prin Ioan Leleszi la o reluare a firului dinții. Wuyek a înțeles însă să-și pună condițiile înainte de a accepta conducerea lucrărilor de construcție pentru colegiul și sediul iezuiților, care nu mai putea fi la Cluj-Mănăstur, după cum dorise Ștefan Báthory, întrucît nu ar fi admis acest lucru prepozitul general al Societății (!) ci ele trebuiau să fie înghesuite în incinta orașului (scris. din sept. 1580, Veress, *op. cit.*, I, p. 109). După șase luni, rectorul declară că dacă nu ar fi el nu s-ar face nimic pentru construcțiile în curs. Principele dă conform făgăduielii și celelalte trei moșii din fosta zestre a conventului (11 mai 1581), dar aproape îndată el moare, și primul gînd al rectorului este să folosească prilejul condoleanțelor pentru a cere regelui Ștefan Báthory acte în regulă pentru posesiunile colegiului (scris. din 29 mai 1581).

O bună parte din rapoartele către noul prepozit general Aquaviva sînt consacrate polemicii sale indirecte cu Szántó. În general se arată preocupat de afirmarea importanței sale ca moștenitor al rosturilor abatelui Conventului de Cluj-Mănăstur care venea îndată după episcopul Transilvaniei. Nemaifiind episcop în Transilvania din 1542, urma deci să ocupe oarecum locul întîi. De aceea ținea să ia parte de drept la Dieta Transilvaniei. Mai inventase să înalțe un steag în turnul colegiului, lucru nemaivăzut și nemaiobișnuit în Transilvania pînă atunci (I, p. 206).

În sfîrșit manifesta veleități de a intra în competiție cu pastorii protestanți pentru judecarea cauzelor de separație dintre soți, cînd unul dintre ei este catolic. Deși lucrul este împotriva constituțiunilor ordinului, el argumenta totuși că nu e bine ca preoții catolici să aibă mai puțină autoritate în această materie ca cei „eretici”. În socotelile în linii mari înfățișate de el pentru întocmirea bugetului colegiului (scris. din 27 ianuarie 1580), veniturile sînt arătate mult sub cele reale, sau cel puțin sub cele înfățișate în situația pe același an (Veress, I, pp. 118—120 incl.), unde după declararea sumei totale de 1 436 de florini el adaugă, parcă cu părere de rău, că *atunci cînd vor exista preoți în acele sate va trebui să li se plătească o pătrime din dijme, ceea ce ar reduce suma la 1 000 de florini!*

Dar există întrebarea dacă cifrele acelei situații nu erau depășite de realitate, mulțumită zelului strângătorilor de dijme care răspundeau sus și tare catolicilor nevoiași invocând îndurare în numele și de dragul Domnului, „punga noastră nu se umple cu numele și iubirea Domnului” (scris. lui Szántó din 19 oct. 1582. Veress, I, p. 234).

Despre felul cum a înțeles să vină în ajutorul iezuitului infirm Odescalchi a fost vorba în altă parte. Același spirit se vedește și în privința părintelui Bartolomeo Sfondrata care trebuia adus la Cluj din părțile Timișoarei de sub turci și găzduit la colegiu (scris. din 29 iunie 1582, *ibidem*, p. 225) ... Imediat el prevede o serie de dificultăți pînă și din partea părintelui (!) „numai să vrea acesta să vină”, apoi din partea turcilor, al căror consimțămînt e absolut necesar etc. și în sfîrșit dă pe față și obiecția principală. „Și aci în colegiu aproape că nu avem loc potrivit pentru el, căci încă tot mai clădim și amenajăm colegiul care chiar dacă pare mare, dar cum dinspre sud are în cale zidul orașului, iar dinspre nord biserica, nu are decît puține încăperi de locuit spre apus și încă mai puține spre răsărit. Nu lipsesc și alte greutăți dar toate trebuie să fie înlăturate de ascultare și de dragostea aproapelui. O! numai de ar putea el să fie adus aci!”

În sfîrșit îi mai rămînea să nemulțumească și turma credincioșilor catolici din oraș. Aceștia erau săraci și perseverenți și înțelegeau să-și păstreze măcar cimitirul lor, unicul cimitir catolic care se afla acum în imediata vecinătate a colegiului. Interdicția rectorului de a se mai înmormînta morții în biserică sau în acel cimitir adiacent bisericii a stîrnit un val de proteste de care pomenește în scrisorile sale din 2 iunie 1581 și din 19 septembrie. În prima din ele, vorbind de biserică și de foarte micul cimitir adiacent, el spune *Volebam prohibere... sed valde ea re offendi coeperunt*, ceea ce indică un început de executare, deci o poruncă și nu o simplă volițiune. În a doua se exprimă mai nuanțat: *conatus sum quantum potui ut... sepulturam in templo nostro prohiberem. Sed propter magnum scandalum quod secuturum erat... etc...* a trebuit deci să cedeze deo-camdată. Așadar, aici nu mai este vorba de o supărare care s-a și produs, ci de una care s-ar fi putut produce, și tot astfel nu mai e vorba de o înhumare în micul cimitir, cum pare să rezulte din prima scrisoare, ci de una chiar în biserică!

Dar se mai adăugau și alte nemulțumiri în legătură cu spiritul riguros impus în noul seminar, al cărui acces era condiționat de o profesiune de credință rigidă a doctrinei catolice și de un jurămînt foarte strict de a intra în Societatea iezuită, ceea ce a determinat abținerea masivă a tinerilor în vederea cărora fusese întemeiat seminarul. Regele însuși declară (8 noiembrie 1583) că aceștia trebuie atrași în orice chip și nu alungați și depărtați de religia catolică. Încuviințînd schimbarea rectorului, el recomandă noului rector italian o administrație blîndă și un spirit de indulgență opus unei discipline prea aspre care sperie în loc să atragă. Cu rechemarea lui Wuyek se încheie prima parte a activității sale în Transilvania.

Spicuirile din rapoartele sale care au fost redată în Introducerea noastră nu au mai fost cuprinse în extrasele care urmează aici și care aparțin toate culegerii lui Veress, *Epistolae et Acta Iesuitarum. Transylvaniae temporibus principum Báthory (1571—1613)* în colecția *Fontes Rerum Transylvanicarum* editat la Cluj și Budapesta 1911—1913, vol. I—II.

[DISCUȚII PENTRU CLĂDIREA
LOCALULUI NECESAR COLEGIULUI
IEZUIT¹]

27 ianuarie 1580, Cluj-Mănăstur

[Dare de seamă către prepozitul general al p. 88
iezuiților]

... Sîntem în această rezidență a Transilvaniei în abația Cluj-Mănăstur de lîngă Cluj în număr de 13 membri ai Societății: preoți sînt trei vechi și doi // novici unguri admiși de curînd de p. provincial la stagiul de încercare (p. 89
(*probationem*), a căror muncă ne este foarte necesară bineînțeles în aceste vremuri de început. Părintele Ludovic Odescalchi mi-a fost desemnat de părintele provincial ca „admonitor” și „consultor”, iar părintele Leleszi ca al doilea consultor. Însă acesta este arareori cu noi. Căci este la Alba Iulia pe lîngă principe unde ține predici. Sînt apoi patru frați „scolastici” dintre care doi sînt ocupați în școli, iar unul din cei rămași are grija pivniței de vin

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin publicat de Veress în *Epistolae et Acta Iesuitarum* ... I, p. 88 și urm.

și a cămării de alimente pînă ne va fi trimis un alt frate, și celălalt este sacristan. „Coadjutori” sînt patru: un bucătar, un „credentiar”, unul însărcinat cu cumpărăturile care este și brutar și un croitor. Școlile au fost deschise la 11 ianuarie și încă de acum sînt în școala inferioară 30 și mai bine de elevi, iar în cea superioară cinci, și din zi în zi sînt așteptați mai mulți. Ei ascultă slujba religioasă în fiecare zi aproape cu toții. Căci nici unul nu e silit la aceasta fiind născuți și crescuți în erezie, ci sînt atrași cu blîndețe... Părintele provincial a plecat de aici la 7 ianuarie plin de bune speranțe. Căci aproape ajunsese la o încheiere definitivă cu ilustrul principe cu privire la clădirea școlilor în oraș lîngă o mănăstire care ne fusese atribuită pentru ai noștri, și cu privire la sporirea veniturilor viitorului colegiu: deoarece acelea care ne sînt atribuite acuma se vede bine că nu pot fi îndesulătoare pentru cel mai mic colegiu. Și chiar în ziua de Bobotează a fost trimis de către principe arhitectul care să facă măsurătoarea pentru clădirea școlilor. Însă chiar de îndată după plecarea părintelui provincial s-a produs o schimbare uimitoare a întregii situații. Căci principele, cînd a înțeles din scrisoarea noastră ce i se cerea, și de cîți bani ar fi nevoie în afară de veniturile abației pentru întreținerea colegiului format din 30 de persoane, și că noi socotisem pentru o persoană pe an o sută de florini (ținînd seama de cheltuielile cu drumurile cu stofa de haine, cu cărțile — care sînt aci nespuse de scumpe — și cu reparațiile caselor² iar veniturile abației noi le-am prețuit, după cît s-a putut presupune, la vreo mie de florini (!) și așadar cînd principele a înțeles — și pe deasupra i-a afirmat și arhitectul — că abia ar putea fi refăcută mănăstirea și clădite școlile pe care le voiam, cu 8 000 de florini, iar principele nu hotărîse pentru clădirea școlilor decît 3 000 de florini, s-a mîniat foarte tare și nici nu-l mai primea la el pe părintele Leleszi, ci a pus pe cancelar să-i răspundă că țara aceasta nu poate nici să întrețină 30 de membri de ai noștri, și că principele nici nu avea de gînd și nici nu dorește nicidecum ca acel colegiu să fie înființat acum, ci să fie <aici> doar cîțiva membri din Societatea iezuită care să predea și să țină predici... etc. Părintele Leleszi a adăugat că la curte se declara îndeobște că noi întrecem și felul de a fi // al călugărilor, adică sîntem mai nesătui decît monahii și mai lipsiți de rușine la cerșit... La început principele nu voia de loc ca ai noștri să locuiască în oraș, ci în această abație care e la o depărtare de aproape două mile italice de Cluj, deși este legată de acesta printr-un fel de suburbie neînteruptă. Apoi cînd a aflat că reverența ta nu va admite niciodată un colegiu într-un asemenea loc, a hotărît negreșit să clădească niște școli, dar strîmte în spațiul aparținînd mănăstirii, și cum acest loc era mult prea neîncăpător și i-ar fi răpit colegiului nostru aproape toată înlesnirea, dacă avea să fie așezat acolo, am ales împreună cu arhitectul alt loc

² *Sartorum tectorum.*

vecin pentru școli, pe care totuși se aflau două căsuțe vecine care trebuiau cumpărate, și acest lucru se și hotărîse aproape cît era părintele provincial de față. Dar, precum am spus, îndată după plecarea lui toate au fost răsturnate.

Astăzi am primit scrisoarea lui Leleszi în care arăta că în sfîrșit a fost primit de principe și că acesta a vorbit cîte unele cu el, dar totuși nu într-un mod atît de apropiat cum obișnuia, și chiar într-o împrejurare l-a tratat puțin mai aspru. Mai adăuga că peste cîteva zile vor veni aici cancelarul cu arhitectul, ca să aleagă alt loc pentru școli, adică mănăstirea (*domum*) călugărițelor. Așadar vom vedea ce se mai întîmplă și vom scrie cît de curînd toate acestea părintelui provincial care sper că va duce totul mai bine la îndeplinire cu regele Poloniei. Căci principele după cîte vād are puțină voință și latitudine. Iar regele se gîndește să înalțe o universitate în Transilvania... Celelalte toate sînt bune... Vinul din veniturile noastre în natură și grîul ar ajunge bine pentru un colegiu de 30 de persoane, dar censurile (= dările în bani) sînt foarte mici, încît aproape că nu sînt de loc bani din care să se cumpere postav, cărți, bagaj de drum... etc... Regele a mai făgăduit că va răscumpăra trei alte sate ale acelei abații alienate de curînd. Principele a poruncit încă de cîteva luni să se aducă postav, pentru îmbrăcăminte oamenii noștri, dar pînă acuma nu s-a văzut. Și nici nu îndrăznim să-i cerem ceva principelui. Despre paturi oricum ne-am și îngrijit noi, cărți vom procura de la Cracovia și din Germania.

[PLANUL VIITORULUI COLEGIU³]

11 aprilie 1580, Cluj-Mănăstur

p. 103

[Dare de seamă numerică a celor împărtașiți, mărturisiți etc. în oraș și în satele colegiului. Activitatea școlii . . .]

Preastrălucitul principe a trimis a treia zi de Florii pe cancelarul⁴ său aici împreună cu arhitectul italian pentru clădirile școlilor din oraș și pentru ca să se amenajeze mănăstirea ca locuință pentru noi. Așadar de comun acord am ales locul cel mai potrivit pentru aceasta lângă mănăstire unde au locuit mai înainte călugărițele, unde vor fi clădite cinci școli împreună cu porticuri și coloane de amîndouă părțile. Spațiul cuprins va fi destul de mare. Și a treia parte va putea fi terminată în același fel la vremea potrivită. Pentru noi va fi transformat vechiul refectoriu din mănăstire împreună cu cămara (*dispense*) și bucătăria, și deasupra patru mari cazane de încălzire

³ *Ibidem*, p. 103.

⁴ Kovacsóczy.

(*hypocaustum*) și camere de dormit pentru cel puțin 20 de paturi. Și toată mănăstirea va fi acoperită din nou. Ieri a trimis principele doi cai care să aducă numai nisipul⁵. Vor fi clădite toate la fel, adică școlile și locuințele fraților noștri pentru ca să poată fi terminate cu atât mai iute și să ne putem muta în vară.

A mai trimis principele cu trei zile mai înainte cinci vaci cu tot atîția viței pentru înzestrarea fermei noastre (*praedium*) care a fost lăsată absolut goală⁶. Așteptăm de la el oi și de asemenea și boi... [Procesiunea de Paști la Baci cu oameni armați cu bombarde... vezi Introducerea, p. XXXII].

⁵ *Arenam seu sabulum.*

⁶ *Quod fuit prorsus desolatum.*

[POSESIUNILE IEZUIȚILOR DIN TRANSILVANIA ÎN 1580*]

1. Mănăstur

- p. 118 Veniturile abației Sfintei Fecioare Maria de Cluj-Mănăstur, care are trei sate. În acest sat sînt 160 de iobagi. Dar dintre aceștia numai 39 au boi. Văduve sînt în număr de 43. Case părăsite 24. Censul anual al satului (*villae*) este de 48 de florini. Censul îngăduit la fiecare al treilea an este de 50 de florini și un bou⁷ și dacă aceștia s-ar da în fiecare an, censul anual ar ajunge la 73 de florini⁸. Grîul de la moară pe fiecare an poate fi prețuit la vreo 200 de florini. Venitul anual al vămii
- p. 119 (*telonii*) poate fi socotit aproximativ la 70 de florini. Avem acolo // două

* Text anonim, însoțind probabil una din scrisorile raport ale lui Wuyek. Pentru atribuirea aceasta, vezi p. 484 fraza: „Însă trebuie luat seama... etc.”

⁷ *Census tertii cuiusque anni fl. 50 et bos unus sinat*. Adică alternativ un an da un an ba.

⁸ Rezultă că pe lângă censul anual arătat la început se mai putea lua (*sinat*) și un cens la al treilea an care, împărțit aici la 2 și adunat censului anual dă suma de 73 fl. (48 + 25 = 73).

carriere de piatră de la care se plătește un cens anual de doi florini. Are și păduri din care pot să ne îndestuleze cu lemne pentru bucătărie și încălzire⁹, dar care nu sînt bune de construcție. Avem acolo o sută de oi, tot atîția miei și zece vaci, de la care avem lapte și brînză, dar untul nu va fi îndestulător. Cu timpul se va putea avea și carne pentru o bună parte a anului. Se poate avea și pește din rîul nostru¹⁰ în anumite perioade¹¹, dar nu în cantitate suficientă. Suma <totală> este de 354 de florini.

II. Bacia¹²

Iobagii sînt în număr de 93. Cei care posedă oi sînt 45. Femei văduve sînt 10. Case părăsite sînt 3. Censul anual este de 10 florini. Iar censul de fiecare al treilea an este de 50 de florini și un bou, care amîndouă adunate împreună ar alcătui un cens anual de 35 de florini. Venitul anual al vămii poate fi apreciat la circa 20 de florini. Se dau găini de două ori pe an de la fiecare casă. Pot fi socotite aproximativ la 5 florini. Cînd crește ghinda în păduri se pot avea din dijmă cîțiva porci. Acolo se poate face var pentru clădiri, și se făcea odinioară. Suma <totală> e de 60 de florini.

III. Leghea¹³

În acest sat sînt 77 de iobagi. Dar dintre aceștia cu boi sînt numai 35. Femei văduve sînt 11. Case părăsite 2. Censul anual cum se lasă (?)¹⁴ să fie socotit împreună face 12½ florini. De la morile mici se plătește pe fiecare an 5 florini. Găini <se dau> de cîte trei ori pe an, fac cam 4 florini. Suma <totală> e de 21½ florini.

Veniturile¹⁵ din dijmele și din pămîntul de cultură, <rezultînd din> roadele de orice fel din aceste trei sate — în anul 1580

Grîul din aceste trei sate (pe lîngă acela care a fost dat ca sămîntă) a fost în cantitate de vreo 138½ cîble, care, dacă sînt socotite la 1½ florini, fac împreună 203 florini. Ovăzul provenind atît de pe pămîntul de cultură, cît și din dijmă, va face cam 56 de florini. Bobul, meiul, orzul, să-

⁹ *Hypocaustum*, un fel de încălzire centrală.

¹⁰ Someșul.

¹¹ *Certis temporibus*.

¹² *Baach*.

¹³ *Yegenye*.

¹⁴ *Cum sinat simul computatus*.

¹⁵ *Troventus* — venituri în natură.

mînța de cînepă și de în vor putea fi prețuite la circa 18 florini. Din dijele oilor am primit 50 de miei care valorează 10 florini. Din dijele albinelor am primit 9 stupi și 4 florini, 7 denari. Împreună valorează 7 florini, 60 de denari. Pentru cei trei boi lăsați (?)¹⁶ care se dau în fiecare al treilea an, se pot socoti în fiecare an ca jumătate¹⁷ 6 florini. Dijele de vin din toate satele aduc circa 80 de vase mari și mici, care pot fi socotite la o valoare anuală de circa 700 de florini. În total aceste trei sate aduc în fiecare an circa 1 436 de florini // 10 denari. Însă trebuie luat seama că atunci cînd vom avea parohi în toate satele, va trebui să li se dea a patra parte din dijele tuturor satelor, și atunci abia ne vor rămîne pentru noi 1 000 de florini pe an.

Veniturile anuale ale celorlalte trei sate Chinteni¹⁸, „Tiburcz”¹⁹ și Băgara²⁰ vor trebui recuperate.

Chinteni

Iobagii sînt în număr de 92. Femei văduve 16. Case părăsite 7. Cei cu boi sînt în număr de 33. Censul anual al satului (*villa*) este de 2 florini și 40 de denari. Censul fiecărui al treilea an este de 50 de florini și un bou, care împreună fac un cens anual de 27 de florini—denari. Grîul rezultînd atît din terenul de cultură cît și din dijmă poate fi apreciat la vreo 124 de florini pe fiecare an. Venitul din ovăz e de circa 40 de florini, din dijele vinului <rezultă> trei vase <în valoare> de 30 de florini. Suma <totală> este de 70 de florini. Din dije, zece miei fac 2 florini. Găinile de trei ori pe an fac 8 florini, 10 florini²¹. Boul împreună cu censul face 2 florini. Suma <totală> este de 233 de florini, 40 de denari.

„Tiburcz”

Iobagii sînt în număr de 36. Femei văduve 2. Cei care au boi sînt în număr de 5. Case părăsite sînt 3. Censul anual este de 66 de denari. Censul fiecărui al treilea an este de 16 florini și un bou, care adunate împreună fac

¹⁶ *Pro tribus bobus sinat*. S-ar părea că această expresie are un sens precis. Vezi și mai sus n. 8 și n. 14. O aflăm în socotelile privind satele Mănăștur și Leghea. Nu apare la Baci, și nici în socotelile ultimelor trei sate.

¹⁷ În singulos annos pro dimidio fl. 6.

¹⁸ *Kajántó*.

¹⁹ *Tiburcz*.

²⁰ *Bogártelke*.

²¹ în text: fl. 8. fl. 10, adică se face suma $2 + 8 = 10$.

în total 8 florini și 66 de denari²². Venitul anual al grâului poate fi socotit la 28 de florini. Cel din ovăz poate fi socotit la 10 florini, cel din dijele de vin la 60 de „urne”²³ <adică> 6 florini. Împreună fac 16 florini. Din dijmă, 5 miei <adică> 1 florin, găini de trei ori pe an, fac 3 florini. <Un> bou și cu censul <fac> 2 florini. Împreună fac 6 florini.

Suma <totală> <face> 58 de florini, 66 de denari.

Băgara

Iobagii sînt în număr de 41. Oameni cu boi sînt 18. Femei văduve 3. Censul anual, potrivit cu distribuirea pămîntului, este mic. Censul fiecărui al treilea an este de 25 de florini și un bou. Cel anual va fi de circa 14 florini. Venitul grâului <provenit> din dijme <e> de 37 de florini. Cel al ovăzului, poate de 10 florini. Împreună fac 47 de florini. Din dijele de vin 40 de „urne” <fac> 4 florini. Un bou împreună cu censul <fac> 2 florini, 6 florini²⁴.

Suma <totală>, <e> de 62 de florini.

Suma totală a <veniturilor> acestor trei sate face pe an 359 de florini, 6 denari. Aceștia dacă se adaugă la suma <totală> a celorlalte trei sate, fac împreună 1 795 de florini, 16 denari.

De ținut seama însă că în fiecare din aceste sate sînt biserici, și că atunci cînd vor fi puși parohi catolici în fruntea lor, va trebui să li se dea a patra parte din dijma fiecărui sat, ceea ce va micșora nu puțin venitul nostru anual.

²² Pe an.

²³ *Urnae*. Urna sau centenarul avea 100 de libre. Se împarte în 33 de „cupe”.

²⁴ *Bos cum censu fl. 2. fl. 6* (adică 2 fl de la cens + 4 fl. din dijele de vin = 6 fl.

ȘTEFAN SZÁNTÓ, ZIS ARATOR

(1540—1612)

Ștefan Szántó, originar din Ungaria de vest, s-a născut în 1540 și a murit la Olmütz (Olomuc) în 1612. Intrat în 1561 în Societatea iezuiților a studiat la Viena și Roma unde a absolvit filozofia și teologia. În 1580 vine la Cluj, trimis împreună cu alți trei iezuiți ceruți încă cu câțiva ani mai înainte de regele Ștefan Báthory, care continua să-și exercite tutela asupra Transilvaniei. La Cluj a predicat patru ani. Are un rol însemnat în Colegiul iezuit din Cluj. Încă de la început a intrat în conflict cu rectorul colegiului iezuit, polonul Jacob Wuyek, pe care îl descrie ca un tiran, strașnic cu cei mici și slugarnic cu cei mari. Neîmpăcându-se cu conducerea iezuiților poloni, trece apoi la Oradea unde organizează comunitatea catolică și predică trei ani, înfruntând și ciuma care îi seceră colaboratorii. În 1587 este chemat împotriva înclinării sale să predice la Alba Iulia. Primește de la Roma titlul academic de magistru în filozofie. După alungarea iezuiților din Transilvania s-a retras la Olmütz (Olomuc), unde a rămas pînă la moartea sa.

Fire vehementă, el denunță superiorilor ipocrizia, lăcomia și arbitrarul practicat de rectorul polon înăuntrul colegiului, precum și zgârcenia și neomenoasa exploatare a iobagilor în administrarea domeniilor dăruite Societății din porunca lui Ștefan Báthory. Corespondența lui ne înfățișează un tablou foarte complet al opulenței acestui centru iezuit, în contrast cu exploatarea la sînge a iobagilor. Merită o atenție deosebită relatarea privind condițiile așa-zisei cercetări și trageri în țeapă a doi ciobani români de pe aceste domenii nedovediți pînă la urmă a fi făptuit crima ce li se punea în seamă. Este vrednic de reținut că, în 1587, Szántó își propunea să treacă în curînd fie în Moldova și Țara Românească unde „se deschide un cîmp vast pentru predicare“, fie în orașele de lîngă graniță: Lugoj și Caransebeș.

Corespondența sa este cuprinsă de A. Veress, în *Epistolae et Acta Iesuitarum*.

În volumul de față redăm partea corespunzătoare rapoartelor sale pînă în anul 1584. Trebuie menționată scurta sa relație despre Transilvania care a fost publicată în „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde“, 1884, p. 593 și u., precum și de Veress în anexa volumului *Annuae Literae societatis Jesu de rebus Transylvanicis temporibus principum Báthory* (1579—1613). Budapesta, 1921. Unele amănunte biografice se găsesc în lucrările lui Veress citate mai sus. Despre Szántó a scris V. Franknói, *Egy magyar jezuita a XVI. sz-ban*, Budapesta, 1888.

[PRIMELE IMPRESII
DIN TRANSILVANIA]¹

25 febr. 1580 Cluj

- p. 96 ... Regiunea aceasta deși este orientată spre răsărit și miazăzi este totuși grozav de friguroasă din cauza mulțimii munților, dealurilor și a pădurilor pentru care pe drept cuvânt i s-a spus Transilvania. Are belșug de fiare, bucate, vin, carne și pește, are munți de sare, 6 sau 7 mine de tot felul, nu are nevoie de nici un lucru care să se aducă din afară. În orașul acesta bîntuie îndeosebi erezia de patru feluri: luterană, calvină, trinitară² și a anabapțiștilor. Găsești mulți bărbați și femei de 20 și 30 de ani care nu au fost încă botezați.

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin publicat de Veress în *Epistolae et Acta Jesuitarum*, vol. II (în *Fontes rerum Transylvanicarum*, vol. I), p. 96. Scrisoare către Fridericus Raynaldus.

² Adică unitariană, nerecunoscînd treimea.

[SOSIREA ÎN TRANSILVANIA ȘI DESCRIEREA POSESIUNILOR IEZUIȚILOR]³

1581 septembrie 1, Cluj

p. 173

Cînd am ajuns la granița Transilvaniei am fost atît de împotmoliți de troiene mari de zăpadă, încît nu se mai vedea nici o urmă a drumurilor, și am suferit atît de mult de frig, încît aproape ne-am făcut sloi de gheață. Iar zăpada ne era aruncată în ochi și în obraz de violența vînturilor, încît nu am fi putut să hotărîm nici ce să facem, nici încotro să ne întoarcem. Căci să ședem în căruță nu era cu puțință din cauza frigului grozav (decît doar dacă am fi preferat să degerăm), de umblat nu puteam din cauza violenței vîntului potrivnic și a mulțimii de nămeți ce erau purtați năvalnic împotriva noastră. Se părea că nu numai vînturile, dar chiar toate legiunile diavolești s-au unit contra noastră și vor să ne închidă calea spre Transilvania. Am suferit mai multe neajunsuri, și am îndurat mai mult frig în ultimele zile ale „bachanalelor” cînd am rătăcit printre pădurile, munții și troienile Transilvaniei decît aproape în toată călătoria.

Totuși împotriva voinței tuturor diavolilor, cu ajutorul lui Dumnezeu am ajuns teferi dar pe jumătate înghețați la 20 februarie 1580 trecînd de Cluj (unde nu ne aveam încă sediul) și am ajuns la Cluj-Mănăsturul nostru în hotar cu suburbiile orașului... Sînt trei locuri deosebite în care locuiesc părinții noștri. Unul la Alba Iulia unde este capitala principelui: acolo stau doi din părinții noștri părintele. I. Leleszi și părintele George „Papensis”⁴, amîndoi unguri, amîndoi predicatori, amîndoi de constituție mai plăpîndă, dar dintre ei mai debil este Leleszi care e adesea bolnav. În grija lor este dată educația principelui Sigismund⁵. Aici nu s-a făcut încă colegiul, dar se speră [că vor fi 20 sau 25 de persoane]. Părinții locuiesc într-o casă legată de palatul principelui. Pînă acum nu au venituri sigure, dar li se dau cele de trebuință de la palat [li s-a dat o biserică ce se reface pentru ei].

p. 174

Al doilea loc în care s-au așezat mai întîi părinții noștri se numește Cluj-Mănăstur. A fost odinioară reședința abatelui Transilvaniei care avea sub el cam 30 de sate și orașe⁶. Toate acestea au fost împărțite între nobili după ce au fost alungați călugării din țară. Locul dat spre locuință aici e

p. 175

³ *Ibidem* p. 173 ș.u. Scrisoare către Aquaviva, făcînd istoricul sosirii în Transilvania la 20. II. 1389 a echipei trimise din Italia.

⁴ El chema Georgius Törös, vezi Veress *Epistolae* ... I, p. 155.

⁵ Tînărul Sigismund, fiul lui Cristofor Báthory.

⁶ *Pagos et oppida*.

prea frumos și sănătos. Dinspre răsărit are satul nostru, în hotar cu mănăstirea și suburbia orașului Cluj, la nord cam la o milă italiană se întinde un deal înalt, de la răsărit la apus este tot sădit pe o întindere de trei sau patru mile italiene cu vii, din care ni se dă dijmă, pe sub vii se întind ogoare de lungimea viilor. Între ogoare și dealul pe care este așezată mănăstirea curge pe o albie de pietriș râul Someș nespus de limpede spre răsărit, spre oraș. Acest râu ne îndestulează în fiecare vineri cu pești mici, destul de mulți și foarte buni pentru sănătate. Pe el umblă neîncetat și vara, și iarna o moară cu trei roți de la care adunăm mai mult grâu și făină decât ar putea să consume colegiul într-un an întreg. Apoi de o parte a râului pe deal este așezată moșia⁷ noastră la o depărtare de o aruncătură de piatră de mănăstire. Aici se păstrează bucatele, grâul, ovăzul, fînul, paie, aici sînt adăposturi diferite pentru boi, porci, oi, porumbei, albine și găini, aici se tescuiesc cașurile de oi și de vaci și se aduce lapte din belșug de cîte ori este nevoie la colegiu. Dinspre apus se mărginește cu moșia grădina de zarzavat, foarte mare și lată și foarte potrivită pentru toate felurile de semințe. De cealaltă parte a râului se află o livadă foarte întinsă sădită cu fel de fel de pomi roditori. Și de asemenea și o altă grădină foarte mare pentru varză, pepeni și in. Dinspre răsărit se mărginește cu mănăstirea sau incinta⁸ noastră grădina a patra, care este plantată de jur împrejur cu trandafiri, pomi roditori și viță. Această grădină ne oferă destui struguri de masă și pe lîngă ei și un număr de butoaie de vin. A cincea grădină o avem în oraș, nu mai puțin spațioasă, care are plantați de jur împrejur tot felul de pomi; la mijloc e un pămînt gras și neted bun pentru semănături. A fost odinioară și viță tămîioasă sădită de călugări, dar pe aceea au scos-o orășeniieretici mai înainte de a ne preda locul.

p. 176 Mai apoi Cluj-Mănăsturul nostru are dinspre apus ogoarele și fînețele iobagilor noștri, iar dinspre sud pădurile noastre foarte mari //, al căror înconjur în lungime și lățime se împlinește într-o zi de mers, aici trăiesc multe păsări și fiare sălbatice pe care nu e îngăduit nimănui să le prindă sau să le vîneze fără încuviințarea noastră. Pe lîngă acestea mai sînt mulți aluni care produc de la sine alune. Așadar din Cluj-Mănăstur ori încotro ne-am îndrepta ochii, fie la răsărit sau la apus, la sud sau la nord, tot ce se vede, este al nostru, și în aceeași clipă pot fi îmbrățișate cu privirea viile, ogoarele, fînețele, râul, grădinile, satul⁹ și pădurile. Odinioară Cluj-Mănăsturul avea chip de mănăstire, dar după ce au fost alungați călugării de stăpîniieretici care locuiau aici a fost prefăcut într-un fel de castel¹⁰; au fost dăfimate chiliile fraților, s-a împrejmuț dintr-o parte cu un zid, de alta cu

⁷ *Praedium.*

⁸ *Castro.*

⁹ *Villam.*

¹⁰ *Castri.*

gard de pari lipiți cu lut. Insignele fratelui George tezaurarul¹¹ se mai pot vedea cu numele lui săpate în piatră deasupra porții. De unde deducem că acest loc a fost clădit de el¹². Legată cu mănăstirea este o biserică destul de mare, dar despuiată de orice ornamente. Căci ereticii au jefuit toate veșmintele, vasele sfinte și podoabele de altar, au ars statuile, au spart vitraliile de la ferestre și n-au lăsat decât pereții goi. Călugării când au plecat au îngropat în pământ în niște lădițe vasele de aur și de argint și de asemenea veșmintele bisericești mai de preț, dar au fost descoperite de eretici și ridicate de acolo. La Alba Iulia, nu știu din ce întâmplare au fost păstrate 8 sau 10 dalmatice... o mitră episcopală cu o cîrjă de argint și dintre potire s-au păstrat 10 sau 12, pe care toate ni le-a dăruit principele și le folosim în cele trei biserici ale noastre. În primul an când am venit în Transilvania, am locuit cu toții la Cluj-Mănăstur și chiar destul de bine și de liniștit; acolo am ridicat noi trei școli, însă, fiindcă se părea că în oraș se va putea avea mai mult spor și cu predicile și cu școlile, am obținut de la principe să refacă acolo mănăstirea și biserica părăsită a franciscanilor și să ridice școli noi, ceea ce a și început să facă cu dragă inimă. ... În mănăstire în puține luni au fost terminate cinci hipocauste¹³ și cinci dormitoare. Școlile vor fi mărețe cu porticuri etc... Al treilea locaș pe care îl avem în Transilvania este această mănăstire pe care o avem în Cluj cu o biserică măreață, cu o grădină și cu școli. Locul este foarte liniștit, alături de zidurile orașului și foarte vast, cu puțină cheltuială va putea fi adaptat nevoilor noastre... Ne-am mutat în oraș în anul acesta, 1581, în luna aprilie, lăsând la Cluj-Mănăstur un părinte novice ungur care să aibă grija locului și a bunurilor temporale. Acum Cluj-Mănăsturul ne folosește de loc de odihnă, cu timpul se va putea face acolo o casă foarte potrivită pentru novici.

[CRITICA REGIMULUI DIN COLEGIUL IEZUIȚILOR]¹⁴

În fiecare zi se dă de două ori carne la prînz, iar în zilele de pește se dă de două ori pește. Mai întîi aluaturi¹⁵, <în rîndul> 2 carne de vacă sau de ovine, <în rîndul> 3 pui gătiți cu piper și șofran, <în rîndul> 4 piureuri¹⁶, <în rîndul> 5 fructe și brînză: acest fel de trai nu l-am văzut încă

¹¹ Martinuzzi.

¹² Nu poate fi vorba de mănăstire, ci de adaosurile ulterioare făcute după secularizarea ei.

¹³ Sistem primitiv de încălzire centrală.

¹⁴ *Ibidem*, scrisoare din 22 august 1581 către Aquaviva.

¹⁵ *Offa*.

¹⁶ *Pultas*.

nicăieri în nici un colegiu al Societății <lui Isus>, dar poate este felul polon. În locul puilor sau al cărnii <amintite> la <punctul> 2 adesea sînt găște, iepuri sau alte vînaturi și aproape întotdeauna la cină se dă de două ori carne.

- p. 163 ... În privința¹⁷ mîncării și a băuturii, ei trăiesc în luxul cel mai mare¹⁸. Eu cred că în toate colegiile Societății <iezuiților> la un loc nu se consumă într-un an atîtea găini și atîta vînat cît în acest singur colegiu. Căci în zilele de carne abia de este vreuna în care să nu se servească două mîncăruri de carne pe lîngă felul de la început¹⁹ și felul de după masă²⁰; iar mîncarea a doua de carne este întotdeauna de găină sau de căprioară, sau de cerb, sau de iepure. Găini sînt datori țaranii să dea — dacă nu mă înșel — mai bine de o mie trei sute pe an, în afară de dijma purceilor și a mieilor, vînaturi de tot felul se prind în pădurile noastre // și în piață se vinde o căprioară pe trei pui. Înaintea păsărilor, la o singură masă am consumat mai bine de zece căprioare și cincisprezece iepuri, fără a mai pomeni de mulțime de găini. Chiar în zilele de post se servesc porții îndoite, cîte două feluri de mîncare din feluri pești.
- p. 164 De aceea atît de mofturoși la mîncare s-au făcut acum frățiorii, încît rari sînt aceia care consimt să guste carnea de vacă, ci așteaptă găinile, iepurii sau căprioarele din care se dau porții atît de mari, încît oricine poate să se sature pînă la îngrețșare.

Totuși cînd este de față vizitatorul provincial^{20a} sau sfinția voastră aceste mese se mai reduc ...

Zgîrcenia și asprimea rectorului. Regimul iobagilor colegiului²¹

- p. 158 ... În satul nostru a murit un biet cerșetor: a lăsat rudelor sale lucruri în valoare de trei sau patru florini. Pe acestea a poruncit rectorul să le închidă în cutii și să le închie în casa²² noastră), zicînd că sînt ale sale, pentru că acela a murit fără moștenitori. Ruda mortului s-a supărat de acest lucru și se gîndește să se strămute din satul nostru în altă parte.

[Ceartă cu locuitorii din Baci pentru ghinda din pădure. Locuitorii, din care 50 se convertiseră, se reîntorc la erezia lor]. Au rămas doar cinci care mai vor să se mărturisească. Mulți s-au întors din nou la ereziile lor. În

¹⁷ Scrisoare din 15 martie 1583 către Possevino.

¹⁸ *Lautissime*.

¹⁹ *Antipastum sive minestra*.

²⁰ *Post pastum* (desert).

^{20a} Părintele iezuit Carminata.

²¹ *Ibidem*, pp. 158—164. Scrisoare din 22 august 1581 către Aquaviva.

²² *Castrum*.

anul acesta ni s-au mai dat din porunca regelui Poloniei²³ trei sate ai căror țărani se bucurau la început că fuseseră liberați de puterea și tirania ereticilor <anti> trinitari, dar nu au trecut nici două săptămîni după ce i-a silit să muncească necurmat, trei zile în șir fără mîncare și băgați în lut și paie, și iată că au început să zică tocmai dimpotrivă: că ar fi vrut mai bine să fi rămas sub foștii lor stăpîni eretici decît sub noi. Ba chiar unul dintre ei a declarat pe față că a fost și sub turci, dar nici acolo nu a fost pus la munci atît de grele. Atunci cînd catolicii îi îndeamnă pe eretici să se convertească și să vină la biserica noastră, ei răspund: „Nu ne vorbiți de oamenii aceia care sînt socotiți oameni sfinți și asemenea apostolilor și sînt mai cruzi decît chiar turcii. Ei predică altora mila și ei înșiși exercită toată prigoana împotriva iobagilor lor...”

... Înainte de a veni <rectorul> acesta, aici se umpleau la predicile lui Leleszi și a doi simpli novici bisericile cu oameni veniți să-i asculte, dar au început să se împuțineze tot mai mult cînd acela s-a apucat să-i împovăreze pe țăranii dependenți după obiceiul polon. În Polonia țăranii dependenți ai nobililor sînt socotiți asemenea robilor și sînt tratați cu mare asprime, ca niște robi ai turcilor. Aici însă situația țăranilor este cu totul alta, căci ei nu vor să fie tratați ca șerbi²⁴ sau robi²⁵, ci ca cetățeni²⁶. De aceea nu e de mirare dacă nu-i reușește acestuia modul de cîrmuire polon. Cu privire la aceasta, a fost adesea făcut atent de către „consultori” prin părintele Ludovic, <Odescalchi> dar nu și-a îndreptat felul de a se purta, ba chiar s-a purtat cu și mai mare cruzime.²⁷

[În zilele de sărbătoare pune pe iobagi la muncă]. De sărbătoarea Sf. Ladislau (care este ocrotitorul principal al Ungariei după Sf. rege Ștefan), a încuviințat ca să vestesc sărbătoarea și să țin predică, dar în același timp

²³ Ștefan Báthory.

²⁴ Servi.

²⁵ Mancipia.

²⁶ Cives.

²⁷ Punctul de vedere al rectorului este expus într-o scrisoare a acestuia către generalul iezuiților (19 septembrie 1581), *ibidem*, p. 193: „Țăranii sînt oameni cu grumazul ce nu se pleacă și nici nu sînt destul de ascultători și trebuie ținuti în disciplină, căci altfel ne-ar disprețui pentru chipul prea smerit al Societății de a purcede, și sînt cei mai mulți eretici, care ne ponegrec adesea în oraș față de alți eretici și catolici, cum că am fi cruzi, că îi silim la multe munci... etc. Și totuși pe de altă parte sînt curate calomnii, și ei trebuie cîrmuiți cu vargă de fier, ca odinioară de către nobili. Ce trebuie făcut în această privință? Oare satele acestea trebuie date cu chirie sau arendă mirenilor? Dar atunci ușor vor fi pustiite și țăranii apăsăți. Sau să fie ținute de ai noștri? Dar atunci e nevoie de un econom prudent ungar care să se îngrijească de sate și de venituri și să știe să umble cu băgare de seamă cu supușii. Altfel, țăranii vor ajunge îndrăzneți și noi vom avea puțin folos de la aceste sate. Mai ales că nu lipsesc și unii din ai noștri puțin pricepuți care ascultă aceste plîngerii ale țăranilor și le dau îndată crezare, deși nu au nici o însărcinare pentru aceasta...”

p. 161 a încuviințat ca și în timpul predicii și în al slujbei bisericești, atât înainte cât și după prînz să mănecască zidarii, chiar lîngă biserică în văzul tuturor celor ce veneau la predică. Socoteala lui a fost aceasta: „Cum, spune el, m-am învoit cu ei cu săptămîna, și sînt silit să le plătesc toate zilele, fie că au muncit, fie că nu, este deci mai bine să muncească decît să stea . . . ” etc. . . . etc.

... De asemenea iobagii²⁸ sînt datori, în afară de dijma pe vin și pe bucate, să mai dea și zeciuala de la porci și doi pui de găină; dacă aceștia nu se aduc la timpul hotărît atunci sînt trimiși „libertini”²⁹ care le iau ca zălog tingirile³⁰ sau hainele și uneori abia pot să și le răscumpere după trei sau patru luni; iar dacă au adus pui slabi, li se dau înapoi și se cer alții mai grași; mulți din cei săraci sînt siliți să-i cumpere din tîrg, căci acasă nu au pui. Abia pot să mă ating, și nu fără lacrimi și mîhnire, de asemenea carne, știind că ea e stoarsă din sîngele săracilor.

p. 162 ... Iobagii sînt chemați de libertini la muncă, și dacă nu vin îndată, libertinii ridică lucrurile lor, tingiri sau haine, și merg la cîrciumă și beau cîte măsuri de vin au chef, și pe acestea sînt siliți <țărani> să le plătească spre a-și redobîndi lucrurile zălogite de libertini, și acestea le fac ei cu buna-știință și încuviințare a rectorului. Și chiar după toate aceste păgubiri iobagii tot sînt siliți să iasă la muncă. Ba mai mult, dacă într-o zi cînd sînt chemați ei nu vin la muncă, atunci în ziua următoare sînt băgați într-o temniță puturoasă și acolo sînt ținuți la caznă trei sau patru zile cu pîine și apă.

Iobagii sînt puși pînă și la muncile cele mai umile ale colegiului: la cărat lemne, la spart lemne acasă, la încălzirea hipocaustului, la legat mături, la smuls buruienile din grădinile colegiului și de pe moșii, la răsădit orice fel de plante, la semănat orice fel de legume și la transportarea lor acasă. Se bagă copii, copile, femei ca să muncească în pivnițele, grădinile, sălile și „atriile”³¹ colegiului. Anul acesta a avut grijă ca vinul să fie tras din pivniță de iobagi, din întîmplare s-au spart niște cercuri <de la butoaie> și s-a scurs jumătate dintr-un butoi sau și mai mult, și puținul vin care a rămas el i-a silit pe iobagi să-l ia și să plătească vasul întreg. [Pedepsește, pune pe oameni să muncească în butuci... distribuie palme... dă palme cu stînga și dreapta, înjură], a învățat să înjure și pe ungurește cînd se mînie le spune iobagilor și slugilor *bestia curva fia*.

p. 163 ... Se mai plîng iobagii că în fiecare zi le mai sporește muncile; în anul trecut i-a pus să semene, pe lîngă grîu și orz, încă 20 de măsuri de ovăz. În anul acesta <i-a sporit la> 28. Iar cînd iobagii seamănă, ară, seceră

²⁸ *Subditi*.

²⁹ Țărani dependenți bucurîndu-se de un regim mai bun în schimbul unor servicii.

³⁰ *Canthari*.

³¹ Sălile de la intrare.

pe pământul nostru pentru noi, când cară bucatele în șoproane și le clădesc în șire, când transportă dijma, vinului și feluritele legume în pivnițe <sau> cămări³², nu li se dă nici o mîncare sau băutură. Au putrezit pe cîmp clăi de fîn care nici nu s-au vîndut, nici nu au fost date țăranilor, au rămas nelucrate patru grădini foarte mari, în toți anii țăranii sînt siliți să sădească și să stropească foarte multe verze. Se umplu cu ele patru sau cinci vase, abia dacă se poate consuma de colegiu jumătate de vas într-un an întreg, celelalte vase nu se vînd și nici nu se dau săracilor sau țăranilor la munci, ci se lasă să putrezească în beciuri și se aruncă afară. Așa s-a făcut de doi ani încoace. Față de săraci nu arată nici o milă, și în același timp risipește banii colegiului pe lucruri zadarnice și de nimic.

p. 164

Din <produsul> acestor șase sate pe care le avem, mărturisește notarul orașului, care este catolic, că ar putea hrăni 150 de inși, dar așa cum își duce gospodăria acest rector al nostru, abia ajung pentru 25 de oameni.

... În vara^{32a} aceasta ni s-au dat trei sate ai căror iobagi doreau cu tărie la început să se libereze de domnii lor dinainte, dar după ce au început să fie tratați în chipul polon de către mai marele nostru // acum ar fi mai bucuroși să fie sub stăpînii lor de mai înainte, măcar că erau socotiți mai nemiloși ca alții. Și în anul trecut au plecat 10 iobagi dintr-un sat, și din altul au hotărît să plece 11 la începutul primăverii viitoare nu pentru altă cauză decît că nu pot să suporte muncile noi (*insolitos*) la care sînt constrînși. Și așa de mare este asprimea care se folosește spre a-i sili la muncă încît dacă unul nu ar veni îndată de cum ar fi chemat s-ar porunci pe dată să fie aruncat într-o carceră hîdă și întunecoasă în Mănăsturul nostru spre a rămîne acolo cu pîine și apă și a nu i se da drumul decît cu garanția unor chezași. Un lucru care întărește grozav pe iobag este noul mod de a-i apăsa pe care l-a introdus: poruncește ca să fie chemați cu rîndul cinci sau șase iobagi deodată la colegiu și nu-i lasă să iasă din colegiu opt și nouă zile în șir: înainte îi obliga să-și aducă hrana cu ei, acum le aruncă ceva pîine neagră și apă ca unor robi ai turcilor. În zilele acestea i-a constrîns pe iobagi să-l ducă la Alba Iulia cu trăsura și cu cai, spre marea lor pagubă și chiar i-a silit să închirieze pentru el o trăsură cu patru cai, și cînd i-au tocmnit una cu trei cai a refuzat și i-a silit să închirieze un al patrulea cal și să dea și un om. De asemenea cînd țăranii noștri au scos din pivnița de vin un vas de vin, și s-a întîmplat să se strice cercul <butoiului> și s-a scurs o bună parte din vin, i-a silit pe nenorociții aceia să plătească toată paguba, ca și cum ar fi făcut lucrul dinadins: s-au rugat pentru ei bărbații catolici care vin la noi la biserică... pentru că ar fi un scandal și o rușine de toată ocară în fața ereticilor printre care trăim.

p. 207

³² Cellas.

^{32a} *Ibidem*, p. 207. Scrisoare către acelaș din 10 dec. 1581.

Și în zilele acestea a mai inventat un nou fel de extorsiune. Mai înainte satul nostru cel mai apropiat plătea ca cens anual local 48 de florini, și ei sînt gata să jure acest lucru sau să aducă scrisori doveditoare de la toți pe care i-au avut mai mari asupra lor^{32b} înaintea noastră, și totuși el nu vrea să-i asculte și le pretinde 60 de florini... În aceste materii și altele extrem de grave nu consultă pe nimeni și nu primește nici un sfat.

Un om cu vază comandantul cetății principelui^{32c} i-a scris să nu lovească atîta în supuși, altminteri plîngerea lor va fi auzită de Dumnezeu... Îi plac mult caii, acuma ține 10 cai și la primăvară vrea să țină o herghelie și cheltuiește cu ovăzul pentru hrana lor atît cît nici nu valorează ei.

La 20 noiembrie (1581) au fost trimiși din Polonia un părinte Sas despre care se spune că suferea de amețeli și cădea adesea în școală, și doi frați dintre care unul este ca un taur gata să dea cu coarnele (*juvencus petulantulus*) celălalt e pe jumătate orb care nu le putea fi acelora din Polonia de nici un folos. Sasul a căzut zilele acestea în pivniță și a rămas infirm și nici nu ajung doi frați ca să-l îngrijească... etc.

[Exemplu de felul de oameni ce sînt trimiși și care sînt mai mult o povară decît un ajutor].

p. 233

Datorită³³ asprimii sale față de iobagi rectorul poartă vina că oamenii se înstrăinează de biserica noastră și de predici. De cum s-a încredințat părintele vizitator de acest lucru, a dispus ca de atunci înainte să nu aibă nici un amestec în treburile administrației privind pe țărani, ci să le lase cu totul pe seama economului. Însă îndată ce au plecat vizitatorul și provincialul, în aceeași clipă a uzurpat din nou aceeași autoritate pe care o avusese înainte asupra iobagilor, folosindu-se de econom doar ca de o slugă și un tălmaci. Și din nou îi reține pe bieții iobagi cîte șapte și uneori opt și nouă zile ca pe niște robi la muncile cele mai grele... împotriva obiceiului țării, și le dă abia niște pîine neagră și o sorbitură de vin, și cînd nenorociții se roagă de voie să plece acasă la ei îi amenință că o să-i croiască cu ciomegele. Adesea pentru lucrul cel mai neînsemnat, dacă nu sînt împlinite pe dată poruncile sale, pune să fie prinși, legați, întemnițați și strînși în butuci.

Și plîng și văduvele sărace că nu pot trăi sub autoritatea lui din cauza grelelor exacțiuni și a multelor munci, ce sînt silite adesea să le facă, și la care dacă nu aleargă de îndată ce sînt chemate, sau se întîmplă să nu fi fost atunci acasă, li se iau lucrurile din casă de către slugile lui și se pun zălog la cîrciumi pentru vin, și dacă ele vor să le redobîndească, sînt silite să le

^{32b} *Praefectis.*

^{32c} *Praefectus arcis principis.*

³³ *Ibidem*, p. 233. Din scrisoarea din 19 octombrie 1582 către prepozitul general al iezuiților Aquaviva.

răscumpere la un preț foarte ridicat, și tot nu sînt scutite de a face acele munci.

În ziua de 1 aprilie cînd unii din țărani³⁴ noștri își aveau lucruri la vînzare în piața orașului, au fost siliți cu ciomegele să-și lase lucrurile lor acolo și să vină să muncească la colegiu, căci așa porunceea rectorul, spre mirarea și uimirea tuturor, atît eretici cît și catolici, de această nemaiauzită și odioasă cruzime leșească. Judele satului nostru Baciul a fost chemat seara cu tovarășul său și reținut pentru faptul că nu trimisese pe țărani la muncă la colegiu în aceeași zi, în care i se poruncise (căci nu îi găsisese acasă). În ziua următoare i s-a dat să aleagă sau să muncească el în zilele hotărîte, sau să pună cu chirie pe altul în locul său, și acesta ca să nu mai îndure acasă o pagubă mai mare în averea sa (căci și el tocmise cu chirie secerători pentru ziua următoare și le pregătise de mîncare), trimițîndu-și tovarășul la tîrg, a tocmît cu chirie pe cheltuiala sa un om care să muncească la colegiu în locul său...

...pretutindeni în această țară umblă vorba și la catolici și la eretici p. 234
că iezuiții, care vor să se arate bărbați sfinți îndurători și apostolici, au întrecut prin cruzime pe toți stăpînii eretici care stăpîniseră mai înainte acele sate ale lor...

...și că doar în cuvinte propovăduiesc altora mila și îndurarea, dar la fapte sînt mai cruzi decît turcii...

*[Osîndirea a doi ciobani români nedovediți,
judecați de iezuiții colegiului]*

p. 238

... În ajunul sărbătorii Sfîntului Mihail³⁵, în aceeași noapte, doi copii, unul de opt și celălalt de nouă ani, care își păzeau viile lor de pe podgoria noastră, și care erau fiii unor văduve, au fost răniți de moarte de niște tîlhari veniți să fure struguri, și unul din ei a murit după două zile, iar celălalt după trei zile. Și fiindcă legea acestei țări este că răufăcătorii să fie judecați și pedepsiți acolo pe pămînturile acelor stăpîni unde s-au făcut relele, și cum în cele șase sate ale noastre noi sîntem stăpîni temporali și spirituali și omorurile fuseseră săvîrșite pe pămînturile noastre, mamele copiilor au alergat pentru dreptate la stăpînul locului, îndreptîndu-se nemijlocit către economul nostru și prin el către rector, cu rugămîntea să fie prinși ciobanii ce-și pășteau oile în apropierea viilor lor, deoarece îi bănuiau pe ei. Căci unul din copii înainte de a muri spusese că a fost lovit în cap cu cio-magul de păstori.

³⁴ *Colonia*

³⁵ 29 septembrie 1582.

Părintele ecomom a trimis patru din slugile noastre ca să prindă pe // patru din acești ciobani români pe care îi bănuiau acele văduve. Au fost prinși și <ținuți> legați în temnițele³⁶ noastre mai înainte de moartea copiilor, însă cum au fost socotiți nevinovați, au fost sloboziți. După ce au murit copiii au venit a doua oară mamele lor cu vestea că fiii lor au murit și au cerut dreptate. Deci acesta a trimis din nou slugile și le-a poruncit să-i prindă iarăși pe acei păstori pe care îi slobozise și să-i țină legați sub pază bună. A trimis apoi pe una din slugi la judecătorul eretic al orașului, cerîndu-i sfatul ce e de făcut cu acei păstori și cum ar putea stoarce adevărul de la ei. Judecătorul i-a trimis răspuns ca să-i despartă pe unii de alții, și astfel despărțiți să poruncească să fie căzniți fiecare în parte de către țigani. Căci aci sînt folosiți drept gîzi țiganii sau turcii prinși, întrucît este lucru nemaipomenit ca un ungur să fi făcut vreodată pe călăul, căci ar vrea mai bine să moară de zece ori decît să împlinească o slujbă atît de mîrșavă. Dar în împrejurarea aceasta administratorul i-a zis slugii: „Noi nu avem atîtea închisori ca să putem da fiecăruia din ei cîte una pentru el, ci căutați lanțuri și ei vor putea fi trimiși legați în diferite hambare.“ Și altei slugi i-a spus: „Să pui două lacăte să nu poată fugi.“ Apoi în miercurea de după sărbătoarea Sf. Mihail, adică la 3 octombrie, a poruncit să fie chemați în curtea castelului nostru³⁷ juzii din satul nostru Mănăstur și din alt sat vecin al nostru — Baci — și din oraș³⁸, căci partea păgubită — adică cele două văduve erau sub atîrnarea unor orașenieretici. S-au adunat deci din toate locurile orașenii înarmați, și juzii și norodul la o laltă³⁹, în mare mulțime ca să vadă încheierea pricinii. După aceea au fost puși la caznă doi dintre ciobani pe care îi bănuiau mai tare văduvele <căznindu-i> cu facile aprinse, în așa fel ca să le ardă pieptul, dar ei nu au mărturisit nimic altceva decît că sînt nevinovați. În cele din urmă, cum judecătorii nu au găsit împotriva lor nici un motiv de a-i osîndi la moarte, au lăsat la alegerea văduvelor ai căror fii fuseseră uciși ca ele să jure împreună cu cîțiva alții împotriva acelor pe care îi bănuiau mai tare; ele au jurat împotriva celor doi care fuseseră căzniți, dar cu cîtă dreptate sau nedreptate, Dumnezeu știe, au fost osîndiți acei nenorociți, nu la vreo moarte ușoară, ci la țeapă, ca să fie trași în țeapă, căci aceasta este pedeapsa... (?)⁴⁰ și a tîlharilor în Ungaria. După ce s-a rostit osînda, ei au cerut părintelui Matias, procuratorul nostru (care era de față cu slujbașii <colegiului> ca stăpîn, sau om în locul

³⁶ *Carceribus.*

³⁷ *In aream nostri castelli.*

³⁸ Cluj.

³⁹ *Promiscum vulgus.*

⁴⁰ *Ista enim est poena: Polonum et latronum in Ungaria.* Este evident că transcrierea Polonum e fără sens în acest context.

stăpînului acelu loc, măcar că nu şedea <în scaunul de judecată> printre judecători), ca să lase să fie duşi osîndiţii la locul de execuţie. El a scris rectorului cerîndu-i sfatul, dacă trebuie să-i predea pe ei după ce s-a şi rostit împotriva lor osînda de moarte. Căci stătea în puterea // stăpînului locului, adică rectorului, ca şi după darea osîndei să-i predea sau să nu-i predea pe acuzaţi, să-i slobozească său să-i omoare, să amîne sau să grăbească execuţia. Rectorul, deşi cunoştea bine de mai înainte toată această pricină, căci îi scria economul în fiecare zi de două şi trei ori ce făcea cu acuzaţii şi în ce stare se afla pricina lor, nu ne-a făcut parte niciodată de această treabă şi nu ne-a cerut sfatul decît doar în ceasul din urmă: atunci mai întîi a început să întrebe dacă trebuie să lase să fie duşi acuzaţii la moarte sau nu. Unii au spus că nu trebuie împiedicată execuţia cu moartea după ce s-a rostit osînda împotriva lor, şi cînd o mulţime de oameni înarmaţi aşteaptă acest lucru în faţa castelului⁴¹ nostru. În al doilea rînd el s-a unit cu această părere. Eu însă am spus două <lucruri>: primul, că părintele Matias economul a căzut acum sub pedeapsa suspendării şi a abaterii de la canoane⁴² pentru mai multe motive, dar acest lucru a fost respins ca nefiind în cauză⁴³. În al doilea rînd am spus că trebuie să fie împiedicată în orice chip sau măcar amînată execuţia cu moartea, căci dovezile au fost nule şi este un lucru nevrednic ca pentru nişte bănuieli nesigure⁴⁴ şi pe jurămintele unori muieri <neştiutoare>⁴⁵ să fie daţi nişte oameni unei morţi atît de crude. Şi acelaşi lucru, fără să ştiu eu, i-l strecurase rectorului şi Martin Undó^{45a} deosebit <de noi> (căci el nu intra în congregaţie), dar nu am cîştigat nimic. Rectorul a scris economului *să-i lase pe judecători să facă ce vor voi cu acuzaţii, el nu va spune nimic împotriva*. Sluga⁴⁶ noastră, intendentul casei⁴⁷, care era unul din judecători, a întrebat pe părintele procurator dacă trebuie să predea pe ciobani pentru a fi omorîţi sau nu, şi cum el nu a răspuns nimic, a socotit că el nu vrea de loc să mai amîne moartea acelor, ci vrea să se facă execuţia; şi mai apoi a spus că şi lui i s-au părut dovezile neîndestulătoare, dar că nu a putut să împiedice el sau să amîne execuţia fără încuviinţarea rectorului şi a economului, care „dacă mi-ar fi

⁴¹ *Castrum.*

⁴² *Suspensionis et irregularitatis censuras.*

⁴³ *Impertinens.*

⁴⁴ *Leves.*

⁴⁵ *Muliercularum.*

^{45a} Iezuit ungur.

⁴⁶ *Servus.*

⁴⁷ *Oeconomus domi.*

arătat prin cel mai mic semn," zicea el, „să nu-i predau, niciodată nu i-aş fi predat, şi nimeni nu ar fi putut să-i smulgă de la noi fără voia noastră". Astfel au fost predaţi în mâinele călăilor şi au fost traşi în țeapă. Într-una, necurmat pînă la moarte şi chiar în țeapă cît au mai trăit, au mărturisit în faţa mulţimii că sînt nevinovaţi.

p. 241

Un bărbat catolic dintre frunzaşii acestui oraş, notar priceput în legi, cînd a înţeles pricina, s-a mîniat tare împotriva rectorului că nu s-a sfătuit cu el asupra acestor pricini de judecată, că nu a amînat execuţia, şi că a lăsat fără dovadă suficientă să fie omorîţi nişte nevinovaţi, şi a declarat că tot colegiul este ameninţat de un mare pericol dacă stăpînii celor ucişi⁴⁸, care erau doi nobili puternici, ar începe să ne pretindă mărturiile, dovezile şi motivele morţii supuşilor lor. Părerea îndeobşte a poporului a fost că ei au fost nevinovaţi. Ceea ce mai dovedesc // şi prin faptul că în acelaşi timp în care aceştia erau ţinuţi în lanţuri, unii români din satul vecin au fugit ca şi cînd s-ar fi ştiut vinovaţi cu ceva. Iar aceştia, după ce au fost sloboziţi prima dată şi ar fi putut să meargă încotro ar fi vrut, nu au vrut să fugă, cum dacă s-ar fi ştiut fără nici o vină. Se spunea că şi românii mai ameninţă că vor da foc satelor noastre din cauza răpunerii fraţilor lor, şi <de aceea> nu sîntem niciodată siguri în privinţa lor şi nici nu se poate merge⁴⁹ fără primejdie la satele vecine.

[Au căzut în vină (*irregularitatem*)] economul care a pus de două ori să fie prinşi, legaţi şi întemniţaţi... rectorul din a cărui voie s-au făcut acestea, apoi părintele Just polonul care, împreună cu rectorul, a fost cauza grăbirii morţii lor şi chiar şi a morţii lor. Rectorul îl apără pe econom că şi chiar dacă ar fi căzut acesta în vină, el <rectorul> are autoritate de a-l dispensa⁵⁰...

În ziua aceea în care au fost omorîţi românii şi în cele două zile următoare s-a ridicat o furtună aşa de grozavă, cum se spunea că nu mai fusese văzută niciodată în acel oraş; într-atîta că dezhădăcina copacii şi ridica acoperişele caselor şi nimeni nu putea face vreo muncă pe ogoare, cîmpii şi vii. Judele înspăimîntat a pus să se vestească să nu iasă nimeni din casă sau din oraş, şi deşi această furtună violentă a adus multă pagubă multora, totuşi nimănui nu i-a adus mai multă ca nouă.

... Căci toate acestea s-au săvîrşit în aceeaşi săptămînă, şi umblă vorba în popor că vînturile atît de năvalnice nu erau fireşti, ci că au fost trimise de sus pentru pedeapsa unei nelegiuiri.

⁴⁸ Adică ai ciobanilor executaţi fără motiv.

⁴⁹ *Peregrinari*.

⁵⁰ *Se habere auctoritatem dispensandi*.

[Despre reaua administrație a colegiului]⁵¹

[Risipă, incurie, fraude. Se trimit bani în Polonia, etc.]

p. 235

Dacă sfinția ta ar putea vedea cu ochii o <singură> dată pădurile, ogoarele, dealurile cu podgorii, pășunile, râurile, iazurile și celelalte posesiuni pe care le avem aci, nu mă îndoiesc că ar socoti cu bună dreptate că două sute de frați s-ar putea hrăni cu cea mai mare ușurință de pe atâtea proprietăți⁵², fără nici o stoarcere a țăranilor.

p. 236

Și totuși niciodată polonii nu se satură cu acestea, ci îndrăznesc să se milogească și să se țină de capul regelui⁵³ ca să le mai dea încă mai multe sate, spre rușinea și ocara noastră și a întregii Societăți <a iezuiților>.

[MĂSURI DE ÎNDREPTARE]⁵⁴

Prima măsură este deci ca să fie schimbat rectorul.

p. 262

... Prin cruzimea sa pe care a exercitat-o asupra iobagilor colegiul a zdruncinat în această provincie bunul nume al Societății iezuiților. Toți auzim vorbe rele din cauza lui // ... el amestecându-se în cauze criminale și poruncind să fie răpuși impricinații [acuzaii]. A introdus un chip nou polon de prigonire a iobagilor, reținând fie aci, fie la Mănăstur, la lucrările de construcție⁵⁵, ba zece, ba opt iobagi ca niște robi, nedându-le nici un fel de hrană sau băutură; dacă voiau să mănânce trebuiau ei înșiși să-și aducă de mâncare de acasă.

p. 263

Vizitatorul, părintele Carminata, când a aflat acest lucru, a dispus, așa precum îi cereau și iobagii⁵⁶, ca să li se dea pîine și vin atunci când munceau. Dar nu s-a dat decît acelor care au muncit aici în colegiu. Acum mai silesc pe țăranii⁵⁷ să vină de la o depărtare de două mile ungurești cu boii și carul lor ca să care lemne toată săptămîna și în <tot> acest timp ei înșiși trebuie să se îngrijească de un adăpost și de hrană pentru ei și pentru boii lor. În anul acesta doi <țăranii> din satele mai depărtate, după ce au muncit aici opt sau nouă zile, și au tăiat lemne și au încălzit cuptoarele au fost lăsați să plece din colegiu la o oră tîrzie, și înzăpezindu-se în aceeași

⁵¹ *Ibidem*, p. 236, din aceeași scrisoare din 19 octombrie.

⁵² *Tot bonis*.

⁵³ Regele Poloniei Ștefan Báthory.

⁵⁴ Din scrisoarea adresată lui Possevino la 15 martie 1583. *Ibidem*, pp. 262—266.

⁵⁵ *In laboribus fabricae*.

⁵⁶ *Coloni*.

⁵⁷ *Rusticos*.

noapte în troiene adânci, au murit. Din cauzele acestea iobagii <colegiului> și oamenii dinafară s-au îndepărtat mult de noi și de religia catolică.

Este un lucru nemaiauzit în Ungaria și Transilvania ca vreun nobil să-și silească țărani să vadă de focul cazanelor de încălzire⁵⁸ și să-l folosească pe țaran ca pe o slugă. Rectorul totuși a introdus și acest obicei polon spre marea jale și obidă a țăranilor.

În colegiu nu este nici o rînduială, nici o respectare a regulilor, îi întrecem pe cei cu „mîneca largă”⁵⁹: frații mîncă și beau cînd și cît vor. Eu cred că unul singur din acești frați poloni bea mai mult vin într-o zi decît zece frați din Italia. De aceea, la ei nu se vedește nici o rîvnă sufletească⁶⁰.

p. 265 ... [Să se trimită oameni mai buni și mai statornici].

... Din Polonia nu am avut în ultimii doi ani decît frați atacați, vlăguiți și bisisnici, care își erau lor înșiși o povară și nu erau buni la nimica. În anul dinții au plecat doi sau trei din aceștia, în anul al doilea a plecat unul, care a furat hainele și armele elevilor și pe care ereticii l-au căutat stăruitor ca să-l spînzure în văzul tuturor⁶¹ spre ocara noastră. În anul acesta și portarul care are acum grija trapezei, îmbrăcîndu-se în haine de mirean, a ieșit noaptea ducîndu-se la o femeie, iar orașenii⁶² i-au întins curse, și dacă ar mai fi fost și a doua oară ar fi fost prins și pedepsit în văzul tuturor⁶³.

*Debandada din colegiu**

p. 205 Întră în fiecare zi oricine vrea din cei de afară pînă în dormitorul nostru, nu se păstrează nici o regulă de clausură. Portarul este un servitor (*puer*) polon care primește pe oricine ar fi și îi lasă să rătăcească prin colegiu și dormitoare ca printr-un han public. În mod inutil el hrănește pe acest servitor polon care <îi> mătură dormitorul și-i așterne patul. De curînd i-a venit un scrupul din faptul că ar intra femei în curtea din jurul bisericii care ține de biserică și se socotește împreună cu ea și nu are nici un scrupul să constrîngă pe femeile și fetele din satele noastre să muncească în grădina noastră și în pivnița de vin și în cămară și în sala mănăstirii de la Mănăstur,

⁵⁸ *Hypocaustum*, încălzirea centrală cu aer cald.

⁵⁹ În anumite ordine monastice comunitățile „reformate”, adică supuse unei reguli mai stricte, adoptaseră o rasă cu mîneci mai strîmte, spre deosebire de cele nereformate desemnate ca fiind „*de larga manica*”.

⁶⁰ *Spiritus*.

⁶¹ *Publice*.

⁶² *Cives*.

⁶³ *Publice* (obștește, oficial).

* *Ibidem*, I, p. 205 și urm.

unde merg frații în zilele de odihnă și acolo înăuntru privesc la ele cum muncesc.

Colegiul a devenit un han public pentru toți polonii pe care îi ține și îi hrănește gratuit cu caii și slugile lor, 3, 4 și cinci zile, și ce este mai rău introduce în refectoriu și așează printre părinți pe orice slugi de nimic sau negustori. Nu are nici o grijă duhovnicească de iobagii noștri: nu trimite decât la două din satele vecine uneori pe un părinte ca să slujească și să țină predică: celelalte patru sate abia dacă au 2 sau trei slujbe și predici pe an... Doi dintre părinții unguri nici nu-i ajung ca tălmaci... etc.

De asemenea în sărbătoarea sf. Mihail (29 sept.) a trimis pe unul din părinții noștri novici ca să țină predică în satul nostru și nu mult după aceea a trimis pe un „libertin” cu poruncă să-i silească în acea zi pe țărani la muncă, și acela i-a mînat cu ciomagul din mijlocul predicii spre nespusa confuzie a bietului acel părinte care îi strînsese în biserică. Atunci se zice că țărani aceia ar fi spus „Voi nu ne lăsați să muncim pentru noi, dar ne mînați să muncim pentru voi chiar în zi de sărbătoare...” etc.

p. 206

POSIBILITĂȚI DE COMUNICARE CU ROMA O CALE PRIN CRACOVIA, ALTĂ PRIN VIENA⁶⁴ A TREIA PRIN BOSNIA

Modul... cu mult cel mai bun și lesnicios ni l-a arătat părintele Bartolomeu Sfondrata⁶⁵ care în ziua de 14 august 1581 a venit la noi la Cluj prin Dalmația, Bosnia, Rascia, Bulgaria și Mysia, anume ca scrisorile de aici să fie trimise Reverenței Tale [= Claudio Aquaviva] la Timișoara. Timișoara este un oraș cu o foarte puternică cetate cam în mijlocul Ungariei (!) supusă turcilor⁶⁶, plină de negustori raguzani și turci care circulă liber sub turci și sub ascultarea principelui nostru prin toate târgurile și prin toate bîlcirile: printre aceștia Părintele Bartolomeu are un văr căruia i se pot încredința scrisori în toată siguranța. Timișoara e la o depărtare de 4—5 zile de drum de aici [Cluj]. De la Timișoara pînă la Belgrad (care se numește și Taurinus și Alba Graeca) se socotește numai o zi de drum socotită pe o cale cît se poate de netedă [apoi de aici la Ragusa zece zile și de aici pe mare în Italia. Tot drumul ar dura 14 zile.]

⁶⁴ *Ibidem*, I, p. 171.

⁶⁵ Misionar iezuit ținînd legătura cu iezuiții de la Cluj. Călătorește de mai multe ori de la Ragusa la Cluj trecînd prin Dalmația, Serbia. Moare la Timișoara la 10 noiembrie 1583. Iezuiții ar fi dorit să folosească prilejul lichidării succesiunii sale spre a cerceta situația din Timișoara, dar li s-a refuzat autorizația din partea autorităților din Transilvania.

⁶⁶ Adică în mijlocul Banatului turcesc.

JERONIM ARSENGO

(? — 1610)

*

Călugărul franciscan conventual Jeronim Arsengo era grec, originar din insula Chios (I. C. Filitti, *Din Arhivele Vaticanului*, I, București, 1913, I, p. 91).

În 1580 se afla la Constantinopol de unde a fost trimis în 1581 de episcopul de Nona (Dalmația) Petru Cădulini la Provadia și Silistra spre a se informa asupra pavlicienilor din Bulgaria și asupra progreselor catolicismului în Țara Românească. La 16 martie 1582 Ieronim Arsengo se afla din nou la Silistra, de unde cerea episcopului de Nona o scrisoare de recomandare din partea bancherului levantin Benedetto de Guajano către doamna Ecaterina, soția lui Alexandru al II-lea Mircea (Fermendzin, *Acta Bulgariae ecclesiastica ab. 1565 usque ad 1799* în *Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, XVIII, Zagreb, 1887, p. 13, doc. nr. XIII).

Din Țara Românească, Arsengo a trecut în Moldova unde a fost bine primit de Petru Șchiopul, care era un susținător convins al catolicismului. Iar legatul papal Alexandru Comuleo l-a numit vicar apostolic în timpul vizitei sale în Moldova (1586), sfătuind pe domn să-l ceară ca episcop catolic. În 1587 Arsengo se intitula vicar apostolic și episcop numit al Moldovei. În 1590 sftenicul catolic al lui Petru Șchiopul, Bartolomeo Brutti, l-a trimis în Polonia spre a fi numit formal episcop de către legatul apostolic și a-i da informații asupra stării catolicilor din Moldova. Brutti urmărea astfel să înlăture tutela episcopilor poloni. Totodată prin hirotonirea tinerilor catolici, elevi ai iezuiților din Transilvania, se urmărea organizarea unui cler catolic care să se opună ierarhiei ortodoxe bine organizate din Moldova.

Dar la Roma, cardinalul de Santa-Severina, Giulio Antonio Santori, a combătut numirea lui sub cuvânt că Arsengo fusese capucin (vezi scrisoarea lui Alexandru Comuleo din 10 ianuarie 1598 în „Revista catolică”, 1915, 2, p. 200). Cum însă noul episcop Bernardino Quirini, numit în ianuarie 1591, nu a venit în Moldova pînă în 1597, Arsengo a rămas să-l suplinească în calitate de vicar, trăind retras la Bacău după plecarea lui Petru Șchiopul din domnie (29 august 1591).

După înapoierea Movileștilor din exil (1595), Arsengo a fost recomandat în lipsa lui Quirini ca episcop de către Ieremia Movilă și de mitropolitul Gheorghe Movilă. A făcut o călătorie la Roma, unde călugărul dominican Andrea Bobbi atestă prezența sa în vara anului 1596 (vezi „Cercetări istorice”, IV/2, Iași, 1928, pp. 85—86 și A. Veress *Relationes nuntiorum apostolicorum în Transylvaniam missorum a Clemente VIII (1592—1600)*, Budapesta, 1909, pp. 250, doc. nr. 174). Cum s-a descoperit însă că îi lipsea gradul de doctor în teologie, numirea a rămas în suspensie și Arsengo a făgăduit să presteze acea slujbă cu titlul de vicar (*ibidem*, pp. 251—252, doc. nr. 176). După venirea lui Quirini în Moldova a trăit în bună înțelegere cu superiorul său care, plecînd în 1599—1600 la Roma, l-a lăsat vicar general. Iar în 1604 episcopul l-a trimis în locul său la Roma spre a face obișnuita vizită de credință și a cere ajutoare bănești pentru propaganda catolică. Aflînd la Viena de moartea lui Quirini cît și de recomandarea lui Ieremia Movilă care-l prețuia (N. Buta, *Patru scrisori domnești din Arhivele Vaticanului*, în „Anuarul Institutului de istorie națională”, III, Cluj, 1924—25, p. 553), Arsengo s-a dus în Polonia pentru a cere sprijinul nuntului apostolic. Dar moartea lui Clement al VIII-lea (5 martie 1605) urmată de cea a lui Ieremia Movilă (10 iulie 1606) și ostilitatea polonilor, care voiau să impună ca episcop un instrument al lor, au întîrziat formalitățile numirii.

În urma stăruințelor lui Simeon Movilă, Arsengo a fost numit episcop abia la 17 septembrie 1607, fiind sfințit la Cracovia, unde se afla încă în ianuarie 1608. A murit înainte de 18 aprilie 1610 (I. C. Filitti, *op. cit.*, I, pp. 91—92, doc. nr. 93; „Revista catolică”, 1912, p. 183 și urm.).

Arsengo a lăsat relații despre vizita sa la Silistra și despre situația catolicilor din Țara Românească, stăruind asupra numărului și îndeletnicirilor lor.

Aceste relații au fost publicate de Eusebiu Fermendzin în *Acta Bulgariae ecclesiastica*, pp. 6—7; 10—11.

De Arsengo s-au ocupat:

Carol Auner, *Inceputul episcopatului de Bacău*, în „Revista catolică”, I, 1912, p. 383 și urm.; A. Hajet, *Bulgarien unter der Türkenherrschaft*, Berlin-Leipzig, 1925, p. 43; N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, I, București, 1928, p. 241; Virginia Vasiliu, *Il principato moldavo et la curia papale*, în „Diplomatorium Italicum”, II, 1930, pp. 2—10; A. Mesrobeanu, *Contribuții la istoria catolicismului din Moldova*, în „Cercetări istorice” IV/2, Iași, 1928 p. 76 și urm.; Sadi Ionescu l-a cuprins în *Bibliografia sa*, p. 67.

VIZITAȚIE APOSTOLICĂ

1581

Cele însemnate de vizitatorul apostolic după cele auzite de la câțiva negustori catolici despre starea catolicilor din Bulgaria și Țara Românească¹

Vizitarea Silistrei și Provadiei, încuviințată de domnul nostru prin scrisorile monseniorului preastrălucitul <cardinal> de Como² la 11 martie 1581. p. 6

În ziua de 5 decembrie. S-au înfățișat înaintea monseniorului preareverendisim domnul Jacomo di Luccari și magistrul Nicolo di Marini³, negustori ragusani, care locuiesc într-o localitate pe Dunăre, numită Silistra și popular

¹ Traducerea s-a făcut după textul italian publicat de Fr. Eusebiu Fermeșin, în *Acta Bulgariae ecclesiastica ab 1565 usque ad 1799 (Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium)*, XVIII, Zagreb, 1887, p. 6).

² Ptolomeo Galli, cardinal de Como.

³ Din familia: di Marini Poli.

Deristor⁴, la vreo două zile de Varna; ținutul se cheamă Dobrogea⁵, în vechime Mesia, limba este cea bulgară sau ilirică⁶. <Se află> în stăpînirea sultanului dincolo de fluviu, în fața numitului ținut, este Țara Românească, tributară turcilor.

Sus-numiții bulgari sînt de rit ortodox, au biserici, preoți și episcopi.

Spuneau⁷ că sînt numai 10 familii catolice <și sînt> de națiune ragușană. Nu au biserici, nici⁸ preoți sîrguincioși, dar au adus de la Ragusa dimpreună cu acei de la Provadia care se află la o depărtare de două zile de Silistra pe unul numit părintele Nicolo Godini din Antivari, un om de mare omenie; el slujește șase luni aici cu un venit de 100 de taleri pe an.

p. 7 Ei întrebă dacă le e îngăduit să meargă în bisericile ortodocșilor să se roage și să cinstească sfintele lor taine cu toată închinarea; dacă le e îngăduit să primească taina botezului și a pocăinței la nevoie, adică în pragul morții, de la preotul de rit ortodox. Au făcut întrebare dacă după judecata conștiinței un tînăr de rit catolic care trăise cu o tînără de rit ortodox cu făgăduiala de a o lua // de soție și care avea fii de la ea putea să-și întoarcă făgăduiala cu cugetul curat⁹. Mai spuneau că, mergînd dincolo de Dunăre în Transilvania, ei găsesc în Țara Românească mulți luterani de națiune germană care totdeauna încearcă să discute asupra credinței și oferă în dar cărți ale credinței lor perverse.

Întrebați dacă la Silistra sau la Provadia este vreun luteran, au răspuns că nu.

RELATIA FRATELUI IERONIM ARSENGO DESPRE VIZITAREA SILISTREI

1581

La 25 februarie 1581 la Silistra¹⁰. Silistra <se află> la o depărtare de două zile de Provadia¹¹ și <este> pe malul Dunării. Sînt cu totul 1 500 de cămine¹² de creștini și păgîni. Sînt opt case de catolici cu 40 de inși, toți

⁴ Durostor.

⁵ Dobruccia.

⁶ Adică slavă.

⁷ În text *dusero* (dissero).

⁸ În text „de”, poate greșit în loc de „ne”.

⁹ *Salva conscientia* (fără păcat).

¹⁰ *Silistrio*.

¹¹ *Provati*.

¹² *Fochi*.

negustori regusani, în clipa de față folosesc drept capelan pe fratele Celestino cu un salariu de 2 000 de aspri pe an; sînt buni creștini <deși> nu au biserică; se slujește într-o cameră. Au făgăduiala de a înălța o casuță drept biserică¹³; nu au alte odăjdii de altar¹⁴ decît acelea ale capelanului, care slujește aici de trei ani și toată lumea îl vorbește de bine; șase luni slujește aici și șase luni la Tîrgoviște¹⁵, la mănăstire.

RELATIA FRATELUI IERONIM ARSENGO DESPRE STAREA BISERICII CATOLICE ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ¹⁶

1581

Informația primită de la fratele Celestin Venețianul asupra situației din p. 10 Țara Românească.

În Țara Românească, la o depărtare de patru zile de Silistra, se află un oraș cu numele Tîrgoviște <care are> o mie de case de români de rit ortodox; sînt 22 de case de sași catolici, 130 de inși de rit roman și de limbă germană, maghiară și română. Ei mărturisesc că aparțin bisericii catolice; din lipsă de preoți, au un preot luteran, pe care îl silesc să facă slujba după ritul nostru. Sînt oameni săraci, de meserie dăltuitori (mineri?)¹⁷, lucrători la cuptoare¹⁸ și săpători¹⁹ și sînt supuși domnului Țării Românești. Fiind oameni simpli și lipsiți de preoți catolici, se lasă împinși în multe rătăcirii ale credinței²⁰; au părăsit cu ușurință pe preotul luteran și îndată ce am venit aici, l-am trimis pe fratele Celestino să vadă de ei și să înlăture pe acel preot; și sper întru domnul ca să dea roade, deoarece a învățat limba românească și parte din ei <credincioșii> îl vor.

În acel loc se află două biserici catolice: una este a Sfîntului Francisc, dar e distrusă și de zece ani este lipsită de slujitor.²¹ În clipa de față locuiește acolo fratele Celestino, a început să clădească din nou chiliile; biserica

¹³ *Ne hanno promesso di edificare una casetta.*

¹⁴ *Paramenti.*

¹⁵ *Tragovisti.*

¹⁶ Traducerea s-a făcut după textul italian publicat în *Acta Bulgariae* etc. pp. 10—11.

¹⁷ *Scupinari* (scuffinari?), adică cei ce taie cu dalta — puțin din vorba aici de lucrători la carierele de piatră sau eventual la ocna din apropierea orașului, la Ocnița.

¹⁸ *Fornari.*

¹⁹ *Zappatori* (la ocna? sau la piatră).

²⁰ *De errori del fede navigano con ogni vento.*

²¹ *Frate.*

este în bună stare, are nevoie de puțină refacere, nu are odăjdii de altar²² în afară de acele ale fratelui. Mănăstirea are o grădină frumoasă; fratele trăiește din pomană și din ajutorul ce-l primește de la doamna Țării Românești²³. Cealaltă biserică se numește Sfânta Maria. E înzestrată cu obiecte de cult, anume șase feloane de catifea roșie, șase stihare, șapte potire²⁴ de argint, cinci discuri²⁵ de argint, două cruci de argint, și cădelniță de argint, un tabernacol de argint <și mai are> și o vie; toate aceste lucruri le țin sașii. Vinul pe care-l produc din vie îl dau preotului care slujește la acea biserică.

p. 11 În acea țară, la o zi depărtare de Țîrgoviște, este un oraș numit Cîmpulung; are 900 de cămine²⁶, toate de români; sînt case de sași catolici²⁷ <cu> 400 de suflete, <sînt> cu totul 250²⁸; are o mănăstire franciscană, care însă e dărapănată, și o altă biserică, în care locuiește capelanul care // este luteran, vorbește nemțește, ungurește și românește; totuși oamenii spun că sînt catolici romani²⁹ și că țin un luteran, neavînd altul și fiind oameni simpli.

Rîmnic³⁰, la trei zile de drum de Țîrgoviște, are 20 de case de catolici, 180 de suflete; se declară catolici romani, dar au un preot luteran, neavînd unul catolic; oameni simpli ca mai sus.

Pavlicienii sînt departe de Silistra cale de cinci zile; aceștia sînt eretici maniheeni. Nu se poate aștepta nimic de la ei, sînt încăpățînați, nu cinstesc crucea, și nimeni nu poate sta de vorbă cu ei, căci nu au ochi să vadă pe creștini.

M-am informat de tot ce am spus mai sus de la toți și am făcut potrivit poruncii care ni s-a dat.

²² *Paramenti.*

²³ Ecaterina Salvaresso, mama lui Mihnea care se va turci în 1591.

²⁴ *Calici.*

²⁵ *Patene.* Tavă pe care se așază agnețul (ostio).

²⁶ *Fuochi.*

²⁷ *Latini Sassoni.*

²⁸ Probabil: <case de catolici>.

²⁹ *Papiste.*

³⁰ *Rimnico* (Rîmnicu Vîlcea).

JOHN NEWBERIE

*

Negustorul John Newberie din Londra este primul călător englez care ne-a lăsat o relație despre Moldova.

Newberie a pornit în prima sa călătorie în Levant, în martie 1578. Îmbarcându-se la Marsilia a străbătut Marea Mediterană ajungând la Tripoli, în Siria, la 13 noiembrie 1578 și s-a înapoiat la Londra la 10 noiembrie 1579.

În anul următor, Newberie a plecat din Londra la 19 septembrie 1580 împreună cu negustorul englez William Barret. A vizitat Persia, Media, Armenia, Georgia și Asia Mică, ajungând la 9 martie 1582 la Constantinopol. Se îmbarcă la 4 aprilie la Galata, împreună cu un negustor din Chios, Antonio, îndreptându-se, întocmai ca și Mancinelli, spre gurile Dunării.

El se interesează de prețurile principalelor articole de consum, de modul de pregătire a icrelor, de costul transportului vinului și de taxele vamale, relația sa constituind un izvor important pentru studiul vieții economice din Moldova la sfârșitul secolului al

XVI-lea. Nefiind priceput în probleme militare și politice, datează greșit supunerea Moldovei de către Soliman Magnificul.

Newberie s-a întors prin Polonia și Prusia; la 31 august 1582 era la Londra.

În 1583, a pornit a treia oară în călătorie la Alep, după cum rezultă din scrisorile sale care s-au găsit printre hîrțiile ambasadorului englez William Hareborne.

Relația lui John Newberie a fost publicată în 1625 în prima ediție a colecției *Purchas His Pilgrimes. In five books*, cap. IV. p. 1420 ș.u.; s-a republicat cu adăugiri și îmbunătățiri în *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes*, vol. VIII, Glasgow, 1905, cap. III, p. 449 ș.u.

A fost tradusă în limba română de M. Beza în ziarul „Românul” din Arad și reprodusă de N. Iorga cu corecturi și note în revista „Neamul Românesc literar” 1912, pp. 542—544; N. Iorga a folosit-o atît în *Istoria românilor prin călători*, I, pp. 211—213 cît și în studiul său *Les premières relations entre l'Angleterre et les pays Roumains du Danube* (1427 à 1611), în *Mélanges d'histoire offerts à Mr. Charles Bémont*, Paris, 1913, pp. 562—563.

DOUĂ CALĂTORII ALE LUI
JOHN NEWBERIE, UNA ÎN LOGURILE
SFINTE, CEALALTĂ LA BALSARA,
ORMUS, ÎN PERSIA ȘI ÎNAPOI
PRIN TURCIA¹.

1582

Eu, numitul John Newberie, îmbărbătat de p. 449
buna izbîndire a drumului meu de mai înainte la Tripoli, Ierusalim și Muntele
Liban, am pornit într-o călătorie mult mai lungă și primejdioasă prin strîm-
toarea Gibraltar, Marea Mediterană, sus-zisul Tripoli și apoi coborînd râul
Eufrat, pînă la cetatea lui Ormus în Golful Persic și de acolo prin țara lui
Lar² și părțile cele mai de răsărit ale Persiei, în Media, Armenia, Georgia,
Caramania, Anatolia și apoi la Constantinopol și de acolo prin Marea Neagră
numită în vechime Pontul Euxin, pe gura fluviului Dunărea cu corabia, și
apoi o cale lungă în susul aceluia fluviu, trecînd de-a lungul unei părți din

¹ Traducerea s-a făcut după textul englez publicat în *Purchas his Pilgrimes*, vol. VIII,
Glasgow, 1905, p. 450 ș.u.

² *Laristan*.

Moldova³ și Țara Românească⁴ <și> în sfârșit, după ce am debarcat, am ajuns la Camenița⁵, primul oraș de graniță al Poloniei, și trecând printr-acel regat am ajuns în Prusia și am venit la Elbing și Danzig⁶ și Königsberg⁷, unde îmbarcându-mă, am trecut prin Sundul din Danemarca și am ajuns la Hull în Anglia și apoi am mers pe uscat la Londra, unde am ajuns în ultima zi a lui august 1582, călătorind timp de doi ani fără nouăsprezece zile.

.

p. 476 În ziua de șase aprilie 1582, am plecat din golful de lângă Terapia, îmbarcați pe un vas încărcat cu vinuri din Candia, ce urma să meargă în susul fluviului Dunărea. În ziua a șaptea, dimineața s-a pornit vîntul dinspre est-nord-est cu furtună mare și ne-am întors în aceeași zi în orașul numit Sozopolis⁸, care este un port bun.

Aici sînt multe mori de vînt și mari magazii de vinuri. Și la răsărit de port sînt trei insule și aici toți <locuitorii> sînt greci. De asemenea și turcii își alcătuiesc aici multe corăbii⁹. Și în această vreme păcătoasă unii din ceata noastră plîngeau și alții // strigau: și vela noastră din față s-a sfișiat de vîntul năprasnic și eram în mare primejdie fiindcă mult timp n-au putut să coboare vela mare. Furtuna aceasta grozavă pe care am întîmpinat-o în Marea Neagră¹⁰ a început sîmbătă dimineață pe la ora unu, care era ziua a șaptea din aprilie, și a ținut pînă marți dimineața care era a zecea zi, cu mare zăpadă și cu frig, ca și cum ar fi fost pe la Crăciun. În ziua a douăsprezecea, am plecat din Sozopolis și în aceeași noapte am ancorat mai jos de un promontoriu, unde se află un tîrg¹¹ numit Emona¹². În ziua a treisprezecea <am plecat> din Emona și în noaptea aceasta am trecut pe lângă un oraș mare, care se cheamă Varna, care se află înăuntrul unui golf foarte întins și care este un port foarte bun. În ziua a paisprezecea dimineața, am trecut pe lângă un castel numit Caliacra care stă pe un promontoriu și are la răsărit doi stîlpi mici și aproape de ei o stîncă mare, foarte asemănătoare unui om. În ziua a cincisprezecea, dimineața ne-am întors la castelul Caliacra și în ziua a șaptesprezecea, către seară, am pornit de la acest castel pe mare mai departe. În ziua a nouăsprezecea dimineața, am intrat într-o gură a fluviului

³ Bugdania.

⁴ Valachia.

⁵ Caminetz.

⁶ Dantzke.

⁷ Quinsborow.

⁸ Sissopoli pe coasta Bulgariei.

⁹ Also the Turke doth make here many gallies.

¹⁰ Blacke Sea.

¹¹ Casal.

¹² Pe coasta Bulgariei.

Dunărea, numită Licostomo¹³. Și la intrarea fluviului, spre sud, este un far și partea mai adâncă este la nord, dar niciodată nu trece de opt picioare de apă. Și țara dinspre partea de sud a râului se numește Dobrogea¹⁴ și cea dinspre nord se numește Moldova¹⁵. În ziua a douăzeci și doua, pe la amiază, am intrat în acea parte de fluviu unde începe gura Sfântului Gheorghe și această gură curge spre est-sud-est. Și Licostomo, de care ne depărțăm, curge spre apus și apoi deodată iarăși spre nord. De asemenea în această zi am ajuns la un târg¹⁶, numit Tulcea¹⁷, care este așezat în partea de sud a râului. Și aici se iviseră dinspre oraș, în apă, niște stînci mici; și aici vasul nostru și negustorul¹⁸ au plătit o taxă mică de vreo două sau trei coroane¹⁹. Și aici se află din belșug pește, găini și ouă. În ziua a douăzeci și treia am plecat din Tulcea și în aceeași zi, cam la amiază, am trecut pe lângă râul Chilia²⁰ care este foarte // lat și care curge spre nord-est. De asemenea am trecut, în aceeași zi, pe lângă un ostrov mic care este foarte aproape de Isaccea²¹. În ziua a douăzeci și patra, către prînz, am ajuns la un oraș numit Isaccea, așezat în partea de sud a fluviului. Și drept în fața orașului este un ostrov: și aici râul este foarte lat. Și aici ar fi trebuit să plătim o vamă, dar n-am plătit nimic pînă ce am ajuns la Tomarova²². În ziua a douăzeci și patra după-amiază am plecat din Isaccea; și în ziua a douăzeci și cincea am ajuns la Tomarova. Și această Tomarova se află în partea de nord a fluviului... La Tomarova, copiii²³ umblă după portul celor din India, cu cercei mici la urechi. Și femeile umblă cu bumbi mari de argint care atîrnă deasupra urechilor și cu un mare colac de pînză de in pe cap, foarte asemănător cu un turban turcesc și peste acesta este o pînză mică; și partea de sus a veșmintelor este împodobită de jur împrejur cu bumbi mari de argint ca niște nasturi. Și fetele tinere își poartă părul împletit și peste el atîrnă feluriți bani de argint, și pe creștetul capului o broșă mare rotundă de argint împodobită cu pietre scumpe și mînecele lor <sînt> largi²⁴ și scurte și pe brațele lor poartă două cercuri²⁵ mari de argint și la cingătoare, cinci

p. 478

¹³ Nu poate fi vorba de Chilia de care pomenește mai apoi, ci de brațul Sulina care corespunde întocmai situației arătate de călător.

¹⁴ *Dobis*.

¹⁵ *Bogdania*.

¹⁶ *Casal*.

¹⁷ *Dolcha*.

¹⁸ Antonie, negustor din Chios.

¹⁹ *Crownes*. Este vorba de moneda engleză de argint bătută pentru prima oară de Eduard al VI-lea (1547—1553).

²⁰ *River of Kelle*.

²¹ *Saxe*.

²² *Tomourra* (Reni).

²³ De ȝigani sau de tătari.

²⁴ *Great*.

²⁵ *Hoops*.

sau șase cuțite, iar la gît nu poartă nimic. Cele de rînd²⁶ umblă mai mult cu picioarele goale. În ziua a douăzeci și cincea cînd am venit la Tomarova era un vas²⁷ de la Constantinopol care a venit de acolo în opt zile. Vasul cu care am venit de la Constantinopol era larg de douăzeci și șapte de picioare; și pupa avea treizeci de picioare deasupra și nu putea îngîrădi <ca încărcătură> în fundul său decît pînă la înălțimea a două butoai mari, așezate unul peste altul, afară doar de partea de la mijlocul <vasului>. În acest oraș Tomarova, se vînd douăzeci de ouă pe un aspru²⁸ și o găină bună pe doi aspri și <este> carne de vacă, slănină, pîine, vin, bere și mied din belșug și pește proaspăt foarte bun mai mult ca orice alt lucru. Aici se vînd două știuci pe un aspru, fiecare <din ele> trecînd de trei palme²⁹, și trei crapi de cîte o palmă și jumătate. // De asemenea este aici în <acest> fluviu mare belșug de moruni și scrumbii. Felul lor de a purcede la pregătirea icrelor³⁰ din morunii lor este acesta. Icrele sau ouăle de pește trebuie să fie scoase în întregime din pește și apoi tăiate puțin cu un cuțit și astfel, sărate bine trei zile și trei nopți, puse într-un butoiș sau hîrdău³¹ găurit pe dedesubt, pentru ca apa sau sarea care iese din icre să poată să se scurgă; și după ce au trecut aceste trei zile, ei le iau și le spală foarte bine, cu apă proaspătă pînă ce sarea din ele e curățată de tot, și după aceea le pun în butoiș pe alte trei zile, și ele trebuie călcate cu picioarele curate, de asemenea trebuie făcută o gaură sub butoiș pentru ca să se scurgă apa; și apoi se pun cîteva pietroaie mari deasupra pentru ca să le îndese bine și să le întărească, și după ce au trecut aceste trei zile se scoate fundul și se pune altul nou; și astfel pot fi cărate prin întreaga lume. Și numele celor trei pești, din ouăle cărora se face acest „caviar“, sînt acestea: nisetru și morunul³² și „merssenne“³³. Și cel mai bun timp al anului pentru a-l face este iunie și iulie.

În acest oraș Tomarova sînt unii negustori din Chios³⁴ care stăpînesc³⁵ acolo, și în vremurile trecute a fost un oraș frumos, dar tătarii l-au pustit de două-trei ori și o dată au luat cu ei cincizeci de inși din <oraș> și din ținuturile învecinate. Și prin anul domnului 1530³⁶ turcii au supus această

²⁶ *The common sort.*

²⁷ *A Bark.*

²⁸ *Asper* — monedă mică de argint turcească.

²⁹ *Spans.*

³⁰ Este vorba de icrele tescuite.

³¹ *Fat* (= vat).

³² *Mourrouna.*

³³ Neidentificabil sub forma aceasta.

³⁴ *Scio.*

³⁵ *Are certain merchants of Sio that are lords of the same.*

³⁶ E vorba în realitate de campania lui Soliman Magnificul din 1538.

țară și o mare parte din Ungaria și totul, după cum se spune, prin trădarea principelui Transilvaniei³⁷.

În prima zi a lui mai 1582 ne-am descărcat mărfurile. Și domnul Giacomo Alberti³⁸ a plătit pentru adusul fiecărui butoi de vin câte șaiszeci de aspri de la Constantinopol pînă aici. Astăzi spre seară am plecat din Tomarova, care în limba românească se numește Reni³⁹. În ziua a patra a lunii mai am trecut printr-un tîrg⁴⁰, unde starostele⁴¹ tîrgului ar fi vrut să ne ia calul maistrului nostru de luntre și în aceeași zi după-amiază, am trecut peste // un pod lung și îndată după aceasta peste un rîu mic, numit Prut. p. 480

În ziua a șasea am plecat din Fălciu⁴². În ziua a opta, dimineața am ajuns la un mic orașel numit Huși⁴³ care este așezat pe sub marginea pădurii. În aceeași zi, am trecut noaptea, iarăși peste rîul Prut și în dimineața următoare am ajuns la un tîrg numit Podoleni⁴⁴ și aici caii unuia din negustorii⁴⁵ noștri au fost iarăși luați. În ziua a zecea am ajuns la un sat numit Tuțora⁴⁶ unde am trecut iar peste Prut. În ziua a unsprezecea, dimineața, am ajuns la Iași⁴⁷ și aci marele vameș este un grec și se numește Nicola Neverredde⁴⁸. La sud de Iași este castelul cu o pereche de furci înaintea sa și de jur împrejur este o împrejmuire⁴⁹ de trunchiuri mari de copaci⁵⁰ și la sud-vestul orașului este un lac mare⁵¹ și pe țărmul cel mai îndepărtat al lacului se află o mănăstire mare⁵².

Femeile umblă aici cu rochiile⁵³ turcești și cu turbane mari cu două-trei discuri împodobite cu pietre de fiecare parte a turbanului lor și rochiile lor

³¹ Ioan Zápolya, voievod al Transilvaniei (1510—1526) și rege al Ungariei (1526—1540). Rolul său în înfrîngerea de la Mohács a fost aspru judecat de contemporani. Tot astfel și atitudinea din 1538.

³⁸ *Jacomo Alberti*, negustor italian, fratele lui Tomaso Alberti. În 1583 a luat în arendă vămile din Țara Românească împreună cu Ianachi și Nicolo Nevridi (Al. Ciordanescu, *Nou despre Petru Cercel*, în „Revista istorică”, XXI (1931), pp. 273—74.)

³⁹ *Ren*.

⁴⁰ *Casal*.

⁴¹ *The master of the casall*.

⁴² *Falchen*.

⁴³ *Hus*.

⁴⁴ *Padwellia*.

⁴⁵ *Muckeres*.

⁴⁶ *Sutsourre*.

⁴⁷ *Yas*.

⁴⁸ Nicolo Nevridi, zis Domestic din Chios, mare vameș în Moldova în timpul domniei lui Petru Șchiopul și Aron Vodă, care l-a osîndit la moarte pentru a-l despuia de averile sale (N. Iorga, *Studii și Documente*, XXIII, p. 443, doc. nr. CCCCLXXX).

⁴⁹ *Wall*.

⁵⁰ Palanca de trunchiuri de copaci care folosea la întărirea și apărarea cetăților noastre.

⁵¹ Iezerul cel mare al Bahluiului.

⁵² Mănăstirea lui Balica hatmanul sau Galata veche, ctitoria lui Petru Șchiopul.

⁵³ *Gownes*. Descrierea ce urmează nu corespunde costumului femeilor din Moldova.

<sînt> împodobite, jos în față, iarăși cu asemenea pietre și în urechile lor <poartă> discuri mari cu un lanț de mărgăritare mici prins bine de amîndouă urechile lor. Și fetele umblă cu o găteală pe cap asemenea unei mitre bisericesti și pe aceasta părul e legat de-a curmezișul; și unii dintre copii umblă cu un fir răsucit trecut prin urechile lor după obiceiul indienilor.

Vama pentru un sul de postav⁵⁴ la Iași este de un ducat de aur și pentru unul de postav gros un taler⁵⁵ și pentru fiecare covor care costă o sută de aspri, doisprezece aspri, <tot atîta> și pentru fiecare bou și vacă, afară dacă sînt ai negustorilor din Polonia, și atunci ei plătesc numai douăzeci de aspri. Și de fiecare butoi mare de vin se plătește <vamă> cinci taleri și zece aspri și de fiecare butoi de vin tămîios⁵⁶ se plătește la Constantinopol șase sechini și la Eluova⁵⁷ patru.

p. 481 În ziua a șaisprezecea, după-amiază, am plecat din Iași. Și în ziua a șaptesprezecea am poposit la Ștefănești⁵⁸. În ziua a optsprezecea am trecut peste râul Prut, care este la trei leghe de Hotin⁵⁹, și în aceeași zi am ajuns la un tîrg numit Leues⁶⁰, care este așezat într-o vale și are un lac cu apă ce se află // în mijlocul său. În ziua a nouăsprezecea dimineața <am ajuns> la Hotin, și la nordul orașului este cetatea care este așezată lîngă râul Nistru⁶¹... În ziua a douăzecea, pe la prînz, am plecat de la Hotin și în aceeași zi, care era o duminică, am ajuns la cetatea⁶² de graniță a Poloniei numită Camenița⁶³, care este într-o vale: și cetatea se află la apusul orașului.

⁵⁴ *A cloth.*

⁵⁵ *Dollar* (de la taler, al cărui prototip e Joachimsthaler-ul bătut în 1519; valora 40 de aspri).

⁵⁶ *Muskadell.*

⁵⁷ Neidentificabil. Oare greșeală pentru Emona?

⁵⁸ *Stefennes.*

⁵⁹ *Chotym.*

⁶⁰ Levinți (?)

⁶¹ *Nyester.*

⁶² *The strong Frontier Towne.*

⁶³ *Camienitz.*

GIULIO MANCINELLI

1537—1618

*

Iezuitul Giulio Mancinelli, a cărui viață scrisă de el însuși se păstrează în trei manuscrise, după care a fost compusă și o biografie edificatoare cincizeci de ani după moartea sa, nu oferă totuși date prea precise asupra cronologiei activității sale. Născut la 13 octombrie 1537 la Macerata în Italia și intrat în Societatea lui Isus la douăzeci și unu de ani, ocupă diferite funcții la Florența și la Roma.

Activitatea sa propagandistică se desfășoară mai întâi în Dalmația și apoi la Constantinopol. Aici stăruie pentru înființarea unei misiuni catolice — care se și întemeiază în 1583 cu sprijinul Franței și al Veneției, — și se îngrijește de ajutorarea prizonierilor creștini din Turcia. Totodată urmărește realizarea unirii bisericilor, căutând să se apropie de capii bisericii ortodoxe și de călugării de la muntele Athos, ale cărui mănăstiri le vizitează. Călătorește în mai multe rînduri prin Asia Mică. Părăsind Turcia la o dată care poate fi situată aproximativ între 1583 și 1586, trece prin Țara Românească și Moldova în Polonia înainte de a se reîntoarce prin Viena la Roma și a se stabili apoi la Neapole. Aici s-a ocupat de eliberarea prizonierilor creștini aflați în robie la Alger, făcînd în scopul

acesta multe călătorii peste mare. A murit la Neapole la 14 august 1618 înconjurat de o aureolă de sfințenie întreținută cu sîrguință de Societate. Într-unul din manuscrisele consacrate vieții sale, un capitol întreg este acordat viziunilor, revelațiilor și harurilor excepționale dăruite de Dumnezeu părintelui Giulio (vezi versiunea latină datorată iezuitului Simeon Mair, Innsbruck, 1677, pp. 120—294). De la el au rămas lucrări religioase de asceză mistică, precum și dări de seamă asupra activității sale în Orient.

Autobiografia sa a fost făcută la cererea papii potrivit unei practici instaurate în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea. Astfel și Possevino a fost invitat de papă să-și scrie autobiografia după reîntoarcerea sa din Moscova. Dar în timp ce Possevino a înțeles să execute această poruncă vorbind exclusiv de misiunea sa moscovită — socotită ca un triumf al bisericii prin mijlocirea sa — Mancinelli a urmat calea indicată de diferitele compuneri edificatoare, ilustrate de așa-zisele *Annuae Litterae* redactate de Societate și trimise diferitelor sale „provincii”, în care se stăruia asupra elementelor prodigioase, a semnelor prevestitoare, a minunilor, sau a pedepselor cerești. Evenimentele sînt lipsite de precizări cronologice sau geografice, nemairămînînd decît ca exemplificări edificatoare ale unor cumpene sau judecăți ale lui Dumnezeu. În sensul acesta a fost redactată și viața lui Mancinelli de către biograful său, Cellesi (1668), și astfel trebuie privită scena relatată ca petrecută aievea în timpul călătoriei sale pe Marea Neagră în dreptul gurii Dunării unde s-a împotmolit corabia pe care era îmbarcat. Scena în sine nu diferă mult de diferitele descrieri literare de furtuni sau de naufragii al căror model genial a fost dat de colocviul lui Erasm intitulat *Naufragiul*, și dus la desăvîrșire de Rabelais în descrierea furtunii pe mare din cartea a IV-a a aventurilor lui Pantagruel. Datele care ar putea aduce vreo precizare asupra împrejurărilor de loc și de moment sînt tocmai acelea care scot în evidență caracterul fictiv al compoziției. Primejdia relatată s-a produs la vreo 8—10 mile de gura Dunării (nu se arată care din ele). Echipajul și călătorii se juruiesc să clădească „biserica Sf. Nicolae aflată aproape de acolo la marginea Țării Românești și făcută din piatră grosolană într-o pădure”. Iar după săvîrșirea minunii cînd corabia a fost dusă „în Dunăre la loc sigur ei au coborît pe uscat și au mers la acea capelă... unde au lăsat unele daruri pentru clădirea bisericii”. Zadarnic ar căuta cineva acea biserică sau capelă clădită grosolan *din piatră* (!) în mijlocul pădurii (!) ceea ce apare de la început ca un non sens. Localizarea este tot atît de curioasă, căci se află *la marginea Țării Românești*, dar cum au intrat călătorii pe Dunăre s-au și dus în pelerinaj pentru a-și ține juruința. Acestea nu sînt însă singurele ciudățenii. Alături de indicații foarte precise de prețuri de alimente în Dobrogea, aflăm informații confuze sau fictive sau anecdotice cînd e vorba de Moldova. Aici (probabil la Iași unde s-a oprit 5 zile) vrînd el să slujească liturgia este dus într-o biserică fostă catolică, acum luterană, a cărei descriere este destul de neașteptată. Căci ea era „plină de steaguri (!) de-a lungul pereților iar pe podea erau morminte sculptate cu coifuri (!) cu pene și cu trîmbițe (*trombe*), precum și cu herburile diferitelor familii (!!!)”. Și această biserică pare tot atît de reală ca și cea a Sf. Nicolae de lîngă Dunăre. Deși acest locaș fusese „pîngărit” de slujba luteranilor, el ar fi slujit totuși bucuros acolo (!), mai ales după ce a găsit paramentele de altar la un brutar luteran, dar a constatat că piatra consacrată a altarului avea pecetea stricată...

și astfel s-a hotărât să slujească într-o biserică armenescă (!) Dar și aici intervin piedici minore, și el refuză oferta armenilor... și se duce să *țină o predică* în biserica fostă luterană (!) spre „marea bucurie a *catolicilor, ortodocșilor și luteranilor*” veniți într-un suflet să asiste la acest spectacol (!) Bartolomeo Brutti îi oferă intervenția domnului pentru a-l face episcop... Venirea lui Comuleo în Moldova e înfățișată în termeni destul de ambigui. Nu știm dacă autorul s-a întâlnit cu el atunci, sau dacă se referă la o misiune ulterioară a acestuia în Moldova înainte de venirea sa binecunoscută din 1593. Este probabil vorba de un moment corespunzător întoarcerii sale din Albania, unde fusese trimis în misiune prin 1583.

În concluzie, datele oferite de viața lui Mancinelli, redactată tocmai în 1668, invită la prudență. Va trebui să se recurgă la textul manuscris original, care nu ne stă la îndemână, înainte de a se putea rosti o judecată cât de cât întemeiată asupra aportului real al acestui martor. Dar despre Mancinelli mai putem afla și unele informații din afară, și anume din corespondența iezuiților. La 29 aprilie 1586 iezuitul Massimo Milanese scrie din Cluj că se bucură de a-l ști pe Mancinelli la Cracovia (Veress, *Epistolae et Acta Iesuitarum...*, II, p. 163). Iar la începutul lui iunie din aceleași an provincialul iezuiților din Polonia îi scrie la Jaroslaw, prepozitului general al Societății, că părintele Arator (Szántó) îi cere stăruitor să-l trimită la el (la Oradea) pe Mancinelli „*suum amantissimum*” căruia i-ar lăsa pe seamă cîrmuirea catolicilor din Oradea și rolul de sfînt părinte cititor... I s-a trimis lui Mancinelli invitația lui Szántó, dar sînt zvonuri că s-ar fi ivit ciurma (la Oradea) și aceasta l-ar putea opri pe loc. Mancinelli era atît de neadaptat (*inquietus*) la Cracovia, încît ceruse voie să plece în altă parte („*aliquod (!) adire*”, desigur de citit *aliquo*) pînă la încuviințarea reîntoarcerii sale în Italia. El suportă greu viața din casa iezuită din Cracovia... pentru că nu vede acolo acea disciplină pe care o dorește la alții... și nu și-a putut găsi un tovarăș de toate zilele cu care să mai poată ieși din casă (*socium videlicet ordinarium ad exeundum et ad alia caetera*). Cum a și primit de la Roma încuviințarea să se întoarcă în Italia și s-a și pregătit de drum, și cum vestea foametei și ciumei din Oradea l-ar abate de la gîndul de a merge acolo, iar oferta unui alt loc în Polonia a fost întîmpinată de el negativ, din cauza impresiei produse de casa din Cracovia, este probabil că va pleca în Italia. Ar fi fost foarte bun la Oradea, căci știind sîrbește (*sclavonicam linguam*) ar fi putut învăța ceva maghiară și la nevoie s-ar putea descurca și fără aceasta... regiunea e foarte bogată, cu vinuri foarte bune... și n-ar avea sub el prea mulți subalterni, doar 3—4, căci el este atît de aspru și de auster încît nu ar fi oportun să i se încredințeze o autoritate mai întinsă asupra unui număr mai însemnat... etc. (*ibidem*, pp. 167—168).

Astfel putem reduce aproximația legată de datarea trecerii prin Moldova, care nu a putut fi mult anterioară veștii despre prezența sa la Cracovia. Așadar sfîrșitul lui 1585, începutul lui 1586.

Autobiografia lui Mancinelli scrisă în limba italiană se păstrează în trei manuscrise, două la Neapole și unul la Roma. Cele două dintîi redînd însuși textul său, al treilea fiind o prezentare făcută după textul inițial de către iezuiții din Neapole. Iată titlurile lor: *Vita del padre Giulio Mancinelli della compagnia di Giesu, scritta da lui medesimo, per*

comandamento dei superiori pel (sic) papa (Napoli, Bibliot. Nazionale, XI, A 65). Titlul manuscrisului următor diferă prin cuvintele *per ordine de superiori che glielo comandarono* (*ibidem*, XI, A 66). În sfârșit: *Historia della vocatione e peregrinatione del nostro padre della Compagnia di Giesu, discipolo del padre Francesco Borgia* (Roma, Bibl. Vittorio Emanuele, mss. Gesuitici). După acestea a fost redactată biografia lui Iacopo Cellesi: *Vita del servo di Dio padre Giulio Mancinelli della Compagnia di Giesu* (Roma, 1668). O versiune latină a fost dată de iezuitul Simon Mair: *Vita magni servi Dei P. Julii Mancinelli societatis Jesu*... etc. (Innsbruck, 1677).

Fragmentul cuprinzând relația călătoriei prin țările noastre care se găsește în capitolul intitulat: *Delle missioni e viaggi che fece nelle parti della Turchia* a fost publicat de N. Iorga în *Hurmuzaki* (XI, pp. 115—118, nr. 191 și 192) după manuscrisele de la Neapole. De Mancinelli s-a ocupat Nilles, în *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, II, Innsbruck, 1885, p. 3; Kempf, în *Heiligkeit der Gesellschaft Jesu*, 1922, I, pp. 143—149; Ludwig Koch în *Jesuiten Lexikon; Die Gesellschaft Jesu einst unde je* (Paderborn, 1934), p. 1155. La noi s-au ocupat: N. Iorga în *Breve Storia dei Rumeni*, București, 1911, p. 98 și în *Istoria românilor prin călători*, I, pp. 150, 156; R. Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Rumania*, București, 1916, p. 63 și Claudiu Isopescu, *op. cit.*, pp. 55—56. Este menționat de Sadi Ionescu în *Bibliografia sa*, pp. 68—69.

[ITINERAR]¹

După 1583 și înainte de 1586

[A vizitat] în al 3-lea rînd: Misia, Valahia p. 115
superioară și inferioară, Moldova², Iași³ și reședința principelui acelei țări și
alte locuri, unde s-a oprit cîteva zile, purtînd tratative și cu armenii, mulți
și bogați, care locuiesc în acel oraș și sînt de religie catolică.

Despre misiunile și călătoriile pe care le-a făcut în părțile Turciei⁴

[Călătoria lui Mancinelli prin Varna, Mangalia⁵ și Preslavița] locuri atît p. 116
de bogate, că se vindeau 15 ouă de găină pe un aspru, care valorează 6 quat-

¹ Traducerea s-a făcut după un fragment din *Vita del padre Giulio Mancinelli della Compagnia di Gesù scritta da lui medesimo, per commandamento de Superiori, pel papa*, reprodus în *Hurmuzaki*, XI, p. 115, doc. nr. 191.

² Boldabia overo Moldavia.

³ Giassi.

⁴ Tradus după fragmentul reprodus în *Hurmuzaki*, XI, pp. 115—118, doc. nr. 192.

⁵ Pongola = „Pangala” portulanelor medievale (*ibidem*, p. 116, nr. 3). Vezi N. Iorga, *Arte și fragmente*, I, 34, n. 1.

trini romani⁶, și găinile doi aspri una și patru aspri costă o măsură mare de vin⁷ cît patru sticle. A coborît apoi într-un cătun, unde fusese pe vremuri frumosul oraș Constanța⁸, din ale cărui ruine un oarecare turc bogat, din acele părți, pusese să se sape <lespezi> mari de marmură foarte frumoase în speranța de a găsi vreo comoară. A intrat apoi cu mare greutate pe gura Dunării, care curge prin Țara Românească cît și prin Moldova, găsim de o parte și de alta a fluviului furci de lemn pline de carne de morun uscat, și se vindea cu preț foarte mic unul întreg de înălțimea unui om cu 60 de aspri, adică un scud⁹, după cum a scris mai pe larg în cărțile sale de călătorie; morunul era plin de icre cam cît un butoiș.

În Moldova s-a oprit cîteva zile la Iași unde a găsit că aproape toți creștinii catolici, care fuseseră cu cîteva ani în urmă foarte numeroși în cele două principate, Moldova și Țara Românească, trecuseră, din lipsă de preoți catolici¹⁰, la ritul ortodox: pînă și negustori din Chios și Ragusa¹¹ și din alte locuri <și> din Italia, <trecuseră> cu totul sau în bună parte, pentru a nu rămînea lipsiți de slujba bisericească. Acest preot a încercat să slujească liturghia, și fiind condus într-o biserică <romano-> catolică a găsit-o pîngărită de preoți luterani, care veneau adeseori în acel loc spre a face slujbă pentru meseriași, care sînt aproape toți nemți sau unguri luterani; <biserica> era plină de steaguri de-a lungul pereților iar pe podea <erau> morminte sculptate cu coifuri cu pene și trîmbețe, precum și cu herburile diferitelor familii; acestea sînt crucile și icoanele luteranilor. Podoabele de altar¹² le-a găsit la un brutar luteran, dar cercetînd piatra sfințită¹³ a găsit-o cu pecetea stricată și fără moaște, din care pricină nu a mai voit să slujească acolo liturghia. A mers la biserica armenilor, care, în toate acele țări, sînt cu mult mai bogați și mai înlesniți decît toți ceilalți, mulțumită negoțului pe care îl fac cu mirodenii; și aceștia, întrunindu-se și ținînd sfat, au răspuns că biserica este la îndemîna sa și de asemenea și ei înșiși, și au arătat multă dragoste, mulțumită spuselor unui armean¹⁴ care venise atunci de la Roma și le povestise despre dragostea papii¹⁵ pentru acea națiune și despre bunul renume al Societății <iezuite>¹⁶. Voind să se înveșmînteze (în odăjdii) a găsit <veșminte>

⁶ Quatrînul era a 60-a parte din liră și prețuia 4 denari.

⁷ „Un metro grande di vino”.

⁸ Costanza.

⁹ Scudo.

¹⁰ Latini.

¹¹ Rausei.

¹² Paramenti.

¹³ Piatră secretă (sau consacrată) pe care se slujește liturghia.

¹⁴ Armenico (sic).

¹⁵ Grigore al XIII-lea (1572—85) sau Sixt al VI-lea (1585—1590).

¹⁶ Compagnia — Ordinul iezuiților.

frumoase și bogate, dar hostia¹⁷ era groasă cât un deget, turtită¹⁸ ca săpunul de Veneția, și nu se putea cunoaște din ce era făcută, din această pricină a refuzat să facă slujba, mai ales că le părea foarte rău grecilor și latinilor¹⁹ care îi erau prieteni, că el le făcea această cinste <armenilor> deoarece nu-i iubeau și îi disprețuiau. Se întoarse deci la biserica <romano> catolică prefăcută în <biserică> luterană și rosti acolo o predică spre marea bucurie a catolicilor, ortodocșilor și luteranilor, care alergaseră acolo ca la un lucru neobișnuit. I s-a propus acestui părinte de către domnul Bartolomeo Bruti²⁰, bărbat foarte prețuit și iubit de principele acestei țări²¹ și de către unii negustori hioți²², nobili, ca dacă el s-ar mulțumi să rămână acolo pentru a fi de ajutor catolicilor și moldovenilor, să-l facă, prin mijlocirea principelui, episcop al acelei țări, unde scaunul episcopal era de multă vreme vacant, spre marea pagubă a populației. Însă părintele a respins îndată această <propunere>; dar ar fi rămas el acolo ca particular²³, dacă ar fi avut încuviințarea superiorului său, pentru că aproape toți vorbeau limba italiană, iar limba țării și a Valahiei este pe jumătate latină și vulgară, corcită cu unele cuvinte grecești, aduse de călugări²⁴, de negustori și de principii. Petrecînd acolo trei pînă la cinci zile și fiind o dată pe stradă cu domnul Bartolomeu, au întîlnit un preot luteran, pe care acel domn Bartolomeu l-a chemat îndată la sine și i-a zis: „Acest părinte pe care-l vezi este iezuit, dar totuși sărută-i mîna!” Atunci acela, închinîndu-se pînă la pămînt, i-a sărutat mîna, apoi s-a dus de nu l-au mai văzut niciodată. A venit apoi acolo părintele Alexandru Comuleo²⁵ care împreună cu un părinte al nostru iezuit fuseseră trimiși să viziteze Albania și discutînd cu acel principe, s-a pus în vedere ca acesta să nu mai primească preoți luterani în țara sa. Ceea ce a și făcut, oprind comunitățile de a-i mai primi, sub pedeapsa de a plăti o sută de boi și altele asemenea. Și l-a tratat cu multă prietenie și i-a dăruit o căruță cu trei cai celuiui părinte, pe care ar fi dorit să-l aibă episcop în acea țară.

¹⁷ *Hostia*.

¹⁸ *Sugillata*.

¹⁹ Adică ortodocșilor și catolicilor.

²⁰ Bartolomeo Brutti, diplomat albanez italianizat, nepot al arhiepiscopului de Antivari, Giovanni Brutti (1551—71).

²¹ Petre Șchiopol (1582—91), *Hurmuzaki*, XI, p. 117, n. 2.

²² *Syoti*.

²³ *Privatamente*.

²⁴ *Caloyeri*.

²⁵ *Cumuli* — Alexandru Comuleo sau Komulović, din Spalato, cleric de origine croată, arhieru și abate de Nona, agent catolic în Orient. (*Hurmuzaki*, III, p. 173; III, p. 13, 36, 107; XI, p. 117, n. 2). A fost trimis de papa Grigore al XIII-lea în Balcani pentru a cerceta starea religioasă a creștinilor din Imperiul otoman. În 1593—1594, Clement al VIII-lea îl trimite în Transilvania pentru a pregăti încheierea unei alianțe a țărilor române împotriva Porții. În acest scop a venit pentru a doua oară în Moldova. A. Veress, în „An. Acad. Rom., Mem. secț. ist., seria a III-a, t. VIII (1928), p. 14 ș.u.

În timpul aceleiași călătorii, ajungînd ei la o depărtare de opt pînă la zece mile de gurile fluviului Dunărea, pe unde trebuiau să intre, au dat peste atîta nămol cărat de fluviu în mare, încît corabia a dat de fund²⁶ și o ridicau cu mare trudă cu niște prăjini lungi, și pînă la urmă s-a și împotmolit așa de tare că nu mai putea fi mișcată în nici o parte și prin nici un mijloc. Atunci toți, așteptînd din ceas în ceas ca să se scufunde, s-au și socotit morți, de aceea marinarii, plîngînd și strigînd în gura mare, au lăsat din mînă funiile și pînzele pe care le țineau și <ele> au zburat în aer, împrăstiate de vînt; negustorii au alergat la lăzile lor, și strîngînd la subsuoară pungile lor cu bani stăteau fiecare gata să coboare în barca²⁷ (de salvare), cu care <doar> puțini s-ar fi putut salva; ea fiind mică, iar părintele a luat și el breviarul la subsuoară pentru a putea face slujbă, dacă ar scăpa cumva, și se străduia, neobosit, să-i îmbărbăteze pe ceilalți, îndemnîndu-i să se roage la Dumnezeu pentru iertarea păcatelor lor și să-i ceară îndurare și ajutor; ceea ce au făcut unii întocmai și toți ceilalți le-au urmat pilda: și îngenunchiînd s-a rugat lui Dumnezeu cu lacrimi, <iar> ei au făgăduit cu jurămînt, că de vor scăpa, vor clădi biserica Sf. Nicolae, care se afla aproape de acolo la marginea Țării Românești, făcută din piatră grosolană²⁸ într-o pădure. În timpul acesta, pe cînd părintele nu simțea în inima lui nici o teamă de moarte, socotind ca un dar să moară așa lin, scufundîndu-se dintr-o dată, mai ales, că moartea nu era pentru el un lucru nou și neașteptat, căci el nu uita că atunci cînd a intrat în tagma călugărească²⁹ s-a și pregătit de moarte...; totuși cerea iertare lui Dumnezeu și văzîndu-i pe toți ceilalți culcați la pămînt și plîngînd <de spaimă> se întreba dacă nu este îngîmfare și trufie din partea sa să nu se teamă de moarte, el care socotea că e treabă de femei și de copii, și i s-ar fi părut că e o ipocrizie să se prefacă înfricoșat ca ceilalți cînd acest lucru nu era adevărat. Și cît s-a rugat împreună cu ceilalți, corabia s-a săltat singură din nămol, și marinarii au prins suflet și cu uneltele lor au dus-o în scurtă vreme în Dunăre, la loc sigur; și coborînd pe uscat au mers la acea capelă pentru a aduce mulțumiri lui Dumnezeu și au lăsat acolo unele daruri pentru clădirea bisericii.

²⁶ *Vi metteva il ventre.*

²⁷ *Schifo.*

²⁸ *Sassi mali composti.*

²⁹ *Nella religioni.*

ANTONIO POSSEVINO

1533—1611

Antonio Possevino s-a născut la Mantova la 12 iulie 1533 și a murit la Ferrara la 26 februarie 1611 în vîrstă de 78 de ani. A studiat la Mantova și la Roma. A profitat și de șederea sa la Padova unde a însoțit pe nepoții cardinalului Ercole Gonzaga trimiși la studii și dați în paza sa, pentru a cerceta celebra universitate de reputație europeană. Rechemat la Neapole, a îmbrățișat cariera ecleziastică în 1557. De la început se dedică luptei contra „ereziei” mai întîi în Piemont contra valdensilor, apoi în Franța unde a activat zece ani (1562—1573) în climatul luptelor politice și religioase dintre catolici și protestanți. A fost succesiv rector al Colegiului de la Avignon și apoi de la Lyon etc. Ajuns în 1573 secretarul companiei lui Isus, este trimis de papi în diferite misiuni diplomatice începînd din 1577. Mai întîi în Suedia (de două ori) unde regele Ioan al III-lea ar fi fost dispus să-și readucă țara la catolicism cu anumite condiții, pe care însă pînă în cele din urmă papa nu le-a primit. Rolul lui Possevino consta în a

întreține la curte zelul catolicilor înfocați — regina și principele moștenitor — și de a submina rezistența opozanților favorizând infiltrarea în învățământ a unor iezuiți clandestini. După un prim succes — convertirea regelui în 1578 — încercarea dă greș și Possevino părăsește Suedia (1579), fără însă a mărturisi insuccesul. Este trimis curînd după aceea (1581) pentru a media în numele papii pacea dintre Ștefan Báthory, regele Poloniei, și Ivan al IV-lea, țarul Moscovei, care se luptau încă din 1579 pentru Livonia. Împăcarea lor trebuia să fie primul pas spre crearea unei ligi antiturcești și înfăptuirea uniunii bisericii, precum și spre stabilirea de legături comerciale între Veneția și moscoviți, în vederea aceluiași scop comun. Tratatul s-a purtat în preajma Moscovei unde a avut loc și un fel de controversă religioasă între Possevino și țar. Dar nu s-a încheiat decît pacea, fără nici un pas pe calea unirii bisericești. Negocierile pornite apoi la Veneția în prezența lui Possevino s-au soldat și ele fără nimic concret. Papa, urmărindu-și gîndul unei ligi antiturcești, îl însărcinează curînd să medieze o împăcare între împărat și Ștefan Báthory, principalul punct litigios fiind stăpînirea de către împărat a cetății Satu Mare, pentru care se cereau compensații. Ajuns din nou în Polonia, Possevino intră în legături foarte strînse cu regele care îl însărcinează ca în drumul său spre Cașovia, sediul negocierilor, să treacă prin Transilvania, spre a trata înființarea unui seminar iezuit la Cluj cu scopul pregătirii unor preoți pentru Transilvania, Moldova și Țara Românească. Numai prestigiul lui Ștefan Báthory putea smulge consimțămîntul autorităților politice și administrative ale Transilvaniei, toate posturile de conducere fiind deținute de aderenți ai Reformei. Tot lui i se datorau și măsurile pentru reinstaurarea catolicismului în Transilvania luate cu puțini ani în urmă, sprijinirea iezuitului I. Leleszi, validarea testamentului lui Cristofor Báthory, care îl încredințase pe tînărul Sigismund Báthory iezuiților, și în sfîrșit punerea bazelor Colegiului iezuit de la Cluj. La această realizare din urmă avusese și Possevino un amestec, zorindu-l pe rege să nu mai aștepte sosirea din Italia a iezuiților destinați noului colegiu, ci să trimită în grabă o echipă de 11 iezuiți de la colegiul din Vilna în frunte cu rectorul acestuia Wuyek (Vangrovicius) despre a cărui conducere mărturisește vehement Ștefan Szántó. Folosind autoritatea regelui Poloniei, care își păstrase titlul de principe al Transilvaniei și veghea de aproape asupra ei, Possevino caută să se strecoare cu diplomatie, insistînd asupra caracterului său, cînd de trimis al papii, cînd de al regelui, angajînd oarecum din proprie inițiativă anumite hotărîri ale acestuia, ca de pildă acordarea mănăstirii dominicane de la Cluj la care însă regele nu a subscris.

Totodată Possevino flutura în mod confidențial în ochii fie ai cancelarului Kovačsoczy sau ai comandanților militari, fie ai cîrmuitorilor sași, calitatea sa de mediator papal cu implicații mult mai însemnate relative la înlăturarea jugului otoman printr-o acțiune pornită de papă, trezind speranța într-un ajutor concret pentru care nu se mai precupețea supunerea. În aceeași ordine de idei discuta cu cancelarul alegerea unui loc mai potrivit pentru instalarea unor coloniști aduși din Italia și fortificarea castelului de la Ilia în mod foarte discret pentru a nu trezi bănuiala turcilor. Cu dregătorii orașului Cluj discuțiile au fost laborioase, și concesiile obținute nu au fost respectate după plecarea sa. Însă față de papă și de frontul catolic trebuiau scoase în evidență izbînzile. În acest scop Possevino a speculat la maximum atuul major, copilul-minune crescut cu grijă de iezuiți și dînd dovadă de un

spirit dumnezeiesc. Într-un fel de versiune circulară *ne varietur* din corespondența sa, el înfățișează primirea sa de către tânărul principe, cuvintele și gesturile memorabile ale acestuia etc., amîndoi parcă apărînd luminați de o aureolă comună.

Trecerea prin Transilvania a ținut doar o lună și jumătate. În acest timp, el a mai vizitat și cetatea Satu Mare și și-a mai adunat și cărți și materiale pentru o descriere a Transilvaniei. Aceasta avea să fie realizarea cea mai concretă de pe urma trecerii sale pe aici. Misiunea diplomatică relativă la compensațiile cerute de Ștefan Báthory pentru cetatea Satu Mare, căreia i s-a consacrat apoi, stînd mai ales la Cașovia, unde lucra de zor și la descrierea amintită, nu a decurs prea ușor. În două capitole ale lucrării sale este descris mersul tratativelor și sînt aduse și unele acușări — de pildă unuia dintre reprezentanții împăratului, nobilul Herberstein, care, avînd în exploatare minele de la Baia Mare și știind că această localitate împreună cu regiunea respectivă va fi cedată regelui, a vrut să-i cîștige favoarea îndemnîndu-l să sporească pretențiile față de stăpînul său. Imperialii au privit cu suspiciune mediația lui Possevino, bănuindu-l de parțialitate pentru Ștefan Báthory. Poate că împotriva acestor șoapte a fost făcută mențiunea amintită mai sus a rolului lui Herberstein. După călătoria sa în Transilvania și încheierea mediației cu împăratul, Possevino urma să se ducă în Moldova și Țara Românească, în ianuarie 1584, pentru a stabili legătura dintre aceste țări și Curia romană. Pregătirile erau destul de înaintate — se trimisese și daruri din partea Curiei pentru voievozii acestor țări cîștigați dinainte catolicismului. Era vorba ca Possevino să ducă cu el un medic ragusan, vechi prieten al domnilor români, și să-l lase acolo ca agent al catolicismului. Iar regele Poloniei Ștefan Báthory dăduse o serie de îndrumări despre felul în care trebuia făcută călătoria în Moldova, misionarul catolic fiind îndemnat a se travesti în negustor. Dar, pînă în cele din urmă, călătoria nu s-a mai făcut, Possevino găsind la 10 octombrie 1583 că împrejurările locale nu sînt prielnice (*Monumenta Poloniae Vaticana*, vol. VI, pp. 453, 461, 505, 519, 710). Faptul să acest plan nu a mai fost reluat trebuie pus în legătură și cu opoziția hotărîită a „generalului” (prepozitul general) al iezuiților la încredințarea de către papă lui Possevino a unor noi misiuni diplomatice care ar putea compromite însăși Societatea iezuiților. Possevino se complăcuse în oarecare vedetism, croindu-și întotdeauna loc pe primul plan, făcuse paradă de legăturile sale cu capetele încoronate — în primul rînd cu Ștefan Báthory. În raporturile cu acesta trecuse peste nunții papali de la curtea regelui, în sfîrșit părea să aibă o politică proprie, cu inițiative personale. De aceea generalul iezuit Claudio Aquaviva i-a închis calea lui Possevino printr-o opoziție constantă chiar atunci cînd noul papă ar fi fost dispus să-l folosească. În 1584 murind țarul Ivan al IV-lea, regele Poloniei a vrut să nesocotească pacea din 1582 și să anexeze cu forța provinciile limitrofe ale statului moscovit. Dar prin aceasta se anula baza ligii antiturcești visată de papa Grigore al XIII-lea. Possevino după o scurtă împotrivire a fost convins de rege care voia să-l trimită chiar la Roma să obțină sprijinul papii, urmînd apoi a fi trimis iar la Moscova pentru o alianță antiturcească. Cu toată opoziția lui Aquaviva, Possevino s-a angajat pe această cale, dar moartea lui Șt. Báthory la 12 decembrie 1586 a pus capăt acestei aventuri.

Deschiderea succesiunii polone a adus cu sine sfârșitul acțiunii diplomatice a lui Possevino, bănuț de imperiali că ar lucra în favoarea unuia dintre candidați — Sigismund, fiul regelui Suediei și nepotul lui Șt. Báthory — și împotriva arhiducelui Maximilian susținut de împărat și de papă. Așadar cardinalul Montalto i-a cerut să părăsească imediat Polonia întorcându-se în Italia. Când după alegerea lui Sigismund, legatul papal Hipolit Aldobrandini vrea să-l ia cu el în Polonia, se opune generalul iezuit cu aceeași hotărâre. Nici după alegerea ca papă a aceluiași cardinal Aldobrandini — Clement al VIII-lea — care îi era favorabil nu a mai putut să învingă această opoziție. Possevino se stabilește la Padova și se consacră elaborării unor lucrări de mari proporții. E rector al Colegiului de la Bologna. În două împrejurări se mai apelează la diplomația lui: o dată în legătură cu primirea solilor lui Henric al IV-lea, regele Franței, veniți să negocieze trecerea acestuia la catolicism, și altă dată în legătură cu incidentul de la Veneția — când au fost alungați iezuiții din această republică. Dar nici acum nu a putut să învingă neîncrederea trezită de zelul depus în îndeplinirea misiunii sale. Moare la Ferrara în 1611.

De la Possevino au rămas mai multe feluri de scrieri, unele tipărite, celelalte în manuscris. O parte aparțin literaturii religioase; opere edificatoare (*II soldato cristiano* în 1569) sau polemice; controverse dogmatice ca aceea cu protestantul Chytraeus care s-a desfășurat în intervalul 1582—1586, condamnarea doctrinelor religioase ale lui Luther și Calvin (*Atheismi Lutheri, Melanchtonis Calvini, Bezae, Ubiquetavivorum, Anabaptistarum, Picardorum, Puritanorum, Arianorum et aliorum nostri temporis haereticorum. Duo item libri pestilentissimi Ministrorum Transylvanicorum cum thesibus Francisci Davidis adversus sanctissimam Trinitatem, refutati ab Antonio Possevino Societatis Iesu. Denique Antithesis haereticae perfidiae contra singulos articulos orthodoxae fidei*, publicată simultan la Vilna și Colonia în 1586, judecarea doctrinelor politice ale lui Macchiaveli, Bodin, De la Noue și Duplessis-Mornay (*Judicium..* din anul 1592). Tot aici trebuie situate și cele două încercări ale sale de a oferi cititorilor în formă comprimată și controlată operele cele mai valoroase din trecut, atât în colecția intitulată *Bibliotheca selecta* (2 vol.) cât și în culegerea sa de scrieri sacre (*Apparatus sacer*, 3 vol., 1603—1606), pentru care pusesse la contribuție 6000 de opere. Dar de un interes mai viu sînt mărturiile sale asupra unor împrejurări și întâmplări trăite chiar de el. Astfel este *Autobiografia* sa pe care a început să o scrie la porunca papii după reîntoarcerea sa din misiunea moscovită, și care este consacrată în cea mai mare parte relatării acesteia. Tot astfel sînt și rapoartele și descrierile legate de unele misiuni ale sale, prefăcute apoi în volum. Unele au fost publicate chiar de el, de pildă *De Moscovia*, tipărită la Vilna în 1586, reeditată la Colonia în 1587 împreună cu alte scrieri mai mărunte. La elaborarea ei a împrumutat masiv din diferite lucrări tipărite, dar mai ales din descrierea baronului Sig. de Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii* (tipărit la Basel în 1571) așa cum va proceda mai apoi și cu descrierea Transilvaniei. Relația însăși se compune dintr-o dare de seamă a soliei înfățișînd convorbirile cu țarul și controversa religioasă avută cu acesta, redată în modul cel mai favorabil pentru autor, o descriere a Moscovei și a Kremlinului, a populației etc. urmate de considerații asupra mijloacelor de folosit pentru sprijinirea propagandei catolice la moscoviți. Se preconizează crearea de seminare catolice în Polonia sau în Lituania în care

să fie instruiți ruși din Rusia Albă, în vederea predicării la moscoviți. O altă relație, care însă nu a fost tipărită decât în secolul trecut, este *Livoniae Commentarius* (Riga, 1852).

Descrierea Transilvaniei, terminată în decembrie 1583, și trimisă îndată spre a fi înfățișată papii, nu a primit încuviințarea de tipărire din partea generalului iezuit, care a găsit că mai trebuiau cîntărite oportunitatea menționării neînțelegerilor dintre anumiți principii precum și darea în vileag a mijloacelor de propagandă expuse în cartea a V-a (scrisoarea din 3 mai 1584). Possevino nu întrevădea însă obiecții care să impună o restruc-turare a operii. În februarie, scriindu-i cardinalului de Como Ptolemeo Galli, propunea înălțurarea la nevoie a vreo 200 de rînduri din diverse locuri și înlocuirea numelor persoanelor în viață (dacă nu erau eretice) printr-un N, numele ereticilor nebeneficiind însă de asemenea menajamente. Atitudinea adoptată ulterior față de Possevino de către generalul Societății lui Isus explică poate lăsarea în părăsire a Comentariului acestuia. Possevino mai spera încă și în 1586 că *Transilvania* sa va vedea lumina tiparului în curînd. În ediția din 1586 a relației *De Moscovia*, el anunța apariția foarte apropiată a acesteia. *Transilvania* a fost publicată de A. Veress în *Fontes rerum Transylvanicarum*, t. III, sub titlul *Antonio Possevino della Compagnia di Gesù, Transilvania* (1584), Budapest, 1913. Textul e însoțit de o traducere maghiară, o altă ediție purtînd aceeași dată, a apărut la Cluj. Ea este prevăzută cu 47 de ilustrații. Douăzeci de ani după aceea, descoperirea unui manuscris mai vechi cu mici variante a oferit lui Giacomo Bascapé ocazia unei noi prezentări în volumul său, *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI*, Roma, 1935, pp. 63—163, în care sînt redată în subsol și variantele textului publicat de Veress. (O analiză critică a acestei opere a lui Possevino urmează mai jos, după relație).

De viața și opera lui Possevino s-au ocupat următorii: iezuitul francez J. Dorigny în *Le vie du père Antoine Possevino de la Compagnie de Jésus*, Paris, 1712, tradusă apoi în limba italiană de iezuitul italian Ghezzi: *Vita del P. Antonio Possevino d.C.d.G., scritta in lingua francese del P. Giovanni Dorigny della medesima Compagnia ora tradotta nella volgare italiana ed illustrata con varie note e piu lettere inedite e parecchi monumenti al fine*, Venezia, MDCCLIX, 3 vol. pp. XL—384. M. L. Kartunnen: *Antonio Possevino, un diplomate pontifical au XVI-e siècle*, Lausanne, 1908. Despre misiunea sa polonă și moscovită există o literatură întregă: *Jurnalul* campaniei lui Ștefan Báthory contra Rusiei (ase-diul Pskovului) și *correspondența* diplomatică în jurul tratativelor de pace au fost editate de M. Koialovitsch din ordinul Academiei imperiale de științe — 1871. N. Lichačev, *Delo o priezde v. Moskvu Papskago Posla Antonija Possevina* în „Buletinul Comisiei archeografice de la S. Petersburg“, XI, 136—280. O serie de articole ale iezuitului Pierling: *Antonio Possevini missio moscovitica*, Paris, 1882; *Un nonce du pape en Moscovie* Paris 1884; *Báthory et Possevino, documents inédits sur les rapports du S. Siège avec les Slaves*, Paris, 1887. Ca lucrări mai noi cităm: O. Halecki, *Possevino's Last Statesman on Polish-Russian relations* în „*Orientalia Christiana Periodica*“, 1953, pp. 261—302; St. Polčin, *Une tentative d'Union au XVI-e siècle. La mission religieuse du P. Antoine Possevino. S. J. en Moscovie (1581—1582)* în „*Orientalia Christiana Analecta*“, 1957; H. Walter, *Antonio Possevino (1553—1611) Theologie und Politik in Spannungsfeld Zwischen Rom und Moskau*, în „*Scholastik*“, XXXI, 1956, pp. 321—350; Walter Delius, *Antonio Possevino S. J.*

und Iwan Groznyj ein Beitrag zur Geschichte der kirchlichen Union und der Gegenreformation des 16 Jahrhunderts (Supliment la anuarul „Kirche im Osten“, t. III), Stuttgart, 1963. La noi: A. Veress a dat o schiță biografică în fruntea ediției sale a *Transilvaniei* (1913) și a cuprins scrisorile sale în corespondența iezuiților, redată în *Fontes rerum Transylvanicarum* I—II. Claudiu Isopescu îi consacră trei pagini în cunoscutele sale *Notizie*, *op. cit.*, pp. 56—58.

[DESCRIEREA CETĂȚII SATU MARE]¹

6 martie, 1583, Alba Iulia

[Possevino și însoțitorii săi s-au oprit la ve- p. 255
nirea în Transilvania la Nicolae Báthory, lângă Ecsed].

L-am pus să trimită la Satu Mare pe secretarul său pentru a-i înștiința pe comandanții cetății și ai orașului despre sosirea mea, și despre scrisoarea de încredințare² pe care o am de la împărat³. Aceia mi-au ieșit în întâmpinare, mai întâi Pancratius⁴ cu călărima ungară, apoi un nobil german⁵ care are paza cetății în lipsa comitelui Nogarola⁶. Aceștia după-prînz m-au primit

¹ Veress, *Epistolae et Acta Jesuitarum*, I, pp. 255—256. Scrisoarea lui Possevino către regele Poloniei Ștefan Báthory.

² *Fide publica*.

³ Rudolf al II-lea.

⁴ Pongrátz Sennyey.

⁵ Tiefenbach sau Teuffenbach. Vezi mai sus relația lui Lescalopier p. 445.

⁶ Comandantul cetății, contele Ferdinand Nogarola.

chiar în cetate împreună cu Keresztur⁷ și George⁸ pe care mi-i dăduse M.V. ca însoțitori ai drumului <meu>. Au mai fost de față și unii din luteranii noștri la acest spectacol nou și de bun augur, ca adică iezuiții să fie primiți în pace în acea cetate. Cum însă la Bartfa auzisem din relatarea unui ostaș ungur care mergea în grabă la M.V. că era oarecare agitație a spiritelor la Satu Mare, și că se transportaseră acolo provizii și șase tunuri mari, ne-am dat seama în cele din urmă că lucrul nu a fost chiar așa, căci nu am găsit <că s-ar fi adus> nimic nou pe lângă cele ce obișnuiau să fie transportate în anii trecuți pentru subsistența ostașilor și în această cetate, și în celelalte cetăți, în acest anotimp de îngheț constant al pământului și al apelor, care s-au întărit și ne-au oferit și nouă o cale mai scurtă și desigur mai lesnicioasă.

p. 256

Avem acolo la Satu Mare pe un nobil italian^{8a} <care ne e nouă> un prieten tot atât de sincer cât este de credincios împăratului, și care se îngrijește de cauza păcii cu respectarea drepturilor celor doi suverani. Totuși mergea zvonul pretutindeni că se face un demers pașnic pe lângă împărat pentru restituirea <cetății> Satu Mare, dar cei cărora le erau necunoscute mersul și motivul tratativelor în curs își închipuiau tot felul de lucruri, din care cauză am înălțurat prilejul⁹ care ar fi putut să stărnească noi bănuieli sau poate să întârzie treaba. De aceea am plecat de acolo ca să nu se facă tot felul de presupuneri cu privire la însoțitorii mei (dacă nu chiar la mine).

Am fost conduși cu cea mai mare prietenie la Arded¹⁰ de către comandantul cavaleriei ungare care mi-a spus că se va pregăti cu un corp de cavalerie pentru reîntoarcerea mea, pentru ca să mă ducă nevătămat de incursiunile turcilor până unde voi fi luat în primire de alt corp de cavalerie care să mă însoțească în Ungaria unde este liniște¹¹. Am observat Satu Mare și celelalte <locuri>. Orașul însuși este înfloritor până acum datorită și naturii locului și aceluia șes mîndru, precum și avantajelor oferite de râul Someș care îl înconjură și îl scaldă de jur împrejur ca un cerc tras în jurul său, și nici nu lipsesc catolici rămași aici care aleargă la Șimlău pentru a se spovedi unui preot catolic și a se împărtăși. Sînt de asemenea mori care își prestează munca lor cînd satmărenilor, cînd celor din Nemeti¹². Cetatea însăși care este ridicată lângă râu, în alt loc decît acela pe care fusese <mai înainte>, este așezată aproape în față, are case numeroase și nu rele de

⁷ Cristofor Keresztur, din slujba lui Ștefan Báthory.

⁸ Din slujba lui Ștefan Báthory (nu e dat numele întreg).

^{8a} Nogarola.

⁹ *Scrupulum*.

¹⁰ *Erdőd*.

¹¹ *Pacatam*.

¹² *Sacmariensibus*... *Nemetensibus*, Orașul Satu Mare era format din două așezări contopite mai apoi și atestate de numele dublu păstrat pînă tîrziu.

locuit și de obicei construite dintr-o parte (*ex latere*). Iar ca terasament este mai solidă ca Riga din Livonia și mai potrivită pentru apărare, și apoi este păzită și întărită de o garnizoană germană înăuntrul unor fortificații puternice care-și corespund reciproc¹³. Spațiul însuși este foarte mare, așa încât <chiar și> cetatea singură dă impresia unui oraș. Acestea le scriu pentru că acest aspect al cetății, de câte ori mi-a venit în minte, mi-a strecurat nu o dată îndoiala dacă ar fi în folosul creștinătății ca ea să fie demantelată¹⁴. Căci mi se pare că ar fi de cea mai mare însemnătate ca să fie păzit acel șes atât de întins, și apărat de incursiunile turcilor care nici nu sînt prea departe ... etc.

... [Ajunge la Șimleu ... vede biserica ... etc. și „pe acel bun preot”¹⁵ care a căzut în paralizie și dorește să fie dus la Cracovia ca să se însănătoșească. Vede rezervațiile¹⁶ de cerbi, grădina etc.]

... În ce privește Clujul, l-am găsit mai mare decît gîndeam. La colegiu vin 160 de școlari. [A rămas 3 zile, apoi a mers la Alba Iulia. Primirea de la Alba Iulia, principele copil cu minte de om matur, marea bunăvoință a „primilor senatori”. Va pleca cu cancelarul Kovacsóczy *ad fauces Marusii* ... drumul spre partea stăpînită de turci, pentru a cerceta locul de la Cîmpul Pîinii socotit de rege ca cel mai potrivit pentru colonia de italieni catolici, deși s-ar părea că orașul Sebeșul săsesc ar fi mult mai potrivit. Va pleca apoi la Sebeș ... în sfîrșit la Oradea.]

¹³ *Invicem respondentibus.*

¹⁴ *Complanaretur.*

¹⁵ Iezuitul L. Odescalchi.

¹⁶ *Septa.*

TRANSILVANIA¹

CARTEA I

Capitolul 1. Așezarea, râurile, întinderea, rodnicia, desimea locuitorilor și clima Transilvaniei

p. 63

Întreagă acea țară, care se află spre răsărit dincoace de munții Carpați, înconjurată ca o cunună de munți înalți — și care s-a numit apoi Transilvania, după pădurile ce o înconjură — era în vechime o parte destul de însemnată a Daciei. Căci, deși aceasta² era mai mare decât porțiunea ce se cuprinde în cercul acelor munți, cu toate acestea Transilvania era partea cea mai de seamă, și tocmai aceea unde regii Daciei își aveau, ca într-un loc mai sigur, reședința și curtea lor. Ea se învecinează în partea de nord³ cu Moldova și Sarmatia care este o parte din regatul Poloniei, despărțită de munții Carpați. La răsărit și la miazăzi se înveci-

¹ Traducerea s-a făcut după textul publicat de Bascapé în lucrarea sa *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI*, Roma, 1935, p. 63 și urm.

² Dacia.

³ Arătarea punctelor cardinale nu corespunde realității. Observăm aceeași greșeală ca la Reicherstorffer.

nează cu Țara Românească, numită Transalpina. La apus se mărginește cu Ungaria sau Polonia inferioară. Printre povârnișurile acelor munți se află câteva comitate, printre care, prelungindu-se spre miazăzi, <este și> comitatul Bihorului⁴. Acesta, deși este stăpînit în parte de turci, totuși se află încă și astăzi în bună parte în mîinile principelui Transilvaniei —, împreună cu orașul Oradea⁵ care este în acel spațiu, ce se numea odinioară Dacia mediterană⁶; întocmai cum mai departe către miazăzi și răsărit se întinde o cîmpie de 4 leghe de la gurile Mureșului⁷ pînă la Lugoj⁸, cetatea cea mai înaintată a sus-numitului principe spre Timișoara⁹ <care se află> cu 3 leghe mai încoace; în acea Timișoară își are reședința obișnuită un pașă turcesc. Nici un rîu nu intră în Transilvania, dar din ea ies 4 rîuri vestite: Mureșul, Oltul¹⁰, Crișul¹¹ și Someșul¹². Dar Mureșul este cel mai mare dintre toate, căci izvorînd din acei munți ai Transilvaniei în atingere cu Moldova¹³, coboară din Secuime¹⁴ (Ciculia) care mai drept ar trebui să se numească Scitulia¹⁵, și tăind aproape prin mijloc Transilvania, trece mai întîi pe la Tîrgu Mureș¹⁶, Aiud¹⁷, Alba Iulia¹⁸, cetatea Devei și cetatea Ilia¹⁹ apoi pe la // Lipova²⁰, Seghedin²¹ unde se varsă în <rîul> „Tibisco“, numit Tisa²², care se aruncă apoi, în Dunăre²³. Astfel pe acest Mureș plutesc luntre, cu care se cară sarea și orice alte lucruri spre Ungaria. Apoi Oltul, izvorînd în același fel din inima munților Secuimii, trece prin Țara Bîrsei²⁴ în care se află orașul Brașov²⁵, curge spre Sibiu²⁶, — tot oraș și acesta vecin cu

p. 64

⁴ *Il contado Bihorensse.*

⁵ *Varadino.*

⁶ Eroare vădită.

⁷ *Marisio.*

⁸ *Lugas.*

⁹ *Temesvar.*

¹⁰ *Aluto.*

¹¹ *Chriso.*

¹² *Zamos.*

¹³ *Moldavia.*

¹⁴ *Ciculia.*

¹⁵ *Ciculia-Scitulia* plecînd de la presupunerea că secuii ar fi sciți.

¹⁶ *Zekelvasarhel.*

¹⁷ *Enyedo.*

¹⁸ *Alba Giulia.*

¹⁹ *Illya.*

²⁰ *Lippa.*

²¹ *Zegedino.*

²² *Tissa.*

²³ *Danubio.*

²⁴ *Territorio Barcense.*

²⁵ *Corona.*

²⁶ *Cibinio.*

un Turn numit Roșu²⁷ — unde acei orașeni obișnuiesc să țină o pază necurmată de teama revărsării <apelor>²⁸ și pentru ca să nu fie surprinși de turci. De aici coboară printr-o vale strîmtă avînd pe amîndouă părțile munți foarte înalți, în Țara Românească, numită Transalpina, apoi nu prea departe de Nicopole se varsă în Istru sau Dunăre cum vrem să-i spunem. Acel rîu poartă pe apele sale un fel de plute²⁹ mai curînd decît luntre, cu ajutorul cărora se transportă din țară sarea sau alte lucruri. Cît despre rîul Criș³⁰, care obișnuit se numește Körös (și este numit astfel după aurul care se găsește în el³¹) acesta nu este un singur <rîu>, deoarece unul³² izvorăște din munții Abrudului³³ unde se află un oraș numit Abrud³⁴ și coborînd spre Alba Iulia se duce să se verse în Mureș și de aceea nu-l numărăm pe acesta printre cele patru rîuri care păstrîndu-și numele ies din Transilvania. Celălalt rîu³⁵ despre care vorbim izvorăște dincoace de Cluj³⁶ lîngă un sat numit Vad³⁷ și curgînd înspre tîrgul Tileagd³⁸ coboară la Fechetău³⁹ (adică mlaștina neagră)⁴⁰ — punct strategic⁴¹ între acei munți, locuit de români care păzesc acea trecătoare — de unde coboară apoi cu nenumărate cotituri în fața Oradiei și de acolo se duce și el⁴² să se verse în Tisa. Al patrulea rîu este Someșul care izvorăște din munții Transilvaniei dinspre Moldova și curgînd mai întîi spre răsărit și apoi pe lîngă Gilău⁴³, odinioară castel

²⁷ În textul ms. greșit. *Terra le quale chiamano Rossa* (Turnu Roșu, confuzie: Terra-Torre).

²⁸ *Pe'l dubbio dell'inondationi et perchè forse non fossero sopravvenuti da Turchi* (vezi la Reicherstorffer: *ne praeter expectationem obruantur*).

²⁹ *Zatte*.

³⁰ *Chriso*, formă aflată la Reicherstorffer. În frază urmează două paranteze, una adăugînd pe lîngă numele savant latin pe cel în limba vulgară, aflat de autor de la maghiarii de la curte cu care avea contact, alta rezumînd părerea greșită de altminteri a lui Reicherstorffer după Taurinus despre pretinsul sens al numelui Criș printr-o apropiere de cuvîntul grecesc χρυσός (de aur.). Introducerea parantezei dintîi întrerupe legătura logică din frază.

³¹ Confuzie între Criș și Arieș numit în limba maghiară Aranyos (auriu, de aur), vezi *Călători*, I, p. 221, n. 276.

³² Confuzie cu Ampoiul.

³³ *Abrugy*.

³⁴ *Abrugybánya*.

³⁵ Crișul Repede.

³⁶ *Kolosvar*.

³⁷ *Reef* (Rév — Vad).

³⁸ *Telegd*.

³⁹ *Fechete* (Feketetó — Lacul negru).

⁴⁰ *Negra palude* (sic).

⁴¹ *Luogo fermo*.

⁴² Este vorba de Crișul Repede. Așadar nici Possevino nu cunoaște celelalte două Crișuri!

⁴³ Giula în ed. Veress — Gyalu (Gilău). Tot cursul pînă la Cluj e copiat după Reicherstorffer care credea că Someșul e un singur rîu.

Et de beaups froments. l'on tient en ces lieux que les Allemands s'ayons qui sont tant aux sept villes qu'aux villages habitez par eux pourroit mettre en armes bien cent mille hommes

le 24 nous payâmes à drague pecheur de ces saisons

le 25 Guillet nous disnarres à Mouarzel village et Courbasmes à Sillachene dernier village de Transilvanie au dessus duquel defend ceste frontiere. Un chasbeau du Prince avec Montepays ne laisse sortir aucun cheval du pays sans luy escort

Ce pays est riche en tous biens entouré de montagnes et bois de toutes parts. On luy vient son nom Boarcagne au regard des autres pays de laquelle ceste qui se voit il est transilvan

le Court du Prince est en bon ordre et a belle suite. Entre ses bandes de chevaliers il a deux compagnies de Walloniens lanceiers qui servent par six mois et autres du pays de mesme, et cinq cents arquebuziers tous d'une lance qui sont tousjours apres de luy. Tous les jours faisant monstre l'on casse celui qui manque de quelque chose

un italien fermier de monastere de Colosma me dit que la apres y avoit un chasteau

des Paleologues Rads Emperours de Constantinople refugies en Transilvanie. Ce fermier me bailla les inscriptions cy apres transcrits qui se trouvent en l'enceinte de ce pays

A un bout du pays nomme Tarmen autrefois ville principale de la Transilvanie Traianus Dacia Banaia in regia La m Innocentis Secobali Thesauris sub sacra amni conditis hoc posuit

le 26 A la porte de Colosmar l'on voit une inscription

I. M. N. TRAIANO PRO SALUTE IMPER. ANTONII ET N. AVRELI. CAES. MILITES CONSISTENTES MUNICIPIO POSVERUNT

le 27 A ceste gauche de la messe

I. O. M. E. IVNONI PRO SALUTE IMPER. ANTONII PII AVG. ET IVLIAE AVG. MATRIS AVG. M. VLPIS MVTIANVS MIL. LEG. XIII. GEN. HOROLOGIARI. TEMPLUM A SOLO DESID. EX VOTO FELCONE ET CLARO COSS.

le 28 A Secusvar en l'enceinte de la ville

Duo sexero pio Colonia vltima Traiana in Dacia Tacitus

le 29 Au mesme lieu au nord du pays l'on voit pres le talais cest la maison de Dile Romulo Iarossi, Marti auxiliae. Dile. Cas. auspicijs Casaris D. Nerpa Traiani. 1704

Filele 59 și 60 din jurnalul de călătorie a lui Pierre Lescaplier (1574) (după manuscrisul păstrat în biblioteca Facultății de Medicină din Montpellier).

Cardinalul Giovanni Francesco Commendone, nunțiu apostolic în Polonia (reproducere după A. M. Gratiani, *De vita Joannis Francisci Commendonis Cardinalis...*, Parisus, 1669).

Antonio-Maria Graziani (reproducere după Antonius Maria Gratianus, *De Scriptis invita Minerva...*, vol. I, Florentiae, 1745).

MATTIAS STRIICO
VIVS OSOSTEVICIVS C: S: Hiftor: &
Poëta: ætatis fuę anno 34. falutiferi partus 1581.

*Mattias tali est Strykoni ore videndus,
Ostioniana domus quem puerum genuit.*

*Mat Strykonius eselo nosti fuerit y oca,
Stryk in dicitur in pueri & ostioniana domus.*

Maciej Osostowicz Strykowski (reproducere după M. Strykowski *Kronika Polska* ..., Krolewku, 1582, pl. I).

Która przed-
tym nigdy światu
nie wyszła.

Kronika Pol-

ska Litewska / Z modzka / w wschod-

kieu Rusi Kijowskiej / Moskiewskiej / Siewierskiej / Wol-
hinskiej / Dobolskiej / Podgorskiej / Podlaskiej / etc. A rozmaite przypadki
wojenne y domowe / Pruskie / Mazowieckie / Pomorskie / y innych krain
Krolestwa Polskiego y Wielkiego Kieystwa Litewskiego przyległych /
Według istotnego y gruntownego znieśienia pewnych dowodow z rozma-
itych Historikow y Autorow polskich / y domowych / y Kijowskich / Mo-
skiewskich / Siewierskich / Litewskich / Pruskich / Pomorskich / y innych
Krolestwa Polskiego y Wielkiego Kieystwa Litewskiego przyległych /
DLUGO-
SZA Ocyda dzieiow Polskich z inshymi / z wielką pilnością y wykwadną
pracą (Osobliwie około Dzieiow Litewskich y Ruskich ob-
szadnego przedtym niekuśonych) Przez

MACIEIA OSOSTEWICIVSA STRY-

kowskiego dostatecznie napisana / złożona / y na pierwsze światło z wybada-
nim prawdziwym dowodney starodawności własnym roznalezieniem /
przeważnym dochcípem / y nakładem nowo wydawniżona
przez wszystkie starożytnie wieki / aż do dzisiejsze-
go Roku 1582.

A naprzód wschodnich ile ich kolwiek jest ludzkich na
Świecie Narodow gruntowne roznedy.

Ziasta y Privileciem Kro: J: M:

Drukowane w Krolewieu u Gergego Osterbergeri:

M. D. LXXXII.

*C*andidè, si cernis Lector, cuius sit imago,
 Sit quis ille tamen, parte probante proba.
Miles, Dux Comes: gessit, coluit, celebravit:
Arma, Rulam, Musas: Marte, decore stylle.

Augustinus Columna.

Alessandro Guagnini (reproducere după Alexandrus Gwagninus, *Kronica Sarmacyey Europyckiej* ..., vol. I, Krakowie, 1578, pl. I).

MA HERB AVTHOROW.

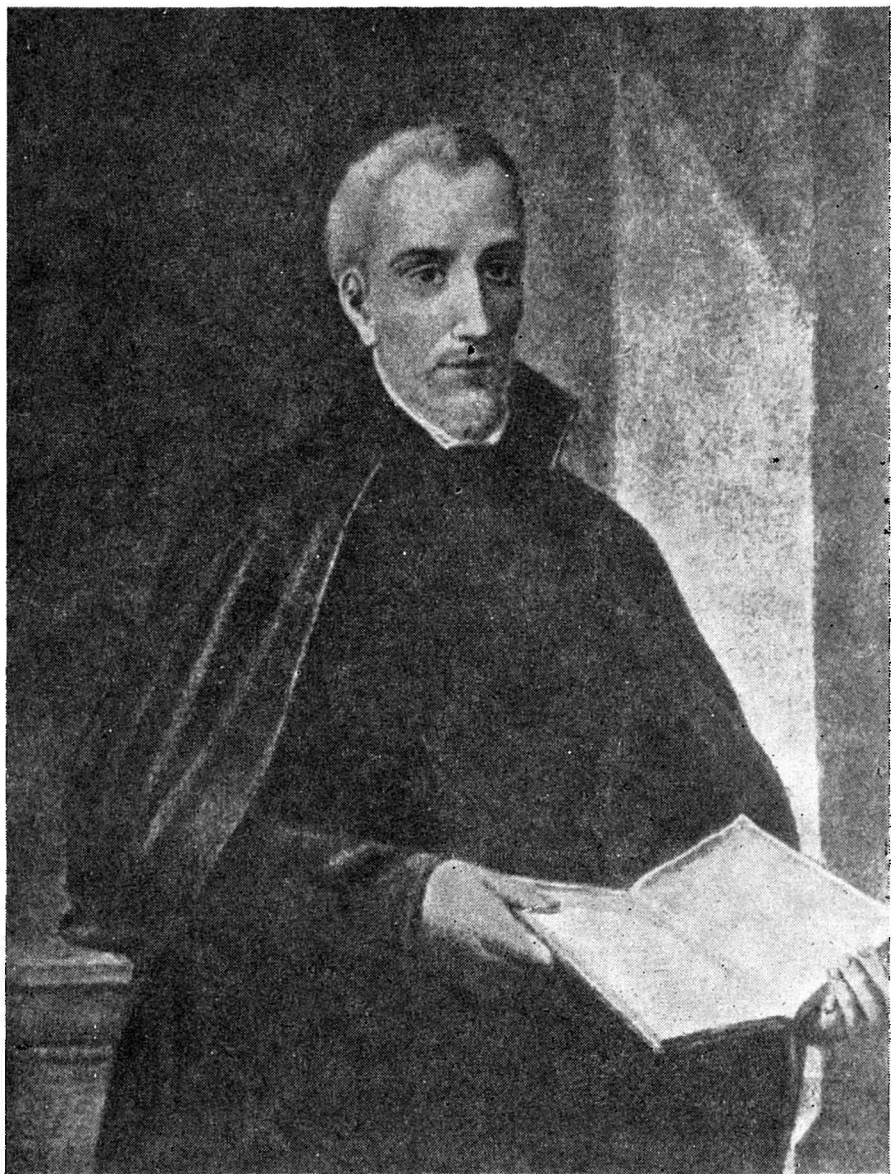
G Ryś z Sátyrem walczący/ dwie głowy do tego
Orłowe/ przy których maś y Orła drugiego.
Y każdego z nich złota korona nad głowa:
Maś też przy nich zwierzątko/ co go Jezem zowa.
Wiec każda rzecz w swym polu: Coż znaćza takiego?
Łaske Królów Pánów swych/ y królestwa tego:
Kroizy wielkie dzielności widzac w tej osobie/
Z przychodnią uczynili przytacielem sobie.
Jako to rychtze Pánów świadcza przywileie/
Za ktorými on zawnę był dobiey nądzicie.
Ze tego męstwo z cnotą mały bydy w swey cenie/
Ani go mało minąć znaczne opatrzenie.
Ale nieszczęście takies rzeczy pomieściło/
Tak wiele drudzy wzięli/ co iemu bydy mało.

X. S. G.

Cum Gratia & Priuilegio Regio, & Cæsareo.

Do Czy-

Blazonul lui Alessandro Guagnini (reprodus după Alexandrus Gwagninus, *Kronika Sarmáciey Europejskiej...*, vol. I, Krakowie, 1578, pl. II).

Antonio Possevino (reproducere după A. Veress, *Fontes rerum Transilvanicarum*, vol. III, Budapest, 1913, pl. I).

episcopal, se îndreaptă spre miazăzi⁴⁴ și udînd suburbiile Clujului, se întoarce din nou către răsărit; dar apoi, îndreptîndu-se către Panonia inferioară printr-o vale nu departe de teritoriul Bistriței⁴⁵, înconjură ca un compas orașul Satu Mare⁴⁶ avînd în față pe malul celălalt orașul Nemeti⁴⁷ și este <doar atît> de navigabil încît să poată pluti pe el cîteva luntre mici pe care se transportă sare din Transilvania în Ungaria în anumite epoci ale anului, măcar că după aceea cînd vor să le reîntoarcă de unde au coborît, este adeseori nevoie să se aștepte creșterea apelor⁴⁸.

Dar așa cum sînt patru riuri vestite care ies din Transilvania, tot astfel sînt ca patru porți sau ieșiri care, mulțumită așezării lor, sînt greu de trecut de forțele dușmane dacă li s-ar opune o împotrivire oricît de mică, și ar fi cu atît mai greu <de trecut> dacă ar exista în vreo parte (cum se va spune mai apoi) unele întărituri, cărora le-ar sluji mult așezarea însăși a locului, pentru a micșora cheltuielile de construire și fortificare <a lor>.

Întînderea Transilvaniei înăuntrul cercului de munți (măcar că și ea este în cea mai mare parte a sa plină de munți și dealuri) poate avea în lungime cam 25 de leghe ungurești care, fiind cu mult mai lungi decît altele, fac cam 140 de mile italiene. Lărgimea este tot pe atîta, deoarece această țară fiind aproape ca un cerc, diametrul <său> este același din orîicare parte. Este adevărat că înțelegîndu-se acum sub acest nume de Transilvania (așa cum s-a spus) și o parte a cîmpiei Ungariei^{48a} nu numai spre Oradea și Tokay și mai departe către Debrecin⁴⁹, ci și spre Timișoara, <ea> este mai întinsă și are poziții care, prin așezarea lor, s-ar întări mai ușor și are cîmpii foarte mănoase și un orizont larg deschis. În afară de aceasta, deoarece în locul <orașelor> Satu Mare și Nemeti care erau patrimoniul Casei Báthory, împăratul⁵⁰ este acum pe cale să dea lui Ștefan, regele Poloniei⁵¹, Baia Mare⁵², numită de latini Rivulus Dominarum⁵³, și alte orașe și sate <Transilvania> s-a făcut încă și mai mare decît era. Cum și de ce s-a întîmplat aceasta, împreună și cu alte lucruri din acest Comentar, cred că voi putea arăta cu atît mai adevărat, cu cît, în afară de faptul că am

⁴⁴ *L'austro.*

⁴⁵ *Bistricia.*

⁴⁶ *Satmar.*

⁴⁷ *Nemeti.* Vezi p. 534 n. 12.

⁴⁸ De fapt nu se obișnuia să se mai transporte înapoi luntrele goale; vezi *Călători*, I, rel. lui Dernschwann.

^{48a} Adică așa zisele comitate exterioare: Vezi mai jos p. 554 n. 187.

⁴⁹ *Dobricino.*

⁵⁰ Rudolf al II-lea, rege al Ungariei și împărat german.

⁵¹ Ștefan Báthory. Aceste orașe și teritorii noi urmau să aparțină personal regelui, și apoi Báthoreștilor.

⁵² *Nagybánya.*

⁵³ *Pîrîul Doamnelor.* Numele datorat faptului că aceste părți făcuseră parte din apanajul reginelor Ungariei.

cercetat cu oarecare sîrguință Transilvania și <am studiat> cele mai bune registre și anale existente discutînd despre ele cu oamenii cei mai pricepuți, // m-am aflat chiar eu cu voia sancțiunii voastre la Cașovia din porunca lui Rudolf al II-lea împăratul și a lui Ștefan Báthory, regele Poloniei, care m-au însărcinat să fac legătura între comisarii lor pentru toate aceste tratative și încheieri de compensare dată pentru Satu Mare și pentru acordul stabilit în vederea reînnoirii vechilor învoielor dintre regatele lor; ceea ce mi-a dat o mare lumină în această privință⁵⁴.

În sfîrșit Transilvania este bogată nu numai în vite și în fel de fel de animale sălbatice, dar este îmbelșugată și în fructe, viță de vie și în păduri de stejari <ca> și în mere și pere care cresc de la sine, și în afară de aceasta este atît de bogată în argint, aur și sare, încît dacă s-ar putea face negoț cu aceste produse așa cum se vînd în altă parte, și s-ar arăta mai multă grijă minelor, și dacă s-ar prelucra lîna chiar în țară, veniturile ar fi foarte mari. Pentru aurul său a fost numită Transilvania de unguri „Kincses Erdély”⁵⁵ din care cauză și Chalcocondilas⁵⁶ a numit-o în grecește Ardelia⁵⁷. Acest aur se extrage din multe locuri atît din rîuri cît și din munți, unde se văd nu numai vine <de aur> dar și bucățele și foi atît de curate, încît nu este nevoie să le topească, întocmai cum a văzut sancțiunea voastră din acle fărîme pe care mi le-a dat regele Poloniei ca să vi le trimit.

Cît despre împărțirea în provincii sau ținuturi în care se divide Transilvania, deoarece va fi nevoie să vorbim de acestea atunci cînd vom pomeni despre starea ei, fie în timpul romanilor, fie în acela al lui Attila sau după ce a primit Ungaria credința creștină sau, în sfîrșit după aceea, cînd prin neînțelegerile dintre Ioan de Sepus⁵⁸ și Ferdinand⁵⁹, atunci rege al romanilor, s-au produs alte accidente binecunoscute, o vom trata odată cu acestea. Așadar Transilvania este mult mai populată față de restul Ungariei, care este astăzi în mîna creștinilor⁶⁰, întrucît de turci nu a putut fi nici odată supusă într-un chip care să ne îngăduie să spunem că ea le-ar aparține în felul altor provincii <turcești> (măcar că le e tributară).

Doar clima Transilvaniei nu pare a prii tuturor, deoarece nu puțini

⁵⁴ Textul diferă întrucîtva în ed. Veress.

⁵⁵ Corect „Kenchies Herdell” = Ardealul bogat în comori.

⁵⁶ Autorul *Istoriei creșterii puterii turcești și a căderii împărăției bizantine*. Pentru o versiune românească, vezi Vasile Grecu, *Laonic Chalcocondil, Expuneri istorice*, Editura Academiei, București, 1958.

⁵⁷ Numele Ardealului derivă, în realitate, din corespondentul ungar al cuvîntului Transilvania, adică Erdő-elu <țara de> dincolo de păduri, vezi *Istoria României*, II, p. 72.

⁵⁸ *Sepusio*. Este Ioan Zápolya, „rege” al Ungariei, căruia autorul, nerecunoscîndu-î acest titlu, îl numește comite ereditar al comitatului Szepes (Zips în Ungaria de nord azi Slovacia).

⁵⁹ Ferdinand I, rege al Ungariei (1526—1564), și apoi împărat (1556—1564).

⁶⁰ La Veress: *a turcilor sau a creștinilor*.

se îmbolnăvesc de dureri colice care nu sînt cele obișnuite, despre care spunea Galenus⁶¹ că măruntaiele sînt împunse ca de un lemn ascuțit, ci de cele care rod ca un fel de pilă, și de aceea unii le vindecă cu alt fel de îngrijire, adică cu leacuri răcoritoare⁶². Dar alții le socotesc pe acestea răufăcătoare și de aceea, după cum variază împrejurările sau constituția bolnavilor, folosesc sistemul contrar. Acestor dureri <apărute> ca semne prevestitoare le urmează paralizia sau a picioarelor sau a mîinilor⁶³. Dar, mulți se vindecă de la sine, fie cu leacuri sau cu băi deosebit de bune de care sînt foarte multe și la Oradea, și aiurea, în Ungaria; și s-ar vindeca și mai mulți dacă s-ar duce acolo după curățenie și ar putea rămîne acolo cu înlesnirile trebuitoare. Cauza acestor boli, (căci faptul de a trezi luarea-aminte asupra lor poate sluji pentru sănătatea multora și pentru păstrarea nevătămată a acelor preoți⁶⁴ care slujesc și vor sluji statul prin purtarea de grijă a celor spirituale și a celor temporale) este atribuită de diferiți <medici> unor cauze felurite. Am discutat eu de mai multe ori despre aceasta cu diferiți medici cu experiență din Ungaria și cu alții din cei mai buni, și chiar cu regele Poloniei, care susține că pămîntul fiind mineral și nitros pricinuieste cea strîngere a intestinului din care cauză se produc apoi acele dureri; unii neagă că acea boală s-ar afla în intestine, alții spun că acreala vinului este cauza tuturor acestor dureri, deși în cîmpia de la Alba Iulia sînt <vinuri> destul de mature și mulți pot să-și aducă <vin> din cîmpia Ungariei, ceea ce și fac; alții atribuie aceasta <boală> amestecului de mercur, adică de argint viu care se află în pămînt, dar mult mai mult în apă; de aceea ei sfătuiesc să se întrebuinteze — așa cum se face la Roma — cisterne de apă de ploaie care să fie folosită la gătitul bucatelor și <la facerea berei>⁶⁵. Alții atribuie cauza <bolii> unor curenți de aer care, căzînd perpendicular în acele văi și între culmile munților, vatămă creierul, din care cauză se resimt nervii. Unii spun că acestea se datorează necumpătării la mîncare și la odihnă și mai ales somnului de după-prînz, cînd trupurile copleșite capătă acele boli. Și această cauză mi-a arătat-o de mai multe ori <și> Ștefan, regele Poloniei, și eu o socotesc ca cea mai adevărată, cu toate că și celelalte <cauze> par să ajute ca niște cauze secundare,⁶⁶ dovadă că în Ungaria stăpînită de turci⁶⁷ datorită faptului că <locuitorii> beau obișnuit apă

⁶¹ Galeno, medic grec care a trăit între anii 130 și 200.

⁶² *Cose refrigeranti*.

⁶³ Această boală este descrisă într-un fel care întrunește trăsăturile mai multor afecțiuni destul de deosebite ca ulcerul, reumatismul, colicele renale sau intestinale, artritele etc.

⁶⁴ *Operarii* — lucrătorii în via domnului — preoții. Autorul se referă probabil la doi ieziuiți veniți în Transilvania și suferind rău de reumatisme; L. Odescalchi și Ioan Leleszi.

⁶⁵ *Cervosa*.

⁶⁶ *Concausa*.

⁶⁷ În pașalîcul de la Buda.

p. 66 și că sînt mai cumpătați nu obișnuiesc să cadă în această meteahnă. // Iar în Ungaria pe care o ține împăratul, cu toate că acolo sînt vinuri bune și șesuri foarte întinse, totuși mulți se îmbolnăvesc de boala aceasta. Apoi alții, și printre aceștia George Blandrata, medicul care a îmbătrînit în această provincie, mărturisesc că acum treizeci sau patruzeci de ani nu obișnuiau să umble aceste boli. Dacă-i adevărat, nu ar fi lucru mare, căci după cum i s-a dat păcatului drept pedeapsă moartea, tot astfel s-au pedepsit prin aceste boli blestematele învățături scrise, și legi care au fost semnate aici de Blandrata⁶⁸ însuși și de alți nenorociți împotriva lui Hristos, fiul lui Dumnezeu cel viu. Dar despre acestea, — am vorbit în cartea mea latinească, despre ateismul ereticilor acestui secol⁶⁹ și în afară de aceasta, voi vorbi mult mai deslușit ca de un lucru însemnat pentru starea întregii Ungarii și ca o pildă pentru oricare alt regat creștin. Deoarece, cunoscîndu-se cauzele cesteilalte paralizii mai vătămătoare, să știe <oamenii> să se lecuiască sau cel puțin să se ferească⁷⁰ de ea . . .

CARTEA A II-A

p. 80 *Capitolul 1.* Descrierea amănunțită a regiunilor sau comitatelor și a scaunelor în care este împărțită Transilvania.

Înăuntrul cercului acelor munți care înconjură (după cum am spus) Transilvania, se găsesc șapte comitate sau județe, numele lor sînt — Cluj⁷¹, Turda, Dobîca, Solnocul-dinăuntru, Tîrnava, Alba și Hunedoara. În afara Transilvaniei se găsesc cinci comitate: Bihorul, Solnocul de mijloc⁷², Crasna și Maramureșul⁷³, Zarandul și Banatul Severinului. Și apoi deosebit

⁶⁸ Originar din Saluzzo, fost în serviciul reginei Isabella Zápolya și al lui Ioan Sigismund, adept al unitarismului la care l-a convertit și pe acesta. Se bucura și de protecția Báthoreștilor. Este menționat adesea în corespondența iezuiților din Transilvania, vezi și mai sus relația lui Gromo.

⁶⁹ Carte tipărită simultan la Colonia și la Viena în 1586 sub titlul *Atheismi Lutheri, Melanchthonis, Calvinii, Bezae*. . . pentru titlul complet, vezi mai sus p. 530.

⁷⁰ Urmează capitolele 2—7. De semnalat afirmația că dacii erau un popor asiatic coborît aici din Scitia asiatică . . . și fiind îndemnatici și harnici erau luați ca servitori (!) . . . Dacia potrivit cu Ptolemeu cuprindea Transilvania, Țara secuilor, Țara Românească, Moldova și o bună parte din Ungaria (*i Transilvani, i Ciculi, i Valachi, quei di Moldavia et buona parte degli Ungheri*). Autorul folosește aici numirile popoarelor pentru teritoriile corespunzătoare. Dacii erau războinici „*ne fida a Romani*” care țineau trupe în Moesia pentru a-i strîni. Sînt redată diferitele explicații ale numelui de Valahia și de valahi, precum și versurile și inscripțiile adevărate și fictive reproduse de Reicherstorffer în *Chorographia Transylvaniae* sau de Bonfini în Decadele sale. El rectifică afirmația celui dintîi că Alba Iulia ar fi fost vechea Sarmisegetuză „Zarmis”.

⁷¹ *Il contado Colociense* (Colociense).

⁷² *Zolnocese mezzano*.

⁷³ *Maramaros*.

de acestea deoparte comitatul Făgăraşului care, deşi se află în Transilvania, nu este totuşi încorporat cu totul principatului. Mai era acum câţiva ani comitatul de Satu Mare şi Nemeti, în locul căruia a dat împăratul Baia Mare cu alte oraşe şi sate.

În toate aceste comitate se aflau două episcopii. Una, numită a Transilvaniei, îşi avea scaunul la Alba Iulia, cealaltă la Oradea.

Trei feluri de popoare locuiau şi locuiesc în Transilvania; ungurii <care> de fapt, se află în afara Transilvaniei, deşi sînt şi ei amestecaţi cu dacii cu care au totuşi aceeaşi limbă⁷⁴, românii care nu au un centru hotărît <al lor>⁷⁵, saşii care stăpînesc şapte oraşe, de aceea numesc în limba lor Transilvania: Siebenbürgen⁷⁶. Legile erau aceleaşi ca în Ungaria, în afară de unele deosebiri, dar <oraşele> saşilor aveau şi au un alt fel de cîrmuire. Despre aceştia vom vorbi în chip deosebit ca despre nişte mădulare însemnate ale aceluia principat.

Capitolul 2. Oraşele săseşti şi aşezările dependente de ele⁷⁷ în Transilvania.

Se povesteşte că din Saxonia mulţi au fost <cei> exilaţi⁷⁸ în ținuturile Transilvaniei în timpul lui Carol cel Mare⁷⁹ din pricina răzvrătirii lor, şi pentru că rezistau la convertirea lor la creştinism; şi de aceea ei susţin că de aici îşi au originea cetăţile lor din această provincie. Dar fiindcă nici limba lor de astăzi nu aduce cu cea saxonă, dimpotrivă, arată a se apropia mai mult de cea din regiunea care pornind de lângă Colonia se întinde către Suabia⁸⁰, se crede că au fost alte neamuri care au venit şi apoi au rămas în Transilvania şi ca urmare a căsătoriilor regilor Ungariei cu regine, dintre care unele erau de neam german, şi cu gîndul a ajuta creştinismul — pe

⁷⁴ *De quali pero e una medesima lingua.* (Autorul se referă aici la limba ungarilor din Ungaria şi a ungarilor din Transilvania, numiţi de el daci (!), ungurii ceilalţi fiind numiţi îndeobşte panoni. Numirea de daci dată ungarilor din Transilvania apare şi la Reicherstorffer şi Verancsics. Din context se vede că Possevino înfăţişează în Transilvania trei popoare: ungurii, românii, saşii.

⁷⁵ *Che non hanno certa sede* (în sens de capitală sau sediu principal) afirmaţia luată din Reicherstorffer, vezi discuţia din *Călători*, I, în introducerea generală şi în notele critice la Reicherstorffer şi Verancsics.

⁷⁶ *Siebenbürgen*, adică Şapte cetăţi. În realitate numele vine de la Cibin, Seben, şi nu de la cifra Sieben.

⁷⁷ *Et loro pertinenze.*

⁷⁸ *Relegati.*

⁷⁹ Păreră generală în acea vreme, vezi şi Reicherstorffer, precum şi Gromo din acest volum.

⁸⁰ Suevia vezi Reicherstorffer, *op. cit.*, ed. 1550, p. 3, vº vezi şi *Călători*, I, relaţia lui Verancsics.

atunci în floare în Germania — în războaiele care se iscau cu diferite popoare, și mai ales cu barbarii⁸¹.

p. 81 Așadar în număr de șapte sînt orașele săsești: Sibiu, Brașov⁸², sau „Corona“, Bistrița, Sighișoara⁸³, Mediaș⁸⁴, Sebeș⁸⁵ sau Sebeșul săsesc⁸⁶ și Cluj sau Claudiopoli.

Sibiul este numit astfel după un rîu ce curge prin apropiere; germanii îl numesc Hermannstadt⁸⁷, adică orașul lui Hermann, primul lui întemeietor, cu care se spune că a fost măritată o soră sau o rudă a Sfîntului rege Ștefan⁸⁸, cînd a venit acesta la Nürnberg unde un frate al său era în acel timp seniorul cel mai de seamă. Sibiul este capitala tuturor celorlalte orașe săsești; are un înconjur de două mile, este așezat pe o cîmpie și este înconjurat cu două rînduri de ziduri; și în afară de aceasta este foarte puternic mulțumită poziției sale, el avînd șanțuri adînci și aproape de jur împrejur, multe ieșeri întinse care îngreuiază venirea acelor care ar vrea să se apropie sau să-și așeze tabăra în preajma lui.

În acești ultimi ani a mai fost sporită cu un mare bastion⁸⁹ care este cît o cetățuie bună. Orașul întreg este mai degrabă în formă de cerc decît de altă figură geometrică, dar înăuntrul său casele sînt toate de zid bine clădite. Și în catedrala parohială, mai înainte ca ereticii să fi îndepărtat sufletele de la slujba dumnezească și să fi uzurpat pentru ei bunurile bisericii catolice, oficia un prepozit care purta mitra întocmai ca un episcop și 24 de preoți slujeau la tot atîtea altare⁹⁰. Un rîu⁹¹ încîntător curge prin orașul care nu suferă aproape niciodată de foamete, căci are multe și foarte bune rezerve de grîu, ferite de orice stricăciune din cauza vremii și <are> cîteva mori⁹² astfel făcute încît nu pot în nici un chip fi oprite din mers sau distruse de dușmani. Aci se găsește și monetăria⁹³ unde se bat ducații ungurești în valoare de 13 giuli⁹⁴ și jumătate sau aproape din aurul care se extrage obișnuit din Transilvania, și Ungherinii⁹⁵, o monedă mică de

⁸¹ Teorie din vechile cronicile ungurești. Vezi *Călători*, I, relația lui Verancsics.

⁸² *Brassovia*.

⁸³ *Segesvar*.

⁸⁴ *Megies*.

⁸⁵ *Zabeso*.

⁸⁶ *Zassebes*.

⁸⁷ *Hermannstadt*.

⁸⁸ *Inexact*.

⁸⁹ *Baloardo*.

⁹⁰ vezi *Călători*, I, p. 214.

⁹¹ Cîmbinul.

⁹² După Reicherstorffer, *Chorographia Transilvaniae*, p. 8 r°.

⁹³ *Cecca* (zecca).

⁹⁴ *Giuli*. O monedă numită latinește *denarius*; italienii o numesc *giulio*, după numele papii Iuliu al II-lea, care bătuse asemenea monede.

⁹⁵ De aceeași valoare ca și denarul, adică 1/100 florini.

argint în valoare de a suta parte dintr-un taler german, pe care ei îl numesc florin. Orașul se cîrmuiește cu chibzuință de dregătorii săi⁹⁶ și are 18 sate regale^{96a} tributare, are cancelaria sa⁹⁷ care ține socotelile și decrtele sale⁹⁸ ca și ale tuturor celorlalte orașe confederate⁹⁹. La o depărtare de o leghe de acest oraș se găsesc mine de sare într-o localitate care se numește Ocna Sibiului¹⁰⁰ pe care ei o numesc în limba germană Salzburg, iar alte ocne se găsesc în alt oraș care se chiamă Dej¹⁰¹, din care se scot venituri însemnate. De jur împrejur sînt așezate diferite orașe sau sate atît de mari și de populate și cu împrejurimile atît de bine cultivate și de roditoare, încît m-am mirat pe drept cuvînt; și nu lipsesc acolo parohiile care aduceau altădată venituri preotului catolic, iar astăzi aduc falsilor predicatori, în afară de alte roade ale pămîntului, 200 și chiar mai multe butii de vin pentru fiecare parohie. La o milă depărtare tot spre miazăzi, este localitatea Cîsnădie¹⁰² nu prea mare, totuși renumită, nu atît pentru castelul său întărit, cît pentru faptul că aici se fac seceri pentru secerat și de aceea țaranii se adună adeseori aici, în mare număr. La o depărtare aproape egală, puțin mai jos de Cîsnădie se găsește dealul de la Cîsnădioara¹⁰³ în vîrfurile căruia se află un castel de piatră frumos cioplită¹⁰⁴ — foarte bine clădit în care, în timp de război, locuitorii din acele cîmpii își duc cu ei și își pun la adăpost lucrurile lor o dată cu viața lor. La două leghe mai departe de oraș se găsește acea localitate pe care am pomenit-o mai sus¹⁰⁵, unde sibiienii țin straja obișnuită; și de aici se poate pătrunde în Țara Românească printr-o vale foarte strîmtă, mărginită de munți foarte înalți; prin mijlocul ei curge râul Olt care se varsă aproape de Nicopole în Istru, sau cum am zice, în Dunăre.

Apoi în afară de faptul că a susținut victorios odinioară asediile și asalturile turcilor, Sibiul nu numai că s-a apărut el însuși timp de 7 ani¹⁰⁶

⁹⁶ *Magistrato*. Sașii, colonizați pe pămînt regal (*fundus regius*), se bucurau de autonomie administrativă și judecătorească și erau supuși — nu voievodului Transilvaniei, ca restul țării, ci direct regelui.

^{96a} La Reicherstorffer 10 sate regești și opt tributare.

⁹⁷ *Camera*.

⁹⁸ *Ordini*. Toate scaunele săsești erau supuse jurisdicției judeului regal al Sibiului.

⁹⁹ Folosind și mai departe textul *Chorographiei*, Possevino îndreaptă anomalia rezultînd din includerea în acest loc de către Reicherstorffer a listei scaunelor săsești oferită de Honter. El o mută după descrierea Clujului și restabilește legătura firească dintre Ocna Sibiului și Sibiu. Altminteri textul este o versiune fidelă a *Chorographiei*.

¹⁰⁰ *Wyzagna*.

¹⁰¹ *Dees*.

¹⁰² *Helta*.

¹⁰³ *Monte di San Michele* (germ. Michelsburg).

¹⁰⁴ *Pietra quadrata*, tăiată în blocuri de formă regulată, corespunde la termenul francez de *pierra de taille*. Pentru acel castel, vezi și relația lui Gromo.

¹⁰⁵ Turnu Roșu.

¹⁰⁶ 1529—1536.

doar cu propriile sale forțe, dar a mai dat încă ajutor și îndemn celorlalte orașe împotriva tuturor loviturilor care s-au adus din cauza împărțirii Ungariei, pricinuită de <dubla> alegere a lui Ioan, ultimul rege, și a împăratului Ferdinand, pe atunci rege al Boemiei, dar mai apoi înălțat și la regatul Ungariei.

Corona¹⁰⁷ numit de unguri Brassov și de sași, care-l locuiesc, Kronstadt este un târg de mărfuri bogat și foarte populat și este renumit pentru ne-goțul pe care-l fac ei cu secuii, muntenii, moldovenii, armenii și grecii și alții care roiesc aci. Orașul, dacă îi socotim înconjurul său, este ceva mai mic decât Sibiul, dar împreună cu cele trei suburbii¹⁰⁸ care se întind pe trei văi, este mai mare; una dintre acestea este locuită de români¹⁰⁹, cealaltă de unguri, a treia de acei ce-și zic sași, adică germani, și care cultivă cu hărnicie pământul. Orașul are o formă aproape pătrată, este foarte bine întărit și bine clădit, înconjurat cu două rânduri de ziduri și turnuri sau bastioane¹¹⁰ și // cu două rânduri de șanțuri și este așezat între munți nespus de frumoși într-un loc neted și mlăștinos (!) și de aceea nu este supus primejdiei de a fi minat. Aproape în fiecare uliță curg șuvoaie de apă care izvorăsc în mare număr în toată acea regiune. Biserica principală a acestui oraș este închinată Sf. Fecioare, odinioară era plină de credință, astăzi de erezie. Odinioară lumea se dedica aici cu sîrguință învățaturii. Și locuitorii susțin că după acea vestită bibliotecă pe care a făcut-o regele Matei Corvin, la Buda¹¹¹, nici o altă <bibliotecă> din regat nu a fost mai bogată și mai completă ca aceasta, care se afla în acest oraș. Apoi regiunea în care este așezat orașul este aproape ca o altă Transilvanie, deoarece este înconjurată de munți și despărțită de Țara secuilor printr-un râu pe care Ptolemeu îl numește Oltul¹¹². Iar ținutul care este întocmai ca o grădină minunată se numește <Țara Bîrsei>¹¹³, și pe latinește mai corect Burcia, fie după un râu cu acel nume sau poate pentru că are ca insignă pe stema <țării> o rădăcină — pe care germanii o numesc Wurcza¹¹⁴ — cuprinsă în mijlocul unei coroane regale. În veacul nostru acest oraș a fost asediat de către

¹⁰⁷ Vezi în *Epistolae et Acta Jesuitarum*, p. 286 scrisoarea lui Possevino din 16 iulie 1583 în care spune că regele Poloniei ar vrea ca el să meargă în Moldova, în Secuime și în cele două orașe numite unul Corona, celălalt Brașov. (!)

¹⁰⁸ *Borghii*.

¹⁰⁹ Scheii Brașovului.

¹¹⁰ *Torri a baloardi*.

¹¹¹ Vestita „Corviniana” întemeiată prin 1476 și risipită după ocuparea Budei. Și aici este urmat textul lui Reicherstorffer, *op. cit.*, p. 10 r°; vezi *Călători*, I, p. 216.

¹¹² *Alutato* (*ibidem*, p. 217).

¹¹³ În text: *Burcza*.

¹¹⁴ Forma coruptă de la *Wûrzel*-rădăcină, tot după Reicherstorffer.

Ștefan¹¹⁵, palatinul Moldovei, care era cel mai mare dușman al acestui oraș, l-a împresurat cu armata vrînd să-l ia cu asalt. Dar depărtarea munților unde a fost așezată artileria făcea ca ghiulelele să cadă fără nici o ispravă în cetate fără să facă vreo pagubă caselor, din care el s-a retras cu pierderea faimei sale și cu mare pagubă.

Bistrița este al treilea dintre orașele săsești <e> numit de germani Nösenstadt. Prin el trece un rîu cu același nume, care se varsă după două leghe în Someș, despre care am vorbit în cartea precedentă. Este așezat într-o vale largă avînd de amîndouă părțile dealuri acoperite cu vii¹¹⁶.

Sighișoara¹¹⁷, în limba germană „Scheszburg“, este al patrulea oraș. Se întinde de pe dealul pe care este așezat pînă la vale, și este udat de un rîu, care se varsă în Mureș nu departe de Alba Iulia.

Mediașul numit de germani „Mydwisch“, așezat în centrul Transilvaniei foarte roditor, a fost înainte un oraș¹¹⁸ <deschis>, dar apoi, fiind înconjurat cu ziduri, a fost prefăcut în cetate. El este udat de rîul Tîrnava Mare¹¹⁹ care izvorăște din munții Ciuc¹²⁰ și primind pe Tîrnava Mică¹²¹, nu departe de Blaj¹²², puțin mai jos de Ciumbrud¹²³ și mai jos de Aiud — care este un oraș mare cu un castel la o depărtare de două leghe de Alba Iulia — se varsă în Mureș. La o depărtare de o leghe de Mediaș se află cetatea numită Cetatea de Baltă¹²⁴ bogată în vinuri foarte bune și alte daruri ale naturii.

Sebeșul sau Sebeșul săsesc, numit de germani Mühlbach, se află la o distanță de o leghe de Alba Iulia într-o cîmpie și o vale¹²⁵ <e> înconjurat cu ziduri; nu are o populație prea numeroasă. Se crede că acesta a fost primul dintre orașele săsești¹²⁶.

Biserica încă în picioare arată hotărît cît de mare a fost evlavia locuitorilor atunci cînd credința catolică stăpînea acele inimi¹²⁷. Acest oraș avea 17 sate regale. Aici se încarcă pe Mureș sarea care este transportată în Țara

¹¹⁵ Confuzie după Reicherstorffer între Ștefan cel Mare și Petru Rareș, care a asediat Brașovul în 1529 după lupta de la Feldioara; vezi I. Ursu, *Die auswärtige Politik, des Peter Rareș, Fürst von Moldau (1527—1538)*, Wien, 1908, p. 59 și urm.

¹¹⁶ Possevino omite mențiunea minelor de aur (!) de la Rodna (la Reicherstorffer, p. 11 v°).

¹¹⁷ *Segeswaria*.

¹¹⁸ *Terra*.

¹¹⁹ *Kykellew maggiore*.

¹²⁰ *Schuk*.

¹²¹ *Kykellew minore*.

¹²² *Balasfalva*.

¹²³ *Czombit*.

¹²⁴ *Kikellewar*.

¹²⁵ *In una pianura et valle cinta di mura*.

¹²⁶ Afirmație lipsită de temei, după Reicherstorffer.

¹²⁷ Frază introdusă de Possevino în textul lui Reicherstorffer.

Românească (?)¹²⁸; nu departe de aici se află două târguri ale acelei țări: Vințul de Jos¹²⁹ și Vurpărul¹³⁰.

Clujul, al șaptelea dintre orașele săsești, este numit azi în limba latină Claudiopoli și de către germani Clausenburg; se află la o depărtare de șapte leghe bune de Alba Iulia; este înconjurat cu ziduri, bine populat de germani și unguri care cîrmuiesc alternativ orașul în fiecare an; are dealuri pline de vii și suburbii foarte mari și este bine întărit; la una din porțile sale numită Portina se află o placă de marmură cu următoarea inscripție¹³¹.

p. 83 *Capitolul 3. Numele, teritoriile dependente și felul de cîrmuire al scaunelor săsești*¹³²

Scaunul Orăștiei¹³³ avea 11 sate regești. Iar Orăștia care este o așezare numită de germani Broos¹³⁴ este la o depărtare de o leghe de Cîmpul Pîinii¹³⁵ și este așezată lângă riul Mureș; cu o bună populație trăind destul de civilizat¹³⁶, un aer foarte sănătos, cîmpii roditoare, peștii cei mai buni, păduri bogate în iepuri, mistreți, căprioare și cerbi.

Scaunul Sebeșului Săsesc cuprindea orașul însuși cu cinci sate regești.

¹²⁸ La Reicherstorffer în locul corespunzător fusese vorba de transportul sării în Ungaria. Vezi *Călători*, I, p. 220. Confuzia se datorește probabil mențiunii Țării Românești, în legătură cu Vințul și cu Vurpărul stăpînite de domnia Țării Românești, informație omisă de Possevino, vezi și Șt. Meteș, *Moșile domnilor și boierilor din Țările Românești în Ardeal și Ungaria*, Arad, 1925 p. 51 și urm.

¹²⁹ Vincz.

¹³⁰ *Borborek*. Prin mutarea din loc a frazei despre transportul sării, care la Reicherstorffer urma după menționarea Vințului și Vurpărului, se ajunge la afirmarea greșită că sarea s-ar încălca la Sebeșul săsesc care nici nu este pe Mureș.

¹³¹ Urmează în text reproducerea ei după Reicherstorffer.

¹³² Acest capitol se afla la Reicherstorffer sub formă de listă înglobată în partea corespunzînd cap. 2 al lui Possevino, și anume între Sibiu și Ocna Sibiului.

¹³³ *Zaswar*.

¹³⁴ *Bros* (de la St. Ambrozie). Possevino a înglobat în lista scaunelor și caracterizarea orașului Orăștie și a locuitorilor, care se află la Reicherstorffer între mențiunile despre Abrud și Hațeg.

¹³⁵ *Kenyr*, vezi amănunte mai sus la Gromo.

¹³⁶ *Con buon popolo, ne lontano da civilita* (Possevino simplifică și dă oarecare coerență textului lui Reicherstorffer pe care însă îl sărăcește omițînd referirea sa la români). Iată textul în *Chorographie*: Saszwaras, Saxonibus Broos dicta distat a Kenyer ad meridiem uno miliari, sita ad flumen Marisium, terra fecundissima frumenti vini et omnium fructuum ferax. Ibi populus admodum urbanus, et ad Valachorum ritum et consuetudinem amictu et victu non parvum accedens, qui passim in campis circum quaque desertis quibusdam possessionibus resident et habent coelum mirae temperiei. Etenim silvae intensissimae lepores, damas et cervos in magna multitudine fovant, piscibusque illic optimis abundant. (p. 14).

Scaunul Miercurea¹³⁷ cuprindea 10 sate;
Scaunul Sighișoarei cuprindea orașul și 16 sate;
Scaunul Alțina¹³⁸ cuprindea 12 sate;
Scaunul Cincul Mare¹³⁹ cuprindea 22 de sate;
Scaunul Rupea¹⁴⁰ cuprindea 15.

În afară de aceste șapte scaune ale sașilor mai sînt alte două <scaune> deosebite al căror centru de conducere este orașul Mediaș și acesta avea <sub el> 24 de sate; dar în acele scaune¹⁴¹ mai sînt răspîndite și multe alte <sate>, care împreună cu alte posesiuni aparțin nobililor și nu se numără printre scaunele săsești.

Așadar¹⁴² toate aceste scaune și orașe, fiind oarecum confederate și <totodată> ca și libere, depind de principele Transilvaniei dar în așa fel, că ele totuși se cîrmuiesc singure cu un magistrat anume al lor. Cu toate acestea ei jură <credință> principelui care ține un asesor sau judecător delegat de el în fiecare din ele. Ele dau și în timp de pace pentru a întreține garnizoanele și <de asemenea> în timp de război contribuțiile despre care va fi vorba mai încolo. Locuitorii se folosesc de limba germană, deși învață obișnuit și ungurește. <Ei>, nu îngăduie ungurilor să locuiască în orașele lor, îndeosebi la Sibiu și la Brașov¹⁴³. Pe scurt au o foarte bună orînduială și sînt puternici; dacă <totuși> nu le-ar lipsi lucrul cel mai de seamă care este adevărata religie catolică.

Capitolul 4. Bunuri și posesiuni eclesiastice care erau mai ales¹⁴⁴ în scaunele pomenite

Existau opt capitluri parohiale principale care se numesc încă și astăzi „universitas”¹⁴⁵. De aceea avîndu-se în vedere bunurile temporale^{145a} pe care ei le aveau pentru cultul divin, se va putea mai bine înțelege apoi, cît de

¹³⁷ *Reussmark.*

¹³⁸ *Olczna.*

¹³⁹ *Schenkerstul.*

¹⁴⁰ *Sede Rupense.*

¹⁴¹ Al doilea scaun era Seica.

¹⁴² Paragraful care urmează aparține în întregime lui Possevino.

¹⁴³ Nici nobilii nu puteau cumpăra case în aceste orașe sau dobîndi dreptul de cerățenie. O schimbare s-a produs abia în secolul al XVIII-lea sub Iosif al II-lea și nu fără o dîrză rezistență.

¹⁴⁴ *Principalmente.* Acest capitol redă textul lui Reicherstorffer datorat lui Honter vezi *Călători*, I, p. 215.

¹⁴⁵ Nume aparținînd de fapt obștii sașilor: *Universitas Saxonum*, organizația politică administrativă și bisericească a sașilor din Ardeal.

^{145a} Averile afectate cultului.

bine rînduită era acum cîțiva ani Transilvania și cîtă ruină a adus cu sine dezbinarea și erezia, sau cîtă întremare va putea aduce religia catolică.

Capitulul¹⁴⁶ de la Bistrița cuprindea în privința plăților și taxelor¹⁴⁷ orașul însuși și 23 de sate regești.

Capitulul de la Reghin¹⁴⁸ cuprindea mai bine de 30 de sate.

Capitulul Țării Bîrsei¹⁴⁹ cu orașul Brașov mai cuprindea 13 sate regești.

Capitulul Saschiz¹⁵⁰ cuprindea Sighișoara și 48 de sate.

Capitulul celor două scaune¹⁵¹ <cuprindea> orașul Mediaș cu 36 de sate.

Din cele două capitluri ale Sibiului, unul <cuprindea> orașul cu 23 de sate, celălalt care era numit <capitulul> subrogat cuprindea 22 <de sate>.

Capitulul Sebeșului¹⁵² <cuprindea> orașul Sebeș împreună cu 17 sate.

Capitolul 5. Despre alte orașe și locuri ale Transilvaniei

Alba Iulia, oraș străvechi, a fost pînă în vremea noastră¹⁵³ reședința episcopului Transilvaniei, împreună¹⁵⁴ cu multe alte castele și dependențe ale episcopului. Așezarea sa este într-un loc prea frumos și acum că principele își are aici reședința sa împreună cu sfetnicii săi și garda sa are și oarecare strălucire, cu toate că nu are prea mulți locuitori. În partea de răsărit <a orașului> curge Mureșul; de cealaltă parte, un rîu mic Ampoiul, numit de unguri Ompoly, care coboară din munții acelei regiuni, înspre apus se deschide o cîmpie veselă pînă la muntele Sf. Mihail¹⁵⁵; spre miazănoapte, cîmpia se prelungește, urmînd apoi munți foarte înalți și greu de trecut, de unde se vede Abrudul¹⁵⁶. Acesta era în stăpînirea unui colegiu de preoți în timpul lui Ioan de Huniade, care li l-a dat lor.

p. 84

¹⁴⁶ Aceste capitluri corespund la protopopiate sau decanate, vezi G. Müller, *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanaten 1192—1848*, Sibiu, 1934.

¹⁴⁷ *Haveva per conto delle pensioni delle tasse*. Sașii aveau și autonomia bisericească; își alegeau singuri preoții și nu plăteau episcopului dijma, ca ceilalți locuitori ai Ardealului, ci o dădeau direct preoților lor. Universitatea bisericească a sașilor cuprindea, spre deosebire de cea civilă, în afară de sașii de pe pămîntul crăiesc și pe sașii așezați ca iobagi pe moșiile nobililor din comitatele administrate de nobili.

¹⁴⁸ *Capitolo Regnense*.

¹⁴⁹ *Barcense*.

¹⁵⁰ *Kisdense*.

¹⁵¹ Adică Mediaș și Șeica.

¹⁵² *Sabes*.

¹⁵³ Reședința episcopală a fost secularizată și prefăcută în reședință princiară în 1542.

¹⁵⁴ Părțile subliniate îi aparțin lui Possevino care a concentrat și redus textul lui Reichstorffer aducîndu-i și unele completări proprii.

¹⁵⁵ *Monte di San Michele*. E vorba de înălțimea pe care se ridică în secolul al XIII—XIV-lea cetatea episcopală numită a Sfîntului Mihail, după hramul bisericii episcopale din Alba Iulia; vezi *Călători*, I, pp. 221 și 282.

¹⁵⁶ *Abrugg banya*.

Nu prea departe este Zlatna¹⁵⁷, locuită de români, care se arată a fi fost mai mare și mai populată din cauza minelor de aur.

Turda este un oraș¹⁵⁸ destul de întins; are un castel vechi. Nu este înconjurat cu ziduri; este la o depărtare de 12 leghe de Sibiu și doar de 5 leghe sau cu puțin mai mult de Alba Iulia. Aici șade prefectul Cămarii sării, iar la Turda minele dau sare cu atîta belșug, încît ea este transportată fără încetare spre Buda și Belgrad. Și cum se află aproape în mijlocul Transilvaniei, adeseori se țin aici adunările sau dietele Transilvaniei. De altfel, are cîmpii foarte roditoare și prin urmare vite în număr foarte mare.

Capitolul 6. Despre cele două ținuturi din Transilvania

Mai rămîn acum două ținuturi, dintre care unul este mai mic și se numește Țara Hațegului¹⁵⁹, celălalt Țara secuilor.

Țara Hațegului este un mic district <situat> la capătul cel mai depărtat al Transilvaniei <și> despărțit de restul acestui stat. Se întinde în lungime pînă la 40 de mile italiene și este înconjurată de jur împrejur (dar mai mult dinspre răsărit și miazăzi) de dealuri și munți foarte înalți; măcar că în această parte are o trecătoare largă spre Țara Românească. La mijloc este un oraș numit Hațeg locuit (ca și restul acestei mici provincii) de unguri și de români; dar în partea de sud se mai văd și astăzi ruinele unui mare oraș pe care locuitorii îl numesc Varhely¹⁶⁰, ceea ce înseamnă „locul cetății”; și aici românii se duc și caută printre acele ruine monede de aur și argint și scot <și> alte rămășițe antice.

Secuimea¹⁶¹, „Ciculia”, care după cum am spus ar trebui să se numească Scitulia este o parte a Daciei care ajunge pînă la hotarele Moldovei. În ea se află șapte scaune sau teritorii¹⁶², a căror nume sînt: Ciuc, Gurghiu, Cason, Odorhei, Mureș, Chezdi, Sepși, Orbai, sau cum scriu alții Czyk, Girgio, Maruszeck, Aranius-Zek, Zysdi, Sepsi, Orbai. Aici locuiesc <acești> transilvăneni^{162a} care se socotesc mai vechi decît hunii și de aceea sînt numiți scituli, adică „sciti mici”¹⁶³ care au mai rămas și s-au păstrat mai neatinși

¹⁵⁷ Zalatna.

¹⁵⁸ Terra. În *Chorographie* Turda era menționată la început, înainte de cele 7 orașe mai de seamă (la p. 7 r°).

¹⁵⁹ Haczas (transcris greșit în loc de Haczak).

¹⁶⁰ Varheli, numele unguresc al satului Grădiștea, unde se află ruinele Sarmisegetuzei.

¹⁶¹ La Ciculia. La Reicherstorffer această parte a descrierii sale se află la început cînd vorbește de „națiunile” Transilvaniei (*op. cit.*, p. 3 v°, 4 r°).

¹⁶² Contadi.

^{162a} Transilvani.

¹⁶³ Scituli, quasi sciti piccoli. Pentru pretinsa lor origine hunică sau chiar scitică vezi Călători, I, p. 411 n. 137.

decît orice alt popor în aceea țară¹⁶⁴ întărită de la natură, mulțumită poziției sale inaccesibile în multe locuri. Sînt totuși mulți români amestecați cu ei¹⁶⁵.

Ciucul este o regiune așezată în partea de miazănoapte la stînga de Chesdi, tocmai la poalele munților Carpați, lîngă Gurghiu¹⁶⁶ chiar la piciorul aceluia munte, dar mai spre apus; este o regiune sălbatică și muntoasă. Lipit de acest scaun este scaunul Mureșului¹⁶⁷ care se întinde către miazăzi și pătrunde mai adînc în Transilvania, și se află lîngă rîul Mureș avînd ca reședință Tg. Mureș¹⁶⁸ numit de germani Neumarkt¹⁶⁹; acest oraș este destul de mare și acolo se adună adeseori secuii pentru treburile lor pe care trebuie să le dezbată sau de care trebuie să se îngrijească.

Celelalte scaune sînt în hotar cu acestea, dar deoarece nobilimea, ostășimea¹⁷⁰ și religia s-au păstrat mai mult timp în Secuime ca în celelalte părți, de aceea voi vorbi ceva mai mult despre ea.

Secuii se socotesc toți nobili, ei sînt de două feluri¹⁷¹ unul este acel al nobililor și altor fețe însemnate¹⁷² care au sub ascultarea lor un număr de sate de supuși secuii, potrivit cu ceea ce au primit în dar de la regii Ungariei, unul mai mult, altul mai puțin. Din acest soi de nobili au mai rămas două familii catolice și acum: Lázár¹⁷³ și Becz¹⁷⁴.

Familia Lázár este de mare însemnătate, Andrei Lázár <e> foarte puternic; după el vin Ion Lázár și Wolfgang Lázár. Becz își are încă pe mama sa în viață, o matronă catolică bună și venerată care pînă în ziua de azi

¹⁶⁴ Părțile subliniate au fost adăugate de Possevino.

¹⁶⁵ Pentru raporturile dintre secuii și românii din Secuime, vezi N. Iorga, *Acte românești din Ardeal*, în „Buletinul Comisiei Istorice a României”, II, București, 1916 și S. Opreanu, *Ținutul secuilor. Contribuțiuni de geografie umană și etnografică*, în „Buletinul Inst. geografic”, Cluj, 1928.

¹⁶⁶ Gyrgyó.

¹⁶⁷ Maros-Szek.

¹⁶⁸ Zechel-Vassarhel.

¹⁶⁹ Neumarkt.

¹⁷⁰ Militia.

¹⁷¹ La început erau toți egali, dar în cursul secolului al XIV-lea și al XV-lea s-au diferențiat, după avere, în trei clase: 1) frunțași (*primores, potentiores, seniores*); 2) cavaleri (*equites, primipili*, ung. *lőfő*); 3) poporul de rînd (*pedites, pixidarii*). Aceștia din urmă ajung cu încetul în dependența celorlalte două clase și în secolul al XVI-lea cad, prin hotărîrile Dietei ardelene, în stare de iobăgie; 80—90 de familii de frunțași și cavaleri stăpînesc vreo 7 000—8 000 de familii de secuii săraci. Această situație se definește prin actul dat de I. Sigismund în 1562 vezi H. Marcza, *Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum*, Budapesta, 1901, p. 429 și urm.; vezi și Călători, I, relația lui Verancsics.

¹⁷² Sînt așa numiții *primores*. Toată această prezentare îi aparține lui Possevino.

¹⁷³ Familia Lázár era una dintre cele mai vechi și mai importante familii din Secuime. Joacă un rol însemnat în istoria Transilvaniei mai ales în secolul al XVI-lea și al XVII-lea, vezi L. Kovari, *Erdély nevezetesei családai*, Cluj, 1854, p. 170 și urm.

¹⁷⁴ Pentru familia Becz, vezi Gromo.

obișnuiește să cerceteze pe frații noștri¹⁷⁵, de cum au pus piciorul în Alba Iulia. Fiul ei cel mai mare este Emeric Becz, judecător regesc al scaunului Ciuc. Celălalt mai mic era la curtea regelui Poloniei împreună cu un nepot al lui. Pe lângă aceștia mai este familia nobilă și foarte puternică a Kornisilor¹⁷⁶ care căzînd în rătăcirea ariană¹⁷⁷ au tras după ei un mare număr de nobili din Secuime. Celălalt soi de nobili se cheamă al celor „casnici”¹⁷⁸, ca unii care nu au altceva decît casa și pămîntul lor, și se numesc obișnuit Löffö, cum s-ar zice „cap de cal”¹⁷⁹, în înțelesul de cavaleri mai de seamă¹⁸⁰. Ei sînt socotiți nobili și de aceea nu plătesc principelui nici o contribuție, totuși trebuie să-l urmeze la război călare și pe cheltuiala lor ori de cîte ori le-o poruncește. Și dintre aceștia sînt mulți în fiecare sat.

Mai sînt alții care nu plătesc dări și de aceea merg la război ca pedestri¹⁸¹, și aceștia sînt datori să fie mereu înarmați cu securi, spadă și arce-buză lungă. Tuturor acestora, atît călăreșilor cît și pedestrașilor, li s-a rînduit niște căpitani, peste 50 de oameni, și „decinieri” (sau decurioni), peste 10 oameni¹⁸²; și ei fac inspecția¹⁸³ <oamenilor> în fiecare lună și se îmbracă în roșu.

Din aceștia așadar se putea strînge acum cîtiva ani o armată cam pînă la 40 de mii de oameni cel mult, care erau socotiți drept forța principală a Transilvaniei, deși am citit în cîtiva autori că se puteau strînge pînă la 90 de mii. Dar sau au scăzut la număr — lucru ce nu se putea întîmpla de cînd s-a scris aceasta pînă acum — sau nu este adevărat. Sînt de asemenea datori să păzească locul sau orașul de reședință al principelui și au și fost socotiți mai credincioși și mai vrednici ca alții. Și desigur i-am văzut în Moscovia¹⁸⁴ atît de neînfricați și așa de puțin temători de moarte, încît însuflețeau și pe ceilalți. Sînt apoi din fire arțăgoși și ascunși(!)¹⁸⁵, încît se ceartă uneori șase ani pentru patru groși. Iar cei, în sufletul cărora nu a biruit harul sau nu a ținut în frîu reaua aplecare <a firii>, se vede cum omoară

¹⁷⁵ Adică iezuiții.

¹⁷⁶ Vezi mai jos, n. 190.

¹⁷⁷ Adică unitariană.

¹⁷⁸ *Domestici*.

¹⁷⁹ *Capo di cavallo*. Cu înțelesul de proprietarul unui cal, ei fiind obligați să facă serviciul militar cu calul propriu.

¹⁸⁰ *Cavalieri principali*.

¹⁸¹ Sînt poporul de rînd, numiți oficial: *pedites* sau *pixidarii*.

¹⁸² *Capitani quinquagenarii, decinieri* (o *decurioni*).

¹⁸³ *Risegna*.

¹⁸⁴ *Moscovia*. Possevino i-a văzut cu ocazia războiului dintre Polonia și Rusia din anii 1579—1581 încheiat prin pacea mediată de el. Ștefan Báthory, regele Poloniei, se folosea de trupe din Ardeal. Vezi L. Sz á d e c z k y, *Kovacsóczy Farkas*, Budapesta, 1891. Pentru contribuția Transilvaniei, vezi Veress, *Documente*, III, pp. 87—88.

¹⁸⁵ *Occulti* (poate o confuzie cu: occhiuti sau cumva: oculati mai conforme cu sensul frazei).

și jefuiesc cu ușurință și sînt mînioși din fire, nevrînd să se plece nici chiar în fața unor cuvinte întemeiate, dar tot așa precum sînt gata uneori să se hotărască la răscoala împotriva nobililor lor sau împotriva principelui, tot astfel se supun cu cea mai mare umilință atunci cînd sînt învinși. Nu mulți dintre ei au vreo aplecare pentru învățătură. Totuși luarea <la învățătură> a copiilor de nobili ar fi dăătoare de bună speranță de propășire și de stabilitate, deoarece în această singură provincie pînă astăzi mai dăinuiesc încă mai multe rămășițe de religie catolică decît în toată Transilvania; și aceasta azi mai ales în scaunele Ciuc, Gurghiu, Cason. Toți folosesc limba ungurească afară de românii, care sînt amestecați printre ei¹⁸⁶. Ce privilegii au ei mai deosebite decît alții, sau cum se conduc ei în privința credinței, se va arăta atunci cînd se va vorbi îndeobște despre aceasta.

Capitolul 7. Despre alte comitate care ascultau de principele Transilvaniei

Am spus că în afară de comitatele sau scaunele proprii ale Transilvaniei, se aflau alte cîteva, fie la hotare, fie puțin mai departe de ele¹⁸⁷. Iar în aceste <comitate> locuitorii sînt numiți mai degrabă unguri¹⁸⁸ și toți sînt sub ascultarea a cinci căpitani; unul dintre aceștia își are reședința la Hust, castel între munții în hotar cu Transilvania, și orientat spre regatul Poloniei. De acesta ascultă unele comitate despre care am spus că sînt în afară de acel cerc care înconjură provincia aceasta. Din zeciuiala pentru cai¹⁸⁹ și din cens, el trebuie să întrețină obișnuit 200 de oameni călare și 400 de pedestrași, și dacă prisosește ceva, se pune la păstrare în vistieria principelui, sau se cheltuiește pentru repararea cetăților. Aici este acum căpitan Gaspar Kornis¹⁹⁰, nobil din secuime, din secta ariană, oștean de altminteri înainte de toate. Celălalt căpitan comandă spre Ungaria inferioară și spre turci, la

¹⁸⁶ *Eccetto quei Valachi i quali fra loro sono misti.*

¹⁸⁷ Principatul Transilvaniei era format din Transilvania propriu-zisă, Banatul, Crișana și Maramureșul, acestea din urmă cuprinse sub numirea de *Partes regni Hungariae ad Transylvaniam adnexae*, pe scurt: *Partium*. În vremea lui Possevino, Banatul fiind ocupat de turci, prin Partium trebuie înțelese comitatele de la nord de Mureș și Maramureșul.

¹⁸⁸ Intrucît părțile anexe erau socotite deosebite de Transilvania, așadar *Ungheri* în loc de *Transilvani*.

¹⁸⁹ *Decime dei cavalli.*

¹⁹⁰ *Korny*. Familia Kornis joacă un rol important în secolul al XVI-lea. Cel mai activ dintre membrii familiei a fost acest Gaspar Kornis. În 1575 activase în Polonia pentru alegerea lui Ștefan Báthory; sub Sigismund Báthory lucrează pentru alianța cu Austria împotriva turcilor. În 1594 — fiind încă tot căpitan la Hust, este bătut de tătarii care năvăliseră în Maramureș. Moare la 1600 în luptele cu Mihai Viteazul (*Kövari op. cit.*, p. 160).

Oradea, oraș mîndru, deși fără ziduri, cu o cetățuie vestită și mare și împrejmuită cu ziduri. Acest căpitan are de obicei cam 800 de oameni călare și tot atîția pedestri; de el ascultă toți cei care se află în acel ținut și care au bunuri, fie că sînt nobili, sau stăpîni¹⁹¹ <de pămînt>, sau oameni de rînd¹⁹². El luptă cînd cu turcii, cînd cu imperialii dacă aceștia calcă hotarele, făcînd expediții de pradă cu oștenii lor, și de aceea trimite întotdeauna și într-o direcție și într-alta cete de călăreți care să apere țara și să stea de pază. Ei se întrețin în felul arătat mai sus <precum> și din bunurile episcopiei de Oradea; din care episcopul nu mai culege nici măcar o uncie¹⁹³, fie p. 86 pentru faptul că este de partea imperialilor, fie pentru că lucrurile s-au întors așa (cum se va arăta mai jos) și că bunurile bisericești au fost toate cotropite sub un pretext pe care-l cred ei îndreptățit <socotind> că este îngăduit să le cheltuiești pentru întărirea acestei cetăți și ținerea ei bine înarmată, ca fiind un punct de hotar de foarte mare însemnătate împotriva turcilor. Iar căpitan <acolo> este acum Ioan Géczi¹⁹⁴, bărbat nobil și înzestrat cu unele însușiri bune, dar totuși cufundat în rătăcirile calvinismului, deși m-a primit cu toată cinstea și grija, din respect față de sanctitatea voastră și față de rege, și mi-a recomandat pe două rude ale sale care trebuiau să vină la Roma spre a fi educate¹⁹⁵ acolo.

El mi-a afirmat cu gura sa că nu va fi niciodată de părerea calvinilor cu privire la erezia lor despre predestinație, nici cu privire la justificarea păcătoșilor, la care ei neagă că ar contribui meritul faptelor creștine¹⁹⁶, nici cu privire la preasfîntul sacrament, al cărui adevăr el îl mărturisește. Acesta a fost apoi numit guvernator al Transilvaniei sub tînărul principe¹⁹⁷.

Iar acești doi căpitani de Hust și de Oradea au deplină putere chiar să condamne la moarte pe nobili. Totuși se face apel la principe. Dar cel de Oradea pune să se execute sentința dată împotriva răufăcătorilor învederați¹⁹⁸, înainte <chiar> de a se ajunge la principe. Ungurii supuși acestora

¹⁹¹ *Signori*.

¹⁹² *Privati*.

¹⁹³ Uncie — 1/12 parte dintr-o libră.

¹⁹⁴ Unul dintre cei mai de seamă bărbați de stat ai Transilvaniei. În 1576 este numit căpitan al cetății Oradea și comite al comitatului Bihor — demnitatea cea mai înaltă după principe — în timpul minorității lui Sigismund Báthory, ajunge guvernator al Transilvaniei în locul regenței de trei. Demisionează în 1588 și moare în anul următor. (Nagy Iván, *Magyar orszóg családai*, IV, Budapesta, 1858, p. 389, vezi mai jos n. 372.)

¹⁹⁵ *Instituti*.

¹⁹⁶ Teza protestantă era că justificarea se face exclusiv prin credință, cea a catolicilor dimpotrivă că se întemeiază pe fapte.

¹⁹⁷ Sigismund Báthory. Possevino se referă aici la evenimente posterioare anului 1584.

¹⁹⁸ *Aperti*.

trăiesc după legile lor sub care trăiește întreaga Ungarie, supusă coroanei¹⁹⁹. Iar la Oradea rămân încă 2 500 de catolici, rămășițe ale vechii și adevăratei biserici catolice care s-au apropiat de noi cu lacrimi, aruncându-se cu umilință la pământ, ca unii care au rămas fără păstor, după atîția ani și după atîtea prigoniri pe care le-au îndurat zi de zi de la calvini. Totuși, cum regele și principele sînt catolici, ei au făcut ce-au știut și și-au păstrat credința pînă acum, cersind cîte un biet preot, fie ungur, fie din Slavonia, încît nici chiar în vecinătatea calvinilor nu și-au pierdut unele sate credința cu totul. Și lîngă Oradea este un <cleric>, care, întrucît a fost călugăr, suplinește locul de paroh într-un sat. S-a obținut de la Ștefan I, regele Poloniei, ca unii din Compania lui Isus²⁰⁰ să vină să se stabilească acolo și să înființeze un colegiu. Iar cît despre Gyula²⁰¹, și despre restul teritoriului ocupat nu de mulți ani de turci și care ținea de episcopia de Oradea, și acum mai vin încă <de acolo> la sărbătorile mai însemnate cîteva sute și uneori cîteva mii <de credincioși> (după cum mi-au spus acești catolici de la Oradea) pentru a asculta aici liturghia care se slujește într-o bisericuță în afară de orașul Oradea, întrucît ereticii au distrus în parte, și în parte au uzurpat tot ceea ce clădise evlavia regilor catolici pentru cultul divin.

Cînd am fost eu acolo nu mai era în cetățuia însăși nici un semn al exercitării cultului catolic²⁰² și nici un om care să fi înțeles însemnătatea ocrotirii pe care Hristos, domnul nostru, o aduce prin mijlocirea religiei catolice. Totuși Ștefan, regele Poloniei, mi-a făgăduit să pună să ni se înapoieze o biserică ce este folosită <ca depozit> pentru munițiile acelei citadele și care este încă întreagă, pentru ca să fie introdus acolo din nou, cu dibăcie, cultul catolic.

În afară de acești doi căpitani mai este al treilea care este din familia Báthory, fiul lui Andrei, fratele lui Ștefan, acum rege al Poloniei. El, care se numește tot Ștefan²⁰³ are multă avere în Ungaria și de el ascultă două castele cu teritoriile lor adică Șimleu²⁰⁴, unde s-a născut regele, și Șinteu²⁰⁵ precum și comitatul „Miskiese”²⁰⁶. Și în acest comitat și în acel al Sălajului²⁰⁷ el are cam două mii de familii de țărani iobagi, dintre care multe mai păstrează credința catolică, întrucît Cristofor și Ștefan, regele Poloniei, și Andrei

¹⁹⁹ Vezi în ed. Veress: *e hora a Ridolfo secundo imperatore*. Urmează o trimitere la *Tripartitul* lui Verböczy.

²⁰⁰ Iezuiți.

²⁰¹ *Giula* în R. P. Ungară.

²⁰² *Non essendo nell'istessa fortezza, segno alcuno di essercitio catholico* vezi ed. Veress: *Non era poi nell'istessa fortezza, quando io vi andai segno...* etc.

²⁰³ Ștefan Báthory era frate cu Andrei, cardinalul, viitorul principe al Transilvaniei și văr cu Sigismund Báthory. Este amintit de Lescalopier v. p. 434 n. 146.

²⁰⁴ *Somlyo*, orașul Șimleul Silvaniei.

²⁰⁵ *Sólyomkw.*

²⁰⁶ Neidentificat. S-ar putea să fie vorba de ținutul în care sînt două localități Mișca.

²⁰⁷ *Zilagi*.

fratele lor, care erau stăpînii acelor locuri păstrau în ciuda tuturor furtunilor preoți catolici, pe care i-am regăsit spre marea mea mîngîiere și uimire slujind încă slobod sfînta slujbă la altar și administrînd sfintele taine cele adevărate potrivit ritului catolic pe care în tot cuprinsul Ungariei, de la hotarele regatului Poloniei, adică din părțile Cracoviei pînă la intrarea în acele locuri, l-am găsit atît de surghiunit²⁰⁸ (nefiind acolo nici preoți de nici un fel și nici biserică pentru catolici), încît în mai multe rînduri spre cea mai mare rușine a acelei națiuni, odinioară atît de evlavioasă, am fost constrîns fie eu, fie vreun altul dintre ai noștri să slujim liturghia într-una din acele trăsuri²⁰⁹ care se folosesc de obicei în Austria și în Boemia, acoperite în întregime cu burduf de piele, împotriva vremii rele.

Un alt căpitan este cel al Banatului²¹⁰ adică al guvernămîntului sau cîrmuirii <Banatului> Severinului, precum și al comitatului Zarandului²¹¹ <așezat> între Țara Românească și trecătorile Transilvaniei către miazăzi și acea parte pe care cei vechi o numeau Moesia Inferioară. Așadar regii Ungariei obișnuiau întotdeauna să încredințeze toată acea regiune foarte întinsă unui guvernator bine ales²¹², de o mare vitejie și autoritate. Și după cum guvernatorii Sloveniei, Croației și Dalmației nu se numeau palatini sau voievozi, ci bani, tot astfel s-a întîmplat și cu această provincie, și de aceea am numit-o noi Banat, adică stăpînire cîrmuită de un ban; ceea ce înseamnă guvernator, cu drept totuși de apel la principe. Acest ban se numește <ban> de Lugoj, după o localitate²¹³ numită Lugoj²¹⁴ unde își are reședința, și el ține din porunca principelui un număr mai mare de oșteni — pînă la cifra de trei mii — și mai buni decît în orice altă cetate. În afară de aceasta mai are un castel și un alt oraș numit Caransebeș, reședință a nobililor²¹⁵. În tot acest ținut care, avînd Transilvania în spate, se întinde de o parte spre Timișoara, unde se află un pașă al sultanului, și de altă parte (cum s-a spus) spre Moesia Inferioară, se găsesc români și sîrbi²¹⁶ care mai sînt catolici pînă în ziua de astăzi, în afară de foarte puțini (adică de-abia zece eretici);

²⁰⁸ *Sbandito*.

²⁰⁹ Cocchi. Possevino își făcea un mare merit din aceasta. Vezi și ecoul trezit la însoțitorul său — p. 597.

²¹⁰ *Banato*. În timpul lui Possevino, Banatul de Severin nu mai exista, fusese desființat după pierderea Severinului (1524) și înlocuit cu Banatul de Lugoj și Caransebeș (1536), numit în secolul al XVI-lea curent: Valachia, vezi relația lui Gromo.

²¹¹ *Contado Sarandiese*.

²¹² *Scelto* (de elită).

²¹³ *Terra*.

²¹⁴ *Lugasiense*.

²¹⁵ *Rezidenza de nobili*. Este vorba de calitatea nobiliară recunoscută descendenților cnejilor din acest district afectați apărării țării.

²¹⁶ *Rasciani*.

dar banul^{216a} care s-a abătut și el din calea catolicismului a băgat de curînd cu forța un predicator eretic. Cristofor care era atunci principe nu a îndrăznit să-l oprească pentru ca să nu aducă o piedică în alegerea fiului său ca urmaș al său.

Apoi în sfîrșit este un alt căpitan în comitatul Făgărașului, acesta cîrmuiește cetatea cu același nume împreună cu dependențele sale. Acest comitat este înăuntrul Transilvaniei, avînd un înconjur de 12 leghe ungurești²¹⁷ și este învecinat cu Moldova²¹⁸; a fost stăpînit mai înainte de familia Mailat care l-a avut de la familia Tomori²¹⁹, apoi cu oarecare lucrături²²⁰ a căzut în mîna lui Gaspar Bekes²²¹ de la care a fost confiscat de Ștefan Báthory, atunci principe <al Transilvaniei> și acum rege al Poloniei, care îl ține încă în stăpînirea sa (după cum mi-a spus) pentru vreunul din nepoții săi, cu atît mai multă îndreptățire cu cît Margareta, sora lui Gabriel Mailat, ultimul și legiuitul stăpînitor al celui ținut, a rămas ea moștenitoarea lui și a fost soția lui Andrei, fratele cel mai mare al regelui²²², de la care a avut patru fii²²³ care trăiesc și astăzi. Așadar sus-numitul comitat este așezat într-un loc foarte frumos, avînd un castel bine întărit și peste 70 de sate, aproape toate pline de români, deși în orașul Făgăraș se găsesc unguri, sași și români. Cu toate că nu se produce vin în acel district, totuși el aduce pînă la 16 mii de taleri pe an celui care îi este stăpîn. Supușii nu contribuie decît cu 200 de ostași călări <slujind> pe cheltuiala lor cînd se face vreo expediție obștească²²⁴. În afară de aceasta, are un număr oarecare de boieri²²⁵, adică de înnobilați care, primind pămînt de la conte, sînt apoi obligați să meargă la război, cînd nevoia o cere.

^{216a} Toma Tornyai, ban de Lugoj. Se făcuse arian.

²¹⁷ *Leghe de Ungheria.*

²¹⁸ Desigur: Țara Românească.

²¹⁹ Unul dintre membrii acestei familii, episcopul Paul Tomori (1475—1525), care a comandat oastea ungurească în lupta de la Mohács unde a și căzut, fusese și căpitan al cetății Făgăraș [V. Fraknói, *Tomori Pal élete* (Viața lui P. Tomori), în „Századok“, 1881, pp. 289—312].

²²⁰ *Con alcuna arta.*

²²¹ *Bechessio.* Despre el vezi mai sus relația lui Gromo. Lucrarea lui Possevino cuprinde o expunere destul de amplă a mișcării lui Bekes (vezi *Transilvania*, cartea a III-a, cap. 9—12).

²²² Adică regele Poloniei Ștefan Báthory frate cu Andrei și Cristofor.

²²³ În realitate trei fii și o fiică — Elisabeta. Cei trei fii sînt: Andrei, cardinalul (adversarul lui Mihai Viteazul), Baltazar, executat din porunca lui Sigismund Báthory, și Ștefan, din care s-a tras principele Transilvaniei Gabriel Báthory. Vezi mai sus n. 203.

²²⁴ *Publica.*

²²⁵ *Boiari*, vezi și *Călători*, I, relația lui Verancsics.

Capitolul 8. Cîrmuirea politică în general, contribuțiile și privilegiile unora

Așadar acele comitate care se află înăuntrul Transilvaniei, adică Clujul, Turda, Dobîca, Solnocul dinăuntru, Tîrnava, Alba, Hunedoara se cîrmuiesc cu foarte puține deosebiri după aceleași legi și obiceiuri după care am spus că se cîrmuiesc comitatele din afară. În fruntea fiecăruia din comitatele pomenite se află un comite care are un locțiitor al său, numit vicecomite, apoi judecătorul său, asesorul său, comițiile și adunările sau întrunirile sale²²⁶.

Aceste comitate sînt conduse de nobilii înșiși care locuiesc în ele²²⁷. Toțiș principele își are în unele comitate bunurile și castelele sale, pe care le cîrmuiește prin guvernatorii săi; pe lîngă faptul că avînd Transilvania în vechime felurite prerogative, acestea se păstrează încă în mare parte, în afară doar de apelul care se îndrepta la judele Curiei regale²²⁸ și care se face acuma // chiar la principele însuși. Verböczy²²⁹ arată că cele două state — Slavonia²³⁰ și Transilvania se bucurau în multe privințe de privilegii și obiceiuri proprii, mai ales în ce privește plata omagiilor²³¹. Ba chiar cei din Slavonia nu plăteau atîta cît cei din Ungaria, iar cei din Transilvania obișnuiau să dea aproape cu jumătate mai puțin, și nu numai în ce privește omagiile, dar și în cele privind zestrea soțiilor la moartea soților, dacă aceștia nu erau baroni. Și deși în proces, amîndouă părțile puteau apela la curtea regală, adică la judele regesc pentru o dezbatere mai largă, cu toate acestea pentru hotărîrea din urmă și ducerea ei la îndeplinire formele se trimiteau din nou voievodului Transilvaniei. Nobilii, pentru acte de silnicie²³² mai puțin grave, erau osîndiți la plata a 50 de florini sau ducați de aur; dar viceco-

p. 88

²²⁶ *I suoi comiti et conventi, o ragunanze.*

²²⁷ Începînd din secolul al XIII-lea — o dată cu ridicarea nobilimii de rînd — crește autonomia comitatelor și cîrmuirea lor trece în mîinile nobilimii locale. Comitatul ia numele de *universitas nobilium* (obștea nobililor) și-și are adunările lui regulate (*congregationes*). În fruntea comitatului stă comitele (*comes*) numit de rege; ceilalți funcționari ai comitatului: vicecomitele (*vice comes*), judecătorii (*iudices nobilium*) erau aleși de adunarea comitatensă. Atribuțiile erau administrarea justiției, recrutarea oștii etc.; vezi și *Istoria României*, pp. 94, 226.

²²⁸ *Judex Curiae*. Era unul dintre marii dregători ai curții regale, în fruntea instanței supreme de judecată spre care se îndreptau apelurile nobililor din regat. Nobilii din Transilvania aveau privilegiul de a nu fi judecați decît de voievodul Transilvaniei și apoi în ultimă instanță de rege în persoană.

²²⁹ Cele ce urmează în legătură cu organizarea judecătorească a Transilvaniei sînt luate din Codul lui Verböczy (Tripartitum).

²³⁰ *Schiavonia*.

²³¹ *Homaggi* (Homagium — sinonim al lui homicidium) se numea la origine suma prin care un condamnat la moarte pentru omucidere putea să-și răscumpere viața.

²³² *Atti potentiarum*.

mișii și juzii nobililor²³³ erau condamnați la suma îndoită și omagiul viu²³⁴ se achita cu 33 de florini de aur. Tot astfel era obiceiul ca plata zestrei să se achite două treimi în bani, iar a treia în bunuri mișcătoare în stare a fi vândute²³⁵.

În afară de acestea, nesocotirea dietei generale și a adunării nobililor²³⁶ din Transilvania, care trebuia să se țină din porunca regelui sau următor edictului voievodului Transilvaniei, era taxată la o sută de florini de aur bun. Iar cea a scaunului de judecată, la cincizeci. Astfel, pentru recuperările de pagube și datorii se îngăduia ca nobilul care era parte principală în proces²³⁷, <adică> pîrît sau chiar pîrîș, să facă <dovadă> prin jurămint. Totuși ceilalți nobili care jurau împreună cu el nu aveau puțința să redobîndească prin jurămintul fiecăruia din ei mai mult de un florin. Și deși în urmărirea pricinilor pomenite fiecare marcă nu valorează mai mult de o sută de denari, potrivit obiceiului Transilvaniei, totuși birșag-urile²³⁸, — cuvînt cu care sînt numite amenziile și pedepsele sau împovărările judecătorești adunate în cursul proceselor, care se numesc octavale²³⁹, — obișnuiau întotdeauna să fie plătite cu patru sute de denari. De asemenea pricinile ridicate înaintea scaunelor de judecată ale comitatelor²⁴⁰, în fața vicecomiților parohiali și a juzilor nobililor, cu privire la bunuri care nu treceau de valoarea a trei florini, nu se admiteau înaintea voievodului la termenele octavale²⁴¹. Tot astfel, omagiul²⁴² întreg al țăranilor transilvani se prețuiește la douăzeci și cinci de florini. Dar cel mijlociu (care se numește omagiul viu) <se socotește> la doisprezece <florini> și cincizeci de denari. Apoi ciuntirea mădularilor, ca a mîinilor, a urechilor, scoaterea ochilor, rănirea feței, la douăzeci de florini; scoaterea dinților la șase florini. De asemenea dacă țăranul putea fugi de la locul delictului, amenda pentru violență și pentru silnicie făptuită de el revenea nu celui jignit, ci stăpînului de pămînt al iobagului. Iar cel jignit primea doar despăgubirea pentru vătămarea sau rana primită. De asemenea țăranii, pentru alungarea silnică a vitelor sau pentru luarea vitelor gonite pentru <aco-

²³³ *I visconti e i giudici de 'nobilii*.

²³⁴ *Vivo homaggio* (Homagium vivum) se plătea — spre deosebire de „homagium mortuum” — în cazurile cînd victima era în viață.

²³⁵ *Mobili et venali*.

²³⁶ Nobilii erau obligați să participe la dieta țării și la adunările comitatense.

²³⁷ *Il principale nobile*.

²³⁸ Corespunde termenului românesc de gloabă, amendă.

²³⁹ Tribunalul suprem (*tabula regia iudiciaria*, pe românește tabla regească) era numit și *iudicium octavale* pentru că își începea activitatea la octavele anumitor sărbători, ca Boboteaza, Sf. Gheorghe etc.

²⁴⁰ În comitate se ținea scaun de judecată (*sedes judiciaria*) tot la două săptămîni; era compus din comite, vicecomite, judecători și notar.

²⁴¹ *A termini octavali*.

²⁴² *L'homaggio intiero*.

perirea> daunelor pricinuite, sau pentru orice fel de poprire neîndreptătită, sînt osîndiți după prețuirea acestui fel de vite și de lucruri poprite. Și în această privință se observă aceeași judecată <ca> pentru nobili. Tot astfel și pentru recuperarea pagubelor și datoriilor se îngăduia țaranului care era parte în proces, adică era pîriș sau pîrît, să dobîndească un florin prin jurămîntul său; dar ceilalți țărani cum ar fi aceia care jurau împreună cu el, puteau, la cîte trei inși și nu mai mulți ca aceștia, să redobîndească un florin prin jurămîntul <lor>.

Iar cele șapte orașe ale sașilor cu cele nouă scaune sau regiuni ale lor și cu satele lor care <împreună> întrec în număr, în mărime și ca populație celelalte șapte comitate, nu se cîrmuiesc în același fel, ci cîrmuirea regiunilor (*contadi*) lor revine comunității sașilor, căci astfel se numește această legătură și unitate înăuntru a căreia se cîrmuiesc și se mențin ca într-o ligă. Din această cauză senatorii fiecăreia dintre cele șapte orașe întărite administrează tot ceea ce atîrnă de ei fie că e <vorba de> orășeni, sau de scaunele lor, adică de regiunile sau satele asupra cărora se întinde din plin stăpînirea lor aproape nețărmarită²⁴⁵. Deci fiecare oraș alege un consul²⁴⁶ care prestează jurămînt orașului însuși. Și principele alege pe un altul din națiunea lor, care se numește jude regesc²⁴⁷ și care prestează jurămînt principelui. Acești doi <dregători> dețin puterea supremă. Dar în unele împrejurări foarte grave se îndreaptă apel la principe. Aceste șapte orașe sînt datoare să țină neconținut o mie de pedestrași, care se îmbracă în negru și primesc în fiecare lună trei taleri ca soldă iar „decinierii”²⁴⁸ lor <primesc> patru taleri. Dar în măsura în care orașul are un domeniu mai întins și un număr mai mare de sate, în aceeași măsură ține un număr mai mare de oșteni de aceștia. //

p. 89

Nobili nu plătesc dări, dar în general, la orice nevoie a oricărui scaun, cîte 16 case de țărani de ai lor plătesc solda unui om călare și a unui pedestraș.

Preoții sau parohii, în locul cărora au urmat preoții eretici, sînt datori să dea cai pentru transportul artileriei, ori de cîte ori nevoia o cere.

Cît despre români, în afară de ceea ce se va arăta în capitolul următor, nu se poate spune altceva decît că ei purced întocmai ca ceilalți supuși ai

²⁴³ *Al terrestro signore colono.*

²⁴⁴ *Universitas Saxonum.*

²⁴⁵ În ținuturile de sub administrația săsească (*fundus regius* pămîntul crăiesc) n-a pătruns iobăgia ca în Secuime. Exista totuși o exploatare a satelor de către pătura patricienilor care conduceau orașele. Se semnalează răscoale ale sătenilor contra fruntașilor națiunii săsești încă de pe la începutul secolului al XVI-lea; vezi N. Iorga, *Acte românești din Ardeal, privitoare în cea mai mare parte la legăturile securilor cu Moldova*, în „Buletinul Comisiei Istorice a României”, II, București, 1916, p. 189.

²⁴⁶ Adică un jude de scaun teritorial (*judex terrestris* sau *judex sedis*).

²⁴⁷ *Giudice regio.*

²⁴⁸ Comandanți a cîte 10 oameni.

nobililor și ai orașelor sașilor, plătind dări și fiind folosiți la ceea ce li se poruncește după împrejurare.

Privilegiile nobililor din Secuime pot fi înțelese din titlul al patrulea al părții a treia din dreptul și obiceiurile statului de Ștefan Verböczy, chiar dacă în multe pricini pentru care obișnuiau să se îndrepte la Curia regală²⁴⁹, se duc acum la principele Transilvaniei; și <chiar dacă> s-au schimbat câteva alte lucruri, cum se întâmplă cu timpul. „Se mai găsesc în afară de aceasta” (spune el)^{249a} în părțile Transilvaniei²⁵⁰ secuiei²⁵¹ nobili privilegiați, coborâtori din popoarele din Scitia, pe care noi îi numim cu un nume stricat siculi²⁵² și care se bucură de legi și de obiceiuri cu totul deosebite de ale altora și sînt foarte pricepuți în ale războiului. Ei își împart între ei moștenirile și slujbele, pe triburi și spițe de neam²⁵³, în felul celor din vechime. Homagiile acestora se plătesc cu 25 de florini. Pedepsa limbei²⁵⁴, la ei, se taxează la 12 florini și 50 de denari. Sentința capitală împotriva unui secuie, rostită de comitele său, se ridică la 24 de mărci, care valorează tot atîția florini. Și chiar după ce este dovedit și condamnat el nu pierde moștenirea²⁵⁵, ci aceasta trece asupra moștenitorilor și fraților săi. Își va salva și viața, în afară de cazurile de viclenie și de pricinile criminale.

La scaunul lor de judecată este obiceiul să se depună și să se plătească fiecare marcă cu 50 de denari. Și la fel se purcede în orice pricină de îndată ce s-a dat și s-a rostit sentința. Comitele și vicecomitele lor pot să-și tragă partea <cuvenită> lor ca judecători, chiar dacă cel dovedit se înțelege cu partea potrivnică. În afară de aceasta, judecățile ivite între ei pentru pricini de moștenire depășind valoarea a trei florini erau trimise de obicei cu respectarea apelurilor obișnuite pentru o cercetare mai de aproape la Curia regală, ceea ce nu se mai face acum.

Dar, oricît s-ar fi schimbat felul lor de conducere, totuși a mai rămas și acum în ființă o lege potrivit căreia cei din Secuime, dacă trebuie să se facă război înăuntrul Transilvaniei, sînt datori să înceapă ei bătălia și vin

²⁴⁹ Tribunalul suprem prezidat de judele curiei.

^{249a} Verböczy.

²⁵⁰ *Nelle parti di Transilvania*. Acest titlu — pe latinește „Partes Transilvaniae” — a fost oficial înlocuit încă din secolul al XV-lea cu acela de „regnum Transilvaniae” — țara Ardealului — care se păstrează și după ce Transilvania devine un stat de sine stătător.

²⁵¹ *Scituli* (sciți mici), Possevino reia subiectul secuilor, de astă dată după Verböczy.

²⁵² Secui. Verböczy, ca și Verancsics, consideră în codul său, pe secuie ca pe urmași ai hunilor lui Atila, veniți din Scitia.

²⁵³ Erau împărțiți pe triburi (*tribus*), neamuri (*generationes*) și acestea pe ramuri (*lineae*). O analiză a acestor organizații, o face G. Némethi, *A székelyek eredetének kérdése*, în „Századok”, 1935.

²⁵⁴ *Pena della lingua*.

²⁵⁵ Secuiei se bucurau de privilegiul unic față de restul nobilimii — de a nu pierde averea nici în caz de felonie sau lezmajestate.

atunci pe cheltuiala lor, ceea ce sînt datori să facă deoarece ei nu plătesc altă dare²⁵⁶.

Dar dacă trebuie să se dea lupta în afara hotarelor Transilvaniei dar în folosul ei, atunci ei trebuie, de asemenea, să iasă și să lupte <dar> pe cheltuiala țării. Precum s-a și făcut cînd principele Ioan²⁵⁷, fiul regelui Ioan de Szepes²⁵⁸, a condus 20 000 de secui împotriva împăratului Ferdinand²⁵⁹.

Principele nu atîrnă acum de nimeni, afară de sultan, căruia²⁶⁰ îi plătește în fiecare an ca tribut 15 000 de ducăți ungurești și tot atîția merg în dar la dregătorii²⁶¹ lui. El este ales prin voturile nobilimii și ale cetăților săsești²⁶² în comițiile țării și este pe viață. Și după ce s-a ales se trimite la Constantinopol după steag, în semn de întărire, care steag <i> se dă de la Poartă de către sultan²⁶³ fără să se presteze vreun alt jurămint (după cum mi-a spus mie Ștefan, regele Poloniei) și fără să fie îndatorat la altă contribuție, în afară de faptul că atunci cînd Moldova și Țara Românească trebuie pacificate în urma mișcărilor²⁶⁴ care se iscă adeseori în ele, principele Transilvaniei este dator să trimită acolo numărul de oameni care i se poruncește.

De altminteri măcar că Ștefan, regele²⁶⁵ de acum, a prestat jurămint împăratului Maximilian²⁶⁶ (cum se va spune apoi mai pe larg), atît mai înainte împreună cu alții din porunca principelui Ioan²⁶⁷ cît și mai tîrziu cînd a fost ales voievod²⁶⁸ al Transilvaniei, totuși din cauza celor ce s-au întîmplat după

²⁵⁶ Possevino reproduce articolele din Tripartit privitoare la secui. Dar în vremea lui situația era cu totul alta. În afară de „darea boului” — de care de altfel nici nu se aminteste aici — secuii mai plăteau și alte impozite — cel puțin secuii săraci, căci cei bogați, asimilați cu nobilimea din restul Transilvaniei, au obținut scutirea de dări; vezi H. Marczali, *Enchiridion*, p. 431 și relația lui Verancsics în *Călători*, I, p. 411 și urm.

²⁵⁷ Ioan Sigismund Zápolya, care însă nu se intitula principe al Transilvaniei, ci rege ales al Ungariei.

²⁵⁸ Ioan Zápolya.

²⁵⁹ Împărat între 1556 și 1564.

²⁶⁰ Tributul, fixat la început la 10 000 de ducăți, a fost ridicat sub Ștefan Báthory la 15 000.

²⁶¹ Ai sultanului.

²⁶² Secuii sînt omiși de autor.

²⁶³ Pentru aducerea steagului în 1581 tînărului Sigismund, vezi mai sus Leleszi, p. 465.

²⁶⁴ Contra turcilor. Pentru atitudinea sa în timpul războiului antiotoman condus de Ioan Vodă al Moldovei, vezi *Istoria României*, II, p. 941.

²⁶⁵ Ștefan Báthory, înainte de a fi ales rege al Poloniei.

²⁶⁶ Împărat între 1564 și 1576.

²⁶⁷ Ioan Sigismund Zápolya l-a trimis în 1565 să obțină ratificarea condițiilor de pace impuse la Satu Mare de Generalul imperial Schwendi. Cu acest prilej el a fost reținut prizonier de împărat mai bine de doi ani, vezi Veress, ed. *Transilvania (Fontes... III)* p. 97.

²⁶⁸ Ștefan Báthory, pentru a nu supăra pe Habsburgi se mulțumi la început cu titlul foarte modest și tradițional de voievod; Habsburgii stăruiau la Poartă ca să fie intitulat simplu voievod, ca domnii Țării Românești și ai Moldovei; vezi Veress, *Documente*, II, p. 75. Titlul de principe va fi recunoscut de Habsburgi abia în timpul lui Sigismund Báthory.

aceea, în timp ce se urmau diferite manevre, fie în Transilvania, prin Bekes, la instigația unor persoane mai eminente, fie la Poarta sultanului, același Ștefan se gîndi să se despartă cu totul <de împărat> văzînd el, după cum mi-a spus, că deoarece Transilvania era tributară sultanului, ea s-ar pierde în cele din urmă ca și restul Ungariei dacă ar arăta că atîrnă de alții. Dar, oricum ar fi, el a rămas din acea vreme încoace cu titlul de principe, astfel cum l-a folosit și fratele său, iar acum îl păstrează nepotul împreună cu regele²⁶⁹. //

Principele, fiind foarte tînăr, are²⁷⁰ trei senatori care cîrmuiesc totul din ordinul lui Ștefan, regele Poloniei, unchiul său, măcar că numărul senatorilor se ridică pînă la 12²⁷¹. Regele păstrează supravegherea și tutela nepotului său, și senatorii nu pot să înstrăineze vreun bun permanent²⁷² sau de valoare mare fără știrea și consimțămîntul său.

Veniturile obișnuite ale principelui se ridică la 150 000 de ducăți ungu-rești pe an; în afară de bunurile bisericii care aparțineau altă dată episcop-iiilor de Transilvania și Oradea, și în afară de catedralic, adică <venitul> acela pe care îl dădeau parohiile din cele șapte orașe săsești, <veniturile> se scot din vicesime²⁷³ și tricesime²⁷⁴, (care sînt taxe²⁷⁵) și din minele de sare și de aur și de argint și de fier și din monetărie și din schimbarea monedei care se bate la Sibiu, după cum s-a spus, și din contribuția care se dă de două ori pe an în valoare de trei florini (adică trei taleri) de poartă²⁷⁶, din care o treime privește întotdeauna orașele săsești ca fiind acelea care au domeniul cel mai întins²⁷⁷.

Cît privește chipul în care se fac adunările, acesta este de două feluri:

²⁶⁹ Ștefan Báthory și-a păstrat titlul de principe și cînd a ajuns rege al Poloniei.

²⁷⁰ În ed. Veress: *avea trei senatori atunci cînd din porunca beatitudinii voastre am fost să-l vizitez și să-i dau breva papală.*

²⁷¹ Este vorba de Consiliul de stat; cei 12 senatori erau aleși din sînul celor „trei națiuni”: nobilii, secuii, sașii. Dintre ei erau numiți demnitarii principali ai statului și ai curții, ca și solii pentru străinătate.

²⁷² *Stabile.*

²⁷³ O dare de 50%.

²⁷⁴ Taxa de 30% pe care o plăteau negustorii pe mărfuri.

²⁷⁵ *Gabelle.*

²⁷⁶ *Porta* — unitate fiscală la stabilirea dărilor către stat, corespunzînd la început cu o gospodărie reprezentată prin acea poartă. Mai apoi cuprinde cîte patru familii iobăgești sau douăsprezece familii de zilieri; această grupare era făcută cu scopul ca „cei mai bogați, cu pămînt mai mult, să-i ajute pe cei săraci”; vezi Bartal, *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae*, Lipsca, 1901, s.v.

²⁷⁷ În comitatele nobilimii darea se plătea după porțile de iobagi; sașii ofereau o sumă egală cu cea plătită de nobilime. După permanentizarea tributului turcesc, sarcinile fiscale se împărțeau egal pe cele trei națiuni; vezi S. Szilágyi, *Az erdélyi alkotmány megalakulása a separatio kezdetén* (Formarea constituției ardelenene la începutul separării de Ungaria), în „Századok”, 1876, p. 41.

parțiale și generale²⁷⁸. La adunările parțiale vin doi din fiecare comitat, dar dintre orașele săsești numai Sibiul, fiind căpetenie a celorlalte, trimite pe judele regal și pe consul. Și astfel de adunări parțiale se fac aproape la fiecare șase luni; în acestea se tratează mai ales despre toate cele în legătură cu subsidiile datorate principelui. La adunările generale aleargă toți nobilii, și consuli și judecătorii orașelor săsești. La aceste <adunări> ungurii care sînt dinafara Transilvaniei șed de o parte, iar de alta cei din Transilvania²⁷⁹. Aceste două națiuni^{279a} se înțeleg aproape întotdeauna. În a treia <grupare> stau acei din Secuime; iar orașele săsești într-a patra. Și cînd se votează iese afară unul din ei care spune cu glas tare dacă este din partea ungurilor: „Votul ungurilor este acesta“. Și astfel urmează pe rînd ceilalți. Și cînd se vede că trei din aceste părți se unesc într-o părere, atunci trebuie ca și a patra să-și dea încuviințarea, de voie sau de nevoie²⁸⁰.

Capitolul 9. Starea și cîrmuirea bisericii, așa cum se află astăzi în Transilvania.

Transilvania fiind cufundată aproape cu totul în erezie după nenorocita cădere a lui Ioan de Szepes²⁸¹, ultimul său principe cu acest nume, toate cele ce țin de biserică s-au schimbat la față, așa cum se va spune mai lămurit mai încolo. Totuși nu numai acest principe, ci și cei doi urmași ai săi, adică Ștefan regele Poloniei și Cristofor, fratele său, găsind lucrurile în această stare nenorocită, ele au mers înainte aproape în același chip în ceea ce privește religia, afară doar de faptul că datorită acestor trei principii²⁸², religia catolică începe întrucîtva să ridice capul. Dar principele tot mai locuiește chiar în clădirea care fusese reședința episcopului, <și> cămara sa strînge și

²⁷⁸ Erau mai multe feluri de adunări. Se obișnuiau în vechime adunările parțiale — care se făceau pe grupuri de comitate; acestea aveau misiunea să ia hotărîri urgente în caz de primejdie. Dieta țării era convocată de principe o dată sau de două ori pe an — iar în vremuri critice de cîte ori era nevoie — pentru a vota dările și legile. Ședințele se țineau de obicei în biserici sau mănăstiri și durau, după împrejurări, 2—3 zile sau tot atîtea săptămîni. Membrii dietei erau: magnații, comiții, reprezentanții ori comandanții scaunelor, districtelor și orașelor și judele Sibiului (*ibidem*, p. 39 și urm. și *Istoria României*, II, pp. 262—263).

²⁷⁹ Adică: reprezentanții comitatelor exterioare, numite Partium, și ai celor șapte comitate din Transilvania propriu-zisă.

^{279a} Folosirea improprie a acestui termen duce mai departe la gruparea pe patru „națiuni“ în loc de trei.

²⁸⁰ Ordinea de votare: nobilii unguri, secuii, sașii, cînd erau prezenți marii demnitari, votarea începea cu ei.

²⁸¹ Ioan Sigismund care a trecut la unitarism.

²⁸² Adică Ștefan, Cristofor și Sigismund Báthory.

mai departe veniturile bisericești, în afară <totuși> de acelea care au și început să fie atribuite unor biserici catolice, el <continuă să> confirme de asemenea în parohiile sașilor pe predicatorii ereticilor care, înfățișându-se înaintea cancelarului țării și îngenunchind înaintea lui primesc acea pretinsă confirmare, deși nici cancelarul nu crede ceea ce cred cei care urmează confesiunea de la Augsburg și nici aceia nu cred ceea ce crede el^{282a}.

Principele și căpitani, și comiții, și senatorii sau consulii, și juzii regali judecă procesele ecleziastice împreună cu superintendentul eretic. Și deoarece nobilii au stors un decret, care se numește decretul statului²⁸³, ca fiecare să trăiască cum dorește în privința religiei, de aceea fiecare nobil gospodărește în satele sale treburile sectei și ereziei sale după cum îl taie capul, punând predicator pe acela care se supune mai mult ereziei sale, în care aproape toți nobilii sînt foarte îndărătnici și mai ales în cea ariană. Această autoritate și-o arogă toți ereticii de asemenea în cauzele matrimoniale și dau dispense pentru toate gradele de rudenie, în afară de primul; ei despart²⁸⁴ pe una din părți de cealaltă pentru <suma de> zece florini pentru cea mai mică gîlceavă sau ceartă, și fiind în viață amîndouă părțile, ele încheie căsătorii cu alții. // Și nici nu lipsește exemplul cîte unui predicator eretic care îndrăgostindu-se de vreo femeie frumoasă, a altuia, să o fi luat de soție, folosindu-se de prilejul vreunei discuții pe care a avut-o ea cu soțul ei. Și deoarece nu există nici un episcop, înșiși catolicii sînt siliți să se judece înaintea acestei drojdii și să depindă de sentința acelora. Iar de la consistoriile și tribunalele acestora nu se poate face apel, decît numai la principe, după cum se mai face și în alte pricini duhovnicești. Toți consilierii sau senatorii fiind pînă acum în afara religiei catolice, unul fiind arian, unul luteran, un altul calvin, un altul crezînd că se poate sui la cer pe orice cale, nici bunul principe neputînd lua măsuri în această privință din cauza vîrstei sale, și regele purcedînd cu dibăcie în aceste vremuri de început²⁸⁵ pentru a putea pînă una alta să păstreze și să sporească numărul catolicilor, se obține cu ușurință orice dispensă. Și aici ar fi multe de spus... [urmează considerații religioase].

Cît despre români, cum ei nu au vreun ținut anume al²⁸⁶ lor, ci trăiesc amestecați printre unguri și sași²⁸⁷, ei atîrnă în orice privință, afară de religie, de aceia în a căror jurisdicție locuiesc. Acest fel de oameni, deși sînt umili în ce privește traiul, îmbrăcămintea și locuințele și foarte obișnuiți și

^{282a} Cancelarul era calvin, iar sașii luterani.

²⁸³ În 1557.

²⁸⁴ Prin divorț.

²⁸⁵ În *questi principii*.

²⁸⁶ *Alcuno peculiare contado* (care să fie cîrmuit de ei). Vezi *Călători*, I, p. 425.

²⁸⁷ Adică în comitatele nobiliare ungare și pe teritoriul administrat de sași. Vezi și *Călători*, I, p. 210 n. 155.

aplecați spre furt²⁸⁸, au totuși cîteva nobili printre ei, dar nu cu atîta vază cum sînt <nobili> unguri, și deși cîteodată se arată mai viteji la război decît ungurii, sînt totuși socotiți mai prejos cînd sînt răsplătiți de principe. Și cu toate acestea este uimitor cît au fost de îndărătnici pînă acum, împreună cu cei din Țara Românească și din Moldova, în schisma lor și în ritul grecesc²⁸⁹. Aceștia au un mitropolit²⁹⁰, care își are reședința la Alba Iulia și care a întemeiat aproape toate bisericile lor pe care le au acum în cuprinsul Transilvaniei. Principele îl întărește în această demnitate; trebuie doar să aducă scrisoare de la oricare patriarh sau episcop prin care să se facă dovadă că este episcop. Un alt episcop al lor se află în ținutul Dejului²⁹¹. Al treilea este la Șimlău²⁹². Ei slujesc liturghia în limba rască sau sîrbă²⁹³ în care spun că a tradus-o Sfîntul Ieronim²⁹⁴ (!). Și preoții lor care se numesc popi²⁹⁵, așa cum se obișnuiește în Rusia²⁹⁶ și Moscovia²⁹⁷, nu înțeleg nici măcar ceea ce citesc, deoarece de cum au abia cunoștința buchelor sînt <și> ridicați la preoție. Ceremoniile și cuvintele liturghiei sînt aproape aceleași ca la catolici. Păzesc foarte mult posturile și sărbătorile. Dacă totuși vreun nobil, sub a cărui jurisdicție se află ei, vrea să-i silească la erezia sa, și ei fac plîngere la principe (cum și obișnuiesc), principele nu poate să folosească altă pedeapsă decît în cuvinte <de dojană> și în muștrări²⁹⁸, căci orice fel de sectă este liberă pe domeniile proprii²⁹⁹, după cum am spus. Așadar pricinile duhovnicești ale românilor sînt îndeobște hotărîte de episcopii lor; de altfel ei împărtășesc multe din acele erori pe care le urmează alți schismatici și care sînt cuprinse mai pe larg în comentariul³⁰⁰ pe care l-am trimis din Moscovia sanctității voastre.

Rămîn în sfîrșit catolicii din Oradea, cei din Secuime, ceilalți care se află în Banatul de Lugoj și în comitatul Crasnei³⁰¹, pentru a nu mai vorbi

²⁸⁸ Autorul îl urmează și aci pe Reicherstorffer.

²⁸⁹ Ortodox.

²⁹⁰ Mitropolitul Ghenadie (1579—1583). Foarte prețioasă informație pentru existența atît de discutată a mitropoliei române înainte de Mihai Viteazul; vezi I. Lupăș *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Sibiu, 1918, p. 30 și urm.

²⁹¹ *Nel tratto Deesenze*. Trebuie să fie vorba de episcopia Vadului și episcopul Spiridon, 1576—1599; vezi Șt. Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria*, II, Arad, 1918, pp. 80, 81.

²⁹² Somlyo.

²⁹³ Adică slavonă.

²⁹⁴ Traducătorul Bibliei în latină (cca. 331—420). Această afirmație a lui Possevino e pur gratuită.

²⁹⁵ Poppi.

²⁹⁶ Adică Rutenia.

²⁹⁷ Rusia Moscovită.

²⁹⁸ *Che di parole e rimonstranza* (adresate adică nobilului respectiv).

²⁹⁹ *E libera noi proprii beni*. Libertate recunoscută stăpînilor acelor domenii, nu și țăranilor dependenți.

³⁰⁰ Intitulat *De Moscovia*... lucrare tipărită înția oară la Vilna în 1586.

³⁰¹ Crazna.

de cei care s-au întors la credință la Cluj și la Alba Iulia, după venirea alor noștri, despre care se va vorbi apoi. Dar cei din Oradea au un singur preot. La o distanță de o leghe se mai află un sat în care locuiește unul care a fost altă dată călugăr și care ține locul de preot în lipsa unuia mai bun și astfel mai ține încă pe câțiva catolici în credința lor.

p. 92 Starea spirituală din Secuime este foarte dureroasă, deoarece dintre toate acele scaune sau comitate nu se află mai mult de trei care să fie în întregime catolice. Și cu // toate acestea, din lipsa de preoți buni <ele> alunecă spre o grabnică pieire, dacă nu li se va purta de grijă mai mult decât în trecut. Aceste trei comitate³⁰² despre care am spus că păstrează credința catolică sînt Ciuc, Gurghiu, Cașin. Ciucul are 12 preoți sau părinți parohi³⁰³ în satele arătate mai jos. La Tomești³⁰⁴ unul, la Mihăileni³⁰⁵ unul, la Buna Vestire a Sfintei Fecioare³⁰⁶ (căci astfel se numește un sat) unul, la Nicolești³⁰⁷ unul, la Șumuleu³⁰⁸ unul, la Sîngeorgiu³⁰⁹ unul, la Menășag³¹⁰ unul, la Sînmartin³¹¹ unul, la Cozma³¹² unul, la Simonești³¹³ unul, la Sîncrăieni³¹⁴ unul, în cel al tuturor sfinților³¹⁵ unul. Dintre acești preoți numai patru trăiesc fără femei. Ceilalți s-au însurat, sau înainte de a se face preoți și astfel au pus hoțește să fie hirotonisiți de episcopul de Camenița în Rusia sau de cel de la Leles în Ungaria³¹⁶; sau după hirotonisire, cînd nu era nimeni care să se ducă în căutarea celei de a suta oai rătăcită, s-au căsătorit (dacă se poate numi căsătorie) cu acele concubine. Toți aceștia dedați beției pe care au deprins-o bînd bere, băutura obișnuită în acele locuri, sînt cei mai neluminați cu puțință, neștiind nici măcar să-și decline numele. Și cu toate astea <unii ca aceștia> aleg un arhidiacon care este întărit de principe și pronunță divorțuri și concede, prin scrisori publice, oricui îngăduința de a sa însura. În scaunul

³⁰² Cele trei scaune secuiești catolice.

³⁰³ Curati o parochi sacerdoti.

³⁰⁴ *San Tomaso* (Tomești). Autorul traduce în italienește numele satelor, numite după sfinți.

³⁰⁵ *San Michele* (Mihăileni).

³⁰⁶ neidentificat.

³⁰⁷ *San Nicolo* (Nicolești).

³⁰⁸ *Somlyo* (Șumuleu), azi înglobat orașului Miercurea Ciuc.

³⁰⁹ *San Giorgio* (Ciuc Sîngeorgiu).

³¹⁰ *Menasag* (Armășeni).

³¹¹ *San Martino* (Sînmartin).

³¹² *Kozmas* (Cozma).

³¹³ *San Simone* (Simonești).

³¹⁴ *Santo Re* (Sîncrăieni).

³¹⁵ *Tutti Santi* (trad. ung. Mindszent) — Mîsentea (com. Lelicieni).

³¹⁶ Azi în R. S. Cehoslovacă.

Orbai^{316a} este un alt arhidiacon mai mare peste acei preoți care sînt în comitatele Chezdi și Orbai. Totuși împreună cu el nu sînt mai mult de patru preoți. Iar în scaunul Orbai, în satul Ghelința³¹⁷ acest arhidiacon de acum este singur³¹⁸. În scaunul Chezdi, în <satul> sfîntului duh³¹⁹ este unul; în <satul> Poian³²⁰, unul, în Estelnic³²¹ unul, în Lemhin³²² unul. Toți au neveste (dacă se pot numi neveste) fără a-l lăsa deoparte nici pe arhidiacon. În afară de aceste scaune, sînt doi preoți în Gurghiu³²³ în satul Sfîntului Nicolaie³²⁴, aceștia au patru parohii. La Cașin³²⁵, în satul Nagyfalú³²⁶, este unul. Și în nici unul din aceste locuri nu sînt diaconi, nici subdiaconi. La Ciuc și Gurghiu arhidiaconul judecă pricinile duhovnicești, și se face apel de la el la principe, pe care ei îl țin <ca fiind> în locul episcopului Transilvaniei pentru că acum ocupă el reședința episcopală³²⁷. În alte părți din Țara secuilor preoții eretici, cu superintendentul lor, judecă procesele aderenților³²⁸ lor. [Sînt înșirate unele dintre practicile sau învățăturile lor]... Și toți acești preoți din Țara secuilor au voit să făgăduiască ascultarea unuia dintre preoții noștri numit Ioan Leleszi³²⁹... [Dar acesta nu a primit, oferindu-le însă „ajutorul său părintesc“.]...

Același lucru se poate spune despre acei catolici care se află în Banatul Lugojului și care păstrează aproape toți credința catolică. Totuși neavînd nici ei un preot catolic, ci banul³³⁰ lor căutînd cu toată străduința să răspîndească printre ei arianismul, ei s-au îndreptat de mai multe ori cu lacrimi calde, <venind> în cete întregi la frații noștri, deși pînă acum nu li s-a putut da un alt ajutor decît prin cuvinte, și nu prin oameni sau preoți³³¹...

^{316a} Acest scaun nu a fost menționat printre „comitatele“ catolice de mai sus, vezi p. 568.

³¹⁷ *Gelencze* (Ghelința).

³¹⁸ Adică fără alt preot pentru acel sat.

³¹⁹ *Sede di San Spirito* (trad. numelui ung. Szentlélek azi Biserici).

³²⁰ *Polyan* (Poian).

³²¹ *Esztelnek* (Estelnic).

³²² *Lemhin* (Lemnia).

³²³ *Gyergyó*. E vorba de scaunul secuiesc.

³²⁴ *Zent Miklos* (Nicoleni).

³²⁵ *Koszon* (Cașinul Mic, com. Sînzieni).

³²⁶ neidentificat.

³²⁷ Afirmatie ironică.

³²⁸ *Ascoltanti*.

³²⁹ *Lelesio*. El apare în volumul de față vezi pp. 456 și urm.

³³⁰ *Loro bano* (Toma Tornyai). Despre dispozițiile sale față de iezuiți va fi vorba în continuare în *Călători*, III.

³³¹ *De persone o sacerdoti*.

Capitolul 4. Educația principelui Ioan³³² în credința catolică și apoi căderea lui în erezie.

... Din primii ani a fost crescut în credința catolică ... etc.

Apoi ajungând el la tinerețe se înmulțeau ereziile în Transilvania și văzînd că mama sa³³³ era oarecum constrînsă să se plece în fața hotărîrilor care se luau în dietă împotriva religiei catolice și avînd el întotdeauna pe lîngă sine pe Petrovics³³⁴, unul din tutorii săi, și pe Giorgio Blandrata un italian³³⁵, medicul și sfetnicul său, împreună cu mulți eretici, nu a fost greu să-l facă să cadă în erezie, fiind și el de o fire foarte nestatornică ...

Capitolul 8.

... În acest timp Blandrata³³⁶ și Francisc³³⁷ ..., au ales pe tinerii cei mai învățați din școlile din Transilvania și strecurîndu-le veninul lor, îndată ce li s-a părut că ar fi mai convinși decît alții, au trimis trei < dintre ei > la studii în Italia pentru ca înapoiindu-se cu mai mare vază și cu cunoștințe literare să poată să răspîndească mai departe acest foc. Din școala de la Cluj au luat pe Dimitrie de Huedin³³⁸ care a urmat în locul lui Francisc David ca superintendent al arienilor și care trăiește încă. Celălalt a fost Paul Gyulai³³⁹, acum secretar al regelui Poloniei. Al treilea < era > Ioan de Pécs care, îmbătîndu-se cu vin și căzînd cu capul în jos de pe o scară, a

³³² I. Ioan Sigismund Zápolya.

³³³ Regina Isabella, regentă fără autoritate, conducerea reală fiind exercitată de Petrovics și de Martinuzzi. Acesta din urmă reușește să acapareze puterea. Vezi A. Veress, *Isabella Királyné 1519—1559*. Budapest, 1901.

³³⁴ *Pietrovitio* — Rudă și sfetnic al lui Ioan Zápolya. Ban de Lugoj și Caransebeș. Lăsat tutore al lui Ioan Sigismund, a intrat în conflict cu Martinuzzi mai întîi, apoi cu regenta. A fost unul din promotorii calvinismului. A murit curînd după restaurarea lui Ioan Sigismund, vezi Nagy Ivan, *op. cit.*, IX (1862), p. 281.

³³⁵ Pentru ambianța italiană de la curtea din Alba Iulia, vezi și relația lui Gromo. Regina Isabella era fiica Bonei Sforza, soția a doua a regelui Poloniei Sigismund I.

³³⁶ Venise în Polonia la curtea reginei Bona. A fost apoi medicul Isabellei în Transilvania. Informațiile asupra lui din acest cap. 4 precum și din cap. 5 și 8 (nereproduse integral aici) par a fi fost comunicate autorului de Ștefan Báthory, regele Poloniei.

³³⁷ Francisc David, vezi Possevino, *Transilvania*, cap. 4, 8, 10.

³³⁸ *Demetrio di Huniad*.

³³⁹ Om cu reputație de mare învățat — cu studii la Padova — este mai întîi secretarul lui Gaspar Bekes, apoi al lui Ștefan Báthory la cancelaria ardeleană. După moartea lui Ștefan Báthory rămîne în slujba nepotului acestuia Sigismund pînă la executarea sa în 1592.

murit de o îndoită moarte³⁴⁰. Au adus din Germania³⁴¹ // pentru a fi rectorul p. 112
școlii pe Ioan Sommer³⁴², om vorbăreț și care (după părerea lor) era priceput
în literatura greacă, fiind el gonit de luterani din cauza unor alte erezii
pe care le răspîndea peste <erezia> lor. Acesta, murind de ciumă împreună
cu soția și cu soacra sa, a avut ca urmaș pe un anume Matia³⁴³ adus din
Polonia, care era considerat de arieni ca învățat în literatura ebraică, și pe
acesta l-au făcut rectorul școlii de la Cluj, punîndu-i totuși ca președinte
pe un anume Iacob³⁴⁴ care pretindea că se trage din familia Paleologilor,
odinioară împărați la Constantinopol. Și acesta este cel căruia în acest an
sanctitatea voastră i-a iertat viața <ca unuia> ce se căia de sacrilegiile sale
și recunoștea că mințise nu numai cu privire la articolele de credință, ci
și în aceea că își atribuisese o asemenea înrudire³⁴⁵. Și acesta, care dovedise
talent și că este foarte învățat în literatura grecească, avea ca însărcinare să
îndrepte (adică să falsifice), Biblia după cum făcuseră calvinii într-un fel,
luteranii în Germania într-alt fel și alții în alt chip, împotriva străvechii
traduceri (*Vulgata*).

CARTEA A IV-A

Capitolul 4. [Înființarea în 1579 a colegiului iezuit de la Cluj]

p. 127

[Principele Cristofor îi scrie regelui în Polonia despre realizările lui
Leleszi³⁴⁶ în Transilvania și îi cere concursul pentru înființarea colegiului
iezuit la Cluj].

Din ordinul sanctității voastre eu mă dusesem în Lituania, la Vilna, pen-
tru a trata despre treburile din Suedia³⁴⁷, de unde mă întorceam cînd re-
gele³⁴⁸, împărtășindu-mi aceste lucruri și voind mai întîi să aștepte pe cîțiva
dintre ai noștri de la Roma, printre care era Ștefan Szántó³⁴⁹ maghiar³⁵⁰,

³⁴⁰ Adică și trupească și sufletească.

³⁴¹ Inexact. A venit din Bistrița unde se stabilise plecînd din Brașov unde se refu-
giase din Moldova după căderea lui Despot.

³⁴² Vezi mai sus relația sa.

³⁴³ Matia Glirius.

³⁴⁴ Iacob Paleologul. Vezi și biografia lui în volumul de față.

³⁴⁵ În ediția publicată de Veress urmează cuvintele: a fost apoi executat ca relaps.

³⁴⁶ Leleszi vine în Transilvania în martie 1579.

³⁴⁷ Adică despre readucerea la catolicism a Suediei. Regele Ioan al III-lea pusese
unele condiții prealabile care însă nu au fost acceptate de papă.

³⁴⁸ Regele Poloniei, Ștefan Báthory, cumnat cu regele Suediei pe lîngă care era rugat
să intervină.

³⁴⁹ Ștefano Aratore. Vezi biografia și relația sa în volumul de față.

³⁵⁰ Era în corespondență de cîțiva ani cu Ștefan Báthory de a cărui încredere totală
se bucură.

și pe de altă parte, socotind el că astfel ar fi mai bine pentru a-i lămuți asupra stării Transilvaniei, eu l-am rugat să nu mai aștepte un prilej mai bun decât acela pe care i-l oferă Dumnezeu . . .

p. 128 Astfel a chemat la el pe Francisc Sunieri³⁵¹, atunci provincial al colegiilor noastre din Polonia, și l-a trimis împreună cu Iacob Vangrovecius³⁵², rector al Colegiului de la Vilna, și cu el au întemeiat (întru slava lui Dumnezeu) colegiul // căruia i s-a atribuit pe veci mănăstirea din afara Clujului³⁵³ cu șase sate din teritoriul aceluia oraș în care sînt cinci sute de familii. După aceea au mai dobîndit pe veci mănăstirea Sfîntului Francisc care stătuse goală cîțiva ani, și ajunsese toată o ruină era totuși mult mai potrivită pentru a aduce roade fiind înăuntru orașului.

Regele împreună cu principele³⁵⁴ a adăugat o mie de ducăți pe fiecare an pentru a clădi deoparte școlile cu cîteva odăi pentru elevi, pentru care lucru se depun străduințe, măcar că lucrul s-a și făcut în bună parte. Sosind ai noștri³⁵⁵ și fiind primiți de principe cu cea mai mare bunătate, cîteva s-au oferit să-l mai despovăreze pe Leleszi de ostenele pe care le susținea neîntrerupt spre marea vătămare a trupului său³⁵⁶, astfel că s-a mai întemeiat apoi, cum voi spune, o reședință a Societății noastre la Alba Iulia, unde acel bun preot se străduia ca să fie restaurată o biserică spre a fi dată numai pe seama catolicilor, fără vreun amestec cu ereticii.

p. 129 *Capitolul 5. În anul 81 s-a deschis Colegiul Societății lui Isus la Cluj unde a venit principele Cristofor la dieta generală a statului la care a fost ales fiul său ca urmaș, acei din Societate³⁵⁷ au publicat teze împotriva erorilor ereticilor. Ereticii nu îndrăznesc să se opună. Moare principele . . . etc.*

[Murind Cristofor încredințează educația lui Sigismund iezuitului Ioan Leleszi].

³⁵¹ Sunierio. Pentru rolul său, vezi Veress, *Epistolae et Acta jesuitarum*.

³⁵² Vangrovecius (Wuyek), rector al Colegiului iezuit de la Vilna, trimis ca rector al Colegiului iezuit din Cluj. Vezi în volumul de față p. 474 ș.u.

³⁵³ Din Cluj-Mănăstur.

³⁵⁴ Cristofor Báthory.

³⁵⁵ În ziua de 1 octombrie 1579. Echipa era formată din 12 iezuiți.

³⁵⁶ Suferea rău de podagră.

³⁵⁷ Societatea lui Isus — iezuiții. Tezele au fost formulate de iezuitul L. Odescalchi. Venit în Transilvania în octombrie 1579, în martie 1583 zăcea înțepenit de reumatisme la Șimlău, așteptînd să fie transportat la Cracovia; vezi în volumul de față p. 468 ș.u.

Leleszi care nu se putea hotărî să primească testamentul potrivit ordinilor Societății noastre, a opus multă rezistență³⁵⁸, dar, învins și de stăruințele mari ale acelora și de tinerețea noului principe, orfanul, căruia îi murise cu puțin înainte mama eretică, și văzînd nevoia în care se afla, a primit testamentul pe care îl trimise apoi regelui Ștefan. Și în acesta, printre alte lucruri, era dispoziția potrivit căreia Cristofor lăsa pe veci³⁵⁹ mănăstirea cu biserica și cu venitul perpetuu de o mie de ducăți ungurești pe an, care se plătesc acum pentru întreținerea școlilor colegiului, pentru ca acel oraș care era și reședința principelui să nu rămînă lipsit de colegiu sau de altminteri de rezidențele noastre³⁶⁰. Îndată ce a aflat toate acestea, regele le-a confirmat și a scris cu mîna sa lui Leleszi că voia să le îndeplinească.

Capitolul 6. [Regele Ștefan Báthory poruncește să i se întocmească o listă a rătăcirilor „arienilor“ (unitarienilor) din orașul Cluj... Urmează înșirarea lor. „Manevra“ lui Blandrata].

...Blandrata, neuitîndu-și artifiiciile sale, a încercat să încurajeze oarecum erezia pentru a nu-și pierde autoritatea pe lîngă acei miniștri reformați care îl socoteau ca un superintendent³⁶¹ și <apoi> ținîndu-i în frîu să-și păstreze <astfel> trecerea sa la rege; pentru aceasta a făcut o îndoită manevră³⁶². Mai întîi a trimis cîtorva predicatori acele puncte pe care dorea ca aceștia să le predice, împrumutîndu-le o sumă oarecare de bani. Apoi a scris regelui că lucrurile se desfășurau la Cluj în așa fel, // încît dacă nu se vor lua măsuri, prin fapta arienilor, curînd s-ar ajunge la ceva mai rău, decît mahomedanismul. Fusesse cu mult înainte în Transilvania un <anume>

p. 130

³⁵⁸ Cum scandalul donațiilor testamentare făcute în extremis în favoarea unor ordine religioase atinsese proporții mari și era asociat mai ales cu iezuiții, conducerea Societății s-a văzut silită să interzică acceptarea unor asemenea legate. *Dar excepțional*, cînd era vorba de un act mai important, ca în cazul de față, intransigența era mai mult aparentă.

³⁵⁹ În ed. Veress p. 135 se precizează: *lasciava in perpetuo in Alba Giulia...* etc. Trebuia înființat acolo un al doilea colegiu. Venitul trebuia să revină integral acestei fundații după terminarea Colegiului din Cluj.

³⁶⁰ Centrele iezuite de la Alba Iulia și Oradea erau *rezidențe* spre deosebire de Cluj unde era Colegiul iezuit.

³⁶¹ Echivalent al episcopului.

³⁶² Pentru fluctuațiile sale confesionale vezi și notița din Enciclopedia Italiană s.v. După o primă fază calvină, el fuge de la Geneva unde intrase în polemică cu Calvin. În Transilvania, după un timp se desparte de Francisc David, îl combate într-o dezbatere publică și contribuie chiar la condamnarea lui. La venirea Iezuiților se arată îndatoritor și împăciuitoare, îngrijește cu zel pe iezuiții bolnavi, nu intră în controversă religioasă cu acești noi misionari și se roagă doar să-i îngăduie să ia pe lîngă el pe unul din ei cu oarecare cunoștințe medicale, spre a nu fi absolut singur, în ultimele clipe ale unei vieți foarte lungi.

Mathia Glirio, datat în întregime iudaismului, care venind din Polonia, unde încă și astăzi este acuit pe lângă unul din acei palatini, umpluse capul lui Francisc David cu erori dintre cele mai primejdioase, și acestea trecând și asupra altora, el se întorsese să le mai aște. Și fie că Blandrata a văzut că miniștrii îi acordau <aceluia³⁶³> mai multă încredere decât voia el, sau că propovăduiseră alte dogme false fără aprobarea sa, s-a străduit să le taie calea, așa cum am spus. Așadar regele a scris acelor senatori, și mai întâi cancelarului, să întocmească lista acelor erori și, după ce va fi alcătuită, să i se trimită lui. Dar în sfârșit, cum unii din acei senatori erau vopsiți cu aceeași cerneală și nu era nici unul din ei cu credință sănătoasă, nici nu era teolog... deși au cules nesfârșite erori și le-au trimis regelui, totuși nu au rămas nici mai curați...

[Urmează înșirarea ereziilor semnalate de comisia trimisă de Ștefan Báthory cu o serie de argumente de natură teologică pentru a le combate. Cele mai multe teze sînt de natură teologică (ariene, antitrinitare, panteiste).]

p. 132 ... Alții, pierzînd orice rușine, *spuneau că turcii și sîrbii mărturisesc pe Dumnezeu mult mai bine decît fac creștinii* [catolici] și că e 'mai bine să te convertești la credința turcilor decît la credința catolică... Unul din consilierii desemnați de rege pentru o asemenea cercetare mi-a spus în anul acesta că se poate dobîndi mîntuirea pe orice cale, zicînd că și turcii se închină lui Dumnezeu.

Alții spuneau că Dumnezeu nu pedepsește pe cei care iau mai multe soții pentru că în nici un loc al Scripturii nu se găsește că aceasta ar constitui un păcat.

... Alții spuneau că oamenii nu vor învia... etc. Și că Isus va veni și va face să reînvie credincioșii, și astfel va domni o mie de ani pe pămînt în scaunul lui David și apoi se va face învierea:...

p. 133 ... Alții apoi spuneau că *sufletele osîndite nu se vor deosebi de loc de sufletele animalelor, ca ale caprelor și porcilor etc. Și că sufletul va rămîne împreună cu trupul, și nu va pleca mai departe de acolo. Și că femeile nu au suflet. Alții <spuneau> că sufletul unei femei este ca sufletul unui cîine, și totuși nu lipsesc aceia care nu trag clopotele cînd moare un om, ci le trag cînd ucid un bou. Și că omul și cîinele au suflete asemănătoare, deoarece cîinele nu moare în mai puține chinuri decît cele pe care le îndură omul. Și că sufletele mor împreună cu trupurile. Și unul din aceștia a fost atît de lipsit — nu numai de credință ci și de minte —, încît a întrebat dacă ar fi mai mare pagubă să moară toate nobilele matroane care trăiesc astăzi, sau să moară toți cîinii. La aceasta cineva a răspuns că ar fi mai mare pagubă dacă ar muri cîinii, deoarece dacă s-ar stinge aceștia nu s-ar mai naște alții, dar murind matroanele și rămînînd fetele s-ar putea naște altele.*

³⁶³ Lui Francisc David.

Capitolul 8. Alte greșeli și erezii ale celor din Transilvania
cu privire la slujbe și la taine.

Ei socotesc că omul *trebuie să se ferească de a consuma sângele* <animalelor>. ... deoarece spun că sufletul se află în sânge, și Dumnezeu a interzis ca să mănânce cineva un asemenea sânge, și că oricine ar face-o ar fi șters din cartea lui Dumnezeu. De aceea, *cînd ucid un porc, lasă să curgă sângele pe pămînt. Alții îl dau săracilor*. Același lucru îl fac și cu *acel al // altor animale*. Ei spun că cine va mîncă sânge de porc se va osîndi pe veci și că nu numai sângele iepurelui, ci și măruntaiele pătate de sânge, dacă se mănîncă, aduc osînda veșnică. Și cînd a fost mustrat unul care mîncase cîteva mrene mici, s-a dezvinovățit spunînd că sângele de pe ficatul lor se și prinsese³⁶³ a.

p. 134

Din același ferment iudaic s-a născut <eresul> că aceștia *nu mai vor să serbeze duminica*, ci sîmbăta; de aceea se îmbracă cu veșmintele cele mai bune în această zi. Alții cred că nu este nici o deosebire între zile; una nu trebuie să fie sărbătorită mai mult ca alta, fie chiar duminica, fie ziua de Paști sau a Nașterii lui Hristos. Căci Dumnezeu a creat toate lucrurile egale și de aceea orice zi trebuie să fie zi de lucru. Și spun că Dumnezeu a poruncit iudeilor să țină sîmbăta și, murind aceia, au rămas ei moștenitorii lor și astfel sînt datori ca popor al lui Dumnezeu să cinstească sîmbăta, iar creștinii (pe care ei îi numesc idolatri) au născocit ziua de duminică. *Au mai adăugat că slujba preoților este un lucru născocit*³⁶⁴ și că fiecare trebuie să-și instruiască familia sa, și de aceea nu trebuie să existe bunuri <osebite> de care să se bucure preoții. Au mai spus că *botezul nici nu ajută nici nu vatămă* ... etc. Și de aceea se găsesc mulți care nu sînt botezați. Alții mai spun că botezul nu înseamnă nimic ... etc., *ci că ajunge doar să crezi, căci credința ajunge pentru botez* ... etc. Ei mai spun că prea sfînta taină a *cuminicăturii nu este un lucru real*³⁶⁵ și alții spun că nu este mai necesară decît ar fi pentru cîinii p. 135

În cele din urmă au spus că nu e nevoie de cimitire binecuvîntate, pentru că aceasta este o născocire a papii, și că pămîntul dinafara cimitirelor este sfînt, măcar³⁶⁶ că nu se face nici o binecuvîntare a acestuia, și mai adaugă că nu se cuvine să se predice în biserică, deoarece (spun ei) că ea este casa diavolului și este un lucru legat de închinarea la idoli și că Dumnezeu nu a poruncit să se facă biserici.

³⁶³a *Era congelato.*

³⁶⁴ *Cosa finta.*

³⁶⁵ *Non e cosa vera.*

³⁶⁶ În text: *percioche* (pentru că). După sens ar fi mai probabil: *benche* sau *quantumche* (măcar că).

Așadar acest principe care se numește Sigismund, fiul lui Cristofor Báthory, este în vîrstă de 11 ani; se află în privința religiei și a studiului literaturii în grija lui Leleszi. Are, în afară de garda de 500 de pedestrași, curtea din jurul său³⁶⁷ cu zece tineri nobili, parte originari din Polonia, parte din Transilvania, care sînt crescuți în aceeași religie. Are un spirit vior și matur, superior acelei vîrste, și are aplecare spre literatură și încă de pe acum înțelege consecințele faptului că nu are sfetnici catolici. De aceea în acest an // <1583> cînd m-am dus să-l vizitez din ordinul sanctității voastre și să-l îndemn la virtute și evlavie, el m-a primit cu tot dragul și în timp ce prînzeam cu el, apropiindu-se mi-a spus încet: „Cît îmi pare de rău că acești senatori, care mănîncă aici cu noi, sînteretici“. Totuși nu trecuse de 10 ani, ci chiar în ziua aceea îi împlinea³⁶⁸.

Cu puțin mai înainte el hotărîse din propriul său imbold pe nobilii poloni, tovarășii săi, să-i jure că nu se vor face niciodatăeretici, deși unii din părinții lor eraueretici, și deși ei se reîntorceau apoi în Polonia. Povestind aceasta regelui la înapoierea mea în Polonia acesta mi-a spus: Nu vă mirați, deoarece în al șaptelea an al vîrstei sale, împins de mama sa³⁶⁹ să părăsească credința catolică, zicîndu-i: „Știu bine Sigismund că nimic altceva nu te reține în această religie afară de frica pe care o ai de rege“, el a răspuns îndată: „Hotărît că respectul față de rege nu este cauza care mă face să fiu catolic, dar știu bine că regele și tatăl meu principele care sînt catolici au mai mult cap decît o femeie ca tine“. Dar deși este înzestrat cu toate aceste daruri, la o vîrstă atît de fragedă, totuși acea vulpe de Blandrata ereticul nu încetează de a încerca să-l ispitească spre a-l depărta poate prin vreun mijloc <oarecare> de credință, arătîndu-i, sub pretextul unei lecții de anatomie, chipul unei femei goale și luînd de acolo prilejul de a-i vorbi lucruri murdare. De aceea Leleszi a înștiințat despre toate <acestea> pe rege care a fost mîhnit. Și a avut grijă să nu i se mai întindă asemenea curse.

Din cauză că <principele> era atît de tînăr, regele a încredințat în acest an³⁷⁰ cîrmuirea și guvernarea supremă în mîinile a trei consilieri³⁷¹ care au

³⁶⁷ *Corte sua domestica*.

³⁶⁸ Ziua de 6 martie 1583 (V e r e s s, *Epistolae et Acta* ... I, p. 261).

³⁶⁹ Elisabeta Bocskay, sora viitorului principe al Transilvaniei, Ștefan Bocskay, era protestantă.

³⁷⁰ În 1583.

³⁷¹ În timpul minorității lui Sigismund Báthory se fac diferite încercări de cîrmuire. În timp de șapte ani se schimbă de trei ori forma de guvernămînt, consiliul de 12, o regență de trei (triumviratul: Al. Kendi, W. Kovacsóczy și L. Sombori), în sfîrșit un singur guvernator (Ioan Géczi). Vezi actul de instituire al triumviratului în *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae*, III, pp. 171—177.

venit la el la Cracovia; cu toate că ceilalți senatori participau la consilii, totuși cei trei hotărau și iscăleau și — în afară de lucrurile foarte grave și de dreptul de a înstrăina bunurile principelui — expediau chestiunile politice și chiar pe acelea pe care ei le considerau spirituale, dar <care> sînt eretice... [Înmormîntarea solemnă a principelui Cristofor la Alba Iulia după directivele regelui Ștefan Báthory întors din campania din Moscovia³⁷² și din Livonia] pe care a recîstîgat-o. Întorcîndu-se așadar, a trimis la Alba Iulia pe Giorgio Fabio, un dalmatin, abate de Szulejow, ca să officieze liturghia și să așeze totul cu rînduială ca bărbat experimentat în riturile bisericești. A trimis acolo, de asemenea, pe episcopul³⁷³ de Camenița — oraș care se află în Rusia ca să-l reprezinte la înmormîntare.

[La întoarcere a condus-o în Polonia pe Griselidis, sora lui Sigismund Báthory, pe care regele o va mărita cu mare solemnitate cu Ian Zamoyiski, mare cancelar și căpitan general al regatului Poloniei].

[Despre înființarea Colegiului din Cluj — Regele Poloniei a făgăduit să contribuie cu o parte egală cu cea dată de papă].

A pus un fond perpetuu de o mie de ducăți ungurești pe an din catedralicul orașelor săsești. Astfel ducîndu-mă la Cluj, împreună cu un consilier al principelui, m-am străduit să găsesc un loc și să pornesc treaba. Dar orașenii, arătîndu-se îndărătnici în a-l ceda, deși îl ceream cu chirie, au cumpărat în cele din urmă nu fără imboldul osebit al lui Dumnezeu, o casă pe care am luat-o noi cu chirie.

[Urmează cap. 10 și 11 despre negocierea compensării cerute de Ștefan Báthory pentru cetatea Satu Mare].

Capitolul 12. Incursiuni ... ale turcilor ... în unele sate din Transilvania. p. 143
Venirea beglerbegului Greciei³⁷⁴ în Moldova ...

În timp ce se tratau aceste lucruri³⁷⁵, turcii au făcut cîteva incursiuni în Ungaria superioară a împăratului și ceva mai multe ca de obicei în zona de frontieră aparținînd Transilvaniei. Pentru ca să se înțeleagă mai bine aceasta, trebuie să se știe că armistițiile pe care le încheie sultanul cu împăratul se fac cu condiția că, plătindu-se tributul și făcîndu-se darurile care obișnuiesc să se dea vizirilor și altora de la Poartă, incursiunile să rămîna totuși mereu îngăduite amîndoror părților. Și dacă nu se aduce artilerie pentru a cuceri p. 144

³⁷² Adică din campania contra moscoviților.

³⁷³ Martin Bialobrzski (1571—1586).

³⁷⁴ *Belerbeco della Grecia*, numit obișnuit „al Rumeliei” adică al Turciei europene, spre deosebire de beglerbegul Anadoliei.

³⁷⁵ Cedarea regiunii Baia Mare de către împărat.

vreo cetate, armistițiile rămîn în vigoare; nu se socotesc rupte nici chiar dacă se fac prizonieri de o parte sau de alta, ori se pradă satele și se omoară oricît ar voi de mulți oameni. În afară de aceasta o mare parte din acele sate cărora cetățile vecine nu le slujesc de adăpost plătesc și ele tribut begilor, adică pașalelor sau căpitanilor turcilor care cîrmuiesc acele orașe și cetăți pe care le-au luat de la creștini...

...În Transilvania și în regiunea exterioară^{375a}, pe lângă tributul pe care am spus că-l plătește principele, mai erau dincolo de cetățile de la Oradea și Lugoj cîteva sate care plăteau de asemenea tribut turcilor pentru a nu fi jefuite. Dar nici aceasta n-a folosit în anul de față 1583.

[Urmează povestirea unor jafuri turcești în Ungaria imperială].

Iar în acel timp, turcii pașalelor din Gyula³⁷⁶ și Ineu³⁷⁷ au năvălit asupra a patru sate aparținînd Transilvaniei, de aici au luat cîteva sute de suflete, spre paguba și groaza celor din Transilvania cu atît mai mare, cu cît turcii nu făcuseră mai înainte niciodată stricăciuni în acele locuri, și, pe deasupra, fiind ei tributari turcilor se credea cu atît mai puțin că aceia ar putea face <asemenea incursiuni>. Iar ei³⁷⁸, fiind întrebați de cauza <unor asemenea fapte>, au spus că așa aveau poruncă de la împăratul lor³⁷⁹. Nu a trecut mult timp și au purces la fel împotriva altor sate... Beglerbegul Greciei, trecînd Dunărea din ordinul sultanului, venise cu o ceată bună de războinici spre Țara Românească și Moldova; și așezîndu-se în Dobrogea³⁸⁰ la o depărtare de Dunăre de cinci zile de drum, a început cu toată silința să pună să se repare Tighina³⁸¹, oraș al sultanului așezat <acolo> unde fluviul Nistru, numit de cei vechi Tiras, și Niprul³⁸², zis Boristene, se unesc³⁸³ în preajma Mării Negre... Acest <oraș> fusese ruinat cu puțin înainte de 5 000 de cazaci de la hotarele regatului Poloniei care ucisese cu o nemaipomenită îndrăzneală și bărbăție multe sute de turci și luaseră cu ei 30 de tunuri ca o pradă foarte mare.

^{375a} *Nel distretto di fuori.*

³⁷⁶ *Giulia* (!) Se afla sub turci din 1566.

³⁷⁷ *Ienesso.*

³⁷⁸ Turcii.

³⁷⁹ De la sultan ca represalii pentru politica dusă în Polonia de Ștefan Báthory (rege al Poloniei și principe al Transilvaniei) care a lăsat pe cazaci să distrugă Tighina; vezi Veress, *Documente...*, II, p. 291.

³⁸⁰ *Dobriciniano.*

³⁸¹ *Teinia.* O informație precisă despre această expediție se află în scrisoarea din 2 decembrie 1583 a lui N. Kovacsóczy, cancelarul Transilvaniei: *Beglerbecum Graeciae Dobrocinii prope Danubium cum suis copiis non adeo magnis subsistere, qui Tahiam civitatem a cosacis vastatam instaurari diligentissime curat*... (*ibidem*, II, p. 285); vezi și Iorga, *Studii istorice despre Chilia și Cetatea Albă*, București, 1900, p. 204.

³⁸² *Nepper.*

³⁸³ Greșeală a autorului datorată probabil apropierii fonetice a celor două numiri.

[Incursiunile cazacilor. Desolidarizarea lui Ștefan Báthory — soliile sale p. 145 la Poartă].

Totuși beglerbegul se strădui să readucă în stare de siguranță Moldova și Țara Românească și să îngrădească mai bine Transilvania. Pentru aceasta a folosit mijloacele următoare: mai întâi a numit și confirmat în demnitatea de voievod al Țării Românești pe Petru³⁸⁴ de națiune greacă care urma din bunăvoința lui Henric, regele Franței³⁸⁵, lui Mihail (zis Mihnea³⁸⁶ în aceea limbă), tânăr voievod și nepot al lui Petru³⁸⁷, „valahul”³⁸⁸, celălalt domn, al Moldovei care se ridicase cu ani în urmă la acea treaptă datorită ocrotirii lui Ștefan, regele Poloniei, acel Mihail fiind îndepărtat din Țara Românească și exilat de sultan în insula Rodos, se credea că se va pune Transilvaniei o îngrădire cu atât mai mare, cu cât Petru Grecul depindea în mod hotărât de regele Franței care, fiind chiar rege încoronat al Poloniei, înainte de Ștefan, mai păstra titlul și pretenții asupra acesteia. După aceea beglerbegul trimise să ceară principelui Transilvaniei sporirea tributului până la 40 000 de ducăți pe an, și în afară de aceasta un număr de oameni, când ar fi nevoie ca să slujească împotriva cazacilor. Și puțin după aceea Petru Grecul, voievodul Țării Românești, trimise soli la principele Transilvaniei, oferindu-i prietenia sa și făcându-i cunoscut că intrase în stăpânirea acelui voievodat vecin cu Transilvania, căreia îi oferea servicii de bună vecinătate. Deși această solie a fost primită, în aparență, cu cinste de către guvernatorii tânărului principe al Transilvaniei și deși au pregătit una asemănătoare către acel Petru, pentru a-și ascunde îndoiala lor, cu toate acestea stăruiră cu atât mai mult în părerea lor. Și în acest timp au trimis la Constantinopol cu poșta pe Petru Margai³⁸⁹ cu tributul obișnuit și cu alți 10 000 de ducăți pentru a-i dăruii vizirilor de la Poartă, spre a îndupleca inima sultanului. Dar acesta, Margai, fiind încă pe drum, îl înștiință pe principele Transilvaniei de moartea, întâmplată în luna septembrie a aceluiași an, a lui Iacob Podlodowski, nobil din Polonia și al doilea comis al lui Ștefan, regele Poloniei, împreună cu 14 servitori ai săi cu care se înapoia din Anatolia și Arabia și cu un mare număr de cai foarte frumoși pe care îi cumpăraseră cu salvconductul Porții din Constantinopol. Întâmplându-se această faptă dincoace de Adrianopol în drum spre Țara Românească, ea a fost atribuită miniei sultanului stîrmită de faptele cazacilor și de asemenea pentru că un ceauș al acestuia (al sultanului), trimis la tătari, fusese ucis de aceiași cazaci.

³⁸⁴ Petru Cercel.

³⁸⁵ Henric al III-lea de Valois (1574—1585).

³⁸⁶ *Michna* (Mihnea Turcitul).

³⁸⁷ Petru Șchiopul.

³⁸⁸ Corect Moldoveanul. Eroare împrumutată de la Poloni.

³⁸⁹ Nobil ardelean. Instrucțiunile pentru această misiune în Veress, *Documente II*, p. 271, vezi și p. 286.

p. 146 În același timp umbra zvonul că Paul Márkházi³⁹⁰, nobil transilvan, venise cu beglerbegul Greciei pentru a fi pus voievod în Transilvania. Acesta pretindea că regele Ștefan trebuia să-i dea unele bunuri care aparțineau soției sale³⁹¹; când văzu că nu poate să le dobândească, atunci prefăcându-se că vrea să se ducă să-i slujească regelui³⁹² în războaiele pe care acesta le purta împotriva moscovitului³⁹³, se duse întovărașit de un mare număr de slujitori la sultan, unde se spune că a fost ținut prizonier o bucată de timp la cererea regelui Ștefan. Totuși în ciuda acestui zvon, se află că Márkházi, turcindu-se, și-a tăiat calea de a ajunge voievod, având în vedere că sultanul făgăduise să nu pună niciodată voievod decât un creștin. Și cu toate acestea a obținut de la sultan venituri în valoare de 4 000 de ducăți pe an la granițele Transilvaniei, într-un ținut <numit> Sirmiu³⁹⁴, pentru ca el, având prieteni în Transilvania și cunoscând acea provincie, s-o țină în frâu din partea sa și să o și prade la nevoie. Iar Petru, voievodul Moldovei, ajutând cu toată silința la repararea Tighinei pentru ca să îndepărteze de la sine mânia sultanului pentru că nu împiedicase incursiunile cazacilor, a fost lăsat deocamdată în stăpânirea țării sale.

Și venind iarna, beglerbegul s-a retras din Moldova, așteptând alte ordine de la sultan.

CARTEA A V-A

p. 149 *Capitolul 1. Moduri de a veni în ajutorul Transilvaniei și prin ea al Ungariei, Moldovei și Țării Românești. Și mai întâi va fi vorba de principe, de senatori și despre orașe, posesiuni și castele proprii ale acestora*

[Despre principe. Autorul l-a îndemnat pe Leleszi, educatorul principelui, să-l învețe pe acesta să „deosebească inspirațiile bune de cele rele... și sfaturile salvatoare... de celelalte.”

Despre senatori. Regele va trebui să pună printre senatori și câțiva catolici.

³⁹⁰ Pretendent la tronul Transilvaniei. Nu pare să fi fost ardelean de origine. I se contestă și noblețea. El intră în serviciul lui Cristofor Báthory și se căsătorește cu Zamfira, fiica lui Moise Vodă și văduva lui Niezowski, prin care câștigă avere și vază. Supărat pe principe că l-a divorțat de soție la cererea acesteia, începe intrigi nesfârșite la Poartă pentru a căpăta principatul Transilvaniei și sfârșește prin a se turci; vezi Veress, *Documente*, II, pp. 203—204, passim III, p. 333.

³⁹¹ Zamfira, fiica lui Moise vodă. Márkházi era al treilea soț, după Keserii și Niezowski.

³⁹² Ștefan Báthory.

³⁹³ Ivan al IV-lea.

³⁹⁴ *Seremség*.

Nevoia de a-l feri de ispite pe tânărul principe].

p. 150

... Am propus regelui³⁹⁵ de mai multe ori și l-am rugat să binevoiască a-i da un „guvernator” (mentor) și câțiva camerieri și medici catolici... etc.

În Secuime în regiunea sau scaunul Ciuc, în satul numit Nagy-Bodog-Azzon³⁹⁶ (ceea ce înseamnă Maica Domnului) aflându-se și astăzi cam o sută de case de catolici care nu au avut niciodată preot eretic, Francisc Lázár, superintendentul din partea principelui asupra minelor de fier, și Ioan Gereb³⁹⁷ au introdus în acel district un preot eretic pentru nu mai mult de zece eretici, obligînd pe catolici să-i plătească dijele. De asemenea în acest an, 1583, Andrei Oesszi³⁹⁸, bărbat străin de adevărul catolic, a atacat vreo patruzeci de catolici care erau adunați pentru rugăciuni în <satul> Dealu³⁹⁹ și i-a gonit din biserică, despuindu-i de hainele lor...

p. 151

Nu este nici o îndoială că regele se va lăsa ușor convins să alunge pe un medic⁴⁰⁰ nou eretic care a fost mai înainte călugăr (după cum mi s-a spus) și care, în afară de faptul că e dintre familiarii lui Blandrata, s-a și insinuat, <obținînd> să doarmă în anticamera principelui pentru a nu se depărta de el; invenție diabolică în toate privințele pentru a prăvăli pe acel tânăr în prăpastie. Nu va fi imposibil cu ajutorul harului de sus să fie puși pe lîngă principe alți catolici, așa cum s-a făcut în acest an cu un chirurg. Astfel unul să fie propus ca arhitect, altul drept camerier, altul ca muzician, dar mai ales unul ca „guvernator” și apoi alții de asemenea neconținuți, zi de zi.

... Se adaugă faptul că regele și principele pot să așeze catolici cel puțin în unele din castelele și domeniile lor. Spun că pot dacă vor, și lucrul acesta n-ar pricinui nici o greutate prea mare, deoarece se află catolici la Oradea, în districtul Lugoj, în Țara secuilor, pe domeniile ereditare ale regelui și nu lipsesc acum catolici la Alba Iulia și la Cluj; și s-ar putea aduce străini sub pretextul agriculturii, al îmbunătățirii minelor, al exploataților și al comerțului... Ar fi de mare însemnătate ca regele să îndemne prin scrisori particulare și confidențiale pe acei senatori mai apropiați de credința catolică sau care sînt mai înclinați spre virtute, mulțumită unei naturi bune și a nobleței sufletești pe care o păstrează. Astfel se arată Grigore Apafi⁴⁰¹ care este binevoitor față de ai noștri și nu este departe de împărăția lui

³⁹⁵ Text șters mai apoi.

³⁹⁶ Nagy-Bodog-Azzon (corect Nagy-Boldog-Asszony) azi Sîntămăria.

³⁹⁷ Erau mai multe familii nobile cu acest nume în Transilvania două din ele în Secuime, vezi K ö v á r i, op. cit., p. 96 și urm.

³⁹⁸ Magnat din Secuime, întemeietorul sectei sîmbotașilor.

³⁹⁹ Oroszhegy, sat în Odorhei.

⁴⁰⁰ Este vorba poate de Marcello Squarcialuppi, amintit și de Bongars în relația sa. Apare în corespondența Iezuiților încă din Iunie 1581.

⁴⁰¹ Vezi Gromo, p. 363, n. 1.

Dumnezeu; și Ladislau Sombori⁴⁰², care a sprijinit învățămîntul <nostru> și și-a dat un fiu spre a fi educat de ai noștri, nu s-a arătat atît de eretic cum au făcut alții, deoarece nu este nici arian, nici calvin și crede că măr-turisirea de credință de la Augsburg pe care a învățat-o de tînar nu este prea deosebită de catolicism (în această privință se înșală grozav). Cu oare-care sîrguință și mai ales ținînd seama de înclinarea regelui pentru el, ar putea face mult pentru sine, pentru rudele sale și pentru Transilvania. De asemenea Dionisie Csáky⁴⁰³, nepot al regelui din a cărui soră⁴⁰⁴ s-a născut, și Wolfgang Bánffy⁴⁰⁵ privesc cu ochi buni școlile colegiului nostru, dar nu tot astfel și religia noastră. Arată mai multă aplecare spre religie Ioan Galfi⁴⁰⁶ a care aprobă de asemenea felul de a fi și grija fraților noștri pentru luminarea tineretului. Și deși Wolfgang Kovácsóczy⁴⁰⁶, cancelarul principelui, fost medic cu studii în această privință, acum unul din guvernatorii principali ai Transilvaniei și (cum s-a spus // mai sus) cancelar, este departe de religia catolică, este considerat de unii ca un om cu o judecată bună, și care își urmărește propriul său interes, adică „*quae sua sunt*“ păstrează poate cu grijă sprijinul senatorilor ca unul care fiind străin, adică aproape slavon⁴⁰⁷ după naționalitate, <fiind> din ținutul Posega lîngă Sirmiu⁴⁰⁸, de unde a fost izgonit de turci împreună cu ai săi, se străduiește acum să strîngă averi pe care dorește să le poată păstra. Pe de altă parte, el vede Transilvania într-o astfel de stare încît dacă nu are vreun sprijin de la principii creștini și mai ales de la sanctitatea voastră, el crede (și nu fără multă dreptate) că este cu neputință de a o păstra pentru a nu fi în cele din urmă înghițită toată de turci. El și-a băgat chiar pe un frate al său în seminarul sanctității voastre și al regelui la Cluj de cum a fost întemeiat. Ceilalți senatori sau sînt dușmani fățiși ai religiei catolice sau tac deocamdată ară-

⁴⁰² *Ibidem.*

⁴⁰³ *Chiaki*, menționat la înmormîntarea principelui Cristofor. Moare în 1584 (vezi A. Veress, *Documente...* II, pp. 244 și 301).

⁴⁰⁴ Sofia Báthory.

⁴⁰⁵ Familia Bánffy era la sfîrșitul secolului al XVI-lea cea mai bogată și mai puternică din Ardeal. Joacă un rol hotărîtor începînd din a doua jumătate a secolului al XVI-lea (Kövári, *op. cit.*, p. 20 și urm.)

^{405a} „Mare mareșal“ al Principelui.

⁴⁰⁶ Wolfgang Kovácsóczy, om politic ardelean și istoriograf (1540—1549). Dalmatin de origine, stabilit în Transilvania, e numit în 1578 cancelar, demnitate pe care o păstrează pînă la sfîrșitul vieții. Sub Sigismund Báthory este membru al Consiliului celor 12, apoi al triumviratului. Se opune politicii antiturcești a lui Sigismund Báthory și, în 1594, este executat împreună cu ceilalți opozanți și chiar cu Baltazar Báthory, vărul lui Sigismund, acuzați de complot împotriva principelui; vezi Lajos Szadeczky, *Kovácsóczy Farkas életrajza* (Biografia lui W.K.), Budapesta, 1891.

⁴⁰⁷ *Schiavo.*

⁴⁰⁸ În Slavonia.

tîndu-se însă aprigi în persecutarea religiei catolice⁴⁰⁹, sau foarte rezervați în a face acte din care să se poată înțelege că fac ceva cu adevărat pentru credința catolică. Și cu toate acestea chiar unii dintre ei își trimit fiii la Colegiul nostru de la Cluj. Mai mult chiar, unii dintre ei înclinînd spre arianism au spus regelui „maiestatea voastră să ne lase <pe noi> să trăim în felul nostru și să se mulțumească să-i ia pe fiii noștri, și noi sîntem mulțumiți“. Așa a făcut Gaspar Bekes, lăsînd ca regele să instruiască după placul lui pe fiul său, numai ca el să poată rămîne arian așa cum a și murit <după> cum am <mai> spus).

Capitolul 2. Două alte mijloace pentru a ajuta Transilvania adică o colonie de străini catolici și o cetate în locul cel mai potrivit pentru care regele dorește un ajutor de la Scaunul apostolic

Nu lipsesc în Transilvania cîmpiile și dealurile roditoare care s-ar putea cultiva mult mai bine dacă ar fi mai mulți lucrători. Și aceasta se vede din deosebirea dintre sași — care sînt numeroși și harnici — și ceilalți locuitori ai Transilvaniei care își dau mai puțină osteneală și sînt mai puțini la număr. Regele mi-a făgăduit o parte din acea cîmpie care se numește Cîmpul Pîinii⁴¹⁰ pentru o colonie, dacă m-aș îngriji ca să fie adusă vreuna acolo. Și Kovácsóczy care este cancelarul principelui, a adăugat că ea ar putea fi așezată chiar în orașul Sebeș⁴¹¹ nu departe de cîmpia aceea, deoarece este un oraș slab populat și nu este nici o îndoială că prin creșterea populației se vor dobîndi trei lucruri bune. Mai întîi pentru religia catolică, deoarece ar fi un exemplu nu de puțină însemnătate pentru Alba Iulia și ar fi un sprijin pentru principe și ceilalți catolici, fiind numai la o leghe depărtare <de acest oraș>, în al doilea rînd ar fi o pavază pentru restul Transilvaniei care se află în spatele său, și chiar principele Ioan⁴¹² se gîndise să-l întărească dat fiind că dușmanii puteau prin Poarta de Fier⁴¹³ să facă nestingheriți incursiuni pînă la Alba Iulia, oraș care dacă ar fi întărit i-ar sluji de bastion de apărare.

În al treilea rînd ar fi <de folos la> cultivarea pămîntului, aducerea de muncitori și înlăturarea trîndăviei localnicilor, arătîndu-le prin ce mijloace se poate face ca banii să nu iasă din Transilvania și lucrurile să aibă

⁴⁰⁹ *Atroci nel persecutare i principii della religione catolica.*

⁴¹⁰ *Kenyir.*

⁴¹¹ *Szaszebes* (Sebeșul sășesc).

⁴¹² Ioan Sigismund. Pentru lucrările de fortificație în diferitele puncte ale Transilvaniei vezi și rel. lui Gromo.

⁴¹³ Din Hațeg de la Zeicani.

p. 153 un preț mai bun // și, în orice eventualitate, niște oameni obișnuiți cu munca și cu iscusința s-ar opune mai hotărât dușmanilor turci. Totuși, pentru o asemenea colonie, care s-ar putea aduce cu foarte puțină cheltuială și din Ponte — localitate din Valtelina⁴¹⁴ care este catolică și din alte locuri — s-ar cădea să ne înțelegem mai întâi cu regele și cu principele asupra condițiilor, așa cum s-a făcut pentru colonia care s-a îngăduit să fie luată pentru Livonia; adică, să fie toți catolici, să-și aibă căpitanul și guvernatorul lor catolic, școlile și preoții lor catolici, o scutire de dări pe zece ani, o întindere îndesulătoare de pământ ereditar pentru care să plătească după cei zece ani acea dare potrivită care se cuvine, sămînță pentru anul următor luată cu împrumut de la principe, puțința de a se muta aiurea dacă ar vedea că în acești ani condițiile lor nu au fost respectate și dacă împrejurările acelei provincii și ale vremii ar cere altceva.

Al doilea mijloc ar fi acesta: toată acea cîmpie despre care am vorbit este expusă, împreună cu mai multe alte cîmpii, la năvălirile turcilor, astfel că și banul de Lugoj dinafara Transilvaniei și guvernatorii dinăuntrul ei nu au mijlocul de a se împotrivi în acele locuri de margine venirii dușmanilor. Totuși cum în acele regiuni, într-un loc foarte frumos și rotunjit în formă de amfiteatru, se află un castel care se numește Ilia⁴¹⁵ al nobilului Wolfgang Bethlen⁴¹⁶ care îl întărește cît poate el mai bine, mai ales că din așezarea firească a locului se află aici un munte numit Uroi⁴¹⁷ — adică aurit, foarte înalt, s-ar putea ridica pe acesta fără prea multă cheltuială o cetate care ar fi un meterez de seamă pentru întreaga Transilvanie și ar fi aproape inexpugnabil. Despre aceasta mi-au vorbit foarte stăruitor mai întâi Kovácsóczy în Transilvania, și în urmă regele la Cracovia, ca eu să înfățișez planul lor beatitudinii voastre, pentru ca pînă în cinci ani să se poată întări acel loc în întregime, și regele să dea din partea sa în fiecare an cîte 10 000 de ducăți de aur care fac cam 12 000 de scuizi de aur, dacă sanctitatea voastră ar voi să facă la fel, adică în fiecare an, timp de cinci ani să dea acea sumă pe măsură ce ar vedea că se ridică cetatea.

Dar poate că ar trebui să se porceadă totuși în așa fel ca să nu intre turcul la bănuială că regele ar voi, mulțumită acestui mijloc, să desființeze plata tributului obișnuit și obligatoriu al Transilvaniei, și mai ales acum cînd

⁴¹⁴ Valtelina, provincie din Italia de nord între lacul Como și Adda.

⁴¹⁵ Ilie, în ed. Veress: *Illy* sat pe malul drept al Mureșului la vreo 30 km vest de Deva.

⁴¹⁶ Bethlen, tatăl viitorului principe al Transilvaniei Gabriel Bethlen (1613—1629). Wolfgang este un echivalent german al numelui maghiar Farkas.

⁴¹⁷ Arana în ed. Veress *Arany*, deal pe malul drept al Mureșului pe vîrfurile căruia se văd ruinele unei cetăți romane. De aici se deschide o perspectivă largă asupra văii Mureșului și a Streiului, spre sud, pînă în Retezat; vezi S. Moldovan, *Țara Noastră*, Sibiu, 1894, pp. 404—405.

el o amenință și, jignit de incursiunile cazacilor în Moldova și dincolo de ea, a și pus să fie pustiite <chiar> acele regiuni dependente de el. Și, așadar, dacă ar fi acea colonie — care s-ar aduce acolo pînă în șase luni — s-ar putea da acel munte unora din coloniști ca să-l locuiască în așa fel ca să nu se descopere la prima vedere cetățuia⁴¹⁸, și purcezînd așa în anumite limite și <cu> măsură, făcînd unele căsuțe, s-ar începe să se netezească și să se așeze acel loc, în așa fel ca să poată mai iute fi pregătit pentru acest scop.

Pe deasupra sanctitatea voastră ar avea un motiv întemeiat să determine pe rege să-și ia angajamentul să nu pună în acea cetate decît catolici, aceasta i-ar sluji și lui pentru a călăuzi treburile religiei catolice către o stare bună...

Capitolul 3. [Se preconizează întemeierea de școli sau seminarii atît p. 154
eclesiatice cît și pentru tinerii nobili care ar învăța acolo și istorie și geografie...]

Capitolul 4. *În ce mod se pot îndepărta piedicile care s-ar pune în p. 155
calea propășirii religiei catolice de către nobilii îmbogățiți cu bunurile
bisericii din cauza temerei pe care ar avea-o de a le pierde, sau de
către acei care se află în exil afară din Transilvania, pentru că au urmat
pe Bekes sau alte planuri ale lor.*

...De aceea cred că ceea ce am scris în comentariul despre Livonia⁴¹⁹ și ceea ce am obținut de la beatitudinea voastră cînd m-am întors din Suedia, p. 156
pentru acel regat, anume de a putea îngădui aceluia care ar arăta semne adevărate de convertire, că ceea ce dețineau din bunurile bisericii să poată fi convertite în drept de patronat al familiei lor, cu condiția ca vreunui din fiii lor sau din rudele lor să se hotărască să se facă clerici și să ajute religia catolică, s-ar putea aplica și în Transilvania. [Cum ar putea fi influențat principele prin confesorul său ca să ceară papii îngăduința de a folosi unele venituri bisericești pentru cheltuielile de apărare contra turcilor. Planul de a atrage în slujba principelui pe fiii nobililor plecați din Transilvania, care ar putea fi luați la studii și convertiți].

⁴¹⁸ Avem aici un exemplu al abilităților mărunte iezuitice ale lui Possevino.

⁴¹⁹ *Livoniae Commentarius* — rămas netipărit pînă în 1852.

Capitolul 5. Piedicile pe care le-ar putea opune orașele săsești în privința parohiilor care își au falsii lor preoți și cum s-ar putea încerca să se scape de ei.

[Orașele săsești trebuie convinse să lase pe tinerii lor să vină la colegiile și seminariile iezuiților. Pentru aceasta: să fie trimiși niște studenți dibaci agenți ai catolicilor, la universitățile protestante de la Lipsca, Wittenberg și Tübingen ca să-i îndemne pe tinerii sași veniți acolo la studii să meargă la alte universități catolice — să fie ei atrași și luați în slujba regelui, a principelui etc. ca să aibă prilej să discute cu catolicii. Să se trateze cu „falșii” preoți reformați ca să-și părăsească slujba, putând însă beneficia de veniturile bisericești rudele sau fiii catolici asupra cărora ar trece acele beneficii. Să se obțină pentru credincioșii catolici un preot catolic cu drept de a predica].

p. 157 *Capitolul 6.* [Despre decretul contra arianismului și despre cel contra propagandei catolice în Transilvania].

Confesiunea lui Francisc David a fost condamnată printr-un decret public al statului, iar el a fost pedepsit cu închisoarea pînă ce a înnebunit și murit. A rămas totuși pînă acum suspendată execuția cu privire la arderea cărților acelei doctrine nelegiuite sau la interzicerea propovăduirii ei, sau la pedepsirea acelor care o răspîdesc, sau la confiscarea bunurilor acelor care o urmează. Kornis⁴²⁰, căpitanul cetății Hust, Toma Tornyai⁴²¹, ban de Lugoj, Ioan Sașa⁴²², căpitan al gărzii principelui, Gheorghe Vas, comite al comitatului Cluj printre alții, sînt pătați de această ciumă, dar fiind iubiți de cine n-ar trebui, nu numai că se mențin în această nelegiuire, dar susțin și pe alții...

p. 158 ... În afară de aceasta, Cristofor, tatăl acestui principe, pentru ca Sigismund, fiul său, să nu fie împiedicat de a-i urma, a îngăduit să se dea un decret public împotriva propagării religiei catolice; de aici a urmat că, nepuțin preoții catolici să meargă acolo unde se află arienii, mulți <locuitori> mor fără să fi fost botezați, după cum se găsesc destui printre ei care sînt în vîrstă de 30 de ani fără să fi primit botezul — deși o doresc — și nu știu nici măcar Tatăl nostru.

⁴²⁰ Gaspar Kornis, nobil secuî.

⁴²¹ Nobil român din Banat. Vezi I. Cavalerul de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, partea a II-a, 1836, Sibiu, p. 384.

⁴²² Sașa, nobil român din Ardeal (*Ibidem*, p. 343).

Capitolul 7. Numirea unui episcop al Transilvaniei, mijloc necesar pentru restabilirea și păstrarea religiei catolice.

[Problema asigurării unor venituri pentru episcop fie prin dani, fie prin venituri temporale].

... Regele Poloniei a făgăduit să dăruiască pentru sediul principal al episcopului un oraș închis cu ziduri, foarte bun și în care se află un castel <ășezat> la două leghe de Alba Iulia, numit Aiud, pe care eu l-am văzut. Și este pregătit să adauge un venit îndestulător ca episcopul să poată avea în fiecare an, deocamdată, cinci sau șase mii de ducați ungurești care valorează tot atâția ducați de visterie⁴²³ la Roma...

... Regele se gândește să numească <episcop> pe Andrei Báthory, nepotul său venit aici de la Roma, fie pentru că (după cum mi-a spus) s-ar înțelege mai ușor cu noul principe, vărul său, care i-ar fi și îndrumător și sprijinitor în alte greutăți mari pe care le-ar avea, fie pentru că nobilii obișnuți să asculte de familia Báthory s-ar împotrivi mai puțin...

[Trebuie recuperată catedrala de la Alba Iulia.]

[Cum trebuie să fie un episcop.]

[Despre oportunitatea numirii unui episcop efectiv de Oradea sau a subordonării temporare a episcopiei de Oradea celei de Transilvania... etc.] p. 160

Grigorie Bornemisza în vîrstă de 56 ani are titlul și confirmarea Scaunului apostolic de episcop al Oradei fără să fi avut vreodată și stăpînirea. Din această cauză nu se bucură nici de venituri, nici nu-și are reședința acolo... el e sfetnicul împăratului și totodată preposit de Szepes și de Jasov⁴²⁴.

Capitolul 8. În ce fel s-ar putea avea un număr mai mare de preoți buni.

Se socotește că ar fi în Transilvania cam cinci sute de predicatori, adică o sută de arieni, două sute de calvini, tot atîția (sau ceva mai puțini) luterani... Viitorul episcop s-ar putea îngriji să adune de la colegiul german⁴²⁵ și din alte locuri mai multe persoane bune și capabile să administreze tainele și să propovăduiască credința catolică și adevărată. p. 161

Dacă apoi s-ar lua măsuri ca vreo cîțiva alți preoți buni de oricare altă națiune să se ducă în Transilvania, să se știe că ei vor face cu atît mai mare impresie cu cît vor fi mai îndepărtați de acel gen de viață la care se dedau cîțiva preoți maghiari, mîncînd, bînd peste măsură... etc.

⁴²³ Ducați di camera in Roma.

⁴²⁴ Iasso, oraș în Slovacia.

⁴²⁵ Colegiul iezuiților germani, de la Roma.

Capitolul 9. În ce fel și pe ce căi ar putea Societatea lui Isus să ajute Transilvania și prin mijlocirea ei Moldova, Țara Românească și Ungaria.

... Și deoarece nu numai în colegiu și în seminar și în acea mică populație catolică, ci și într-o mare suburbie a numitului oraș și în patru sate *colegiul are cinci sute de familii de iobagi* care sînt obligate să urmeze întru totul voința stăpînilor lor, vor avea cu ce să se îndeletnicească aceia cărora li se va încredința de către mai-marii lor întărirea acelor suflete, care, educate creștinește, vor influența efectiv satele învecinate, însuși orașul Cluj, și celelalte localități vecine...

Este nevoie apoi de tipar: literele se aflau la Cluj în mîinile unei văduve⁴²⁵ a, regele a făgăduit să le cumpere. Cu acestea va putea fi propovăduit binele mai ușor. Dar cărțile care se vor putea tipări în limba maghiară — în afară de unicul catehism al lui Canisius⁴²⁶ și de homeliile lui Telegdi⁴²⁷, din care s-a trimis chiar în vremea din urmă un număr însemnat în Transilvania, — vor trebui să fie catehismul roman, pe care mi-a spus de cîteva ori regele să-l procur și împreună cu el alte cîteva cărți care rămîne să se vadă dacă sînt potrivite, deoarece Ștefan Szántó, bărbat din societatea noastră și priceput în acele controverse, a scris cîteva în acea limbă⁴²⁸. Ar mai trebui tipărite desigur Evanghelia și chiar Biblia, precum și viețile sfinților de Petru Skarga⁴²⁹, care să fie traduse în acea limbă, mai ales că se găsesc unguri care cunosc limba polonă și ar putea să le traducă; și se găsesc și poloni și germani care vorbesc ungurește...

Ar mai rămîne să se înființeze cîteva rezidențe în Secuime, la Oradea și în Banatul de Lugoj și să fie ajutate pe această cale Moldova și Țara Românească. Paul Campano, provincial al provinciei noastre din Polonia, va sprijini cu o mîină de oameni aleși activitatea noastră, cu toate că are destule sarcini și lipsă de oameni în provincia sa.

Regele dorește mult înființarea tuturor acestor rezidențe și de mai multe ori a discutat despre ele cu mine.

Iar cît despre moldoveni și munteni, primele temelii se pot pune fără să pricinuiască vreo supărare și fără să trezească vreo bănuială din partea turcului. Tot astfel și în ținutul Făgăraș, unde aproape toate satele care țin

⁴²⁵ a Văduva renumitului tipograf Gaspar Heltai.

⁴²⁶ A fost tipărit în 1599, la Cluj. Același catehism va fi tradus și în românește de iezuitul de origine română Gheorghe Buitul, și tipărit în 1636; vezi, Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române, epoca veche*, ed. a II-a, Sibiu, 1930, p. 105.

⁴²⁷ Au fost tipărite în trei volume, în Trnava (Slovacia) între 1577 și 1580.

⁴²⁸ Scrierile lui Szántó au rămas necunoscute pînă în prezent.

⁴²⁹ Foarte activ în lupta pentru unirea bisericilor; vezi „Revista istorică română”. 1945, p. 243.

de acesta sînt românești...; regele mi-a făgăduit de asemenea să facă⁴³⁰ și acolo o biserică în Banatul de Lugoj, cum ar fi la baza⁴³¹ Transilvaniei. Deocamdată ar fi un act de mare prevedere și caritate dacă am sustrage pe cîțiva tineri români de sub influența părinților lor, fie sub cuvîntul de a-i da în serviciu, ceea ce ar putea face cîțiva laici buni, ca să nu dea de bănuț, fie în alt fel. Aceștia ar fi trimiși apoi la Vilna sau în alte seminarii de unde ar veni, în locul lor, cîțiva buni ruteni în seminarul din Transilvania. Acest lucru ar face ca nici aceștia să nu fie cu ușurință abătuți din această cale de către popi, adică de preoții din Rusia sau de rudele lor, nici românii de preoții lor sau de alte rude, după cum am și scris numitului provincial... etc.

Ei se vor putea dedica convertirii părinților și a cunoscuților lor. Dar în legătură cu aceasta se pun alte două chestiuni: una cu privire la ritul lor, cealaltă la cărțile trebuitoare în acea limbă; pentru cărți sîntem în așteptarea acelor tipărite în limba sîrbească, pe care sancțitarea voastră le-a făgăduit pentru a vedea cum vor reuși, și acum trimit o foaie⁴³² în Transilvania pentru a vedea cum se înțelege. Iar în ceea ce privește ritul se cuvine să capăt mai întîi răspuns la scrisorile pe care le-am scris în vremea din urmă aici, adică dacă va fi îngăduit să se facă slujba în acea limbă, și pînă în ce măsură să fie folosită, pentru ca procedînd cu rînduială și făcînd totul pentru a cîștiga pe Hristos, să putem începe de acum înainte să punem piciorul cu oarecare succes în acele părți, spre slava lui Dumnezeu.

De aceasta atîrnă în mare parte speranța de a pune apoi piciorul și aiurea, trimetînd cărți bune prin ragusanii din Oradea și Timișoara în Gyula stăpînită de turci, și de a introduce religia catolică în Moldova și în Țara Românească, la principii acelor provincii⁴³³; și se va merge la vremea cuve-

⁴³⁰ *Dare*, probabil lectură greșită pentru „fare“.

⁴³¹ *Sicome nelle radici di Transilvania*.

⁴³² *Un foglio* — o coală tipărită.

⁴³³ Adică Petru Cercel și Petru Șchiopul, amîndoi cîștigați pentru catolicism, vezi Veress Documente II, pp. 261, 263—264, 268—269. Possevino amînîndu-și propria sa plecare în Moldova și Țara Românească, umbla acum să fie trimis cît mai neîntîrziat ragusanul Nadali, care era medic și urma să fie sfințit preot la iuțeală, cu dispensă anume de la papă, spre a putea exercita o acțiune religioasă în principate. Dar Nadali era canonic de Cracovia și deci trebuie cerut episcopului de Cracovia măcar pentru cîteva luni. Possevino preferînd să lucreze în taină intervine pe lîngă nunțul apostolic de la Cracovia, Bolognetti ca acela să ceară această favoare ca pentru sine fără a-l mai numi și pe el. Din scrisoarea lui Nadali (ibidem, pp. 263, 264 unde însă partea din regist privitoare la Mihnea este cu totul greșită) se poate vedea că interesul „doctorului“ se îndreaptă aproape exclusiv către Petru Cercel și că se îngrijea ca scrisorile pe care i le-ar scrie din îndemnul lui Possevino să nu cadă în mîinile lui Petru Șchiopul care ar putea intra la bănuială pentru faptul că nu ar voi să rămînă la el. Teamă destul de justificată ținînd seama de rudenția lui Petru Șchiopul cu Mihnea scos din domnie de Petru Cercel. Cum plecarea lui Possevino în Țara Românească fusese contramandată în

nită, dacă va voi Dumnezeu, și se vor trimite, între timp, persoane, care să lămurească mai bine învățăturile pe care vrem să li le transmitem. Sînt de asemenea printre ei germani, pentru care să avem grijă să li se dea preoți germani; aceștia, lăsați acolo, ar începe să propășească mai mult, fiind mulți din acea națiune; și dacă pe lîngă vreunul din principii se află vreun medic care să fie în același timp și preot⁴³⁴, acesta ar putea să șteasă mai repede pînză lui Dumnezeu. Dar în mijlocul atîtor acțiuni binecuvîntate, cea dintîi grijă a noastră trebuie să fie pentru educația principelui Transilvaniei etc.

bună măsură pentru a nu-l indispuie pe regele Poloniei Ștefan Báthory care vedea cu ochi răi instalarea acestui ocrotit al predecesorului său Henric al III-lea al Franței mai bănuindu-l și de o înțelegere tainică cu Laski care umbla pe diferite căi după scaunul Moldovei, discreția lui în chestiunea trimiterii lui Nadali în Țara Românească, trecînd prin Moldova, pare destul de explicabilă.

OBSERVAȚII CRITICE

Planul lucrării despre Transilvania se arată mult mai ambițios ca cel al relației despre misiunea moscovită, deși putem distinge multe puncte comune între ele. Acum Possevino își propune de la început să scrie *o carte*. Ideea îi venise citind manuscrisul *Istoriei Ungariei* pregătit pentru tipar de venețianul I. Michele Bruto, istoriograful regelui și fost călugăr trecut la protestantism. Manuscrisul îi fusese încredințat chiar de rege ca să se documenteze asupra istoriei cetății Satu Mare și asupra relațiilor Transilvaniei cu Habsburgii. Se poate ca să fi fost invitat să-și dea și părerea asupra acestei opere. Fapt este că el s-a exprimat foarte categoric declarând că lectura acelei opere va fi interzisă catolicilor, și că și în imperiu ea va fi oprită, întrucât conține multe lucruri împotriva lui Clement al VII-lea și a altora „pe lângă alte lipsuri”. Tipărirea *Istoriei* a fost deci amânată pînă după ce regele o va fi cercetat cu luare-aminte el însuși. După reîntoarcerea sa din Transilvania, Possevino i-a smuls regelui făgăduiala că nu va permite tipărirea lucrării, sau cel puțin tipărirea ei în felul acela și sub iscălitura unui eretic (Transilvania, ed. Veress, Budapesta, 1913, pp. 202—205; vezi A. Veress, *Il veneziano Gio-*

vani Michele Bruto e la sua storia d'Ungheria; Venezia, 1929 și Al. Bolognetti, *Nuncii Apostolici in Polonia, Epistolae et Acta 1581—1585*, partea a II-a, ed. de E. Kunze, în *Monumenta Poloniae Vaticana*, Cracovia, 1938, p. 618). La 20 octombrie 1583 când Possevino mai lucra la cartea a IV-a el scrie de la Cașovia nunțului Bolognetti cerându-i să-i transmită regelui rugămintea sa de a-i comunica informații și documente privitoare la suspensiunea de arme încheiată cu Gaspar Bekes, care îi sînt necesare lucrării în curs. El încheia sugerînd că „ar fi bine ca toate acestea să rămîină între rege și nunțiu, pentru că nu ar vrea ca ele să ajungă la urechile lui Bruto, deși felul de a scrie și materia etc. sînt destul de deosebite de ale acestuia”.

Dar la 12 februarie scriind cardinalului de Como, Ptolemeo Galli, el nu mai are asemenea sfîieli, ci pornește de-a dreptul la justificare sa făcîndu-și un merit din procedeul său. Motivele sale declarate ar fi fost următoarele: să înlătore *Istoria* primejdioasă a lui Bruto, să păstreze și mai departe bunăvoința regelui Ștefan Báthory pentru opera dusă de iezuiți; să pregătească pe tînărul principe, Sigismund Báthory, și pe viitorii demnitari pentru susținerea catolicismului împotriva sectelor reformate din Transilvania; în sfîrșit, să arate Scaunului papal situația Transilvaniei, atît din punct de vedere confesional cît și politic, față de primejdia otomană.

Lucrarea a fost scrisă între 6 martie și 9 decembrie 1583, adică în decurs doar de 6 luni din care abia o lună și jumătate a fost petrecută în Transilvania. Pentru întocmirea lucrării sale Possevino a adunat cărți rare, manuscrise și informații orale — și a vizitat unele orașe din Ardeal.

Dar în realitate a folosit în mare măsură un material dinainte existent, făcînd în unele privințe mai mult operă de compilator, fără a mărturisii întotdeauna împrumuturile. Chiar am putea spune că aceste mărturisiri sînt invers proporționale cu volumul împrumuturilor. În adevăr, Possevino citează printre izvoarele sale cronicile maghiare și *Opus tripartitum* al lui Verböczy, dar nicăieri nu pomenește de *Chorographia Transilvaniae* a lui Reicherstorffer pe care o cuprinde toată — cu greșeli cu tot — în capitolele de descriere a Transilvaniei. Pe Reicherstorffer îl numește o singură dată, sfîlcindu-i numele cînd combate o afirmație a sa, *pomenindu-l doar ca secretar al împăratului și nu ca autor*. În afară de descrieri îi împrumută și absolut toate inscripțiile cuprinse în *Chorographia* sa, în timp ce singura inscripție luată din Bonfini e citată cu mare pompă trimițînd la textul acestui autor.

Lucrarea lui Possevino se împarte în 5 cărți, cuprinzînd 57 de capitole și este precedată de o scrisoare dedicată lui Grigore al XIII-lea. Prima carte dă indicații prețioase asupra populației și bogățiilor Transilvaniei. Urmează un sumar al istoriei acestei țări din epoca daco-romană pînă la bătălia de la Mohács. Cartea a II-a cuprinde o descriere a Transilvaniei și a naționalităților conlocuitoare, tratînd și istoria sa ca stat autonom pînă în 1551. Cartea a III-a tratează despre pătrunderea Reformei în Transilvania și despre domniile lui Ioan Sigismund Zápolya și Ștefan Báthory. Cartea a IV-a cuprinde domniile lui Cristofor Báthory și Sigismund Báthory, începuturile contrareformei și activitatea desfășurată de iezuiți în Transilvania. Această carte se termină de fapt cu înmormîntarea solemnă a principelui Cristofor și cu misiunea în același an, 1583, a lui Possevino

în Transilvania. Dar acesta i-a mai adăugat capitolele 10—14 în care este povestit tot mersul tratativelor pentru Satu Mare înșirându-se între altele toate jignirile aduse mai de mult lui Ștefan Báthory de către împăratul defunct Maximilian al II-lea (probabil că la acestea se referea și scrisoarea generalului iezuit Aquaviva). În sfârșit cap. 12 amintește acțiunea beglerbegului „Greciei“ în urma incursiunilor cazacilor și reaua dispoziție a sultanului față de Polonia și Transilvania. Cartea a V-a expune sugestiile lui Possevino pentru apărarea catolicismului de Reforma luterană, de calvinism și arianism și extinderea sa asupra Transilvaniei și principatelor dunărene.

Valoarea operei lui Possevino este destul de inegală. Partea discriptivă este împrumutată ca și amănuntele de drept administrativ; iar partea narativă reproduce pentru epocile mai vechi informațiile din cronicile maghiare. Pentru istoria Transilvaniei de după Mohács și pentru evenimentele contemporane, comentariul despre Transilvania poate însă constitui un izvor însemnat, mai ales în ce privește tabloul situației din Transilvania de la sfârșitul cărții a IV-a și din cartea a V-a și observațiile directe ale autorului. Dar pentru istoriografie influența lucrării e anulată de faptul că ea a văzut lumina tiparului abia după patru veacuri de la alcătuirea ei. Textul a fost totuși cunoscut — se pare — de unii scriitori, ca de pildă Botero, care a folosit o serie de informații date de Possevino.

ÎNȘOȚITORUL LUI POSSEVINO

(? — după 1583)

*

Rămas anonim, acest însoțitor al vestitului iezuit, desigur tot iezuit, a întocmit pentru analele Societății o relație amănunțită a călătoriei neobositului diplomat al Scaunului papal, însărcinat cu o misiune în Transilvania în primăvara anului 1583, după mediația sa între Ștefan Báthory și Ivan al IV-lea și negocierile mai puțin lămurite, încercate cu țarul moscovit, pentru unirea bisericilor și în preajma asumării unei noi mediații între Ștefan Báthory și împăratul habsburgic Rudolf al II-lea cu privire la compensările pretinse pentru stăpânirea cetății Satu Mare. De astă dată nu era vorba decît de înființarea unui seminar catolic la Cluj din însărcinarea papii, dar și a lui Ștefan Báthory care exercita o tutelă foarte reală asupra Transilvaniei. Apare așadar oarecare ambiguitate în rolul asumat de Possevino. Opoziția nedeclarată a diferitelor foruri este înlăturată de fiecare dată agitănd amenințarea și ea nedeclarată a unui apel la rege. În același timp trebuia culese informații locale în legătură cu acea mediație. Și trebuia creată o ambianță de insinuantă seducție care să cuprindă în aura sa și pe tînărul principe bigot, și pe sfetnicii mai vîrstnici eretici, și pe dregătorii orășenești sași îndărătnici și

sectari. Și pe ascuns se mai putea discuta și situarea unor colonii străine în anumite puncte de importanță strategică, de pildă Cîmpul Pîinii sau Sebeșul sășesc. Peste tot este folosită abilitatea în tăceri și reticențe, în pseudoconfidențe, în frînturi de adevăr fluturate ca niște oglinzi care să orbească în loc să lumineze, spre admirația naivă a însoțitorului, cucerit și el de atîta iscusință. Era convins de asemenea, că Possevino este favorizat de inspirații divine care îi dictează soluții salvatoare, de pildă în privința trăsirii transformate în capelă, sau a predicatorului de la Oradea, alungat cu formula de exorcism.

El notează conștiincios toate amănuntele privind atît locurile străbătute, cît și convorbirile purtate cu personalitățile de seamă din Transilvania. Relația este mai ales lămuritoare pentru împrejurările în care se afla ordinul iezuit din Transilvania, cît și pentru redarea fidelă și chiar servilă a gesturilor și spuselor figurii centrale a relației, Antonio Possevino. O confruntare cu corespondența acestuia arată că lucrarea s-a făcut în spiritul și din inspirația lui, dovadă, între altele, cvasiidentitatea afirmațiilor cu privire la atitudinea românilor față de papă.

Dar, deși scrisă în spiritul iezuit, ilustrat prin sublinierea admirativă a talentului lui Possevino de a folosi celebra metodă a ordinului, constînd din sugerarea neadevărului și întrebuintarea dibace a unor fărîme de adevăr, și deși nelipsită de o vădită tendință hagiografică, totuși relația de față destinată anuarului Societății „*Annuae litterae Societatis Iesu*” nu a fost cuprinsă în acel anuar. Abia partea relativă la copilul minune încredințat ordinului — tînărul principe Sigismund Báthory în vîrstă de 10 ani — ocupă paginile colecției în dreptul anului 1583. Dacă vom ține seama de grija constantă a lui Claudio Aquaviva, noul general al Societății lui Isus (ales în 1581), de a neutraliza autoafirmarea prea bătătoare la ochi a iezuitului diplomat, intervenind în repetate rînduri la papă pentru a nu-i mai încredința misiuni care să-l scoată în evidență — deoarece aceasta ar compromite ordinul care nu trebuie să se arate sau măcar să fie bănuț că ar fi părtinitor față de unii suverani în dauna altora — vom recunoaște și aici aceeași opoziție consecventă care a oprit și tipărirea Comentariului despre Transilvania. (Pentru referință vezi mai sus notița biografică a lui Possevino.)

Relația păstrată în arhivele Vaticanului (Archivum Secretum) a fost publicată de A. Veress în volumul *Annuae litterae Societatis Iesu. De rebus transylvanicis temporibus principum Báthory 1579—1613* (Vesprimi, 1921) (Budapest, Institutum Fontium Historicarum Hungariae, 1921) în anexă (pp. 202—214) sub titlul: *Relatio diffusa de itinere et missione Patris Antonio Possevino Soc. Iesu în Hungariam et Transylvaniam ineunte anno 1583 peracta*.

Au fost redată în traducere părțile mai însemnate.

RELATIE AMANUNTITA DESPRE
CALATORIA SI MISIUNEA
PARINTELUI ANTONIO POSSEVINO
DIN SOCIETATEA LUI ISUS
IN UNGARIA SI TRANSILVANIA
LA INCEPUTUL ANULUI 1583¹

p. 202

[Autorul pleacă împreună cu Possevino din Cracovia. După 3 zile ei ajung la Bartfa, oraș aparținând împăratului.]

...Și acum noi nu mai găseam decât acea ciumă calvinească, și erezii de tot felul, și nu era nici o biserică <romano> catolică în care să se poată sluji, căci nu se cuvenea de loc să facem slujba în casă — deși ni se dăduse acest drept din partea pontificelui suprem², deoarece în hanurile calvinilor odihneau laolaltă bărbați și femei, căci în una și aceeași încăpere nu era decât o singură sobă pentru toți... Era tocmai duminica quinquagesimei și părin-tele³ era foarte îngrijorat la gândul să pășească în această țară, // atât de

p. 203

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin publicat de A. Veress, în *Fontes rerum Transylvanicarum. Annuae litterae Societatis Jesu, De rebus transylvanicis, temporibus principum Báthory 1579—1613*, pp. 202—203.

² Papa Grigore al XIII-lea (1572—1585).

³ Antonio Possevino.

întinsă și plină de primejdii, fără a <ne> putea bucura de ocrotirea jertfei divine. Pe când cugeta la aceasta în trăsură și se ruga fierbinte lui Dumnezeu, i-a venit în gând că dacă nu s-ar putea face slujba în altă parte, s-ar putea sluji mai cuviincios în trăsură, căci în ea nu se făcuseră decît rugăciuni și convorbiri despre lucruri înălțătoare. Apoi trăsura care l-a dus pe părinte de două ori în țara Moscovei și în Livonia precum și la Roma este astfel făcută că poate să încapă în ea omul în picioare și e așa <bine> acoperită că nimeni nu poate să privească înăuntru. Așadar din trăsură s-a făcut capelă în care nu o dată după aceea am săvîrșit liturghia și ne-am împărtășit. Iar apoi, după cinci zile, cînd am dus scrisoarea <regelui Poloniei> adresată preastrălucitului domn Nicolae Báthory, vărul regelui, acela ne-a primit foarte bine și trimițînd <un curier> care să-i vestească de sosirea noastră pe comandanții din Satu Mare⁴ care păzeau această cetate foarte bine apărată (aceeași despre care purta părintele tratative⁵ între împărat și rege), ne-a ieșit înainte mai întîi comandantul⁶ cavaleriei ungurești, apoi după puțin timp comandantul garnizoanei germane⁷ împreună cu o escortă numeroasă, și primindu-ne în acea cetate, ne-a poftit la un prînz de foarte mare cinste, deși cei mai mulți erau calvini, măcar că erau amestecați și cu luterani. E drept că ei și-au fript pentru ei carne — deși era postul păresimilor — și au servit părintelui pește, cu care prilej el a rostit despre adevărul religiei creștine cuvinte care să trezească luarea-aminte a acelor nenorociți. Atunci, lăsînd acolo niște cărți⁸, am mai mers mai departe <cale de> două mile germane — și în acea noapte am rămas <numai> între noi.

Plecînd noi mai departe, ni s-a și înfățișat înaintea ochilor Transilvania⁹ — care pentru cei vechi era capătul cel mai îndepărtat al Daciei¹⁰ — înconjurată de munți, unde am ajuns în a unsprezecea zi de la plecarea noastră din Cracovia <mergînd> pe drumul cel mai drept și mai ușor, căci în afară de Tisa <toate> apele celelalte erau înghețate, și dacă ar fi fost dezgheț și pămîntul ar fi fost ud, după cum se întîmplă <uneori>, am fi făcut acel drum în 25 de zile. Am lăsat în urmă cetatea Șimleu¹¹ <care este> ca o anexă a Transilvaniei, locul în care s-a născut regele Ștefan... <Acolo> este

⁴ *Sacmarium* (cetatea era în stăpînirea imperialilor).

⁵ Soldate în cele din urmă prin cedarea de către împărat a localității Baia Mare principelui Transilvaniei, imperialii păstrînd mai departe cetatea Satu Mare.

⁶ Pangratz Sennyei; vezi scrisoarea lui Possevino din 6 martie 1583.

⁷ Christophor Tiefenbach, care ținea locul contelui Nogarola (*ibidem*).

⁸ De propagandă catolică.

⁹ Transilvania în sensul strict nu cuprindea Satu Mare care intra în teritoriul purtînd numirea generală de Partium.

¹⁰ *Dacia postrema*.

¹¹ *Somlyo* (Șimleul Silvaniei).

o coastă de deal ce se ține de celelalte dealuri¹² mai înalte și care domină aproape acea cetate și pe aceasta înălțime au ridicat părinții regelui — plini de mare evlavie — o biserică a fericitei fecioare în anul 1534... <cînd s-a născut Ștefan>. Deci în acest loc am făcut slujba religioasă, căci în restul Ungariei nu am găsit nici o biserică decît acelea pe care le convertiseră ereticii spre folosirea lor nelegiuită. Am aflat în acest ținut care aparține familiei regelui trei preoți catolici, dintre care unii au fost salutați de părintele <Possevino> și ajutați cu milostenie¹³ și apoi le-a trimis cărți și i-a îndemnat prin scrisori la lupta cea dreaptă etc.

... Părăsind Șimleul, după două zile am ajuns la satul¹⁴ colegiului nostru unde au venit în jurul nostru țărani, recunoscîndu-ne ca stăpîinii lor¹⁵ și pricinuindu-ne o bucurie nu mică... Apoi apropiindu-ne de Cluj¹⁶ am fost încîntați de mărimea orașului, care desigur împreună <și> cu suburbiile <sale> nu este de disprețuit, <cît> și de frumusețea și bogăția regiunii, și mai ales de primirea iubitoare a <fraților> noștri. Orașul însuși este cum nu se mai poate de plin de erezii și de necredință¹⁷, totuși pe ai noștri îi cinstește acuma, iar pastorii <protestanți>, arienii și photinienii care ațîță acea sinagogă a satanei îi iubesc pe ai noștri ca spînii în ochi, ca unii de la care ei prevăd pieirea lor, etc. Petrecînd aici trei zile, timp care a fost folosit la îndemnuri pentru cîștigarea de membri <ai colegiului> (precum îl rugase pe părinte provincialul¹⁸ provinciei) și pentru lămurirea măsurilor pregătitoare pentru viitorul seminar¹⁹, ne-am urmat drumul împreună cu rectorul²⁰ acestui colegiu spre Alba Iulia, unde este reședința principelui și care este ca un fel de capitală²¹ (deși ca mărime și desime de populație nu poate sta alături cu Clujul). Cînd, iată că la Aiud²², care este un oraș <ăezat> la o depărtare de două mii ungurești ²³ de Alba Iulia, vine o

¹² *Montibus.*

¹³ *Eleemosyna.*

¹⁴ *Pagus* (Cluj-Mănăstur).

¹⁵ *Uti suos proprios agnoscentes.* Pentru regimul neomenos impus acestor iobagi ai iezuiților; vezi mai sus relația lui Ștefan Szántó.

¹⁶ *Claudiopolim.*

¹⁷ *Perfidiae.*

¹⁸ Provincialul iezuiților din Polonia, părintele Campani.

¹⁹ Crearea de asemenea seminare fusese preconizată de Possevino încă dinainte. În raportul misiunii sale la Moscova, el indică această cale ca cea mai potrivită pentru propaganda catolică în țările ortodoxe. Este de la sine înțeles că în Transilvania lupta avea să se dea în primul rînd cu reformații.

²⁰ Nu este părintele iezuit Ioan Leleszi, rectorul Colegiului din Alba Iulia (!), cum indică nota editorului, ci rectorul Colegiului de la Cluj, anume părintele iezuit Wuyek. Pentru caracterizarea lui Wuyek, vezi relația lui Szántó.

²¹ *Quasi regia.*

²² *Eniedi.*

²³ Mila ungurească avea 7 586 km.

femeie în vîrstă înaintată care îi întinde pe furis²⁴ părintelui în dar un coș cu struguri și mere și apoi, lăcrămînd, îi spune că a văzut în sfîrșit ceea ce de foarte mulți ani a dorit, cu tot sufletul etc., și că este mare nevoie ca să se deschidă și în acel oraș o biserică pentru catolici. Ne-am despărțit de acea femeie mîngiați în suflet, lăsînd-o plină de bune speranțe și miluită cu daruri generoase. Iar senatorul²⁵, trimis de principe cu șase trăsură <pline> cu nobili, l-a întîmpinat pe părinte, arătîndu-i bucuria și dragostea principelui și făgăduind că nu ne va lipsi nimic din cele ce ne-ar fi trebuitoare, spunînd că el a venit pentru a ne duce la înălțimea sa.

Cum la Alba Iulia ni se pregătise o altă găzduire, părintele nu a voit să meargă la principe, ci am stat împreună cu ai noștri și cu părintele Ioan Leleszi²⁶, fiul credincios al Societății. A doua zi ne-am dus să-l salutăm pe principe care trimisese mai întîi la locul nostru de gazdă o trăsură cu doi dintre senatorii cei mai de vază și după aceea venind el însuși în întîmpinare pînă la scara palatului unde era o mulțime foarte mare de curteni, l-a luat în dreapta sa pe părinte care nu voia și se trăgea înapoi în toate chipurile. Se crede că principele a fost sfătuit nu numai de senatori (măcar că sînt eretici), dar chiar și de rege²⁷ printr-o scrisoare ca să arate această dovadă de deferență din supunere față de supremul pontifice care îl trimisese pe părinte cu scrisori. Aduși în iatacul încăpător al principelui, am stat desigur în picioare ca și toți ceilalți, dar principele a stat jos împreună cu părintele care i-a dat scrisoarea marelui pontifice precum și a regelui Poloniei și a discutat cu cancelarul statului²⁸, care era de față, lucruri nu se poate mai favorabile. Și cum acolo erau magnații și senatorii, au fost atît de mișcați²⁹ de această considerație și de ocrotirea oferită de marele pontifice, încît s-a văzut că nu a avut puțină însemnătate etc. La plecarea noastră principele l-a însoțit pînă la scara palatului, împreună cu toată curtea (și sînt întotdeauna în jurul principelui cam // cinci sute de oșteni de gardă³⁰ pe lîngă curtea <formată> de nobili) — cînd părintele, întorcîndu-se către principe, i-a spus: „Întrucît la venirea mea înălțimea voastră mi-a dat locul din dreapta din considerație pentru supremul pontifice, acum, cînd plec acasă, să-mi îngăduie locul din stînga“, ceea ce pînă în cele din urmă s-a obținut cu plecată stăruință. Iar în restul acelei zile s-a tratat cu senatori despre seminarul ce trebuia întemeiat la Cluj. Cum părintele a declarat că el a adus banii de la supremul pontifice și că a obținut o scrisoare de la regele Poloniei prin care

p. 205

²⁴ *Sub veste.*

²⁵ Wolfgang sau Farkas Kovácsóczy.

²⁶ Educatorul principelui. Vezi relația sa în volumul de față.

²⁷ Regele Poloniei Ștefan Báthory, unchiul lui Sigismund.

²⁸ Farkas Kovácsóczy.

²⁹ *Permoti* (impresionați).

³⁰ *Stipatores.*

dăruia acelui seminar cam tot atîta cît și pontificele, s-a ajuns la această <înțelegere> că deși plata <făgăduită> din partea regelui nu se va face decît peste zece luni, aceștia (senatorii), convinși totuși prin cele mai bune argumente, au făgăduit că-i vor număra îndată o sumă egală cu aceea pe care o va da părintele³¹. Și au poruncit ca tot ce obținuse de la rege rectorul Colegiului din Cluj³² să fie dus la înfăptuire³³ îndată.

În ziua următoare fiind poștiți de principe la prînz, acesta i-a arătat părintelui aceleași dovezi de considerație ca în ajun. Am avut prilejul totodată și de a-l lăuda pe Dumnezeu și de a cunoaște dispoziția principelui și de a edifica atît pe senatori care stăteau la masă cît și pe ceilalți care erau de față. Aceasta era chiar ziua în care tînărul principe împlinea zece ani. Cînd a auzit că niște bucate erau gătite cu unt, (și doar se atrăsese atenția ca să nu fie jignit părintele³⁴), principele l-a întrebat pe părinte dacă poate să mănînce acest fel de mîncare în post... [Urmează un răspuns diplomatic dar negativ]. Atunci principele și-a dat deoparte farfuria și cînd a văzut că i se aduce o altă farfurie cu bucatele următoare <gătite în> aceleși fel, le-a respins de asemenea cu mîna și apoi, apropiindu-și gura de urechea părintelui, i-a spus încet ca din adîncul sufletului: „Cît îmi pare de rău că acești sfetnici ai mei sînt eretici³⁵“. După terminarea prînzului l-a însoțit pe părinte pînă la scara palatului și puțin după aceea a venit la locuința noastră, unde în fiecare zi vine la școală, și în acele două zile a arătat mare semne de virtute matură, încît dacă va merge înainte tot așa... se pot spera lucruri mari de la el. Și între altele cînd a văzut la părinte o cruce de argint și alta de fildeș cu moaște sfinte a spus: „Te rog lasă-ne nouă pe una din ele. Și ca să nu crezi că eu vreau să o cer pentru mine, să o dai bisericii noastre catolice, căci nu avem nimic de acest fel în Transilvania“. Așadar și crucea de argint și odăjdii sfinte pe care le adusesese părintele i s-au dat cu dragă inimă. I s-au dat principelui ca daruri vrednice de el, în schimbul cărora cînd principele i-a trimis <părintelui> prin cancelarul său monede scumpe de aur în valoare cam de o sută de galbeni ungurești³⁶, părintele le-a refuzat cu modestie zicînd că el nu le primește și că el nu a venit

³¹ Din partea papii.

³² Iacobus Wuyek, amintit mai sus.

³³ *In rem conferrî.*

³⁴ (*Id enim ne pater offenderetur significatum fuerat*). Pentru obstrucția persistentă cu care personalul bucătăriei princiare întîmpina postul catolic vezi mai sus relația lui Leleszi.

³⁵ Vezi povestirea întocmai a acestei scene în scrisoarea lui Possevino din 6 martie 1583 către cardinalul de Como, Gallo Ptolomeo publicată de A. Veress în *Fontes rerum Transylvanicarum (Epistolae et Acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus Principum Báthory)*, I, pp. 260—261, doc. nr. 87 în care Possevino pomenește și de „scurtul Comentariu“ al său asupra împrejurărilor din Transilvania.

³⁶ *Aureos hungaricos.*

în Transilvania ca să ducă <ceva> de acolo, ci <dimpotrivă> ca să aducă. Și așadar a adus și banii pentru seminar de la supremul pontifice și toate celelalte, și va mai face rost cu ajutorul lui Dumnezeu de multe altele. Dar și principele a legat cu jurământ pe niște tineri poloni, tovarășii săi de învățătură³⁷, întinzându-le mîna sa dreaptă, ca mai degrabă să moară decît să părăsească vreodată religia catolică //. În acest timp, cum regele dorise pentru pricini însemnate³⁸ ca noi să mergem în acele părți ale Transilvaniei care țin în cea mai mare parte de trecătorile ce duc spre turci <care sînt> orientate dinspre ei către răsărit, însoțiți de Marele Cancelar al statului căruia i se ceruse din partea regelui să se îngrijească a ne duce <pînă acolo> am purces mai întîi timp de două zile pînă la defileul Mureșului³⁹ și am dat de o mare întindere netedă⁴⁰ în chip de amfiteatru, înconjurată de jur împrejur de munți în mijlocul căreia este așezat un castel⁴¹ al unui nobil transilvan care ne-a primit foarte bine și ne-a reținut la el în noaptea <aceea> și cînd am plecat ne-a însoțit cale de o milă ungurească și ne-a afirmat stăruitor că nu va uita niciodată acea vizitare părintească <făcută din partea> marelui pontifice. Atunci ne-a arătat că el stă de veghe la trecătorile dinspre turci, la cel mai înaintat post de apărare din acea parte a creștinătății și că sanctitatea sa nu ar putea face nimic mai plăcut lui Dumnezeu decît să ia apărarea acestor creștini și să-i ocrotească. Iar părintele, arătînd solitudinea marelui pontifice⁴² și rugîndu-l pe el să nu îngăduie ca Dumnezeu să fie jignit prin păcate, deoarece nu va fi nici un meterez mai tare împotriva turcilor ca Dumnezeu, și oferindu-și serviciile dacă cumva nobilii care îi sînt supuși au fii și el ar vrea să-i trimită la noul seminar al pontificalui și al regelui, a primit de la el răspunsul că se va îngriji de aceasta, și a mai adăugat: „O dacă fiul meu ar fi mai mare, dar are doar trei ani, l-aș da cu drag Societății ca să-l instruiască!“ Lăsînd acolo o carte religioasă — măcar că în acest castel era doar un singur catolic — dar pentru ca prin această carte să fie ajutați ceilalți care se abătuseră încă de mai înainte de

p. 206

³⁷ Printre acești copii de nobili poloni se aflau și unii ai căror părinți îmbrățișaseră Reforma, dar își dăduseră copiii ca să fie instruiți în doctrina catolică alături de tînărul principe.

³⁸ Vezi scrisoarea lui Possevino din 6 martie 1583 către regele Ștefan Báthory privind alegerea unui loc potrivit pentru întemeierea unei colonii <de catolici>. Regele Poloniei propusese Cîmpul Pîinii — Possevino opina pentru Sebeșul săsesc din apropiere, mai potrivit după părerea sa (V e r e s s, *op. cit.*, I. pp. 255—258).

³⁹ *Fauces Temisi* (!) (greșit în loc de Mureș).

⁴⁰ Este numită în scrisoarea citată: *Kenyerse* (Cîmpul Pîinii).

⁴¹ *Arx*. Editorul propune „identificarea“ Orăștie, puțin probabilă, căci în text este vorba de castelul unui nobil și nu de un oraș. Vezi relația lui Possevino, n. 415 în care este vorba de castelul de la Ilia al nobilului Wolfgang Bethlen.

⁴² De fapt Possevino ocolește chestiunea pusă destul de precis de acel nobil doritor de ajutoare concrete în lupta contra turcilor.

la credința adevărată, ne-am întors pe aceeași cale și ne-am îndreptat spre Sibiu, capitala „celor șapte cetăți germane”^{42a} care sînt în acest stat, oraș foarte bine întărit și înzestrat cu construcții și așezat aproape de acești vestiți munți care despart Dacia Ripensă⁴³ și Dacia Transalpină⁴⁴ de Transilvania. Ne-au venit în întâmpinare orășenii de frunte (deși sînt luterani cu toții), s-au tras tunurile în semn de cinstire și ne-au primit într-un loc de găzduire foarte bine pregătit pentru noi. Și sînt doar tot aceiași <orășeni> care nu de mult — întrucît cetățile lor sînt ca și libere⁴⁵ deși sînt și supuse unor îndatoriri⁴⁶ față de principe — au pus opreliște să nu vină nimeni la Cluj la școlile noastre, ba chiar au întors din drum pe cei care veneau <acolo>. Dar părintele, pentru ca sosirea sa să nu le pricinuiască un gînd bănuitor care să le tulbure sufletele aplecate spre bănuială, a dezvăluit în treacăt la trei din fruntașii lor care își zic păstori⁴⁷ (și nu sînt), cauzele pentru care a venit acolo, și le-a spus că trebuie să plece iute de acolo pentru a împlini niște treburi ale regelui <ce le avea acesta> cu împăratul⁴⁸ (precum și era) <și> a scos la iveală foaia pe care însemnase punctele asupra cărora dorea să fie luminat de ei⁴⁹. Și acestea erau privitoare la felurite împrejurări ale Transilvaniei în scopul de a cunoaște antichitatea și istoria <ei>, cu care aceia se și îndeletniciseră, dînd niște comentarii scrise. Atunci cînd unii din ei l-au auzit pe părinte întrebînd cu <atîta> erudiție despre acestea, și au înțeles cu adevărat de la cancelar că el a fost trimis de marele pontifex la regele Poloniei, salutîndu-l cu mult respect și întotdeauna <stînd> cu capul descoperit (deși părintele se împotriva) // i-au dat multe lămuriri, căci li se spulberase teama pe care o concepușeseră să nu fi venit el cumva cu putere mare ca să le ia locul și poporenii⁵⁰.

Apoi cum părintele se prefăcea (și totodată spunea și adevărat⁵¹) că el merge mai departe, unul din acești pseudopastori a zis: „O, de ai putea — așa cum te îngrijești să împaci pe principii între ei — să înlături și certurile pentru religie dintre noi!” Am admirat atotputernicia lui Dumnezeu care îi adusesese la această declarație, măcar că părintele se abținuse cu cea mai mare grijă de la acest lucru...

^{42a} Adică Siebenburgen.

⁴³ Banatul.

⁴⁴ Țara Românească.

⁴⁵ *Liberæ*, adică avînd o guvernare proprie.

⁴⁶ *Beneficiariæ*.

⁴⁷ *Pastores* — pastori luterani.

⁴⁸ *Caesare*. E vorba de negocierea privind cetatea Satu Mare.

⁴⁹ *Capita rerum... quæ ab iis doceri cupiebat*.

⁵⁰ *Locum et gentem*.

⁵¹ În parantezele precedente, ca și în aceasta, autorul subliniază cu admirație subtilitatea iezuită a lui Possevino.

... Atunci părintele a spus: Acestea desigur ar cere mai mult timp decât îmi este îngăduit acuma etc. ... [el trimite la scrierile părinților bisericii care au trăit aproape de vremea apostolilor]. „Dar dacă le înlocuiți cu acele pe care vi le propun nu știu care <reformatori> născuți mai ieri și care, despărțindu-se în fel de fel de secte, au zămislit atâtea certuri, cum s-ar putea face ca rămânând mai departe <această> cauză a disidențelor să fie înlăturate certurile?” Atunci aceia, nespunând nici un cuvânt, ci admirând în tăcere, au început să-l laude pe părinte, fie în chip prefăcut, fie cu adevărat. Acesta, întorcându-se către pîrgarul⁵² orașului care era de față, a adăugat ca în glumă dar totuși serios: „Dacă mi s-ar îngădui cumva să mă întorc aici, și nu mi se va interzice rămânerea în oraș vreme de 15 zile, poate vom putea să discutăm prietenește despre aceste <lucruri> ce le vor încuviința ușor bărbații cinstiți”. „Din partea noastră, a spus pîrgarul, lucrul va fi îngăduit”. „Dar pe străini, a spus părintele, nu îi primiți”. „Nu primim desigur unguri, a răspuns, dar vom primi italieni și germani”. Astfel după ce am discutat îndea-juns, ei nu au vrut ca să vizităm orașul de jur împrejur din cauza întăriturilor și, dînd mîna cu ei, ne-am întors la Alba Iulia. Acolo a primit o scrisoare de la principe către pontifice, avînd grijă ca ea să fie scrisă din capul lui⁵³, ca să se recunoască firea lui. Ne-am luat rămas bun de la părintele Leleszi... Iar în toată această călătorie părintele⁵⁴ s-a îngrijit în felurite chipuri să atragă pe marele cancelar al Transilvaniei, care e străin de credința catolică, la recunoașterea adevărului; urmarea a fost că el s-a lăsat mai înțîi de multe <din cele> pe care le proclamase sus și tare, apoi a făgăduit să nu se împotri-vească religiei catolice și să-i ajute întotdeauna pe ai noștri <spunînd> că va citi cu siguranță cărțile pe care le primise de la părinte.

De la Alba Iulia ne-am reîntors la Cluj împreună cu rectorul⁵⁵ care venise tot timpul cu noi, și care în toate acele zile întrebese și ascultase cu folos multe lămuriri despre sensul institutului nostru și despre // recoman-darea exercițiilor spirituale. Iar la Cluj cît am fost <acolo>, timpul a fost folosit pentru rînduirea seminarului pontifical și regesc, căci se socotea de către toți cei buni că însuși acest lucru este leacul cel mai grabnic de care e nevoie. Trei lucruri erau de lămurit, care stîrneau destule greutateți. Unul, că din partea senatorilor ilustrului principe i se atribuisse fățiș această sarcină secretarului conducerii orașenești a Clujului⁵⁶ în așa fel ca să poată stingheri grozav libertatea Societății, dacă nu s-ar netezi lucrul⁵⁷. Căci urma ca

p. 208

⁵² *Consulem* — corespunde cu burgermaisterul din orașele sașilor.

⁵³ *Suo Marte*.

⁵⁴ *Possevino*.

⁵⁵ Iacob Wuyek, pomenit mai sus. La Sibiu se împărtășise împreună cu „părintele” după slujba oficiată de însoțitorul acestuia, autorul relației de față.

⁵⁶ *Claudiopolitani magistratus scribae*.

⁵⁷ *Nisi res complanata fuisset*.

suma dată de rege să fie plătită prin el și apoi să se facă alegerea membrilor⁵⁸. Deci ca să nu întâmpine piedici, părintele, din pricina acestui fapt, a discutat serios cu senatorii care erau la Alba Iulia și în alte locuri, trimițându-le curieri, și a obținut ca ei să revină asupra dispoziției lor. Altă <greutate> era că plata banilor regești avea termen⁵⁹ cam la începutul anului următor, și fără de aceștia lucrul avea să fie oarecum ciuntit, și s-ar fi putut întâmpla, dacă am fi plecat lăsând treaba neisprăvită, ca să nu se mai ajungă niciodată la înfăptuirea ei. De aceea s-a ajuns la această <formulă>, ei au poruncit să se numere pe loc aceleia pe care l-ar desemna părintele tot atâția bani câți lăsasem și noi în numele pontificelui. A treia <greutate> și cea mai mare era că orașul — care este plin de arianism și de toată drojdia altor erezii, în care nici chiar Evanghelia, ci doar profeții și Vechiul testament, se expun <și încă> în chipul cel mai pervers pentru a întuneca dumnezeirea domnului Hristos — trăgăna treaba uimitor de mult pentru ca să nu ni se dea alt loc pentru seminar... Iar părintele, care nu voia ca ei să se mînie — și chiar dacă ar fi să se mînie, dorea ca ei să creadă că această stăruință le vine mai degrabă de la slujbașii regelui decît din partea Societății noastre, chemînd la sine pe sfetnicii orașului le vorbește cu blîndețe: „Toată această treabă, spune el, interesează nu Societatea iezuiților ci folosul Transilvaniei și deci și al clujenilor...” Deci aceștia se apucă iarăși și iarăși să-și adune sfatul, să cheme pe consilieri⁶⁰ (căci acest oraș are un pîrgar⁶¹, un jude regesc, 12 senatori și în sfîrșit consilieri de care este cîrmuit) și în cele din urmă, ne-au propus casa cea mai păcătoasă, gata să se năruie și care n-ar fi fost potrivită nici măcar de grajd. Chemat acolo, senatorul principelui, care venise pentru această treabă la părinte și care, deși luteran, avea mare dragoste pentru Societate⁶², merge la fața locului și totodată merge și părintele. Iar acesta văzînd cum stau lucrurile, întorcîndu-se către pîrgarul orașului (bărbat nu dintre cei mai răi deși străin de credința catolică), spune: „Se aduce desigur o jignire regelui și nu se răspunde cu recunoștința cuvenită pentru o atare facere de bine”. Atunci acela⁶³ // a zis că nimeni nu poate fi alungat după lege din propria sa casă, și că orașenii și-au dat toate silințele ca să găsească o casă, dar nu este nici una. Acestuia i-a zis părintele: „Dacă nu poate fi alungat nimeni

⁵⁸ *Alumnorum delectus*. Adică a elevilor seminarului.

⁵⁹ *Incidebat*.

⁶⁰ *Centumviros*.

⁶¹ *Consulem*.

⁶² Această afirmație surprinzătoare, care nu poate fi atribuită naivității, caută să acopere faptul evident că în toată această pertractare singurul sprijin real al iezuiților se datora autorității regelui Ștefan Báthory. După moartea acestuia iezuiții au fost siliți să plece din Transilvania.

⁶³ Pîrgarul.

din casa proprie (ceea ce noi negreșit nu am voi niciodată să facem chiar dacă voi ceilalți ați voi < așa ceva >, atunci desigur dacă regele ar restitui mănăstirea dominicanilor⁶⁴ unde și-au așezat arienii sinagoga și colegiul, și de unde au alungat pe catolici, < redînd-o acum > catolicilor care au clădit-o, nu i s-ar aduce vreo nedreptate nimănui. În ce mă privește pe mine — a zis el — dacă pînă mîine lucrul nu este făcut, voi pleca după ce voi fi declarat înaintea unui notar public că atîrna de voi ca să putem trece mai departe neîntîrziat la treburi de mare însemnătate la care regele ține mult și de care atîrnă binele creștinătății și pacea noastră”. A plecat și, după ce pîrgarul a stat toată noaptea aceea fără somn, a chemat dis-de-dimineață pe orașeni și au discutat toată ziua, ceea ce nu era în obiceiul lor. În cele din urmă... au hotărît să cumpere o casă destul de încăpătoare pe care să o dea deocamdată în folosință seminarului...

... Am plecat de-a dreptul la Oradea. În această călătorie care ne-a luat ceva mai mult de trei zile nu ni s-a întîmplat nimic deosebit, decît că am trecut destul de greu numeroasele cotituri, cel puțin treizeci la număr, ale rîului Criș (astfel numit pentru că poartă aur) care curge printre munți pe o vale foarte îngustă din Transilvania în șesul Ungariei. Și în mijlocul acestei văi am găsit un sat de români⁶⁵, vechiul neam al romanilor⁶⁶ care își

⁶⁴ Vezi în privința aceasta, schimbul de scrisori între Possevino și rege, în colecția *Monumenta Transylvanica*: A. Veress, *Báthory István Erdélyi Fejedelem és Lengyel Király Levelezése* (Correspondența lui Ștefan Báthory principe al Transilvaniei și rege al Ungariei), vol. II, Cluj, 1944, p. 259, scrisoarea lui Possevino din Cașovia din 29 decembrie 1583)... [a făcut rost de zidari mai buni din Roma. Cu mia de florini de la papă a trimis să fie reparată cocioaba (*domuncula*) abia zmulsă cu greu < de el > cînd a fost la Cluj și impropriu, chiar pentru puținii elevi care trebuiau captați căci toți elevii s-au îmbolnăvit din cauza clădirii dărăpănate și prăpădite și alții au < și > plecat (*omnes ad mortem alumni ex ruinoso et terreno aedificio decubuissent, alii abivissent*). Cei 12 elevi făgăduiți de consilier nu au fost trimiși niciodată. A trimis în Rusia pentru ca să fie expediați cîțiva elevi în Transilvania și în locul lor să fie trimiși temporar unii din Transilvania în alte seminare pontificale, spre a nu fi supuși vexațiunilor ereticilor... etc. (Sugestia principală se afla în post-scriptum. La expirarea termenului de un an de la închirierea acelei cocioabe, situată în *parvo loco et malo*, regele ar putea atribui seminarului mănăstirea dominicanilor în care arienii și-au făcut școala lor... Și dacă ar crede că nu trebuie aruncată cît colo acea pleavă, li s-ar da cocioaba seminarului destul de bună pentru ei.] Răspunsul regelui (p. 262, 7 ianuarie 1584) e destul de tăios. Lucrul acesta nu poate fi încercat *propter multa evitanda scandala malevolentium*. Va fi prea destul să se închirieze sau să se cumpere o casă mai încăpătoare. „Dar ne mirăm cum de este atît de nepotrivită acea casă încît să fi pricinuit nu numai îmbolnăviri, dar și decese. Oricum o fi, știm că alții strigă că ei au murit nu din cauza locuinței proaste, ci din cauza puținătății și felului neobișnuit al hranei. Nu sîntem de acord (*non placet nobis*) ca să fie introduși rutenii în acel seminar. Lucrul ar fi desigur rău văzut ca să fie băgați acolo străini în locul localnicilor pentru care a fost creat seminarul, decît dacă acest lucru s-ar face în foarte mică măsură și fără vreun neajuns al localnicilor...”

⁶⁵ *Valachorum*.

⁶⁶ *Romanorum genus*.

zic pînă astăzi romani și care coboară fie din coloniile romanilor, fie din acei osîndiți la muncă silnică în minele de metal⁶⁷. Aceștia vorbesc o limbă stricată care nu poate fi bine înțeleasă nici de unguri (!) nici de italieni. Ei totuși păstrează multe cuvinte italice, încît nu ar fi prea greu cuiva să învețe această limbă, dacă cineva ar dori din suflet mîntuirea acestui neam prins în oarecare măsură în mrejele grecilor⁶⁸ și răspîndit pe o suprafață foarte întinsă pînă la Marea Neagră; însuflețindu-i pe aceștia prin clemosină și printr-o pildă <vie> față de credința romano <catolică> și față de marele pontifice pe care ei îl numesc părintele cel mare.⁶⁹ După ce ne-am urmat drumul, a doua zi după aceea ne-am apropiat de Oradea care fusese nu de mulți ani încoace reședință episcopală și care este bastionul acestei cetăți.

Comandantul ne-a ieșit în întîmpinare cu 130 de călăreți la două mii de pași de oraș și am fost primiți cu cinste și deferență (deși este străin de credința catolică, ne-a introdus în cetate unde ni se pregătise loc de găzduire...)

p. 210

Vine la părinte un biet preot sîrbesc (*slavus*)⁷⁰ care înțelege limba maghiară dar nu o vorbește, împreună cu învățătorul și 70 de orașeni și 20 de copii cu pere, mere și struguri de care este mare belșug în acest ținut nespus de frumos. [Ei cer un predicator. Li se făgăduiește unul de la Cluj care va veni de Rusalii. Părintele distribuie cărți de rugăciune... și dă preotului împuternicire să dea dezlegare de păcate în temeiul autorității apostolice, urmînd ca pentru cazuri mai grele să alege la rectorul Colegiului din Cluj sau la superiorul rezidenței din Alba Iulia, investiți de el cu toată puterea pe care o avea de la papa „*ad alios nodos explicandos*“. Îndeamnă pe arhitectul italian să se spovedească însoțitorului părintelui. A doua zi, slujbă în singura biserică romano-catolică așezată tocmai la capătul suburbiei „din lucrătura vicleană a ereticilor. Trebuiau confirmați credincioșii prin interpret“. În timpul slujbei părintele este luminat de duhul sfînt, cum că așa-zisul predi-

⁶⁷ *Qui ad metalla damnati erant.*

⁶⁸ *Gentis illius qualibuscunque graecorum retibus imbutae.*

⁶⁹ *His elemosyna et exemplo aliquo erga Romanam pietatem Pontificemque Maximum (quem vocant maiorem patrem) animatis...* Vezi și scrisoarea lui Possevino către papă din 12 aprilie 1583. Veress, *op. cit.*, I, p. 280, unde e vorba de românii din Țara Românească și de originea lor română. „E poi vicina et contigua la Valachia, nella quale stendendosi insino al Mare Eussino, mi affermavano persone pratiche et nobili, che sono da quaranta mila villaggi, i quali pagano seicento mila ducati di tributo ogni anno al turco. Et tutti queste reliquie dell'antiche colonie Romane, si come anco hoggidi ne serbano la lingua nostra corrotta, chiamano Vra Bne (Vestra Benedictione) Padre et sono christiani secundo il rito greco, ma come sono idioti, non havrebbero quella difficoltà in rendersi alla chiesa cattolica, la quale hanno i Greci: massime che fin'hora sono stati senza studii et depressi, con tutto che mostrino nella faccia et nell'ationi animo et giuditio italiano“.

⁷⁰ Desigur român.

cator⁷¹ este un învrăjbitor calvin care l-a silit pe predicatorul catolic să părăsească orașul. Possevino pentru a fugi de scandal îl primește, confirmă în fața lui pe catolici... etc... etc... dar mai apoi la afirmația aceluia: cum că „Și noi i-am doborât pe areini“, îl fulgeră cu exorcismul: *Vade retro Satan!*

[Comandantul militar salută pe părinte. El nu e catolic, dar se deosebește de calvinii prin trei puncte: predestinare, euharistie și faptele bune. Mică discuție cu Possevino. Acesta cu diplomație speră lucruri mai bune de la el pe viitor.

Un catolic fugit din părțile turcești din Gyula. S-a despărțit de soție, vrea să ducă viață de pustnic. Îl trimite la Cluj (la seminar la grădina de zarzavat sau în vreunul din satele iezuiților.)].

⁷¹ *Concionator* identificat de editor: „*doctissimus Petrus Beregszász*“.

ANEXA I

TEXTE ORIGINALE

JEAN DE SAULX

1574

✱

Mémoires de très noble et très illustre Gaspard de Saulx seigneur de Tavanès, mareschal de France, admiral des mers du Levant, gouverneur de Provence, conseiller du Roy et capitaine de cent hommes d'armes s.l.s.d.¹

Quatrième advis, pour faire la guerre contre les Turcs.

Celuy qui escrit s'est trouvé à la révolte de vingt mil Moldaves et Grecs contre le Turc arrivant Cigalle, qui fut depuis Bascha avec trente mil hommes, les Moldaves en présence coupèrent la teste à leur Chef et firent leur

¹ Anexă la textul tradus în corpul volumului la p. 416—417.

paix, c'est pourquoy il faut bien prendre garde comme il se faut servir de ces nations accoutumées à vivre en servitude.

Cinquième advis, pour réduire l'Europe en l'obeyssance des Roys de France et d'Espagne. Admonestemens aux Roys de France et d'Espagne pour l'entreprise des Turcs.

p. 55. du gouvernement des Turcs J'ay veu, j'ay sceu le gouvernement des Turcs, je n'escriis par livres et ouy dire ainsi que plusieurs, je servis Henry troisième esleu Roy de Pologne, en son voyage, coronnement, et établissement, lesquels parachevez, ie partis pour aller à Constantinople, passay par l'Hongrie, Transilvanie et Vallaquie, où ie me trouvay en une bataille gagnée par le Moldave Chrestien, revolté contre le Turc, faisant guerre au Vallac son allié, vaincu, et depuis victorieux par l'assistance de cinquante mil Turcs conduits par le ieune Cigale, que ie vis, leur ayant donné les Chrestiens révoltez la teste du Moldave leur chef. Poursuivant mon voyage, moy cinquiesme assailly par deux cens, la maison où j'estois, bruslée, sortismes l'espée à la main, un des notres blessé d'onze coups d'espieux, depuis nous fusmes pris et mis en liberté par le commandement du Valac allié du Turc, et victorieux par leur aide.

Aucuns de ce temps guérissent les grandes plays en n'y mettant qu'une feuille de choux, et les Turcs ne les pensent qu'avec de l'herbe et racines, desquelles ils font les onguents et les tentes. De tels médicaments fut guerri le sieur Destaix en Valaquie estant avec moy, blesé de neuf coups d'espieux que d'épée.

ANEXA II

MĂRTURII INDIRECTE

MARCO ANTONIO FERRARI

(? — după 1552)

*

Marco Antonio Ferrari era un militar italian din armata imperială trimisă în Transilvania sub ordinele vestitului general spaniol Castaldo. Profitând de împrejurări favorabile și de duplicitatea lui Martinuzzi, Habsburgii ocupaseră Transilvania silind pe regentata Isabella, văduva lui Ioan Zápolya, și pe nevîrstnicul ei fiu Ioan Sigismund să părăsească țara mulțumindu-se cu ducatul de Oppeln sau Opolia din Silezia. Știind că atitudinea domnilor din Țara Românească și Moldova le era dictată de Turcia, nemulțumită de această ocupare, generalul Castaldo a încercat să-i înlocuiască cu alții care să fie devotați imperialilor. Cele două scrisori de față scrise în aceeași zi din Alba Iulia, și cu un cuprins destul de asemănător, arată răsunetul în Transilvania al evenimentelor de la Dunăre, precum și greutățile întâmpinate de soldații lui Castaldo ținute neconținut în tabără în condiții vitrege. Cît privește exactitatea informațiilor, dacă cea privind prinderea sau răpunerea lui Mircea Ciobanul nu s-a adeverit, în schimb cele despre omorîrea boierilor și cruzimile domnului sînt confirmate de știrile contemporane. Textul scrisorilor amintite aici a fost publicat de Veress, *Documente...* I, pp. 116—117.

[ECOURI DESPRE CRUZIMILE¹
LUI MIRCEA CIOBANUL²]

23 noiembrie 1552 — Alba Iulia³

Mircea voievod al Valahiei și (!) Țării Românești⁴, prefăcându-se bun creștin, voia să dea această țară⁵ în mîna turcilor în unire cu unii băștinași, și măcar că iarna îi era potrivnică adunase împreună mulți turci sub patru căpetenii⁶ și erau hotărîți să intre⁷, fără a

¹ Traducerea s-a făcut după textul italian publicat de Veress în *Documente...* I, pp. 116—117, după originalul aflat în Arhiva Vaticanului-Nunziatura di Germania, vol. 63, p. 145.

² Text anonim. Pentru atribuirea sa vezi textul următor destul de apropiat cu acesta și care îi aparține lui Ferrari.

³ Adresantul era probabil abatele Martinengo, nunțiul papal la Viena.

⁴ *Di Valahia et (!) Transalpina*. Este vorba de Mircea Ciobanul (1545—1552) (1553—1554).

⁵ Transilvania.

⁶ *Vayvodi*.

⁷ În Transilvania.

se mai aminti de episcopul moldoveanului⁸, care venea cu gânduri asemănătoare.

Și noi, neputînd face altfel, am pus pe un altul⁹ care avea drepturi la domnie¹⁰ să intre în țara sa și, în înțelegere cu boierii săi, s-a dat lupta¹¹ cu biruința acestui pretendent al nostru cu moartea a 500 de călăreți turci și capturarea a 26 de piese de artilerie și cu moartea banului, <cure era>, unchiul¹² și a căpitanului general care era fratele lui Mircea, care a murit și el sau a fost prins . . . etc.

. . . [Despre victoria de la Agria etc. . . .]

. . . Acuma se poate spune că măriia sa a dat deoparte doi mari dușmani din¹³ acele două țări sau provincii, doi tirani mai cruzi ca Falaris și Dionisie. Acesta, după ce a făcut să piară cumplit nenumărați bărbați și femei cu copilașii lor în brațe, pe unele care mai erau în viață punea să le spînzure de picioare și să le smulgă sînul cu cîrlige de fier¹⁴, și înainte de a se da bătaia a pus chiar la masa sa să fie uciși cu cruzime patruzeci și șapte <de boieri> și încă șase în ziua cînd trebuia să se dea lupta, jertfindu-i diavolului pentru ca să-i vină în ajutor. Noi mai stăm încă în tabără cu trei coți de zăpadă împrejur. Dar azi m-am retras în Alba Iulia silit de starea sănătății mele și de condițiile grele ale soldaților care azi împlinesc șase luni de viață în tabără¹⁵ munciți de toate primejdiile și strîmtorările ce le poate aduce un război nespus de greu . . . etc.

din Alba Iulia la 23 noiembrie 1552.

⁸ *Non ricordandosi del Vescovo del Moldavo*. Este vorba de mitropolitul Grigore Roșca (1541—1564) care a păstorit și pe vremea lui Ștefăniță Rareș și a lui Ioldea și care a mers în mai multe rînduri la turci cu misiuni din partea domnului.

⁹ Radu Iliaș, domn al Țării Românești (1552—1553).

¹⁰ *Che teneva ragione al stato*.

¹¹ La Mănești (16 noiembrie, 1552).

¹² Zio. Observăm oarecare asemănare cu moartea marelui ban Teodose căzut în lupta de la Periș (1548) purtată de același Mircea Ciobanul, dar cu succes contra boierilor pribegi, vezi *Istoria Țării Românești 1290—1690. Letopiseșul Cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu și D. Simonescu București 1960 p. 49. Cum nu mai este vorba de căderea banului în scrisoarea următoare (vezi p. 878—879) acesteia, se pune întrebarea dacă acest amănunt nu se datora unei confuzii cu evenimentele din 1548 redată neclar de informatorul lui Ferrari.

¹³ În text: *et*, mai probabil: *e*.

¹⁴ *Con graffi di ferro appiccate per gli piedi, le faceva extirpare le mamille*.

¹⁵ *Sotto tende* — în cort.

[DESPRE BĂTĂLIA DINTRE
MIRCEA CIOBANUL ȘI RADU ILIAȘ]¹⁶

1552 noiembrie 23 Alba Iulia

- p. 117 Din nou pot să vă¹⁷ spun că voievodul Țării Românești, care se prefăcea că tratează pacea între sultan¹⁸ și regele nostru¹⁹, se străduia din rășputeri²⁰ să stăruie pe lângă nobilii din Transilvania ca să-l primească pe fiul regelui Ioan²¹ să plătească tribut sultanului și să taie în bucăți pe ostașii regelui; de aceea îl *Senor Generale*²² a pus de a intrat în Țara Românească unul ce pretindea că e moștenitorul acestei țări, și cu spri-

¹⁶ *Ibidem*, pp. 117—118. Originalul italian e în Arhiva Generală din Simancas, Estadio Alemania, Legajo 647, fo. 159.

¹⁷ Scrisoarea e adresată lui Simon de Favis la Milano.

¹⁸ Soliman I.

¹⁹ Ferdinand de Habsburg.

²⁰ *Havea rivolto tutta la pratica*.

²¹ Ioan Sigismund Zápolya.

²² Castaldo.

jinul partidei (?) sale²³ și cu iscusința și ajutorul ce i s-a dat acolo a strâns în puține zile cam 15 mii de oameni și a pus stăpânire pe locuri destul de însemnate. Voievodul a pornit la luptă cu patru sangeaci și 500 de turci cu mare număr de nobili care se numesc boieri și cu un număr nesfârșit de soldați de strînsură²⁴ și, de teamă să nu fie trădat de boieri, a pus acum opt zile să se taie capul la 47 din ei. Ceilalți, temîndu-se de o soartă asemănătoare, au fugit noaptea și s-au dus la Radul, dușmanul lui, care în ziua de marți — adică a doua zi — a mers împotriva voievodului cu care a dat lupta²⁵ și a rămas biruitor. A prins pe căpitanul oștii²⁶ și a fugărit pe voievod care, fiind urmărit și miercuri de cai mai iuți și mai sprinteni, a fost prins²⁷ sau este mort, și 500 de turci și doi sangeaci au fost tăiați în bucăți, și s-au capturat 26 de piese de artilerie nouă, lucru foarte bun pentru rege, care va avea în acea țară un voievod devotat lui, care s-a și legat să-i dea 30 de mii de ostași plătiți în orice expediție împotriva sultanului.

Din Alba Iulia la 23 noiembrie 1552.

²³ *Con favor della parte.*

²⁴ *Gente colletitia.*

²⁵ La Mănești (16 noiembrie 1552).

²⁶ *Il capitano generale del campo.*

²⁷ Vezi scrisoarea precedentă la pp. 116—117 — *è morto anchor lui o preso*, aci la p. 118, *fu preso* e <probabil o> morto. Vestea însă nu s-a adevărit.

[RETRAGEREA LUI LASKI DIN MOLDOVA]¹

(*octombrie 1563*)

p. 210

Acesta (Laski), primind vestea despre nenorocirea lui Despot... deși era tare tulburat de mărimea primejdiei și-i vedea pe ai săi cu cugetele înfiorate, nu și-a pierdut totuși cumpătul și i-a îmbărbătat pe ostași, ca să nu aibă nici o teamă de barbarii care sînt ocupați cu alte treburi, ci să se silească cot la cot și cu toată hotărîrea să-și grăbească drumul. Rînduindu-și trupele a început retragerea, și pentru ca să se apere de hărțuiriile dușmanilor și-a înconjurat aproape toată oastea, dinspre partea pe unde se părea că avea să se repeedă dușmanul, cu căruțe (de care ducea cu sine un mare număr după obiceiul poporului), în așa fel încît soldații să înainteze ca și cum s-ar afla la adăpostul unor întărituri, și să

¹ Din biografia lui Despot scrisă de Graziani, editată de E. Legrand (pp. 210—214), narațiunea de față este inspirată direct de Laski; vezi mai sus biografia lui Graziani.

le răpească dușmanilor puțința de a-i tulbura sau ataca. // Dar după ce au înaintat în acest chip fără să se fi ivit niciodată dușmanul, a pătruns frica în ei, să nu li se fi pregătit vreo cursă; și grija și bănuiala lor în privința aceasta erau sporite de faptul că retragerea lor se făcea prin acea pădure în care dăinuia vie din amintirea părinților lor marea înfrângere suferită de regele Ioan Albert al Poloniei din partea moldovenilor conduși de Ștefan, „regele” lor neînfricat și neobosit. p. 211

Muncii de aceste gânduri, ei află că se taie pădurea și sînt culcați la pămînt copaci uriași cu care să fie închise drumurile și împiedicată trecerea (În scopul acesta țăraniile fie din porunca lui Ștefan <Tomșa>, fie din imboldul lor se puseseră la lucru cu însuflețire și sîrguință). Laski fără a pierde o clipă, căci de aceasta depindea și salvarea sa și a oamenilor săi, poruncește în grabă să o ia înainte toți călăreții mai sprinteni [cu armătură mai ușoară], iar el însuși își mîină cît poate mai iute trupa <luptînd> cu impedimentele carelor. Călăreții intrînd în pădure, cum nu au dat de nici o trupă de pază rînduită pe lîngă cei ce făceau acea lucrare, îi împrăștie ușor pe țărani² prin venirea lor și îi pun pe fugă, și îi dau de știre lui Laski că ei sînt stăpîni pe intrarea în pădure și că nu se ivește nici un dușman. Dar s-a mai adăugat de aci bănuiala unui vicleșug și nu a fost înlăturată îngrijorarea. Așadar, i-ar fi cuprins disperarea pe oamenii muncii de griji și de teamă dacă nu i-ar fi susținut însuflețirea și îndemnul lui Laski. // Căci atît de tare zdruncinase sufletele tuturor frica unor curse întinse, încît, oriunde își aruncau ochii, li se părea că văd sărînd asupra lor dușmanii stînd la pîndă, și că sînt înconjurați de barbari. Laski observînd teama lor a început să meargă din om în om și chemîndu-i pe fiecare în limba sa să-i îndemne, ba chiar să-i roage să nu se teamă zadarnic de atacul unei mulțimi neorganizate³, și obișnuită să alerge în dezordine, fără comandant, fără poruncă, fără rînduială: <căci aceia> nu vor îndrăzni să dea năvală, și dacă ar îndrăzni nu ar rămîne nepedepsiți; opunîndu-le drept întăritură carele, ei <polonii> vor lupta dintr-o poziție asigurată și pot ușor să respingă chiar numai cu pușcași⁴ incursiunile primitive ale barbarilor: dar ei să-și păstreze numai străvechea tărie a sufletului și să meargă înainte, fiecare la locul său, în ordine și în tăcere. p. 212

Aceste îndemnuri le dădea Laski alergînd în grabă prin toată oastea, călărînd un cal turcesc⁵ foarte sprinten, din care fapt s-a născut la ostași bănuiala că el în cugetul său gîndește altfel și nu se încrede în starea lucrurilor, ci își pune nădejdea în fugă și în iuteala calului. Cînd a înțeles Laski

² *Operas.*

³ *Inconsideratae.*

⁴ *Sclopetariis.*

⁵ *Thrace.*

p. 213 acest lucru, descălecînd a zis: „Soldați pînă acuma am îndeplinit față de voi slujba de comandant; și m-am îngrijit după cum era nevoie ca să aveți cele mai bune condiții de luptă dacă v-ar ataca dușmanii, eu care v-am condus cu sfatul vă voi da exemplu cu fapta: sau vă voi duce nevătămați de aici, sau voi cădea aici cu voi. Căci nu prețuiesc viața într-atîta încît să o socotesc mai vrednică de cruțare decît salvarea voastră și renumele meu. Aș fi putut să mă bucur acasă în tihnă de averea primită de la tatăl meu

p. 214 dacă nu m-ar fi adus aici // dorința de glorie, spre a imita virtutea părintească. Aceasta este cheazășia credinței mele și a sufletului meu pe care v-o dau. Dar vă mai repet, soldați, — afară dacă cumva voi înșivă ați înșela părerea și nădejdea mea în virtutea voastră — nu numai că vom scăpa de aici nevătămați, dar încă cu mare glorie pentru noi. Însă oricum se va întoarce lucrul, hotărît că nimeni nu-l va vedea pe Laski fugind. Și de cine ar fi să fugim, soldați? De niște dușmani care nu s-au arătat încă, și care ar fi de dorit să ne iasă înainte, pentru ca să fie mai glorioasă această retragere a noastră mulțumită unei victorii? Oare voi vă înfricoșați din auzite de o mulțime obișnuită, nu să se lupte cu armele, ci să atace pe dușmani doar cu strigăte? Alungați această teamă nevrednică de acea îndrăzneală cu care de curînd păsești în ajutorul lui Despot prin mijlocul oștilor dușmane, și mergeți înainte cu încredere în comandant, ca și el care se încrede în voi și care nu se teme, ci dorește fierbinte ca dușmanul să-i iasă înainte”.

Rostind aceste cuvinte cu cea mai mare însuflețire în glas și în căutătură a ridicat într-atîta moralul scăzut al soldaților, și au fost atît de cuprinși de rușine pentru falsa lor bănuială, încît toată acea frică s-a transformat deodată în dragoste pentru comandant și a aprins <în suflute> o dorință aproape mai mare de a lupta decît <chiar> de a se salva. Iar Laski el însuși în acea zi, cum nu putea să-și îndeplinească îndatoririle cerute unui comandant <umblînd> pe jos, fiind împiedicat mai ales de încălțămîntea <de modă> polonă⁶, totuși nu a vrut să încalece, și nici nu a cedat rugăminților stăruitoare ale soldaților rugîndu-l să nu facă una ca aceasta. Iar moldovenii⁷ în acest timp, lăsîndu-i pe transilvăneni⁸, au poruncit unei trupe de patru mii de călăreți să alerge să-l zdrobească pe Laski. Aceștia ajungîndu-l din urmă, după ce străbătuse o mare parte din drum, cînd au văzut că apariția lor din păduri nu pricinuieste nici o fugă sau cutremurare și că trupa este bine apărută, mai întîi s-au oprit, apoi au pornit în formații

⁶ *Polonico... cothurno.*

⁷ Lui Ștefan Tomșa.

⁸ Care se întorceau în Transilvania cu bogata pradă culeasă din Moldova. Este vorba atît de fosta gardă a lui Despot, cît și de trupa „aliată” trimisă de Ioan Sigismund Zápolya contra Sucevei. În realitate moldovenii erau ocupați cu urmărirea jefuitorilor aliați și de aceea nu l-au atacat pe Laski în retragerea sa.

de hărțuială și au încercat să provoace spaimă la atac prin strigăte și urlete barbare. Dar Laski nu s-a lăsat de loc tulburat de acestea, ci <s-a arătat> pregătit și hotărât, îndemnându-i neîncetat pe soldați să-și urmeze drumul plănuit. Moldovenii după ce au încercat să-i zdrobească, dacă au văzut că mai sînt și respinși cu pierderi datorite gloanțelor de plumb ale pușcașilor pe care îi rînduise Laski cu iscusință printre căruțe, pun capăt urmăririi. Laski, readucîndu-și soldații peste Nistru, i-a slobozit teferi și nevătămați.

[EXPEDIȚIA LUI LASKI
ÎN MOLDOVA ÎN 1563]¹

p. 198 [Laski supărat pe Despot se unește cu Wisniewiecki contra lui . . . etc.]

Venirea și prinderea lui Wisniewiecki . . . etc.

Iar Laski a intrat totuși în țară cu oastea sa, din pricină că Despot printr-o iscoadă i-a scris o scrisoare foarte jalnică, rugându-l să-i fie milă de dînsul, recunoscînd că greșise față de dînsul și făgăduind sub jurămînt că, dacă Dumnezeu îl va slobozi, și dacă Laski îi va scăpa viața, îi va da și îl va despăgubi de toate pagubele. Laski primind acea scrisoare a chemat la sine pe toți rotmiștrii și a poruncit ca scrisoarea să fie citită în fața lor cu

¹ După P. P. Panaitescu, *Influențe polone în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, București, 1925, în anexa pp. 198—200, textul traducerii românești după versiunea polonă a *Descrierii Sarmăției* a lui A. Guagnini datorită lui Paszkowski, *Opisanie Sarmaczeyey Europeyskyey* ed. Varșovia, 1768, pp. 110—114. Pentru discuția textului, vezi mai sus biografia lui Guagnini.

glas tare, și cerînd sfat cum ar fi mai bine, să-l scape sau nu? Rotmiștrii au sfătuit că e mai bine să-l scape și să-l slobozească din închisoare, că dacă Despot pierе „acele // pagube și cheltuieli toate cîte le-ai făcut se pierd, iar cît va fi viu și slobod de asediul în care este ținut poți avea nădejde de răsplată”. Deci au hotărît să-l scape și au venit cu oastea pînă la malul rîului Siret, nu departe de Suceava, neștiind ce se întîmplase cu cîteva zile înainte... [predarea de către unguri a domnului etc...]

[Despot află de la un prizonier neamț credincios al lui Despot de uciderea sa].

Auzind această veste rea Laski, care cunoștea pe acel neamț, a înțeles că ea este adevărată și a fost foarte mîhnit. Chemînd pe toți rotmiștrii, le-a spus aceste lucruri, și se sfătua cu ei ce să facă și au hotărît astfel: „Deoarece l-au tăiat pe Despot și nu mai avem nici o nădejde de scăpare și ajutor din cetate, e greu să facem altceva decît să ne întoarcem acasă”. Și după aceea s-au sfătuit pe unde să se întoarcă acasă, căci aveau cu ei oaste foarte mică. Unii sfătuiău prin Bucovina, alții către Sniatyn, dar partea // mai mare a sfătuit către Bucovina dînd aceste argumente: „dacă ne ducem către Sniatyn, moldovenii vor asedia mai înainte castelul, iar noi avînd dușmani în față și în spate nu vom putea fi siguri în țară străină. Și deci să mergem spre Bucovina, dar moldovenii vor pregăti codrul ca odinioară: ca să nu cădem acolo în cursă trebuie să fim foarte cu băgare de seamă”. Între aceste sfaturi au găsit mijlocul ca hatmanul¹ să trimită cît mai repede două sute de călăreți, buni trăgători, care să apere codrul și să nu lase pe țărani să-l strice, și așa au făcut. Și cînd ai noștri au ajuns sub codru auzeau cum călăreții trăgeau în țărani care și începuseră să taie copacii pe alocuri și acei călăreți au ucis cîteva zeci de țărani, și în cele din urmă țărani au fugit. Oastea moldovenească venea după dînșii. Tomșa avea 12 000 pentru apărarea rîului, deși moldovenii arseseră și pădurile în fața lor. Și ne-au gonit din urmă pînă la Sniatyn și au sosit îndărăt după oastea polonă și au ars orașul. Astfel hatmanul a scăpat teafăr cu toată oastea sa și n-a pierdut nici un om, iar de la apărarea rîului călăreții poloni au ucis mulți moldoveni și i-au urmărit trei zile și trei nopți nedîndu-le odihnă.

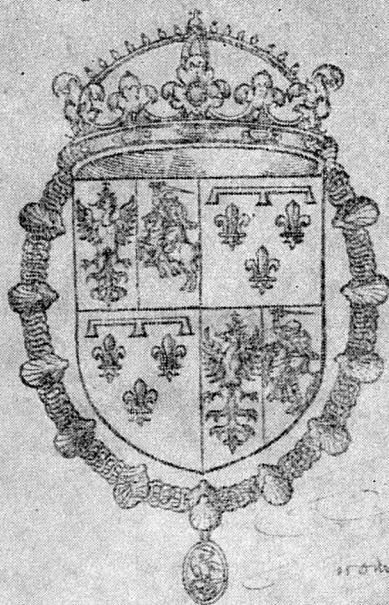
¹ *Laski*.

Vedere a oraşului Cluj (reproducere după A. Veress, *Izabella királyné 1519—1559*, Budapest, 1901, p. 425, fig. 128).

LA
DESCRIPTION DV
ROYAUME DE POLOIGNE,
ET PAYS ADIACENS: AVEC
les statuts, constitutions, moeurs,
& facons de faire d'iceux.

Par Blaise de Vigenere, Secretaire de feu Mon-
seigneur le Duc de Neuernou.

A PARIS

Chez Jean Richer Libraire, rue Saint Jean de Latran,
à l'enseigne de l'arbre Verdoyant.

1573.

AVEC PRIVILEGE DV ROY.

Foaia de titlu a
lucrării lui Blaise
de Vigenère, *La
description du
royaume de Po-
logne...*, Paris,
1573

LA DESCRIPTION

de Saxe où sont les riches minières de metaux, ayant quelque trente lieues de long, & vingt ou vingtcinq de large: Tresfertile & abondant de toutes choses requises pour la vie & usage de l'homme, & fort agreable à cause des boys & riuieres qui le trauesent en plusieurs endroits, & s'en vont rendre dans celle d'Odre, des anciens dicté Guttalus, laquelle couppela Silesie presque en deux parties esgales, & passant par Vvratillaue, puis par Francford en Brandebourg, va finalement se descharger en la mer de Pomeranie, pres la ville de Sretin, où elle faict vne belle isle, & vn lac au dessouz.

VVALACHIE

Es Palatins ou Vayuodes de Vvalachie auoyent de tout temps esté tributaires des Roys de Hongrie, & souz la protectiõ & obeissance d'iceux, iusqu'à ce qu'apres la mort du roy Loys enuiron l'an 1388. les affaires des Hongres estäs tous bronillez, le Palatin Pierre se retira d'eux, & s'en vint à Leopoli faire le serment de fidelité au roy Vvladislaus Iaghellon. Ce qui fut depuis continué par ses successeurs en la seigneurie de Vvalachie aux autres roys de Poloigne: Mais par succession de temps leurs partialitez ont ouuert le chemin aux Turcs de les empietter. Car ce a esté tousiours vne nation fort bizarre, fantastique & despitte, & au reste fort endurecie & belliqueuse, & qui a souuentesfois donné beaucoup d'affaires à ceux qui luy ont voulu demäder quelque chose. Mahumer mesme ce gräd Empereur des Turcs qui conquit en son temps l'empire de Cõ-

Filă din lucrarea
lui Blaise de Vi-
genère, *La des-
cription du Ro-
yaume de Po-
logne...*, Paris,
1573, cuprinzînd
descrierea Mol-
dovei.

Harta Ungariei și a Țărilor Române, alcătuită de Wolfgang Lazius (originalul la cabinetul de hărți al bibliotecii Academiei R.S.R.).

ANEXA III

DESCRIERI GEOGRAFICE

GIULIO RUGGIERO

(? — după 1573)

*

Abatele Giulio Ruggiero, protonotar apostolic și nuntiu apostolic în Polonia în o doua jumătate a veacului al XVI-lea, dă în raportul pe care l-a înfățișat papii Pius al V-lea (1566—72) în anul 1568, — după terminarea misiunii sale — o descriere sumară a Moldovei. Se întemeiază pe informații dobândite, în cursul șederii sale, la curtea regelui Sigismund August (1548—1572).

Relația, alcătuită în 1568, se păstrează în Biblioteca Națională din Paris (ms. ital. 418). N. Iorga a publicat descrierea Moldovei în colecția *Acte și fragmente*, I, p. 14 și a folosit-o în *Istoria românilor prin călători*, ed. a II-a, vol. I, pp. 216, 225. Cuprinde o mențiune interesantă cu privire la proiectul florentin de a transforma Nistrul într-o cale navigabilă.

Tot N. Iorga a publicat, în *Studii istorice...*, București, 1899, pp. 333—334, un discurs al lui Giulio Ruggiero din 1572 asupra ajutorului pe care l-ar putea da Polonia ligii antiotomane, stăruind asupra relațiilor de vasalitate dintre domnii Moldovei și turci care puseseră stăpânire pe Chilia și Cetatea Albă.

Asupra lui G. Ruggiero, vezi F. Rykaczewski; *Relacye immcynszow* I, Paris—Berlin, 1864.

Relație¹ foarte substanțială privind statul polon înfățișată de abatele Ruggiero lui Pius al IV-lea² (!) la înapoierea sa de la regele Sigismund August³ în anul domnului MDLXVIII

p. 14

...Moldovenii⁴ locuiesc între fluviul Nistru, care după <spusa> multora ar fi fost numit de cei vechi Tira, și Dunărea spre Marea Neagră⁵, și această țară este o parte din Dacia din vechime, care mai cuprinde pe lângă ea și țara pe care o locuiesc muntenii numiți de poloni „multani” și Transilvania.

Acești moldoveni sînt din străvechea lor obîrșie italieni, fiind o colonie de a romanilor condusă de Flaccus care, după cum susțin mulți, ar fi fost numiți valahi printr-o alterare a numelui⁶, dar eu cred mai degrabă că ei se

¹ Traducerea s-a făcut după fragmentul publicat de N. Iorga în *Acte și fragmente*, I, p. 14.

² Corect Pius al V-lea (1568—1572).

³ Rege al Poloniei (1548—1572).

⁴ *Li Vallacchi*.

⁵ *Mar Maggiore*.

⁶ *Con vocabolo corrotto*.

numesc astfel pentru că acesta este numele comun în Polonia tuturor italianilor, din care se trag aceștia. De aceea mai păstrează încă în mare parte limba latină care este desigur alterată, dar nu e cu totul neasemănătoare cu limba noastră italiană, măcar că în a lor, datorită vecinătății și raporturilor cu națiile barbare, s-a corcit religia lor schimbându-se din „creștină” în „greacă”⁷.

Țara este mai mult muntoasă și bogată în vite și destul de bună pentru negoț, fiind situată între două fluvii mari și avînd în față Marea Neagră și mai aflîndu-se și la mijloc între statul polon și împărăția turcilor, între care se poartă negoț neîncetat, și se trece prin Moldova, al cărui domnitor poartă titlul de voievod, și ar putea să ridice cam 50 de mii de ostași călări, oarecum asemănători cu cei ai turcilor. Și acești oameni sînt foarte războinici, dar sînt lipsiți de arme⁸ și la atac folosesc mai ales arcurile.

Acei voievozi obișnuiau <odinioară> să plătească tribut regelui Poloniei, dar e multă vreme de cînd s-au lăsat de această obligație. Și pentru că voievodul acesta din urmă⁹ a fost pus în scaun de turc¹⁰, se înțelege că a ajuns tribut ar al împărăției turcești.

Ar mai putea fi acolo un alt trafic mai însemnat pe fluviul Nistru, dacă acesta ar fi navigabil, și nu s-ar afla niște stînci mari acolo care împiedică navigația¹¹, și pe care s-a oferit un florentin să le înlăture dacă ar binevoi să i se acorde scutirea pe opt ani pentru mărfurile sale pe care le-ar transporta pe această cale, lucru care nu a putut fi îndeplinit pînă acuma.

⁷ Autorul suprapune aici o altă idee, anume aceea a pretenției alterării a religiei, fără a-și fi terminat prima enunțare privind cauzele alterării limbii „*benchè in quella (lingua) per la vicinanza e prattica delle barbare nationi, si sia mescolata la religione lor de christiani in Greca (!)*”.

⁸ *Disarmati*.

⁹ Alexandru Lăpușneanu în a doua domnie (1564—1568).

¹⁰ Soliman I (1520—1566).

¹¹ Vezi mai sus notița biobibliografică privitoare la Commendone pentru planul schițat de el în sensul deschiderii unei noi căi pentru exportul produselor din regiunile meridionale ale Poloniei îndreptate prin Chilia și Cetatea Albă (în urma unui acord ce rămînea de stabilit cu turcii) spre Veneția.

*Hypomnematation — despre minunatele ape
ale Ungariei¹*

*

p. 847 Iar acest <rîu> Tibiscus (Tisa) este după Ptolemeu granița² vechii Dacii a cărei parte cea mai frumoasă este provincia Transilvania, populată de mulți locuitori, căci este locuită și de germani, pe care îi numesc sași, și de unguri și de străvechii unguri numiți siculi, care pe limba lor sînt *székely*³ și din imitația acestui nume sînt numiți de unii ceculi; ca să nu pomenesc de români, străvechile rămășițe ale romanilor⁴, care au acolo

* Vezi biografia autorului în acest volum, p. 13—16.

¹ Traducerea s-a făcut după textul latin dedicat de autor baronului Sigismund de Herberstein, Neyperg și Gutenhag, publicat mai întâi la Colonia în 1595 împreună cu *Tartariae Descriptio* a lui Broniowski și reprodus apoi în Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. din Viena, 1746, p. 847.

² *Limes*.

³ *Zekheli*.

⁴ *Pervetustas Romanorum reliquias valachos*.

sate dese și cătune⁵. Străpînirea totuși o exercită ungurii și la ei este puterea...

Ungaria abundă în sare nativă care în Maramureș se sapă în felul carierelor de piatră, și de asemenea în Transilvania unde stagnează chiar bălți sărate, de care trebuie ferite vitele de orice fel, căci s-a văzut că ele mor, deoarece beau fără măsură din cauza <setei> stîrnite de apa sărată. În aceste <bălți> sînt pe alocuri pești — ceea ce nu ar putea părea nicidecum de mirare cînd marea însăși care prăsește peștii este sărată // decît că aici s-ar părea că ei trăiesc nu în apă sărată, ci aproape chiar în sare. Ei sînt cei mai gustoși cu carnea destul de tare și sînt așa de puțin răbdători la apa dulce, încît puși în ea se prăpădesc.

...Și deoarece am ajuns să pomenim de sare, deși există păreri deosebite despre originea <sării> acesteia care se taie <din pămînt>... socot că se poate demonstra că s-a format dintr-o substanță lichidă sau licoare sărată și continuă încă să se mai formeze, căci în chiar aceste ocne de sare unde ea este cea mai consistentă, s-au descoperit <în sare> instrumente variate făcute pentru folosirea lor de către oameni, și chiar într-un loc al Transilvaniei o cloșcă clocindu-și ouăle, neatinsă de stricăciune. Ba chiar și acum foarte adesea se scoate mult cărbune împreună cu sarea. În ocna de la Dej, care este cea mai adîncă din <toată> Transilvania, s-a săpat⁶ acum cîțiva ani în urmă din mijlocul sării un stejar imens ca o bîrnă, de o tărie așa de mare încît nici cu fierul nu putea fi tăiat ușor. Dar același, o dată scos din ocna, așa de rău s-a stricat⁷ în patru zile, încît putea fi fărîmat și zdrobit cu vîrfurile degetului⁸. Același lucru obișnuiește să se întîmple cu cărbunii atît de tari atunci cînd se sapă <din pămînt> de îndată ce au fost scoși la lumină. Și în popor⁹ se crede că, în acea învălmășeală a lucrurilor care a fost la potopul din vremea lui Noe, acestea au fost înghițite acolo sau printr-o altă întîmplare au fost smulse <de la locul lor>.

Floarea sării se găsește în unele locuri mai din belșug, în altele mai rar <față de> restul sării. <Oamenii> o numesc <sare> gemă pentru că strălucește ca unele geme. Iar tăietorii de sare, cînd o găsesc, învățați de experiență își rostesc verdictul cum că sarea care va urma va fi sau cu impurități, sau se va sfîrși curînd, și nici nu s-a aflat ca ei să se înșele <vorbind> necugetat...

...<Sarea din Polonia îi e inferioară>. Ba în Transilvania ea se înalță chiar deasupra pămîntului în chip de stînci¹⁰ la malul rîului Mureș, a cărui

⁵ *Vicos et pagos.*

⁶ *Excisum.*

⁷ *Computruit.*

⁸ *Primis digiti.*

⁹ *Vulgus.*

¹⁰ *Scopuli.*

albie este astfel <săpată în> sare. Nu departe de orașul Turda cu salinele vestite se întâmplă adesea ca la arat plugarii să-și înfunde fierul de plug în sare. Dar nu e îngăduit nimănui să taie această <sare> ca să păgubească dărilor regești. Este îngăduit totuși secuilor — care ocupă precum s-a spus o parte din Transilvania — să-și ia doar atât cât le trebuie pentru folosul lor casnic.

Izvoarele calde de la Oradea. Mai sînt, printre <izvoarele> calde..., unele lângă Oradea care poartă numele Sf. Ladislau, fie că aici s-a scăldat Sfîntul Ladislau, fie că sînt închinat locașului său sfînt, vestit prin mormîntul său înzestrat bogat de dărnicia ba a lui, ba a împăratului Sigismund, care a vrut și el să fie îngropat aici. Pe acestea le numără cei mai mulți printre primele izvoare... calde din toate cele din Ungaria, în care se pare totuși că este vorba mai degrabă de plăcerea lor îmbietoare¹¹ decît de virtuțile lor tămăduitoare¹², căci au o căldură prea plăcută și potrivită pe lângă faptul că sînt limpezi și străvezii, încît se vede că imaginile lucrurilor care s-ar arunca în ele apar mai mari decît sînt în realitate.

<Rîurile din Transilvania>.

Sînt trei <rîuri> de acestea numite cu numele de Chrysus care pe unguște se numește Aranyas¹³, adică de aur, ca să nu creadă cineva că Ungaria este lipsită de ceea ce face mîndria rîurilor din Tracia, Spania, Lydia și India. Căci ele duc nu numai lamele mici de aur¹⁴ în cursul lor continuu, dar chiar de cele mai multe ori fărîme¹⁵ uneori de mărimea unui bob de mazăre, alteori a unei alune sau castane sau unei nuci — de cîte ori adică se revarsă umflate de ploi... etc. și atacă malurile și locurile prin care aleargă. Și nici nu este născocire că în aceste locuri se scot la lumină¹⁶, din cînd în cînd, bucăți uneori chiar de aur curat, alteori amestecate cu ceva piatră, care cîntăresc mai multe uncii, și pînă la jumătate de libră sau o libră și chiar mai mult. Ba să-mi fie îngăduit chiar să zic pe temeiul spuselor unor oameni de o bună credință recunoscută că s-au scos din pămînt unele care se ridicau la 500, ba chiar la o mie, de florini nu numai ca greutate, dar chiar ca preț.

[Tisa] Se naște în Maramureș sub culmile cele mai înalte ale Carpațului, negreșit dintr-un izvor mărunț, dar care sporește îndată atît de mult, încît după trei mile — dar în anotimpul care îi determină creșterea — ea

¹¹ *Amoenitatem.*

¹² *Salubritatem.*

¹³ Confuzie frecventă (aflată și la Reicherstorffer) între Criș și Arieș pe baza unei etimologii fanteziste.

¹⁴ *Ramenta.*

¹⁵ *Massulas.*

¹⁶ *Effodi.*

îngăduie prezența luntrelor pe care se transportă sarea. Iar dreapta încărcătură a unei luntre este cam de patru mii de bolovani¹⁷ de sare, care în popor se numesc *pietre*, fiecare din ele în greutate de cam douăzeci de libre. Iar, în cuprinsul Maramureșului <acest râu> aleargă mai grăbit, ca printre munți care varsă în el foarte mulți torenți și piraie, și acolo este nespus de limpede <cît are> pietriș pe fund, dar tot el cînd scapă din locurile strîmte ale Maramureșului și ajunge în cîmpie se încetinește și curge mai tulbure¹⁸, mai ales după ce primește și râul Someș care curgînd din Transilvania oferă o cale luntrelor pe care se transportă sarea din Transilvania, și se arată atunci ca și cum ar fi cu totul altul, nu atît din cauza sporirii sale atît de mari, sau a felului cum curge, dar și fiindcă proporția peștilor e cu totul deosebită. Căci în Maramureș nu are aproape alți pești decît acei pe care îi produc apele mai limpezi și aceștia negreșit în mare număr, dar după ce a ieșit <din Maramureș>, nu este pește care să trăiască în apă curgătoare pe care să nu-l dea Tisa, și care să nu întrecă prin gust și mărime peștii din acest fel care se prind în alte râuri.

Apoi despre belșugul lor, ce să mai spunem? Mai are desigur Ungaria încă multe alte râuri foarte bogate în pește... dar nici dintre acestea nici dintre altele nici unul nu întrece // râul Tisa în bogăția în pește, în așa fel că-l poți numi cu dreptate regele râurilor din Ungaria, așa cum a numit poetul râul Padul din Italia. p. 859

Dar cu cît se prelungește cursul Tisei și cu cît se apropie mai mult de Dunăre în care se varsă în ținutul Sirmiului, cu atît scad la preț peștii, din cauza cantității lor nemărginite, mai ales cînd se revarsă <rîul>. Căci atunci răspîndindu-se pe cîmpie pe tot întinsul lor nu umple atît toate locurile de ape cît de pește, și formează un fel de bălți pe care țărani, mai înainte ca să descrească <apele> și să se întoarcă în albie, le închid cu niște garduri¹⁹ ca să nu plece și peștii o dată cu apele ce se retrag. Așadar aici ei sînt ținuți închiși întocmai ca în niște iazuri, și totuși se întîmplă nu arareori ca dînd ei năvală ca într-o bătălie să rupă gardurile și să năvălească afară și să înșele nădejdea și truda țăranilor. De aceea ei se străduiesc mult să poftască pe locuitorii vecini să vină să cumpere pește. Dar zicătoarea care spune că prea multe mărfuri put, nicăieri nu și-a avut locul cu mai multă potrivire ca aici. Căci adesea sau nu vine nimeni, sau dacă vin vreunii ei dau prețuri așa de mici, încît aproape nu e nici o deosebire dacă îl vinzi sau îl dai pe degeaba, ba se întîmplă uneori ca <locuitorii> să nu-i dea pe degeaba sau să-i lase să fie ridicați ca o pradă, ci să-i ofere ca o plăcută pășune și chiar ca un fel de pescuit turmelor de porci pe care obișnuiesc să-i trimită acolo.

¹⁷ *frusta*.

¹⁸ *Impurius*.

¹⁹ *Claustris*.

Totuși această mulțime a peștilor este atât de excesivă, încât o mare parte din ei mor și putrezesc, din care cauză se produce o duhoare așa de grozavă, încât cei care călătoresc prin aceste locuri obișnuiesc să le ocolească întocmai ca și cum ar fi molipsite de ciumă. Și aceasta nu se întâmplă de obicei numai în bîlciuri, dar chiar și în orașe, deoarece se aduce la piață și în care și pe cai o cantitate atât de nemăsurată de pești, încât cei care au adus-o, negăsind cumpărători, se strecoară de acolo pe furiș lăsînd peștii. De aceea se obișnuiește să se ia măsuri de pază printr-o poruncă sancționată de pedeapsă ca să nu îndrăznească nimeni să plece de acolo decît după ce își va fi luat cu el peștii.

BLAISE DE VIGENÈRE

(1523—1596)

*

Literatul francez Blaise de Vigenère s-a născut la 5 aprilie 1523 la St. Pourçain în Bourbonnais, ca fiu al unui mic nobil provincial, deținător al unei funcții onorabile (*contrôleur des guerres*). Educația și-a făcut-o în casa părintească apoi la Paris. Mai târziu dus la curte, a funcționat în birourile primului secretar de stat. În 1545 a însoțit pe trimisul Franței, de Grignan, la Dieta din Worms. Dispunând de oarecare avere, a început să călătorească pentru propria sa instrucție în Germania și Țările de Jos, între 1545 și 1547, iar la întoarcere a primit slujba de secretar al ducelui François de Nevers (1547). După moartea protectorului său (1562) s-a consacrat studiilor clasice, luând lecții de greacă și ebraică cu Turnèbe și Dorat. Între 1566 și 1569 a ocupat postul de secretar de ambasadă pe lângă Scaunul papal, iar mai târziu a fost numit secretar (*secrétaire de sa chambre*) de către regele Henric al III-lea. A murit la Paris la 19 februarie 1596.

Din opera sa istorică menționăm, printre altele, *Entrée d'Henri III à Mantoue*, Paris, 1576, și *Discours sur l'histoire de Charles VII...*, Paris, 1583 iar dintre traduceri *Chro-*

niques et annales de Pologne a lui Herbert de Fulstyn (Paris, 1573) — în legătură desigur cu alegerea lui Henric de Valois ca rege al Poloniei — și *Histoire de la décadence de l'empire grec* a lui Laonic Chalcocondyl (Paris, 1577) etc. (După Firmin Didot, *Nouvelle biographie générale*..., vol. XLVI, Paris, 1866, col. 140—142).

Opera care ne interesează însă din activitatea lui Blaise de Vigenère este *La Description Du Royaume de Poloigne et pays adiacens: avec les status, constitutions, moeurs & façon de faire d'iceux* Paris, 1573, XCIII file.

În această compilație masivă tratînd despre organizarea politică, instituțiile și vecinii Poloniei, cu indicarea itinerarelor de călătorie între Paris și Cracovia prin Germanina sau Austria, Vigenère cuprinde și un succint capitol despre Moldova, intitulat: „*Valachie*” (pp. XXXVII v°—XXXIX v°). Lucrarea tipărită în 1573 — anul alegerii lui Henric de Valois, ca rege al Poloniei — oferea cunoștințe generale asupra țării unde acesta avea să domnească. Capitolul referitor la Moldova nu excelează nici prin bogăția informațiilor și nici prin exactitate. Inspirîndu-se din autorii poloni care denuneau Moldova „*Valahia*” și Țara Românească „*Moldavia*”, Vigenère provoacă confuzii înșelîndu-se asupra poziției și hotarelor țărilor române, plămînd o „*Valahie*” (de fapt Moldova de nord) cu reședința de scaun la Suceava și o „*Moldovă*” (în realitate partea de sud a provinciei) cu centre însemnate la Cetatea Albă și Chilia, cetăți pierdute cu aproape un veac mai înainte de Ștefan cel Mare, și stăvînite pe atunci de turci. Asupra originii moldovenilor autorul compilează fără discernămint știri din Enea Sylviu Piccolomini, Bonfini ș.a., vorbind de pretinsa descendență a românilor din amestecul romanilor cu al goșilor (!). Sînt și cîteva știri economice privitoare la exportul de vite al Moldovei și la creșterea cailor, lăudați pentru iuțeala și rezistența lor. Merită a fi relevat felul elogios în care autorul — rezumînd izvoare polone și maghiare contemporane — prezintă figura lui Ștefan cel Mare socotit a fi „cel mai renumit comandant de oști din vremea sa”.

Capitolul lui Blaise de Vigenère asupra Moldovei a atras mai de mult, atenția istoricilor noștri, fiind utilizat atît de A. D. Xenopol în *Istoria românilor din Dacia Traiană* (ed. a III-a) vol. IV, București, f. d., p. 162, cît și de Ioan Nistor în *Die Auswärtige Handelsbeziehungen der Moldau im XIV. XV und XVI Jahrhundert*, Gotha, 1911, pp. 8—11; de curînd a fost tolosit și de Gh. Băileanu, *lașul în a doua jumătate a secolului al XV-lea și în secolul al XVI-lea* în „*Mitropolia Moldovei și Sucevei*”, XXXVI (1960), nr. 5—6, p. 370 (unde Vigenère este considerat de altfel în mod eronat drept „călător” la Iași!).

MOLDOVA¹

Domnii sau voievozii Moldovei² au fost din- p. XXXVII v³ totdeauna tributari regilor Ungariei și sub protecția și ascultarea acestora pînă după moartea regelui Ludovic⁴ către anul 1388. Treburile ungarilor fiind tot mai încurcate, domnul⁵ Petru⁶ s-a despărțit de ei⁶ și a venit la Liov să facă jurămînt de credință regelui Vladislav Jagello⁷, obicei ce a fost de atunci păzit de urmașii săi în scaunul Moldovei față de ceilalți regi ai Poloniei. Dar

¹ Traducerea s-a făcut după *La Description du Royaume de Pologne...* Paris, 1573, p. XXXVII v^o și urm.

² *Walachie*. După obiceiul polon, obișnuita intervertire de nume între Moldova și Țara Românească.

³ Ludovic I cel Mare, rege al Ungariei (1342—1382).

⁴ *Le Palatin*.

⁵ Petru I Mușat, domn al Moldovei (c. 1374—c. 1391).

⁶ *Se retira d'eux*.

⁷ Vladislav al V-lea Jagel'o, rege al Poloniei (1386—1434)

după scurgerea vremii, neînțelegerile dintre dînșii⁸ au dat prilej turcilor să le încalce <hotarele>. Căci <moldovenii> au fost întotdeauna un popor foarte ciudat, neastîmpărat și, nemulțumit⁹ și de altminteri foarte aspru și războinic și care de multe ori a dat de furcă celor care nu i-au dat pace. Chiar Mahomed¹⁰, acest mare sultan al turcilor, care a cucerit la vremea sa imperiul Constantinopolului și acel al Trapezuntului, douăsprezece regate și două sute de mari orașe¹¹, trimițînd 120 000 de soldați împotriva domnului Ștefan¹² care nu avea decît 40 000 de oameni, <cei dînșii> au fost totuși înfrinți și n-au scăpat <cu viață> decît cinci sau șase mii. Astfel <aceasta> a fost una dintre cele mai frumoase biruinți dobîndite vreodată împotriva sultanilor otomani și acest domn <a fost> cel mai viteaz și mai renumit comandant de oști din vremea sa, căci a înfăptuit lucruri mari împotriva turcilor, ungurilor și chiar a polonilor.¹³

Deci pentru a ne întoarce la moldoveni și la originea și la începuturile lor, trebuie înțeles că ceea ce se numea în vechime Dacia era o țară foarte întinsă¹⁴, ... Împăratul Traian, cucerind-o pînă la urmă, a adus acolo locuitori din toate părțile spre a o repopula, căci fusese golită de oameni¹⁵ din pricina îndelungatelor războaie și a redus-o la starea de provincie. Dar din vremea lui Galienus, și apoi sub Aurelian, barbarii au recucerit-o¹⁶. Goții de asemenea au năvălit acolo în timpul domniei lui Gratianus, în așa fel încît din această încrucișare scoboară românii, care, amestecînd moravurile, felul de a fi și limba acestora, au constituit un nu știu ce, aparte, care nu mai seamănă cu nimic¹⁷. Totuși vorbesc de asemenea ruteana (!) și¹⁸ slavona.

⁸ *Leurs partialitez.*

⁹ *Fantastique & despitte.*

¹⁰ Mahomed al II-lea, cuceritorul.

¹¹ Cifre exagerate necorespunzătoare realității.

¹² Ștefan cel Mare.

¹³ La p. LXXXV vº vorbind despre marele cneaz Ivan al III-lea al Moscovei, Vigenère precizează: „A avut un fiu cu soția sa Maria, numit Ivan ca și dînsul, pe care l-a căsătorit cu fiica acestui mare domn al Moldovei Ștefan, despre care va fi vorba mai apoi în această povestire, căci a fost cel mai de seamă om din vremea sa și care a repurtat cele mai frumoase izbînzii asupra lui Mahomed, sultanul turcilor, Matiaș, regele Ungariei, și Ioan Albert, regele Poloniei“.

¹⁴ Urmează pe larg arătarea hotarelor sale cu multe greșeli de orientare.

¹⁵ Opinie greșită destul de răspîndită în rîndurile scriitorilor din evul mediu și Renașterea.

¹⁶ Confuzie a autorului. Dacia nu a fost cucerită ci părăsită.

¹⁷ Autorul vorbește global de barbarii cuceritori sub Aurelian, care ar fi alții decît goții. Românii ar fi rezultat dintr-o încrucișare cu acești „barbari“ și goți. Limba lor nu ar mai semăna cu nici o altă limbă! Dar toți autorii care au vorbit de români au subliniat dimpotrivă latinitatea limbii lor, tratînd-o cu superioritate de „coruptă!“ Lucru necunoscut probabil lui Vigenère.

¹⁸ Faptul că în biserică și în cancelarie era folosită limba slavonă este înțeles greșit

În ceea ce privește numele lor, se spune că a fost un roman numit Flacus care li l-a dat mai întâi și că de acolo au fost numiți „Falachi” sau „Vvalachi”, căci literele F și V sunînd cam la fel s-au schimbat ușor una într-alta¹⁹; de asemenea polonii și toți cei care vorbesc limba slavonă numesc popoarele scoborîtoare din italieni (!)²⁰ printr-un nume comun „vla-sieni” sau „vlosieni”, care se apropie destul de mult de acela al Valahiei. Este o țară muntoasă și împădurită și deci foarte puternică și anevoioasă <de străbătut>. De aceea poporului nu-i place să cultive pămîntul, căci tot avutul lor depinde de vite, din care au foarte multe, datorită pășunilor roditoare ce sînt peste tot, în așa chip încît ei le desfac nu numai în Ungaria și Rusia care sînt țările cele mai apropiate de dînșii, dar mai trimit în fiecare an și un număr însemnat în Polonia, Prusia, Silezia, Boemia, Germania, Italia și Turcia. Ei aparțin religiei creștine de rit ortodox și nu au fost de loc cunoscuți, decît numai după anul 1330, cînd împăratul Carol al IV-lea, încercînd să se lege de ei, a pățit-o foarte rău²¹. Din faptul că Valahia e numită și Moldova²², se întîmplă adeseori să fie confundată una cu cealaltă²³; totuși este o deosebire, căci valahii sînt cei care dinspre răsărit și mieznoapte se învecinesc cu Podolia iar ceilalți care trăiesc dincolo de munți și ating spre miezăzi Transilvania sînt moldovenii ce mai sînt numiți și transalpini²⁴. Se mai împart aceste două țări și după un alt chip. Acea care este la mieznoapte la A // pus de Rusia este Valahia, al cărei oraș mai de seamă este Suceava²⁵ întărit de minune și aproape de necucerit. Cealaltă... este Moldova... Dar toate acestea împreună se învecinează înspre răsărit și mieznoapte cu țara Podoliei, înspre mieznoapte și apus²⁶ cu Rusia și Transilvania, iar înspre miezăzi cu Dunărea. Cea mai mare bogăție pe care o au <constă> în cai, foarte buni și rezistenți.

Forma de jurămînt cu care moldovenii s-au obișnuit să se închine regiilor și regatului Poloniei.

Noi boieri, închinați și toată țara Moldovei, jurăm credință și supunere, atît în numele nostru cît și pentru tot norodul Moldovei, înălțimii sale prin-

p. XXXVIII v

p. XXXIX

de autor. Nu este vorba de folosirea graiului rutean ci de utilizarea în scris a limbii slave.

¹⁹ Speculație întîlnită la Enea Sylviu Piccolomini și însușită apoi mecanic de majoritatea umaniștilor. Vezi și *Călători I*, discuția la Verancsics.

²⁰ *Italiens*.

²¹ Confuzie evidentă între Carol Robert, regele Ungariei, și Carol al IV-lea de Luxemburg, împărat romano-german (1347—1378).

²² *Or combien que la Vvalachie soit aussi appellée Moldavie*.

²³ Polonii numeau pe munteni *Multani*, ceea ce explică confuzia cu *Moldavi*.

²⁴ De fapt invers.

²⁵ *Socavie*.

²⁶ *De Maestral & Ponant*.

cipelui și domnului Cazimir²⁷ și urmașilor săi regi al Poloniei și coroanei acestui regat, făgăduim și jurăm numai credință, supunere și ascultare înălțimii sale, regatului și regilor Poloniei. Așa să ne ajute Dumnezeu și Sfânta cruce.

Alt jurământ pe care marele voievod sau domn al Moldovei Ștefan I-a făcut față de Cazimir și regatul Poloniei, pe câmpul de la Colomeea în anul 1485, cum se poate vedea în <povestea> vieții sale.

p. XXXIX vº

Preaslăvite rege, vă fac supunere, jur și făgăduiesc cu credință, fără vreo înșelăciune, înălțimii voastre, urmașilor voștri regi și sacrei coroane a regatului Poloniei, toată credința, atît pentru mine cît și pentru țara mea, boieri și supuși, și să fim credincioși și ascultători înălțimii voastre, urmașilor voștri și coroanei regatului Poloniei. Așa să-mi ajute Dumnezeu și Sfânta cruce.

²⁷ Cazimir al IV-lea, rege al Poloniei (1445—1492), față de care Ștefan cel Mare și boierii săi au fost obligați să presteze omagiu de vasalitate la Colomeea (1485).

REPERTORIU CRONOLOGIC

Speltacher din Halle,	sf. decembrie 1551
Comisarii habsburgici în Transilvania,	martie-aprilie 1552
Anonim secui,	11 aprilie 1552
Laurențiu, trimisul lui Nicolaie Korniș,	17 februarie 1553
Soli din Transilvania în Moldova,	martie 1554
Emisar brașovean la București,	martie 1554
Petru Gerendy în Moldova,	1 mai 1554
Erasm Otwinowski,	iulie 1557
Martor anonim al luptei de la Verbia,	18 noiembrie 1561
Agentul habsburgic I. Belsius	aprilie 1562
Agentul habsburgic Martin Szentgothardi (Literatul),	octombrie 1562
Johann Sommer,	după sept. 1562
Wolff Schreiber,	31 decembrie 1562
Alessandro Guagnini,	oct. 1563
Mercenarii unguri de la Suceava,	aug.-oct. 1563
Iscoadă ungurească în Moldova,	10 aprilie 1564
Giovan-Andrea Gromo,	1 mai 1564

Cardinalul Commendone,	1564
Antonio Maria Graziani,	1564
Anonim ungur în Moldova,	10 aprilie 1564
Andrei Taranowski,	1570
Bartolomeu Paprocki,	1572
Iacob Paleologul,	1573
Pierre Lescalopier,	1574
Maciej Strykowski,	1574—1575
Ioan Leleszi,	1579
Ludovic Odescalchi	1580
Iacob Wuyek (Vangrovicius),	1580
Iezuitul Ștefan Szánto (Arator),	1580
Ieronim Arsengo,	25 febr. 1581
John Newberie,	după 4 aprilie 1582
Iezuitul Giulio Mancinelli,	1582—1586
Iezuitul Antonio Possevino,	început 1583
Însoțitorul lui Possevino,	început 1583

ANEXA

M. A. Ferrari,	1552
Graziani,	1563
Alessandro Guagnini,	1563
Georg Werner,	f.d. circa 1550—1560
G. Ruggiero,	1568
B. Vigenère,	1573
Jean de Saulx,	1574

ÎNDREPTĂRI ȘI COMPLETĂRI LA VOLUMUL I

CORECT

p. XLI — Guvernatorul Ungariei

p. 6, r. de jos în sus al textului

p. 10, r. 25 ... 1815

p. 21 — r. 3 de jos în sus

p. 24 — de completat în coloana stîngă numeralul I la r. 6 și 7

p. 24 — în loc de Hogerstede

p. 25 — în loc de Rosay vel Jargo

p. 26, r. penultim Bakum

= de fapt viitorul guvernator al Ungariei
indicativul 22 de mutat pe p. 7 în locul
lui 23 și de mutat 23 la r. 4, în dreptul
cuvîntului canal

1875

De adăugat: A fost reprodus și de Szamota
István, *Régi utazások Magyarországon és a
Balkán félszigeten 1054—1717*, Budapest
1891, pp. 42—44.

Hogerstede

Rossy vel Jorgo

Batum

- p. 155, r. 3 și 4 Schönhengstgau din Zwittau
 p. 168, r. 1 — că
 p. 172, r. 11 — 1523
 p. 181, r. 2 — din Biertan
- p. 181, r. 7 de jos în sus — Buda
 p. 183, r. 20 — fratele
 p. 183, r. 7 de jos în sus
 p. 185, r. 7 de jos în sus — Halle
 1874—1880 vol. VI, p. 92.
 p. 201, n. 101 — Bereg. De înlocuit explicația acutală cu cuvintele
 p. 211, r. 16 — de mutat trimiterea 170 la
 p. 213, n. 186 — de înlocuit *desigur* prin:
 De adăugat după Sibiu:
- p. 223, n. 295 — De adăugat la sfârșit
 p. 232, r. 1 — vol. 1
 r. 4 — în loc de: Transmițând
 p. 244, r. 4 — A fost ...
 p. 271, n. 83 — de introdus:
- p. 279, r. 18 — Baia de Mureș
 p. 283, n. 193 — p. 316
- p. 283, n. 196, de înlocuit restul frazei după „Retz“ prin:
- p. 287, n. 235 — neidentificat
 p. 287, n. 236 — de înlocuit cu:
 p. 353, n. 4 — condamnat
 p. 369, r. 8—15 — De suprimat de la
 p. 372, r. 5 — frate
 p. 410, n. 117 — ale lui Reicherstorffer
 p. 414, n. 156 r. penultim Schönnemann
 p. 419, r. 5 de jos în sus: de suprimat *vezi* 72
 p. 438, n. 12 — De suprimat „Cea mai mare parte ...
- Zwittau din Schönhengstgau
 vă
 1522
 din Reichersdorff azi Richișul de lângă Biertan
 Alba Regală
 unchiul
 idem
- München 1809 vol. VI, p. 651
- în *Ucraina subcarpatică*
 numele Negreni.
 poate
 Poate fi vorba și de Lunca Mureșului, deși geografic nu pare să corespundă prea bine.
 E vorba de pasul Vîlcan
 vol. II₁
 ... inspirînd
 Textul a fost
vezi G. Gündisch, *Winz und die Sächsische Nationsuniversität*
 Ocna Mureșului
 p. 269
- E poate de pus în legătură cu numele de Titireci din apropiere, care a putut fi mai vechi decât mănăstirea cu același nume, întemeiată mult mai târziu.
- Stitnic în Slovacia
 Zips, în Slovacia
 comandat
destinatum pînă la Maramureș
 nepot
 = ale textului lui Reicherstorffer
 = Schönnemann

De adăugat:

p. 443, n. 3. — De înlocuit explicația după liniuță — prin

p. 484 — la r. 6 — de adăugat după Strigoni

la r. 7 — de corectat 1522

la r. 11 — de corectat 1530

p. 485 la paragraful al patrulea

p. 485, la paragraful al șaselea 1536—1537

apoi după Transilvania de pus virgulă și de continuat:

La sfârșitul aceluiași paragraf de adăugat după Habsburg: *ca împărat*

p. 487, n. 9 în loc de cotul Timișului

p. 487, n. 10 ... p. 496

p. 487, n. 12. De adăugat după Radu de la Afumați

p. 488, n. 20 — Porțile

p. 489, r. 7 de jos în sus:
din Țara Secuilor *spre nord*

p. 493, n. 73 — *Riculus*

p. 494, r. 1 — în loc de Varalya

p. 494, n. 77 de suprimat „neidentificat”.

p. 494, n. 78 — De adăugat după Ucraina:

p. 494, n. 83 — De intercalat după *Paled*
De adăugat după Wilok, ...

p. 494, n. 99 — De suprimat: dispărută
De adăugat

p. 494, n. 100 — De adăugat

p. 494, n. 102 —

p. 495, n. 104 — De înlocuit cu

Teritoriul distribuit între fostul județ Satu Mare, Maramureș și U.R.S.S.

Cele două Someșuri erau numite de Sași din Transilvania *Gross Thymmes* și *Klein Thymmes*. În felul acesta, prin Themisvar e desemnat aici tot Clujul.

(1522)

1526

1531

de adăugat după Tyrnau (*Trnava*)

1535—1536

completată de scrierea istorică Attila. A mai dat niște Efemeride, adnotări autografe pentru anii 1552—1559 pe marginea efemeridelor astronomice ale lui Petru Pilat din Verona publicate în 1552. În sfârșit o așa-zisă cronică (*Chronicon*) notînd datele principale ale carierei sale, în cadrul mai larg al regatului.

dintre Timiș și Mureș v. p. 497, text

p. 497, text.

indicație anacronică a autorului (vezi „Studii” 1969, nr. 3. discuțiunea acestei atribuirii).

— Poarta ...

din spre nord de Țara Secuilor

Rivulus

Seini

(Tiszaujlak), sau în R. P. Ungară (Szamos-ujlak)

Sau Kispalad, sau Botpalad.
sau Velika Palad în R.S.S. Ucraina

poate Nijirbátor

Nagykálló sau Kiskálló

De citit Nyirbeltek

azi înglobat în Sînnicolaul de Munte

- p. 495, n. 117 — Ireg... Ireg azi Chişirid lângă Oradea
- p. 496, r. 4 — „Mocra” de citit: Macra
- p. 496, n. 124 — De înlocuit textul prin Pe harta lui Lazio (în Ortelius) se află pe malul stîng al Crişului Negru
- p. 496, n. 125 — idem.
- p. 496, n. 136 — De adăugat: Nu trebuie confundat cu Zimand de lângă Sîntana şi nici cu Odăile Şumanda (care sînt la S. de Mureş) căci autorul se referă la regiunea dintre Criş şi Mureş.
- p. 496, n. 137 — De adăugat pe harta lui Lazio e pe Mureş la V. de Lipova
- n. 139 — De înlocuit explicaţia prin — la NE de Nadlac (harta Lazio)
- n. 143 — De înlocuit: neidentificat prin — la E de Csongrad (harta Lazio)
- n. 144 — De adăugat: înglobat la Makó
- p. 497, n. 151 — De adăugat — Pe hărţi apar două localităţi: Czona şi Tzona prima la confluenţa Timişului cu Bega a doua pe malul drept al Timişului la E de Beregsău (Harta lui Mercator 1602) Czona (la Sambuco, 1579) e la SV de Lipova. v. „Studii” loc. cit.
- n. 153 De adăugat: Pe un braţ al Timişului
- p. 497, n. 154 — De înlocuit explicaţia prin: În Banatul iugoslav
- p. 497, r. 13—14 — De înlocuit Beicherecul Mic prin: Beche
- r. 14 — Idem cel Mare prin: Bechkereke
- p. 497, n. 155 — De adăugat... azi Becej în Iugoslavia
- p. 497, n 156 — De adăugat — azi Zrenjan în Iugoslavia
- p. 497, n. 157 — De adăugat: fosta abaţie Bizere
- p. 497, n. 158 — De înlocuit explicaţia cu: azi Frumuşica pe Mureş
- p. 497, n. 159 — De adăugat — Pe harta lui Mercator: Zewldin chiar în faţa Aradului — În nici un caz nu poate fi identificat cu Sîmbăteni — v. în „Studii” loc. cit. discuţia geografică... n. 19
- p. 502, n. 1 — pp. 506 p. 507
- p. 509, r. 7 — agerville ager ille
- p. 514, n. 6 — p. 504 p. 505

(INDICE)

- p. 529 *Eisenberg* — De adăugat la sfîrşit v. Trăscău
- p. 533 *Gochard* — de adăugat la sfîrşit v. şi Lunca Mureşului
- p. 535 Iacob, predicator... De suprimat la urmă trimiterea 73

p. 539 De introdus între *Lulai* și *Lupșa*

Lunca Mureșului (?)
(Gocsard) p. 533

p. 547 De introdus la
Ocna Mureșului după paranteză

p. 279

p. 561 *Timișana*
de modificat astfel

Timișana, provincia: regiune între Timiș și
Dunăre; (Temesköz) regiune între Timiș și
Mureș; [restul neschimbat]

p. 561 *Titireci* — De suprimat: mănăstirea
De îndreptat 282

283

p. 574 *Zips* în loc de <R. P. Ungară>

din regatul feudal al Ungariei, cuprinzând
pe atunci și Slovacia

REPERTORIU CRONOLOGIC

p. 576, col. dreapta r. 5 de jos în sus
N. OLAHUS — scrie prin 1536—1537...

...termină la începutul lui 1535...

LISTA ILUSTRATIILOR

p. 578, r. 7 — Koburger

Koberger

p. 579, r. 8 — Koniewald

Kniewald

COMPLETĂRI BIBLIOGRAFICE

- la Wavrin — p. 79 de adăugat: D. Angelov, *Une source peu utilisée sur l'histoire de la Bulgarie au XV-e siècle*, în „Byzantino-Bulgarica“, II, Sofia, 1966, p. 165—179.
- la Angiolello, p. 131: Gh. Arvanitidis, *J. M. Angiolello...* [Călător și istoric (1452—1525)], Atena, 1958, 7 p. (extras din revista „Bibliophile“.
- la Taurinus, p. 157 și Reicherstorffer, p. 185, Bernhard Capesius, *Der Hermannstädter Humanist Georg Reicherstorffer* în „Forschungen zur Volks- und Landeskunde“ t. 10 (1967), nr. 1, p. 35—62. Același: *Sie förderten den Lauf der Dinge, Deutsche Humanisten auf dem Boden Siebenbürgens*, București, 1967, t. VII. 1968, No. 4.
- la Reicherstorffer p. 185 [după Capesius] K. K. Klein *Der Humanist und Reformator Johannes Honter*. 1935 — Idem — *Transilvania*. 1963.
- la Nicolaus Olahus, p. 485 la paragraful penultim. Ediția lui M. Bél nu include și partea a doua intitulată *Atila* care fusese cuprinsă de Sambucus în anexa ediției monumentale a Decadelor lui Bonfinius tipărită la Basel în 1568. O ediție completă, după alt manuscris, dar folosind notele lui M. Bél a apărut la Viena în 1763 sub titlul — *Hungaria et Atila sive de originibus gentis, regni Hungariae, situ, habitu, opportunitatibus et rebus bello paceque ab Attila gestis...*, fără nume de editor, acesta fiind identificat cu Adam Francisc Kollar. Alte ediții cu selecțiuni din text și traduceri maghiare au apărut la Budapesta în 1906, 1934 și 1935. Bibliografia lor completă, ca și cea a lucrărilor consacrate autorului se află în ediția critică din Budapesta 1938, dată de Coloman Eperjessy și Ladislau Juhasz în „Bibliotheca Scriptorum Medii recentisque aevorum (sec. XVI)“ unde sînt redată în anexă diferite variante ale manuscrisului inițial corectat de autor în două etape.
- Hungaria e menționată de Veress în Bibliografia româno-ungară, I, 188 și 249. La noi T. Cipariu a dat în „Archiv pentru filologie și istorie“ Blasiu 1867—1872 excerpte din original cu traducerea românească în față. O traducere românească parțială a dat I. Lupaș în 1945.

La bibliografie de adăugat

Comunicările simposionului de la Cluj din martie 1968 și articolele din „Revue roumaine d'histoire“ 1968 t. VII, no. 4, pp. 493—513. M. Holban: *Nicolaus Olahus et la description de la Transsylvanie* în care se stabilește data de 1535 pentru terminarea Hungariei și se analizează descrierea Tran-

silvaniei în comparație cu cele datorate lui Reicherstorffer și Verancsics. Tot acolo C. Albu, *La correspondance de Nicolaus Olahus avec Erasme*, pp. 515—524 (fără contingențe cu Transilvania).

Volumul *Umanistul Nicolaus Olahus* de C. Albu și I. Fîru, alcătuit din două părți oarecum distincte. Aportul lucrării constă de fapt în traducerea unora din scrisorile lui Olahus publicate de Ipolyi în *Monum. Hung. Hist.* Selecțiunea lor pare să fi fost făcută după criterii mai degrabă retorice decît istorice. Partea de analiză critică e foarte inegală în cele două jumătăți ale lucrării.

Vezi și recenziile privitoare la prezentarea lui Olahus în vol. I de Călători — în revista „Studii” 1969, nr. 1 și 2 precum și Discuția geografică din nr. 3 ca răspuns la unele obiecții formulate și ca întregire a unor puncte tratate în volum.

Diplomele de înnobilitare ale lui N. Olahus au fost publicate de Al. Tonk, *Diplomele de înnobilitare ale lui Nicolaus Olahus. Unele probleme privind genealogia familiei Olahus* în „Revista arhivelor” XII (1969), nr. 1. pp. 13—31.

Reprezentări inedite ale lui Olahus a înfățișat Andrei Kovács, *Diplomele de înnobilitare și iconografia lui Nicolaus Olahus* în „Revista Muzeelor” nr. 2, Anul VI 1969.

Suplimentele la volumele I și II vor apărea după volumul III care în împărțirea inițială a materialului încheia prima serie de călători (1331—1600).

Ele vor cuprinde între altele unele completări la vol. I — de pildă fragmentul referitor la Secui din lucrarea lui N. Olahus, Atila; Descrierea secuilor scrisă de Verancsics la cererea unui prelat anonim — desigur N. Olahus; un fragment al relației nunțului papal la curtea lui Matei Corvin în care sînt amintite bogățiile miniere ale Transilvaniei, (publ. de I. Chr. Engel), fragmentele jurnalului de călătorie al lui Dernschwam în Turcia, în care sînt notate analogii și reminiscențe din Transilvania . . . etc.

INDICE*

A

Abrud, munți v. Apuseni.

Abrud (Gross Schlatten), oraș, 538, 550;
colonie romană 345; aur 47, 50.

„Acason“ pașa v. Kassim pașa.

Aczapi, sat lângă Bazargic, 120.

Adrianopol 450, 579.

Agria v. Eger.

<Ahmed pașa>, beglerbeg al Rumeliei,
(1574), 421, 423—424.

Aiud, oraș și cetate, 345, 359, 440, 537,
547, 587, 598—599.

Alba, comitat Trans., 542, 559.

Alba Iulia, oraș, 5, 11, 58, 62—63,
342—343, 345, 351—352, 359, 369, 431,
438, 471—472, 477, 489, 491, 495, 535,
537—538, 547—548, 550—551, 577, 583,
616—619; descriere 318, 433; inscripții 437;
monumente 324, 342, 587; distrugeri 472—
473; viticultură 541; reședință episcopală
21, 61, 63, 77, 543; ieșuiți la ~ 461—467,
553, 568, 572, 581; colegiu iezuit 598—599,
603—604, 606; prepozit și provizor 62; mi-
tropolit de ~ 567.

Albania, 525.

Albert, duce al Prusiei, 177.

Alberti, Giacomo, negustor italian în
Moldova (1582), 517.

* Introducerile, observațiile critice, textele originale în limbi străine însoțind traduceri românești, precum și indicațiile bibliografice nu au fost incluse în acest indice. S-a impus o redactare mai concentrată, întrucât majoritatea identificărilor — care se repetă — au fost efectuate la indicele volumului I.

- Alciatto, Giovanni Paulo** ~, la Alba Iulia, 323.
- Alençon, Francisc**, duce de ~, 438.
- Alep**, oraș, 169.
- Alexandru cel Bun**, domn al Moldovei, 452.
- Alexandru Lăpușneanu** (Alexandru „Moldoveanul”, Sandrin) domn al Moldovei, 123—125, 131—132, 134, 141, 147, 155, 169, 175, 198, 214, 257, 265—266, 299, 319, 328, 384, 391; familie 120—121, 170; persecuții religioase 140, 192; tezaur 125, 147, 174, 186; ~ și armenii 121; ~ și Polonia 104, 119—121; ~ și Transilvania 103—104, 107—108; ~ și Turcia 108, 176, 310—311; ~ și Țara Românească 310—311.
- Alexandru al II-lea Mircea**, domn al Țării Românești, 376, 393, 400—401, 413, 417, 421—43C, 449, 454—455.
- Alexandru „Moldoveanul” v. Alexandru Lăpușneanu**, v. Despot vodă (!)
- <Ali pașa>**, beglerbeg al „Greciei” (Rumeliei), 578—580.
- Ali pașa (Haly)**, mare vizir, 224, 287—288, 290.
- Almaș**, cetate (Trans.), 25, 60.
- Altenburg v. Baia de Criș**.
- Alțina**, scaun săsesc în Trans., 353, 549.
- Amnaș**, sat în jud. Sibiu, 432.
- Ampoi** (Ompoly), rîu, 361, 550.
- Anastasia**, împărat bizantin, 120.
- Anatolia**, 156, 513, 579.
- Andrássy, Martin**, nobil din Trans., 104.
- Andreica**, stolnic în Mold., 155.
- Anonim iezuit însoțitor al lui Possevino** în Trans.; notă introductivă, 594—595; text, 596—607.
- Anonim secui**, în Mold. (1552); notă introductivă, 97—98; text, 99—101.
- Anonim** (probabil ungur), în Mold. (1561); notă introductivă, 122; text, 123—125.
- Anonim ungur**, în Mold. (1568); notă introductivă, 389—390; text 391—394.
- Antiohia**, oraș, 170.
- Antivari**, oraș, 508; arhiepiscop, 525.
- <Antonie>**, negustor din Chios (1582), 515.
- Apafi, Grigore**, nobil din Trans., 363, 581.
- Apahida**, localitate lângă Cluj, 27.
- Apuseni (Abrud)**, munții ~, 359, 361, 538.
- Aquaviva, Claudio**, prepozit general al iezuiților (1579), 459, 463—465, 467, 477, 489, 491—492, 501, 503.
- Arabia**, 579.
- Arad**, oraș; capitolu, 24, 63, 80.
- Aragnaius, Araines, Aranas-Zek v. Arieș; Aranyas (!) v. Criș**.
- Aragneș**, nobil din Trans., 368.
- Ardelia**, nume dar Trans., 540.
- Ardud (Arded)**, localitate și cetate lângă Satu Mare, 364, 369, 444, 534.
- argint**; mine de ~ (Trans.), 51, 64, 83, 85, 318, 345, 348, 370, 564; monete de ~, 351; podoabe de ~ (Mold.), 515.
- Arieș (Aragnaius, „Araines”)**, rîu aurifer (Trans.), 22, 345, 359, 441.
- Arieș (Aranas-Zek)** scaun secuiesc, 334, 551.
- Armagha**, sol muntean în Mold. (1563), 134, 154, 186.
- Armbruster, Petru**, trimis al Brașovului la Despot vodă, 180.
- Armășeni (Menasag)**, sat lângă Miercurea Ciuc, 568.
- Armenia și armeni**, 135, 513; negustori în Mold., 121, 132, 523—524; ~ în Polonia, 120—121; persecutați, 267.
- Arseng, Ieronim**, misionar în Mold.; biografii. 504—506; text, 507—510.

Artandi, nobil din Trans., 367.
Augsburg, oraș, 566, 582.
aur; băi și mine de ~ (Trans.), 47, 49, 64, 81, 83, 85, 318, 320, 345, 348—349, 370, 436, 544, 564; ~ în Mold.(!) 147; exploatare (Trans.), 46—48, 50, 65, 68, 80—85, 328, 332, 485; cămară de ~, cementare 46—49, 80; evaziunea și poliția aurului 47—49, 80—81; monete de ~ 351, 544; rîuri aurifere (Trans.), 441, 540, 605, 634.
Aurelian, împărat roman, 640.
Austria, 181, 326, 345, 433, 555, 557.
Avram de Bănila, postelnic în Mold., 174, 176, 193, 215.
Axiopolis, nume antic al orașului Siliștriu, 412.
„Aygyecz” (poate Tigheci?), localitate, 392.

B

Babadag, oraș, 120, 399.
Bacău, oraș, 114.
Baci (Baciu), sat lângă Cluj-Mănăstur, 461, 471, 481, 483, 492—497.
Bahlui v. Hîrlău.
Baia, oraș, 454.
Baia de Arieș (Offen-bánya, Offenbourg), localitate, mine, 47, 50, 51.
Baia de Criș (Altenburg) localitate, 50, 345.
Baia Mare (Nagy Bánya, Rivulus Dominarum, Ungarisch Neustadt, Szathmár Bánya), 64, 67, 320, 321, 346, 366, 539; descriere, 332; castel, 65; mănăstire franciscană, 66; mine, 64, 66, 85.
Baia Sprie (Felső-Bánya, Mittelburg), localitate, 66.
Baiazid (!) fiul lui Soliman 157; v. și Selim.
Balassa Emeric, căpitan, 60.

Balassa Melchior, nobil maghiar, 104, 235, 304, 320, 323, 324, 347, 364, 366, 369; și Ioan II Sigismund, 332.
Balbus; Hieronymus, prelat; și Cămara monetară de la Baia Mare, 65.
Balcani, munți, 450, 455.
Balogh Andrei din Turda, 45.
Balsara, 513.
Balzamoneschi, mercenar, 398.
Banat (Dacia ripensis), 320, 321, 327, 329, 330, 338, 588, 589, 602; munți, 361.
Banatul de Lugoj, 567, 569; v. și Banatul Severinului.
Banatul Severinului, 542, 557.
Banffy Ana, soția lui Gabriel Mailat, 355.
Bánffy Farkas, nobil ungar, 582.
Bank Paul, căpitan ungar, 10, 27.
Barnovski, mare hatman, 174, 175, 264, 265.
Bartfa, oraș (Ung.), 534, 596.
Basarab I, domn al Ț. Rom., 451.
Báthory, familie 364, 539, 587; domenii, 332, 333.
Báthory Andrei de Somlyó, comandant de Satu Mare, 50, 67, 82, 369; familie, 60, 558.
Báthory Andrei, cardinal, 556, 587.
Báthory <Ecaterina>, mama regelui Ștefan ~, 598.
Báthory <Elisabeta>, soția principelui Cristofor ~, 460.
Báthory Cristofor, principe al Transilvaniei, 323, 324, 364, 365, 431, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 466, 564, 572, 573, 577; familie, 556, 571, 572, 576, 586; succesiune, 558, 572, 586; și problema religioasă, 572, 585, 586.
Báthory Gheorghe, nobil maghiar, 331, 368.

- Báthory Griselda, sora principelui Sigismund, 464.
- Báthory Nicolae, comandant de Satu Mare, 365, 533, 579.
- Báthory Sigismund, principe al Transilvaniei, 472, 473, 477—479, 489, 491, 535, 537, 555, 563, 564, 568, 579, 583, 585, 586; familie 564, 573, 576; ~ și ieșuiții 461—467, 565—567, 572, 576, 581, 584, 587, 590, 599—601, 603; ~ și papa Grigore XIII, 576; ~ și Petru Cercel 579; ~ și sașii 602; ~ și turcii 563, 578, 579.
- Báthory Sofia, sora regelui Ștefan ~ 582.
- Báthory Ștefan, voievod al Transilvaniei, 453, 598.
- Báthory Ștefan, principe al Transilvaniei, rege al Poloniei, 323—324, 364, 405, 421—422, 423, 434, 435, 438, 439, 442, 443, 461, 463, 464, 466, 479, 492, 501, 535, 541, 553, 557—570, 571, 573, 576, 577, 580, 581; familie 556, 564, 582; ~ și cazacii 579; ~ și ieșuiții 507, 534, 540, 556, 563, 566, 572, 573, 576, 577, 579, 582—584, 597, 599—602, 604, 605; ~ și imperialii 539, 563, 564, 598, 602; ~ și papa 585; ~ și reformații 565, 573, 574; ~ și rușii 577; ~ și Transilvania 564, 571, 576, 577, 580, 581, 584; ~ și turcii 579, 584.
- Báthory Ștefan, fiul lui Andrei Báthory de Somlyó, 434, 435, 436, 438, 556.
- Bazargicul mic, localitate, 120.
- Băgara, sat lângă Huedin, 484, 485.
- Băișoara, sat jud. Cluj, 47, 50.
- Bebek Francisc, partizan al lui Ioan II Sigismund Zápolya, 119, 201.
- Bebek Gheorghe, comandant, 367, 368, 369.
- Becicherek, lac, 359, 361.
- Beclean, castel, 348.
- Becz, familie nobilă de secui, 552.
- Becz Emeric, judecător regesc de Ciuc, 553.
- Becz de Kozmás, Paul, notabil secui, 322, 324, 369.
- Bekes Gaspar (Ioan!), comite de Făgăraș, 440, 558, 564, 565, 583, 585.
- Beldi Francisc, nobil din Trans., 114.
- Belgrad (Alba Graeca, Nandor Alba, Taurinus), oraș, 35, 193, 317, 339, 359, 361, 503, 551; cucerit de Soliman I 327.
- Belina, familie nobilă polonă, 405.
- Belsius Ioan, agent habsburgic la Despot vodă, 136, 157, 202; biografie, 126—128; observații critice și text 129—216; rapoarte 131, 160, 163, 168, 185, 190, 197, 205, 213; memoriu Schreiber 234—238; ~ și Despot 177—178; 181, 186—187; 192—193, 208, 213, 242; ~ și boierii 148, 175; ~ și secuii 198, 199, 200, 201; ~ obligații 180, 181, 191, 208; ~ jurnal 171, 172, 180, 181; ~ și cazul Schreiber, 214, 228, 234—238, 287.
- Beregszász, Petru, predicator calvin, 607.
- Bergamo, oraș, 349.
- Bergkowitz Marcus (Bergowicz), agent habsburgic la Despot, 131, 135, 136, 142, 147, 181.
- Berzevics Martin, cancelar al Transilvaniei, 434, 442.
- Bethlen Farkas, nobil maghiar din Ilia, 63, 584, 601.
- Bethlen <Gheorghe>, nobil maghiar, 348, 368.
- Bethlen Grigore, comandant al cetății Caransebeș, 368.
- Bethlen <Ioan>, nobil maghiar, 348, 368.
- Bialobrzesci Martin, episcop de Camenița, 577.
- Biertan, localitate, jud. Sibiu, 6.
- Bihor, comitat, 537, 542.

- Bisericiani (Szentlélek), sat, jud. Harghita, 569.
- Bistrița (Beistrich, Neesbit, Nösenstadt, oraș și cetate), 50—51, 53, 164, 168, 179, 186, 308, 319, 335, 442, 539; descriere 347, 349, 354, 360; populație 544; capitol 354, 550; vamă 52.
- Bistrița, râu, 348, 360, 547.
- Bîrlad, oraș, 392, 451.
- Bîrlad, râu, 145, 453.
- Bîrsa (Burcia), râu, 546.
- Blaj, oraș, 547.
- Blandrata Giorgio, medicul, 177, 323, 324, 336, 343—344, 366, 434, 435, 438, 439, 464, 467, 542, 570, 573, 574, 576, 581.
- Blaziu, diac, vice-cămarăș de Sibiu, 50.
- Bobriș (probabil Bobring), boier moldovean, 394.
- <Bocskay Elisabetha>, bunica principelui Sigismund Báthory, 463—464.
- Bocskay Elisabetha, mama principelui Sigismund Báthory, 573, 576.
- Boemia, 546, 557, 641.
- Bogdan cel Orb, domn al Moldovei, 454.
- Bogdan Lăpușneanu, domn al Moldovei, 170, 391—393, 454—455; ~ și polonii 404—406, 407—408.
- Bolea, staroste de Huși, 171, 214, 287, 288.
- Bolozovsca (Bolochwca), localitate, 118.
- Bornemisza Farkas, guvernator de Dej, 366.
- Bornemisza Grigore, episcop titular de Oradea, 587.
- Bornemisza Ioan, 46.
- Bornemisza Paul, episcop de Veszprem, comisar imperial Trans., biografie 7—8; text 9—12; 17—86.
- Bosnia, 503.
- Botoșani (Botusan), localitate, 124.
- Bouillon, Godefroy de, 425.
- Bran (Törzburg, Terchvar), cetate, 52, 59, 321, 328, 429, descriere 358.
- Brandis, Andrei de ~ comandant imperial, 2—3.
- Branisca, castel lângă Deva, 60.
- Brașov (Brassovia, Corona, Coronestat, Kronstadt, Versovia), oraș, 36, 53, 59, 62, 111, 180, 186, 319, 321, 335, 354, 356, 358, 359, 432, 442, descriere 356—357, 432, 442; jude 110 (v. și Roth Mihail); comerț 546; vamă 52, 83; monumente 546; populație 544, 546, 549; asediu 546—547; emisar în Ț. Rom., notă introductivă 109; text 110—111.
- Brăila, oraș și cetate, 193, 450.
- Breslau v. Wrocław.
- Broniewski Stanisław, nobil polon, 405—406.
- Broos v. Orăștie.
- Brussa, oraș (Turcia), 134.
- Brutti Bartolomeo, sfetnicul lui Petru Șchiopul, 525.
- Bucioc, ceașnic în Moldova, 393.
- Bucovina, 121, 398, 454, 625.
- București, oraș, 400, 401, 413; descriere, 423, 426—428, 445, 454, 455; rituri funerare 450; ~ și turcii 111.
- Buczynski, familie nobilă polonă, 404.
- Buczynski Ieremia, sol polon, 404—406.
- Buda, oraș 193, 551; pașa de ~ 431; biblioteca Corvin 546; populație: turci 176; asediu 326.
- Bugeac, 448.
- Bulgaria și bulgari, 333, 337, 421, 424, 448, 449, 450, 452, 455, 503, 507, 508; năvăliri în Grecia, 120.

„Buna Vestire a Sf. Fecioare“, sat în comitatul Ciuc, 568.
 Burcia, Burzelland v. Țara Bîrsei.
 Burlă, boier moldovean, 393.
 Busbeq Augerius, trimis imperial la Poartă, 171.
 Buzău, oraș, 450.
 <Bzicki Andrei>, sol polon, 521.

C

- cai; creșterea (Mold.), 383, 641; (Trans.), 317, 319, 332, 496; daruri 186, 440; export 334, 443; prețuri, 424.
 Caliacra, localitate și castel, 514.
 Caligari, nunțiu apostolic în Polonia, 470—472.
 Cămenița, oraș și cetate în Podolia, 118, 121, 399, 514, 518; episcopie, 568, 577.
 Campani, Paul, provincial iezuit în Polonia, 588, 598.
 Candelis v. Cîrța.
 Candia, oraș în Creta, 514.
 Canisius, autor al Catehismului, 588.
 Cara, sat lângă Cluj, 27, 58, 80.
 Caramania, emirat în Asia Mică, 513.
 Caransebeș, oraș și cetate, 33, 115, 317, 321, 329, 338, 340, 361, 368, 462, 557.
 Carminata, vizitator provincial, iezuit polon, 492, 501.
 Carol cel Mare, 442, 543.
 Carol IV, împărat german, 641.
 Carol V (Quintul), 108, 177, 326—327, 347, 534.
 Carol al IX-lea, regele Franței, 416, 421—422, 426, 430, 435, 438.
 Carol Robert, rege al Ungariei, 451, 641.
 Carpați, munți, 316, 334, 360, 536, 552, 634; ~ orientali 537.
 Cason (Cașin), scaun secuiesc, 551, 554, 568.
 Castaldo, Gian Battista, general imperial în Trans., 18, 25, 31, 37, 43, 45, 52, 60, 62—63, 66, 69, 84, 103—104, 317—318, 329, 339, 343, 351, 353, 618—619.
 „Castelul Nou“ v. Gherla.
 Cașin v. Cason.
 <Cașinul mic>, în jud. Harghita, 569.
 Cașolț, sat lângă Agnita, 432.
 Cașovia (Kosiče) în Slovacia, 135, 149, 160, 236, 320, 327, 359, 369, 540.
 <Caterina de Medici>, regina Franței, 422, 439—440.
 cazaci, 298; incursiuni în Mold., 578—580, 585.
 Cazimir al IV-lea, rege al Poloniei, 452—453, 642.
 cărbune: exploatare (Trans.), 633.
 Ceabrazu, sat în Bucovina, 118.
 Celestino, capelan venețian la Silistra, 509.
 Cenad, oraș și cetate (Trans.), 22; episcopie, 63.
 Cernovich, Mihail, curier al lui Ferdinand I, 365.
 Cetatea Albă, 193, 381, 399.
 Cetatea de Baltă, 51, 61, 163, 171, 180, 214, 249, 547.
 Chalcocondilas Laonic, cronicar, 540.
 Châteauneuf, Renée de ~, nobilă bretonă, 422, 430, 435, 438—439.
 Cherepovici, Nicolae (Cherepovschi), socrul lui Petru cel Tânăr, 191.
 Chersonезul tauric v. Crimeia.
 Chezdi (Chesdi, Kysdi), scaun secuiesc, 334, 551—552, 569; capitlu, 354.

- Chiajna, soția lui Mircea Ciobanul, 110, 170, 319, 327.
- Chilia, braț al Dunării, 515.
- Chilia, oraș și cetate, 193, 399.
- Chinigrad, căpitan de ~, 133.
- Chinteni, sat lângă Cluj, 484.
- Chios, insulă, 413, 428, 516, 524—525.
- Cibin, râu, 352, 432, 544.
- Cibinum v. Sibiu.
- Ciceu, cetate, 61, 163, 171, 180, 214, 249.
- Ciculia v. Țara Secuilor.
- Cigala, Yusuf pașa, în Mold., 416—417.
- Cincul Mare, scaun săsesc, 353, 549.
- Cisnădie, localitate, 354, 545.
- Cisnădioara, castel, 354, 545.
- Ciubărciu, târg (Mold.), 193.
- Ciuc, munți, 547.
- Ciuc (Cziik), scaun secuiesc, 334, 551—554, 568—569, 581.
- Ciucsîngeorgiu, sat în jud. Harghita, 568.
- Ciumbrud, localitate lângă Aiud, 547.
- Cîmpul Pîinii (Kenyer), localitate lângă Orăștie; lupta de la ~ 341, 535, 547—548, 583, 601.
- Cîmpulung, oraș (Ț. Rom.), 510.
- Cîrța (Kertz, de Candelis), abație (Trans.), 62.
- Clemens, „magulator” la Cojocna, 25.
- Cluj (Claudiopolis, Clausembourg, Clausenburg, Colosvar), oraș, 18, 31, 45—46, 62, 66, 84, 319, 335, 344, 472, 503, 538—539, 548, 573; descriere, 346—347, 441—442, 598; monumente 491, 548, 572, 605; populație, 58, 548—549; municipalitate 603—604; dieta, 462; colegiu și seminar iezuit, 459—461, 463, 465—466, 470—472, 477—480, 488—492, 497, 501—503, 535, 568, 570—571, 577, 581—583, 588, 598, 600, 602—604, 606—607.
- Cluj, comitat, 466, 542, 559, 586.
- Clujmănăstur, mănăstire, sediu iezuit, 10, 25, 27, 61—62, 442—443, 459, 461, 470—472, 477—478, 480, 482, 489—492, 572, 598.
- Codlea, sat lângă Brașov, 432.
- Codrul Cosminului, lupta de la ~, 453, 621.
- Cojocna, localitate, 45, 59; descriere, 25; ocne și cămări de sare, 17, 24—25, 31, 37—39, 41, 72, 80.
- Commendone, Giovanni Francesco, cardinal; biografie 372—374; text 375—376.
- Como, cardinal de ~, 507.
- Comuleo, Alessandro, abate de Nona, 525.
- Constantinopol, oraș, 120, 155, 170, 173, 224—225, 227, 229, 237, 242, 249, 280—281, 286, 398, 405, 408, 412, 417, 420, 424, 426—428, 430—431, 449, 513, 516—518, 571, 579, 640; cartiere: Galata, 289; Pera, 424; patriarh de ~, 376.
- Constanța, oraș, 524.
- Cotnari, localitate (Mold.), școala de la ~, 141, 258, 261, 266—267.
- Cozma, sat în jud. Mureș, 568.
- Cracovia, oraș, 118, 224, 227, 235, 267, 422, 431, 479, 503, 535, 557, 577, 584, 596—597; episcop de ~, 121.
- Crasna, comitat în Trans., 542, 567.
- Crimeia (Chersonesul tauric), 383.
- Cristian (Neustadt), localitate lângă Brașov, 430.
- Cristofor de Thur, diac, 19.
- Crișul (Chriso, Chrysus, Körös, Aranyas! râu unic(!) 330, 360, 537, 605; 3 râuri, 634; ~ <Repede>, deosebit de <Arieș>, 538.
- Croația, 333; palatin de ~, 557.
- Csáky, Dionisie, nobil din Trans., 582.

Csáky, Gheorghe, comandant în Trans., 368.
 Csáky, Mihail (Mihail Românul), cancelar al Trans., 224, 227, 238, 323—324, 336, 344, 363, 369.
 Csáky, Paul, nobil din Trans., 60.
 Csenger, localitate în Ungaria, 445.
 Cserakna, ocnă de sare la Dej, 28—29, 37.
 Curio, Coelius, tatăl lui Horatius ~, 262.
 Curio, Horatius, secretarul lui Despot vodă, 168, 234—235, 262—263.
 Czibák, Emeric, episcop de Oradea, 350.

D

Dacia și daci, 343, 376, 380, 433, 441, 443—444, 536, 551, 597, 630, 632, 640; Dacia mediteraneană, 537; Dacia mică, 338, 342; Dacia ripensis (Banat), 602; Dacia transalpină (Ț. Rom.), 602; daci (?) (unguri din Trans.), 543.
 Daco(?) Paul, 104.
 Dáczó, Toma, comandant ungur, 305, 367.
 Dalmația și dalmatini, 190, 191, 503, 557.
 Damasc, oraș, 186.
 Danemarca, 514.
 Danzig (Gdansk), oraș, 514.
 David, Francisc, unitarian, 459—460, 570, 574, 586.
 Dealu (Harghita), sat, 581.
 <Dealul Strîmbei>, pădure (Trans.), 432.
 Debrețin, oraș (Ung.), 81, 320, 323, 539.
 Dacia, sat (Alba), 22, 24, 77.
 Decebal, 337—338, 343, 433, 440, 441, 443.
 Dej, cetate, oraș, 10, 17, 25, 27, 29, 31, 43—44, 77, 348, 354, 360, 366; ~ ocne, cămări, sare, 17, 27, 37, 41, 45, 60, 70, 72—73, 332, 354, 545, 633; guvernator de ~ 366; episcop de ~ 567, v. și Vad, episcop.
 Despot Vodă, 123—125; 131—133; 139—142; 145—149; 153—158; 160—161, 163, 168—181; 185—187; 190—193; 197—202; 205—209; 213—216; 223—229, 234—238; 242, 246—251; 257—268, 384, 398; aderenții lui ~ uciși, 266—267; atentate, complot contra lui ~ 141, 266, 271—272; caracter, crime, 263—264; căsătorie, 146, 181, 187, 214; comoara lui ~ 303—304, 307; frământări sociale, 258—259; gardă, oaste, mercenari, 148, 208—209, 227, 249 (asediat de mercenari unguri la Suceava, 302—308); genealogie, falsificări, 180, 258; numele greșit Ștefan Eraclid (?), 319; încoronare, 174, 228, 261—262; monedă nouă, 192, 228; preferință dată străinilor, 261; reforme (religie, obiceiuri), 192, 261, 282, 300; ~ și Belsius, 170, 186—187, 192, 198, 208, 213, 215, 242; ~ și boierii, 142, 147—148, 155—156, 173—174, 197, 264—265; („glasul poporului“, 155); ~ și Habsburgii, 148, 156—157, 168—169, 171, 173, 175, 177—179, 185—186, 190—191, 193, 200—202, 215, 223—224, 226—227, 247—248, 250; ~ și Laski, 197—198, deposeizarea acestuia, 215—216; raporturi, 246—248; 258—259, 297—298; ~ și Polonii, 620, 622, 624—625; ~ și Schreiber, 214, 224, 227, 236—238, 281, 286—290; ~ și secuii, 193, 197, 199—202, 205; ~ și Trans., 161, 163, 169, 177, 214, 249; ~ și turcii (și Soliman), 132—133, 147, 155, 157, 161, 169, 171—173, 177, 200—201, 214—215, 225, 228, 247, 249; ~ și Ț. Rom., 146, 154, 187, 200, 214; ~ și Ioan II Sigis-

mund Zápolya, 134, 178, 186, 201, 206;
 ~ medicul lui, 268, 284, v. și Dionisie
 de Avalos; ~ secretarii lui, 148, 160, v.
 și Curio, Horatius.
 Destaix, călător în Ț. Rom., 417.
 Deva, cetate, oraș, 61, 318, 321, 340—341,
 359, 537; comandant de ~, 368; băi de
 aur ~ 82—83.
 Deváy, Petru, mercenar ungur, Suceava,
 302—308.
 <Devlet Ghirai I>, han al tăta-
 rilor (1562), 177, 393.
 Dimitrie, v.: Wisniewiecki, Dimitrie.
 Dimitrie Grecul, sol al lui Despot
 în Polonia, 142.
 Dimitrie de Huedin, superintendent
 al arienilor, 570.
 Dionisie din Avalos, medicul lui
 Despot, 268, 308.
 divorț (Mold.), modalitate, taxă, exe-
 cuții, carte de despărțenie; Ungurii și sașii
 din Moldova și ~260.
 Dîmbovița, rîu, 426.
 Dobay, Ioan, nobil Trans., 31, 60.
 Dobîca, comitat (Trans.), 542, 559.
 <Dobó Ștefan>, voievod Trans., 107.
 Dobrogea, 451, 508, 515, 578, colonizări
 tătarăști, 451.
 Doczy Ioan, vice-tezaurar al lui Ioan
 I Zápolya, 55.
 Doeden (!), boier mold., 393.
 dominicani, mănăstire, Cluj, 605.
 Draculina, v. Vintilă-Vodă, 448.
 Dragu, sat, Trans., 443.
 Dristor, v. Silistra.
 Drohobiz, oraș (Pol.), 399.
 Du Ferrier <Armand>, ambasador
 al Franței la Veneția, 420.
 Dumitru, mare hatman al Mold. (1568),
 391, 392.

Dunărea, 35, 68, 119, passim.
 <Dwit, Benedict>, vicecămăraș, Tur-
 da, 40.
 Dziublewski, Ioan, sol polon în Tur-
 cia (1572—1574), 407.

E

Ecsed, oraș în Ungaria, 331, 533.
 <Eftimie de Rădăuți>, „mitropo-
 lit“ (!) al Moldovei, 132, 173.
 Eger (Agria), oraș în Ungaria, 179, 327—
 328, 331, 369, 617.
 Egyházfalva, sat al capitlului din Arad,
 24, 80.
 Elbląg (Elbing), port la M. Baltică, 514.
 „Eluova“ (Emona?), localitate neidentifi-
 cabilă, 518.
 Emona, port la Marea Neagră, 514.
 Eperjes, oraș, 135, 213, 216.
 Estelnic, sat în jud. Covasna, 569.
 evrei, în Mold., 132.

F

Fabio, Giorgio, cleric dalmatin, 577.
 „Faboska“ (Cojasca?), localitate neidenti-
 ficată (Ț. Rom.), 428.
 Farkas, Martin, mercenar ungur la
 Suceava, 302—308.
 Făgăraș, comitat, 320, 440, 543, 558, 588;
 oraș și cetate, 36, 60, 355—356, 432, 440,
 558.
 Făget, munți, 444.
 Fălciu, localitate, 517.
 Fechetău, toponim în jud. Bihor, 538.

- Feldioara, localitate în apropiere de Brașov, 359.
- Ferdinand I, împărat german, 11—12, 44—45, 51—54, 57, 60, 63—64, 72, 75—78, 80, 83, 168, 177, 190, 200, 206, 223—225, 229, 248, 250, 284, 310, 326, 332, 339, 355, 365, 367, 540, 546; ~ și Despot vodă, 134, 146, 173, 319; ~ și Transilvania, 2, 47—48, 61, 66—69, 85, 197, 320, 563; ~ și Ț. Rom. și Mold., 617—618.
- Ferhat aga, sol turc în Mold., 132, 154, 169.
- Ferrari, Marco Antonio, militar italian în Trans.; biografie, 615; text, 616—619.
- fier, mine de ~ (Trans.), 564.
- Filip al II-lea, rege al Spaniei, 177, 207, 288, 416.
- Flaccia (Flacchia), etimologie fantezistă pentru „Valachia” (Ț. Rom.), 375, 429.
- Flaccus, 375, 429, 630, 641.
- flamanzi, mercenari în oastea lui Despot vodă, 124.
- Florentin, localitate pe Dunăre lângă Vidin, 339.
- Florența și florentini, 325, 631. foamete (Ț. Rom.), 400—401.
- Fofeldea, sat în jud. Sibiu, 432.
- Forró, Nicolae, consilier de stat în Trans., 368.
- Forzle v. Sforza Pallavicini.
- Francisc, vicar al bisericii din Alba Iulia, 63.
- franciscani, mănăstire, Baia Mare, 66.
- Frankfurt (a./Main), oraș, 224, 284.
- Franța, 431, 434—435, 438—439, 579; ~ și Polonia, 438; ~ și Transilvania, 423, 430; rege v. Carol al IX-lea.
- Fugger, vestita casă ~ din Augsburg, 23, 40—42, 72.
- Gabor, Petru, comandant la Deva, 368.
- Galata v. Constantinopol.
- Galați, port la Dunăre, 172, 193, 259, 265.
- Galfy, I., nobil la Curtea Trans., 465—466.
- Galienus, împărat roman, 640.
- <Galli Ptolomeo>, cardinal de Como, 507.
- Galliciolus, Giovanni Baptista (Galatino), negustor italian în Mold., 170.
- Garda, Anton, sol trans. în Mold.; nota introd., 105—106; text, 107—108.
- Gavrilaș, mare logofăt în Mold. (1568), 391—392.
- Gavrilă, servitor al anonimului ungur din Mold., 392.
- Géczi, Ioan, căpitan al cetății Oradea și comite de Bihor, 555.
- Gemenea, sat lângă Lazuri (Ț. Rom.) 428.
- genovezi în Ț. Rom., 428.
- George, arhiepiscop de Strigoni v. Szakmáry George.
- George, iezuit din Cluj v. <Törös> George.
- George, diac din Cluj, 31.
- George, slujitor al principelui St. Báthory, 534.
- Georgia (Gruzia), 513.
- Gereb, Ioan, nobil din Trans., 581.
- Gerendy Nicolae, episcop de Alba Iulia și tezaurar al Ungariei, 23, 40, 42—43.
- Gerendy, Petru, sol trans. în Mold., biografie 105—106, 112—113; text, 107—108, 114—115.
- Germania și germani, 2, 4, 50, 100, 283—284, 335—336, 381, 479, 544, 571; ~ și Mold., 641; ~ și Turcia, 290; coloniști

- în Trans., 67, 548, 603; ~ în Ț. Rom. și Mold.. 590; mercenari în Mold., 135, 142, 148, 298, 625; ~ în Trans., 3—5, 369, 423. 444—445.
- Geți, 380.
- Ghelința, sat în jud. Covasna, 569.
- Ghenadie, mitropolit ortodox de Alba Iulia, 567.
- Gheorghe, cleric catolic la Gherla, 347.
- Gherghița, oraș, 451, 453.
- Gherla (Ujvar „Castelul Nou“). oraș și cetate, 10, 24, 31, 59—60, 347.
- Gibraltar, strâmtoarea, 513.
- Gilău, oraș și cetate, 12, 62. 346, 538.
- Girgio v. Gurghiu.
- Giurgiu, oraș și cetate, 425, 449, 450, 452.
- Giuvala, munte la hotarul Trans., 429.
- „glasul poporului“ (Mold.), 155.
- Glirio, Mathia (Glirius). rector al școlii din Cluj. 571, 574.
- Glogowczy, Ioan, castelan de Halici, 133.
- Godini, Nicolo, misionar catolic în Bulgaria, 508.
- Goleta (Tunis), 449.
- Gömör, comitat în Ungaria, 18.
- goși, 640.
- Gratianus, împărat roman, 640.
- Graziani, Antonio Maria. secretarul cardinalului Commendone; biografie, 377—379; text, 380—383; 620—623, observații critice, 385—388.
- Grădîstea (Várhely), ruine și monede antice, 317. 329, 551.
- Grecia și greci, 120. 356, 416, 448—449, 514, 577—578, 606; ~ în Mold., 132. 306, 524; ~ în Ț. Rom., 110—111, 448.
- Grigore al XIII-lea, papă, 376, 524. 540, 571, 576—577, 582. 584—585, 596. 599, 601—602, 604, 606.
- Gritti, Aloisio, tezaurar și guvernator al Ungariei sub turci, 350.
- Gritti, Antonio. fiul lui Aloisio, ~, 351.
- Gritti. <Petru>. fiul lui Aloisio ~, 351.
- Grisoni, Giacomo, arendaș al minei din Zlatna, 436.
- Gromo. Giovan Andrea, căpitan italian în Trans., 325, 348; biografie, 312—315; text, 316—371.
- Gross Schlatten v. Abrud.
- Gryf, familie nobilă polonă, 408.
- Guagnini, Alexandru, istoric polon; biografie, 291—296; despre expediția lui A. Laski în Mold., 297. 624—625.
- Guagnini, Ambrosius, mercenar, tatăl lui Alexandru ~, 298.
- Guai, Fausto, arendaș al minelor din Zlatna, 436.
- Gurghiu, localitate și cetate, 61, 368, 569; ocne de sare. 36, 79; munți ~, 552; râu, afluent al Mureșului, 349, 360; (Gior-gio), scaun secuiesc, 334, 551, 554, 568.
- Gyula, oraș și cetate în Ungaria, 208. 317. 331, 340. 345, 369. 556, 578, 589, 607.
- Gyulai, Paul, secretar ~ al cancelariei Trans., 560.

H

- Habsburg, casa de ~. 208; ~ și Mold., 148, 157, 171—172, 215, 226—227, 235, 250; ~ și Trans., 161, 175, 180, 186, 251; ~ și Ungaria, 160.
- Hadrian, împărat roman, 337—338, 436.
- Hagymási, Cristofor. comandant de oaste al Trans., 363—364.
- Halici, cetate în Podolia. 133, 148, 153.

Haller, Petru, burgmistru din Sibiu, 46, 49, 52, 114, 115.

Hamza beg, 208.

Hanvay, George, administrator al cămării de sare din Turda, 18—19, 31, 37, 45—46.

Hașeg, oraș, 551.

Hărman („Mons lattis“), castel în jud. Hunedoara, 359.

<Heltai, Gaspar>, văduva lui ~ la Cluj, 588.

Henric al III-lea, rege al Poloniei, apoi al Franței, 417, 421—423, 431, 438—440, 449, 579.

Henric al IV-lea, rege al Navarei, apoi al Franței, 438.

Hermann, întemeietor legendar al Sibiu-lui, 352, 544.

Hermannstadt, Hermestat v. Sibiu.

<Hirscher Lucas>, jude al Brașovului (1574), 430—431.

Hîrlău (Bahlui, Horlo), oraș, 131, 136, 139, 141, 238, 258.

Horvath, Ioan, mercenar ungur la Suceava, 305, 308.

Horvath, Ștefan, comandant la Arad, 160, 168, 304—306, 367, 369.

Hotin, oraș și cetate pe Nistru, 118, 121, 147, 215, 241—242, 249—250, 264, 310, 406, 454, 518.

Hull, oraș în Anglia, 514.

Hunedoara, comitat în Trans., 53, 115, 542, 559.

huni, 551.

Huszt, oraș și cetate pe malul Tisei, 320—321, 332, 347, 553—555, 586.

Huși, oraș, 107, 311, 517.

I

Iaslowiec, oraș în Polonia, 399.

Iași (Iazvasar, Iazzvar, Jasmarkth), oraș, 119, 132, 153, 158, 163—164, 181, 190, 192, 197, 202, 206, 250—251, 311, 391—392, 399, 405; descriere, 517—518; monumente, 258, 524—525; populație, 523—524; negustori străini, 524—525; religie, 524—525; mitropolit, 173.

Ibrahim, beg, 170—171.

Ibrahim, dragoman turc, 146, 148.

Iconium, provincie, 169.

Ierusalim, oraș, 420, 513.

iezuیت, ordinul ~ 525, 534, 553, 556, 582.

Ilia, castel în jud. Hunedoara, 537, 584, 601.

Iliaș I, domn al Mold., 452.

India, 338, 515, 634.

Indiile occidentale v. America.

Ineu, cetate în Crișana, pașa de ~ 578.

Ioan de Lipova, diacon, 19, 45.

Ioan de Vingarth, diacon ~, 45.

Ioan, nobil rutean din Maramureș, 207.

Ioan Literatul din Eperjes v. Belsius, Ioan.

Ioan, pitar în Ț. Rom., 111.

Ioan I, Ioan al II-lea Sigismund v. Zápolya Ioan I, Ioan al II-lea Sigismund.

Ioan de Hunedoara, voievod al Trans. și guvernator al Ungariei, 344—345, 550.

Ioan de Pécs, la studii în Italia, 570—571.

Ioan I Albert, rege al Poloniei, 454, 621.

Ioan Românul (Olahus), mercenar al lui Despot vodă, 168.

Ioan de Scepus v. Zápolya Ioan I.

iobagi (Trans.), obligații, 482—485; exploatare, pedepse, amenzi, 492—503, 556, 560—561, 588.

Ion vodă cel cumplit (Ivonia) domn al Mold., 412, 417; ~ și polonii, 404—408; ~ campanie în Ț. Rom. și înfrângere, 421—424, 428; ~ și turcii 448—449, 455.

Ionești, sat dispărut lângă Strîmba (Ț. Rom.), 423—425.

Isaccea, port în Dobrogea, 515.

Isle, abate de l' ~ v. Noailles, Gilles de ~.

Italia și italieni, 199, 299, 333, 365—366, 375, 381, 471, 502—503, 630—631, 635, 641; ~ în Trans., 325, 348, 362, 435, 442—443, 471, 480, 535, 570, 603, 606; ~ în Ț. Rom., 448.

Iulia Augusta, împărăteasă romană, 342.

Ivan al IV-lea Vasilievici, țar al Rusiei, 179.

Ivonia v. Ion Vodă cel Cumplit. izvoare termale (Trans.), 634.

J

Jaslowiecki, George, căpitan de Chinigrad (Polonia), 133.

Jasov, oraș în Slovacia, 587.

Jibou, localitate în jud. Cluj, 30.

Joldea, pretendent Mold., 384.

José, Don ~ (Iosif Onazy), evreu, duce de Naxos, 170.

Just, cleric iezuit la Cluj, 500.

K

Kalisz, voievodat (Polonia), 407.

Kassim pașa („Acason“), beglerbeg de Timișoara, 115, 172.

<Kendi, Alexandru>, „triumvir“ al Trans., 576, 579.

Kendi, Anton, nobil din Trans., 104.

Kendi, Francisc, voievod al Trans., 18, 58, 63, 104, 107.

Kenyer c. Cîmpul Pîinii.

Kerecsényi de Kányafölde Ladislau (Kerecheni), comite de Zarand, 208.

Keresztur, Cristofor, nobil din Trans., 534.

Kertz v. Cîrța.

Kezzalay, agă al spahiilor, 157.

Kiev, oraș, 179, 250.

Kis, Laurențiu, mercenar ungur la Suceava, 304.

Kisvarda, localitate în Ungaria, 85.

Kocsárdy, Nicolae, nobil ungur, 34.

Kokenhausen, cetate în Livonia, 454.

Kolomia (Colomeea), oraș în Podolia, 642.

Königsberg, port la M. Baltică, 514.

Koriatovici, Iurie, domn al Mold., 451.

Kornis, familie nobilă secuiască, 553.

Kornis, Gaspar, căpitan de Hust, 554, 586.

Kornis, Nicolae, sol în Mold., 103—104.

Kovacsóczy, Farkas, cancelar al Trans., 478—480, 535, 566, 574, 576, 579, 582—584, 599.

L

Lacul Roșu, sat în Bugeac, 119.

Ladislau, slujitorul lui N. Kornis; biografie, 102; text, 103—104.

Ladislau I cel Sfînt, rege al Ungariei, 331.

Lanoy, cleric iezuit, 461.

Laski, Albert, palatin de Sieradz, 124,

- 135, 142, 163, 199, 207, 237, 258—259, 263, 421, 423—424; ~ și Despot vodă, 147, 198, 215—216, 242, 246—249, 258—259, 262, 297—299, 620—625; ~ și Habsburgii, 177, 200, 202, 236; ~ și Trans., 197, 214.
- Laurențiu, emisar la Suceava, 307.
- Lázár, familie nobilă de secui, 552.
- Lázár, Farkas, nobil secui, 552.
- Lázár, Francisc, superintendentul minelor de fier din Trans., 581.
- Lázár, Ion, nobil secui, 552.
- Lăpușna, oraș, 120—121, 147, 392, 399(?).
- Le Normand, Thomas, reprezentant francez în Trans., 435, 438—440, 445.
- Lederer, Grigore, senator de Bistrița, 53.
- Leghea, sat lângă Cluj-Mănăstur, 461, 471, 483.
- Leipzig (Lipsca), oraș, 586.
- Leles, localitate, 568.
- Leleszi, Ioan, iezuit în Trans., 466, 472, 477—479, 489, 493, 569, 571—573, 576, 580, 599; biografie, 456—458; text, 459—467.
- Lemnia (Lemkin), sat în jud. Covasna, 569.
- Lempon, căpitan sub A. Laski, 298.
- Lenchie, boier moldovean (1568), 393.
- Lescalopier, Pierre, călător francez în Ț. Rom. și Trans.; biografie, 418—419; text, 420—445.
- Leși v. Polonia și poloni.
- Leta, cetate lângă Cluj, 60—61.
- „Leues” (poate Levinți?), târg în Mold., 518.
- Licostomo(!) v. Sulina.
- Lindeggen, secretar imperial, 284.
- Liov (Leopol Russiae), oraș, 207, 215, 263, 347, 639.
- Lipova (Lippa), oraș și cetate, 2—5, 19, 22, 33—35, 45, 68, 70, 77—78, 80, 155, 317, 321, 331, 339—340, 345, 360, 412, 537.
- Lisih, Cristofor, jurat din Sibiu, 40.
- Lituania și lituanieni, 179, 449—451, 453, 455, 571.
- Livonia, 454, 535, 577, 585, 596.
- Löcse (Leutschovia), oraș în Slovacia, 177.
- „Lollia” Husther, v. Bolea.
- Londra, oraș, 514.
- Lublin, oraș, 259.
- Luccari, Giacomo di ~, negustor raguzan la Silistra, 567.
- Ludovic I cel Mare, rege al Ungariei, 639.
- Ludovic al II-lea, rege al Ungariei, 33, 40, 50, 55, 67.
- Lugoj, district, 581.
- Lugoj, oraș și cetate, 115, 321, 329, 462, 537, 557, 578, 588—589; descriere 317, 339—340; ban de ~ (v. Tornyai Toma).
- Lugosici, Nicolae (Lugasyth), comandant de oaste în Mold., 169, 200, 208.
- Lulay, Ioan, cămăraș al ocnelor în Trans., 46, 50, 81.
- „Lupotzw” (Lăpușna?), 399.
- Lusinski, Ioan (Lusenius, Lusinius), episcop reformat în Mold., 141, 259—260, 262, 266, 271.

M

- Macskásy, George, slujbaş la cămara de sare, 46.
- <Mahmud> (Zahmut), dragoman turc, 169.
- Mahomed al II-lea, sultan otoman, 452, 640.
- Mailat, familie nobilă din Trans., 558.
- Mailat, Gabriel, comite de Făgăraș, 202, 251, 320, 324, 355, 357, 558.

- Mailat, Margareta, sora lui ~, soția lui Andrei Báthory, 558.
- Mailat, Ștefan, voievod al Trans., 34, 60, 351, 355, 357.
- Mancinelli Giulio, iezuit în Trans., biografie, 519—522; text, 523—526.
- Mangalia, localitate, 523.
- Maramureș, comitat, 21, 64, 207, 542, 634—635; ocne de sare în ~, 633.
- Marcus Aurelius, împărat roman, 342.
- Marea de Marmara (Marea Albă), 120, 355.
- Marea Mediterană, 513.
- Marea Neagră (Pontul Euxin), 120, 319, 337, 339, 376, 381, 513—514, 578, 630—631.
- Margai, Petru, sol trans. la Poartă, 579.
- Margan, comandant la Gurghiu, 368.
- <Margareta>, arhiducesă de Austria, 423.
- Marini <Poli>, Nicolo di ~, negustor raguzan la Silistra, 507.
- Markházi, Paul, nobil din Trans., 580.
- Martin Literatul (Gothardy, Szentgotharty), trimis habsburgic în Mold., 213—215, 223, 226, 228, 234—238, 241—242, 246, 248—250.
- Martinuzzi, George (Monahul), cardinal, guvernator al Trans., 24, 27, 35—36, 45—47, 50—52, 56—59, 63, 67, 79—83, 347, 491; abuzuri, 10; dani, 35, 80; posesiuni, 34, 60, 66; ~ și imperialii 4—6, 61, 67—69; ucis, 9—10, 18, 31, 65, 318, 340.
- Massiot, secretar francez la Poartă, 423.
- Matei, diac din Dej, 25.
- Matias, diac, distribuitor de plăți la Suceava, 307.
- Matias, cleric iezuit la Cluj-Mănăstur, 498—500.
- Matias Corvin, rege al Ungariei, 47, 64—65, 341, 355, 359, 452, 454.
- Maximilian al II-lea, împărat german, 123, 157—158, 163, 166, 185, 190, 197, 205, 213, 225—226, 228—229, 241, 246, 249, 278—279, 281, 283—285, 327, 355, 359, 412, 423, 440, 444; ~ și Despot vodă, 134, 173—175, 177, 205—207, 209, 288; ~ și Trans., 200, 288, 563.
- Mănăstur, sat lângă Cluj, 482—483, 498, 501—502 (v. și Cluj-Mănăstur).
- <Mănești>, localitate în Ț. Rom., 617.
- Mediaș (Medius, Meges, Mydvisch), oraș, 186, 319, 335, 349, 353—354, 361, 442, 544, 547, 549—550; descriere, 350—351.
- Mediaș, ținut; capîtlul, 354, 550.
- Medici, Cosimo I de ~, duce de Florența și Siena, 325—326.
- Mehadia, oraș și cetate, 328, 338.
- Mehmed <Sokoli>, pașă, mare vizir otoman, 407—408, 421, 423, 431, 434.
- Menasag, Menășag v. Armășeni.
- mercur (argint viu); mine de ~, 436; exploatare, 436—437.
- Mesia, Misia, Mysia (Moesia), provincie, 375—376, 503, 508, 523.
- Mestre, oraș în Italia, 366.
- Mielecki, Nicolae, voievod al Podoliei, 407—408, 455.
- Miercurea, scaun săsesc, 549.
- Miercurea-Ciuc, oraș, 353, 569.
- Mihai Românul v. Csáky, Mihail.
- Mihalovski, George, nobil polon, călător în Ț. Rom. și Trans., 423, 431—432, 438.
- Mihăileni, sat în jud. Harghita, 568.
- Mihnea II Turcitul (Mihail zis Mihnea), domn al Ț. Rom., 509, 579.
- Mikola, Ladislau, vice-voievod al Trans., 27, 45, 59, 80.
- Milesvár, János, kapukehaia Trans. la Poartă, 422—423, 427, 431.
- Millebach, Mühlbach v. Sebeșul săsesc.

Mircea, tatăl lui Alexandru al II-lea Mircea, 393.

Mircea Ciobanul, domn al Țării Românești, 34, 110—111, 616—619.

<Misentea> (Satul tuturor sfinților), în com. Leliceni, jud. Harghita, 568.

„Miskiese”, comitat neidentificat, 556.

Mîndru, postelnic în Mold. (1568), 393.

Moesia inferioară, 557.

Moldova, rîu, 142, 208.

Moldova, țară; *passim*.

Moncag v. Munkács.

monedă; bătută în țările române: ducați (Despot), 228; mângîri (Mold.), 147; ~ la Sibiu, 345, 351; *circulație*: aspri 147, 170, 209, 424—425, 509, 516—518, 523—524; coroane, 515; denari, 20—23, 27, 29—30, 34, 36, 40—41, 55, 72, 383, 560, 562; ducăți 186—187, 226, 423—424, 430, 433, 464, 518, 544, 559, 579—580, 584; (~ ungurești, 564, 573, 577, 587); feningi, 425; florini, 20—22, 25—28, 30, 33—35, 38—46, 52—55, 57, 58—60, 62—63, 65, 68, 72, 79, 88, 135, 214, 216, 308, 478, 482—485, 492, 496, 545, 559—562, 564, 634; (~ moldov., 147; ~ ungurești, 367, 465—466); galbeni (aurei), 133, 147, 224, 259, 381—382; (~ ungurești, 600); groși, 553; liarzi, 425; livre ungurești, 41, 72; mărci de argint 66, 147, 560, 562; nicheși, 425; pisete, 66; reali, 424; scuzi, 441 (~ francezi, italieni, spanioli, 424); taleri, 121, 369, 424, 440, 464, 508, 518, 544—545, 564; zecchini, 318, 518.

„Mons lattis” v. Hărman.

Mor, Petru, din Trans., 35.

Mora, Anton, trimite un emisar spaniol la Despot vodă, 149.

Moranovski, Emeric, morav captiv la turci, 412.

Moravia, munți în ~, 327.

Moreea, peninsulă, 418.

Moscova, oraș, 142, 455.

Moscovia v. Rusia.

Moșna, localitate lângă Mediaș, 63.

Moșoc, Ioan (Moczok), mare vornic apoi logofăt în Mold., 119, 173—176, 265, 311, 393.

Movilă, Ioan (Mohylla), mare logofăt în Mold., 175, 215.

Munkács (azi Mukačevo), oraș 320—321, 347, 360, 367.

<Murad al III-lea>, sultan otoman, 464, 508, 564, 577—580, 584—585.

Mureș (Marusius), rîu, 21—22, 33, 35, 60, 77—78, 318, 321, 330, 334, 340, 342—343, 345—346, 349, 352, 359—361, 433, 535, 537—538, 547—548, 550, 601, 634.

Mureș (Maruszek), scaun secuiesc, 334, 551—552.

Mustafa, comandant turc, 157.

<Mustafa>, pașa de Buda (1574), 431.

Mustafa Celebi(!), fiul lui Soliman confundat cu Selim, 170.

N

Nádasdy, Toma, palatin al Ungariei, 11, 177.

Nagy Bodog Azzon v. Sîntămăria.

Nagy, Simion și Martin, mercenari unguri la Suceava, 306—307.

Nagy Valentin, mercenar ung. Suceava, 305.

Nagyfalú, localitate neidentificată în secuime, 589.

Nauplia, localitate în Grecia, 356.

Navara, rege v. Henric al IV-lea.
 Neesbit v. Bistrița.
 Neamț Cetatea, 208, 266, 382.
 Németi, localitate contopită cu Satu Mare, 534, 539.
 Németi, Francisc, căpitan de Tokay, 365, 367.
 Neumarkt v. Tîrgul Mureș.
 Nevridi, Nicolo, zis Domestico din Chios, mare vameș în Mold. (1582), 517.
 Newberrie John, negustor englez; biografie, 511—512; text, 513—518.
 Nicolae, dervişul; vezi Sari Saltîc.
 Nicolaie, tîlmaci (polon?), 120.
 Nicolaie Vornicul (Nichita), sol în Trans., 169, 206, 208.
 Nicoleni (Sf. Nicolaie) (fost scaun secuiesc Gurghiu), 569.
 Nicoleşti (fost scaun Ciuc), 568.
 Nicopole, oraș, 538, 545; lupta, 452.
 Niewicz, rîu în Polonia, 453.
 Nipru (Boristene), fluviu, 578.
 Nistru (Tiras), fluviu, 118, 121, 193, 242, 518, 578, 623, 628, 630—631.
 Nistru(?) vezi Siret, rîu.
 Nischiazi, comandant, mercenar al lui Laski, 298.
 Nizowsky, Stanislau, nobil polon, soț al domniței Zamfira, în slujba lui I. Sig. Zápolya, 365.
 Noailles, François de ~, episcop de Acqs, ambasador francez la Poartă, 420—424, 426, 430—431, 434.
 Noailles, Gilles de ~ abate de l'Isle, ambasador francez în Polonia, 422, 426, 431.
 Nogarola, Ferdinand, comandant imperial la Satu Mare, 533, 534.
 Novigrad, fortăreață pe Dunăre în fața Orșovei, 339.

Nösenstadt v. Bistrița.
 nuntă domnească (Despot), invitații, 179, 180; daruri, 187; nuntă dublă, 191—192; aminare, 192, 214.
 Nürnberg, postav de (Rövidlurnberger), 20, 42; oraș, 544.
 Nyakazo, Anton, comandant al caveriei lui I. Sig. Zápolya, 364.

O

Oblucița, localitate, 119, 451; vamă, 120.
 Ocna Dejului, localitate, jud. Cluj, 17, 28—30, 37; cămara de sare, 41.
 Ocna Mureșului (Ujvar), localitate jud. Alba, 21, 77.
 Ocna Sibiului (Salzburg, Vizakna), localitate jud. Sibiu, 34—36, 41, 45, 69—70, 78, 354; așezare, 31; cămara de sare, 17—18, 37, 68, 75; ocne, 32, 545; administrație, 32, 39, 70, 75; populație, 31.
 Odescalchi, Ludovic, iezuit în Trans., 465, 477, 493, 534—535; biografie, 468—469; text, 470—473.
 Ödönffy Ladislau, comite al secuiilor, 61, 100.
 Odorhei, scaun secuiesc, 551.
 Oesszi, Andrei, nobil secui, 581.
 Offen-bánya, Offenburg, v. Baia de Arieș.
 Okörítő, localitate, comitat Satu Mare, 445.
 Olahus, Nicolae, arhiepiscop de Esztergom, 11, 177.
 Olt (Aluta), rîu, 352, 354, 356, 357, 360, 537, 545, 546.
 Onazy, Iosif, v. José, Don ~.

Onbozy Nicolae, nobil ungar din Trans., 27.
 Oppeln (Opolia), ducat în Silezia, 327—328, 332, 347, 359.
 Oradea Mare, oraș și cetate, 18, 81, 320, 323, 331, 333, 346, 360, 431, 535, 537—539, 555, 578, 634; descriere, 330—331; episcopie, 10, 63, 543, 555, 564, 587; episcopie de ~ 60, 318, 350, 564 (v. și Martinuzzi George); calvini la ~ 556; catolici, 556, 567—568, 581; iezuiți la ~ 588, 605—607; raguzani, 589; administrație: căpitan de ~ 555 (v. și Geczi Ioan); băi, 540.
 Orăș (Orheu, Orhenus), boier moldovean, 177, 198—199, 208.
 Orăștie (Broos), oraș și cetate, 318—319, 330, 335, 548; descriere, 340—341, 352—353; scaun săsesc, 548.
 Orbai, scaun secuiesc, 334, 551, 569.
 Orhei, oraș, 392.
 Orșova, oraș și cetate, 327—328, 338; sub turci, 316, 326, 329.
 Ostrog, duce de ~ 256.
 Otwinowski, Erasm, călător polon; biografie, 116—117; text, 118—121.
 Ovidiu Naso, poet antic, 448—449.
 Ozun, sat, jud. Covasna, 114.

P

Padova, oraș, 434.
 Padul, fluviu, 635.
 Palamides, fort lângă Nauplia (Grecia), 356.
 Paleologi, familie imperială bizantină, 443, 571.
 Paleologul, Iacob, martir protestant

(Trans.), 571; biografie, 409—411; text, 412—413.
 Panciova, oraș, 361.
 Pancratiu, v. Sennyei Pancrațiu.
 Panonia inferioară, 539.
 Papa, oraș în Ungaria, 489.
 Paprocki Bartolomeu, cărturar polon; biografie, 402—403; text, 404—408.
 Paris, oraș, 423, 436, 437.
 Parnassy George, castelan de Baia Mare, 65.
 Pascu (Paszty), satul lui ~ 121.
 Pataky Francisc, nobil ungar, 3f.
 Pătrașcu, v. Petru cel tînăr, 319.
 Pătrașcu cel bun, domn al Ț. Rom., 111, 114.
 Pécs, episcop de ~, v. Szakmáry George.
 Pécs, oraș (Ungaria), 281.
 Pemfflinger Marc, comite al sașilor, 34, 46, 81.
 Pera, v. Constantinopol.
 Perekop (Przecop), istm., 383.
 Persia, perși, 157, 513.
 Pesta, oraș, 193.
 Pesty Francisc, 135.
 Petre eremitul, conducătorul primei cruciade, 425.
 Petrilo, v. Petru Șchiopul.
 Petrovics Petru, ban de Lugoj și Caransebeș, 11, 115, 570.
 Petru diacul, cămăraș de Baia Mare, 65, 66, 85, 170.
 Petru, fiul lui Alexandru Lăpușneanu, 170, 391, 392, 404, 405.
 Petru Cercel (Petru Grecul), domn al Ț. Rom., 579, 589.
 Petru Mușat, domn al Mold., 639.
 Petru Rareș, domn al Mold. 51, 355, 383—384, 547.

- Petru Șchiopul (Petrilo, Petru „valahul”), domn al Mold., 401, 455, 525; familie, 579; ~ și cazacii, 580; ~ și iezuiții, 589; ~ și Petru Cercel, 579; ~ și Ștefan Báthory, 579; ~ și turcii, 580.
- Petru cel tânăr (Pătrașcu), domn al T. Rom., 133, 156, 157; 191, 319, 327, 329, 337; ~ și Despot, 142, 154, 171, 178; ~ și turcii, 172.
- Piatra Neamț, oraș, 99.
- Pioceschi, polon, locuitorul lui Laski, 297.
- Piotrkow, localitate (Polonia), 249.
- Pius al IV-lea, papă, 324.
- Pius al V-lea, papă, 630.
- Pîrîul Doamnelor, Rivulus Dominarum, v. Baia Mare.
- Poarta de Fier a Trans., 115, 325, 340, 583.
- Poarta otomană, v. Turcia.
- Pocuția, provincie, 311, 407.
- Podlowski Iacob, nobil polon, 579.
- Podoleni, târg, 517.
- Podolia, 451, 641; voievod de ~ 407, 408, 455.
- Poenari, cetate, jud. Argeș, 33.
- Pokay Iacob, provizor de Alba, 62.
- Poian, sat jud. Covasna, 566.
- Polonia și poloni, 81, 142, 148, 199, 200, 216, 235, 259, 260, 298—299, 318, 321, 327, 328, 332, 333, 347, 349, 359, 360, 366, 375, 381, 398, 407—408, 422, 426, 427, 438, 467, 493, 496, 501, 514, 518, 536, 540, 554, 557, 571, 574, 576—579, 633, 641; sare din ~ 73; rege 100, 170, 171, 421—423, 439, 452, 454, 455, 461, 466, 470, 479, 492, 553, 558, 570, 587 (v. Sigismund al II-lea, August, Báthory Ștefan); ~ și Habsburgii (Maximilian II) 250, 289; ~ și Moldova, 132, 133, 146, 154, 207, 393, 376, 398, 401, 407, 408, 452, 621, 631, 639, 640, 641, 642; ~ și Trans., 337, 362, 364, 443, 501, 503, 588; ~ și Turcia, 424, 455; catolici în ~ 461, 463; iezuiți în ~ 461, 463; 572, 588; călători în ~ 630—631 (v. și Ruggiero).
- Polyak, Cristofor, mercenar ungur, 308.
- Ponte, localitate în Valtelina, 584.
- Porțile de Fier (Porțile de Marmură), 317, 318, 321.
- Posega, ținut, 582.
- Posnania, ținut, 64.
- Possevino Antonio, iezuit, biografie, 527—592; text, 533—590; observații critice, 591—593; călătorie în Trans., 596—607.
- Praga, oraș, 224, 227, 284, 287.
- prădalică, sub Despot vodă, 264.
- Prejmer, castel, 358—359.
- Prepostváry Valentin, curier imperial, 153, 206.
- Preslavița, localitate, 523.
- Procopie, v. Sieniewski Prokopie.
- Provadia oraș, 507, 508.
- Prudentius Ioachim, silezianul, 266, 268.
- Prusia, 177, 514; vite din ~ 641.
- Prut, râu, 118, 119, 121, 172, 408, 453, 517, 518; inundații, 249; vamă, 120.
- Przemysl, ținut (Polonia), 406.
- Ptolemeu, geograf antic, 632.

R

- Rabstan (Rabstein?), căpitan, 298.
- Racova, iezec (Mold.), 453.
- Rácz, Mihail, comandant (Trans.), 363.
- Radek Ladislau, comandant (Trans.), 366, 565.
- Radecki, sol polon, 407.

- Radu de la Afumați, domn al Ț. Rom., 33, 34.
Radu Iliăș, domn al Ț. Rom., 617—619.
Radu Paisie, domn al Ț. Rom., 34.
Raguza și raguzani, 503, 508, 509, 524, 589.
Ramazan Chacok, sol turc, 213, 214.
Ramnusia, 440.
Rascia v. Serbia.
Rădăuți, episcop de ~ v. Eftimie.
Reghin, oraș, capitolu ~ 354, 550.
Reni (Tomarova) port la Dunăre, 172, 193, 259, 515—517.
Reteag, localitate jud. Cluj, 347, 348.
Rewelles, George (Revelles), secretar domnesc (Mold.), 99, 266, 287.
Riga, oraș, 535.
Rövidlurnberger, postav, 20.
Rîmnicul Vlăcii, oraș, 510.
Rîșnov, cetate 321, 358.
Rodna, munți, 349; ~ oraș, 50, 51, 179.
Rohatyn, oraș (Polonia) 399.
Roma, oraș 324, 338, 376, 436, 470, 503, 524, 541, 555, 571, 587, 596; imperiu, 440.
Roman (Románvarasch, Romanvasar) oraș, 139, 142, 146, 205—206, 208; biserică 141; episcop de ~ 132, 141 (v. și Anastasie).
romani, 330, 540; colonizare în Dacia, 320, 345, 375, 428—429, 440, 441, 605—606, 630, 632.
români, (valahi), 433; origine latină, 299, 320, 325, 333, 336—337; limbă 299, 525, 567; moravuri 300, 382; în Transilvania 322, 323, 345, 346, 357, 365, 430, 432, 497—500, 543, 546, 551, 552, 554, 558, 561—562, 566, 567, 589, 605—606, 632—633.
Rosen, locotenentul lui Laski, 298.
Roșca Grigore, mitropolit al Mold., 132, 141, 173, 617.
Roth Ioan, jude regesc de Sibiu, 45—46.
Roth Mihail, jude al Brașovului, 110.
Roussel P., comandant de mercenari, și Despot 136, 216, 234—235, 250, 262—263, roxolani, popor antic 376.
Rucăr, ȋrg 428.
Rudolf al II-lea, împărat 539, 540, 577, 587, 596, 597, 602; și Murad al III-lea 577; și Ștefan Báthory 564.
Ruggiero Giulio, nuntiu apostolic în Polonia, biografie 629; text, 630—631.
Rumelia, provincie 157; beglerbeg de ~ 421.
Rupea, localitate, 353; scaun săsesc, 549.
Rusca, localitate (Banat), 338.
Rusciuc, oraș și cetate 424, 449, 450, 452.
Rusia și ruși (Moscovia și moscoviți), 235, 289, 381, 454, 553, 567, 568, 577, 585, 596; și Mold. 641; și Polonia 207, 577; ~ roșie 215; palatin de ~ 133, 153, 207 (v. Sieniawski N.).
ruteni, 589.
<Ruxandra>, soția lui Alexandru Lăpușneanu, 125, 170.

S

- Saint-Armand, abate de ~ v. Noailles Gilles de ~.
Saltzburg v. Ocna Sibiului.
Saluzzo, oraș 323, 344, 366, 438.
Salvaresso, Ecaterina, soția lui Alexandru II Mircea al Ț. Rom., 413, 510.
Sambor, oraș (Pol.), 399.
Samogitia, provincie (Polonia), 453.

Sandor, Mihail, partizan al lui Zapolya, 104.

Sandrin v. Alexandru Lăpușneanu.
sare (Trans.), ocne, exploatare, transport, salarii, preț vânzare, cămări de ~ 17—46, 69—80; v. și Turda, Dej, Cojocna, Sic, Ocna Sibiului; v. și 318, 332—333, 346, 348, 354, 359, 360, 370, mențiuni 537, 539, 545, 547, 551, 564.

Sargetia v. Streiu, 443.

<Sari Saltic?> („Nicolae, dervișul“) mormântul lui ~ v. Babadag.

Sarmatia 536.

Sarmisegetuza, 342, 443.

Saschiz, capitolu 550.

Sasebes v. Sebeșul săsesc.

Sașa Ioan (Trans.), căpitan al gărzii lui I. Sig. Zápolya, 586.

sași (Trans.), răspîndire 31, 33—35, 50, 55, 59, 115, 176, 200, 543, 546, 566, 583; religie 322, 586; așezări 333, 335—336: la Cluj 346, 441; Sibiu 325, 351—352, 452, 544; Brașov 357; Cristian 430; Fofeldea și Cașolț 430; Făgăraș 558; organizare, obligații 54, 57—58, 68, 84, 548—549, 561, 564—565; sare gratuită 36, 78; mențiuni 433, 435, 441—443, 461, 496; ~ și I. Sig. Zápolya 175, 177; ~ în Mold.: religie 132; episcop 140; în Ț. Rom., 508, 510; (germani) 588, 632.

Satu Mare, oraș, cetate, 44, 77, 236, 320—321, 332, 366, 369, 444, 445; descriere 533—535, 539—540; cedat în schimbul Băii Mari 543, 577; transport sare la ~ 30; comandanți de ~ 597.

Savoia 434, 438.

Saxebourg v. Sighișoara.

Saxonia 543; Saxoni 336.

Săcălaia, moșie 58, 79.

Sălaj, comitat 556.

Sbierea, mare vornic de Țara de Jos (1568), 391.

Scalich, Paul, și Bistrița, 179.

Scheia (Schkeva), târg Mold., 139.

Schmalz, Frederic, la minele din Baia Mare, 64.

Schemnitz, centru minier (Slovacia), 65.

„Schoreschen“ (Soroca?), cetate 399.

Schreck, Wolfgang, iezuit germ. (Trans.), 471.

Schreiber, Wolff, emisar protestant, episodul ~ 214, 224, 225, 227—229, 234; cifru 224, 227, 238; audiența 235; instrucție 236; dosar 237, 242; Belsius și Martin cer bunurile sale 228, 242; biografie 273—276; oferte, declarații 277—279, 280—281, 282—285, 286—290.

Schwendi, Lazar, general imperial, 331—332, 344, 364, 367, 369.

sciți 334, 375; nume dat tătarilor 383.

Scitia, sciți mici, Scituli, Scitulia, vezi Secui. Țara Secuilor.

Sebeșul săsesc (Mühlbach, Millebach, Sasebes), 11, 53, 115, 342, 352—354, 433, 442, 535, 544, 547—548, 583; capitolu 550.

secui (Trans.) 10, 36, 55, 56, 142, 321, 322, 333, 335, 357, 462, 632; organizare, obligații 56—58, 61, 90—91, 552—553; oblig. milit. 562; judecăți 562; orig., limbă 552, 562; catolici 462, 568; răscoale 169, 172, 175, 177; mediație Despot 193, 197, 200—202, 205—206, 208, 214; soli la Despot 199; secui nobili pribegi în Mold. 251; privilegiu, exploatare a sării 35, 79, 634.

Seghedin (Szeged), oraș (Ung.), 22, 35, 43, 43—44, 68, 77, 537; sare, transport, 70.

Selim II moștenitorul lui Soliman: și Despot (Baiazid!), 134, (Mustafa Celebi?), 170, 213, 249; sultan otoman, 365, <392>, <401>, <404—405>, <407—408>, <416—417>, <421—423>, <425> <431—432>, <435>.

Seliște, castel (Trans.), 59.

- Sennyei, Pangratz, comandant la Satu Mare 533—534, 597.
- Sepsi, scaun secuiesc, 334, 551.
- Sequesvar v. Sighișoara.
- Serbia 319, 327, 333, 339; (Rascia), 448—450, 503; Serbia Mică 337; sîrbi în Mold., 132; în Ț. Rom., 448, 574.
- Sf. Gheorghe, braț al Dunării, 515.
- Sf. Ladislav, lîngă Oradea, izvoare calde, 634.
- Sf. Mihail, castelul, fost episcopal (Trans.), 62—63.
- Sf. Mihail, mănăstire catolică (Trans.) 437—438.
- Sf. Nicolae, mănăstire catolică (?) lîngă Dunăre, Ț. Rom., 526.
- Sf. Nicolaie, sat v. Nicoleni.
- Sfondrata, Bartolomeo, iezuit (Banat) 503.
- Sforza, Bona, regina Poloniei, 366.
- <Sforza, Pallavicini> (Forlze), ucide pe Martinuzzi, 5.
- Skarga, Petru, iezuit polon, 588.
- Sibiu (Cibinum, Sebin, Szeben, Hermestadt, Hermannstadt), oraș 6, 11, 31, 40, 45—53, 55, 59, 62, 80, 83, 85, 101, 104, 114, 147, 186, 234, 335, 351—352, 355—356, 358, 360, 432—433, 442, 451, 453, 537, 544, 546, 551, 565, 601—602; administrație 545; burgmistru 115; capitulul de ~ 62, 354, 550; casa cămării 80—81; monetărie 345, 544, 564; fortificații 319, 544; asediul turcesc 545, populație 549.
- Sic, oraș (Trans.); cămară de sare 17, 31, 39; ocne, 79; ~ dat lui Fr. Kendi 18, 58.
- Siena, duce de ~ 325.
- Sieniaewski Nicolae, palatinul Rusiei, 133, 153, 207.
- Sieniaewski Procopie („Procopie“), 134, 161, 216.
- Sieradz, voievodat (Polonia) 407; castel, 452.
- Sighișoara (Sequesvar, Saxebourg) oraș, 36, 53, 107, 319, 335, 349, 353, 354, 442, 544, 547, 550; scaun săsesc 549.
- Sigismund I de Luxemburg, împărat german, 62, 634.
- Sigismund al II-lea August, rege al Poloniei, 399, 405—407, 630; ~ și Mold. 100, 104; (~ și Despot) 134, 142, 148, 154, 177, 207, 215, 249; ~ și Moscovia 179; ~ și turcii 170.
- <Sihna, pîrîu> (Mold.), 124.
- Silezia, 73, 641.
- Silistra (Axiopolis, Dristor) 412—413, 451; descriere 507—510.
- Simonești, sat, jud. Harghita, 568.
- Siret, rîu, 139, 382, 625; v. și Nistru (!) 145.
- Sirmiu, provincie, 580, 582, 635.
- <Sixt al IV-lea>, papă, 524.
- Sîncrăieni, sat jud. Harghita, 568.
- Sîngeorgiu, sat (Ciuc Sîngeorgiu), 568.
- Sînmartin, sat, jud. Harghita, 568.
- Sînmartinul Sărat, loc. lîngă Turda, sare 36.
- Slavonia, 556—557, 559.
- Slezycza, localitate, Polonia, 401.
- Snyatin, cetatea, orașul (Pol.), 146, 625.
- Socol, tînărul ~ boier din Ț. Rom., 187, 192, 215.
- Soliman I, sultan otoman, 136, 142, 170, 172, 175—177, 191, 200, 213, 250, 316, 326—327, 355, 359, 365, 433, 444, 618—619; ~ și Mold. 100—101; (~ și Despot 134, 139, 146—147, 154—156, 186, 215, 225, 229, 235, 237, 249, 288; ~ și moldovenii 631); ~ și Trans., 108, 249; (~ și secuii 198); ~ și Ț. Rom., 110, 319.
- Solnoc v. Szolnok.
- Solnocul dinăuntru, comitat (Trans.), 542, 559.
- Solnocul de mijloc, comitat (Trans.), 542.

- Sombori, Ladislau, membru al „triumviratului” cîrmuind Trans., 576, 579, 582.
- Someș, rîu, 27, 73, 77, 332, 346, 348, 366, 444, 490, 534, 537—539, 635; navigație pe ~ 539.
- Someș Odorhei, sat, 443.
- Somlyó, familia Bathoreștilor de ~ 434, 461.
- Somlyó, v. Șimlău.
- Sommer, Johann; biografie, 252—256; relație despre Despot 257—268; activitate în Mold., 261; și Trans., 571.
- Soroca, cetate, 208, 392.
- Sozopolis, port la Marea Neagră (Bulg.), 514.
- Spancioc „căpitanul”, vornic de Țara de Sus, 174, 175, 206; spătarul lui Tomșa, 305.
- Spania, rege <Filip II>, 177, 207, 416, 634; spanioli 423, 449; mercenari spanioli (Trans.), 3.
- Speltacher din Halle, Paul, mercenar germ. Trans.; biografie, 1; text, 2—6.
- <Spiridon>, episcop de Vad, 567.
- <Squarcialupi> Marcelo, medic (Trans.), 467, 581.
- Srenn, Ioan, emisarul lui Schreiber, 234.
- <Stan>, fratele lui Mircea Ciobanul, 617.
- Stanciul, mercenar ung. Suceava, mărturie, 302—304.
- Stîrcea, <Matei>, staroste și pîrcălab (Mold.), trimis la Poartă cu tributul lui Despot (1563) 186; cheamă un pretendent în țară? (1568), 393.
- Streiu (Sargetia) rîu, 443.
- Strigoni (Esztergom), 62, 65; arhiepiscop de ~ v. Olahus Nicolae.
- Strimon, rîu (Pen. Balc.) 450.
- Stroici (Stroyz) mare boier (Mold.), 192, 265.
- <Stroie vistier>, păstrător al peceții mari (Mold.) (1562), 174.
- Strucza v. Sturza Ioan.
- Strykowski Maciej, autor polon; biografie 446—447; text, 448—455.
- Sturza Ioan (Strucza) mare hatman (Mold.), 100.
- Stuzenski, nobil polon, 405.
- Suabia, 543.
- Suceava (Sossavia), cetatea de Scaun, 100, 145, 147, 155, 175, 207—208, 215, 223, 225—226, 228, 234, 246—248, 258, 259, 268, 298, 310, 382, 398, 451, 641; asedierea lui Despot la ~; pîrcălab de ~ v. Székely Paul, 180, 214, 236; mitropolit de ~ <Grigore Roșca>, 173; reședință mitrop., 141; tezaur domnesc la ~ 125; negustor grec ucis la ~ 263.
- Suceava (!) lupta de la ~, vezi Verbia, 257.
- Suceava, rîu, 227—228.
- Suedia, 571, 585.
- Sulina (Licostomo!), braț al Dunării, 515.
- Sund (Danemarca), 514.
- <Sunieri Francisc>, provincial iezuit (Pol.), 461, 572.
- Sydo, Ioan, mercenar ungur, Suceava, 305.
- Szabó Ambrosie, sol trans. în Mold.; notă introd. 105—106; text, 107—108.
- Szabó Nicolae, mercenar ungur al lui Despot 148; mărturie, 307—308.
- Szadvar, oraș Ung., 367.
- Szafraniec, Petru, nobil polon, 452.
- <Szakmáry> George, arhiepiscop de Strigoni, 65.
- Szalanthay Ioan, secretarul lui Radu de la Afumați, 34.
- Szántó, Ștefan (Arator) iezuit Trans., 471, 571, 588; biografie 486—487; text, 488—503.

Szathmár Bánya v. Baia Mare.
 Székely Anton, comandant ungar în
 solda lui Despot, 124—125, 148, 174, 263.
 Székely Paul, recomandat de Habsburgi
 180; pîrcălab de Suceava, 236—237, 308;
 misiune la secui, 201, 214.
 Székely Petru, în slujba lui Despot;
 rol la secui? 214; tratează predarea Su-
 cevei, 303.
 Szepes, Szepus, Sepus (Zips), comite de ~
 v. Zápolya, Ioan I.
 Szepes, prepozitul de ~ 587.
 Szeremy, Ioan, ostaş ung., 124.
 Szolnok, oraş Ung., 27, 30, 44, 77, 193.

Ş

Şeica, localitate jud. Sibiu, capitolu, 550.
 Şimlău, Şimleu (Somlyó), localitate, jud.
 Sălaj, 60, 534, 556, 567.
 Şinteu, castel jud. Bihor, 556.
 Şipote, sat pe Miletin, 384.
 Şiria, cetate, 50, 82.
 Ştefan al II-lea, domn al Mold., 452.
 Ştefan cel Mare (Cara-Bogdan!), domn
 al Mold., 179, 452, 454, 576, 621, 640,
 642.
 Ştefan Eraclide (!) v. Despot vodă.
 Ştefan Lăcustă, domn al Mold., con-
 fundat cu Iliaş şi Ştefan Rareş, 383—384.
 Ştefan Rareş (Ştefăniţă), domn al Mold.,
 51, 61, 101, 119, 617; ~ şi polonii 100;
 ~ şi turcii 100—101; ~ şi ungurii 99—
 100.
 Ştefan Tomşa, domn al Mold., 267,
 305, 311, 621, 625.

Ştefan I cel Sfînt, rege al Ungariei,
 335, 493, 544, 597.
 Ştefăneşti, sat jud. Botoşani, 118, 518.
 Şumuleu (Şumleu), sat jud. Harghita, 568.

T

Taranowski Andrei, sol polon la
 Poartă, 405—408, 449, 455; biografie,
 395—397; text, 398—401.
 Tarczay Ioan Kis, cămăraş regal, 46.
 Tari Verde, sat jud. Constanţa, 120.
 Tarnóczi, curier habsburgic, 153.
 Tarnow, localitate (Polonia), 118.
 Tauber Cristofor, comandant impe-
 rial, 369.
 Taurinus, v. Belgrad.
 Tavanés, Jean de Saulx, viconte de
 ~, 422, 427—428; biografie, 414—415;
 text, 416—417.
 Tăşnad, castel, jud. Sălaj, 62.
 Tătari, 145, 156, 158, 216, 247, 266; han,
 133, 140, 142, 177 (v. şi Devlet Ghi-
 rai); ~ şi Grecia, 120; ~ şi Habsburgii,
 191; ~ şi Mold., 133, 140, 145, 154, 208,
 224, 227, 299, 310—311, 381, 383, 392,
 393, 452—454, 516; tribut 154; ~ şi turcii,
 100, 177, 579; ~ dobrogeni, 114, 451;
 ~ perecopieni, 383.
 Telegdi, autor religios, 588.
 Telegechi, mercenar ungar, 264—265.
 Terapia, oraş (Turcia), 514.
 Teuffenbach Cristofor (Tieffen-
 bach), comandant imperial la Satu Mare,
 445, 533, 534, 597.

Thornburg, v. Turda.
 Thur, Cristofor, diac, 19.
 Thurzó, Ioan, cel bătrîn, arendaş al minelor de la Baia Mare, 64.
 Tiberius, împărat roman, 337.
 Tibisco, Tibiscus, v. Tisa.
 Tibru, rîu (Italia), 452.
 Tiburcz, sat al iezuiţilor (Trans.), 484, 485.
 Tigheci („Ayagyecz” (?)), 392.
 Tighina, oraş, 399; sub dominaţia turcă, 101, 193, 578.
 Tileagd, tîrg în jud. Bihor, 538.
 Timiş, rîu (Banat), 317, 329, 361.
 Timişoara, oraş şi cetate, 33, 193, 340, 361, 503, 539; raguzani la ~ 589; sub turci, 317, 321, 329, 537, 557; paşa de ~ 115, 369 (v. şi Kasim paşa).
 Timişoara, ținut, 339.
 Tira, Tiras, v. Nistru.
 Tisa (Tibisco, Tibiscus), rîu, 27, 236, 321, 327, 332, 333, 340, 346, 348, 359, 360, 361, 537, 538, 597, 632, 634—635.
 Tîrgovişte, oraş, 428, 509, 510.
 Tîrgul Frumos (Zepłak), 139.
 Tîrgul Mureş (Vásárhely, Zekelvasarhel, Neumarkt), oraş, 56, 334, 349, 359, 360, 462, 537, 552.
 Tîrgul Neamţ, oraş, 100.
 Tîrgul Troţuş, 169, 200, 260.
 Tîrnava, arhidiaconat, 61, 62, 63; comitat (Trans.), 542, 559.
 Tîrnava Mare, rîu, 350, 361, 547; ~ Mică, rîu, 349, 361, 547.
 Tobias, nobil polon, 297, 298.
 Tokay, oraş (Ung.), 30, 73, 77, 320, 321, 332, 360, 364, 539; căpitan de ~ 367.
 Tomarova, v. Reni.
 Tomeşti, sat, jud. Harghita, 568.
 Tomis, oraş antic, 449.
 Tomori, familie nobilă (Trans.), 558.

Torday Sigismund, slujitor habsburgic, 142.
 Tornyai Toma, ban de Lugoj, 557, 558, 569, 586.
 Törös George, iezuit, 463, 466, 467, 489.
 Törtsburg, v. Bran.
 Tracia, 448—452, 455, 634.
 Traian, împărat roman, 343, 345, 382, 428, 433, 440, 441, 443, 444; ~ şi podul de la Turnul Severin, 338; cucerirea Daciei, 640.
 Transalpina, nume dat Ț. Rom., 537, 538.
 Transilvania, passim.
 Trapezunt, imperiu, 640.
 tribali, popor antic (Bulg.), 455.
 tribut (Mold.) către poloni, 631; ~ tătari, 133; către turci, 133, 631; (Ț. Rom.), către Mold. (Despot), 214, 224; către turci, 133.
 Tripoli, oraş (Siria), 513.
 Tulcea, oraş, 399, 449, 515.
 Turcia şi turci (Poarta otomană), 110, 146, 190, 326, 338, 376, 392, 412, 425, 448—450, 453, 455, 503, 508, 513, 514, 554, 574, 584, 585, 589, 601; ~ în Banat, 321, 329, 338, 357; ~ în Crişana, 535, 537; ~ în Dobrogea, 120, 451, 524, 578; ~ la Giurgiu, 425; ~ la Tighina, 578; ~ şi Habsburgii, 190, 206, 365, 534, 535; ~ şi Mold., 100, 120, 124, 125, 132, 139, 140, 146, 155, 156, 172, 173, 177, 190, 193, 214, 227, 376, 381, 383, 384, 416—417, 452—454, 455, 516—517, 578, 588, 640, 641; tribut, 186, 382; ~ şi Oradea, 555, 556; ~ şi polonii, 119, 121, 407; ~ şi Trans., 3—5, 25, 198, 236, 250—251, 310, 321, 340, 341, 345, 355, 359, 412, 423, 444, 449—450, 453, 493, 497, 540, 545, 577, 578, 582, 584; ~ şi Ț. Rom., 34, 110, 193, 214, 381, 426, 578, 616, 619; ~ şi

Ungaria, 172, 577, 578; proiecte de cruciadă contra ~ 416.
 Turcu, râu, 358.
 Turda, comitat, 54, 542, 559.
 Turda (Thornburg), oraș, 21—23, 26, 27, 30, 31, 43, 44, 46, 54, 55, 74, 77, 80; așezare, 18, 78; descriere, 345—346; castel, 551; ocne, 17—19, 25, 69, 70, 72, 354, 440—441, 551, 634; cămara de sare ~ 17, 18, 34, 40—42, 45, 68, 71; personal de conducere: cămăraș, 38; vice-cămăraș, 39; judele vadului din ~ 77; produse: sare, 25, 35, 37; luntre, 43, 44; populație, 24; dare pe porți, 24.
 Turnul Roșu (Veres Torony), trecătoare și castel, 52, 59, 354, 538, 545.
 Turnul Severin, oraș, pod, 338.
 Turnul Sfintei Marii v. Sîntămărie de Piatră, sat, jud. Hunedoara, 317, 329, 330.
 Turzó (Thurczó), Francisc de Bethlenfalva, 177.
 Tübingen, oraș, 236, 586.

Ț

Țara Bîrsei (Burgia, Burzelland), 36, 59, 354, 356—357, 360, 537, 546; capitlu, 550.
 Țara Făgărașului, 355, 358.
 Țara Hațegului, 551.
 Țara Românească, *passim*.
 Țara Secuilor [Ciculia, „Saxonia“ (!), scitulia, secuime, „Țara Sașilor“ (!)], 168, 169, 176, 206, 454, 472, 537, 546, 552, 562, 569, 581, 588; scaune, 551; arieni în ~ 553; catolici în ~ 567, 568, 581.
 țărani (Trans.), dări, omagiu, 80, 560; obligații militare, 561; (Mold.) sub Despot, murmură, 264; în oastea lui Despot, 264; a lui Ștefan Tomșa, 621; ~ și boierii,

264; ~ și dările, 264; socotiți robi, 383.
 țigani, în Trans., 322—323, 333, 337—338; călări, 498; în. Ț. Rom., 448.
 Țuțora, sat, jud. Iași, 119, 517.

U

Ujvar v. Gherla.
 Ujvár v. Ocna Mureșului.
 Undó, Martin, iezuit ungar, 499.
 Ungaria și unguri, 18, 27, 47, 50, 55, 58, 60, 67—68, 84, 100, 135, 141, 208, 318, 320—321, 329—331, 333, 359, 367, 381, 417, 433, 438, 442, 444, 449, 498, 503, 517, 534, 537, 543, 549, 556—557, 559, 564, 580, 588, 598, 605; băi în ~ 541, 632; bogății minerale, 633—634; pește, 635; sare, 36, 41, 539; cămări de sare, 35; vin, 541; *organizare politică*: regi, 33, 35, 40, 451, 452, 454, 543, 546 (v. și Zápolya Ioan I, Zápolya Ioan al II-lea Sigismund); ~ sub imperiali, 160, 369, 542; sub turci (pașalicul de Buda), 541; ~ la Constantinopol, 424; în Mold., 99, 192, 309, 310—311, 393, 398, 454, 639—641; (mercenari), 124, 135, 148, 158, 176, 207—209, 216, 224, 227, 265—266, 301—302, 308; (episcop), 140; la Oradea, 555; ~ în Trans., 3—4, 31, 58, 321, 333, 335, 346, 430, 432—433, 441, 444, 485, 498, 540, 543, 546, 548, 554, 565—567, 588, 603, 606, 632—633; creștinare, 540; iezuiți în ~ 503, 587; descriere (G. Werner), 632; ~ inferioară, 554.
 Ungnad Ioan (Hans), și Despot, contele, 280—281, 289; scrisoare, 282—283.
 Ungrișch Neustadt, v. Baia Mare.
 Unguraș, cetate, 10, 60.
 Uroi, deal pe malul Mureșului, 584.
 Ustia, oraș (Polonia), 399.

V

Váczy Petru, magistrul monetăriei din Trans., 49, 52.
 Vad, episcop de ~, v. Spiridon.
 Vad, sat jud. Bihor, 538.
 Vadav, Ioan, cămăraș la Turda, 45.
 Valahia inferioară și superioară, 175, 523.
 Valtelina, provincie (Italia), 584.
 Vangrovecius Iacob, v. Wuyek Iacob.
 Varkocs, Nicolae, guvernator al Trans., 364.
 Varna, oraș, 508, 514, 523.
 Varșovia, oraș, 399, 455.
 Vas Gheorghe, comite de Cluj, 586.
 Vaslui, oraș, 145, 149, 451.
 Vauryn, agent al lui Alexandru Lăpușneanu, 147.
 Veneția și venețieni, 381, 421, 525.
 Verbia, sat jud. Botoșani; lupta de la ~ 123, 257—258.
 Verböczy, v. Werböczy.
 Veres, Veress Torony, v. Turnul Roșu.
 Verșovia, v. Brașov.
 Veveriță, Iosif, pîrcălab de Neamț, 119, 305.
 Vidin, oraș, 339.
 Viena, oraș, 81, 170, 440, 503.
 Vigenère, Blaise de ~, literat francez; biografie, 637—638; text, 639—642.
 Villey, Jean, comandant de mercenari flamanzi, 124, 174, 186.
 Vilna (Wilna), oraș, 571—572, 589.
 Vincențiu blănarul, senator la Bistrița, 53.
 Vingarth, Ioan de ~, diac, 45.
 Vintilă vodă (Draculina), domn al Ț. Rom., 448—449.

Vințul de Jos, localitate jud. Alba, 33—34, 58, 359, 548; stăpîniri la ~ 34; castel, 34, 318, 341; cetățuie, 9; mănăstire, 9, 34; populație, 33, 34; cămară filiară, 44, 78; populație, 35; ~ cedat lui Radu de la Afumați, 33.
 vite (Mold.), 381—382, 631; export, 641; (Trans.) 317, 320, 322, 465, 473, 490, 633; comerț, 334; dijmă, 482, 485; (Ț. Rom.) molimă, 400.
 Vlad Dracul, domn al Ț. Rom., 376.
 Vladislav al V-lea Iagello, rege al Poloniei, 452, 639.
 Vladislav al II-lea Iagello, rege al Ungariei, 40, 46—47, 65, 82.
 Voinea (Voyna), husar, 141.
 Vrako (Urach) din Württemberg, 280.
 Vrînceanu Ioan (Vranchich), sol în Trans., 171, 175.
 Vulpești, sat pe valea Snagovului, 427.
 Vurpăr, localitate, astăzi cătun al Vințului de Jos, 33—35, 58, 548; cămară de sare, 33—34, 78.

W

Werböczy Ștefan (Verböczy), jurist ungur, 559, 562.
 Werner Georg (Vernher), comisar imperial în Trans.; biografie, 13—16; text, 17—91; descrierea apelor (Hypomnematum), 632—636; observații critice, 92—96.
 Wessien (Văscan stolnic?), diac mold., 393.
 Wieruski, polon, 119.
 Wierzbicki, polon, 121.
 Wincenty, polon, 119.
 Wisniewiecki Dimitrie, pretendent polon, Mold., 215, 248—249, 298, 624.
 Wittenberg, oraș, 586.

Wolfgang, avar (Mold.), 267.
 Wrocław (Breslau), oraș, 42.
 Wuyek Iacob (Vangrovicius), rector al
 colegiului iezuit din Cluj, 463—465, 492,
 493, 496, 497, 499, 500, 501—503, 572,
 598, 600, 603; biografie, 474—476; text,
 477—485.
 Württemberg, 236, 280.
 Wyss Albert de ~, ambasador impe-
 rial la Constantinopol, 280—281, 286, 287,
 290.

Z

„Zahmut“ dragomanul v. Mahmud.
 Zalău, sat și cetate, jud. Cluj, 443.
 Zamfira, fiica lui Moise Vodă (Ț. Rom.),
 580.
 Zamoyski Ján, mare cancelar al Polo-
 niei, 517.
 Zápolya Ioan I, (Ioan de Szepes), voie-
 vod al Trans., rege al Ungariei, 18, 31,
 33, 34, 41, 44, 46, 47, 50, 51, 58, 60, 64,
 67, 79, 178, 355, 517, 540, 618; fiu 12,
 104, 108, 115, 563, (v. și Zápolya
 Ioan al II-lea Sigismund); ale-
 gere 545; construiește cetatea Gherla 24;
 și secuii 344; mormânt 344.
 Zápolya Ioan al II-lea Sigis-
 mund, rege „ales“ al Ungariei, 10, 12,
 135, 139, 140, 142, 160, 161, 177, 202, 205,
 207, 251, 306, 316, 319, 320, 322, 323,
 325—329, 332, 333, 336—337, 342, 346, 348,
 351, 353, 355, 359, 361—362, 364, 365,
 369, 433, 434, 439, 440, 444, 583, 618;

educație, 361—362, 570; ~ și Despot, 134,
 154, 157, 163, 171, 175, 176, 179, 186,
 193, 201, 207, 214, 224, 227, 237—238,
 247, 288, 565; și Habsburgii, 224, 225,
 227—229, 236, 289, 290, 563; ~ și secuii,
 109, 193, 197, 201; ~ și Ștefan Báthory,
 563; ~ și Soliman I, 172, 248; plan de
 reînscăunare, 104, 108, 115.
 <Zápolya> Isabella, soția lui Ioan
 I Zápolya, regina Ungariei, 10, 18, 31, 45,
 54, 62, 63, 323, 326—327, 329, 342, 343,
 347, 366, 367, 433, 440; fiu, 570 (v. și
 Zápolya Ioan al II-lea Sigis-
 mund); părăsește Trans., 36; mormânt,
 344.
 Zaránd, comitat (Trans.), 542, 557.
 Zarmijz, Zarmis v. Sarmisegetuza.
 Zavada, Petru, vistiier (Trans.), 364.
 Zay, Francisc, căpitanul Cașoviei, 123,
 135, 158, 168, 172, 181, 202, 206, 207,
 216, 236, 287; ~ și Despot, 148, 153, 173,
 177, 207, 227, 310; ~ și turcii, 208.
 Zebrzydowski, Andreas, episcop de
 Cracovia, 121.
 Zilahy Francisc, vice-cămăraș de Co-
 jocna, provizor al abației Cluj-Mănăstur,
 25, 45, 62.
 Zinkmoser, secretar imperial, 241.
 Zips (Sepus, Szepes), (astăzi în Slovacia),
 540.
 Zirimir, Medos, comandant imperial,
 369.
 Zlatna, localitate jud. Alba; mine, 345,
 436, 555; populație românească, 551.
 Zolkiewski, Ștefan, sol polon în
 Mold., 120, 121.

Materialul de față a fost lucrat într-o primă fază în colectivul de „Călătorii” de la Institutul de Istorie N. Iorga, precum urmează:

I. TOTOIU

- G.-A. GROMO (rel. lungă) t. și aparat critic inițial
A. TARANOWSKI (parțial)
G. MANCINELLI (parțial)
I. ARSENGO (parțial)

Aparat critic la Possevino (descrierea Transilvaniei)

Diferite revizuiuri de texte și biografii în fază inițială

P. P. PANAITESCU

- B. PAPROCKI text și aparat critic inițial
M. STRYJKOWSKI text și aparat critic inițial
E. OTWINOWSKI text și aparat critic inițial

M. M. BULGARU

- G.-A. GROMO (rel. scurtă) text
POSSEVINO text
COMMENDONE text
GRAZIANI text
I. PALEOLOGUL text
J. DE SAULX text
P. LESCOLOPIER text [după art. lui Cernovodeanu]
G. MANCINELLI (parțial)
I. ARSENGO (parțial)
J. NEWBERIE text și n. introd.

P. CERNOVODEANU

- I. PALEOLOGUL n. introd.
J. DE SAULX n. introd.
P. LESCOLOPIER aparat critic, precum și contribuții la n. introd. la Newberie.

M. HOLBAN

restul volumului (texte și note critice, precum și toată anexa cu excepția lui Ruggiero)
[cu precizarea de mai jos privind faza a II-a premergătoare tipăririi]

În faza a II-a premergătoare tipăririi au mai fost adăugate texte de:

P. CERNOVODEANU

BL. DE VIGENÈRE text și n. introd.

P. CERNOVODEANU și A. ARMBRUSTER

P. SPELTACHER text și n. introd.

M. HOLBAN

I. LELESZI
L. ODESCALCHI } text și notă introd.
I. WUYEK

completări de texte la Schreiber, Guagnini, Graziani, Guagnini-Paszkowski, Sommer.

Notele introductive refăcute integral la Gromo, Commendone, Graziani, Mancinelli, Possevino (precum și observații critice și o parte din subsol la acesta). De asemenea nota introductivă la însoțitorul lui Possevino, introducerile critice la rapoartele lui I. Belsius și Martin Literatul. Sistematizarea materialului (reduceri, rezumări etc. la Gromo și Possevino). Introducere la volum.

CUPRINS

<i>Introducere</i>	V
PAUL SPELTACHER DIN HALLE	
biografie	1
text	2
PAUL BORNEMISZA ȘI GEORG WERNER (Comisari habsburgici în Transilvania)	
biografie Bornemisza	7
text (a)	9
text (b)	11
biografie Werner	13
text comun	17
observații critice	92

ANONIM SECUI ÎN MOLDOVA

notă introductivă	97
text	99

LAURENȚIU TRIMISUL LUI NICOLAE KORNIȘ

biografie	102
text	103

SOLI DIN TRANSILVANIA ÎN MOLDOVA

biografie	105
text	107

EMISAR BRAȘOVEAN LA BUCUREȘTI

notă introductivă	109
text	110

PETRU GERENDY

biografie	112
text	114

ERASM OTWINOWSKI

biografie	116
text	118

ANONIM PROBABIL UNGUR

notă introductivă	122
text	123

IOAN BELSIUS

biografie	126
text și observații critice preliminare	129

MARTIN LITERATUL

biografie	217
text și observații critice preliminare	220

JOHANN SOMMER

biografie	252
text	257

WOLFGANG SCHREIBER

biografie	273
text	277

ALESSANDRO GUAGNINI

biografie	291
text	297

MERCENARI UNGURI

notă introductivă	301
text	302

ISCOADĂ UNGUREASCĂ ÎN MOLDOVA

notă introductivă	309
text	310

GIOVAN-ANDREA GROMO

biografie	312
text	316

GIOVANNI FRANCESCO COMMENDONE

biografie	372
text	375

ANTONIO MARIA GRAZIANI

biografie	377
text	380
observații critice	385

ANONIM UNGUR ÎN MOLDOVA

notă introductivă	389
text	391

ANDREA TARANOWSKI

biografie	395
text	398

BARTOLOMEU PAPROCKI

biografie	402
text	404

IACOB PALEOLOGUL

biografie	409
text	412

JEAN DE SAULX

biografie	414
text	416

PIERRE LESCOLOPIER

biografie	418
text	420

MACIEJ STRYJKOWSKI

biografie	446
text	448

IOAN LELESZI

biografie	456
text	459

LUDOVIC ODESCALCHI

biografie	468
text	470

IACOB WUYEK

biografie	474
text	477

ȘTEFAN SZANTÓ

biografie	486
text	488

JERONIM ARSENGO

biografie	504
text	507

JOHN NEWBERIE

biografie	511
text	513

GIULIO MANCINELLI

biografie	519
text	523

ANTONIO POSSEVINO

biografie	527
text	533
observații critice	591

INSOȚITORUL LUI POSSEVINO

biografie	594
text	596

ANEXA I — Texte originale

JEAN DE SAULX	611
-------------------------	-----

ANEXA II — Mărturii indirecte**MARCO ANTONIO FERRARI**

biografie	615
text	616

GRAZIANI

text	620
----------------	-----

GUAGNINI-PASZKOWSKI

text	624
----------------	-----

ANEXA III — Descrieri geografice

GIULIO RUGGIERI

biografie	629
---------------------	-----

text	630
----------------	-----

GEORG WERNER

text	632
----------------	-----

BLAISE DE VIGENÈRE

biografie	637
---------------------	-----

text	639
----------------	-----

Repertoriu cronologic	643
---------------------------------	-----

Îndreptări și completări	645
------------------------------------	-----

Indice	653
------------------	-----

REDACTOR: ELENA CURTOV
TEHNOREDACTOR: FLORICA WEIDLE

*COLI DE TIPAR: 45,50+44 PAG. PLANȘE.
INDICI DE CLASIFICARE ZECIMALĂ, PENTRU
BIBLIOTECILE MARI 9 (498), PENTRU BIBLIOTE-
CILE MICI 9 (498).*

ÎNȚEPRINDEREA POLIGRAFICĂ CLUJ
STR. BRASSAI NR. 5—7
REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMANIA
COMANDA NR. 122

